

О. Л. КОВАЛЬКОВ

**СРСР В АФГАНІСТАНІ
(1978–1991 рр.):
ОСТАННЯ СПРОБА
ЕКСПОРТУ СОЦІАЛІЗМУ**

О. Л. КОВАЛЬКОВ

**СРСР В АФГАНІСТАНІ
(1978–1991 рр.): ОСТАННЯ
СПРОБА ЕКСПОРТУ СОЦІАЛІЗМУ**

Монографія

Харків
2021

УДК 94(470+571)“1978/1991”:[329.14:327.8](02)

К 56

Рекомендовано до друку Вченою радою історичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(Протокол №13 від 27 травня 2021 р.)

Рецензенти:

О. О. Рафальський – доктор історичних наук, професор, директор
Інституту політичних і етносоціальних досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України

О. В. Потехін – доктор історичних наук, професор, головний
науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої
історії НАН України»

А. Ю. Мартинов – доктор історичних наук, професор, провідний
науковий співробітник Інституту історії України НАН України

К 56 Ковальков О. Л.

СРСР в Афганістані (1978–1991 рр.): остання спроба експорту
соціалізму: монографія / О. Л. Ковальков. – Харків: Мачулін,
2021. – 614 с.

ISBN 978-617-7902-67-5

У монографії на основі аналізу широкого кола джерел, наукової і
мемуарної літератури та інформації ЗМІ досліджено передумови
виникнення і розгортання афганської кризи, політику СРСР щодо
Афганістану в 1978–1991 рр., міжнародні аспекти афганської кризи,
вплив афганської політики Радянського Союзу на СРСР, Афганістан,
держави регіону, міжнародні відносини на завершальному етапі
«холодної війни».

Дослідження може бути корисним для науковців, викладачів,
студентів, а також для тих, хто цікавиться історією Радянського
Союзу, Афганістану і міжнародних відносин часів «холодної війни».

УДК 94(470+571)“1978/1991”:[329.14:327.8](02)

ISBN 978-617-7902-67-5

© О. Л. Ковальков, 2021

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ЗАЛУЧЕННЯ СРСР В АФГАНСЬКУ КРИЗУ (квітень 1978 – грудень 1979 рр.)	16
1.1. Держава і соціум Афганістану в кінці 1970-х рр.	16
1.2. Квітневий переворот 1978 р. і початок соціалістичних перетворень в Афганістані	39
1.3. Політика СРСР в ДРА на «першому етапі Саурської революції» (квітень 1978 – березень 1979 рр.).....	64
1.4. Гератський заколот і посилення радянської присутності в ДРА (березень – вересень 1979 р.).....	84
1.5. Радянська політика в Афганістані в період «кризи Саурської революції» (вересень – грудень 1979 р.).....	107
РОЗДІЛ 2. ІНТЕРВЕНЦІЯ СРСР В ДЕМОКРАТИЧНУ РЕСПУБЛІКУ АФГАНІСТАН (25 грудня 1979 – лютий 1980 рр.)	126
2.1. Механізм прийняття рішення про інтервенцію в Афганістан.....	126
2.2. Радянське вторгнення в Афганістан у грудні 1979 р.....	148
2.3. Пропагандистське супроводження радянського вторгнення до Афганістану	168
2.4. Реагування радянського суспільства на інтервенцію в ДРА	187
2.5. Повстання «Аллах Акбар!» (лютий 1980 р.)	204
РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИКА СРСР В ДРА В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОЇ ОКУПАЦІЇ (лютий 1980 – лютий 1989 рр.)	225
3.1. Радянський чинник в афганському конфлікті	225

3.2. Військово-політичні й адміністративні засади радянської окупації Афганістану.....	247
3.3. Шляхи і методи соціалістичної модернізації Афганістану	267
3.4. Еволюція поглядів радянського керівництва на політику СРСР в Афганістані	299
РОЗДІЛ 4. МІЖНАРОДНІ АСПЕКТИ АФГАНСЬКОЇ КРИЗИ.....	320
4.1. Міжнародна реакція на радянську інтервенцію в ДРА	320
4.2. Вплив радянської агресії в Афганістані на радянсько-американські відносини	342
4.3. Міжнародна підтримка афганського руху опору	362
4.4. Пошуки шляхів політичного врегулювання афганської кризи. Женевські домовленості 1988 р.....	391
РОЗДІЛ 5. ПОЛІТИКА СРСР ЩОДО АФГАНІСТАНУ ПІСЛЯ ВИВЕДЕННЯ ВІЙСЬК (лютий 1989 – грудень 1991 рр.)	415
5.1. Військово-політична ситуація в Афганістані після виведення радянських військ	415
5.2. Відносини між СРСР і Афганістаном після виведення військ: публічний і прихований виміри	435
5.3. Проблема полонених в афганській політиці СРСР	460
5.4. Афганська політика СРСР: ціна і наслідки	482
ВИСНОВКИ.....	513
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА	525

ВСТУП

Вже понад 40 років Афганістан залишається однією з «гарячих точок», яка загрожує безпеці країн Південної і Центральної Азії. Країна, яка в 1960–70-ті рр. мала всі шанси на модернізацію й успішний розвиток, за роки громадянської війни перетворилася на «державу, що не відбулася» (англ. «Failed State»), «картографічну реальність», один зі світових центрів виробництва наркотиків і наркотрафіку, тісно пов'язаний з ісламським фундаменталізмом і тероризмом. Це стало результатом багаторічної війни, в яку були втягнуті всі страти афганського суспільства, сусідні держави, СРСР, США. Афганська криза була спровокована військовим переворотом 27 квітня 1978 р. у Кабулі, названим «Саурською (Квітневою) національно-демократичною революцією». Унаслідок нього владу в Афганістані захопила марксистська прорадянська Народно-демократична партія Афганістану, яка започаткувала форсовані соціалістичні перетворення, відкинуті більшістю афганців. Поступове залучення, а потім і військове втягнення СРСР в афганську кризу зумовило її трансформацію спочатку на регіональну, а згодом на глобальну. Навіть після повалення режиму Талібану внаслідок міжнародної операції на чолі зі США «Нескорена свобода» (англ. «Enduring Freedom») восени 2001 р. Афганістан лишається «гарячою точкою» на політичній мапі світу.

Агресія Росії в Україні, військове втручання в Сирії, «гібридні» й інформаційні диверсії проти США та держав Європейського Союзу, підтримка сепаратистських і деструктивних сил в різних куточках світу, зловживання правом вето в Раді Безпеки ООН свідчать про прагнення Кремля повернути статус світової наддержави, втрачений після розпаду СРСР. Багато в чому це було наслідком агресії СРСР в Афганістані. Вона загострила відносини Москви з багатьма провідними державами світу, зумовила запровадження ними системи санкцій проти країни-агресора, змусила говорити про кризу системи міжнародної безпеки.

Історія локальних і регіональних конфліктів, вивчення досвіду консолідованої міжнародної відповіді на агресію та порушення суверенітету держав, механізмів політичного й економічного тиску

на державу-агресора є актуальними для сьогодношньої України, яка стала жертвою збройної агресії з боку Російської Федерації, й може бути корисним при виробленні механізмів захисту суверенітету й відновлення територіальної цілісності нашої держави.

Дослідження присвячене аналізу політики Радянського Союзу щодо Демократичної республіки Афганістан (з 30 листопада 1987 р. – Республіки Афганістан) на тлі розгортання афганської кризи, спричиненої соціалістичним експериментом, здійснюваним Народно-демократичною партією Афганістану. Підтримкою непопулярних серед афганців реформ за радянським зразком СРСР поглибив афганську кризу, довів несамостійність і виразну орієнтованість на Москву режиму НДПА. Розкол афганського населення з питання соціалістичних перетворень в Афганістані спричинив громадянську війну, в якій правлячий режим отримав підтримку від СРСР, а опозиція – від емігрантських центрів у Пакистані й Ірані. Відтак афганська криза з внутрішньоафганського еволюціонувала на регіональний рівень. Потoki біженців, перебування афганських опозиційних осередків на території суміжних країн стали важливим фактором життя Пакистану, Ірану й країн Близького Сходу. Тож останніми роками в зовнішній політиці США вживаним став термін «Аф-Пак» («Афганістан-Пакистан»), який об'єднує територію цих двох країн і визнає існування сильних взаємовпливів, передусім у контексті боротьби з тероризмом. З огляду на географічні, етноконфесійні, соціально-економічні й політичні взаємовідносини між двома країнами й активну залученість Пакистану в афганську кризу цей підхід може бути використаний і при дослідженні афганської політики СРСР.

Унаслідок військової інтервенції в грудні 1979 р. і подальшої окупації ДРА Радянський Союз став безпосереднім учасником громадянського конфлікту і сприяв його ескалації. Це зумовило глобальний характер афганської кризи, оскільки жорстка реакція на дії Кремля спричинила загострення міжблокового протистояння в світі й посилила міжнародну підтримку афганської опозиції.

Афганська криза була зумовлена «холодною війною» і водночас спричинила її загострення. У 1980-х рр. Афганістан став заручником протистояння двох ідеологічних систем і врегулювання ситуації навколо нього було можливим лише за умови покращення відносин між двома наддержавами – СРСР і США. Прихід до влади в Афганістані НДПА і початок нею соціалістичного експерименту зустріли підтримку СРСР, який в умовах «холодної війни» був

схильний підтримувати будь які «дружні» і потенційно «братні» режими в будь-якому куточку світу. Близькість Афганістану до кордонів Радянського Союзу підштовхувала Москву до прагнення перетворити цю державу на своєрідну «соціалістичну вітрину» Азії. Спродукована в Москві теорія «соціалістичної орієнтації» в Афганістані досягла своєї кульмінації, до того ж це був єдиний прецедент, коли вона здійснювалася в умовах відвертої радянської військової окупації. Увага ж Заходу на чолі зі Сполученими Штатами Америки до Афганістану була зумовлена політикою СРСР щодо цієї країни. Залучення СРСР в афганську кризу в умовах «холодної війни» була для США тим подразником, який перетворив Афганістан на вагомий фактор американської зовнішньої політики і «таємної дипломатії» у 1980-х рр.

Залучення в афганську кризу СРСР і США зумовили її глобальний характер. Афганська політика Радянського Союзу в 1978–1991 рр. одночасно залежала від відносин між наддержавами і впливала на них, а сам Афганістан небезпідставно вважали найбільш «гарячим фронтом» «холодної війни» на останньому етапі її історії. Обумовленість афганської кризи «холодною війною» засвідчило значне зменшення уваги до Афганістану з боку США після виведення радянських військ у лютому 1989 р. Афганська криза і політика СРСР в Афганістані мали значні наслідки для обох країн, регіону і світу в цілому, що підтверджує їхній глобальний характер.

Ми розглядаємо афганську кризу як складний, кількарівневий (внутрішньоафганський – регіональний – глобальний) вузол протиріч. Кожен з цих рівнів конфлікту формувався під впливом афганської політики СРСР, а відтак його врегулювання значною мірою залежало від Москви.

Хронологічні межі роботи – 1978–1991 рр. Нижня межа дослідження зумовлена «Саурським» військовим переворотом 27 квітня 1978 р. в Афганістані, названим «Саурською (Квітневою) національно-демократичною революцією», захопленням влади Народно-демократичною партією Афганістану та початком соціалістичних перетворень в цій країні за активної участі СРСР. Верхня межа дослідження обумовлена припиненням підтримки кабульського режиму М. Наджибулли з боку Москви з кінця 1991 р., що співпало з кризою і розпадом СРСР. Для з'ясування витоків і передумова афганської кризи, а також наслідків політики СРСР щодо Афганістану хронологічні рамки дослідження були дещо розширені.

Методологія дослідження зумовлена її предметом і завданнями. В її основу покладені системний глобальний підхід, принципи історизму, неупередженості, логічності і багатофакторності. Для виконання поставлених завдань було використано сукупність загальнонаукових і спеціальних методів історичних дослідження. До загальнонаукових методів, використаних при написанні роботи, належать аналіз і синтез, аналогія і порівняння, моделювання і узагальнення, опис, пояснення, типологізація; до спеціальних методів – історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-системний, історико-типологічний, проблемно-хронологічний, метод періодизації, описово-оповідальний, ретроспективний, критики джерел.

Робота базується на широкому колі джерел різного походження і рівня інформативності, що дозволило здійснити комплексне й достовірне дослідження проблеми. Найбільшу вагу при дослідженні мали документи вищих органів влади Радянського Союзу. Через жорстку цензуру в СРСР і сучасній Російській Федерації лише незначна їх кількість була опублікована і введена у науковий обіг¹. Через обмежений доступ до радянських архів у Російській Федерації нами були використані колекції електронних архів, розміщених у мережі Internet. Це колекції документів з «Радянського архіву» В. Буковського², Архіву національної безпеки Університету Дж. Вашингтона³ і Міжнародного центру Вудро Вільсона⁴ –

---

1 Секретные документы из особых папок. Афганистан: Политический архив XX века / Сост. А. С. Гроссман // Вопросы истории. – 1993. – №3; Архивы Кремля и Старой площади. Документы по «делу КПСС». Аннотированный справочник документов, представленных в Конституционный суд Российской Федерации по «делу КПСС» / Сост. И. И. Кудрявцев; Под ред. В. П. Козлова. – Новосибирск, 1995; «Для спасения Родины и революции». Афганистан: политические декларации и материальные затраты // Источник. Документы российской истории. – 1995. – №3; Документы советского руководства о положении в Афганистане. 1979–1980: Из архива Президента РФ / Предисловие академика Г. Н. Севастьянова // Новая и новейшая история. – 1996. – №3; В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991) / Сост. А. Черняев (руководитель проекта). – М.: 2008.

2 «Советский архив, собран Владимиром Буковским». 9.2. Афганистан. URL: <https://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/afgh-rus.html>

3 Архив национальной безопасности. Афганистан. URL: <https://nsarchive.gwu.edu/rus/Afganistan.html>

4 Wilson Center. Digital Archive. International History Declassified. Soviet Invasion of Afghanistan URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/collection/76/soviet-invasion-of-afghanistan>.

перереважно відскановані або сфотографовані копії оригінальних документів. Нами було використано понад 250 документів з цих збірань: стенограми, протоколи засідань і рішень Політбюро ЦК КПРС, Секретаріату ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР, службове листування з радянським посольством в Афганістані, апаратом Головного військового радника і представництва КДБ у Кабулі, звіти і повідомлення посольства та радянських представників в Афганістані, стенограми зустрічей і перемовин радянських керманічів і посадовців з афганськими політиками, інформація про внутрішню і зовнішню політику Демократичної республіки Афганістан, стенограми засідань Революційної ради й уряду НДПА, виступів, промов і інтерв'ю афганських політиків тощо. Більшість цих документів були вперше введені нами в науковий обіг.

При дослідженні окремих аспектів проблеми, а саме реагування населення СРСР і афганських громадян на радянську інтервенцію в Афганістан і підготовки афганських студентів в радянських навчальних закладах різних типів, нами використані документи з українських архівів. Зокрема, це поточні інформаційні повідомлення КДБ УРСР про настрої громадян та іноземців на ті чи ті події, які містяться у фондах Галузевого архіву Служби безпеки України (м. Київ). Окрім цього, це звіти про роботу та нормативна документація трьох навчальних закладів м. Кіровограда, в яких навчались афганці, які зберігаються в Державному архіві Кіровоградської області (м. Кропивницький).

Іншу групу джерел склали інтерв'ю, промови, виступи радянських і афганських державних і військових діячів, які були опубліковані в окремих виданнях або в різних засобах масової інформації Радянського Союзу, Росії й України. Більшість із них близькі за своїм характером до офіційних документів, оскільки в них висловлювалась офіційна позиція урядів СРСР чи Афганістану на ті чи ті події.

Окрему групу джерел становлять документи міжнародних організацій, які в своїй діяльності зверталися до афганської проблеми. – стенограми засідань Ради Безпеки ООН⁵, тексти

---

⁵ Организация объединенных наций. Совет Безопасности. Официальные отчеты. – 2185-е заседание 5 января 1980 года. – Нью-Йорк, Тридцать пятый год (1980) та наступні.

резолуцій Генеральної Асамблеї ООН⁶, інших міжнародних організацій. Окрім цього були використані тексти радянсько-афганських міждержавних і міжурядових угод, домовленостей і протоколів (загалом понад 20 документів, найбільш важливим з яких був підписаний 5 грудня 1978 р. у Москві Договір про дружбу, добросусідство і співробітництво між Радянським Союзом і ДРА⁷), а також Женевських домовленостей від 14 квітня 1998 року⁸.

При вивченні складних проблем новітньої історії важливими джерелами є мемуари і щоденники учасників і сучасників подій, що вивчаються. Попри суб'єктивність і подекуди упередженість джерел цієї групи, а також їх ретроспективний характер, їхній критичний аналіз здатний суттєво розширити джерельну базу дослідження. Окрім того, що мемуари дають можливість краще зрозуміти дух епохи, вони часто містять важливу фактичну інформацію «з перших рук», якої часто бракує в офіційних документах. Вони часто є єдиною можливістю «зазирнути за лаштунки» важливих подій, чим сприяють кращому розумінню чинників, які впливали на прийняття тих чи тих рішень радянським керівництвом в афганському питанні. Деякі автори вміщували в своїх спогадах документи з власних архівів, які лишаються недоступними з інших джерел. Водночас цей тип джерел вимагає особливо критичного підходу до їхнього аналізу.

Нами опрацьовано великий масив мемуарів радянських державних і військових діячів, офіцерів, радників, які були причетні до формування або ж до реалізації афганської політики Радянського

---

6 Положение в Афганистане и его последствия для международного мира и безопасности. – Резолюция 6/2. – 7-е пленарное заседание Шестой Чрезвычайной специальной Сессии ГА ООН. – 14 января 1980 г. // Резолюции и решения, принятые на Шестой Чрезвычайной специальной Сессии ГА ООН, 10 – 14 января 1980 года. – Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 1980 та наступні.

7 Договор о дружбе, добрососедстве и сотрудничестве между Союзом Советских Социалистических Республик и Демократической Республикой Афганистан – 5 декабря 1978 г. // Правда. – 1978. – 6 декабря. – С. 1.

8 Двустороннее соглашение между Республикой Афганистан и Исламской Республикой Пакистан о принципах взаимоотношений, в частности о невмешательстве и отказе от интервенции. – 14 апреля 1988 г. // Вестник Министерства Иностранных дел СССР. – 1 мая 1988. – №8. – С. 3–4; Двустороннее соглашение между Республикой Афганистан и Исламской Республикой Пакистан о добровольном возвращении беженцев. – 14 апреля 1988 г. // Там же. – С. 5; Декларация о международных гарантиях. – 14 апреля 1988 г. // Там же. – №8. – С. 6; Соглашение о взаимосвязи для урегулирования положения, относящегося к Афганистану. – 14 апреля 1988 г. // Вестник Министерства Иностранных дел СССР. – 1 мая 1988. – №8. – С. 7–8; Меморандум понимания. – 14 апреля 1988 г. // Там же. – С. 9–10.

Союзу. Свої спогади залишили Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов⁹ і два міністри закордонних справ – А. А. Громико і Е. А. Шеварднадзе¹⁰. Цінними є мемуарм чиновників різних відомств, які впливали на зовнішню політику СРСР, включаючи її афганський напрямок¹¹, представників дипломатичного корпусу¹², керівників спецслужб¹³ і вищого військового командування¹⁴. Цінними є спогади генералів і офіцерів, які очолювали радянські війська в Афганістані¹⁵, та керівників радницького корпусу¹⁶. Окрім них нами використані чисельні спогади і щоденники офіцерів Обмеженого контингенту радянських військ, цивільних і військових радників та інших радянських представників в Афганістані.

---

9 Горбачев М. С. Жизнь и реформы. – В двух книгах. – Кн. 1–2. М., 1995; Горбачев М. С. Размышления о прошлом и будущем. – 2-е изд. – СПб., 2002.

10 Громыко А. А. Памятное. – Кн. 2. – М., 1990; Шеварднадзе Э. А. Когда рухнул железный занавес: встречи и воспоминания. – М., 2009.

11 Александров-Агентов А. М. От Коллонтай до Горбачева. – М., 1994; Арбатов Г. А. Затянувшееся выздоровление (1953–1985). Свидетельство современника. – М., 1991; Арбатов Г. Человек системы. Наблюдения и размышления очевидца ее распада. – М., 2002; Ахромеев С. Ф., Корниенко Г. М. Глазами маршала и дипломата. Критический взгляд на внешнюю политику СССР до и после 1985 г. – М., 1992; Брутенц К. Н. Тридцать лет на Старой площади. Мемуары. – М., 1998; Корниенко Г. М. Как принималось решение о вводе советских войск в Афганистан и их выводе // Новая и новейшая история. – 1993. – №3; Черняев А. С. Шесть лет с Горбачевым: По дневниковым записям. – М., 1993; Черняев А. С. Моя жизнь и мое время. – М., 1995; Черняев А. С. Совместный исход. Дневник двух эпох. 1972–1991. – М., 2010.

12 Добрынин А. Ф. Сугубо доверительно. Посол в Вашингтоне при шести президентах США (1962–1986). – М., 1996; Егорычев Н. Солдат. Политик. Дипломат. Воспоминания об очень разном: http://loveread.ec/view_global.php?id=59889; Трояновский О. Через годы и расстояния (история одной семьи) – М., 1997.

13 Крючков В. А. Личное дело. – М., 2003; Шебаршин Л. В. Рука Москвы: Записки начальника советской разведки. – М., 1992; Шебаршин Л. В. Из жизни начальника разведки. – М., 1997; Кирпиченко В. Разведка: лица и личности. – М., 1998; Бобков Ф. Д. Последние двадцать лет: Записки начальника политической контрразведки. – М., 2006.

14 Язов Д. Т. Маршал Советского Союза. – М., 2010.

15 Варенников В. Неповторимое: В 7 томах. – Т.5. – М., 2001; Громов Б. В. Ограниченный контингент. – М., 1994; Колесник В. Как был взят дворец Амина: <http://www.agentura.ru/library/spetsnaz50/dvoretamina/>; Лебедь А. И. За державу обидно. – М., 1995; Меримский В. А. Война в Афганистане: записки участника // Новая и новейшая история. – 1995. – №3; Меримский В. А. Загадки афганской войны. – М., 2006.

16 Гареев М. А. Моя последняя война (Афганистан без советских войск). – М., 1996; Заплатин В. До штурма дворца Амина: <http://zavtra.ru/cqi/veil/data/zavtra/99/316/61.html>; Майоров А. Правда об афганской войне: Свидетельство главного военного советника. – М., 1996.

Близькими до мемуарної літератури є різноманітні журналістські репортажі, публіцистичні нариси про Афганістан, яких чимало вийшло друком у 1980-ті рр. Попри те, що їхній зміст визначався цензурою і вони мали ідейно-патріотичний і пропагандистський характер, їхній аналіз дозволяє з'ясувати напрямки радянської політики щодо Афганістану, а також «офіційну» кремлівську версію тих подій. Особливо цінними є такі видання доби «перебудови», коли під впливом «гласності» на сторінки радянської публіцистики і неофіційної періодики почали потрапляти факти і свідчення про Афганістан і Афганську війну, які суперечили офіційній версії подій. Утім, такі джерела також потребують критичного аналізу.

Такими ж є матеріали радянських засобів масової інформації, передусім центральних газет. Вони мали пропагандистський характер і в багатьох аспектах були дезінформативними, проте містили важливий фактичний матеріал, який допомагає простежити хронологію афганської кризи і залученість в неї Радянського Союзу, напрямки радянсько-афганської співпраці, їх офіційне тлумачення. Окрім того, в газетах публікували перекази інтерв'ю і виступів радянських і афганських державних і військових діячів. Нами опрацьовані матеріали центрального друкованого органу ЦК КПРС «Правда», Ради міністрів СРСР «Ізвестія» і міністерства оборони «Красная звезда» за 1978–1991 рр.

При дослідженні соціально-економічної складової афганської політики СРСР у нагоді нам стали статистичні довідники¹⁷. Окрему групу джерел склали фотоматеріали, опубліковані в СРСР¹⁸.

Радянські джерела суттєво доповнюють офіційні документи інших держав. Найбільш доступними й інформативними є документи вищих органів влади США. Вони не лише ілюструють позицію Білого дому щодо афганської кризи й її вплив на американсько-афганські і американсько-радянські відносини, але й презентують «інший» погляд на ті події. Особливо цінними є збірники «Зовнішня політика Сполучених Штатів Америки» («Foreign Relations of the

---

17 Внешняя торговля СССР в 1977 г.: Стат. сб. – М., 1978 та наступні.

18 Афганистан: Революция продолжается. Фотоальбом / Авт.-сост. Абдулло Спангтар, Владимир Гриб. – М., 1984; Афганистан сегодня. Фотоальбом / Сост.: доктор Хайдар Масуд (ДРА), А.Н. Сахаров (СССР). – М., 1983; Афганская война: как это было. Фотоальбом / Текст: А. А. Проханов, Спецсьемка А. И. Гращенкова, Составление – С.Д. Алексеев. – М., 1991; Секретарев А. Ф. Последний репортаж [Фотоальбом] / Сост. Бобров А. Б. и др.; Авт. текста Армеев Р. А. – М., 1990; Суходольский В. Ф. Пароль – революция: Афганский фотодневник. – М., 1986.

United States», FRUS), розміщені на ресурсі «Кабінет історика» Державного департаменту США¹⁹. Том XII цього видання містить понад 360 документів, які стосуються афганського напрямку зовнішньої політики адміністрації президента Дж. Картера²⁰. Це листування Дж. Картера і Л. І. Брежнєва, державного секретаря С. Венса і А. А. Громико, службове листування посольства США у Кабулі з державним департаментом, аналітичні звіти ЦРУ і міністерства оборони про становище в Афганістані. Важливими є стенограми засідань і протоколи рішень Ради національної безпеки (РНБ) і Спеціального координаційного комітету (СКК) США, службове листування Дж. Картера з його помічником з національної безпеки З. Бжезінським, держсекретарем С. Венсом, директором ЦРУ С. Тернером тощо, стенограми переговорів американських посадовців з послами і представниками СРСР, Пакистану, Саудівської Аравії, Китаю. Дотичними до проблеми є чимало документів з III тому FRUS, присвяченого радянсько-американським відносинам часів президентства Р. Рейгана²¹: листування президента США і Л. І. Брежнєва, держсекретарів Е. Маскі і А. Хейга з А. А. Громико та стенограми переговорів між ними, службове листування між американськими посадовцями. Цінними є стенограми засідань і протоколи рішень РНБ і СКК, які дозволяють висвітлити підготовку та механізм запровадження торговельних і технологічних обмежень проти СРСР у зв'язку з агресією в Афганістані. Нами також використані тексти Директив з національної безпеки про запровадження санкцій проти Радянського Союзу адміністрацією Р. Рейгана, розміщені на сайті «Федерації американських вчених»²². При дослідженні проблеми також використані окремі документи Народно-демократичної партії Афганістану й афганської влади опубліковані в СРСР²³.

---

19 Office of the Historian. URL: <https://history.state.gov/>

20 Foreign Relations of the United States, 1977 – 1980. Volume XII. Afghanistan / Editor D. Zierler / Gen. Editor A. M. Howard. – United States Government Publishing Office – Washington, 2018: <https://static.history.state.gov/frus/frus1977-80v12/pdf/frus1977-80v12.pdf>

21 Foreign Relations of the United States, 1981 – 1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03>

22 Federation Of American Scientists. Intelligence Resource Program. URL: <https://fas.org/>

23 Документ ЦК НДПА «О 20-летию Народно-демократической партии Афганистана» // Партийная жизнь. – 1984. – №23. – С. 73–80; Основные принципы Демократической республики Афганистан // Демократическая республика Афганистан. Справочник / Отв. ред. М. Р. Арунова. – М., 1981. – С. 153–166. та ін.

Важливим джерелом також були спогади й інтерв'ю афганських політиків і військових²⁴, американських діячів, причетних до афганської політики²⁵, спеціального представника Генерального секретаря ООН в зоні афганського конфлікту Д. Кордовеса²⁶, а також співробітника пакистанської Міжвідомчої розвідки М. Юсуфа, який «відповідав» за афганський напрямок її діяльності і був безпосередньо причетний до досліджуваних подій²⁷.

Щодо історіографії проблеми, то масштабність залучення СРСР в афганську кризу, майже десятирічна участь радянських військ в Афганській війні, вплив радянської політики щодо Афганістану на історію цієї країни і на Радянський Союз, Центральну і Південну Азію і світову політику зумовили появу значної кількості наукової, публіцистичної та мемуарної літератури, найбільш повний огляд якої здійснив А. А. Костиря²⁸. Однак не можна не погодитися з думкою, що «було б надто оптимістично стверджувати, що осмислення “неоголошеної війни” в Афганістані можна вважати dokonаним фактом»²⁹. Дійсно, більшість досліджень афганської політики СРСР були написані професійними військовими, учасниками тих подій або військовими істориками і присвячені військово-політичним аспектам афганської кризи. На дослідження різних аспектів проблеми впливали суспільно-політичні настрої і кон'юнктура, що слід

---

24 Ахмад Шах Масуд. Среди моих агентов были и советские генералы // Труд. – 1992. – 22 января; Гаус А. С. Гибель республики // Страна и мир. – 1989. – №1; Зерай С. М., Нур Н. А. Укрепляя патриотическое единство народа // Проблемы мира и социализма. – 1983. – №7. – С. 62–67; Кармаль Б. Нерасторжимое единство с народом // Проблемы мира и социализма. – 1981. – №6. – С. 24–29; Кештманд С. А. Второй этап революции в Афганистане // Проблемы мира и социализма. – 1980. – №9. – С. 15–20; Кештманд С. А. Афганистан. Революция в труде и борьбе // Новое время. – 1983. – №23. – С. 5–7; Наджиб: Революция продолжается // Азия и Африка сегодня. – 1987. – №4. – С. 12–15; Он был заложником Кремля. Бабрак Кармаль рассказывает // Труд. – 1991. – 24 октября; Пядышев Р. Наджибулла, президент Афганистана: Интервью // Международная жизнь. – 1990. – №1 та ін.

25 Афганская карта / Интервью с З. Бжезинским // Родина. – 1999. – №2; Вудворд Б. Признание шефа разведки. – М., 1990; Brzezinski Z. Power and Principle. Memories of the National Security Adviser. 1977–1981. – NY, 1985.

26 Cordoves D., Harrison S. S. Out of Afghanistan. The Inside Story of the Soviet Withdrawal. – NY – Oxford, 1995.

27 Юсуф М. Ловушка для медведя: http://artofwar.ru/d/dmitrij_m_k/text_0080.shtml

28 Костиря А. А. Историография, источниковедение, библиография спецоперации СССР в Афганистане (1979–1989 гг.). – Донецк, 2009.

29 Рубцов Ю. В. Советский Союз в необъявленной войне в Афганистане (1979–1989 годы) // Новая и новейшая история. – 2009. – №1. – С. 49.

враховувати при вивченні напрацювання радянських і сучасних російських істориків.

Наукові дослідження, використанні при написанні роботи, представлені працями українських і зарубіжних (російських, європейських, американських) дослідників у багатьох напрямках – новітня історія Афганістану, військово-політичні аспекти афганської кризи, політика СРСР в Афганістані в усіх її проявах, вплив афганської політики СРСР на міжнародні відносини в 1978–1991 рр.

Вивчення причин, передумов і розгортання афганської кризи, її обумовленість тодішньою геополітикою, впливу політики СРСР в афганському питанні на ситуацію в Афганістані, регіоні і світі важливе для кращого розуміння регіональних і етноконфесійних конфліктів у світі і ролі великих держав в їх розгортанні і можливому врегулюванні. Так само важливим є історичний досвід міжнародного тиску на державу-агресора, в тому числі через систему санкцій і обмежень. Сьогодні це як ніколи актуально для України, яка в умовах російської агресії змушена сподіватися не лише на себе, але й на своїх міжнародних партнерів.

РОЗДІЛ 1. ЗАЛУЧЕННЯ СРСР В АФГАНСЬКУ КРИЗУ (квітень 1978 – грудень 1979 рр.)

1.1. Держава і соціум Афганістану в кінці 1970-х рр.

Афганістан був бідною, децентралізованою, патріархальною державою, на що впливали її природні умови. 80% території країни займають гори, плоскогір'я, кам'янисті пустелі і сухі степи. Лише 5% території вкриті лісами. Гори Гіндукуш перетинають країну з північного сходу на південний захід. У центрі переважають вузькі долини, високі (до 6 400 м) гори з високогірними (3 600–4 600 м) перевалами. Деякі з них (Шебарський на північний захід від Кабула і Хайберський на кордоні з Пакистаном, на південний схід від Кабула) мають стратегічне значення. Передгір'я і рівнини простягаються від іранського до таджицького кордонів. На півночі (Бактрійська рівнина) і південному заході переважають пустелі.

Більшість афганських річок починаються в горах у центрі країни й або впадають в озера, або губляться в пустелях. Річки на північному сході (Кокча, Кундуз, Герируд, Мургаб) впадають в Амудар'ю, яка є північним кордоном країни. Річка Кабул впадає в Інд на території Пакистану. Найдовшою річкою, повністю розташованою в межах Афганістану, є Гільменд. Вона бере початок у 80 км на захід від Кабула і тече майже до кордону з Іраном. На заході і в центрі країни є кілька солоних озер.

Афганістан багатий на корисні копалини. Поклади заліза, хромітів, золота, свинцю, міді, сірки, лазуриту розвідані, проте їхній видобуток був і залишається складним через складний рельєф країни. Промислове значення мало велике родовище газу поблизу Шибіргана³⁰.

Населення Афганістану складало 15–16 млн. осіб і було розміщене нерівномірно. Середня його густина складала 24,1 особи на км². У деяких районах (Бактрійська рівнина, долини Кабула, Герируда, Аргандаба) вона сягала 100 осіб на км². Центр і північний схід країни були майже безлюдними. Найбільшими містами були Кабул (бл. 1 млн. осіб), Кандагар (209 тис.), Герат (157 тис.), Мазарі-

---

30 Бочкарев П. С. Афганистан. Географический очерк. – М., 1956. – С. 6–27; Ежов Г. П. Экономическая география Афганистана. – М., 1990. – Сс. 8–28, 46–70, 86–94.

Шариф (97 тис.), Джелалабад, Кундуз (бл. 50 тис. осіб), Баглан, Шибірган, Фарах (бл. 30 тис.). Усього в містах мешкали близько 2 млн. осіб. 84,6% афганців жили в майже 36 тис. кишлаках або кочували³¹.

Афганістан був аграрною країною. На промисловість припадало 18,5% ВВП країни³². На фабриках і заводах працювали не більше 50 тис. осіб. Натомість розвинутим було кустарне ремесло. Лише у виробництві килимів, важливої статті експорту, було задіяно близько 1 млн. осіб³³. Журналіст Г. П. Устинов згадував, як на кабульському базарі придбав англійсько-афганський розмовник, виданий у 1960-х рр. Слова «робітник» у ньому не було взагалі³⁴.

У країні працювало біля 300 промислових підприємств. Найбільшим з чотирьох машинобудівних і металургійних підприємств був авторемонтний завод «Джангалак» у Кабулі. Шість (чотири ГЕС і дві ТЕС) з майже 100 електростанцій виробляли 76% усієї електроенергії. Єдиним підприємством хімічної промисловості був завод азотних добрив у Мазарі-Шарифі. У країні в промислових масштабах видобували природний газ і вугілля. Найбільшими з 39 текстильних підприємств були фабрики в Кандагарі, Гераті і Балсі. Було кілька підприємств харчової промисловості.

Залізниць у країні не було, тож більшість перевезень здійснював автомобільний транспорт. Найбільшими автомагістралями були Кабул–Ширхан (з ділянкою «Саланг» через Гіндукуш), Кушка–Герат–Кандагар–Пулі-Хумрі–Мазарі-Шариф–Шибірган, Кабул–Торхам, Кабул–Кандагар–Стинбулак. Більшість їх були збудовані за сприяння СРСР. В Афганістані було 8 аеропортів (з них два – міжнародні: Кабул і Кандагар, збудовані за сприяння, відповідно, СРСР і США) і 25 аеродромів з ґрунтовим покриттям. Авіап перевезення забезпечували дві авіакомпанії. Авіапарк афгансько-американської «Аріани» (51% акцій належали афганському уряду, 49% – американській компанії «Пан-Амерікен») складався з двох «Боїнгів». Державна авіакомпанія «Бахтар», яка працювала на

---

31 Афганистан: борьба и созидание / Сост. О. Г. Чернета. – М., 1984. – С. 10–12; Афганистан. Справочник / Отв. ред. А. Д. Давыдов. – М., 2000. – С. 29.

32 Демократическая республика Афганистан. Справочник / Отв. ред. М. Р. Арунова. – М., 1981. – С. 73.

33 Афганистан. Справочник... – С. 31

34 Устинов Г. П. Смена эпох. – М., 1988. – С. 11.

внутрішніх рейсах, мала два радянські «Як-40» і чотири канадські «Твін-Остени»³⁵.

70% вартості афганського експорту становила продукція сільського господарства (фрукти, шкіра, вовна, бавовна тощо). Водночас країна закупувала продовольче зерно, олію, цукор та інші продукти харчування³⁶.

За оцінками більшості радянських вчених, панівною в афганському селі була «велика феодальна власність» на землю, більшість селян були безземельними, тож саме «аграрне питання» визначало «революційну ситуацію», було головною соціально-економічною передумовою «революції». Проте А. Д. Давидов³⁷ і П. Каландарбеков³⁸ на підставі польових досліджень дійшли інших висновків. В Афганістані переважали два типи сіл: в одних уся земля була розподілена поміж селянськими родинами, в інших більшість землі належала селянам, а решта (не більше 40%) – «поміщикам». Сіл, де переважала велика земельна власність, було відносно мало. Частка великих господарств коливалася від 4,4%, до 43,9%³⁹. Селянська власність переважала в гірських районах (а це 4/5 території країни), але на малочисельних рівнинах до 70% земель належала великим землевласникам⁴⁰. Тож афганське селянство, за марксистською градацією, поділялося на малоземельних і безземельних (близько 66,6% господарств, володіли 20% земель), середняків (24,7%, 43% земель) і заможних (8,7%, 36,4% земель)⁴¹. У кишлаках переважали «середняки» і малоземельні селяни, селянська приватна власність на землю (або спадкове землеволодіння), а в кочовиків – приватна власність на худобу. Це була селянська країна, а не поміщицька, «феодальна» чи «дофеодальна»⁴², як у цьому переконували радянські вчені. За масштабами селянського землеволодіння Афганістан посідав одне з чільних місць серед країн

35 Демократическая республика Афганистан. Справочник... – С. 92–103.

36 Давыдов А. Д. Аграрное законодательство Демократической республики Афганистан (социально-экономический анализ). – М., 1989. – С. 156; Теплинский Л. Б. История советско-афганских отношений. 1919–1987. – М., 1988. – С. 249.

37 Давыдов А. Д. Афганистан: войны могло не быть. Крестьянство и реформы. – М., 1993.

38 Каландарбеков П. Крестьянское землевладение в современном Афганистане – М., 1990.

39 Там же. – С. 24.

40 Давыдов А. Д. Афганистан... – С. 27.

41 Каландарбеков П. Указ. соч. – С. 46.

42 Давыдов А. Д. Афганистан... – С. 36.

Азії, що розвиваються⁴³. Ці селяни-власники пізніше були проти земельної реформи НДПА, як відкинули і попередню аграрну реформу М. Дауда, спрямовану на капіталізацію села.

Біля 20% афганців були кочовиками (бл. 2,5 млн. осіб) і напівкочовиками (бл. 450 тис. осіб). Серед них були пуштуни (бл. 2 млн. осіб), белуджі, частина туркменів, киргизів. В Афганістані розрізняли типових кочовиків-скотарів, кочовиків-торговців і кочовиків-землеробів⁴⁴.

Усі афганські уряди прагнули до взаємовигідних торговельних відносин з сусідніми державами і країнами Заходу. Проте у 1950–1970-х рр. провідна роль у цій сфері перейшла до СРСР. На початку 1978 р. його частка в торгівлі Афганістану складала 40% (113,6 млн. руб. експорту і 76,5 млн. руб. імпорту). В останньому переважали машини й обладнання, нафтопродукти, продовольство, товари широкого вжитку. На експорт ішли бавовна, вовна, килими, шкірсировина, фрукти і сухофрукти⁴⁵, а також майже увесь газ, який видобував Афганістан, а це 2,1–2,7 млрд. м³ щороку⁴⁶.

В Афганістані була слаборозвинена соціальна інфраструктура. У 1978 р. там працювало 4 185 світських і духовних шкіл, які відвідували 14% дітей і підлітків шкільного віку. Грамотними були бл. 20% чоловіків і не більше 1% жінок. Такою ж була система охорони здоров'я: 1 лікар припадав на 20 тис. мешканців, 2,8 лікарські ліжка – на 10 тис. 76 афганських лікарень (54 у структурі міністерства охорони здоров'я, решта – міністерства оборони та при приватних компаніях) були сконцентровані в Кабулі або навколо столиці⁴⁷. У провінції медичне обслуговування було майже відсутнім.

Втім, за оцінкою британського дипломата і вченого Р. Брейтвета, у 1970-ті роки Афганістан був стабільною, спокійною державою. «Там було відносно безпечно подорожувати, виїздити на природу і відвідувати туристичні пам'ятки... Іноземці, які жили в Кабулі...,

---

43 Каландарбеков П. Указ. соч. – С. 25.

44 Зарипов Ш. Проблемы оседания кочевников и полукочевников в Республике Афганистан // Средний Восток (история, филология). – Душанбе, 1989. – С. 70–71.

45 Внешняя торговля СССР в 1977 г.: Стат. сб. – М., 1978. – С. 197–198.

46 Мендкович Н. СССР и афганская революция 1978 г. // Актуальная история: http://actualhistory.ru/afganistan_revolution

47 Аристова Л. Б. Социальная инфраструктура Афганистана (системы просвещения и здравоохранения в конце 70-х – середины 80-х годов) // Афганистан. История, экономика, культура. Сборник статей. – М., 1989. – С. 100–104.

згодом згадували цей час як золоту добу, так само, як і представники дуже малочисельного прошарку... середнього класу, що жили в Кабулі й кількох великих містах»⁴⁸.

В Афганістані не завершився (або навіть ще не розпочався) націогенез. Строкатий етнічний склад населення сприяв дезінтеграції суспільства і перешкоджав централізації держави. На це впливало й те, що в Афганістані мешкали розділені етноси, частина яких проживала в сусідніх державах. Це зумовлювало економічне і культурне тяжіння до цих країн, їх втручання у внутрішні справи Афганістану, відцентрові тенденції.

В Афганістані були представлені носії понад 30 мов і діалектів. Найчисельнішими були іраномовна (пуштуни, таджики, памірці, хазарійці, чараймаки, белуджі, курди, омарі і парачі) і тюркомовна (узбеки, уйгури, туркмени, киргизи, кизилбаші, афшарі, моголи) спільноти. Носіями дардських мов були нуристанці, пашаї (лагманці), тирахі (тираї), кохістанці. У країні мешкали представники індійської (сикхи, індуси, гуджари, джати, роми), дравідійської (брагуї) мовних сімей, араби й євреї. Основними мовами були пушту (10–11 млн. носіїв) і дарі (фарсі-кабулі, близько 5 млн. осіб).

Найбільшим етносом, який перебував при владі з середини XVIII ст., були пуштуни, які становили 51–53% населення Афганістану. Чимало з них були кочовиками, тому вони часто перетинали кордон з Пакистаном. Це ускладнювало відносини між країнами. Пуштуни зберегли родоплемінний лад, який можна окреслити схемою: вся пуштунська спільнота – союзи племен – племена – роди – сім'ї. Усього налічувалося 1 744 родів, об'єднаних у майже 100 племен. Останні входили до племінних об'єднань дуррані та гільзаї. Дуррані (біля 3 млн. осіб) мешкали на південному заході і заході країни і розпадалися на гілки зірак (мешкали в районі Кандагара) і паджпаї (в районі Гірішка і Шинданда). Вони були як осілими, так і кочовиками. Гільзаї (бл. 2 млн. осіб) поділялися на гілки туран і буран і переважно кочували. Були ще й «прикордонні племена» на кордоні з Пакистаном (від кількох до 150 тис. осіб кожне, загалом бл. 2 млн. осіб), які здебільшого кочували⁴⁹.

Окрім них, після британсько-афганського розмежування 1893 р. по «лінії Дюранда», спочатку в межах Британської Індії, а потім

---

48 Брейтвейт Р. Афганці: Росіяни в Афганістані (1979–1989). – К., 2013. – С. 39.

49 Слинкин М. Ф. Этническая проблема в Афганистане (историко-политический анализ) // Культура народов Причерноморья. – 2005. – №6. – С. 50–51.

Пакистану, проживали «східні пуштуни». В середині ХХ ст. їх було біля 5 млн. осіб, об'єднаних в 47 племінних союзів. Найчисельнішими з них були афризії, оракзаї, моманди, вазири, масуди, шинварі і сулейман-хель. Попри розпорошеність, на випадок небезпеки вони, за англійськими оцінками, в 1920-х рр. могли виставити ополчення (лашкар) в понад 470 тис. бійців⁵⁰.

Життя і побут пуштунів визначав кодекс поведінки, відомий як «пуштунваллі». Деякі його складові відійшли у минуле, проте деякі лишалися незмінними. Це були вирішальна роль джирги (ради старійшин), лашкар (ополчення), ашар (трудова взаємодопомога), бадал (кровна помста)⁵¹. Серед радянських вояків в Афганістані побутував тост: «Бережи, нас, Боже, від отрути кобри, зубів тигра і помсти пуштуна».

Стійкою була традиція лашкара. Європейці відзначали войовничість і високі бойові якості пуштунів. Знавець афганської історії і культури М. Ф. Слінкін писав про фізичну витривалість і невибагливість пуштунів, вправне володіння ними холодною і стрілецькою зброєю, здатність швидко пересуватися гірсько-пустельною місцевістю⁵². Ці якості дозволили афганцям тричі перемагати сучасну й добре оснащену британську армію в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Вони ж визначили тактику моджахедів під час війни 1980-х рр. З-посеред інших етноментальних рис пуштунів дослідники виділяли почуття власної гідності, честі, репутації і доброго імені, впертість і цілеспрямованість, консервативність⁵³. Тому вони відкинули реформи М. Дауда і НДПА, а опозиція, яка робила ставку на традиційність, знайшла в пуштунській спільноті надійну опору.

Другим за чисельністю етносом країни були дарімовні таджики (бл. 20% населення), які мешкали в північних, західних і центральних провінціях та у великих містах. У Кабулі і Кабульській провінції таджики становили 48% населення, у провінціях Бадахшан – 75%, Парван – 67%, Каніса – 51%, Баглан – 48%, Тахар – 45%, Герат – 44%. Вони займалися землеробством, ремеслом і торгівлею. Близькими до таджиків були памирці («гірські таджики»), які жили

50 Тихонов Ю. Н. «Новая наступательная политика» Великобритании против пуштунских племен // Восток. – 2003. – №4. – С. 53.

51 Пластун В. Пуштуны и их роль в политической жизни // Азия и Африка сегодня. – 1995. – №10. – С. 50.

52 Слинкин М.Ф. Афганистан: страна, люди, общество. – Симферополь, 1995. – С. 38.

53 Там же. – С. 33–34.

племенами (рушанці, шугнанці, ішкашимці, вакханці, мунджанці) і чисельність яких не перевищувала 100 тис. осіб.⁵⁴

Мова хазарійців (бл. 2 млн. осіб, 8% населення) є діалектом таджицької, хоча містить до 10% монгольських слів. Вони проживали в центральній гірській області Афганістану, займалися іригаційним землеробством і скотарством. Белуджі (130–170 тис.) мешкали на кордоні з Пакистаном. На афгансько-іранському кордоні жили курди (близько 10 тис.), землероби і напівкочові скотарі. Дарімовні чараймаки (племена теймурів, джамшидів, фірузкухів, тайманів загальним числом, бл. 600 тис. осіб) не становили єдиної спільноти. Нарешті, в районі Кабула і в провінції Парван проживали землероби омарі і парачі (5–7 тис. осіб)⁵⁵.

Найбільшим тюркським народом Афганістану були узбеки (бл. 2 млн. осіб, 8% населення). Мешкали вони на північ від Гіндукушу і в деяких провінціях становили впливову меншість: Фарьяб (55,9%), Тахар (39%), Саманган (33,8%), Джаузджан (20%), Бадахшан (19%), Кундуз (16,8%), Балх (8,8%). Вони займалися землеробством, скотарством і торгівлею. На кордоні з Туркменською, Узбецькою, частково Таджицькою РСР (провінції Джаузджан, Балх, Фарьяб) мешкали бл. 500 тис. туркменів. Чимало з них були килимарями й ювелірами⁵⁶. Біля 50–60 тис. казахів проживали на півночі країни, де вони розводили худобу й обробляли вовну. Близько 50 тис. кизилбашів і афшарів мешкали на кордоні з Іраном. В районі Герата, Меймене, Кундуза і Баглана жили бл. 30 тис. осілих моголів, землеробів і скотарів. В Бадахшані мешкали 3–5 тис. уйгурів і 10–15 тис. киргизів⁵⁷.

Найбільшим серед дардських народів були нуристанці (бл. 200 тис. осіб). Вони населяли гірську область Нуристан на сході країни. Це були осілі племена, які жили із землеробства, скотарства, лісових промислів. Вони ще остаточно не ісламізувались і зберегли доісламську культуру, тому донедавна їх називали «кяфірами» («невірними»), а їхній край – «Кяфиристаном». «Нуристаном» («Країною світла») ці землі назвав Абдуррахман-хан у ХІХ ст. Південніше мешкали біля 120 тис. пашаїв (лагманців) – ісламізованих

---

54 Афганістан. Справочник... – С. 32; Слинкин М. Ф. Этническая проблема... – С. 51.

55 Демократическая республика Афганістан. Справочник... – С. 9; Афганістан. Справочник... – С. 33–34.

56 Слинкин М. Ф. Этническая проблема... – С. 51–52.

57 Афганістан. Справочник... – С. 36–37.

буддистів. Біля 30 тис. тирахів (тираїв) проживали в долині р. Кунар на південний схід від Джелалабада. Їх сусідами були кохістанці (бл. 10 тис. осіб), які займалися садівництвом і відгінним скотарством⁵⁸.

З індійських народів найбільш чисельними були сикхи й індузи (65 – 70 тис. у співвідношенні 7:1). Переважно торговці і лихварі, вони мешкали в провінціях Нангархар (бл. 45 тис. осіб), Гільменд (бл. 2,5 тис. осіб) і в Кандагарі (бл. 17 тис. осіб). 15 тис. джатів кочували між Джелалабадом і Хостом. Гуджари (бл. 3 тис. осіб) займалися в долинах Амінгара і Кунара напівкочовим скотарством. Від 20 до 30 тис. ромів кочували навколо Кабула і Джелалабада. Дравіди-брагуї (50–55 тис. осіб) були скотарями і жили поряд з белуджами. До семітських народів належали араби і бухарські євреї. 40–45 тис. арабів кочували на півночі в районі Арчі і Мазарі-Шарифа. Даних про кількість євреїв немає, але відомо, що вони займалися торгівлею і лихварством в багатьох містах⁵⁹.

Етнічна структура суспільства накладалася на соціальну. На її верхівці перебували пуштунська військово-політична еліта і великі підприємці, здебільшого пуштуни і таджики. Дрібні підприємці були переважно таджиками, хазарійцями, узбеками, індійцями. Серед інтелігенції переважали пуштуни і таджики. До 2/3 найманих працівників і кустарів належали до етнічних меншин⁶⁰. Пуштуни мали й інші традиційні переваги: звільнення від оподаткування і служби в регулярній армії, за ними зберігалось племінне самоуправління⁶¹. Це посилювало недовіру між ними й іншими етносами.

Громадянський конфлікт, який тривав в Афганістані кілька десятиліть, змінив етнічну мапу країни і ускладнив міжетнічні взаємини.

В умовах слабкості владних інститутів і відсутності розгалуженої системи комунікацій важливу функцію соціалізації і консолідації афганців відігравав іслам. Біля 80% афганців були мусульманами-сунітами, ще 19% (хазарійці, памірці, частина чараймаків, кизилбашів, афшарів, параванів, деякі пуштунські

58 Афганістан. Справочник.... – С. 33–34.

59 Там же. – С. 38–40.

60 Лалетин Ю. П. Этноты в Афганистане: напряженность взаимоотношений // Этноты и конфессии на Востоке: конфликты и взаимодействие. – М., 2005. – С. 358.

61 Слинкин М. Ф. Афганистан... – С. 39.

племена в провінціях Хазараджат, Кабул і Газні) були мусульманами-шиїтами⁶². Решта сповідували сикхізм, індуїзм, юдаїзм.

Іслам відігравав важливу роль у житті афганців. Про це йшлося в датованому літом 1978 р. документі радянського посольства. «Служителів ісламського культу налічується бл. 300 тис., кількість діючих мечетей і святих місць перевищує 40 тис. Кожний десятий афганець здійснив паломництво до Мекки чи до Медини... У релігійних закладах щороку навчалось бл. 20 тис. афганців»⁶³. Високою була духовна, соціальна, освітня роль духовенства. Його очолювали сеїди (нащадки Пророка), хазрати, шейхи, піри (голови релігійних сект і орденів). Нижче стояли мулаві (мали середню духовну освіту), імами мечетей, міські мулли, кадї, вчителі медресе. Низову ланку складали хатиби (читці Корану), муедзини, сільські мулли⁶⁴. Останні мали вирішальний вплив на сільське населення, користувались абсолютним авторитетом, формували громадську думку, були чи не єдиним носієм і інтерпретатором інформації, яка надходила ззовні до кишлаків.

Після перевороту 16–17 липня 1973 р. Афганістан був проголошений республікою. Її президентом став М. Дауд, двоюрідний брат экс-короля М. Захір-шаха, який очолював уряд у 1953–1963 рр. 27 липня 1973 р. він розпустив парламент і Верховний суд, призупинив дію Конституції 1964 р., заборонив діяльність партій, запровадив у країні військовий стан. Вищим органом влади став Центральний комітет республіки, до якого увійшли офіцери – керівники й учасники перевороту. 23 серпня М. Дауд у «Зверненні до народу» виклав основні напрямки внутрішньої і зовнішньої політики. У ньому він піддав критиці попередній режим і анонсував реформи на підставі участі всього народу в економічному, соціальному і політичному житті країни. Було оголошено курс на «істинну і розумну демократію», яка мала відповідати «духові ісламу». У зовнішній політиці головними принципами оголошувалися боротьба за мир, неприєднання, дружба з усіма народами. Населення підтримало перші заходи уряду. Влада розпочала боротьбу з корупцією і спекуляцією, підвищила оплату праці, спростила оподаткування для підприємців. Ініційована

---

62 Афганістан. Справочник... – С. 44.

63 Цит. за: Ляховский А. А., Забродин В. М. Тайны афганской войны. – М., 1991. – С. 22–23.

64 Коргун В. Г. Ислам и власть // Азия и Африка сегодня. – 1995. – №10. – С. 27.

М. Даудом аграрна реформа передбачала обмеження великого землеволодіння 20 га зрошувальних земель. Рештки земель підлягали конфіскації і продажу селянам. Проте землю встигли отримати не більше 1% афганських селян⁶⁵.

У середині 1960-х рр. в Афганістані виникли перші політичні партії, які пропонували різні шляхи розвитку країни. У січні 1965 р. на базі злиття кількох марксистських гуртків утворилася Народно-демократична партія Афганістану (про неї нижче). Деякі ліві гуртки, які не увійшли до НДПА, утворили організацію «Прогресивної молоді». За назвою газети «Шоален джавід» («Вічне полум'я») вона змінила назву на «Джерайян-ешаоле-йеджавід» («Течія вічного полум'я»). У ній переважала молодь, більшістю таджики і хазарійці. Вважалося, що це була маоїстська організація: вона не розглядала пролетаріат рушієм суспільного прогресу і тлумачила селянство як «клас-гегемон»⁶⁶. Однак цю думку поділяли не всі дослідники⁶⁷.

Виникали ісламські організації, членами яких були теологи, імами, викладачі, студенти. Вони перебували під впливом ідей впливових єгипетських і пакистанських ісламських фундаменталістів (Х. аль-Банна, С. Кутба, А. Маудуді). Важливу роль в їх поширенні в Афганістані відіграв Мохаммад Садек Моджаддеді, посол в Єгипті в 1920-х рр. Там він познайомився з Х. аль-Банною, засновником Асоціації «Брати-мусульмани». У 1948 р. до Каїра для навчання в університеті «Аль-Азхар» прибули ще кілька представників його клану, з-посеред яких найбільш відомим в Афганістані та за його межами став Себгатулла Моджаддеді. Після розкриття змови проти президента Єгипту Г. А. Насера, в якій взяли участь афганці, всі Моджаддеді була вислані з країни. Вони розгорнули пропаганду ідей Х. аль-Банни в Афганістані. У 1966 р. С. Моджаддеді зібрав навколо себе випускників університету «Аль-Азхар». Найбільш відомим серед них був декан теологічного факультету Кабульського університету Г. М. Ніязі, який створив перший ісламський гурток зі студентів свого факультету. Інший гурток діяв на інженерному факультеті того ж вишу. У 1969 р. Г. М. Ніязі об'єднав їх в організацію «Мусульманська молодь», принципи діяльності якої

65 Коргун В. Г. История Афганистана. XX век. – М. 2004. – С. 375–376.

66 Ковальков О. Л. Афганістан у зовнішній політиці Радянської Росії/СРСР: 1919–1978 рр. – Кропивницький, 2018. – С. 205–206.

67 Нуриддинов П. Р. Трансформация политических партий и партийной системы Афганистана (политологический анализ): дисс... канд. полит. наук. – 23.00.02. – Душанбе, 2015. – С. 122–123.

були запозичені в «Братів-мусульман»: аскетизм, жертівність, поєднання концепції джихаду й індивідуального терору⁶⁸.

У перші роки організація діяла в Кабульському університеті, і лише в 1970 р. ісламізм організаційно вийшов за його межі. Ісламісти були як проти капіталізму, так і соціалізму, відкидали ліберальну політику М. Захір-шаха і реформи М. Дауда. Так, однією з їхніх вимог була заборона афганцям навчатись у немусульманських країнах. Частина ісламістів сповідувала ідеї пристосування ісламу до нових реалій або ж прагнула побудови «ісламського соціалізму». Їхня діяльність була активною: в 1965–1972 рр. відбулося майже 2 тис. демонстрацій під ісламськими гаслами. З 1968 р. «Мусульманська молодь» друкувала газету «Гахіз» («Світанок»). У 1972 р. лідери організації змінили стратегію: якщо до цього їхньою метою було «духовне відродження общини», то з цього часу було взято курс на захоплення влади в країні⁶⁹.

Марксизм проникав до Афганістану через Іран (СРСР підтримував там партію «Туде»), Індію, а також через радянських фахівців і співробітників спецслужб. Чимало афганців під час навчання в СРСР сприйняли ліві ідеї і повірили в можливість соціалістичної трансформації Афганістану. Особливо такому впливові піддавалися військові. У 1964 р. виникла «Армійська революційна організація», яка сповідувала ліві погляди⁷⁰. Тож у виникненні НДПА вирішальну, проте опосередковану, роль відіграв зовнішній чинник. Тому безпідставним видається твердження А. А. Жемчугова, що її установчий з'їзд відбувся «за сигналом Старої площі»⁷¹.

Перший з'їзд партії відбувся 1 січня 1965 р. на квартирі письменника і публіциста Н. М. Таракі. Там були присутні 27 делегатів від кількох лівих гуртків⁷². На з'їзді виступили Н. М. Таракі (з доповіддю «Про історичний розвиток Афганістану і

---

68 Слинкин Ю. М. «Ассоциация братьев-мусульман» и исламизм в Афганистане // Культура народов Причерноморья. – 2006. – №93. – С. 75–76.

69 Див.: Искандаров К. Общественно-политические движения в Афганистане (1945–2001 гг.): авт. дисс... док. ист. наук. – 07.00.02., 07.00.03. – Душанбе, 2004; Лавров А. Ю. Религиозно-политические организации в Афганистане во второй половине XX – начале XXI века: авт. дисс... канд. ист. наук. – 07.00.03. – М., 2008.

70 Нуриддинов П. Р. Указ. соч. – Сс. 101, 103–105, 121.

71 Жемчугов А. А. Кому мы обязаны «афганом»? – М., 2012. – С. 94.

72 Arnold A. Afghanistan's Two-parties Communism. Parcham and Khalq. – Stanford, 1983. – P. 25.

значення створення у країні прогресивної партії») і Б. Кармаль («Про сучасне становище Афганістану і групи “Прогрес”»). Головою НДПА обрали Н. М. Таракі, секретарем – Б. Кармаля, а до Центрального комітету увійшли 11 осіб. У резолюції з’їзду йшлося, що НДПА керуватиметься ідеями «наукового соціалізму» і прагнутиме до побудови в країні соціалізму⁷³. Більшість західних учених визначали НДПА як «комуністичну» і «прорадянську» партію⁷⁴. Однак американський вчений Е. Арнольд вважав її «лівацько-націоналістичною»⁷⁵. В. Г. Коргун⁷⁶ і П. Р. Нуриддинов⁷⁷ називали НДПА партією «афганських комуністів». Вважаємо, підстав для цього недостатньо. Лідери НДПА не були глибоко обізнані з «науковим комунізмом» і не були ідейними марксистами. Їхня ліворадикальна риторика була звернута убік СРСР як заклик до підтримки.

Невдовзі після утворення НДПА в країні почалася передвиборча кампанія за новим виборчим законом на підставі Конституції 1964 р. На виборах до законодавчого органу – Народної ради у вересні 1966 р. чотири члени НДПА (Б. Кармаль, Н. А. Нур, А. Ратебзад і Файзануль-Хак) здобули депутатські мандати. Н. М. Таракі вибори програв, як і кілька інших членів партії⁷⁸. Депутатом став і Х. Амін, який до лав НДПА вступив дещо пізніше.

На думку деяких західних учених⁷⁹, до квітня 1978 р. Кремль не визнавав НДПА, оскільки жоден її член не був запрошений на жоден комуністичний міжнародний форум. У виданому в СРСР у 1967 р. огляді політичної ситуації в Афганістані про НДПА немає жодного слова. Є лише згадка про газету «Хальк» і стислий переказ «Демократичної програми» від 11 квітня 1966 р.⁸⁰ (про неї нижче).

---

73 Пластун В. Деятельность экстремистских сил и организаций в странах Востока. – Новосибирск, 2005. – С. 263.

74 Amstutz J. B. Afghanistan: The First Five Years of Soviet Occupation. – Washington, 1986. – P. 30; Bradsher H. S. Afghan Communism and Soviet Intervention. – Oxford, 2002. – P. 7.

75 Arnold A. Op. cit. – P. 25.

76 Коргун В.Г. История Афганистана... – С. 346.

77 Нуриддинов П. Р. Указ. соч. – С. 106.

78 Коргун В.Г. История Афганистана... – С. 348.

79 Напр.: Bradsher H. S. Op. cit. – P. 33.

80 Ахрамович Р. Т. Афганистан в 1961–1966 гг. Политическое положение. Конституционная реформа. – М. 1967. – С. 112–119.

Навіть у сучасних російських публікаціях йшлося, що до травня 1974 р. жодних контактів між КПРС і НДПА не було⁸¹.

Водночас за свідченнями В. Мітрохіна, Н. М. Таракі (псевдонім «Нур») з 1951 р. «перебував на зв'язку з оперативними працівниками кабульської резидентури». Невдовзі КДБ встановив контакт з Б. Кармалем (псевдонім «Марід»). За посередництва радянської агентури вони познайомились у 1962 р.⁸² Деякі автори стверджували, що НДПА налагодила контакти з Москвою трохи не від свого утворення⁸³. За деякими даними, Н. М. Таракі вперше відвідав СРСР у 1963 р., де зустрівся з заступником завідувача Міжнародного відділу ЦК КПРС Р. А. Ульяновським⁸⁴. У кінці 1965 р. Н. М. Таракі під офіційним приводом участі «прогресивного афганського літератора» в З'їзді радянських письменників знову прибув до Москви. З Р. А. Ульяновським і завідувачем сектору Міжнародного відділу ЦК КПРС М. Симоненком він обговорив програму, статут, тактику, стратегію і фінансування партії. Радянські функціонери рекомендували Н. М. Таракі не ставити завдання повалити афганський уряд з огляду на малочисельність і невідповідність партії⁸⁵. Окрім порад, Н. М. Таракі привіз із Москви подаровану йому ондатрову шапку-ушанку⁸⁶ і 50 тис. афгані на передвиборчу кампанію⁸⁷. У Баку вийшла його книга «Нове життя» на дарі – стислий виклад базових марксистських ідей, яку таємно переправили до Кабула. Пропагандистські матеріали надходили туди і через іранську партію «Туде»⁸⁸. За В. Мітрохіним, Н. М. Таракі виконував «окремі оперативні заходи», надсилав у КДБ інформацію про становище в країні, пуштунську проблему, афганську армію, уряд, свідчення про завербованих ним осіб, за що отримував 180 інвалюотних рублів (бл. 4 тис. афгані) щомісяця⁸⁹.

81 Мелкумян Е. С. Ввод советских войск в Афганистан: причины и последствия // Вестник РУДН – Серия «Международные отношения». – 2008. – №1. – С. 57.

82 Mitrochin V. The KGB in Afghanistan. – Russian Edition. – Washington, D.C., 2002. – P. 1.

83 Amstutz J. B. Op. cit. – P. 32; Arnold A. Afghanistan: The Soviet Invasion in Perspective. – Stanford, 1985. – P. 51; Фейфер Г. Большая игра: Война СССР в Афганистане. – М., 2013. – С. 46.

84 Нуриддинов П. Р. Указ. соч. – С. 104.

85 Ляховский А. Трагедия и доблесть Афгана. – М., 1995. – С. 6.

86 Жемчугов А. А. Указ. соч. – С. 97.

87 Mitrochin V. Op. cit. – P. 2.

88 Коргун В. Г. История Афганистана... – С. 352.

89 Mitrochin V. Op. cit. – P. 3.

Ці контакти вплинули на гасла, з якими НДПА звернулася до населення своєї країни. 11 квітня 1966 р. вийшов перший номер газети «Хальк» («Народ»). Газета визначила себе як «Орган народно-демократичної думки», а на її сторінках було розміщено «Демократичну програму газети “Хальк”», яка була програмою НДПА. Її розробили Н. М. Таракі, Б. Кармаль, Д. Панджширі, М. Т. Бадахши, Ш. Валі, С. А. Кештманд, С. Лайєк⁹⁰.

Бідність афганців ідеологи партії пояснювали економічним і політичним пануванням феодалів, великого купецтва, бюрократії і міжнародних монополій, класові інтереси яких були чужими для народу. НДПА закликала до створення національно-демократичного уряду, який мав спиратися на «об'єднаний національний фронт усіх прогресивних, демократичних і патріотичних сил» – робітників, селян, інтелігенції, ремісників, підприємців, тобто всіх, хто підтримував «національну незалежність, демократизацію суспільно-політичного життя і доведення до кінця антифеодальної та антиімперіалістичної боротьби»⁹¹. Ці заяви були демагогічними і популістськими, оскільки «національна незалежність» чи «антиімперіалістична боротьба» не були актуальними для афганців. Навряд чи вони могли бути сформульовані самостійно.

НДПА обіцяла «справжнє народовладдя», економічну незалежність і національний суверенітет, справедливу судову систему, свободу слова, друку, зборів, страйків, діяльність партій і профспілок, демократичне розв'язання національного питання. Економічна політика мала бути плановою на основі розвитку державного сектору, «ліквідації феодалізму» через здійснення демократичної земельної реформи в інтересах безземельного і малоземельного селянства за його безпосередньої участі, скасування лихварської заборгованості, створення селянських кооперативів. Декларувалися 42-годинний робочий тиждень, оплачувані відпустки, пенсії за віком, безоплатне медичне обслуговування, заборона дитячої праці, створення профспілок, укладання колективних трудових угод, будівництво доступного житла, розширення прав жінок, боротьба з неписьменністю.

---

90 Коргун В. Г. Народно-демократическая партия Афганистана в борьбе за социальное освобождение трудящихся // Партии и революционный процесс в странах Азии и Африки: Сборник статей. – М., 1983. – С. 216.

91 Цит. за: Коргун В. Г. История Афганистана... – С. 349.

Принципами зовнішньої політики проголошувалися нейтралітет, боротьба за мир у всьому світі, підтримка національно-визвольних рухів.

Програма НДПА передбачала «побудову нового, соціалістичного суспільства», а сама партія мала «складатися з авангарду робочого класу і виступати в союзі з селянством і прогресивною інтелігенцією, будучи силою, що спрямовує демократичний рух»⁹². У 1967 р. до Статуту партії додали, що партія – це «авангард трудящих класів і вища форма організації робочого класу»⁹³. Це було утопією, адже в Афганістані було 50 тис. робітників. У НДПА це розуміли. Н. М. Таракі казав у 1978 р., що «пролетарська партія має бути пролетарською не обов'язково за складом, а за ідеологією»⁹⁴. У радянському дослідженні 1988 р. йшлося, що НДПА виникла і розвивалася шляхом «об'єднання кращих представників революційної інтелігенції і молоді»⁹⁵, чим визнавалася незначний «пролетарський» елемент у її складі.

«Хальк» вирізнялася марксистською риторикою. Її видавці вбачали «головний зміст сучасності і класової боротьби» у боротьбі світового соціалізму проти світового імперіалізму, початок якій поклала Велика Жовтнева Революція»⁹⁶. 25 квітня 1966 р. газета назвала себе «колективним пропагандистом і агітатором». За місяць уряд закрив її як антиісламську, антимонархічну й антиконституційну⁹⁷.

Єдність НДПА виявилася нестійкою. Восени 1966 р. Б. Кармаль і ще троє членів ЦК вийшли зі складу керівництва й утворили фракцію⁹⁸. Вона отримала назву від газети «Парчам» («Знамено»), яка виходила з березня 1968 р. Після публікації 22 квітня 1970 р. біографії В. І. Леніна з його великим фото на першій шпальті Кабулом пройшли демонстрації проти газети, після чого влада її

---

92 Цит. за: Коргун В. Г. История Афганистана. – С. 349–350.

93 Цит. за: Демократическая республика Афганистан. Справочник... – С. 60.

94 Bradsher H. S. Op. cit. – P. 9.

95 Кохистани А. Р. Борьба НДПА за осуществление революционно-демократических преобразований в стране (1978–1986 гг.): авт. дисс... канд. ист. наук. – 07.00.03. – Ташкент, 1988. – С. 13.

96 Цит. за: Arnold A. Afghanistan: The Soviet Invasion in Perspective... – P. 51.

97 Масуд С. М. Х. Печать Афганистана и ее роль в общественно-политической жизни страны после завоевания независимости (1919–1973 гг.): авт. дисс... канд. ист. наук. – 07.00.10. – М., 1977. – С. 26.

98 Пластун В. Деятельность... – С. 264.

закрила⁹⁹. НДПА розкололася на дві фракції – «Хальк» і «Парчам» у 1967 р. Проблема фракційності партії є найбільш спірною і дискутованою сторінкою її історії. М. Ф. Слінкін заперечував єдність НДПА від початку її існування¹⁰⁰. Причини розколу партії дослідники визначали по-різному.

Конфлікт часто пояснювали різною тактикою політичної боротьби. Н. М. Таракі прагнув до створення партії «пролетарського» типу, нелегальних форм діяльності з опорою на трудящих. Натомість Б. Кармаль і більш поміркована «Парчам» виступали за широкий фронт за участю інтелігенції, дрібної і середньої буржуазії і парламентську діяльність¹⁰¹. Напевне, що ці розбіжності стали наслідком виборів до Народної ради: Б. Кармаль здобув депутатський мандат, а з ним – можливість легальної політичної діяльності, тоді як Н. М. Таракі програв вибори.

Багато хто пояснював розкол НДПА соціальним складом фракцій. У «Хальк» переважали вихідці з провінції, з нижчих страт афганського суспільства. «Хальківці» переважали «парчамівців» в армії, оскільки там була перспектива швидкого кар'єрного зросту. Натомість більшість членів «Парчам» походили з Кабула і столичної провінції, із заможних прошарків та інтелігенції, т. зв. «комуністична аристократія»¹⁰².

Перспективною є спроба пояснення цієї проблеми етнічним складом фракцій-партій. Етнічний чинник, завжди важливий в історії Афганістану, в історії НДПА ігнорувався або ж розглядався як другорядний. Особливо це притаманно працям, які тлумачили новітню історію цієї країни з позицій політичних і партійних інститутів сучасності. Однак фахівці стверджували, що в основі соціальної і політичної організації Афганістану завжди лежали племінні і кланові зв'язки¹⁰³. На час утворення в керівництві НДПА були представлені найбільші етноси країни. Н. М. Таракі був пуштуном, Б. Кармаль – таджик по матері і пуштун по батькові. У складі ЦК були пуштуни (С. М. Зерай), таджики (Т. Бадахши,

99 Масуд С. М. Х. Указ. соч. – С. 28.

100 Слінкин М. Ф. Хальк и Парчам: истоки межфракционных противоречий и расколов // Культура народов Причерноморья. – 1999. – №9. – С. 98.

101 Див.: Коргун В. Г. История Афганистана... – С. 348; Arnold A. Afghanistan: The Soviet Invasion in Perspective... – P. 52.

102 Див.: Брутенц К. Н. Тридцать лет на Старой площади. Мемуары. – М., 1998. – С. 454; Amstutz J. В. Op. cit. – P. 31.

103 Див. напр.: Искандаров К. Указ. соч. – С. 17.

Ш. Шахзпар), хазарійці (С. А. Кештманд). Тож партія формально представляла всі етноси країни. Проте в Афганістані ніколи не було етнічної єдності, не могло її бути і в НДПА. Тому після розколу за Н. М. Таракі пішли передусім пуштуни-гільзаї. «Парчам» же була багатонаціональною, дарімовною, з переважанням таджицького етнічного елементу¹⁰⁴.

В Афганістані влада завжди була у пуштунів-дуррані. Н. М. Таракі і Х. Амін, як і пізніше М. Наджибулла, були гільзаї, проте владні претензії «Хальк» й усунення «Парчам» після приходу НДПА до влади відповідали політичним традиціям країни. На історію НДПА також вплинули традиційні для Сходу тяжіння до лідерів-вождів, патронажно-клієнтські відносини.

Конфлікт доповнювався особистою неприязню між двома лідерами. Кожен вважав свою фракцію єдиним представником інтересів «робітничого класу й усіх трудящих» країни й називав свого опонента «знаряддям імперіалізму і реакції». Під час візиту до Москви в 1965 р. Н. М. Таракі звинуватив Б. Кармаля у «зв'язках з контрреволюцією»¹⁰⁵. М. Ф. Слінкін підтверджував, що перший конфлікт між ними відбувся в 1965 р. через вступ до НДПА Х. Аміна¹⁰⁶. Чвари спричиняла й парламентська діяльність Б. Кармаля. Він завжди критикував уряд, засуджував деспотизм влади, однак незмінно підкреслював «мудрість» і «прогресивність» короля Захір-шаха¹⁰⁷. Про гостроту конфлікту свідчив інцидент з побиттям ісламістами депутатів від НДПА 30 листопада 1966 р. Серед них були Б. Кармаль і А. Ратебзад. Попри резонансність події, Н. М. Таракі не виступив на їх захист¹⁰⁸.

НДПА була не єдиною лівою силою в Афганістані. У 1968 р. Т. Бадахши створив «Махвіл-е енезар» («Гурток очікування»). У 1969 р. члени «Парчам» на чолі з Г. Д. Панджширі заснували партію «Халк-екаргар» («Трудовий народ»). Були також «Грох-екор» («Група народу»), яка видавала газету «Хакекат» («Правда»); «Сазман-ефедаян-е Афганістан» («Організація федаїнів трудящих Афганістану»), яка вважала селянство рушієм майбутньої соціалістичної революції; «Хезб-екаргарва декхан» («Робітничо-

104 Босин Ю. В. Афганистан: Полиэтническое общество и государственная власть в историческом контексте. – М., 2002. – С. 124;

105 Mitrochin V. Op. cit. – P. 3.

106 Слинкин М. Ф. Хальк и Парчам... – С. 98–99.

107 Коргун В. Г. История Афганистана... – С. 350.

108 Слинкин М. Ф. Хальк и Парчам... – С. 99.

селянська партія»); «Сазман-е інкілаб-йе заматкашан-е Афганістан» («Револьюційне товариство трудящих Афганістану»)¹⁰⁹. Вони конкурували між собою і протистояли одна одній, чим завдавали собі більше шкоди, аніж санкції уряду чи ворожі дії ісламістів¹¹⁰.

Попри розкол, діяльність НДПА була активною і різноманітною: публікації в ЗМІ, критичні виступи в парламенті, страйки і демонстрації тощо. Мітинги обох фракцій відбувались окремо і за незмінної участі їхніх лідерів, які зверталися до прибічників зі схожими гаслами: на захист дружби з СРСР, солідарності зі світовим пролетаріатом, засудженням імперіалізму і «світової реакції». Обидва угруповання утримувалися від публічної критики режиму, тим більше персоніфікованої. Число учасників таких заходів рідко коли перевищувало 50–100 осіб і кабульці їх зазвичай ігнорували. Поліція не втручалась і лише спостерігала за дотриманням порядку. Загалом же дослідники констатували відсутність масової підтримки марксистів в Афганістані порівняно з іншими країнами «третього світу»¹¹¹.

Діяльність НДПА влада зазвичай ігнорувала. Щоправда, кілька разів уряд вдався до превентивних заходів, як то арешт у 1969 р. «парчамівців» Г. Д. Панджширі і С. М. Зерайя. Про масові репресії не йшлося: режим дотримувався демократичних норм, проголошених у Конституції. Схоже, влада не вбачала в НДПА реальної загрози для себе. Проте сама НДПА відкрито конфронтувала як з лівими, так і з правими силами, розпалюючи суспільне невдоволення. Таку діяльність можна було тлумачити як антидержавну. Так, 1 жовтня 1970 р. Н. М. Таракі надіслав Л. І. Брежнєву листа, в якому закликав припинити надання Афганістану економічної допомоги, і нагадав, що НДПА «стоїть на позиціях марксизму-ленінізму і бореться проти імперіалізму і реакції»¹¹². Все це підривало зусилля влади з лібералізації і демократизації суспільно-політичного життя в країні.

Переворот М. Дауда, який відбувся в 1973 р. за участі офіцерів-марксистів, змінив становище НДПА. Її лідерам імпонувала політика «керованої економіки» і незалежна зовнішня політика уряду М. Дауда

---

109 Нуридінов П. Р. Указ. соч. – С. 110–117.

110 Там же. – С. 120.

111 Rais R. B. *Recovering the Frontier State. War, Ethnicity and State in Afghanistan.* – Lexington Books, 2009. – P. 12.

112 Mitrochin V. *Op. cit.* – P. 4.

в 1950–1960-х рр. Тому НДПА підтримала М. Дауда, а той використав у своїх цілях радикально налаштоване ліве офіцерство¹¹³.

Афганське суспільство неоднозначно поставилося до повалення монархії. Радикальні партії як ліві, так і праві, не сприйняли переворот і проголошення республіки. Так, зміну режиму засудили члени «Вічного полум'я»¹¹⁴. Проте найбільш ворожими до М. Дауда були ісламісти, яких переслідувала нова влада. Сам М. Дауд, не пориваючи остаточно з ісламом, прагнув вибудувати в Афганістані світську президентську республіку. Від самого початку він переслідував не лише фундаменталістів, але й поміркованих ісламістів. М. Дауд говорив: «Допоки існує Калайє-джавад (родинне помістя Моджаддеді в центрі Кабула – О.К.), в Афганістані не може бути прогресу»¹¹⁵. У ніч з 19 на 20 грудня 1973 р., у відповідь на спробу державного перевороту за участю ісламістів, у Кабулі заарештували біля 600 осіб. У червні 1974 р. викрили чергову змову з метою встановлення в Афганістані ісламської республіки. Майже двомстам заарештованим висунули звинувачення в антидержавній діяльності. В серпні 1974 р. лідера заколотників, колишнього начальника держбезпеки Х. Рахмана, стратили¹¹⁶.

З-посеред інших було заарештовано і страчено Г. М. Ніязі. Репресії радикалізували ісламістів. На ніч з 21 на 22 липня 1975 р., під час святкування другої річниці перевороту, вони запланували в Кабулі й інших районах Афганістану – в Бадахшані, Панжшері, Кунарі, Лагмані, Логарі, Джелалабаді, Хості – антиурядові виступи. Втім вони були доволі легко придушені. Знову почалися арешти. Чимало ісламістів емігрували до Пакистану. Серед них були майбутні лідери антирадянського опору професор теології Кабульського університету Б. Раббані і студент інженерного факультету того ж вишу Г. Хекмат'яр. Одним з емігрантів був і майбутній «польовий командир №1», а тоді студент інженерного факультету Кабульського політехнічного інституту Ахмад Шах Масуд. Пакистанський уряд З. А. Бхутто тепло зустрів афганських ісламістів. Підтримку їм надала також фундаменталістська партія «Джаамат-іулема-ісламі». В

---

113 Слинкин М. Ф. Государственный переворот 1973 г. в Афганистане // Культура народов Причерноморья. – 1999. – №10. – С. 94.

114 Нуриддинов П. Р. Указ. соч. – С. 149.

115 Миронов Л. Профессор теологии, ставший президентом // Азия и Африка сегодня. – 1995. – №10. – С. 15.

116 Коргун В. Г. История Афганистана... – С. 381.

1976 р. у Пакистані виникли Ісламська партія Афганістану, очолювана Г. Хекматъяром, та Ісламське Товариство Афганістану з Б. Раббані на чолі¹¹⁷.

17 липня 1973 р., у день перевороту, відбулися засідання ЦК «Хальк» і «Парчам». Вони вітали повалення монархії і закликали своїх членів «захищати республіку від реакційних сил і підступів імперіалізму». ЦК «Хальк» підкреслив, що «для повалення монархії сприятливий ґрунт підготувала Народно-демократична партія Афганістану». ЦК «Парчам» дозволив своїм членам посідати різні пости в державному апараті, сприяючи цим самим реалізації прогресивного курсу республіканського режиму¹¹⁸.

Офіцери-члени «Парчам» були активними учасниками перевороту. М. Дауд звернувся до Б. Кармаля по допомогу в підборі кандидатів на державні пости, а в «Зверненні» від 23 серпня 1973 р. помітний вплив лівих. Окрім міністерських портфелів (міністр внутрішніх справ Ф. Мухаммад, міністр зв'язку А. Х. Мохтат, міністр у справах кордонів П. Г. Вафадар, міністр сільського господарства Г. Д. Бахтарі, міністр освіти Н. М. Пажвак), «Парчам» отримала пост голови республіканської гвардії (А. Зія), поліції (Мауладад), 11 постів губернаторів і 64 – начальників повітів. Усього в новій владі було біля 400 «парчамівців»¹¹⁹. А. С. Гаус, міністр закордонних справ в уряді М. Дауда, згадував: «Міністерство внутрішніх справ... як губка всмоктало трохи не всіх безробітних марксистів-ленінців, що тинялися вулицями Кабула. Схожа ситуація склалася в міністерстві освіти і міністерстві інформації і культури»¹²⁰.

Так «Парчам» стала частиною режиму. Вона відкрила офіс у респектабельному столичному готелі «Спінзар», а її члени поділяли офіційну оцінку державного перевороту як «національної революції». Деякі з них були схильні ототожнювати режим М. Дауда з «об'єднаним фронтом національних і патріотичних сил». Їм здавалося, що НДПА поділяла владу з М. Даудом і впливала на державну політику. Водночас М. Дауд відкидав будь-яку співпрацю з «Хальк» і ставився до неї вороже¹²¹. Тож її становище було складним

117 Докладніше див.: Жаров О. Его образ жизни – война // Азия и Африка сегодня. – 1995. – №10; Миронов Л. Указ. соч.; Спольников В. Н. Афганистан: исламская оппозиция. Истоки и цели. – М., 1990. – С. 22–28.

118 Слинкин М. Ф. Государственный переворот 1973 г. в Афганистане... – С. 96.

119 Там же. – С. 97–98.

120 Гаус А. С. Гибель республики // Страна и мир. – 1989. – №1. – С. 99–100.

121 Коргун В. Г. История Афганистана... – С. 383–384.

і невизначеним. Між Н. М. Таракі і М. Даудом існувала особиста неприязнь. У 1953 р., коли Н. М. Таракі був прес-аташе посольства Афганістану в США, під час прес-конференції він поставив під сумнів право М. Дауда як родича короля обіймати пост голови уряду¹²². До того ж, на нашу думку, М. Дауд дистанціювався від «Хальк» через побоювання, що переворот у світі могли визнати «комуністичним».

По мірі зміцнення своєї влади М. Дауд віддаляв від себе марксистів. У квітні 1975 р. він заявив, що афганський народ не потерпить насадження жодної «імпортованої ідеології». Під такою розумівся марксизм. До кінця того року М. Дауд різко обмежив участь «парчамівців» у політиці. Першим під чистку підпало міністерство внутрішніх справ. Пізніше людей Б. Кармаля в інших міністерствах звільнили або перевели на іншу, менш відповідальну роботу. В кінці 1977 р. в уряді не було жодного «парчамівця»¹²³. Однак М. Дауд не переслідував членів НДПА, оскільки це загрожувало згортанням вигідної співпраці з СРСР. У середині 1970-х рр. радянські позики і кредити становили понад 50% капіталовкладень в економіку Афганістану, а обсяги двосторонньої торгівлі сягнули рекордних 154,3 млн. руб.¹²⁴

Нетривале перебування «парчамівців» у владі мало значні наслідки. Насамперед це спричинило гостру критику їх з боку «хальківців». «Після посідання вигідних постів... – йшлося в одному з памфлетів, – “парчамісти” заявили, що тепер відпала необхідність в існуванні партії, оскільки республіканський уряд сам виконує завдання, поставлені партією»¹²⁵. По-друге, включеність афганських марксистів до уряду посилювало несприйняття режиму М. Дауда ісламістами. Ахмад Шах Масуд говорив: «Він оточив себе комуністами і фактично підготував ґрунт для радянського вторгнення»¹²⁶. Нарешті, відчувши смак влади, «Парчам» після її втрати прагнула її повернення. Під час одного з виступів Б. Кармаль заявив, що метою партії було «зміцнювати зв'язок із народними

122 Слинкин М. Ф. Государственный переворот 1973 г. в Афганистане... – С. 97.

123 Гаус А. С. Указ. соч. – С. 101.

124 Ковальков О. Л. Вказ. праця. – С. 195–196.

125 Цит. за: Коргун В. Г. История Афганистана... – С. 383.

126 Ахмад Шах Масуд. Среди моих агентов были и советские генералы // Труд. – 1992. – 22 января. – С. 1.

масами і за їх підтримки... взяти на себе загальне керівництво усім суспільством»¹²⁷.

Конфлікт між «Хальк» і «Парчам» та погіршення їх становища непокоїли Кремль. У січні 1974 р. ЦК КПРС через посла О. М. Пузанова передав послання до Н. М. Таракі і Б. Кармаля. У ньому йшлося, що протистояння між фракціями «веде до послаблення обох угруповань, вносить розкол до лав прогресивних сил, у демократичний рух у цілому»¹²⁸. Москва рекомендувала відкинути міжфракційну ворожнечу і зосередитися на підтримці афганського уряду. Інший документ, датований кількома місяцями потому, засвідчив регулярні контакти Н. М. Таракі і Б. Кармаля з представником КДБ у Кабулі. Через нього й посла «неодноразово висловлювалися рекомендації про необхідність припинення міжусобної боротьби і зосередження їхніх зусиль на підтримці республіканського режиму». Йшлося про важливість «продовжувати надавати Б. Кармалю і Н. Таракі практичну допомогу в справі припинення міжусобної боротьби» і сприяння об'єднання фракцій у «революційно-демократичну партію, здатну згуртувати усі прогресивні, демократичні й патріотичні сили країни у боротьбі за життєві інтереси... усіх трудящих верств афганського суспільства». Не забували в Кремлі про конспірацію: «з метою збереження в таємниці таких зустрічей проводити їх... за сприяння братніх партій в третіх країнах..., куди легше всього оформити виїзд афганським громадянам»¹²⁹.

Тож Москва, з одного боку, всіляко підтримувала НДПА, а з іншого – спонукала її до підтримки уряду й утримувала від конфронтації з ним. 25 жовтня 1974 р. з Кремля до Кабула надійшов черговий лист, в якому радянським представникам вказувалося порекомендувати «Маріду» і «Нуру» «не вдаватися без погодження з нами до жодних дій, які могли б бути використані... як привід для... удару по їх угрупованням або їх компрометації»¹³⁰. Лідерів фракцій вкотре закликали до возз'єднання.

127 Цит. за: Коргун В. Г. Интеллигенция в политической жизни Афганистана. – М., 1983. – С. 176.

128 Об обращении к руководителям Народно-демократической партии Афганистана «Парчам» и «Хальк». – 8 января 1974 г.: Постановление Секретариата ЦК КПСС: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/ct109-74.pdf> – Арк. 2

129 Цит. за: Кошелев В. М. Штурм дворца Амина: версия военного разведчика – Люберцы, 2007. – С. 156–157.

130 Цит. за: Mitrochin V. Op. cit. – P. 5.

Така позиція була логічною з огляду на взаємовигідні відносини між СРСР і Афганістаном. М. Дауд не був прорадянським політиком. Про нього говорили, що «він любив прикурювати американські цигарки радянськими сірниками», але відносини ці були стабільними й прогнозованими. М. Дауд цілком влаштовував Москву, оскільки стабільний і відносно дружній Афганістан був важливою запорукою безпеки в Центральній Азії. Тому Москва регулярно закликала НДПА підтримувати М. Дауда. Після візиту останнього в червні 1974 р. до Москви через резидента КДБ у Кабулі на адресу Н. М. Таракі і Б. Кармалю надійшла телеграма. Лідерів НДПА повідомили про хід перемовин і досягнуті домовленості і вкотре закликали до підтримки М. Дауда й подолання фракційності¹³¹.

Цими настановами «Хальк» і «Парчам» не могли нехтувати. Але якщо заклики до об'єднання «прогресивних сил» були сприйняті ними як керівництво до дії, то установку на підтримку республіканського режиму і М. Дауда особисто афганські марксистки ігнорували.

Шлях до возз'єднання НДПА був складним. Кілька спроб продовж 1974–1976 рр. не мали успіху. У травні 1977 р. Н. М. Таракі і Б. Кармаль домовилися про спільне засідання ЦК обох фракцій. Воно відбулося 3 липня, і на ньому створили об'єднані Політбюро ЦК і власне ЦК на паритетній основі. Генсеком знову став Н. М. Таракі, одним з трьох секретарів ЦК – Б. Кармаль. Останній був змушений піти на об'єднання під тиском обставин. «Хальк» під час тривалого підпілля суттєво розширила свої лави (бл. 2,5 тис. осіб). Натомість «Парчам» мала у своєму складі не більше 1,5 тис. членів. «Хальківці» також мали більш потужні позиції в армії. Б. Кармаль не без підстав побоювався, що режим М. Дауда нестійкий і невдовзі може бути повалений. Тоді більш чисельна і краще організована «Хальк» могла захопити владу самотійно й усунути «Парчам» від афганської політики.

Об'єднання двох фракцій в єдину партію все ж було неповним. «Хальк» не погодилася на злиття своїх осередків в армії з осередками «Парчам». У «Хальк» побоювалися, що офіцери з «Парчам» могли зберігати вірність М. Дауду. До 1973 р. Н. М. Таракі вважав, що

---

131 Об информации для руководителей афганских прогрессивных политических организаций «Парчам» и «Хальк» об итогах визита Мухаммеда Дауда в СРСР. – 26 июня 1974 г.: Постановление Секретариата ЦК КПСС: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/ct149-74.pdf> – Арк. 2–5.

соціалістичну революцію в Афганістані, згідно марксистського вчення, мав здійснити «найбільш передовий і свідомий загін трудящих» – пролетаріат. Спостерігаючи ж за тим, як офіцери-«парчамівці» після перевороту 1973 р. отримали посади в державному апараті й усвідомивши, що незначна група військових могла легко захопити владу, він вирішив, що революція не має чекати, допоки в країні визріє робочий клас. Потрібні були лише прибічники в армії, які в афганських реаліях мали зіграти роль пролетаріату. За роботу «Хальк» в армії відповідав Х. Амін, який вирізнявся енергійністю й організаторським хистом. В 1976 р. він сказав Н. М. Таракі, що «Хальк» «готова з незначними втратами повалити уряд Дауда і захопити владу». Н. М. Таракі закликав зачекати, допоки не визріють передумови для цього¹³².

Попри об'єднання, НДПА була малочисельною партією, в її складі переважали вчителі, студенти, службовці, офіцери. Число її членів і прихильників не перевищувала 50 тис. осіб¹³³.

Отже, в кінці 1970-х рр. Афганістан був відсталою за тогочасними мірками країною, в якій сучасний сектор економіки й елементи капіталізму були лише острівцями з-посеред осередків традиційного господарства. Країна була слабо централізована і залежала від зовнішньої допомоги і підтримки. Це була держава з низькою політичною культурою, що становить головну небезпеку для будь-яких реформ, а тим більше революцій. Афганське суспільство визначалося трайбалізмом, релігійністю, панівними в соціальних відносинах лишалися патріархальні родові традиції. Режим М. Дауда був нестійким, тож різні політичні сили пропонували відмінні шляхи розвитку країни. Після вимушеної еміграції ісламських діячів найбільш радикально налаштованою щодо режиму була марксистська Народно-демократична партія Афганістану, яка орієнтувалася на СРСР.

1.2. Квітневий переворот 1978 р. і початок соціалістичних перетворень в Афганістані

17 квітня 1978 р. у Кабулі за невстановлених обставин був убитий один з лідерів «Парчам» М. А. Хайбар. Його поховання перетворилося на політичну маніфестацію, в якій взяло участь 30 тис.

132 Коргун В. Г. История Афганистана... – С. 401–402.

133 Amstutz J. В. Op. cit. – P. 31.

осіб. На мітингу біля американського посольства лідери НДПА звинуватили владу в убивстві політика. У відповідь 26 квітня семеро керівників партії, у тому числі Н. М. Таракі і Б. Кармаль, були ув'язнені за звинуваченням у «державній зраді і намірах повалити уряд». Х. Амін, який перебував під домашнім арештом, оскільки не виступав на траурному мітингу, через свого сина передав офіцерам-«хальківцям» план збройного повстання. Він же, як переконувала пізніше партійна пропаганда, його розробив і узгодив напередодні з Н. М. Таракі. План передбачав виступ відданих НДПА армійських частин на випадок арешту лідера «Хальк»¹³⁴. У «Парчам» не були обізнані з намірами «хальківців», а Б. Кармаль згадував, що жодного плану «революції» ЦК НДПА не розробляв і не затверджував¹³⁵.

Обставини убивства М. А. Хайбара до кінця не з'ясовані. Кабулом ходили чутки, що його вбили за наказом Х. Аміна¹³⁶. Цю версію не відкидав О. А. Ляховський, адже М. А. Хайбар координував роботу «Парчам» в армії, яку прагнув прибрати до рук Х. Амін¹³⁷. З огляду на традиції внутрішньопартійної боротьби в НДПА така версія має право на існування.

27 квітня 1978 р. близько 10-ї години ранку у Кабулі з'явилися танки 4-ї танкової бригади, яка дислокувалась у Пулі-Чархі, на східній околиці столиці. Діями заколотників керували офіцери М. А. Ватанджар, С. Д. Тарун, Н. Мухаммад, Ш. Маздурьяр і А. Джан¹³⁸. Танки прямували до палацу Арг, де тоді засідав уряд під головуванням М. Дауда. Коли йому повідомили про рух бронетехніки Кабулом, він наказав міністру оборони Расулі і начальнику своєї охорони майору Зії з'ясувати ситуацію. Командир роти старший капітан Умар пояснив, що танки мали посилити охорону палацу. За наказом командира одного з батальйонів М. А. Ватанджара танки обстріляли Арг та інші урядові будівлі. Пізніше «танк Ватанджара», який першим вистрілив по палацу, встановили в центрі Кабула як пам'ятник «Саурській революції»¹³⁹.

Танки підтримали літаки з авіабази Баграм, розташованої неподалік від столиці. Коли 7-а дивізія спробувала прорватися на

---

134 Коргун В. Г. История Афганистана... – С. 402–403.

135 Он был заложником Кремля. Бабрак Кармаль рассказывает // Труд. – 1991. – 24 октября. – С. 5.

136 Гаус А. С. Указ. соч. – С. 104.

137 Ляховский А. А. Указ. соч. – С. 26.

138 Там само. – С. 28.

139 27 квітня 1978 р. відповідає 7 саура 1351 р. за мусульманським календарем.

допомогу президенту, її атакувала авіація. Віддані М. Дауду війська чинили опір до ранку наступного дня, але близько 4-ї години ранку палац Арг зайняли заколотники. М. Дауд і його родина загинули¹⁴⁰.

Надвечір підполковник А. Кадир на дарі і капітан М. А. Ватанджар на пушту виступили по радіо із заявою про повалення режиму М. Дауда. Вони заявили, що політика нової влади базуватиметься «на захисті священної релігії іслам, забезпеченні демократії, свободи і безпеки громадян»¹⁴¹. Членів НДПА звільнили з в'язниці. По радіо транслювали мелодію «Рага Мальхар», яку завжди передавали при зміні уряду¹⁴². Всю владу в Афганістані перебрала на себе Революційна рада. 30 квітня її головою і прем'єр-міністром обрали Н. М. Таракі. Країну проголосили Демократичною республікою Афганістан¹⁴³.

Згодом події, в яких взяло участь не більше 600 військових, 50 танків, два літаки і під час яких загинуло 43 особи, були оголошені «Квітневою (Саурською) національно-демократичною революцією». Не вщухають дискусії щодо змісту тих подій і ролі в них Кремля.

Відповідь на перше питання в роки «холодної війни» залежала від позиції Москви. 28 квітня 1978 р. «Правда», з посиланням на агентство «Рейтер», повідомила: «27 квітня 1978 року в Афганістані був здійснений військовий переворот і влада в країні перейшла до рук революційної ради»¹⁴⁴. У наступних числах газети¹⁴⁵ йшлося вже про «політичний переворот». Така ж невизначеність панувала на засіданні кремлівського керівництва 28 квітня 1978 р. Міністр закордонних справ А. А. Громико говорив про різні оцінки кабульських подій – від демократичної революції до військового перевороту. Р. А. Ульяновський уточнив: «верхівковий військовий переворот, підтриманий армією і частиною дрібної буржуазії». Ю. В. Андропов зауважив, що новий режим у кожному разі був прогресивним і запропонував Л. І. Брежнєву визнати його¹⁴⁶. СРСР

---

140 Гаус А. С. Указ. соч. – С. 107.

141 Цит. за: Коргун В. Г. История Афганистана... – С. 404.

142 Ляховский А. А. Указ. соч. – С. 29.

143 Хроника событий по Афганистану. Апрель–май 1978 г. Посольство Союза Советских Социалистических Республик. 13 июля 1978 г.: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/1978.06.13.PDF–Арк. 3

144 Сообщение Кабульского радио // Правда. – 1978. – 28 апреля. – С. 5.

145 Положение в Афганистане // Правда. – 1978. – 29 апреля. – С. 5; Обстановка в Афганистане // Правда. – 1978. – 30 апреля. – С. 5.

146 Цит. за: Иванов Н. Операцию «Шторм» начать раньше. – М., 2008. – С. 23–24.

першим визнав ДРА 30 квітня¹⁴⁷, а 6 травня «Правда» назвала переворот «початком національно-демократичної революції»¹⁴⁸. Така оцінка була панівною в СРСР до кінця 1980-х рр.¹⁴⁹ Радянські вчені перелічували ознаки «революційної ситуації», писали, що «Квітнева революція була зумовлена усім ходом історії афганського суспільства..., логікою класової боротьби, соціальних протиріч»¹⁵⁰ і була здійснена «під керівництвом революційної партії» і «авангарду робочого класу, усіх трудящих країни»¹⁵¹. Як наслідок, ДРА зарахували до країн «соціалістичної орієнтації».

Афганські марксисты повторювали ці оцінки. Під час першої зустрічі з послом СРСР О. М. Пузановим 29 квітня 1978 р. Н. М. Таракі заявив, що «Афганістан, слідуючи марксизму-ленінізму, піде шляхом будівництва соціалізму і належатиме до соціалістичного табору»¹⁵². Під час бесіди з представником посольства СРСР в ДРА В. С. Сафрончуком Х. Амін говорив, що НДПА «стоїть на позиціях марксизму-ленінізму і здійснює перехід до диктатури пролетаріату»¹⁵³. У тезах Політбюро ЦК НДПА (квітень 1979 р.) «Саурську революцію» оголосили «частиною світової пролетарської революції»¹⁵⁴. Н. М. Таракі і Х. Амін неодноразово говорили, що «Квітнева революція – друга за значенням у світовій історії після Жовтневої»¹⁵⁵.

---

147 Хроника событий по Афганистану. Апрель–май 1978 г... – Арк. 3.

148 Байков В. Первые дни революции // Правда. – 1978. – 6 мая. – С. 5.

149 Див.: Ахрамович Р. Т. Об этапах исторического развития Афганистана в новейшее время // Вестник Московского университета. Серия 13. Востоковедение. – 1985. – №1; Поляков Г. А. Афганистан революционный. – М., 1981; История Афганистана с древнейших времен до наших дней / Отв. ред. Ю. В. Ганковский. – М., 1982 та ін.

150 Гуревич Н. М. Социально-экономические предпосылки революции 1978 г. в Афганистане // Вопросы истории. – 1982. – №7; Абдуллаходжаева Д. Б. Демократическая республика Афганистан: особенности внутривнутриполитического развития (1978–1981): авт. дисс... канд. ист. наук. – 07.00.03. – Ташкент, 1983. – С. 7.

151 Ульяновский Р. Развитие революционного процесса в Афганистане // Мировая экономика и международные отношения. – 1983. – №8. – С. 24; Теплинский Л. Б. СССР и Афганистан. 1919–1981. – М., 1982. – С. 205.

152 Цит. за: Вестади О. А. Накануне ввода советских войск в Афганистан // Новая и новейшая история. – 1994. – №2. – С. 22.

153 Запись беседы советника-посланника совпосольства СССР в ДРА В. С. Сафрончука с Амином 2 июля 1979 г.: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/07.02.1979%20Amin%20Safronchuk.pdf

154 Цит. за: Война в Афганистане / Пиков Н. И. и др. – М., 1991. – С. 59.

155 Спольников В. Противники процесса урегулирования // Азия и Африка сегодня. – 1988. – №12. – С. 9.

У роки «перебудови» відбувся перегляд цих оцінок. В. Г. Коргун у 1986 р. писав, що «27 квітня відбувся революційний переворот, який ліквідував диктатуру М. Дауда»¹⁵⁶. На думку іншого вченого, «виступ армії 27 квітня 1978 року мав характер чисто військового перевороту, проте він відкрив шляхи революції»¹⁵⁷. Писали також про «саурське збройне повстання»¹⁵⁸, «так звану квітневу революцію»¹⁵⁹. Радянські діячі, причетні до подій в Афганістані, також здебільшого писали про «переворот». Колишній заступник начальника Оперативної групи міністерства оборони в ДРА генерал-полковник В. А. Меримський характеризував їх як «переворот, здійснений купкою офіцерів-членів НДПА»¹⁶⁰. Колишній перший заступник завідувачого Міжнародного відділу ЦК КПРС К. Н. Брутенц називав ті події «переворотом, який був якоюсь мірою імпровізацією»¹⁶¹. За оцінкою колишнього голови КДБ СРСР В. О. Крючкова, це був «верхівковий переворот, під час якого одні втратили владу, а інші здобули її»¹⁶². Утім траплялися і попередні оцінки. Колишній військовий аташе в кількох країнах Близького Сходу С. П. Крахмалов «саурські» події називав «національно-демократичною, антифеодальною й антиімперіалістичною революцією»¹⁶³.

У працях пострадянських науковців панівним було трактування тих подій як «військового перевороту». Щодо західних оцінок, то вони полярні: від «комуністичної революції»¹⁶⁴ до перевороту¹⁶⁵,

---

156 Коргун В. Г. Ислам и национализм в Афганистане // Ислам и проблемы национализма в странах Ближнего и Среднего Востока: Сборник статей. – М., 1986. – С. 217.

157 Коваль Б. И. Революционный опыт XX века. – М., 1987. – С. 434.

158 Умаров Б. Х. Становление и тенденции развития политики национального примирения в Афганистане: авт. дисс... канд. ист. наук. – 07.00.03. – Ташкент, 1990. – С. 7.

159 Зорина И. Н. «Третий мир»: мифы и реальность (Беседа за круглым столом) // СССР в мировом сообществе: от старого мышления к новому. – М., 1990. – С. 447.

160 Меримский В. А. Загадки афганской войны. – М., 2006. – С. 34.

161 Брутенц К. Н. Указ. соч. – С. 451.

162 Крючков В. А. Личное дело. – М., 2003. – С. 211.

163 Крахмалов С. П. Записки военного атташе. Иран – Египет – Иран – Афганистан – М., 2000. – С. 207.

164 Tanner S. Afghanistan. A Military History From Alexander The Great to the Fall of the Taliban. – Cambridge, 2002. – P. 231.

165 Веста О. А. Указ. соч. – С. 20.

спонтанного і ретельно не підготовленого¹⁶⁶, здійсненого «купкою по-лівацькому налаштованих офіцерів за певної моральної підтримки радянських радників»¹⁶⁷.

На нашу думку, це був військовий переворот, організований і здійснений незначним числом військових-членів НДПА або її симпатиками. Дехто з них під час навчання в СРСР сприйняли ліві ідеї і щиро вірили у можливість соціалістичної трансформації Афганістану. Їх виступ афганці не підтримали. Співробітник посольства США Л. К. Томпсон згадував, що коли вранці 27 квітня танки вже були в Кабулі, ані в посольстві, ані в місті ніхто нічого не знав, столиця жила звичним життям¹⁶⁸. Поза Кабулом країна «революції» тим більше не відчула. Проте НДПА, прийшовши до влади, започаткувала соціальний експеримент, який передбачав революційну трансформацію афганського суспільства. Тому ми погоджуємося, що НДПА прийшла до влади внаслідок військового перевороту, але її політика спричинила революційні зрушення в афганському суспільстві¹⁶⁹.

Афганістан потребував змін. Попередні спроби реформ були невдалими, вони нашттовхнулися на традиційність і релігійність афганського соціуму. Прихід до влади в країні лівої партії, яка обіцяла швидке розв'язання соціально-економічних проблем, був цілком логічним з огляду на велику кількість таких режимів у країнах «третього світу» в ті роки. Проте було б помилкою вважати членів НДПА марксистами. Соціалістичні ідеї були для них соціальною технологією, засобом модернізації країни і суспільства. Чимало країн «третього світу» під час деколонізації і «холодної війни» пішли на такий експеримент. Якщо капіталістичну модернізацію попередні уряди здійснювали еволюційно, то соціалістична запроваджувалася революційним, насильницьким і репресивним шляхом.

Причетність СРСР до перевороту зазвичай оцінювали з погляду на його подальше втягнення в афганську кризу і на орієнтацію НДПА на Москву, якої вона ніколи не приховувала. Реакція західних ЗМІ на ті події була жорсткою. Західнонімецька «Франкфуртер альгемайне»

---

166 Amstutz J. B. Op. cit. – P. 37.

167 Collins J. J. Understanding War in Afghanistan. – Washington, 2011. – P. 25.

168 Thompson L. C. Surviving the 1978 Revolution in Afghanistan // The International Writers Magazine: <http://www.hackwriters.com/1978RevolutionAfghan.html>

169 Коваль Б. И. Указ. соч. – С. 434.

2 травня 1978 р. писала: «Афганістан потрапив... під комуністичне, прорадянське панування. Захоплення влади комуністами у Кабулі є одним з найбільших успіхів, досягнутих Москвою в цьому десятилітті в Азії»¹⁷⁰. У матеріалі «Вслід за переворотом: Маркс і Аллах» в американському «Тайм» тричі вжито «комуністичний», двічі «Москва» і одного разу «радянський»¹⁷¹. 10 травня «Вашингтон пост» писала: «Салангський тунель будували росіяни. На це пішло 10 років і 600 млн. дол. Салангський тунель збудовано для того, щоб уможливити рух радянських конвоїв від його міст і військових баз в Узбекистані через Термез до Афганістану»¹⁷². В ЦРУ такі визначення американських ЗМІ називали «спекулятивними»¹⁷³, а в Державному департаменті визнали відсутність «індикаторів радянської причетності» до перевороту¹⁷⁴. Однак чимало західних вчених вважали, що переворот 27 квітня «можливо, організований Радами»¹⁷⁵.

У радянській і пострадянській історіографії будь-який вплив СРСР на ці події заперечувався¹⁷⁶. Лише зрідка траплялися бездоказові твердження, що «Саурська революція – дітище Старої площі»¹⁷⁷ (в будинку №4 на старій площі розміщувався ЦК КПРС – О. К.). Більшість західних вчених також відкидали причетність Кремля до кабульських подій¹⁷⁸.

На користь непричетності Москви свідчить те, що перша інформація про переворот з'явилася з посиланням на агентство «Рейтер»: зазвичай «Правда» орієнтувалася на власні джерела інформації. До 1978 р. Афганістан не належав до пріоритетних

---

170 Цит. за: Иванов Н. Указ. соч. – С. 27.

171 Гай Д., Снегирев В. Вторжение. Неизвестные страницы необъявленной войны. – М., 1991. – С. 11.

172 Цит. за: Иванов Н. Указ. соч. – С. 29.

173 Analysis Paper Prepared in the Bureau of Intelligence and Research. – Washington, May 2, 1978. // Foreign Relations of the United States, 1977–1980. – Volume XII. Afghanistan. – Washington, 2018: <https://static.history.state.gov/frus/frus1977-80v12/pdf/frus1977-80v12.pdf> (далі – FRUS. – V. XII.) – P. 22

174 Afghanistan Coup. Paper Prepared in the Department of State. – Washington, April 29, 1978 // FRUS. – V. XII. – P. 16–17.

175 Isby D. Russian War in Afghanistan. – Oxford, 1986. – P. 5.

176 Див. напр.: Топорков В. М. Тайная дипломатия СССР в Афганистане 1978–1979 гг. // Вестник Башкирского университета. – 2012. – Т. 17. – №2. – С. 1050.

177 Жемчугов А. А. Указ. соч. – С. 151.

178 Wahab S., Youngerman B. A Brief History of Afghanistan. – New York, 2007. – P. 134; Bradsher H. S. Op. cit. – P. 36–38; Hammond T. T. Red Flag Over Afghanistan: The Communist Coup, the Soviet Invasion and the Consequences. – Colorado, 1984. – P. 53.

напрямок радянської зовнішньої політики. Першорядне значення мали держави-члени Організації Варшавського договору, а також соціалістичні В'єтнам, Монголія, Куба, африканські країни, в яких СРСР підтримував «братні» режими. Афганістан був нейтральною державою, членом Руху неприєднання, а НДПА – однією з багатьох «прогресивних» партій у країнах «третього світу». Про неї та її лідерів у Москві знали лише співробітники Міжнародного відділу ЦК і КДБ¹⁷⁹. Не лише московські посадовці, але й радянські представники в Кабулі були захоплені переворотом зненацька. Тодішній Головний військовий радник Л. М. Горелов згадував, що ані він, ані посол О. М. Пузанов нічого не знали про переворот, допоки в Кабулі не з'явилися танки¹⁸⁰. Н. М. Таракі в розмові з одним з радянських посадовців пізніше зізнався, що лідери НДПА свідомо не повідомляли про свої плани Москву з остраху, що та спробує відмовити їх від виступу через відсутність «революційної ситуації»¹⁸¹. Тож ми схилиємося до того, що радянське керівництво не було прямо причетним до «Саурської революції». Але підтримка НДПА з боку Москви породжувала в афганських марксистів сподівання, що Москва не лишить їх напризволяще. Та й саме існування «світової соціалістичної системи» давало надію на можливість соціалістичного експерименту у відсталій ісламській країні.

Період від 27 квітня 1978 р. до операції «Шторм-333» 27 грудня 1979 р. в радянській історіографії визначався як «перший етап Квітневої революції», період «кризового розвитку під знаменами дрібнобуржуазного соціалізму»¹⁸². Це був час запровадження в ДРА соціалістичного експерименту, який спровокував афганську кризу, яка з внутрішньої перетворилася на регіональну, а після грудня 1979 р. – на глобальну.

30 квітня 1978 р. «видатного національного революційного діяча» Нур Мухаммеда Таракі призначили головою Революційної ради і прем'єр-міністром. Афганістан проголосили Демократичною республікою, в країні було запроваджено військовий стан, а 1 травня

---

179 Брутенц К. Н. Указ. соч. – С. 452.

180 Цит. за: Пиков Н. И. Я начинаю войну. – М., 2010. – С. 18.

181 Ахромеев С. Ф., Корниенко Г. М. Глазами маршала и дипломата. Критический взгляд на внешнюю политику СССР до и после 1985 г. – М., 1992. – С. 171.

182 Басов В. В., Поляков Г. А. Афганистан: трудные судьбы революции. – М., 1988. – С. 22.

оголошено святковим і неробочим днем¹⁸³. 2 травня заступником голови Ревради було призначено Б. Кармаля і затверджено склад уряду. Віцепрем'єр-міністрами стали Б. Кармаль і Х. Амін. Останній одночасно був міністром закордонних справ¹⁸⁴. Пости в уряді поділили між фракціями порівну, і два віцепрем'єри мали курувати «своїх» міністрів. Третім віцепрем'єром був призначений міністр зв'язку М. А. Ватанджар. В уряді з'явилися два нові міністерства. Міністерство соціальних проблем створили для соратниці Б. Кармаля А. Ратебзад. Іншим було міністерство радіо і телебачення, яке очолив «парчамівець» С. Лайек¹⁸⁵.

До складу уряду і Ревради увійшли лише члени НДПА, тож новий режим від початку був однопартійним. У червні 1978 р. Н. М. Таракі говорив в інтерв'ю: «В Афганістані немає інших партій, окрім НДПА – єдиної загальнонаціональної, революційної, демократичної і патріотичної партії... Квітнева революція була здійснена винятково під керівництвом НДПА»¹⁸⁶. 24 липня 1978 р. посол ДРА у Москві Р. М. Пактин у розмові з першим заступником міністра закордонних справ Г. М. Корнієнком повторив, що «єдиною організованою силою в країні є НДПА»¹⁸⁷. Так партія, яка не мала достатньої кількості кваліфікованих управлінців стала на шлях політичної самоізоляції, поставивши під загрозу легітимність нового режиму та його підтримку з боку населення.

3 травня 1978 р. уряд оголосив про конфіскацію і націоналізацію рухомого і нерухомого майна колишньої правлячої династії¹⁸⁸. Усіх членів королівського клану позбавили громадянства і заарештували. Тоді ж були страчені колишні прем'єр-міністри М. Шафік і Н. А. Еттемаді¹⁸⁹. Це були перші репресії нового режиму, утім тоді ще не масові.

9 травня 1978 р. були опубліковані «Основні напрямки революційних задач уряду ДРА». НДПА гарантувала афганцям

---

183 Сообщение кабульского радио // Правда. – 1978. – 1 мая. – С. 5.

184 Новое правительство // Правда. – 1978. – 3 мая. – С. 4.

185 Коргун В. Г. История Афганистана... – С. 404.

186 Революционные задачи // Правда. – 1978. – 17 июня. – С. 1.

187 Запись беседы с послом Демократической Республики Афганистан в СССР Раз Мухаммедом Пакином: Из дневника Г. М. Корниенко. – 24 июля 1978 г.: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/1978.07.26.2.PDF – Арк. 3.

188 Положение в Афганистане // Правда. – 1978. – 4 мая. – С. 5.

189 Коргун В. Г. История Афганистана... – С. 411–412.

політичні права і свободи. У соціально-економічній сфері наголошувалося на ліквідації «феодальних і дофеодальних відносин», усіх проявів гніту й експлуатації, здійсненні селянської реформи в інтересах селян та за їхньої участі, підтримці державного сектору. НДПА обіцяла підвищити життєвий рівень населення, ліквідувати безробіття, встановити державний контроль над цінами, гарантувала демократичне вирішення національного питання, ліквідацію неписьменності. Зовнішня політика ДРА мала базуватися на принципах неприєднання та нейтралітету, боротьби за роззброєння і «розрядку», підтримки національно-визвольних рухів, зміцнення дружніх відносин з усіма сусідами країни¹⁹⁰.

15 травня 1978 р. уряд оголосив про початок судової реформи¹⁹¹. Вищим судовим органом був трибунал при Революційній раді, який мав бути носієм «революційної законності» в ДРА. У середині травня на текстильній фабриці в Баграмі виникла перша в Афганістані професійна спілка¹⁹². Були створені ДОМА (Демократична організація молоді Афганістану) і ДОЖА (Демократична організація жінок Афганістану), які мали стати помічниками НДПА у здійсненні реформ. Уряд відкрив близько 600 нових шкіл, курсів ліквідації неписьменності, технічних училищ. У деяких школах запровадили викладання національними мовами¹⁹³. З'явилися газети на белуджі, узбецькою, туркменською; узбецький ансамбль пісні і танцю «Перемога»¹⁹⁴. 15 травня започаткували радіомовлення цими мовами¹⁹⁵. 12 червня 1978 р. Реврада скасувала лихварську заборгованість для майже 75% селян, або 10 млн. осіб¹⁹⁶. У серпні 1978 р. ДРА перейшла на метричну систему¹⁹⁷.

За радянської підтримки НДПА започаткувала низку реформ. Чимало з них мали вагомі результати, і на них наполягали радянські вчені, доводячи «прогресивність» режиму. У 1978–1979 рр. стали до ладу 249 підприємств, наполовину зросла оплата праці робітників і службовців, зросло число студентів Кабульського університету і

---

190 Цит. за: Коргун В. Г. Интеллигенция... – С. 184.

191 Мероприятия нового правительства // Правда. – 1978. – 16 мая. – С. 5.

192 Байков В. Ветер перемен // Правда. – 1978. – 19 мая. – С. 5.

193 Коргун В. Г. История Афганистана... – С. 405.

194 Мокроусов Б. И. 120 дней в Кабуле. – М., 1981. – С. 45.

195 Хроника событий по Афганистану. Апрель – май 1978 г... – Арк 4.

196 Коргун В. Г. История Афганистана... – С. 405.

197 К метрам и килограммам // Правда. – 1978. – 15 августа. – С. 4.

Політехнічного інституту¹⁹⁸. Але деякі заходи не враховували афганських реалій. 14 червня 1978 р. Реврада запровадила нові державні герб і прапор¹⁹⁹. Останній – червоне полотнище з золотавим гербом (зі снопами пшениці і п'ятикутною зіркою вгорі) – надто нагадував радянський. Це обурило багатьох афганців. За словами М. Ф. Слінкіна, невдоволення спричинив не червоний колір стягу (він використовується кількома мусульманськими країнами), а відсутність поряд з ним зеленого²⁰⁰. Колір і символіка нового прапору були виразно прорадянськими і комуністичними. У день його першого підняття Н. М. Таракі виголосив: «Червоний прапор – великий і славний символ нашого народу, символ духовного і матеріального багатства Афганістану, що освітлює шлях до щастя і процвітання... Під червоним прапором... буде побудоване суспільство, вільне від... політичного, економічного і суспільного гніту»²⁰¹. Це не лишало сумнівів в орієнтації НДПА на СРСР.

Назва країни нагадувала назви інших радянських сателітів. Партійні органи (Центральний Комітет і Політбюро), посада Генерального секретаря, неприйнятна ісламській країні форма звернення «товариш» – усе вказувало на прорадянськість НДПА. Це ж підкреслювали радянські ЗМІ. Ініціатива старшокласників Кабула в позаурочний час працювати на курсах ліквідації неписьменності²⁰² чи соціалістичні змагання на фабриках і заводах²⁰³ подавалися як доказ революційних зрушень в ДРА. З таким же пафосом «Правда» писала про рішення Політбюро ЦК НДПА відкрити Інститут партійного навчання²⁰⁴ і про велике зацікавлення афганців радянською літературою, передусім творами В. І. Леніна²⁰⁵.

Улітку 1978 р. у ДРА відбулася перша політична криза, зумовлена протистоянням між «Хальк» і «Парчам». Вони так і не стали єдиною партією. Н. М. Таракі і Х. Амін наполягали на радикальних перетвореннях, земельній реформі без викупу землі у власників, обмеженні впливу духовенства. Натомість Б. Кармаль

---

198 Моденов С. Решимость народа Афганистана // Международная жизнь. – 1982. – №5. – С. 29.

199 Заседание Революционного совета // Правда. – 1978 г. – 15 июня. – С. 5.

200 Слинкин М. Ф. Народно-демократическая партия Афганистана у власти. Время Таракі – Амина (1978–1979 гг.). – Симферополь, 1999. – С. 18.

201 Торжества в Афганистане // Правда. – 1978. – 20 октября – С. 5.

202 Патриотическое начинание // Правда. – 1978. – 16 августа – С. 5.

203 Афганистан. Ветры перемен. // Правда. 1978. – 25 декабря – С. 1.

204 Создается институт // Правда. – 1979. – 14 апреля. – С. 5.

205 Библиотеки для народа // Правда. – 1979. – 10 мая. – С. 5.

обґрунтовував більш помірковану політику²⁰⁶. 18 червня Н. М. Таракі сказав О. М. Пузанову: «Ми їх («парчамівців» – О. К.) розчавимо, немов катком. Такі заходи лише зміцнять партію»²⁰⁷. За кілька днів Політбюро ЦК НДПА усунуло «парчамівців» з керівних постів і відправило на дипломатичну роботу за кордон, що було прихованим засланням. Б. Кармаля призначили послом у Празі, А. Ратебзад – у Белграді, Н. А. Нура – у Вашингтоні, а М. Наджиба – у Тегерані²⁰⁸.

18 серпня Політбюро ЦК НДПА оголосило про розкриття змови «парчамівців» і звинуватило в її організації міністра оборони А. Кадира, начальника Генерального штабу Ш. Ахмадзайя і начальника кабульського шпиталю М. А. Акбара²⁰⁹. Були заарештовані А. Кадир, С. А. Кештманд, М. Рафі, Ш. Ахмадзай, М. А. Акбар, Т. Бадахши. Їх засудили до страти, але за наполяганням радянського посла її замінили ув'язненням²¹⁰. «Парчамівців» відкликали на батьківщину, але вони лишилися в еміграції. Б. Кармаль під час зустрічей 12 вересня 1978 р. зі співробітниками МЗС ЧССР Тусеком²¹¹ і радянського посольства в Празі Новиковим²¹² повідомив, що вдома на нього чекали арешт і страта, а тому повідомив Кабул про хворобу. В телеграмі посольства ЧССР у ДРА до Праги від 4 жовтня 1978 р. йшлося, що Н. М. Таракі не вірив у хворобу Б. Кармаля і називав її «фікцією»²¹³. В подальшому ореол «жертв політичних репресій» навколо «парчамівців» загалом і Б. Кармаля зокрема Кремль використав задля обґрунтування

---

206 Сафрончук В. Афганистан времен Тараки // Международная жизнь. – 1990. – №12. – С. 92.

207 Record of Conversation, Soviet Ambassador A. V. Puzanov and Taraki. – June 18, 1978: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/115528>

208 Коргун В. Г. Бабрак Кармаль // Азия и Африка сегодня. – 1998. – №6. – С. 37.

209 Обращение в афганскому народу // Правда. – 1978. – 19 августа. – С. 4.

210 Коргун В. Г. Бабрак Кармаль... – С. 37.

211 Minute From Conversation Between Babrak Karmal and the Head of the Diplomatic Protocol Tucek. – September 12, 1978 // Towards an International History of the War in Afghanistan, 1979–1989. By Christian F. Osterman, Mircea Munteanu. – Volume II: Russian and Eastern Documents, 1974–1989: https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/AfghanistanV2_1974-1989.pdf – P. 9.

212 Memorandum of Conversation Between the Deputy Minister of Foreign Affairs Dusan Spacil and Soviet Ambassador Novikov Written By Spacil. – September 12, 1978. // Ibidem. – P. 10.

213 Telegram From the Czechoslovak Ambassador in Kabul, Karmelita, to Prague About his Conversation with Taraki. – October 4, 1978 // Ibidem. – P. 12.

усунення «здоровими силами НДПА» від влади Х. Аміна. Контакти ж Б. Кармаля з радянськими представниками стали регулярними.

Невдовзі Н.М. Таракі заявив в інтерв'ю, що ніколи не було ніякого «Парчам», а був лише «Хальк»²¹⁴. Проти «Парчам» розгорнули кампанію гонінь і репресій, ініціатором та організатором якої став Х. Амін. По усій країні проходили «мітинги трудящих», які гнівно засуджували заколотників. Б. Кармаля таврували як «лакея імперіалізму», «слугу міжнародної реакції», «зрадника революції». Всю осінь тривали арешти, члени опальної фракції, які залишились у Кабулі, були зняті зі своїх постів і виключені з НДПА. Внутрішньопартійний переворот підсумувала промова Н. М. Таракі на Пленумі ЦК НДПА 27 листопада 1978 р. «Квітнева революція» (названа ним «хальківською») відбулася «під революційним командуванням хальківців», які «відіграли героїчну роль у перемозі революції» і продовжували її захищати. Н. М. Таракі назвав ДРА «хальківською державою»²¹⁵.

Перемога «Хальк» позначилася на внутрішній політиці ДРА. Декрет Ревради №7 зрівняв у правах чоловіків і жінок, скасував калім, заборонив насильницькі і ранні шлюби. 28 листопада було прийнято Декрет №9 про земельну реформу, яку назвали «другою революцією». Вона мала на меті «ліквідацію феодальних і дофеодальних відносин» на селі²¹⁶. Згідно з декретом, конфіскації і безоплатній передачі безземельним селянам підлягали надлишки землі понад 30 джарибів (6 га). Селяни мали отримати ділянки площею до 5 джарибів (1 га). В липні 1979 р. уряд ДРА оголосив про успішне завершення першого етапу земельної реформи²¹⁷. 2 917 961 джариб землі (583 592,2 га) були розподілені між 248 114 селянськими родинами²¹⁸. У ДРА було створено біля 800 селянських кооперативів²¹⁹.

---

214 Коргун В. Г. Бабрак Кармаль... – С. 37.

215 Выступление Генерального Секретаря ЦК НДПА, Председателя Революционного Совета, премьер-министра ДРА Н. М. Таракі на Пленуме ЦК НДПА. – 27 ноября 1978 г.: Пресс-отдел посольства СССР в ДРА: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/1978.11.27.PDF – Арк. 3–5.

216 Давыдов А. Д. Борьба за аграрную реформу в Афганистане // Народы Азии и Африки. – 1979. – №5. – С. 9.

217 Защита земельной реформы // Правда. – 1979. – 23 июля. – С. 5.

218 Завоевания революции // Правда. – 1979. – 2 июля. – С. 4.

219 Давыдов А. Д. Борьба... – С. 12.

У серпні 1979 р. розпочався «другий етап земельної реформи», який передбачав надання селянським господарствам кредитів, машин і добрив²²⁰. Дещо раніше затвердили програму житлового будівництва з озелененням вулиць, субсидуванням і кооперативним будівництвом житла. Держава обіцяла 20-тирічні позики на придбання чи будівництво житла, а частина квартир у кооперативних будинках призначалася для будівельників. Реалізація цього проекту покладалася на Домобудівний комбінат, створений за фінансово-технічного сприяння СРСР. Перші будинки на 4, 5 і 9 поверхів (кабульський «Мікрорайон») були зведені уже за кілька місяців²²¹.

Тим часом всередині «Хальк» загострився конфлікт між «великим вождем Саурської революції» Н. М. Таракі і його «вірним учнем» Х. Аміном. У березні 1979 р. останній очолив уряд, у липні – став членом Політбюро ЦК НДПА, заступником голови Ревради і міністром оборони. Обоє боролися за одноосібну владу в партії і державі.

10 вересня 1979 р. Н. М. Таракі, повертаючись з конференції лідерів країн-членів Руху неприєднання у Гавані, залетів до Москви. Він зустрівся з Л. І. Брежнєвим і А. А. Громико, які повідомили його про змову, яку готував проти нього Х. Амін, і запевнили у підтримці. Тоді ж Н. М. Таракі зустрівся з Б. Кармалем. Вони обговорили відновлення єдності НДПА, повернення «Парчам» до влади й усунення Х. Аміна, який «дискредитував ідеали революції». Б. Кармаль мав очолити уряд «національно-демократичного фронту» і стати заступником Генсека ЦК НДПА²²².

14 вересня, після невдалого замаху на Х. Аміна, Н. М. Таракі був заарештований за підозрою в його організації. Вирішальну роль у цьому відіграв повний контроль Х. Аміном силових структур ДРА. 16 вересня нашвидкуруч зібраний Пленум ЦК НДПА і Ревради «розглянув прохання Н. М. Таракі, в якому він повідомляв, що за станом здоров'я не може продовжувати виконувати партійні і державні обов'язки. Пленум вирішив задовольнити це прохання»²²³. Генсеком ЦК НДПА і головою Ревради обрали Х. Аміна. З лав НДПА

---

220 Выступление Н. М. Таракі // Правда. – 1979. – 8 августа. – С. 4.

221 Жилье для трудящихся // Правда. – 1979. – 5 августа. – С. 5.

222 Коргун В. Г. История Афганистана... – С. 412.

223 Решение Пленума ЦК Народно-демократической партии Афганистана и Революционного Совета ДРА // Правда. – 1979. – 17 сентября. – С. 1.

виключили прибічників Н. М. Таракі міністра внутрішніх справ М. А. Ватанджара, голову держбезпеки (АГСА) А. Сарварі, міністра зв'язку С. М. Гулябзоя, міністра у справах кордонів Ш. Маздурьяра²²⁴. Рятуючись, вони знайшли притулок у радянському посольстві і 19 вересня усі, окрім Ш. Маздурьяра (залишився у підпіллі, а за іншими даними – був заарештований), були вивезені КДБ до Болгарії²²⁵.

8 жовтня 1979 р. за наказом Х. Аміна Н. М. Таракі був убитий. Афганські ЗМІ повідомили про його смерть «внаслідок тяжкої тривалої хвороби»²²⁶. З цього часу головними критеріями призначення на партійні і державні пости була особиста відданість Х. Аміну, тож до нового уряду увійшли лише віддані йому люди. Х. Амін змінив верхівку Збройних сил, органів правопорядку і державної безпеки. Посилилися репресії, які були спрямовані насамперед проти оточення Н. М. Таракі і його прибічників. Так, Х. Амін наказав розстріляти усе плем'я Н. М. Таракі²²⁷.

25 жовтня 1979 р. Реврада ДРА затвердила перший п'ятирічний план розвитку країни. Розроблений під керівництвом Х. Аміна, він містив заздалегідь нереальні цифри: зростання промислового виробництва в 1,6–1,7 разів, об'єму аграрної продукції на 10–12% щороку, об'єднання за п'ять років 1,1 млн. селянських господарств у 4 500 сільськогосподарських кооперативів тощо²²⁸. Змінилася й офіційна ідеологія режиму. «Саур» тепер йменувався «пролетарською», «соціалістичною революцією», НДПА – партією робочого класу, а ДРА – «пролетарською державою, в якій сповна реалізується диктатура пролетаріату». Х. Амін заявляв про можливість переходу країни від феодалізму до комунізму, минаючи не лише капіталізм, але й соціалізм, що революцію в країні підтримує 95% громадян²²⁹.

---

224 Слинкин М. Ф. Афганистан: тревожные лето и осень 1979 г. // Культура народов Причерноморья. – 1998. – №4. – С. 93–94.

225 Докладніше див.: Фейфер Г. Указ. соч. – С. 67–72.

226 Коргун В. Г. История Афганистана... – С. 413.

227 Хинштейн А. Тайны афганской Лубянки: <http://fergananews.com/article.php?id=58>

228 Пикулин М. Г., Рашидов Р. Т. Промышленность и рабочий класс Афганистана (1973–1978 гг.). – Ташкент, 1984. – С. 25.

229 Сафрончук В. Афганистан времен Амина // Международная жизнь. – 1991. – №1. – С. 93–94.

За Х. Аміна режим остаточно перетворився на тоталітарний. Водночас прибічники Н. М. Таракі не полишали надій на реванш, чого Х. Амін справді боявся. 17 вересня посольство США в ДРА повідомляло у Вашингтон про танки і посилені патрулі на вулицях Кабула. 23 вересня 1979 р. розпочав роботу надзвичайний суд, який виніс біля 20 тис. смертних вироків. У жовтні і в грудні було розкрито змови проти Х. Аміна. Відповіддю стала нова хвиля репресій²³⁰. Їх знаряддям став трансформований з таємної поліції (АГСА) Пролетарський інститут безпеки (КАМ) на чолі з племінником Х. Аміна Асадуллою. Про Х. Аміна говорили, що він намагався наслідувати у своїй політиці Й. В. Сталіна²³¹, а портрет «вождя народів» стояв на його робочому столі²³². Х. Амін своїми діями звузив і без того слабку соціальну базу режиму, чим сприяв зростанню впливу опозиції.

Реформи, ініційовані НДПА, спочатку не сприймалися, а потім були відкинуті більшістю афганців. М. Ф. Слінкін назвав внутрішню політику НДПА «суцільним ланцюгом помилок, прорахунків і невдач»²³³. Навіть у СРСР визнали провальним «перший етап революції», виправдовуючи це багатонаціональним складом населення, його родоплемінною структурою, не завершенням класоутворення, чисельними проміжними соціальними стратами і групами, релігійністю афганців тощо²³⁴. Реформи вважали «непідготовленими»²³⁵, багато писали про «помилки і відходи від основних принципів партії», внутрішньопартійну боротьбу²³⁶.

Насправді НДПА у своїй політиці ігнорувала афганські реалії. Партія хибно оцінила реакцію афганців (радше деструктивну щодо попередньої влади, аніж конструктивну щодо нової) на повалення режиму М. Дауда, переоцінила свої можливості не лише в будівництві нового суспільства, але й в управлінні державою²³⁷. Це підштовхнуло її до однопартійності режиму. Ліві гасла також не сприяли підтримці НДПА. Антиімперіалістичні заяви в умовах, коли

---

230 Слінкін М. Ф. Народно-демократическая партия Афганистана... – С. 140–141.

231 Гай Д., Снегирев В. Указ. соч. – С. 27.

232 Кошелев В. М. Указ. соч. – С. 196.

233 Слінкін М. Ф. Народно-демократическая партия Афганистана... – С. 140.

234 Абдуллаходжаева Д. Б. Указ. соч. – С. 11.

235 Теплинский Л.Б. История советско-афганских отношений... – С. 251.

236 История Афганистана с древнейших времен... – Сс. 333, 334.

237 Сафрончук В. Афганистан времен Таракі... – С. 91.

країна не мала реального ворога, на базі протидії якому можна було б сподіватися на об'єднання населення, були абсурдними. Замість такого примарного ворога в особі «світового імперіалізму» і «міжнародної реакції» НДПА отримала реальних супротивників у середині країни. Число їх зросло пропорційно форсованим реформам, які неухильно відривали владу від суспільства. Ш. Джаузджані, член Політбюро ЦК НДПА і генеральний прокурор ДРА за урядування Н. М. Таракі визнавав, що НДПА не змогла об'єднати афганців: «Взяли владу і вирішили, що справу зроблено»²³⁸.

НДПА стала вождистською партією. Преса підносила Н. М. Таракі як «душу і тіло партії», «генія Сходу», «могутнього вождя». Газета «Хальк» в середньому 30 разів згадувала його ім'я у кожному номері. В ДРА відкрили музеї «вождя Саурської революції», його портрети прикрашали кабінети партійних і державних установ, вулиці Кабула й інших міст²³⁹. Начальник штабу прикордонних військ СРСР Ю. Нешумов, який відвідав ДРА навесні 1979 р., писав, що в цьому афганці «переплюнули навіть наших вождів»²⁴⁰. Пізніше так само звеличували Х. Аміна, «командира Саурської революції». Ці двоє визначали внутрішню і зовнішню політику країни. Міністр громадських робіт Д. Панджширі в липні 1978 р. говорив Б. М. Пономарьову: «У нас у Політбюро все вирішують двоє людей: Таракі і Амін. Перший приймає і затверджує рішення, які пропонує другий. Решті відводиться роль статистів, що аплодують. Ніхто жодного разу не ризикнув суперечити..., оскільки бояться отримати ярлик ворога революції»²⁴¹.

НДПА не лише не змогла вирішити важливе для країни національне питання, але ще більше його ускладнила. Афганські лідери незмінно обіцяли «викорінити національну нерівність», «розв'язати демократичним шляхом національне питання», «поважати національні звичаї і традиції», «викладати в школах і видавати літературу рідними мовами племен і народностей Афганістану» тощо. Натомість обмежилися включенням до програм радіо і телебачення передач мовами національних меншин, друком літератури і преси національними мовами. В деяких школах і

238 Цит. за: Гай Д., Снегирев В. Указ. соч. – С. 27.

239 Сафрончук В. Афганістан времен Амина... – С. 138.

240 Нешумов Ю. А. Границы Афганистана: трагедия и уроки. – М., 2006. – С. 44.

241 Цит. за: Mitrochin V. Op. cit. – P. 15.

Кабульському університеті почали викладати мовами національних меншин. В іншому НДПА ігнорувала національний склад населення ДРА, здійснювала пуштунізацію державного апарату за рахунок передусім пуштунів-гільзаї. У традиційно дарі- і таджицькомовному Кабулі усе діловодство переходило на пушту. Така ж пуштунізація відбувалась і на місцях, при цьому місцеві етнічні еліти не лише ігнорувалися, їх звинувачували у сепаратизмі і переслідували²⁴². Пуштунізація охопила й армію, з лав якої звільняли таджиків, узбеків, туркменів, задіяних на технічних посадах і в господарських частинах, і хазарійців, які зазвичай служили у менш престижних внутрішніх військах²⁴³. Як наслідок, від НДПА відвернулися національні райони. Населення не розуміло прибулих управлінців і активістів, які виголошували незрозумілі гасла чужою більшості населення мовою. Не підтримали нову владу і більшість пуштунів. М. Симоненко, завідувачий сектором ЦК КПРС по Середньому Сходу, після візиту до ДРА в червні 1978 р. констатував, що допоки Н. М. Таракі і Х. Амін перебуватимуть при владі, миру в Афганістані не буде: там завжди правили дуррані, а нова влада робила ставку на гільзаї²⁴⁴.

Лідери ДРА запевняли, що уряд «поважає всі цінності ісламу і патріотичне духовенство»²⁴⁵, а «мусульмани Афганістану виступають на захист завоювань квітневої революції»²⁴⁶. На практиці НДПА послідовно творила не просто світську, але атеїстичну державу. Н. М. Таракі вважав духовенство за «перепону на шляху прогресивного розвитку країни»²⁴⁷. Промови державців відтепер не починалися традиційною ісламською формулою «В ім'я Бога, могутнього і милостивого». Під час розмови з начальником Першого Головного управління КДБ СРСР В. О. Крючковим у червні 1978 р. Н. М. Таракі заявив: «Приїздіть до нас через рік, і ви побачите, що наші мечеті будуть порожніми». Чекіст тоді зауважив для себе: «новий режим приречений»²⁴⁸. Тож однією з головних причин конфлікту в ДРА стала недооцінка НДПА релігійного чинника і помилкова, навіть злочинна політика щодо духовенства й ісламу

---

242 Слинкин М. Ф. Народно-демократическая партия Афганистана... – С. 45.

243 Босин Ю. В. Указ. соч. – С. 126.

244 Иванов Н. Указ. соч. – С. 49.

245 Поддержка народа // Правда. – 1979. – 20 марта. – С. 4.

246 Решительная поддержка // Правда. – 1979. – 25 июля. – С. 5.

247 Коргун В. Г. История Афганистана... – С. 411–412.

248 Крючков В. А. Указ. соч. – С. 216.

загалом. Релігія ж була для афганців важливою складовою національної психології. Тому ідея «побудови соціалізму», яка передбачала брутальну ламку традиційного укладу, була відкинута більшістю населення²⁴⁹.

На опір нашттовхнулися соціально-економічні й культурно-ідеологічні заходи НДПА. У жовтні 1978 р. проти запровадження нового прапору відбулися масові заворушення в Кандагарі: натовп на чолі з муллами розгромив резиденцію губернатора, зірвав червоний прапор і почепив на його місці зелений²⁵⁰. Уряд використав проти заколотників війська. Обурив афганців і декрет про зрівняння в правах чоловіків і жінок: це розцінили як посягання на традиційні ісламські цінності²⁵¹.

Такою ж на перший погляд нелогічною була реакція на ліквідацію лихварської заборгованості. Невдоволення торговців і лихварів було природним. Але цей захід не сприйняли селяни, які вважали негідним повертати втрачене через заклад майно і не повертати борги²⁵². Неписьменні селяни розписок не залишали, а клялися на Корані вчасно повернути борг. Його скасування означало недотримання священної обіцянки. Крім того, скасувавши систему лихварства, уряд не запропонував дієвої альтернативи отримання селянами необхідних для розвитку свого господарства коштів.

Не сприйняли афганці і, здавалося б, прогресивну освітню реформу. Опір їй використовувався афганською і радянською пропагандою як доказ реакційності опозиції. Проте протидія реформі мала свої підстави. Директор Інформаційного центру афганського опору в Пешаварі професор Мажру в інтерв'ю «Радіо Свобода» пояснював це докорінною зміною навчальних програм, перетворенням навчання на пропаганду ідей НДПА²⁵³. Релігійні афганці були проти навчання грамоті дівчат і відмовлялися віддавати своїх дочок до школи, на що влада відповідала насиллям. Приводом до гератського заколоту в березні 1979 р. (про нього нижче) стала спроба запровадження в місті жіночої освіти. Ще одним подразником

---

249 Коргун В. Афганистан. Ислам и национальный вопрос // Азия и Африка сегодня. – 2003. – №6. – С. 30.

250 Война в Афганистане... – С. 104.

251 Слинкин М. Ф. Народно-демократическая партия Афганистана... – С. 19.

252 Там же. – С. 22.

253 Салказанова Ф. Рассказывают участники афганского сопротивления // Форум. – 1986. – №14. – С. 138.

стала поширена практика розміщення в будівлях сільських шкіл місцевих партійних осередків²⁵⁴.

Найбільш провальною, на думку більшості вчених, була аграрна реформа. Її дослідник А. Д. Давидов назвав декрет №8 від 30 листопада 1978 р. «найбільш невдалим через невиправдану, надмірну радикальність»²⁵⁵. Під час її розробки лідери НДПА не володіли реальною ситуацією на селі. В Афганістані ніколи не складали земельного кадастру, тому уряд не уявляв, які земельні площі були в його розпорядженні. Як наслідок, землю відібрали у продуктивного селянства, але усім безземельним її не вистачило²⁵⁶. В. А. Меримський згадував розмову з афганським солдатом восени 1979 р. Той говорив: «Після земельної реформи ми жити стали гірше. Раніше наші батьки працювали у феодалів, заробляли на хліб. Тепер же і землі у них немає, і роботи немає, оскільки землю у феодалів відібрали»²⁵⁷.

Проти реформи були не лише великі і середні землевласники, що було прогнозовано. Її відкинула більшість селян. В Афганістані закони «класової боротьби» не спрацювали: селянин був ментально не готовий отримати землю, яку силою відібрали у власника. В цьому виявилася вихована ісламом і патріархальними звичаями повага до чужого майна. Родова знать за визначенням мала право на більший земельний наділ, а посягання на це право з боку НДПА розглядалось як блюзнірство. Обурювала і заборона ділити землю при успадкуванні, адже це суперечило як адату, так і шаріату.

Украй невдалою була реалізація реформи. Пропаганда здійснювалася через ЗМІ, але газети селяни не читали як через неграмотність, так і через те, що преса до них просто не доходила. Реформу здійснювали функціонери НДПА й активісти ДОМА, посилені поліцією і військовими. Це були переважно молоді кабульці, які пройшли короткотермінові курси при міністерстві сільського господарства і земельної реформи²⁵⁸. Афганці традиційно не довіряли чужинцям і завжди поважали вік і життєвий досвід. Насилля і репресії лише провокували протидію. В. М. Спольніков

---

254 Салказанова Ф. Указ. соч. – С. 153.

255 Давыдов А. Д. Афганистан... – С. 121.

256 Давыдов А. Д. Аграрное законодательство... – С. 156; Давыдов А. Д. Афганистан... – С. 122.

257 Меримский В.А. Загадки афганской войны... – С. 25.

258 Давыдов А. Д. Афганистан... – С. 122.

згадував, як незгодних з реформою селян за наказом губернатора провінції Балх розстрілювали з кулеметів²⁵⁹.

Аграрна реформа була дискредитована і призупинена, довіра селян до НДПА підірвана, армія і державний апарат (у більшості вихідці з села) деморалізовані, господарство дезорганізоване. За даними міністерства сільського господарства й аграрної реформи ДРА, в 1979 р. посівні площі скоротилися на 9%, виробництво зернових культур – на 10%, а технічних – на 25–30%. Поголів'я дрібної рогатої худоби скоротилося на 790 тис. голів. Якщо до 1978 р. Афганістан щороку купував за кордоном 150–200 тис. т зерна, то в 1979 р. був змушений імпортувати 350 тис. т. Дохід на душу населення за рік зменшився майже на 14% – з 162 до 139 дол.²⁶⁰

Реформи здійснювалися на тлі масових репресій. Після усунення Х. Аміна радянські автори звинувачували в цих злочинах саме його. Однак «творець» афганських спецслужб, колишній резидент у ДРА Л. П. Богданов згадував, що в 1978 р. «тортури, розстріли тривали щодня. Розстрілювали списками без суду і слідства». Посол О. М. Пузанов неодноразово писав до Москви, що репресії «компрометують ідею соціалізму»²⁶¹.

В перші місяці після «Саурської революції» жертвами репресій стали майже 100 тис. осіб. Це були королівська родина, члени політичних партій, суфійських орденів, професура кабульських вишів, підприємці, урядовці Захір-шаха і М. Дауда²⁶². Потім настала черга «парчамівців». О. Жаров був перекладачем групи радників при НДПА й у вересні 1978 р. перебував у Кабулі, де був свідком масових поховань біля в'язниці Пулі-Чархі²⁶³. Кореспондент «Правди» А. Б. Грішнов тоді ж бачив там «свіжі траншеї метрів по 40» та землерийні машини²⁶⁴. Член Ради національної безпеки США Т. Торнтон писав З. Бжезінському 11 вересня того ж року: «режим пожирає своїх дітей з вражаючою швидкістю, його соціальна база

259 Спольников В. Противники процесса урегулирования... – С. 19.

260 Слинкин М. Ф. Народно-демократическая партия Афганистана... – С. 36–40.

261 Хинштейн А. Указ. соч.

262 Wahab S., Youngerman B. Op. cit. – P. 143.

263 Жаров О. Слепцы, навязывавшие себя в поводыри // Азия и Африка сегодня. – 1992. – №12. – С. 27.

264 Грешнов А. Б. Афганистан: заложники времени: http://www.artofwar.net.ru/profiles/greshnov_andrei_b/view_book/afganistan_zalojniki_vremeni

звужується»²⁶⁵. Потім почалися репресії проти невдоволених політикою НДПА. В лютому 1979 р. стратили лідерів впливового клану Моджаддеді (усього 22 особи), заарештованих улітку 1978 р.²⁶⁶ Влада переслідувала освічених людей під різноманітними приводами, більшість їх знищили або ув'язнили. Лише небагатьом вдалося залишити ДРА, ставши біженцями чи емігрантами: до кінця 1979 рр. ДРА таких було близько 400 тис. осіб²⁶⁷.

Масштаби репресій збільшувалися пропорційно наростанню антиурядового опору. Їхній пік припав на осінь 1979 р., і вони були значними навіть за афганськими мірками. За свідченнями радянських військових, лише у в'язниці Пулі-Чархі стратили понад 12 тис. осіб²⁶⁸.

Невдовзі після квітневого перевороту лідер суфійського ордену «Кадирійя» С. А. Гелайні оголосив джихад «безбожному уряду Таракі»²⁶⁹. Його підтримали С. Моджаддеді, Б. Раббані, Г. Хекмат'яр. В ДРА стали виникати підпільні політичні партії і об'єднання. Однією з них була «Організація звільнення народу Афганістану» (аббревіатура з дарі «САМА») на чолі з таджиком М. Калакані. Найбільш гучною її акцією стало викрадення посла США в ДРА А. Дабса в лютому 1979 р. Проте найбільш ворожими до НДПА були ісламські партії у Пакистані. Окрім уже згадуваних Ісламської партії Афганістану (ІПА) на чолі з Г. Хекмат'яром та Ісламського товариства Афганістану (ІТА), очолюваного Б. Рабані, в Пешаварі виникли «Національний ісламський фронт Афганістану» С. А. Гелайні, «Рух ісламської революції Афганістану» М. Н. Мухаммаді і «Національний фронт порятунку Афганістану» С. Моджаддеді. Найбільш радикальною з них була ІПА, якій симпатизували президент Пакистану генерал М. Зія уль-Хак і Міжвідомча розвідка (Inter-Services Intelligence, ISI). Влітку–восени 1978 р. на базі таборів біженців у прикордонних з ДРА районах

---

265 Memorandum From Thomas Thornton of the National Security Council Staff to the President's Assistant for National Security Affairs (Brzezinski). – Washington, September, 11, 1978 // FRUS. – V. XII. – P. 70–72.

266 Коргун В. Г. История Афганистана... – С. 411–412.

267 Червонопиский С. В. Костыря А. А., Сироштан В. Г. Военно-политическая спецоперация СССР в Афганистане (25 декабря 1979 – 15 февраля 1989 гг.): Словарь-справочник. – К., 2008. – С. 40.

268 Чикишев А. Спецназ в Афганистане. – М., 2000. – С. 3.

269 Абаева Т. А. Идея «джихада» и политическая борьба в Афганистане XIX–XX вв. // Зарубежный Восток: особенности идеологии и политики. – Ташкент, 1985. – С. 75.

Пакистану «пешаварці» створили бази для підготовки моджахедів – «борців за віру», яких потім перекидали до ДРА. В кінці 1979 р. діяли 23 табори, в яких навчалися 35 тис. осіб²⁷⁰. Проте реальна загроза для ДРА ззовні до радянської інтервенції в грудні 1979 р. була незначною. Головним змістом внутрішнього афганського конфлікту в 1978–1979 рр. був опір НДПА в середині країни.

Опір реформам і репресіям очолило духовенство. Мулли швидко сформулювали доступні пояснення того, що відбувалось у країні: «Владу в Кабулі захопили комуністи-безбожники, вони прагнуть знищити ісламські цінності» – таким був найбільш поширений заклик до населення, передусім селян. Невдоволені земельною реформою, вони шукали порятунку в ісламі. Проти НДПА виступили родова аристократія і шейхи племен. Інтелігенція, «стара» бюрократія, частина офіцерів і генералітет, службовці приватних компаній, які підпадали під націоналізацію – всі вони, позбавлені можливості впливати на суспільно-політичний розвиток своєї країни, також пристали до опозиції. Національні еліти також виступили проти режиму. Цей внутрішній блок антиурядових сил знайшов підтримку ззовні.

Стихійні прояви невдоволення новим режимом фіксувалися уже в травні 1978 р.²⁷¹ Улітку розпочалися хвилювання в Нуристані і Бадахшані, де місцеві еліти не визнавали НДПА і не підкорювалися Кабулу²⁷². Пізніше «Союз ісламських воїнів Афганістану» проголосив «незалежну ісламську республіку» в Хазараджаті²⁷³. Як видно, перші організовані виступи проти НДПА відбулись у національних районах, де обурення спричинили не марксистський характер влади, а її відверто пуштунський зміст.

Більшість пуштунів (і не лише з об'єднання дуррані) також не підтримали НДПА. Ані соціально, ані ментально племена були не готові сприймати соціалістичні новації. Запропоновані реформи суперечили традиціям, а слаба і непродумана їх пропаганда, реалізація їх силою, репресії проти племінної верхівки спричинили опір²⁷⁴.

---

270 Коргун В. Г. История Афганистана... – С. 416–417.

271 Bradsher H. S. Op. cit. – P. 48.

272 Wahab S., Youngerman V. Op. cit. – P. 143.

273 Коргун В. Г. История Афганистана... – С. 416.

274 Пластун В. Пуштуны... – С. 52.

Найбільш небезпечною для влади була дезорганізація армії – «авангарду революції», головної опори НДПА. Н. М. Таракі говорив голові радянської делегації генералу Зотову в травні 1978 р.: «Армія зробила революцію, і вона для нас – усе. Якщо у вас у країні диктатура пролетаріату, то у нас – диктатура армії»²⁷⁵. Політичні процеси в країні відбивалися на її збройних силах. Після «Саурського» перевороту були заарештовані біля 60 генералів «старої» армії. Декого стратили, решта подали у відставку. Боротьба між фракціями проектувалась і на армію, адже офіцери становили третину складу НДПА. Спочатку усунення від влади, а потім і репресії проти «Парчам» позначилися на офіцерах-«парчамівцях». Після усунення Н. М. Таракі розпочалася «амінізація» збройних сил²⁷⁶. Частина офіцерів походила з заможних родин, більшість солдатів і молодшого офіцерства – з селянства. Всі вони були обурені аграрною й іншими реформами НДПА. Дезертирство, деморалізація послабили боєздатність армії і скоротили її чисельність – з 90 до 40 тис. осіб лише за місяці правління Х. Аміна.

Ці проблеми засвідчив антиурядовий і антирадянський заколот у Гераті в березні 1979 р. Містян підтримали солдати й офіцери 17-ї піхотної дивізії. Місто кілька днів перебувало в руках заколотників, а сам виступ придушили урядові війська²⁷⁷. Відтоді заколоти у військах стали звичними. 21 березня повстав гарнізон у Джелалабаді, 25 березня – в Баламургабі, Асадабаді, Джаджі, 30 березня – в Меймене. На початку квітня військові піднялись у провінціях Багдіс, Бадахшан, Кунар, Пактія. 15 квітня повстав гарнізон в Урузгані, а 20 квітня – знову в Джелалабаді. 22 квітня бунтівні вояки блокували магістраль Гардез–Хост²⁷⁸. За перший рік «революції» до лав опозиції зі зброєю і подекуди з технікою перейшло бл. 10 тис. солдатів і офіцерів. У тому ж травні 1979 р. повсталася 7-а дивізія в Пактії²⁷⁹. Уряд майже втратив контроль над цією провінцією. Раніше це відбулось у Баміані і Урузгані. В останній провінції заколотники

275 Цит. за: Иванов Н. Указ. соч. – С. 34

276 Меримский В. А. Кабул – Москва: война по заказу // Военно-исторический журнал. – 1993. – №10. – С. 18.

277 Докладніше див.: Ковальков О. Л. Гератська криза березня 1979 року та ескалація радянської присутності в Демократичній республіці Афганістан // Наукові записки. – Випуск 22. – Серія: Історичні науки. – Кіровоград, 2015. – С. 84–90.

278 Аблазов В. И. Афганистан. Четвертая война. – К., 2002. – С. 55.

279 Tanner S. Op. cit. – P. 231.

вбили губернатора і п'ятьох членів НДПА²⁸⁰. 20 червня вибухнув черговий заколот у Пактії, під час придушення якого загинули двоє радянських радників. На початку серпня у фортеці Бала-Хісар біля Кабула повстали військові парашутно-десантного полку і батальйону «командос». Уряд використав проти них артилерію та авіацію. 11 серпня війська було кинуте проти заколотників у Пактиці. 16 жовтня знову повсталала частина Кабульського гарнізону. Тоді ж повстав гарнізон м. Асмару в провінції Кунар. Місто захопили понад дві тисячі вояків гірсько-піхотної дивізії зі своїм очільником Абдурауфом, який перед цим вступив у контакт з Ісламською партією Афганістану Г. Хекматьєра²⁸¹.

У середині 1979 р. в Демократичній республіці Афганістан тривала повномасштабна громадянська війна. Радянський радник у липні 1979 р. записав у щоденнику: «Загальна ситуація в країні складна. В Кабулі тільки видимий спокій, поки що не стріляють»²⁸². 6 серпня він констатував: «Ситуація в країні різко загострилася»²⁸³. Радянська розвідка на підставі зведень Міністерства державної безпеки ДРА в грудні 1979 р. звітувала: «Опозиція значно розширила свою соціальну базу, зміцнила свої лави, створила плацдарм на території Пакистану... Під контролем загонів і формувань опозиції знаходиться бл. 70% території, на якій проживає більше 10 млн. осіб, тобто практично уся сільська місцевість»²⁸⁴. Протистояти підтримуваній афганцями опозиції режим був не спроможний.

Отже, внаслідок військового перевороту 27 квітня 1978 р. владу в Афганістані захопила прорадянська Народно-демократична партія на чолі з Н. М. Таракі. Країна була проголошена Демократичною республікою. Виголосивши своєю метою побудову соціалізму, НДПА вдалася до форсованих реформ за радянським зразком. Найбільш радикальною серед них була земельна реформа. В країні було встановлено режим однопартійної диктатури, соціалістичні перетворення супроводжувалися масовими репресіями проти різних верств афганського суспільства, які були невдоволенні соціально-економічною, національною і релігійною політикою НДПА. Проти

280 Ключник В. Т. Дні і ночі Кандагара: Афганський щоденник. – К., 1993. – С. 36–38.

281 Коргун В. Г. История Афганистана... – С. 415; Олийнык А. Ввод войск в Афганистан: как принималось решение // Красная звезда. – 1989. – 18 ноября. – С. 3.

282 Аблазов В. И. Указ. соч. – С. 75.

283 Там же. – С. 81.

284 Цит. за: Ляховский А. А., Забродин В. М. Указ. соч. – С. 46.

кабульського режиму виступило духовенство, більшість селян, пуштунська племінна верхівка, національні меншини, інтелігенція, частина військовослужбовців збройних сил. Опір реформам в середині 1979 р. вилився в громадянську війну, яка загрожувала існуванню режиму.

1.3. Політика СРСР в ДРА на «першому етапі Саурської революції» (квітень 1978 – березень 1979 рр.)

Після перевороту 27 квітня 1978 р. і приходу до влади НДПА радянсько-афганські відносини змінилися. До цього співпраця з південним сусідом мала на меті гарантування офіційно нейтрального, але насправді дружнього до Москви Афганістану. Від весни 1978 р. радянсько-афганські визначалися «холодною війною». Після визнання квітневого перевороту «національно-демократичною революцією», а нової влади «прогресивною» й «народною» Москва змушена була її підтримати. СРСР тоді утримував 36 «братніх» режимів, і будь-яка держава, яка проголошувала курс на соціалізм, могла розраховувати на цю допомогу. Це був відчутний тягар для радянської економіки: в 1955–1965 рр. Москва надала своїм сателітам допомоги на 4,5 млрд. дол., у 1966–1972 рр. – на 9,2 млрд. дол., а на межі 1970–1980-х рр. – на 35,4 млрд. дол.²⁸⁵ «Революціонери» в усіх куточках світу мали бути впевнені, що СРСР не залишить їх наодинці з їхніми проблемами. Географічна близькість Афганістану посилювала увагу до нього з боку Кремля попри те, що НДПА, за визначенням Р. Брейтвейта, була справжнім кошмаром для нього від самого початку²⁸⁶.

Радянська підтримка режиму НДПА була потужним засобом «експорту революції», запровадження радянського досвіду в державно-партійній, соціально-економічній і культурно-ідеологічній сферах ДРА. В цих реформах афганські лідери взяли за взірць досвід радянської середньоазійських республік СРСР. У Кремлі повірили в цю можливість, а в радянських лідерів ідеологія взяла гору над здоровим глуздом. Це засвідчує обговорення цього питання на засіданні ЦК КПРС, про яке згадував Г. М. Корнієнко. На слова

285 Шубин А. В. От «застоя» к реформам. СССР в 1977–1985 гг. – М., 2000. – С. 17–18.

286 Брейтвейт Р. Вказ. праця. – С. 44.

останнього, що Москві було б за краще мати ДРА не «другою Монголією», а «другою Фінляндією», секретар ЦК Б. М. Пономарьов виголосив: «Як можна уподібнювати Афганістан Фінляндії? Адже Фінляндія – буржуазна країна». На запитання, чи можна вважати Афганістан готовим до соціалізму? Р. А. Ульяновський безапеляційно заявив: «Нині в світі немає країни, яка б не дозріла до соціалізму»²⁸⁷. Переконаністю в можливість розширити за рахунок ДРА межі «соціалістичного табору» можна пояснити ту надмірну увагу, яку в Москві приділяли соціалістичній трансформації Афганістану.

НДПА сподівалася на підтримку з боку СРСР. 28 квітня 1978 р. А. Кадир під час зустрічі з радянськими спеціалістами заявив: «Нова влада потребує вашого досвіду і знань»²⁸⁸, а наступного дня Н. М. Таракі сказав послу О. М. Пузанову: «Афганістан, слідуючи марксизму-ленінізму, піде шляхом будівництва соціалізму і належатиме до соціалістичного табору»²⁸⁹. 11 липня Н. М. Таракі зустрівся з О. М. Пузановим і головою радянської делегації, президентом Академії наук Таджикиської РСР М. С. Асімовим. Тоді лідер ДРА повторив, що Афганістан хоче бути «природним учасником життя соціалістичного співтовариства»²⁹⁰. Того ж дня під час бесіди з ними Х. Амін сказав: «Ми завжди черпали натхнення з ідей Жовтневої революції, і чимало афганських революціонерів виховані на працях великого Леніна...» «...Ми завжди прагнули виховувати у членів партії чотири головні риси: патріотизм, марксизм, радянське і інтернаціоналізм»²⁹¹.

Навесні–влітку 1978 р. було укладено 29 радянсько-афганських угод про співпрацю в різних сферах на загальну суму 104 млн. дол.

---

287 Корниенко Г. М. Как принималось решение о вводе советских войск в Афганистан и их выводе // Новая и новейшая история. – 1993. – №3. – С. 108.

288 Цит. за: Слинкин М. Прерванное путешествие из Кабула в Герат // Солдат удачи. – 2007. – №11. – С. 47.

289 Цит. за: Вестаф О. А. Вказ. праця. – С. 22.

290 Запись беседы с председателем Революционного Совета, премьер-министром Демократической Республики Афганистан Н. М. Таракі: Из дневника А. М. Пузанова. – 11 июля 1978 г.: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1978.07.26.PDF – Арк. 1.

291 Запись беседы с секретарем ЦК НДПА, заместителем премьер-министра, министром иностранных дел ДРА Хафизуллой Амином: Из дневника А. М. Пузанова. – 11 июля 1978 г.: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1978.07.11.PDF – Арк. 1–2.

Продовж наступного року за сприяння СРСР в Афганістані було збудовано й уведено в експлуатацію понад 60 господарських об'єктів²⁹².

15 травня 1978 р. СРСР і ДРА підписали домовленості про складання технічно-економічного обґрунтування (ТЕО) гірничозбагачувального і мідеплавильного комбінату на базі родовища Айнак; спорудження ліній електропередач (ЛЕП) Наглу–Джелалабад; постачання обладнання і запчастин для геологорозвідувальних робіт з пошуку нафти і газу в північних провінціях ДРА; відрядження радянських фахівців на газове родовище Джар-Кудук. Наступного дня були підписані угоди про складання ТЕО і технічного проекту використання водноенергетичних ресурсів р. Кокча; відрядження радянських фахівців на ГЕС Наглу і Пулі-Хумрі; постачання обладнання і відрядження фахівців для розвідки Кандагарської долини. 17 травня сторони домовились про поставки промислового обладнання з СРСР на 2,8 млн. руб. 23 травня СРСР і ДРА підписали протокол про товарообіг на 1978 р.; 28 травня – угоду про складання ТЕО на будівництво і розширення текстильних підприємств у Пулі-Хумрі, Чарікарі і Талукані; погодили створення постійної радянсько-афганської міжурядової комісії з економічного і технічного співробітництва; 29 травня – підписали протокол про підготовку афганських кадрів для роботи на газопромислі Джар-Кудук²⁹³.

СРСР надавав Афганістану соціально-економічну допомогу і надалі. 20 листопада 1978 р. посол О. М. Пузанов і міністр геології СРСР Є. А. Козловський обговорили з Х. Аміном проекти спорудження гірничозбагачувального і мідеплавильного комбінату на родовищі Айнак і нафтоперегінного заводу. Міністр зазначив, що перший об'єкт потребував кількох сотень мільйонів рублів і часу, а тому мав бути реалізований у другій п'ятирічці. Нафтоперегінний завод потужністю 300 тис. т. нафти на рік мав бути побудований найближчими роками²⁹⁴. 1 березня 1979 р. СРСР зобов'язався забезпечити будівництво нафтопереробного заводу потужністю

---

292 Слинкин М. Ф. Народно-демократическая партия Афганистана... – С. 69.

293 Хроника событий по Афганистану. Апрель – май 1978 г... – Арк. 4–6.

294 Запись беседы с зам. премьер-министра, министром иностранных дел ДРА Х. Амином: Из дневника А. М. Пузанова. – 20 ноября 1978 г.: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1978.11.29.PDF – Арк. 2–3.

500 тис. т нафтопродуктів на рік і введення в експлуатацію нафтових родовищ Ангот, Акдар'я, Кашкарі; спорудження ЛЕП Хайратон–Мазарі-Шариф і Ширхан–Кундуз; реконструкцію Кабульського міжнародного аеропорту і будівництво шести аеродромів у північно-східних провінціях ДРА; підготовку ТЕО будівництва ТЕС у Кабулі²⁹⁵.

Значно зросли обсяги двосторонньої торгівлі. У 1978 р. СРСР продав Афганістану товарів на 139,3 млн. руб. (у 1977 р. – на 113,6 млн. руб.) і закупив афганських на 75,7 млн. руб., з яких 33,7 млн. припало на природний газ²⁹⁶. Радянський Союз став головним донором кабульського режиму, адже ДРА отримувала найбільше допомоги з поміж усіх соціалістичних країн та країн «соціалістичної орієнтації». У 1978 р. СРСР надав Афганістану 265 млн. дол. кредитів (для порівняння, усім соціалістичним країнам Східної Європи – 110 млн. дол.). Кредити надавалися на 30 років під 2–3% річних²⁹⁷.

Радянський Союз сприяв реформуванню системи освіти ДРА. В 1978–1979 рр. були відкриті п'ять професійно-технічних закладів, в яких навчалися близько трьох тисяч афганців. У червні 1978 р. сторони підписали протокол про підготовку афганських кадрів, за яким півтори тисячі студентів із ДРА щороку направлялись на навчання до радянських вишів²⁹⁸. НДПА приділяла значну увагу освіті. 28 липня 1978 р. співробітник радянського МЗС І. С. Спицький повідомив посла ДРА в СРСР Р. М. Пактіна про задоволення Москвою прохання афганського уряду збільшити кількість стипендій для афганських студентів. До виділених у 1977 р. 225 стипендій було додано 205. Посол пообіцяв особисто слідкувати, аби «всі афганські студенти якомога більш серйозно ставилися до вивчення суспільних наук. Якщо раніше... 50 відсотків афганців, які навчалися в СРСР, поверталися на батьківщину комуністами, то тепер ми маємо на увазі, що таких буде 100 відсотків». Під час цієї бесіди було згадано досягнуту 14 липня того ж року домовленість

---

295 Ежов Г. П. Советско-афганское экономическое сотрудничество (1978–1987 гг.) // Республика Афганистан: опыт и тенденции развития. – Ташкент, 1990. – С. 65–66.

296 Внешняя торговля СССР в 1977 г.: Стат. сб. – М., 1978. – С. 197–198; Внешняя торговля СССР в 1978 г.: Стат. сб. – М., 1979. – С. 197–198.

297 Amstutz J. В. Op. cit. – P. 24.

298 Слинкин М. Ф. Народно-демократическая партия Афганистана... – С. 71.

про виготовлення в СРСР закордонних паспортів нового зразку для ДРА²⁹⁹.

Афганістан налагодив співпрацю з іншими країнами «соціалістичного табору». 15 травня 1978 р. ДРА і Чехословаччина підписали угоду про закупівлю обладнання для вугільної промисловості, а 30 травня – про продовження роботи чехословацьких фахівців на афганських вугільних шахтах³⁰⁰. Прага сприяла введенню в експлуатацію м'ясокомбінату в Кабулі, маслозаводу в Мазарі-Шарифі, консервного заводу в Кандагарі, вугільної шахти в Пулі-Хумрі. Афганські фахівці підвищували кваліфікацію на підприємствах у ЧССР³⁰¹. 23 травня того ж року Югославія надала ДРА 74 т пшениці і 4 т м'ясних консервів «на знак дружніх відносин». 25 травня ДРА і НДР підписали угоду про пряме повітряне сполучення³⁰². Представник східнонімецької делегації повідомив посла СРСР у ДРА про намір уряду НДР відрядити до Кабула делегацію для обговорення економічного співробітництва, торгівлі і культурної співпраці³⁰³. Під час відвідування Пловдивського ярмарку на початку вересня 1978 р. міністр торгівлі ДРА А. К. Горбанді зустрівся з Т. Живковим. Болгарія пообіцяла виділити Кабулу 30 млн. дол. на будівництво кількох підприємств легкої і харчової промисловості³⁰⁴. ДРА і НРБ згодом підписали угоду про співпрацю в сільському господарстві, харчовій промисловості і меліорації³⁰⁵.

Важливе місце в радянсько-афганських відносинах посів підписаний у Москві 5 грудня 1978 р. Договір про добросусідство і співробітництво. Його підписали під час першого візиту Н. М. Таракі

---

299 Запись беседы с послом Демократической Республики Афганистан в СССР Р. М. Пактином: Из дневника И. С. Спицкого. – 28 июля 1978 г.: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/1978.08.02.PDF – Арк. 1–3.

300 Хроника событий по Афганистану. Апрель – май 1978 г... – Арк. 6.

301 Ушакова Н. А. Страны СЭВ и развивающиеся страны социалистической ориентации: экономическое сотрудничество. – М., 1980. – С. 147–148.

302 Хроника событий по Афганистану. Апрель – май 1978 г... – Арк. 6.

303 Запись беседы с руководителем делегации ГДР, заместителем министра путей сообщения, начальником гражданской авиации Клаусом Хенкесом: Из дневника А. М. Пузанова. – 20 мая 1978 г.: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/1978.05.31.PDF

304 Запись беседы с послом Народной Республики Болгария в ДРА Стояном Радославовым: Из дневника А. М. Пузанова. – 12 сентября 1978 г.: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/1978.09.20.PDF

305 Ушакова Н. А. Указ. соч. – С. 148.

за кордон від квітня 1978 р. Під час виступу по радянському Центральному телебаченню він назвав підписання Договору «епохальною подією»³⁰⁶. Документ підтверджував відданість принципам першого Договору про дружбу між РСФРР і Королівством Афганістан від 28 лютого 1921 р. і договорів про нейтралітет і взаємний ненапад 1926 і 1931 рр., висловлював рішучість «зміцнювати і поглиблювати непорушну дружбу» між обома країнами. Договір передбачав розширення двосторонньої співпраці в усіх сферах, від військово-політичних і соціально-економічних питань до спорту і туризму. Особливе значення мала четверта стаття, яка передбачала можливість вдаватися до «відповідних засобів з метою забезпечення безпеки, незалежності і територіальної цілісності обох країн». Договір підписали на 20 років з можливістю пролонгації на 5 років³⁰⁷. Верховна Рада СРСР ратифікувала його 20 квітня 1979 р. і він набув чинності після обміну ратифікаційними грамотами в Кабулі 27 травня 1979 р.³⁰⁸ Одночасно погодили створення постійної радянсько-афганської комісії з економічного співробітництва³⁰⁹.

Про увагу Кремля до ДРА свідчили публікації в радянських ЗМІ. Афганістан посів одне з почесних місць на шпальтах «Правди». Новини з ДРА публікувалися чи не щодня. За нашими підрахунками, з початку травня 1978 р. по кінець грудня 1979 р. «Правда» 293 рази писала про події в ДРА³¹⁰. Темою більшості публікацій були радянсько-афганські відносини – особливі, дружні і безкорисливі. Н. М. Таракі і Л. І. Брежнєва називали «вірними продовжувачами традицій» Амманули-хана і В. І. Леніна, які започаткували радянсько-афганську дружбу в 1919 р. Офіційна пропаганда обох держав наводила факт взаємної першості у визнанні (Афганістан був

---

306 Визит Нур Мухаммеда Таракі в Советский Союз, 4–7 декабря 1978 г.: Документы и материалы. – М., 1978. – С. 36.

307 Договор о дружбе, добрососедстве и сотрудничестве между Союзом Советских Социалистических Республик и Демократической Республикой Афганистан // Правда. – 1978. – 6 декабря – С. 1.

308 Знаменательное событие // Правда. – 1979. – 28 мая. – С. 1.

309 Вестад О. А. Указ. соч. – С. 24.

310 Ковальков О. Л. Квітнева революція 1978 р. в Афганістані у висвітленні органу ЦК КПРС газети «Правда» // Наукові записки. – Випуск 17. – Серія: Історичні науки. – Кіровоград, 2012. – С. 165–166.

першою державою, яка визнала Радянську Росію і навпаки) як доказ «споконвічності» особливих відносин між ними. Перекази інтерв'ю й виступів Н. М. Таракі і Х. Аміна, які регулярно друкувала «Правда», містили вдячні і захоплені звернення до СРСР. У березні 1978 р. Н. М. Таракі говорив в інтерв'ю: «Особливу вдячність ми відчуваємо до Радянського Союзу, який першим визнав нашу революцію і надає нам моральну і матеріальну підтримку без-будь яких умов і зисків для себе»³¹¹. Х. Амін під час виступу у вересні того ж року казав: «По-справжньому щирі і дружні відносини Радянського Союзу з народом Афганістану стали частиною нашої історії»³¹².

Публікації в «Правді» дозволяють відтворити напрямки радянської підтримки ДРА у здійсненні «прогресивних перетворень». 19 червня 1978 р. повідомлялося про перший випуск студентів Кабульського автомеханічного технікуму, збудованого за фінансово-технічного сприяння СРСР. Міністр освіти ДРА Д. Панджширі «підкреслив внесок Радянського Союзу у справу надання різнобічної допомоги Афганістану, зокрема у сфері підготовки спеціалістів для різних галузей господарства»³¹³. На початку серпня того ж року йшлося про відкриття в Кабулі музею революції: «На стендах музею будуть представлені також матеріали, які розповідатимуть про дружбу народів СРСР і Афганістану, біля витоків якої стояли В. І. Ленін і Аманулла-хан»³¹⁴. 23 серпня 1978 р. читаємо про поставку до ДРА 500 пасажирських автобусів із СРСР і Болгарії³¹⁵, за кілька днів – про підписання Програми культурного і наукового співробітництва між СРСР і ДРА на 1978–1979 рр. і Угоди про продовження спільної археологічної експедиції на 1978–1982 рр.³¹⁶ 14 листопада «Правда» писала про відкриття в Кабулі Радянського культурного центру³¹⁷. У повідомленні «Правди» про першу в історії Афганістану операцію на серці зазначалось, що лікар здобув освіту в

---

311 Основные направления политики Афганистана // Правда. – 1978. – 11 мая – С. 5.

312 Выступление Х. Амина // Правда. – 1978. – 6 сентября – С. 5.

313 Первый выпуск // Правда. – 1978. – 19 июня – С. 1.

314 Создается музей революции // Правда. – 1978. – 7 августа – С. 1.

315 Филиппов А. Для нужд населения // Правда. – 1978. – 23 августа – С. 5.

316 Подписана программа // Правда. – 1978. – 26 августа – С. 4.

317 Байков В. Открылся Советский культурный центр // Правда. – 1978. – 14 ноября – С. 1.

СРСР³¹⁸. 2 грудня 1978 р. в репортажі про завод азотних добрив у Мазарі-Шарифі йшлося, що він побудований за сприяння СРСР. Тут же читаємо про керівника групи радянських спеціалістів В. Іжко³¹⁹.

На початку грудня 1978 р. у «Правді» вийшла серія репортажів про перебування в Москві Н. М. Тараки³²⁰ і підписання радянсько-афганського договору. Після цього жодне інтерв'ю чи виступ афганських політиків не обходилися без згадки про нього. 15 січня 1979 р. «Правда» писала про мітинг радянсько-афганської дружби в Кабулі за участю міністра сільського господарства і земельної реформи ДРА С. Зерайя. У виступі він підкреслив «історичність» і «епохальність» Московського договору³²¹. Пізніше В. Байков повідомляв про урочисте святкування в Кабулі 58-ї річниці підписання першого радянсько-афганського договору³²².

В умовах громадянської війни проти опозиції режим НДПА потребував військово-технічної підтримки з боку СРСР. Така допомога не афішувалася, «Правда» про неї не писала. Проте саме вона була визначальним чинником радянської присутності в ДРА. У травні 1978 р. країни уклали домовленість про інститут радянських радників, які мали працювати в партійних, державних, силових і цивільних відомствах Афганістану. Консультанти, які працювали в Афганістані з середини 1950-х рр., ставали радниками, суттєво збільшувалась їх кількість, розширювалися їхні функції і повноваження³²³. 17 травня 1978 р. до Кабула прибула група партійних радників. 19 травня генерал-майора В. П. Заплатіна призначили радником афганського Головного політичного управління армії. На початку червня 1978 р. до ДРА прибула група військових радників³²⁴. Головним військовим радником при міністрі оборони ДРА було призначено Л. М. Горєлова, який працював в Афганістані з 1975 р. В листопаді 1979 р. його замінив

318 С телетайпной ленты // Правда. – 1978. – 18 ноября – С. 5.

319 Байков В. Афганистан: Завод в степи // Правда. – 1978. – 2 декабря. – С. 5.

320 К официальному визиту в Советский Союз. Нур Мухаммед Тараки // Правда. – 1978. – 4 декабря – С. 1; С официальным визитом // Правда. – 1978. – 5 декабря – С. 1; С официальным визитом // Правда. – 1978. – 6 декабря – С. 1; Отъезд на Родину // Правда. – 1978. – 8 декабря – С. 1.

321 Митинг советско-афганской дружбы // Правда. – 1979. – 15 января – С. 1.

322 Байков В. Вехи дружбы // Правда. – 1979. – 2 марта. – С. 1.

323 Никитенко Е. Г. Афганистан: от войны 80-х до прогноза новых войн. – М., 2004. – С. 44.

324 Иванов Н. Указ. соч. – С. 36–39.

С. К. Магомєтов. Радянські радники були призначені і в інші силові відомства. Групи радників МВС СРСР були при центральному і провінційних управліннях Царандоя³²⁵. 5 серпня була підписана угода про співробітництво між КДБ і спецслужбами ДРА. Представництво КДБ у Кабулі, яке очолив полковник Л. П. Богданов, у вересні розробило проект організаційної структури афганських спецслужб, а в жовтні Н. М. Таракі підписав декрет про створення Головного управління захисту інтересів Афганістану (аббревіатура з пушту – АГСА). Воно складалося з управління контррозвідки, слідчого, кадрового, інформаційно-аналітичного, адміністративно-господарчого відділів, служби зовнішнього стеження і роти спецпризначення. Очолив АГСА військовий льотчик А. Сарварі, якого 14 вересня 1979 р. замінив племінник Х. Аміна Асадулла³²⁶.

Зросла кількість радників у партійних органах, міністерствах і відомствах. За даними посольства США, у травні 1979 р. у ДРА працювали близько 1 тис. військових і 2,5 тис. цивільних радників³²⁷. В умовах громадянської війни особливо важливою була роль радників в армії.

Радники одразу перебирали на себе повноваження своїх афганських «підопічних». Схоже, що і самі афганці через недосвідченість і поклоніння перед радянськими «товаришами» сприяли цьому. На це впливало й те, що НДПА не була масовою партією. Міжфракційна боротьба і репресії також послаблювали її. Із самого початку нова влада відчувала брак кваліфікованих кадрів з досвідом управлінської діяльності. Більшість членів НДПА були неспроможні до державного будівництва. Про Н. М. Таракі говорили як про талановитого письменника і публіциста, проте якостей державника він не мав. Третина членів НДПА були офіцерами, тоді як ДРА потребувала економістів, інженерів і правників. Тож очікування всебічної допомоги з боку «старшого брата» з одного боку, і зверхнє ставлення радників до афганців з іншого, призвели до

---

325 Наши люди в Царандое / Интервью с С. Селиверстовым // Родина. – 1999. – №2. – С. 92–93.

326 Веденеев Д. Задзеркалля історії: Нариси минулого спеціальних служб. – К., 2008. – Сс. 165–167, 173.

327 Докладніше див.: Ковальков О. Л. Інститут радянських радників у Демократичній республіці Афганістан // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія. – Дніпро, 2017. – Т. 25. №1. – С. 141.

відсунення афганських функціонерів від управлінських функцій. Для прикладу, очільник Головного політичного управління афганської армії М. Екбаль під час знайомства своїх підлеглих із В. П. Заплатиним представився перекладачем генерала і надалі перекладав на нього усю відповідальність за роботу політорганів ЗС ДРА³²⁸. У липні 1978 р. Л. М. Горелов після повернення з Москви заявив: «Усі успіхи афганців – це наші успіхи, усі їхні невдачі – це наші невдачі»³²⁹. Звідси і надмірна ініціативність радянських фахівців.

Військові радники мали підвищувати боєздатність армії ДРА. Окрім бойової і тактичної підготовки вони перенесли туди важливий засіб підготовки радянського бійця – політзаняття. Вони були щотижневими, і афганські вояки вивчали на них історію Афганістану, «Квітневої революції» і «вічної» дружби між Афганістаном і СРСР³³⁰. Повсюдно створювали ленінські кімнати, кімнати радянсько-афганської дружби. М. Іванов згадував, як афганських солдатів запитали, що вони знають про СРСР. Один відповів: «Калашников – це Радянський Союз, протигаз – це Радянський Союз, ліжка – це Радянський Союз. Але головне – це політзаняття»³³¹.

Більшість радянських радників переносили в ДРА радянський досвід. Вони вчили афганців тому, до чого звикли вдома. Вони не могли принести в Афганістан нічого, окрім радянської моделі соціалізму. Чимало залежало не лише від фахової підготовки, але також від обізнаності радянських фахівців з історією і традиціями Афганістану. Як засвідчив досвід, Москва не належним чином поставилися до питання формування контингенту радників. Як приклад, у листопаді 1978 р. групу партійних радників при ЦК НДПА очолив колишній секретар Башкирського обкому КПРС з сільського господарства³³². Великою помилкою радянських представників у ДРА було нехтування релігійними і родовими традиціями афганців.

328 Іванов Н. Указ. соч. – С. 37.

329 Аблазов В. И. Записки военного советника. А может, не было войны? Июнь–июль 1979 года: http://artofwar.ru/a/ablazow_walerij_iwanowich/text_a064.shtml

330 Заплатин В. До штурма дворца Амина: <http://zavtra.ru/cqi/veil/data/zavtra/99/316/61.html>

331 Іванов Н. Указ. соч. – С. 51.

332 Жаров О. Указ. соч. – С. 28.

Останні почасті володіли кількома іноземними мовами, тоді як радянські радники здебільшого пушту чи дарі не знали і вивчити не намагалися³³³.

Деякі афганські посадовці відверто наполягали на запровадженні радянського досвіду. В. П. Заплатін згадував, як афганські офіцери під час розбудови системи політорганів армії прохали: «Ви нам усе зробіть, як у вас»³³⁴. Але були й такі, які не приймали радянської моделі. Член НДПА підказував радникам: «Ви... підходите до афганського суспільства з класового погляду... Насправді ж в Афганістані немає жодного класу, вони ще на стадії становлення... Ми поки що комуністи на словах, а ви накладаєте на нас мірку радянського суспільства, мірку КПРС»³³⁵.

Окрім збільшення числа радників, значно зросли поставки зброї і військової техніки, які у документах того часу фігурували як «спеціальне майно». Навесні 1978 р. на озброєнні афганської армії перебували лише радянські зброя і техніка. Від 1956 р. СРСР поставив до Афганістану 600 танків, 770 БТР і БМП, понад 2 тис. гармат і мінометів, 220 літаків і вертольотів, 150 тис. автоматів і 15 тис. ручних кулеметів³³⁶. Нейтральній і відносно стабільній державі цього вистачало. Для утримання влади в країні, в якій біля 2/3 населення були в опозиції до режиму, цього було замало.

У липні 1978 р. СРСР і ДРА уклали угоду про поставки військової техніки і озброєння на загальну суму 250 млн. дол.³³⁷ СРСР погодився відремонтувати афганську військову техніку, розширив підготовку офіцерів у радянських військових училищах і центрах, надав Афганістану велику кількість казармених меблів, постільної білизни, предметів особистої гігієни³³⁸. Всього цього афганська армія до цього не знала.

Погіршення ситуації в ДРА і зростання опору режиму вимагало збільшення військово-технічної допомоги з боку СРСР. До середини 1979 р. головними її напрямками залишалися поставки озброєння і техніки, обсяги яких постійно збільшувались, і посилення апарату радників.

---

333 Корж Г. П. Афганское досье: Война СССР в Афганистане. – Х.: Фолио, 2002. – С. 104.

334 Заплатин В. Афганистан: Завтра была война // Родина. – 1989. – №11. – С. 14.

335 Война в Афганистане... – С. 187.

336 Нешумов Ю. А. Указ. соч. – С. 20.

337 Слинкин М. Ф. Народно-демократическая партия Афганистана... – С. 69.

338 Никитенко Е. Г. Указ. соч. – С. 44–45.

7 січня 1979 р. Рада міністрів СРСР ухвалила, що робота радянських радників в афганській армії фінансуватиметься з радянського бюджету. Уряд ДРА мав лише забезпечувати їх житловими і службовими приміщеннями, службовим транспортом і медичним обслуговуванням. До рішення докладалась інструкція для О. М. Пузанова приділяти більше уваги розробці планів військової і економічної допомоги ДРА. Послу вказувалося терміново зустрітися з Х. Аміном: «Скажіть, що уряд СРСР... надає допомогу... на виключно пільгових умовах. Спецмайно й запасні частини до нього поставляються... за 25 відсотків вартості в кредит з 2 відсотків з погашенням кредиту продовж 10 років... Демократична Республіка Афганістан знаходиться у найбільш сприятливому становищі порівняно з іншими дружніми країнами, в які поставляється спецмайно»³³⁹.

Зростання присутності СРСР у ДРА непокоїло США. У грудні 1978 р. американське посольство звертало увагу Вашингтона, що «прорадянські погляди афганського керівництва останнім часом стають дедалі більш очевидними, і це може бути обумовлене як глибокими ідеологічними переконаннями, так і потребами цього режиму в радянській підтримці»³⁴⁰. Немов у відповідь, 11 березня 1979 р. «Правда» опублікувала інтерв'ю Х. Аміна кореспондентові західнонімецького журналу «Шпігель», в якому він спростовував «твердження західної буржуазної преси про так зване радянське “проникнення” до Афганістану»³⁴¹.

Зростання радянської присутності в ДРА, збільшення кількості радників стало також додатковим козирем у руках опозиції. Її гаслами уже під час перших виступів улітку 1978 р. стали «Шураві³⁴² – ворог ісламу», «Геть безбожний режим Таракі, що продався шураві!»³⁴³ У листівці, яка була вилучена в Кандагарі

---

339 Вопрос Министерства обороны и ГК по внешним экономическим связям. Решение Политбюро ЦК №П137/27 от 07.01.79. О расходах по командированию советских специалистов в армию Афганистана: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/137-79-4.pdf>. – Арк. 2–3.

340 Telegram From the Embassy in Afghanistan to the Department of States. – Kabul, December 6, 1978. // FRUS. – V. XII – P. 79.

341 Добрососедство и сотрудничество // Правда. – 1979. – 11 марта. – С.1.

342 Шураві («радянський», від араб. «шура» (рада)) – історична назва громадян СРСР в Афганістані.

343 Жемчугов А. А. Указ. соч. – С. 170–171.

орієнтовно в кінці 1978 – на початку 1979 рр., НДПА звинувачували в антиісламській політиці. Її натхненником були визначені радянські радники, яким афганські марксисты («російські прислужники») начебто «віддадуть землю і батьківщину»³⁴⁴. Цього було достатньо, щоб переконати релігійних неписьменних селян у несаможитності НДПА та в мотивах радянської присутності в ДРА. Так антиурядові настрої опозиції посилювались антирадянськими, і це загрожувало існуванню режиму.

Громадянська війна в ДРА замовчувалася в афганських і радянських ЗМІ. Якщо до преси і потрапляла якась інформація, то це були або «ворожа пропаганда і відверта брехня буржуазних ЗМІ», або ж «тимчасові труднощі народної влади», пов'язані з «втручанням сил імперіалізму та реакції», яким НДПА успішно давала раду. Такими були публікації в «Правді», які озвучували «офіційну версію» подій в ДРА як у СРСР, так і за його межами. 16 січня 1979 р. ТАРС, з посиланням на афганське агентство «Бахтар», заявило: «Представник Служби безпеки ДРА рішуче заперечив наклепницькі вигадки англійської радіомовної корпорації Бі-Бі-Сі, що, мовляв, останнім часом у деяких районах країни відбуваються збройні зіткнення»³⁴⁵. Такі спростування були звичними, і за ними можна прослідкувати хронологію афганської кризи. 18 січня того ж року була опублікована заява Н. М. Тараки: «Афганістан незалежний і збереже свою незалежність. Він ніколи не дозволить жодним іноземним силам втручатись у свої внутрішні справи»³⁴⁶. Яким саме силам, не уточнювалося. Проте за цими натяками радянському читачеві мало бути зрозумілим: в ДРА не усе гаразд.

На політику Кремля в ДРА впливала боротьба в середині НДПА. Москва була не зацікавлена в розгромі «Парчам». Члени цієї фракції були більш поміркованими і могли стримувати радикальних «хальківців». Серед «парчамівців» було більше освічених людей, потрібних для управління державою. Зрештою, серед них було багато представників національних меншин, а в СРСР – чимало фахівців з дарі і таджицької, але не пушту. Кремль намагався утримати «Хальк» від репресій проти «Парчам», проте безуспішно. У вересні 1978 р. Кабул відвідав Б. М. Пономарьов. Як згадував А. С. Черняєв, він «їздив з таємною місією – попередити Тараки, що якщо він і надалі

344 Война в Афганистане... – С. 106.

345 Решительное осуждение клеветы // Правда. – 1979. – 16 января – С. 4.

346 Заявление Н. М. Тараки // Правда. – 1979. – 18 января. – С. 4.

буде різати людей, які робили революцію, то ми від нього відвернемося». За словами А. С. Черняєва, в ДРА і світі на СРСР «вже зараз показують пальцями як на винуватців масових репресій, і гнів народу обертається проти радянських фахівців»³⁴⁷. Не в змозі протистояти фракційній боротьбі, в Кремлі змушені були змиритися з перемогою «Хальк» і сприяти зміцненню її позицій. Радянські керманічі мусили схилити до примирення обидва угруповання, передусім усунути від влади «Парчам». 9 листопада 1978 р. заступник завідуючого Міжнародним відділом ЦК КПРС Р. А. Ульяновський запропонував звернутися до ЦК Компартії ЧСРСР щодо діяльності колишнього посла ДРА у Празі і лідера угруповання «Парчам» Б. Кармаля. Він вважав її «помилковою», «шкідливою» та такою, що підривала зусилля «з будівництва нового Афганістану». 15 листопада Секретаріат ЦК КПРС схвалив ці міркування і затвердив текст телеграми послу СРСР в Празі з вказівкою спробувати вплинути на Б. Кармаля³⁴⁸.

Посилення радянської присутності впливало на зовнішню політику Афганістану, яка ставала все менш самостійною. В умовах «холодної війни» ДРА все більше потрапляла під вплив СРСР. Він першим визнав нову афганську владу 30 квітня 1978 р. Наступного дня її визнали Болгарія, Індія і Монголія; 2 травня – Чехословаччина; 3 травня – Куба, Польща, Угорщина і В'єтнам; 4 травня – Республіка Ємен; 5 травня – Югославія, США, Велика Британія, Італія, Туреччина і Пакистан. Наступного дня це зробили НДР, Іран, Республіка Корея, ФРН, 7 травня – Франція, 8 травня – Румунія, КНР, Індонезія, Канада. Далі були Лівія, Японія, Саудівська Аравія, Бангладеш, КНДР, Австрія, Ірак, Ефіопія, Єгипет та ін.³⁴⁹

Спочатку лідери НДПА наголошували на дотриманні принципів «незалежної і миролюбної політики неприєднання, позитивного й активного нейтралітету», «відносин добросусідства, дружби і співробітництва з усіма своїми сусідами». 4 травня 1978 р. газета «Аніс» цитувала Н. М. Таракі: «Внаслідок перемоги Квітневої революції Афганістан почав здійснювати повністю незалежну і миролюбну політику... активного і позитивного нейтралітету...»

347 Черняев А. С. Совместный исход. Дневник двух эпох. 1972–1991. – М., 2010. – С. 335.

348 Об обращении к ЦК Компартии Чехословакии о К. Бобраке: Постановление Секретариата ЦК Коммунистической Партии Советского Союза. – 15 ноября 1978 года: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/ct134-78.pdf> – Арк. 3–4, 7.

349 Хроника событий по Афганистану. Апрель – май 1978 г... – Арк. 3–4.

мірилом його відносин з іншими країнами буде їхня позиція щодо Квітневої революції»³⁵⁰. На прес-конференції 6 травня Н. М. Таракі озвучив ще одне «мірило» відносин ДРА з іншими країнами. «Ми... потребуємо економічної допомоги і стоїмо перед обличчям значних економічних проблем». Відтак, продовжував лідер ДРА, «наші відносини з будь-якою державою, в тому числі і з Радянським Союзом і всіма нашими сусідами й іншими країнами, будуть залежати від ступеню підтримки ними нашого революційного уряду і їхньої допомоги в політичній і економічній галузях»³⁵¹. Наступного дня Н. М. Таракі був більш категоричним: «Ми звернемося до всіх, у тому числі і до Радянського Союзу, з проханням про надання нам ще більшого сприяння, аніж раніше»³⁵².

З часом зовнішня політика Афганістану відходила від задекларованих принципів. На початку серпня 1978 р. Х. Амін заявив: «ДРА з глибокою симпатією слідкує за справедливою боротьбою народів Анголи, Мозамбіку, Ефіопії, рішуче засуджує расистський режим ПАР, активно підтримує боротьбу арабських народів проти сил сіонізму, імперіалізму і реакції»³⁵³. ДРА розірвала відносини з Республікою Корея. Під час прес-конференції 30 вересня 1978 р. Х. Амін пояснив, що продовження цих відносин суперечило принципам зовнішньої політики ДРА. Натомість Кабул встановив дипломатичні відносини з Кубою³⁵⁴.

У світі квітневий переворот пов'язували з Москвою, і це визначало ставлення до нього і до нового кабульського режиму. Мусульманські країни здебільшого вороже сприйняли перемогу НДПА. В Ер-Ріяді «Саурську революцію» розцінили як «загрозу ісламу і цілісності мусульманського світу», як прояв «комуністичної експансії»³⁵⁵. Саудівська Аравія попри визнання ДРА на початку травня 1978 р. згодом розірвала з нею дипломатичні відносини і підтримувала опозицію.

---

350 Высказывания руководящих деятелей Демократической Республики Афганистан по вопросам международных отношений и внешней политики ДРА. 27 апреля – октябрь 1978 года: Пресс-отдел посольства СССР в ДРА: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1978.11.01.PDF – Арк. 2.

351 Там же.

352 Там же. – Арк. 3.

353 Выступление Х. Амина // Правда – 1978. – 5 августа. – С. 5.

354 Высказывания руководящих деятелей... – Арк. 5.

355 Кудрявцев А. Арабские «афганцы» // Азия и Африка сегодня. – 2003. – №10. – С. 37.

Пакистан визнав ДРА і запропонував їй співпрацю і визнання міждержавного кордону по «лінії Дюранда». 9 вересня 1978 р. Кабул відвідав М. Зія уль-Хак. У грудні була створена спільна торговельна комісія, що дещо пожвавило двосторонню співпрацю. Але подальшому порозумінню заважали пуштунська проблема і не визнання новою афганською владою кордону з Пакистаном. Лідери ДРА заявляли про право всіх пуштунів жити в єдиній державі, що означало територіальні претензії до сусідньої країни. Ця проблема виносилася на загаль під час прес-конференції Н. М. Таракі 6 травня 1978 р., виступу Х. Аміна на Координаційному бюро Руху неприєднання в Гавані того ж місяця, інтерв'ю Н. М. Таракі іранському кореспондентові і Х. Аміна кореспонденту «Бі-Бі-Сі» в червні, виступу Х. Аміна на Белградській конференції міністрів іноземних справ держав, що не приєдналися, в липні 1978 р.³⁵⁶ Через це відносини між країнами погіршувались, Ісламабад здійснював щодо ДРА дедалі більш ворожу політику. У травні 1979 р. М. Зія уль-Хак заявив, що Афганістан «перестав грати роль буферної держави» і «перетворився на радянського сателіта»³⁵⁷.

Після квітневого перевороту Іран перекрив кордон з Афганістаном і припинив виконання чинних домовленостей, зокрема, про постачання нафтопродуктів³⁵⁸. Надалі Тегеран активно підтримував шіїтське крило афганської опозиції. Китай також не сприйняв прихід до влади в Афганістані НДПА, хоча і визнав ДРА 7 травня 1978 р. У Пекіні вбачали за цим «руку Москви», тож китайсько-афганські відносини швидко псувались³⁵⁹.

Провідні держави Заходу зайняли щодо режиму НДПА обережну позицію. Західні політики усі більш-менш важливі події в світі розглядали під кутом зору радянсько-американської конфронтації. Деколонізацію Португальської імперії, «революції» в Ефіопії, Нікарагуа, Афганістані, Ісламську революцію в Ірані тлумачили як «радянську ідеологічну експансію» під прикриттям «розрядки». Проте США, які сприйняли «Саур» як потенційну проблему, не вбачали в ньому загрози власним інтересам. Тому вважаємо перебільшенням оцінку В. Сафрончука реакції США на квітневі події

356 Высказывания руководящих деятелей... – Арк. 16–18.

357 Цит. за: Москаленко В. Афганская трагедия и Пакистан // Азия и Африка сегодня. – 2003. – №11. – С. 2.

358 Обстановка в Афганистане // Правда. – 1978. – 30 апреля. – С. 5.

359 Охотников С. Перипетии афганской политики Пекина // Азия и Африка сегодня. – 2003. – №11. – С. 9.

як однозначно негативної³⁶⁰. Так само безпідставними були панівні в СРСР уявлення, що «антиафганська політика була розпочата наказом президента Дж. Картера після того, як революція перемогла»³⁶¹.

«Саур» був такою ж несподіванкою для Вашингтона, як і для Москви. США тоді були зайняті іншими питаннями: покращувалися відносини з Китаєм, з'явилась надія на мирне врегулювання на Близькому Сході, обговорювалися перспективи ОСО-2, загострилась ситуація в Ірані. Після перевороту в Кабулі Дж. Картер запитав у З. Бжезінського, що робити з Афганістаном? Радник відповів, що це був внутрішній переворот, здійснений без участі Кремля, а тому краще зачекати і поглянути, як розгортатимуться події³⁶². З. Бжезінський у меморандумах державного секретаря С. Венса³⁶³ і Дж. Картера³⁶⁴ у травні, посольство США в Кабулі в травні³⁶⁵ і в липні³⁶⁶ 1978 р. обґрунтовували продовження відносин із ДРА, застерігали від припинення програм допомоги, оскільки це могло підштовхнути режим НДПА до більш тісної співпраці з СРСР. Утім посол США звертав увагу, що «президентом Афганістану став генеральний секретар компартії»³⁶⁷.

6 травня 1978 р. США визнали ДРА і встановили з нею дипломатичні відносини. Під час зустрічі з американським послом, який передав ноту про визнання, Н. М. Таракі підтвердив зацікавленість Афганістану в підтримці і розвитку двосторонніх відносин. Того ж дня під час прес-конференції Н. М. Таракі сказав: «Ми будемо прагнути зберігати дружні відносини із США. Але... ці відносини залежатимуть від ступеню їхньої політичної й економічної підтримки нашого революційного уряду...»³⁶⁸ Перший секретар посольства США у Москві 25 травня 1978 р. говорив, що Штати і

360 Сафрончук В. Афганістан времен Амина... – С. 138.

361 Галиуллин Р. Х. ЦРУ в Азии. – М., 1990. – С. 78.

362 Hammond T. T. Op. cit. – P. 63.

363 Memorandum From the President's Assistant for National Security Affairs (Brzezinski) to Secretary of States Vance. – Washington, May 5, 1978 // FRUS. – V. XII – P. 36.

364 Memorandum From the President's Assistant for National Security Affairs (Brzezinski) to President Carter. – Washington, May 22, 1978 // FRUS. – V. XII – P. 48–49.

365 Telegram From the Embassy in Afghanistan to the Department of States. – Kabul, May 17, 1978 // FRUS. – V. XII – P. 41.

366 Telegram From the Embassy in Afghanistan to the Department of States. – Kabul, July 14, 1978 // FRUS. – V. XII – P. 63.

367 Цит. за: Иващенко А. С. США и Афганистан (1979–1989). – М., 1997. – С. 39.

368 Высказывания руководящих деятелей... – Арк. 19–20.

надалі надаватимуть економічну допомогу Афганістану³⁶⁹. Це ж підтвердив посол США в ДРА А. Дабс у розмові з О. М. Пузановим 16 липня 1978 р.³⁷⁰

У США сподівались, що в НДПА націоналістичні тенденції візьмуть гору над марксистськими. Помічник держсекретаря Г. Саундерс говорив: «Потрібно зважати на суміш націоналізму і комунізму в новому уряді і прагнути уникати підштовхування режиму до більш тісних об'ємів Радянського Союзу»³⁷¹. Натомість колишній посол у Кабулі Р. Нейман переконував, що нова влада орієнтуватиметься на Москву і наполягав на повному заморожуванні економічної співпраці з ДРА³⁷². Зрештою, США не лише продовжили реалізацію вже розпочатих проектів (як то Гільмендська іригаційна програма), але й започаткували нові. Улітку 1978 р. США схвалили надання техніко-економічної допомоги ДРА як через урядові канали, так і через Світовий банк і МВФ. 4 серпня США виділили 16,5 млн. дол. на будівництво системи водопостачання і каналізації Кабула. Загалом же до кінця 1978 р. США надали ДРА фінансово-економічної допомоги і кредитів на загальну суму понад 26 млн. дол.³⁷³

Американсько-афганські відносини змінив інцидент з послом США в ДРА А. Дабсом. Його викрали 14 лютого 1979 р. з дипломатичного автомобіля і доставили до готелю «Кабул» члени бойового крила організації САМА. Спроба звільнення А. Дабса бійцями спеціального призначення була непрофесійною і завершилася загибеллю посла попри те, що діями афганців фактично керували помічник радянського посла з безпеки перший секретар С. Г. Бахтурин, другий секретар посольства Ю. І. Кутєпов і радник по боротьбі зі злочинністю при МВС ДРА А. С. Ключніков³⁷⁴. Посольство США писало про їхню визначальну роль у підготовці і

---

369 Запись беседы с первым секретарем посольства США в Москве Томпсеном: Из дневника О. М. Шумилова. – 25 мая 1978 г.: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1978.05.26.PDF

370 Запись беседы с послом США в Демократической Республике Афганистан Адольфом Дабсом: Из дневника А. М. Пузанова. – 16 июля 1978 г.: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1978.07.16.PDF

371 Цит. за: Рабуш Т. В. Политика США в отношении Афганистана на начальном этапе афганского кризиса // Известия РГПУ им. А. И. Герцена. Научный журнал №31 (69). Аспирантские тетради. – СПб, 2008. – С. 252.

372 Иващенко А. С. Указ. соч. – С. 40.

373 Там же. – С. 41.

374 Mitrochin V. Op. cit. – P. 96.

здійсненні операції, але всю провину за її провал поклало на афганців³⁷⁵. Не менше за загибель А. Дабса американців обурило подальша їх поведінка. Ані Н. М. Таракі, ані Х. Амін офіційно не вибачились, три офіційні запити посольства США до уряду ДРА про надання матеріалів слідства лишилися без відповіді³⁷⁶. Лідери НДПА проігнорували церемонію прощання з тілом посла в аеропорту Кабула. За свідченням сучасників, президент Дж. Картер сприйняв це як особисту образу³⁷⁷.

За два тижні після цієї трагедії Конгрес США схвалив рішення про припинення будь-якої допомоги ДРА, окрім гуманітарної. Фінансування американських проектів було скорочено майже на 80%. Дипломатичний корпус скоротили, а місце посла А. Дабса посів повірений у справах Дж. Б. Амстутц³⁷⁸. Однак у Кабулі і надалі розраховували на допомогу від США. В бесіді з О. М. Пузановим заступник міністра закордонних справ ДРА А. Амін 26 травня 1979 р. заявив, що афганці «готові, як і раніше, співпрацювати зі США в тих об'ємах, які були раніше»³⁷⁹.

Всупереч висновкам більшості радянських і сучасних російських авторів, немає жодних доказів того, що до кінця 1978 р. США надавали бодай-якусь допомогу афганській опозиції. Вперше про це йшлося в меморандумі заступника Директора ЦРУ Ф. Карлуччі до заступника радника президента з національної безпеки Д. Аарона від 26 січня 1979 р. Розвідник пропонував організувати пропагандистську кампанію, яка би змальовувала уряд ДРА «радянською лялькою», почати радіомовлення на ДРА з території Пакистану й Ірану і розглянути можливість постачання повстанцям стрілецької зброї³⁸⁰. Тоді американці були погано обізнані з ситуацією в ДРА. 26 лютого 1979 р. член Ради національної безпеки (РНБ) П. Хенц у меморандумі до З. Бжезінського констатував фрагментарність американських уявлень про афганські угруповання і

---

375 Telegram From the Embassy in Afghanistan to the Department of State. – Kabul, February 14, 1979 // FRUS. – V. XII – P. 93–102.

376 Ивашенко А. С. Указ. соч. – С. 46.

377 Hammond T. T. Op. cit. – P. 65.

378 Ивашенко А. С. Указ. соч. – С. 48.

379 Запись беседы со вторым политическим заместителем министра иностранных дел ДРА А. Амином: Из дневника А. М. Пузанова. – 26 мая 1979 г.: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/A%201979.05.26.PDF – Арк. 2.

380 Memorandum From the Deputy Director of Central Intelligence (Carlucci) to the President's Deputy Assistant for National Security Affairs (Aaron). – Washington, January 26, 1979 // FRUS. v. XII – P. 88–89.

центри за кордоном, що не дозволяло виробити послідовний і системний план дій щодо їх підтримки³⁸¹.

Лише після інциденту з А. Дабсом США предметно поглянули на афганський рух опору. 28 лютого 1979 р. ЦРУ проаналізувало можливі варіанти американської допомоги йому, як однієї, так і спільно з Пакистаном чи Саудівською Аравією. Окрім пропагандистських заходів, ішлося про можливість фінансової допомоги, надання медичних препаратів, продовольчих пайків, засобів зв'язку. Розглядалася можливість надання стрілецької і зенітної зброї, але відкидалась доцільність надсилання до Пакистану американських інструкторів³⁸². У підготовленому вірогідно в кінці березня – на початку квітня 1979 р. (документ недатований) аналітичному звіті ЦРУ було розглянуто можливі шляхи надання підтримки повстанцям. Найбільш оптимальним вважалося співробітництво США з Пакистаном і Саудівською Аравією з можливим залученням до цього КНР. Кілька радіостанцій уже віщали з Пакистану на ДРА. З деякими «афганськими дисидентами» в США ЦРУ налагодило контакти, що уможливлювало передавання через них певних коштів повстанцям. ЦРУ також розглядало можливість надання повстанцям невійськової допомоги через Пакистан³⁸³.

На засіданні Спеціального координаційного комітету (СКК) 6 квітня 1979 р. обговорювалася можливість фінансової підтримки повстанців і надання їм зброї. Остання ідея не знайшла тоді підтримки. Тоді ж З. Бжезінський наголосив, що в інтересах США, аби «цей заколот тривав, навіть якщо він буде неуспішним»³⁸⁴, але підтримка його без співпраці з Пакистаном буде мінімальною. Як видно з іншої стенограми засідання СКК, у кінці червня 1979 р. США обмежувалися виділенням деяких коштів для закупівлі для повстанців одягу й медикаментів³⁸⁵.

---

381 Memorandum From Paul Henze of the National Security Council Staff to the President's Assistant for National Security Affairs (Brzezinski). – Washington, February, 26, 1979 // FRUS. – V. XII – P. 103.

382 Memorandum Prepared in the Central Intelligence Agency for Members of the Special Coordination Committee. – Washington, February 28, 1979 // FRUS. – V. XII – P. 109–110.

383 Paper Prepared in the Central Intelligence Agency. – Washington, undated // FRUS. – V. XII – P. 127.

384 Minutes of a Special Coordination Committee Meeting. – Washington, April 6, 1979 // FRUS. – V. XII – P. 141.

385 Summary of Conclusions of a Special Coordination Committee Meeting. – Washington, June 26, 1979 // FRUS. – V. XII – P. 155–156.

Отже, продовж квітня 1978 – березня 1979 р. СРСР вдався до всебічної і широкомасштабної підтримки уряду ДРА. Це було розширення програм соціально-економічної і торговельної співпраці, значне збільшення апарату радників в усіх установах і організаціях і збільшення обсягів поставок озброєння і військової техніки. ДРА, таким чином, потрапила в режим максимального сприяння з боку СРСР, отримуючи найбільше фінансової та матеріально-технічної допомоги порівняно з усіма членами «соціалістичного табору» і країнами «соціалістичної орієнтації». Правовим обґрунтуванням нового формату двосторонніх відносин став укладений 5 грудня 1978 р. у Москві Договір про добросусідство і співробітництво між СРСР і ДРА. Залежність Афганістану від СРСР позначилася на його внутрішній і зовнішній політиці, які ставали дедалі менш самостійними.

1.4. Гератський заколот і посилення радянської присутності в ДРА (березень – вересень 1979 р.)

У березні 1979 р. політика СРСР щодо ДРА змінилася, змістом чого стала ескалація радянської присутності в цій країні. Поштовхом став заколот у Гераті 15–19 березня 1979 р. Упродовж тривалого часу інформація про ці події була мізерною, а тому відтворення їх, а також реакції на них афганського і радянського керівництва є актуальним і науково значимим.

Важливим, хоча і специфічним, джерелом інформації про події в ДРА були публікації в «Правді». З квітня 1978 р. більшість повідомлень з Кабула були репортажами про успіхи і звершення народної влади. У березні 1979 р. їхній зміст змінився. 19 березня в «Зверненні уряду ДРА» йшлося: «Приблизно півтора місяці тому... Іран зібрав разом сім тисяч афганських громадян і повернув їх до Афганістану. Насправді це були не громадяни Афганістану, а перевдягнені іранські солдати. Частина їх вдалося розмістити в місті Герат і його околицях і влаштувати там безлади»³⁸⁶. У цьому ж номері М. Александров уперше серед ворогів «Саурської революції» перелічив поміщиків, буржуазію і частину духовенства, організації «Брати-мусульмани» і «Шаолес-джавід». Він писав: «Чимало контрреволюціонерів утекли за кордон, де отримують політичну, фінансову і військову допомогу і підтримку сил імперіалізму», але

---

386 Заявление правительства ДРА // Правда. – 1979. – 19 марта. – С. 5.

«радянська громадськість виступає проти втручання у справи афганської революції»³⁸⁷. У наступному номері йшлося, що «афганський народ виступив на підтримку тих заходів, до яких вдається уряд..., спрямованих на припинення діяльності контрреволюційних сил і припинення втручання ззовні у внутрішні справи Афганістану». І далі – репортажі про мітинги в містах і кишлаках країни на підтримку уряду і революції³⁸⁸. 21 березня А. Петров повідомив, що «останніми днями ворожі народному ладу сили контрреволюції, спираючись на зовнішню підтримку, активізувались»³⁸⁹. Уперше йшлося про закидання до ДРА «озброєних диверсантів і банд», яких підтримували США, Англія, ФРН, Єгипет. За тиждень той же автор писав про керівний орган заколотників – «Комітет боротьби» – і «довів» його зв'язки з ЦРУ³⁹⁰. 23 березня «Правда» заспокоїла, що життя в Гераті нормалізувалося³⁹¹, хоча було не зрозуміло, після чого.

Майже в кожному наступному номері йшлося про боротьбу з ворогами афганської революції. 25 березня Л. Миронов писав: «Афганський народ у ці дні дає рішучу відсіч внутрішній і зовнішній реакції»³⁹². 5 квітня «Правда» вперше гучно заявила, що «урядові війська і сили безпеки ДРА продовжують бойові операції проти бандитських груп»³⁹³. 10 квітня А. Петров головним плацдармом контрреволюції назвав Пакистан. Уперше «Правда» згадала «пекінських посібників імперіалістів». Проте головним «натхненником контрреволюційного підпілля», звісно, були США. Поширеними стали описи звірств опозиції на кшталт оповіді про розправу в Кунарі над «групою вчителів і селян, які отримали землю від нової влади»³⁹⁴. Надалі такі статті не сходили зі сторінок «Правди». Всі виступи проти ДРА в них змальовувались підступами «американського імперіалізму», «китайського гегемонізму» і «пакистанської реакції». Інколи звинувачення лунали на адресу

---

387 Александров Н. Происки реакции протии демократического Афганистана // Правда. – 1979. – 19 марта. – С. 5.

388 Поддержка народа // Правда. – 1979. – 20 марта. – С. 4.

389 Петров А. Отпор силам реакции и империализма // Правда. – 1979. – 21 марта. – С. 5.

390 Петров А. Заговор против афганского народа // Правда. – 1979. – 29 марта. – С. 4.

391 Осуждение подрывных действий // Правда. – 1979. – 23 марта. – С. 4.

392 Миронов Л. На страже революции // Правда. – 1979. – 25 марта. – С. 5.

393 Борьба против контрреволюции // Правда. – 1979. – 5 апреля. – С. 5.

394 Петров А. Отпор врагам революции // Правда. – 1979. – 10 апреля. – С. 4.

Ірану. Герат востаннє згадано 5 квітня: «В районі Герата завершилася ліквідація незначної банди, що діяла там»³⁹⁵.

Ці повідомлення лишали більше запитань, аніж давали відповідей. Що сталося у Гераті? Чому на нормалізацію ситуації пішло понад два тижні? Чому знадобилося залучення армії? Істерія навколо Герата свідчила, що там відбулося щось екстраординарне. Дійсно, в Гераті вперше загинули радянські радники. Вперше проти НДПА повстала її головна надія й опора – армія. Вперше антиурядові й антирадянські виступи були настільки масовими й обернулися таким числом жертв серед мирного населення.

При висвітленні цих подій були значні розбіжності, особливо щодо кількості загиблих у Гераті афганців і громадян СРСР. Західні і російські автори писали про загибель 20, 50 і навіть 100 радників. Так само різнились оцінки загиблих гератців – від 3,5 до 5 тис. осіб³⁹⁶. Насправді в Гераті тоді перебували 24 радники з СРСР і спеціалісти з НДР і ЧССР³⁹⁷. Радянські радники спровокували заворушення, коли на їхню вимогу афганські офіцери прийшли на свято 8 березня з дружинами, вдягненими по-європейськи³⁹⁸. За іншою версією, гератці протестували проти навчання в школах дівчат³⁹⁹. 12 березня стихійні обурення гератців переросли на масові виступи з вимогою відкрити в'язниці. Найбільш велелюдними були демонстрації 15 березня, коли дії маніфестантів стали виразно антирадянськими. Натовп оточив будинки радянських радників, лунали заклики знищувати «шураві»⁴⁰⁰. Заколотників підтримали мулли і частина військовослужбовців гератського гарнізону. Подальші події змалював полковник Котічев, який був радником у Гераті. «...Військові радники... усі по “джипах” і тікати хто куди. Наш останній “джип” відсікли, а там майор із Сибіру їхав, його і вбили. Троє наших загинуло в тому заколоті: майор-сибіряк, ветлікар, його убили пострілом у спину в гарнізоні, і працівник Зовнішпосилторгу, його убили уже в місті, на віллі»⁴⁰¹. Тож у Гераті загинули один військовий і два цивільні радянські радники. На честь майора

395 Борьба против контрреволюции // Правда. – 1979. – 5 апреля. – С. 5.

396 Ковальков О. Л. Гератська криза березня 1979 року... – С. 85.

397 Окороков А. Секретные войны Советского Союза. Первая полная энциклопедия. – М., 2008. – С. 152.

398 Иванов Н. Указ. соч. – С. 85.

399 Окороков А. Указ. соч. – С. 152.

400 Жемчугов А. А. Указ. соч. – С. 88; Иванов Н. Указ. соч. – С. 90.

401 Цит. за: Жемчугов А. А. Указ. соч. – С. 182.

М. Я. Бірюкова на його батьківщині в Красноярському краї відкрили меморіал як першому радянському військовому, загиблому в Афганістані⁴⁰².

На бік повсталих перейшла частина дислокованої в Гераті 17-ї піхотної дивізії, яку кинули на придушення заколоту. Першими повстали бійці артилерійського полку, які розстріляли офіцерів-членів НДПА. Підтримав гератців і танковий батальйон, кинутий проти повстанців⁴⁰³. О. В. Окоров писав, що так само вчинив і піхотний полк⁴⁰⁴, але інші дослідники це не підтверджували. 18 березня Н. М. Таракі говорив О. М. Косигіну телефоном: «Уся 17-та піхотна дивізія у них у руках, включно з артилерійським полком і зенітним дивізіоном, який веде вогонь по наших літаках... Усі боєприпаси і склади в їхніх руках»⁴⁰⁵. Голова радянського уряду запитав про позицію робітників і службовців, на що афганський лідер відповів: «Активної підтримки з боку населення немає. Воно майже цілком знаходиться під впливом шіїтських гасел»⁴⁰⁶.

Придушенням повстання керували радянські радники, проте це не убезпечило каральні війська від втрат. Х. Амін наказав командувачу ВПС «зітерти Герат з лиця землі», проте його відмовив від цього Л. М. Горєлов⁴⁰⁷. Заколот був жорстоко придушений. Об 11-й ранку 20 березня після авіаційних ударів (ЦРУ припускало, що радянські радники брали участь у цих бомбардуваннях⁴⁰⁸) військове містечко в Гераті захопили два батальйони десантників за підтримки прибулих з Кандагара танків. Під час штурму міста загинуло від 1 до 5 тис. осіб⁴⁰⁹. Ще біля 300 найбільш активних заколотників стратили найближчим часом⁴¹⁰.

В наступні після заколоту в Гераті місяці антиурядові виступи відбулись у провінціях Багдіс, Гор, Логар, Бадахшан, Лагман,

402 Кошелев В. М. Указ. соч. – С. 188.

403 Иванов Н. Указ. соч. – С. 91–92.

404 Окороков А. Указ. соч. – С. 152.

405 Запись разговора по телефону А. Н. Косыгина с Генеральным секретарем ЦК Народно-демократической партии Афганистана, Председателем Революционного совета и премьер-министром ДРА Н. М. Таракі. – 18 марта 1979 г.: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/afg79-19.pdf> – Арк. 1.

406 Там же. – Арк. 2.

407 Заплатин В. До штурма дворца Амина...

408 Special Analysis Paper Prepared in Central Intelligence Agency. – Washington, March 23, 1979 // FRUS. – V. XII – P. 113.

409 Жемчугов А. А. Указ. соч. – С. 182.

410 Иванов Н. Указ. соч. – С. 92.

Панджшер, Парван, Фарьяб, Газні, Забуль. Тому не можна погодитися з О. В. О कोरोковим, що гератські події були підбурені з Ірану⁴¹¹, чи з С. П. Крахмаловим, який назвав заколот «бандитською вилазкою»⁴¹². Це була частина масового супротиву непередуманим реформам, які НДПА здійснювала за підтримки СРСР. У Гераті й після нього антиурядовий супротив переріс у громадянську війну: у квітні 1979 р. бойові дії з опозиційними силами велись у 18 з 26 провінцій ДРА⁴¹³. Як згадував радник у 55-му гірсько-піхотному полку афганської армії в провінції Нангархар М. І. Гурба, навесні 1979 р. сім'ї радників терміново вивезли з країни⁴¹⁴. Це яскраво ілюструє тогочасні настрої в середовищі радянських представників.

Герат шокував Кабул і Москву. Вперше проти «Саурської революції» виступила армія, головна опора НДПА. В Гераті радницький корпус із СРСР зазнав перших втрат. Заколот був виразно антирадянським, адже громадяни інших соціалістичних країн не постраждали. Давалася взнаки і близькість Герата до Радянського Союзу – біля 70 км від Кушки.

17 березня 1979 р. Політбюро ЦК КПРС розглянуло питання «Про загострення ситуації в Демократичній Республіці Афганістан та наші можливі заходи». А. А. Громико повідомив про виділення ДРА 10 млн. крб. для посилення охорони кордонів. Він висловив занепокоєння ситуацією в ДРА загалом і в Гераті зокрема, хоча Х. Амін вранці того дня телефоном запевняв міністра, що уряд контролював ситуацію⁴¹⁵. За півгодини після тієї розмови Н. М. Таракі запросив до себе Л. М. Горелова і повіреного у справах Алексєєва і просив додаткових поставок військової техніки, боєприпасів, продовольства і натякнув, що «можливо, доведеться введення ваших військ суходолом і повітрям...» Міністр підсумував: «ми за жодних обставин не можемо втратити Афганістан»⁴¹⁶.

Так уперше пролунало приховане прохання про введення до ДРА радянських військ, яке на тому засіданні Політбюро розглядалось як крайній і небажаний захід. Секретар ЦК КПРС А. П. Кириленко,

411 О कोरोков А. Указ. соч. – С. 152.

412 Крахмалов С. П. Указ. соч. – С. 210.

413 Ковальков О. Л. Гератська криза березня 1979 року... – С. 87.

414 Гурба М. І. Війна без перемоги. Записки військового радника. – К., 2007. – С. 8.

415 Заседание Политбюро ЦК КПСС «Об обострении обстановки в Демократической республике Афганистан и наших возможных мерах» – 17 марта 1979 г.: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/March%2017,%201979.pdf – Арк. 2.

416 Там же. – Арк. 3.

зокрема, запитав: проти кого воюватимуть радянські війська? «Проти заколотників, а до заколотників приєдналося велике число релігійників, це мусульмани, серед них чимало простого народу»⁴¹⁷. О. М. Косигін запропонував пришвидшити заплановані поставки техніки й озброєння, підняти ціну за афганський газ з 15 до 25 крб. за тис. м³ і додав: «Потрібно... надати їм цю зброю безкоштовно і ніяких 25 відсотків не називати... тим більше... “у вільно конвертованій валюті”. Яка у них вільно конвертована валюта, ми знаємо, ми з них все рівно нічого не отримаємо»⁴¹⁸. Ухвалили також додатково відрядити до ДРА військових радників⁴¹⁹.

Міністр оборони Д. Ф. Устинов був більш рішучим і вперше висловив можливість збройної інтервенції в ДРА на підтримку НДПА. «У нас розроблені два варіанти... Перший полягає у тому, що упродовж двох діб спрямовуємо до Афганістану 105-ту повітряну дивізію і перекидаємо піхотно-моторизований полк до Кабула, а до кордону буде підтягнута 68-а моторизована дивізія, а 5-а мотострілецька дивізія розташовується біля кордону. Таким чином, за три доби ми будемо готові до направлення військ». Щодо другого варіанту, то йшлося про введення двох дивізій. Голова КДБ СРСР Ю. В. Андропов зауважив, що на СРСР «навісять ярлик агресора» і додав, що «нам у жодному разі не можна втрачати Афганістан». Для з'ясування становища в країні (А. А. Громико визнав, що «ситуація в Афганістані поки що не зрозуміла») вирішили відрядити до Кабула або міністра оборони, або начальника Генерального штабу⁴²⁰.

Так уперше в Кремлі припустили можливість радянського військового втручання в афганську кризу з метою «за жодних обставин не втратити Афганістан». Генерал-майор Л. Серебров підтверджував: «Був такий момент, коли ми підійшли до кордону і... не перейшли його. Це було навесні 1979 року»⁴²¹. Можливість радянського військового втручання припускали й у США. У звіті

417Заседание Политбюро ЦК КПСС «Об обострении...» – Арк. 4.

418 Там же. – Арк. 5.

419 Там же. – Арк. 6–7.

420 Там же. – Арк. 8–9.

421 Цит. за: Килимник Ю. В. Подвиг и память: Размышления о воспитании молодежи на примере жизни воинов-интернационалистов. – К., 1990. – С. 9.

ЦРУ від 23 березня 1979 р. йшлося, що «в якийсь момент лише відкрите військове втручання може врятувати» режим НДПА⁴²².

18 березня О. М. Косигін телефоном обговорив ситуацію в Гераті з Н. М. Таракі. Афганець просив, аби СРСР надіслав у ДРА війська: «В іншому разі заколотники підуть на Кандагар і далі на Кабул. ...Якщо ви завдасте удар по Герату, то можна буде врятувати революцію». На зауваження, що це питання потребувало обговорення, Н. М. Таракі погрожував: «Поки ви будете радитися, Герат впаде, і будуть ще більші труднощі і для Радянського Союзу, і для Афганістану»⁴²³. Він запропонував нанести на радянську техніку афганську символіку, «і тоді ніхто нічого не визнає». О. М. Косигін відповів, що це не вдасться приховати і запропонував додатково надіслати до ДРА озброєння і техніку. Він запитав: «Ви знайдете спеціалістів, які зможуть використати цю зброю?... В Радянському Союзі пройшли підготовку сотні афганських офіцерів». Н. М. Таракі наполягав: «Хочемо, щоб до нас надіслали таджиків, узбеків, туркменів... Нехай вдягнуть афганську форму, афганські значки і ніхто їх не впізнає». О. М. Косигін повторив, що це потребує обговорення. Тоді Н. М. Таракі попросив надати бронетехніку, а на запитання: чи були екіпажі для неї? знову запропонував: «А ви пришліть машини разом з водіями, які знають нашу мову – таджиками, узбеками...»⁴²⁴

О. М. Косигін, прагнучи підбадьорити афганського колегу, повідомив про рішення Політбюро безкоштовно надати ДРА озброєння, прийняти на ремонт військову техніку, надати 100 тис. т. зерна і підвищити ціну за газ⁴²⁵.

Політбюро обговорило ці переговори того ж дня. Щодо можливого військового втручання в афганську кризу думки кремлівських лідерів були більш зваженими. Ю. В. Андропов визнав, що «Афганістан не готовий до того, щоб зараз вирішувати всі питання по-соціалістичному. Там величезне засилля релігії, майже суцільна неграмотність сільського населення, відсталість в економіці тощо... Про яку ситуацію може йти мова в Афганістані, там немає

---

422 Special Analysis Paper Prepared in Central Intelligence Agency. – Washington, March 23, 1979 // FRUS. – V. XII – P. 113.

423 Запись розмови по телефону А.Н. Косыгина... – Арк. 4.

424 Там же. – Арк. 5–8.

425 Там же. – Арк. 7.

жодної ситуації. Тому я вважаю, що ми можемо утримати революцію в Афганістані лише за допомогою наших штиків, а це категорично неприпустимо для нас». Його підтримав А. А. Громико: «Армія там ненадійна... Наша армія... буде агресором. Проти кого вона воюватиме? Та проти афганського народу...»⁴²⁶ Ухвалили запросити Н. М. Таракі до Москви і запевнити в підтримці всіма засобами, окрім введення військ.

Тоді ж була створена Комісія Політбюро ЦК КПРС по Афганістану, до якої увійшли М. А. Суслов, І. В. Архіпов, А. А. Громико, Д. Ф. Устинов, Б. М. Пономарьов, Ю. В. Андропов. Провідну роль у ній грали останні четверо, тож у літературі їх зазвичай називали «афганською четвіркою».

Тож 18 березня 1979 р. здоровий глузд переміг. Принципова установка підтримувати НДПА всіма засобами, окрім військових, на наступні місяці визначала політику СРСР щодо Афганістану. Це рішення засвідчило, по-перше, зважені і відповідальні підходи радянських керівників до зовнішньої політики наддержави і, по-друге, впевненість, що можливості «традиційних» засобів підтримки кабульського режиму ще не вичерпались.

20 березня Н. М. Таракі прибув до Москві. Про цей візит нічого не знали ані в СРСР, ані в ДРА, окрім радянського Генсека й «афганської четвірки». Під час зустрічі з Н. М. Таракі Л. І. Брежнєв озвучив прийняті двома днями раніше без його участі рішення. Щодо прохань про направлення військ він категорично заявив: «Ми це питання всебічно розглядали, зважували, і скажу Вам прямо: цього робити не слід»⁴²⁷. Л. І. Брежнєв дав афганцеві кілька порад, окремі з яких були слухними: про важливість єдності НДПА, розширення соціальної бази режиму за рахунок підприємців, інтелігенції, студентів тощо. Водночас деякі настанови були утопічними, як то заклик до створення в селах комітетів бідноти «зі складу безземельних, малоземельних селян і здольщиків з метою організації відсічі феодалам і поміщикам-капіталістам». Генсек радив спробувати розколоти духовенство, аби хоча б його частина «якщо і не підтримувала відкрито уряд, то хоча б не виступала проти».

426 Заседание Политбюро ЦК КПСС «Об обострении...». – Арк. 15.

427 Запись беседы Л. И. Брежнева и Н. М. Таракки. – 20 марта 1979 г.: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/March%2020,%201979.pdf – Арк. 3–4.

Л. І. Брежнев повідомив про відрядження до ДРА кількох партійних функціонерів, 150–200 військових радників, а також пообіцяв звернутися «з суворим попередженням до Пакистану й Ірану про неприпустимість будь-якого втручання у внутрішні справи Афганістану»⁴²⁸. Так СРСР поступово перебирав на себе зовнішню політику ДРА.

Розмова також засвідчила, що попри ситуацію в країні Н. М. Таракі залишався в полоні революційних ілюзій. Він переконував: «Більшість трудового народу й інтелігенції Афганістану вірно розуміє значення планів і конкретних заходів, спрямованих на соціально-економічне оновлення країни. На жаль, незначне число наших співвітчизників і наші недруги за кордоном... намагаються очорнити ті успіхи, досягнуті новим урядом після Квітневої революції на шляху побудови... соціалістичного суспільства»⁴²⁹.

Тоді ж з Н. М. Таракі зустрілася «афганська четвірка». О. М. Косигін пояснив небажаність радянського військового втручання в афганську кризу: «Радянські війська будуть змушені воювати з якоюсь частиною афганського народу..., а народ таких речей не вибачає»⁴³⁰. Д. Ф. Устинов повідомив про рішення надати ДРА вертольоти Мі-24: шість продовж червня–липня і ще шість – в четвертому кварталі 1979 р. Н. М. Таракі попросив надати вертольоти з пілотами. О. М. Косигін нагадав, що в СРСР тоді навчалось 400 афганських офіцерів. Д. Ф. Устинов додав, що у 1979 р. 190 афганців завершували навчання, з поміж яких були 16 льотчиків і 13 вертольотчиків. На завершення голова радянського уряду повідомив про рішення продовж березня надати ДРА 33 БМП-1, 50 БТР-60, 25 броньованих розвідувальних автомобілів, п'ять вертольотів Мі-25 і вісім Мі-8Т, 50 зенітних установок на рухомих складах, зенітну установку «Стріла». Н. М. Таракі подякував за рішення надавати озброєння безкоштовно, але щодо обіцяних 100 т зерна зауважив, що ДРА потребувала 300 т пшениці⁴³¹. Це було красномовне свідчення «ефективності» аграрної реформи.

---

428 Запись бесіди Л. І. Брежнева и Н. М. Таракі... – Арк. 4–5.

429 Там же. – Арк. 6.

430 Запись бесіди А. Н. Косыгина, А. А. Громько, Д. Ф. Устинова, Б. Н. Пономарева с Н.М. Таракі. – 20 марта 1979 г.: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/March%2020,%201979-2.pdf – Арк. 3.

431 Там же – Арк. 8–10.

Н. М. Таракі попросив також потужну радіостанцію, оскільки «тоді як будь-яка наклепницька заява якогось релігійника розноситься усім світом західними органами масової пропаганди, голосу нашої радіостанції майже не чути». Б. М. Пономарьов пообіцяв направити до Кабула фахівця з пропаганди. Н. М. Таракі знову запитав про можливість направлення до ДРА танкістів і льотчиків, тепер уже з інших соціалістичних країн. Це роздратувало О. М. Косигіна: «Питання про направлення людей, які сіли б у ваші танки і стріляли у ваших людей – це дуже гостре питання»⁴³². Ці слова засвідчили усвідомлення того, що режиму НДПА протистояла частина афганців, а не шпигуни чи найманці. Н. М. Таракі не відступав: «Існує три види підтримки – політична, економічна і військова. Два види допомоги ви нам уже надаєте, а як ви діятимете, якщо на нашу територію нападуть ззовні?» О. М. Косигін на це відповів: «Якщо матиме місце збройне вторгнення..., то це буде зовсім інша ситуація»⁴³³.

Ці обговорення засвідчили настійливе прагнення лідерів ДРА отримати якомога більшу допомогу від СРСР. Усвідомлення власної слабкості, нездатності вирішувати соціально-економічні проблеми і протистояти опозиції змушували НДПА шукати підтримки ззовні. Водночас у Москві припускали можливість військового втручання в афганську кризу. Тоді здорового глузду і політичної далекоглядності вистачило для відхилення такого сценарію, але надалі їх було дедалі менше.

22 березня 1979 р. Політбюро ЦК КПРС схвалило результати перемовин з Н. М. Таракі. Завідуючий Відділом міжнародної інформації ЦК КПРС Л. М. Замятін також повідомив про рішення міністерства зв'язку і Держтелерадіо використовувати для радіомовлення на територію ДРА ретранслятора потужністю 1000 кВт, розташованого поблизу Душанбе⁴³⁴.

Після подій у Гераті увага Москви до Афганістану значно зростає. У доповідній записці «афганської четвірки» до ЦК КПРС від 1 квітня 1979 р. йшлося про падіння промислового і сільськогосподарського

---

432 Запись беседы А. Н. Косыгина, А. А. Громыко, Д. Ф. Устинова, Б. Н. Пономарева с Н.М. Таракі... – Арк. 11–12.

433 Там же. – Арк. 14–15.

434 Заседание Политбюро ЦК КПСС «К вопросу о положении в Афганистане». – 22 марта 1979 г.: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/A%201979.03.22.PDF – Арк. 1–3.

виробництва, зростання цін, зменшення надходжень до державного бюджету. Це вже звично пов'язували з підливними діями реакції, яка спиралася на «імперіалістичні і клерикальні кола» і зверталася до населення з гаслами «крайнього антикомунізму і антирадянзму»⁴³⁵. Однак визнавалося, що більшість населення країни «поки що не відчула переваг нового ладу, не оцінила його прогресивного характеру»⁴³⁶. НДПА «ще не перетворилась на масову політичну організацію», припускалась «перегинів» і необґрунтованих репресій. Події в Гераті засвідчили «слабкість політично-масової, агітаційно-пропагандистської роботи НДПА». Слушні поради радників афганці ігнорували, вони виявляли «недостатню політичну гнучкість і відсутність досвіду»⁴³⁷. Автори визнали «переважно внутрішній характер антиурядових виступів», тому введення радянських військ «завдало б серйозної шкоди авторитету СРСР і відкинуло далеко назад процес розрядки, ...виявило б слабкість... уряду Таракі і могло б ще більше заохотити контрреволюційні сили»⁴³⁸. Тож Радянський Союз мав і надалі надавати економічну допомогу і «націлювати афганських керівників на розвиток... тих галузей економіки, які б зміцнювали виробничі сили країни», сприяти НДПА в зміцненні власної соціальної бази, здійсненні перетворень «без забігань і перегинів»⁴³⁹, допомагати в «організаційно-партійній, масово-роз'яснювальній роботі і підготовці партійних кадрів», активізації роботи серед духовенства з метою його розколу і підливу впливу «реакційних лідерів». Особливо наголошувалось на необхідності дотримання «революційної законності», але про згортання репресій не йшлося. СРСР і надалі мав забезпечувати міжнародну підтримку ДРА⁴⁴⁰.

Після Герата зріс вплив радянських радників і представників у ДРА. В кінці березня до ДРА з метою «вироблення схеми

---

435 Доклад в ЦК КПСС анализа причин возникшего в последнее время обострения в ДРА и соображения о возможных дальнейших шагах по оказанию помощи руководству ДРА в деле укрепления его позиций и стабилизации положения в стране. – 1 апреля 1979 г.: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/A%201979.04.01.PDF – Арк. 2.

436 Там же. – Арк. 3.

437 Там же. – Арк. 4–5.

438 Там же. – Арк. 6.

439 Там же. – Арк. 7–8.

440 Там же. – Арк. 9–10.

антитерористичних заходів» відрядили групу спеціального призначення КДБ «А» («Грім») ⁴⁴¹. На початку квітня в Кабулі було створено Вищу раду оборони, на першому засіданні якої головували Л. М. Горелов і В. М. Заплатін. Вони запропонували поділити країну на вісім зон відповідальності, а Кабул – на чотири. Керувати ними мали «комітети захисту революції» на чолі з «старшим військовим начальником», підпорядкованим міністерству оборони і Генеральному штабу ⁴⁴². За кілька тижнів Кабул відвідав начальник Головного політичного управління Радянської Армії генерал армії О. О. Єпішев. Західні дослідники наголошували на тому, що саме він інспектував Чехословаччину напередодні радянської інтервенції в 1968 р. ⁴⁴³

12 квітня 1979 р. Політбюро ЦК КПРС знову звернулося до ситуації в Афганістані. На засіданні вкотре підтвердили, що рішення утриматися «від задоволення прохання керівництва ДРА про надсилання військ до Герата було вірним» ⁴⁴⁴. СРСР і надалі мав сприяти «уряду ДРА у підвищенні боєздатності і політично-морального стану афганської армії, у забезпеченні вірності і відданості її народній революційній владі, у зміцненні і підвищенні ефективності органів безпеки». Визнано важливість «своєчасного й ефективного освоєння зброї і техніки, що поставляється» ⁴⁴⁵. Всі служби і відомства мали «оперативно розглядати і вирішувати... питання надання економічної допомоги..., яка б сприяла якомога скорішому зміцненню політичних позицій революційно-демократичного режиму» ⁴⁴⁶. СРСР мав і надалі сприяти міжнародній підтримці ДРА ⁴⁴⁷.

Покращенню інформаційно-пропагандистської роботи мало сприяти ухвалене 16 липня 1979 р. рішення Ради міністрів передати

---

441 Кошелев В. М. Указ. соч. – С. 231.

442 Политическое письмо посольства СССР в ДРА «О некоторых моментах внутриполитического положения в Демократической республике Афганистан»: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/A%201979.04.04.PDF – Арк. 1–2.

443 Wahab S., Youngerman B. Op. cit. – P. 154.

444 Выписка из протокола №149 заседания Политбюро ЦК КПСС «О нашей дальнейшей линии в связи с положением в Афганистане» – 12 апреля 1979 г.: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/A%201979.04.12.PDF – Арк. 6.

445 Там же. – Арк. 7.

446 Там же. – Арк. 8.

447 Там же. – Арк. 10.

ДРА чотири середньохвильові радіопередавачі з необхідним обладнанням і матеріалами, відрядження до Кабула «необхідної кількості фахівців», а також забезпечення ретрансляції програм «Афганського радіо» з території Радянського Союзу⁴⁴⁸.

Важливим засобом підтримки режиму НДПА була торгівля. Експорт із СРСР до ДРА зріс з 139,5 млн. руб. у 1978 р. до 184,2 млн. руб. у 1979 р., а афганським імпортом – з 75,7 млн. руб. до 139,7 млн. руб. У радянському експорті переважали машини і транспортні засоби, нафта і нафтопродукти, промислове обладнання, продовольчі товари. Головною статтею афганського імпорту до СРСР був газ, вартість якого зросла з 33,7 млн. руб. до 54,3 млн. руб. при тому ж обсязі продажу. Решту становили гранульована сечовина, бавовна, вовна, пушина, насіння льону, свіжі і сушені фрукти, горіхи, мариновані маслини тощо⁴⁴⁹. Ця офіційна статистика, що природно, не враховувала поставки «спецмайна».

Після березневої відмови прохання афганців про військову допомогу були регулярними. 14 квітня 1979 р. Х. Амін через Л. М. Горєлова просив направити до Кабула 15–20 бойових вертольотів з боезапасами й екіпажами. На тексті цього прохання начальник Генерального штабу Збройних Сил СРСР маршал Радянського Союзу М. В. Огарков написав: «Цього робити не слід»⁴⁵⁰. 21 квітня Політбюро визнало недоцільною «участь радянських екіпажів бойових вертольотів у придушенні контрреволюційних виступів» в Афганістані⁴⁵¹. В листі Головному військовому раднику, який докладався до ухвали, йшлося, що «продовж березня–квітня цього року ДРА уже поставлені 25 бойових вертольотів, які забезпечені 5–10 боєкомплектами боєприпасів»⁴⁵². Це дозволяє припустити, що радянські пілоти могли брати участь у

---

448 Постановление Секретариата ЦК Коммунистической Партии Советского Союза «Об оказании помощи Демократической Республике Афганистан в организации внутреннего радиовещания». – 16 июля 1979 г.: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/07.16.1979%20On%20radio%20assistance.pdf – Арк. 2–3.

449 Внешняя торговля СССР в 1979 г.: Стат. сб. – М., 1980. – С. 196–197.

450 Олийнык А. Указ. соч. – С. 4.

451 Выписка из протокола №150 заседания Политбюро ЦК КПСС «О нецелесообразности участия советских экипажей боевых вертолетов в подавлении контрреволюционных выступлений в Демократической республике Афганистан». – 21 апреля 1979 г.: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/A%201979.04.21.PDF – Арк. 1.

452 Там же. – Арк. 2.

бойових діях в Афганістані. На користь цього припущення свідчать спогади радника заступника начальника училища ВПС і ППО ДРА В. І. Аблазова. Він писав, що навесні 1979 р. «екіпажів для бойових вертольотів в афганських ВПС не було зовсім»⁴⁵³.

Збільшення радянської присутності в ДРА непокоїло уряди західних країн. 9 травня посольство США в Кабулі повідомляло про збільшення кількості радянських радників. Дипломати припускали, що СРСР міг вдатися до військової підтримки режиму НДПА. На їхню думку, регулярні радянські звинувачення на адресу США, Пакистану і Китаю могли бути використані для виправдання цих дій. До зміни політики в Афганістані Москву могли підштовхнути близькість ДРА до СРСР і загроза приходу до влади там ісламістів. До того ж «СРСР пішов... на колосальні політичні, престижні, економічні, стратегічні і військові витрати і вкладення в халькїстський режим Афганістану. Москва навряд чи дозволить, щоб усе це пропало»⁴⁵⁴.

СРСР збільшував військово-технічну підтримку ДРА. 24 травня 1979 р. Політбюро ЦК КПРС схвалило поставку 1 500 вантажних автомобілів⁴⁵⁵. У листі Л. М. Горелову, затвердженому тоді ж, ішлося про рішення безоплатно поставити в 1979–1981 рр. «спецмайна» на 53 млн. руб. Це були 140 гармат і мінометів, 90 бронетранспортерів, 48 тисяч одиниць стрілецької зброї, 1 тис. гранатометів, 680 авіаційних бомб. У травні–липні 1979 р. СРСР мав надати медикаменти й медичне обладнання на 50 тис. руб., 100 запальних балонів і 160 разових бомбових касет. Прохання Кабула про газові бомби з нетоксичною отруйною речовиною Москва відхилила⁴⁵⁶.

Збільшувалася кількість радянських цивільних і передусім військових кадрів в Афганістані. 28 червня 1979 р. «афганська четвірка» запропонувала відрядити до ДРА велику групу військових фахівців на чолі з генералом. Радянські радники направлялися в усі

---

453 Аблазов В. И. Между революцией и войной (воспоминания советского военного советника об авиации Афганистана 1978–1979 гг.) // Авиация и время. – 1996. – №3. – С. 27.

454 Цит. за: Миронов Л., Спольников В. Накануне. Как американцы оценивали события, предшествовавшие вводу советских войск // Азия и Африка сегодня. – 1989. – №12. – С. 5.

455 Выписка из протокола №152 заседания Политбюро ЦК КПСС «Об оказании дополнительной военной помощи Демократической республике Афганистан». – 24 мая 1979 г.: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afghanistan/A%201979.05.24.PDF– Арк 1.

456 Там же. – Арк. 2–3.

підрозділи афганської армії від батальйонів і вище, до танкових бригад і бригади охорони уряду. Окремо йшлося про радників військової контррозвідки, які мали бути в усіх полках ЗС ДРА. Пропонувалося також «для забезпечення охорони й оборони літаків радянської авіаескадрильї на аеродром Баграм направити до ДРА... парашутно-десантний батальйон в уніформі... під виглядом авіаційно-технічного складу». Для охорони радянського посольства до Кабула мав відбутися спецзагін КДБ СРСР під виглядом обслуговуючого персоналу посольства⁴⁵⁷. Наступного дня Політбюро погодилося з цими пропозиціями й ухвалило інструкції радянським ЗМІ «посилити пропаганду проти спроб втручання у внутрішні справи Афганістану з боку Пакистану, Ірану, Китаю і США під гаслом “Руки геть від Афганістану”»⁴⁵⁸ і сприяти публікації таких матеріалів у друкованих засобах третіх країн.

Немов на виконання цього рішення навесні–влітку 1979 р. «Правда» замайоріла такими заголовками: «Проти дій реакції», «Відсіч ворогам революції», «Відсіч силам реакції». У таких публікаціях (до вересня 1979 р., за нашими підрахунками, майже 30 статей) йшлося про підступи внутрішньої контрреволюції і зовнішньої реакції проти ДРА та про «рішучу відсіч», яку давали ворогам афганського народу армія, сили безпеки і загони самооборони⁴⁵⁹. Інформація про «масові мітинги на підтримку уряду і НДПА» по всій країні друкувалися чи не кожного тижня. Водночас висвітлювався увесь спектр радянсько-афганських відносин. Як про подію історичного масштабу ТАРС повідомляло про дарунок ЦК НДПА від ЦК КПРС 50 радянських історично-революційних фільмів⁴⁶⁰, мітинг радянсько-афганської дружби в Москві за участю посла ДРА в СРСР Р. М. Паткіна⁴⁶¹ та відкриття Національної виставки СРСР у Кабулі з нагоди річниці «Квітневої революції» і 60-

---

457 Выписка из протокола №156 заседания Политбюро ЦК КПСС «Об обстановке в Демократической республике Афганистан и возможных мерах по ее улучшению». – 29 июня 1979 г.: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afghanistan/June%2029,%201979.pdf – Арк. 2–3.

458 Там же. – Арк. 4.

459 Против действий реакции // Правда. – 1979. – 9 апреля. – С. 4; Отпор врагам революции // Правда. – 1979. – 10 апреля. – С. 4; Отпор силам реакции // Правда. – 1979. – 11 апреля. – С. 5 та ін.

460 Дар афганскому народу // Правда. – 1979. – 18 апреля. – С. 1.

461 Митинг дружбы // Правда. – 1979. – 25 апреля – С. 4.

річчя встановлення радянсько-афганських дипломатичних відносин⁴⁶². Багато писали про соціально-економічну співпрацю між країнами. Такими були статті про початок роботи радянсько-афганського транспортно-експедиційного підприємства «АФСОТР», для якого Москва виділила 100 МАЗів і КраЗів⁴⁶³, відкриття збудованої й обладнаної за сприяння СРСР поліклініки при Центральному військовому шпиталі в Кабулі⁴⁶⁴. Л. Миронов писав про радянських нафтовиків, геологів, викладачів і «спеціалістів по боротьбі із сараною» в Мазарі-Шарифі⁴⁶⁵. 12 серпня 1979 р. читаємо про направлення 1,5 тис. афганських юнаків і дівчат на навчання у вузах Москви, Ленінграда, Києва і Ташкента⁴⁶⁶.

Вихованню молоді і посиленню «ідейно-теоретичного рівня» афганських марксистів у Кабулі й Москві надавали великої ваги. 4 вересня 1979 р. Секретаріат ЦК КПРС ухвалив задовольнити прохання ЦК НДПА про надання науково-методичної допомоги у створенні Інституту партійного навчання при ЦК НДПА. Ректорат Міжнародної Ленінської школи мав до початку нового навчального року перекласти на дарі підручники з базових суспільно-політичних дисциплін, а також надати ДРА навчальну літературу на фарсі. Усі витрати брала на себе радянська сторона⁴⁶⁷. Раніше ЦК КПРС ухвалив надати ДРА поліграфічне обладнання і відрядити фахівців для вдосконалення роботи Центральної державної типографії в Кабулі⁴⁶⁸.

Натомість радянські ЗМІ обходили увагою ті сторони співпраці, які засвідчували дедалі більшу залежність Кабула від Москви.

---

462 Выставка открыта // Правда. – 1979. – 26 апреля. – С. 5.

463 Открылся транспортный центр // Правда. – 1979. – 27 мая – С. 5.

464 Проявление дружбы // Правда. – 1979. – 29 мая – С. 5.

465 Миронов Л. Приметы нового. По северному Афганистану // Правда. – 1979. – 13 июля. – С. 4.

466 На учебу в СССР // Правда. – 1979. – 12 августа – С. 4.

467 Постановление Секретариата ЦК Коммунистической Партии Советского Союза «Просьба ЦК Народно-демократической партии Афганистана». – 4 сентября 1979 г.: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/09.04.1979%20Party%20Edu%20Inst.pdf– Арк. 1–2.

468 Постановление Секретариата ЦК Коммунистической Партии Советского Союза «Об оказании помощи Демократической Республике Афганистан в реконструкции и расширении Центральной государственной типографии в г. Кабуле». – 8 августа 1979 г.: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/08.08.1979%20AF%20govt%20press.pdf

В. Курилов, старший лейтенант групи «Зеніт», згадував свою першу «афганську» заробітну плату за липень 1979 р. у старих афгані. «Великі, потріпані купюри з нудотним запахом і портретами Захіршаха і Дауда... Нам сказали, що в Союзі уже друкуються нові гроші з революційною символікою»⁴⁶⁹.

По завагою «Правди» лишалася військово-технічна співпраця між країнами. З весни 1979 р. на авіабазі в Баграмі дислокувалися 8 радянських транспортних вертольотів Мі-8, ескадрилья літаків Ан-12 і центр зв'язку. Радянські екіпажі носили афганську уніформу, літаки і вертольоти мали афганські пізнавальні знаки⁴⁷⁰. На початку липня під виглядом технічних працівників до Баграма прибув 1-й парашутно-десантний батальйон 345-го гвардійського окремого парашутно-десантного полку з підполковником В. І. Ломакіним на чолі. Він підпорядковувався Головному військовому раднику, а його призначенням було «забезпечення безпеки при можливій евакуації радянських громадян на випадок подальшого загострення ситуації в країні»⁴⁷¹. Однострій військових був незвичний для Радянської Армії (пояснювали, що це «експериментальні зразки»). В новій формі В. І. Ломакін «став» старшиною, його лейтенанти – сержантами⁴⁷². Після загибелі офіцера особового відділу КДБ при батальйоні капітана Чепурнова (офіційна версія – «необережне поводження зі зброєю») В. І. Ломакіна замінив майор О. Т. Пустовіт. В. І. Ломакіна звільнили з армії (з формулюванням «несанкціоновано залишив базу»), а згодом від необережного поводження зі зброєю в Баграмі загинув «рядовий» Ібрагімов⁴⁷³.

5 липня 1979 р. до Кабула прибув загін спеціального призначення КДБ СРСР «Зеніт» у складі 38 осіб на чолі з полковником Г. І. Бояриновим. Він був сформований у травні 1979 р. зі співробітників регіональних управлінь КДБ, які пройшли спеціальну підготовку за програмами «засідка», «захоплення об'єкту», «захоплення особи», «звільнення заручників». По завершенні вони отримали закордонні паспорти і посвідчення

---

469 Андогский А. И. и др. Афган, снова Афган... – М., 2002. – С. 146.

470 Фейфер Г. Указ. соч. – С. 25.

471 Окороков А. Указ. соч. – С. 156.

472 Иванов Н. Указ. соч. – С. 119.

473 Самородов Д. П. Пионеры Афганской войны. «Ошский» батальон ВДВ // Вестник Башкирского университета. – 2012. – Т. 17. – №1 (I). – С. 776–777.

техніків та інженерів⁴⁷⁴. Чимало «зенітівців» володіли дарі і пушту. Загін, поділений на групи, мав забезпечувати охорону посольства і посольського містечка. В другій половині липня «Зеніт» отримав додаткове завдання виокремити зі свого складу радників до підрозділів служби безпеки в провінційних центрах Афганістану і Навчального центру афганської служби безпеки в Пагмані. В середині серпня загін поповнили 22 офіцери. Відтоді «Зеніт» займався розвідкою Кабула, вивчав систему охорони урядових будівель, армійських штабів і казарм⁴⁷⁵. Отримана й узагальнена ними інформація стала в нагоді при плануванні операції «Штурм-333» у грудні 1979 р.

Ситуація в ДРА дедалі погіршувалась. З літа 1979 р. радянські радники змушені були пересуватися вулицями Кабула лише з озброєною охороною⁴⁷⁶. Після заколоту в Гераті ставлення афганців до «шураві» погіршилося. Радник Царандоя в Кандагарі В. Т. Ключник згадував про затримання 30 квітня 1979 р. афганського солдата, який готував замах на радянських радників. Він же писав про заколот у дивізії в Гераті в середині травня. Заколотники кілька днів тримали радників під вартою, один з них помер від серцевого нападу. В червні двоє радників загинули в провінції Пактія⁴⁷⁷. В. А. Меримський у серпні 1979 р. був свідком розмови афганського офіцера з його радником: «Ми вас сюди не кликали. Навіщо ви приїхали? Їдьте до своєї країни, а ми тут самі розберемось»⁴⁷⁸. У листівці, вилученій у Кандагарі, йшлося: «Наша релігія скоро загине. Подивіться, що росіяни зробили з Самаркандом і Бухарою. Прокляття кожному, хто носить значок Леніна. Ти проміняв молитву “Аллах акбар” на гяурське “Ура!”»⁴⁷⁹

Попри це, роль військових і цивільних радників зростала, як і їх кількість. 25 червня 1979 р. ЦК КПРС створив посаду радника при міністерстві планування ДРА. В ухвалі йшлося, що це було б «гарним прикриттям і водночас дозволило б залишатися в курсі всіх

474 Малеванный В. В. Советский спецназ в Афганистане. – М., 2009. – С. 120.

475 Цветков А., Сурудин В. Вся жизнь – атака. – М., 2010. – С. 149–151.

476 Аблазов В. И. Афганистан. Четвертая война... – С. 71.

477 Ключник В. Т. Вказ. праця. – С. 16, 28, 36.

478 Меримский В. А. Война в Афганистане: записки участника // Новая и новейшая история. – 1995. – №3. – С. 85.

479 Цит. за: Ключник В. Т. Вказ. праця. – С. 42–43.

фінансово-економічних проблем країни»⁴⁸⁰. За місяць було створено посаду радника прем'єр-міністра ДРА з адміністративно-економічних і фінансових питань⁴⁸¹.

Продовж липня–серпня 1979 р. лідери ДРА неодноразово запрошували радянські війська. 18 липня Б. М. Пономарьов писав з Кабула про кілька таких прохань, зокрема, про введення до Афганістану двох радянських дивізій «на випадок надзвичайних обставин»⁴⁸². 19 липня під час розмови з ним Н. М. Таракі сказав, що «у випадку виникнення надзвичайної ситуації висадка повітрянодесантної дивізії в Кабулі відіграла б вирішальну роль у справі розгрому контрреволюційних сил»⁴⁸³. 21 липня Х. Амін просив у О. М. Пузанова 8–10 вертольотів з радянськими екіпажами⁴⁸⁴. 12 серпня О. М. Пузанов і Л. М. Горелов доповідали, що 10 і 11 серпня Х. Амін і Н. М. Таракі просили розмістити в Кабулі три радянські спецбатальйони. За словами Х. Аміна, це «значно підвищить наш моральний дух, вселить більшу впевненість і спокій»⁴⁸⁵. 12 серпня А. Сарварі знову просив надіслати до ДРА вертольоти з екіпажами⁴⁸⁶.

Поглянемо на ці прохання, адже вони були використані Кремлем для обґрунтування інтервенції в ДРА у грудні 1979 р. Жодне з них не було офіційним і не мало юридичної сили. Колишній міністр уряду ДРА Ш. Валі згадував, що питання запрошення радянських військ Політбюро ЦК НДПА й уряд ніколи не обговорювали⁴⁸⁷. Ці прохання – від 8–10 гелікоптерів з екіпажами до двох дивізій

---

480 Постановление Секретариата ЦК Коммунистической Партии Советского Союза «О советнике по административно-экономическим и финансовым вопросам при премьер-министре Демократической Республике Афганистан». – 25 июня 1979 г.: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/A%201979.06.28.PDF – Арк. 2.

481 Постановление Секретариата ЦК Коммунистической Партии Советского Союза «К вопросу о советнике при премьер-министре Демократической Республики Афганистан». – 23 июля 1979 г.: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/07.31.1979%20Adviser%20to%20Amin.pdf

482 Олийнык А. Указ. соч. – С. 4.

483 Boris Ponomarev, Report from Kabul (excerpts). – July 19, 1979: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/113274>

484 Record of Conversation Between Soviet Ambassador Puzanov and Amin. – November 3, 1979: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/111577>

485 Conversation of the Chief of the Military Advisory Group in Afghanistan Lt. Gen. Gorelov with H. Amin. – August 11, 1979.: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/110028>

486 Олийнык А. Указ. соч. – С. 4.

487 Гай Д., Снегирев В. Указ. соч. – С. 55.

десантників – змушують сумніватись у серйозності прохачів. Схоже вони не уявляли, скільки радянських грошей, зброї, техніки і військ їм потрібно для побудови соціалізму в Афганістані.

На всі прохання афганці завжди отримували відмови. Перед від'їздом до Кабула представницької радянської військової делегації її голова генерал армії І. Г. Павловський запитав Д. Ф. Устинова, як себе вести з афганцями і чи розглядалася можливість введення радянських військ. Міністр оборони категорично відповів: «У жодному разі. І якщо вас буде керівництво Афганістану про це питати, відповідайте у тому ж дусі»⁴⁸⁸. Член цієї делегації В. А. Меримський згадував, що маршал С. Л. Соколов наказував уникати жодних розмов про можливе введення військ до Афганістану⁴⁸⁹.

Аналітики ЦРУ звертали увагу Білого дому на ці делегації. І. Г. Павловського, Головнокомандувача Сухопутними військами, заступника міністра оборони СРСР у США майже демонізували: у 1968 р. він очолював Об'єднане угруповання військ країн Варшавського договору під час вторгнення до Чехословаччини. В кількох візитах генерала до ДРА влітку–восени 1979 р. вбачали доказ підготовки до, за словами З. Бжезінського, «еволюційного втручання» СРСР в афганську кризу⁴⁹⁰.

Афганські посадовці намагалися скористатися цими візитами. Х. Амін 24 серпня просив через І. Г. Павловського надіслати до Афганістану півтори–дві тисячі радянських «командос» і замінити афганський персонал зенітних батарей на радянський⁴⁹¹. Генерал відповів цитатою з В. І. Леніна: «Будь-яка революція лише тоді чогось варта, коли вона здатна захищатися, а захищати її має власний народ»⁴⁹².

Радянських гостей вразила «жахлива бідність і не облаштованість особового складу» частин афганської армії⁴⁹³.

---

488 Олейник А. Указ. соч. – С. 4.

489 Меримский В. А. Кабул – Москва: война по заказу... – С. 12.

490 Memorandum From the President's Assistant for National Security Affairs (Brzezinski) to Secretary of State Vance. – Washington, October 4, 1979 // FRUS. – V. XII. – P. 201.

491 Report from Soviet Deputy Defense Minister Army Gen. Ivan Pavlovskii, during visit to Afghanistan. – August 25, 1979: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/111559>

492 Цит. за: Афанасьев А. Н. Афганистан: почему это произошло // Коммунист вооруженных сил. – 1991. – №12. – С. 71.

493 Меримский В. А. Кабул – Москва: война по заказу... – С. 15.

Навколо була радянська техніка, часто несправна. Брак елементарних технічних знань в афганців призводив до швидкого виходу її з ладу. В. І. Аблазов у серпні 1979 р. записав у щоденнику: «Після двох місяців безграмотної експлуатації афганськими фахівцями при потуранні радянських радників три вертольоти безповоротно втрачені, а решта приведені в аварійний стан. Для відновлення ресурсу потрібне обладнання на кілька мільйонів»⁴⁹⁴. Масові поставки військової техніки з СРСР породжували недбалість і споживацькі настрої афганців. В. Т. Ключник згадував, як два місяці біля приміщення Царандоя в Кандагарі стояв УАЗ. На запитання «Що з ним?» почув: «Ждемо від шураві нового. Цей – “харабаст”». Виявилося, що був пошкоджений диск переднього колеса, а запаска була на місці»⁴⁹⁵.

Попри тверду позицію Кремля щодо введення військ окремі радянські підрозділи таємно перекидалися до ДРА. Генерал В. В. Андреев згадував, як 18 серпня 1979 р. готував військових і техніку до відправлення вертольотами з Кокайти під Бухарою до Баграма. На техніці зафарбовували зірки і номери, офіцерів і солдатів перевдягнули в цивільне⁴⁹⁶. Приблизно тоді ж повстали вояки однієї з частин спеціального призначення афганської армії, дислокованої в кабульській фортеці Бала-Хісар. Заколотники на БТР-ах з вигуками «Бити росіян!» і «Убити Таракі!» рушили до радянського посольства. Заколот було придушено за допомогою вертольотів, які атакували броньовані машини на вузьких вулицях Кабула⁴⁹⁷. Тож довіра афганської влади до власних збройних сил дедалі падала. Усе більше в питаннях посилення позицій режиму й особистої безпеки вони покладалися на радянських військовослужбовців. 4 вересня на зміну загону «Зеніт» до ДРА прибув інший загін спеціального призначення КДБ зі 100 офіцерів⁴⁹⁸.

Зусилля Москви з озброєння і навчання афганських вояків не виправдались. Улітку 1979 р. уряд контролював менше третини території країни. За перше півріччя 1979 р. армія ДРА втратила біля 3,5 тис. бійців і 200 офіцерів, частина їх перейшла на бік опозиції.

---

494 Аблазов В. И. Записки военного советника. В августе 79-го: http://artofwar.ru/a/ablazow_walerij_iwanowich/text_a065.shtml

495 Ключник В. Т. Вказ. праця. – С. 83–84.

496 Андреев В. В. Неожиданная война. – Воронеж, 2004. – С. 82.

497 Малеванный В. В. Указ. соч. – С. 122.

498 Цветков А., Суродин В. Указ. соч. – С. 153.

Заколотники захопили 8 танків, 30 БТР і БДРМ, понад 200 кулеметів і близько 2 тис. автоматів⁴⁹⁹. Кремль, таким чином, озброював не лише урядову армію, але й опозицію.

Зростання радянської присутності не залишалося поза увагою Вашингтона. Наявні документи засвідчують розуміння і прогнозування американськими експертами й аналітиками радянської політики в ДРА. У звіті ЦРУ (липень 1979 р.) йшлося, що режим НДПА тримався на всебічній радянській підтримці, а сама країна повністю залежала від Москви. Аналітики розвідки припускали, що в найближчі 12 місяців НДПА звернеться до Москви по пряму військову допомогу⁵⁰⁰. В серпні міністерство оборони США констатувало: опозиція контролювала 20 з 28 провінцій, тоді як уряд утримував Кабул і провінційні центри, але був не здатний контролювати шляхи між ними. Зусиль 2 тис. радників уже було недостатньо⁵⁰¹, хоча вони керували бойовими діями і, можливо, брали в них участь. Йшлося, зокрема, про радянських вертольотчиків і танкові екіпажі⁵⁰².

Посилення радянської присутності в ДРА після «Гератського шоку» мало наслідком деяке розширення підтримки афганської опозиції з боку США. Утім воно не могло суттєво вплинути на афганську кризу. 3 липня 1979 р. Дж. Картер ухвалив «конкретні і загальні висновки по Афганістану», які в СРСР тлумачили як початок масштабної підтримки моджахедів. Насправді ж ішлося про надання повстанцям невійськової допомоги. У серпні ЦРУ звітувало про радіотрансляції, створення спеціальної групи пропагандистів і лінгвістів для виготовлення листівок, розміщення 145 матеріалів у ЗМІ 35 країн, організацію кількох брифінгів на підтримку афганської опозиції і виділення коштів на придбання медикаментів⁵⁰³. 23 жовтня на засіданні СКК обговорювалася можлива додаткова допомога

---

499 Нешумов Ю.А. Указ. соч. – С. 35.

500 Paper Prepared in Central Intelligence Agency. – Washington, July, 1979 // FRUS. – V. XII – P. 159.

501 Intelligence Appraisal Prepared in the Department of Defense. – Washington, August 21, 1979 // FRUS. – V. XII. – P. 171–172.

502 Alert Memorandum Prepared in the Central Intelligence Agency. – Washington, September 14, 1979 // FRUS. – V. XII. – P. 179.

503 Ibidem. – P. 172–174.

повстанцям «у формі грошових коштів, обладнання для зв'язку, невійськових товарів і консультацій із закупівель»⁵⁰⁴, яка мала йти через Пакистан і Саудівську Аравію. 7 листопада «Програма прихованих дій» була розширена дозволом на поставки комунікаційного обладнання⁵⁰⁵. 27 грудня 1979 р. директор ЦРУ звітував про виділення на «Програму» 695 тис. дол., 620 тис. з яких були освоєні до того часу⁵⁰⁶. Тож підтримка опозиції з боку США до грудня 1979 рр. була доволі скромною і її важко визначити як «агресію зовні» проти ДРА, як це робила радянська пропаганда.

Водночас США надавали гуманітарну допомогу афганським біженцям. У травні 1979 р. було утворено «Асоціацію американської допомоги афганським біженцям» на чолі з екс-послом США в Кабулі Т. Еліотом. У СРСР це вважали прикриттям для допомоги моджахедам⁵⁰⁷.

Отже в середині 1979 р. ДРА отримувала від СРСР зброї й іншого «спеціального майна» більше, ніж будь-яка інша соціалістична країна чи країна «соціалістичної орієнтації». СРСР мав в Афганістані розгалужений апарат радників, а з весни 1979 р. там перебували радянські військові частини. Поштовхом до посилення військово-технічної підтримки режиму НДПА з боку Москви став антиурядовий і антирадянський заколот у Гераті в березні 1979 р. Його підтримали частини афганської армії, тоді вперше в Афганістані загинули громадяни СРСР. Під час заколоту керівництво ДРА звернулося до Кремля по військову допомогу в громадянській війні проти опозиції. Продовж березня – вересня 1979 р. щонайменше 12 разів лідери ДРА зверталися до радянських посадовців з проханням про введення певних військових контингентів. Попри офіційну позицію «війська не вводити», у цей час тривала ескалація радянської присутності в ДРА.

---

504 Summary of Conclusions of a Special Coordination Committee Meeting. – Washington, October 23, 1979. // FRUS. – V. XII. – P. 207.

505 Memorandum From Director of Central Intelligence Turner to the Chairman of the Special Coordination Committee. – Washington, February 21, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 593.

506 Minutes of a Presidential Review Committee Meeting. – Washington, December 27, 1979 // FRUS. – V. XII. – P. 286.

507 Ковальков О. Л. Підтримка афганського Руху Опору... – С. 168.

1.5. Радянська політика в Афганістані в період «кризи Саурської революції» (вересень – грудень 1979 р.)

Усунення в середині вересня 1979 р. від влади Н.М. Таракі, його подальше вбивство і приход до влади Х. Аміна спричинили перегляд радянської політики щодо ДРА. Москва з тривогою зустріла черговий політичний переворот у Кабулі і новий виток боротьби в середині НДПА. Роль Кремля у тих подіях до кінця не з'ясована. У Кремлі знали про амбіції Х. Аміна і підготовку ним змови проти Н. М. Таракі. Влітку 1979 р. на засіданні Політбюро ЦК НДПА Х. Амін звинуватив Н. М. Таракі у невдачах і прорахунки уряду. У відповідь Н. М. Таракі закинув Х. Аміну кумівство⁵⁰⁸. О. М. Пузанов 21 липня повідомляв Москву про скарги Х. Аміна на Н. М. Таракі. Той, мовляв, сконцентрував усю владу в своїх руках і сам Х. Амін не здатний був впливати на політику НДПА⁵⁰⁹. Член делегації І. Г. Павловського генерал А. Н. Афанасьєв згадував своє перебування у штабі 15-ї танкової дивізії в Кабулі. На стіні, за канонами партійної ієрархії, висіли два портрети: великий Н. М. Таракі і менший, Х. Аміна. Проте в куту кабінету начштабу дивізії генерал помітив великий портрет Х. Аміна⁵¹⁰. В. І. Аблазов 11 вересня 1979 р. записав у щоденнику: «Становище в партії напружене. Угрупування Аміна і Таракі почали відкриту боротьбу»⁵¹¹.

10 вересня 1979 р. Н. М. Таракі на шляху з форуму лідерів держав-членів Руху неприєднання в Гавані зупинився в Москві. Він обговорив ситуацію в партії і державі з членами «афганської четвірки». Ю. В. Андропов запевнив Н. М. Таракі у підтримці з боку Москви і пообіцяв, що Кремль «бере Аміна на себе». Того ж дня посол О. М. Пузанов, заступник голови представництва КДБ у ДРА Б. С. Іванов і генерал І. Г. Павловський отримали з Москви вказівку «поставити Аміна на місце»⁵¹². Радянське керівництво сподівалося

---

508 Фейфер Г. Указ. соч. – С. 54.

509 Record of Conversation Between Soviet Ambassador A.V. Puzanov and H. Amin. – July 21, 1979: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/113275>

510 Афанасьєв А. Н. Указ. соч. – С. 70.

511 Аблазов В. И. Записки военного советника. Тревожная осень. Сентябрь 1979 г.: http://artofwar.ru/a/ablazow_walerij_iwanowich/text_a066.shtml

512 Морозов А. Кабульский резидент (окончание) // Новое время. – 1991. – №41. – С. 28.

розв'язати цю проблему силами КДБ: Х. Аміна мали викрасти і доправити до Москви⁵¹³. Однак 13 вересня з Кабула надійшла телеграма, в якій йшлося: «Ми не можемо взяти на себе відповідальність за арешт Аміна нашим батальйоном у Кабулі, оскільки це буде розцінене як пряме втручання у справи Афганістану і матиме... серйозні наслідки»⁵¹⁴. Тож наказ про початок операції не був відданий. Поки КДБ розмірковував, Н. М. Таракі сам розробив план убивства Х. Аміна на кабульському летовищі під час свого повернення з-за кордону. Проте С. Д. Тарун (він був одночасно начальником охорони Н. М. Таракі і довіреною особою Х. Аміна) знешкодив змовників⁵¹⁵.

Під час відсутності Н. М. Таракі Х. Амін не зволікав. Його племінник Асадулла розповів представнику КДБ Л. П. Богданову, як Х. Амін викликав до свого кабінету по черзі членів ЦК НДПА і ставив перед ними єдине питання: кого вони підтримують, Х. Аміна чи Н. М. Таракі? У цей час А. Амін тримав біля їхньої голови пістолет. Х. Амін не зміг схилити на свій бік лише т. зв. «групу чотирьох» – відданих Н. М. Таракі міністра внутрішніх справ А. М. Ватанджара, міністра у справах кордонів Ш. Маздурьяра, міністра комунікацій С. М. Гулябзоя і керівника служби безпеки А. Сарварі. Під час розмови з Н. М. Таракі після повернення того до Кабула Х. Амін звинуватив їх у змові проти себе. Коли ж усі вони звернулися по допомогу до посольства СРСР стало очевидним, що Москва була вплетана в цю кризу.

За кілька днів Н. М. Таракі викликав Х. Аміна до свого палацу на обід. На цій зустрічі наполягали представники КДБ, посол О. М. Пузанов і Л. М. Горелов. Коли Х. Амін з охороною увійшли до приміщення, почалася стрілянина. С. Д. Тарун закритим тілом Х. Аміна і загинув на місці. Сам Х. Амін, поранений у ногу, зміг утекти⁵¹⁶. За однією з версій, перестрілку спровокувало нехтування Х. Аміном розпорядження Н. М. Таракі не входити до його резиденції озброєними, а охоронці Х. Аміна були зі зброєю⁵¹⁷. За радянською версією, Х. Амін планував убивство Н. М. Таракі. Проте більшість обізнаних з обставинами цієї запутаної справи вважали,

---

513 Фейфер Г. Указ. соч. – С. 58.

514 Цит. за: Гриневский О. Тайны советской дипломатии. – М., 2000. – С. 302.

515 Боровой Я. От «Альфы» до Омара // Новое время. – 1999. – №51. – С. 24.

516 Фейфер Г. Указ. соч. – С. 59–63.

517 Андогский А. И. и др. Указ. соч. – С. 201.

що саме Н. М. Таракі замислив усунути Х. Аміна, і що його ад'ютанти першими відкрили вогонь під приводом згаданої заборони.

Після цього доля Н. М. Таракі була наперед визначена. Як доповідав Л. М. Горелов, 14 вересня за наказом Х. Аміна Кабульський гарнізон було приведено в повну бойову готовність, усі важливі об'єкти столиці охороняли війська, вони ж патрулювали вулиці. Віддані Н. М. Таракі командири 8-ї піхотної дивізії, артилерійського полку й окремого танкового батальйону, начальники штабів 4-ї і 15-ї танкової бригад були звільнені і взяті під варту. Резиденцію Н. М. Таракі блокували війська, зв'язок з нею відключили⁵¹⁸. Згодом його заарештували. Ці події застали радянських представників зненацька. Генерал-полковник КДБ В. І. Алідін згадував: «Таракі охороняли співробітники КДБ з групи "А". Як його заарештували – це залишилося для мене загадкою»⁵¹⁹. Роботу О. М. Пузанова і Л. М. Горелова визнали незадовільною і їх згодом відкликали до Москви⁵²⁰.

Роль радянських представників у цих подіях оцінювали по-різному: від заяв про абсолютне невтручання Москви у внутрішньопартійні афганські чвари до звинувачень у спланованій спецоперації з усунення Х. Аміна. Схоже, що Кремль дійсно підтримав у тому конфлікті Н. М. Таракі, проте він навряд чи був прямо причетний до замаху на Х. Аміна. Напевне, що якби це було так, то все було б підготовлено більш ретельно, і про це стало б відомо в 1990-х, як про інші радянські операції в Афганістані й інших «гарячих точках» світу. Тож ми поділяємо думку С. М. Акимбекова, що у вересні 1979 р. Х. Амін переграв і Н. М. Таракі, і СРСР⁵²¹. Пізніше він публічно звинувачував радянських представників у замаху на себе. Те ж, що Москва відкликала декого з них, Х. Амін розцінив як її мовчазну згоду із захопленням ним влади⁵²².

15 вересня О. М. Пузанов у телеграмі до Москви писав, що з Н. М. Таракі покінчено і слід робити ставку на Х. Аміна. Наступного дня Л. М. Горелов і В. П. Заплатін привітали Х. Аміна з обранням на

---

518 Ляховский А. Указ. соч. – С. 96.

519 Алидин В.И. Государственная безопасность и время. – М., 2001. – С. 302.

520 Ляховский А. Указ. соч. – С. 97.

521 Акимбеков С. М. История Афганистана. – Астана – Алматы, 2015. – 307.

522 Топорков В.М. Указ. соч. – С. 1054.

найвищі державні і партійні пости, а 17 вересня з ним зустрівся радянський посол⁵²³.

Репресії проти прибічників Н. М. Таракі, до яких вдався Х. Амін, змусили Москву розробити план порятунку «групи чотирьох» силами бійців загону «Зеніт» під кодовою назвою «Веселка». 14 вересня афганців сховали в будинку одного зі співробітників КДБ у Кабулі, а 19 вересня міністрів помістили в спеціально доставлені з Союзу збройні ящики і вивезли літаком із Баграма до Ташкента. Після цього вони були переправлені до Софії⁵²⁴.

15 вересня 1979 р. Політбюро ЦК КПРС розглянуло питання «Про становище в керівництві Афганістану». Радянські можновладці з тривогою обговорили зміни в афганській владі, але змушені були змиритися з цим і не відкидати остаточно співпраці з Х. Аміном. Радянським радникам у силових структурах було наказано продовжувати виконувати обов'язки, «пов'язані з підготовкою і здійсненням бойових дій проти формувань заколотників», але не брати участі в репресіях. Вирішили призупинити поставки озброєння і військової техніки до ДРА, обмежившись «поставками запчастин і боєприпасів, необхідних для ведення бойових дій проти заколотників». При висвітленні афганських подій в радянських ЗМІ ухвалили «обмежитися публікацією чисто фактичного матеріалу у спокійній формі, не висловлюючи жодних власних оцінок обстановки і коментарів»⁵²⁵.

Висвітлення подій у ДРА в радянських ЗМІ змінилися. 11 вересня 1979 р. «Правда» писала про візит Н. М. Таракі до Москви⁵²⁶. 14 вересня було опубліковано інтерв'ю Х. Аміна, в якому він вкотре підкреслив радянську підтримку Демократичної республіки Афганістан у протистоянні підступам міжнародної реакції⁵²⁷. Проте після опублікованого 17 вересня 1979 р. рішення Пленуму ЦК НДПА і Ревради ДРА про задоволення «прохання Н.М. Таракі, в якому він повідомляє, що за станом здоров'я не може продовжувати виконувати партійні і державні обов'язки» і

---

523 Морозов А. Указ. соч. – С. 30.

524 Докладніше див.: Фейфер Г. Указ. соч. – С. 69–71.

525 Документы советского руководства о положении в Афганистане. 1979–1980: Из архива Президента РФ // Новая и новейшая история. – 1996. – №3. – С. 96–97.

526 Дружественный визит // Правда. – 1979. – 11 сентября. – С. 1.

527 Укрепляют связи // Правда. – 1979. – 14 сентября. – С. 5.

призначення на вищі партійні і державні пости ДРА Х. Аміна⁵²⁸, понад два тижні не було жодної статті про події в Афганістані. Такої тривалої перерви не було в «Правді» від квітня 1978 р. Значно поменшало радісних і оптимістичних публікацій про успіхи афганської революції і радянсько-афганську дружбу. Статтями про відкриття Тижня радянського кіно в концертному залі «Кабул»⁵²⁹, рішення Політбюро ЦК НДПА «Про святкування в Афганістані 62-ї річниці Великої Жовтневої Революції»⁵³⁰ і про відкриття в Кабулі виставки ЦК ВЛКСМ СРСР⁵³¹ цей перелік вичерпувався. Рідше «Правда» писала про перемоги і успіхи «народної влади». 17 жовтня газета повідомила про придушення заколоту в районі Кабула. «Заколотники заарештовані і знаходяться під слідством»⁵³². Це була остання публікація про ситуацію в Афганістані попри ескалацію внутрішнього афганського конфлікту.

Немов за інерцією, 27 вересня 1979 р. Секретаріат ЦК КПРС ухвалив відрядити до Кабула делегацію з представників юридичного відділу Президії Верховної Ради СРСР, Інституту держави і права АН СРСР і Всесоюзного науково-дослідного інституту радянського законодавства для «надання практичної допомоги в розробці Конституції ДРА»⁵³³.

У США також аналізували події в Кабулі. 14 вересня директор ЦРУ С. Тернер говорив Дж. Картеру, що Москва може вдатися до військової акції задля захисту режиму, проте обмежиться кількома тисячами вояків⁵³⁴. За кілька днів співробітник Ради національної безпеки Т. Торнтон писав, що «радянська влада перебуває на межі масштабного військового втручання»⁵³⁵. 22 вересня державний

---

528 Решение Пленума ЦК Народно-демократической партии Афганистана и Революционного Совета ДРА // Правда. – 1979. – 17 сентября. – С. 1.

529 Миронов Л. Фильмы СССР // Правда. – 1979. – 28 октября. – С. 1.

530 Поворотный пункт // Правда. – 1979. – 31 октября. – С. 1.

531 С телетайпной ленты // Правда. – 1979. – 5 ноября. – С. 1.

532 Заговор сорван // Правда. – 1979. – 17 октября. – С. 5.

533 Постановление Секретариата ЦК Коммунистической Партии Советского Союза «О содействии руководству Демократической Республики Афганистан в разработке конституции страны». – 27 сентября 1979 г.: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/09.27.1979%20Draft%20Constitution.pdf Арк. 1.

534 Weiner T. Legacy of Ashes: The History of the CIA. – NY – London–Toronto–Sidney–Auckland, 2007. – P. 336.

535 Memorandum From the Deputy Assistant Secretary of Defense for International Security Affairs (Murray) to the Assistant Secretary of Defense for International Security Affairs (McGiffert). – Washington, September, 21, 1979 // FRUS. – V. XII – P. 185.

секретар США С. Венс надіслав до американських посольств у Пакистані, СРСР та Ірані листи, в яких йшлося: «Ми засікли незвичну активність на північ від річки Амудар'я, яка свідчить про приготування деяких повітрянодесантних частин до виступу з гарнізонів. Це може бути пов'язане з подіями в Афганістані, проте прямих доказів цьому немає»⁵³⁶. Немає їх і в радянських джерелах. Не виключено, що в період розгубленості, пов'язаного з усуненням Н. М. Таракі, у Кремлі розглядали можливість введення частин Радянської Армії на територію ДРА.

Ставлення в Москві до змін в керівництві ДРА і до самого Х. Аміна було неоднозначним. Більшість обізнаних з афганськими справами його перемогу вважали закономірною. Д. А. Волкогонов неодноразово був у ДРА, особисто спілкувався з обома політиками. Про Н. М. Таракі він писав як про «ідеологічного мрійника, який бачив свою утопічну ціль, проте зовсім не знав, як її досягнути». Натомість Х. Амін «добре розбирався в засобах “революції”, але не надавав особливого значення утопічній цілі. То був типовий азійський правитель деспотичного штибу: хитрий, підступний, потайний... Для нього єдиною вищою ціллю була влада»⁵³⁷. Радянські автори місяці правління Х. Аміна називали «піком кризи першого етапу Квітневої революції»⁵³⁸, оскільки вони становили «реальну загрозу демократичному ладові, безпеці і суверенітету держави»⁵³⁹. Пізніше Х. Аміна зробили «цапом відбувайлом» за усі прорахунки НДПА, репресії тощо.

Х. Амін давав підстави для такого ставлення. Нова хвиля репресій, ініційована ним, непокоїла Кремль. Складними були відносини Х. Аміна з радянськими представниками в Кабулі. 1 і 5 жовтня він вимагав відкликання посла і Головного військового радника, мав конфлікт з представником КДБ Л. П. Богдановим⁵⁴⁰. Х. Амін тяжів до більш збалансованої зовнішньої політики, що в Москві сприймали з підозрою і розцінювали як намір піти на «змову з імперіалізмом і зраду інтересів революції»⁵⁴¹. Такі оцінки присутні і

---

536 Цит. за: Миронов Л., Спольников В. Указ. соч. – С. 8–9.

537 Волкогонов Д. А. Семь вождей. – Кн. 2. – М., 1995. – С. 55.

538 Басов В. В., Поляков Г. А. Указ. соч. – С. 36.

539 Игнатов А. В. Революция, рожденная в апреле (репортажи из Кабула). – М., 1980. – С. 69.

540 Хинштейн А. Указ. соч.

541 Слинкин М. Ф. Народно-демократическая партия Афганистана... – С. 144.

в новітній російській історіографії. В. С. Христофоров писав: «Амін не лише не присікав антирадянських настроїв, але і сам... їх заохочував. З традиційно дружньої Радянському Союзу країни Афганістан перетворився на небезпечне вогнище напруги і джерело... нестабільності в регіоні»⁵⁴². Немов до цього ДРА була осередком стабільності і безпеки. Кремль турбувала і поведінка Х. Аміна, який публічно звинувачував радянських представників у вересневій кризі. 10 жовтня 1979 р. міністр закордонних справ Ш. Валі під час зустрічі з послами соціалістичних країн заявив: «На наш превеликий жаль, заколотникам допомагав посол... Радянського Союзу О. М. Пузанов. Він допоміг заманити у пастку Аміна»⁵⁴³.

У кінці жовтня Політбюро ЦК КПРС констатувало погіршення ситуації в ДРА після приходу до влади Х. Аміна, особливо наголошуючи на посиленні репресій. «Дії Аміна викликають незадоволення прогресивних сил. Якщо раніше проти нього виступали члени групи “Парчам”, то зараз до них приєднуються і прибічники “Хальк”, окремі представники державного апарату, армії, інтелігенції, молоді. Це породжує невпевненість в Аміна, який шукає вихід у посиленні репресій, що ще більше звужує соціальну базу режиму. Значна частина населення країни займає... насторожену й вичікувальну позицію»⁵⁴⁴. Х. Аміна звинувачували у прозахідних симпатіях, а також сумнівались у щирості та послідовності його політики щодо СРСР.

Попри характеристику Х. Аміна як «властолюбного, жорстокого і віроломного діяча»⁵⁴⁵, «афганська четвірка» визначилася з напрямками подальшої політики щодо ДРА на наступні місяці. Вирішили «продовжувати активно працювати з Аміном і в цілому з нинішнім керівництвом НДПА і ДРА, не даючи Аміну приводів вважати, що ми йому не довіряємо і не бажаємо мати з ним справу». Це мало також з'ясувати «його справжні наміри». По всіх можливих каналах вказувалося «посилити вивчення обстановки в країні, а

---

542 Христофоров В. С. Трудный путь к Женевским соглашениям 1988 года по Афганистану // Новая и новейшая история. – 2008. – №5. – С. 25.

543 Сафрончук В. Афганистан времен Амина... – С. 135.

544 Об обстановке в Афганистане и нашей линии в этой связи: Решение Политбюро ЦК №П172/108 от 31.10.79.: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/172-7910.pdf>– Арк. 1–2.

545 Там же. – Арк. 2–3.

також керівних діячів партійного і державного апарату, командного складу армії, органів держбезпеки...» Було вирішено обмежити військову допомогу ДРА поставками стрілецької зброї, запасних частин, мінімально необхідної кількості боєприпасів і допоміжного військового майна. Ухвалили продовжувати виконання розпочатих економічних проектів, але «до розгляду нових прохань про економічну і фінансову допомогу включно з поставками нафтопродуктів, продовольчих і промислових товарів... підходити дуже обережно і вирішувати ці питання з урахуванням наших можливостей і дійсних потреб афганської сторони, не допускаючи створення нею за наш рахунок резервів на тривалий термін». Радникам вказувалося і надалі виконувати свої обов'язки, але уникати участі «в заходах афганської сторони, які могли б кинути тінь на Радянський Союз». Радянські ЗМІ мали «обмежуватися лише повідомленнями фактичного порядку про події в Афганістані, позитивно характеризуючи лише ті заходи афганського уряду, які сприяють поглибленню радянсько-афганського співробітництва, зміцненню завоювань квітневої революції і розвитку ДРА шляхом прогресивних... перетворень»⁵⁴⁶.

Попри таку обережність СРСР продовжував підтримку режиму НДПА. Перед відбуттям до Москви О. М. Пузанов зустрівся із заступником міністра закордонних справ Афганістану Ш. Вали. Посол повідомив про рішення ЦК КПРС прийняти на навчання в Радянському Союзі на дев'ятимісячних курсах 250 афганців-керівників місцевих органів влади. Афганський чиновник також подякував за надану Москвою згоду відкрити в Кабулі підготовчі курси російської мови для афганців перед їх навчанням в СРСР. Викладати на них мали радянські викладачі⁵⁴⁷. 6 листопада радник з партійних зв'язків посольства СРСР у ДРА В. М. Смірнов повідомив міністра юстиції і Генерального прокурора ДРА А. Х. Тараї про рішення додатково відрядити до Афганістану радників для надання

---

546 Об обстановке в Афганистане и нашей линии в этой связи... – Арк. 4–6.

547 Запись беседы с заместителем премьера-министра, министром иностранных дел ДРА Шах Вали: Посол СССР в Демократической Республике Афганистан. – 27 октября 1979 года: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/10.31.1979%20Meeting%20w%20Shah%20Vali.pdf – Арк. 2–3.

допомоги в партійному будівництві⁵⁴⁸. 5 грудня в Москві ухвалили виділити 1 млн. доз протичумної вірус-вакцини, 500 тис. доз вакцини проти ящура, 2 млн. доз вакцини проти сибірської виразки, 350 тис. доз вакцини проти інфекційної плевропневмонії кіз, 500 тис. доз вакцини проти ентеротоксемії овець, а також відрядити до ДРА двох фахівців для налагодження виробництва вакцин і сироваток⁵⁴⁹.

Регулярними були зустрічі Х. Аміна з радянськими представниками в Кабулі. Так, під час кількох зустрічей з радником-посланником посольства СРСР В. С. Сафрончуком обговорювали міжнародне становище країни і навіть майбутній федеративний устрій Афганістану⁵⁵⁰.

З СРСР до Афганістану продовжували надходити матеріально-технічні засоби в значних обсягах. За свідченням очевидців, у жовтні 1979 р. щодня Кабульський аеропорт приймав кілька вантажних Іл-76 і Ан-22. У листопаді таких рейсів побільшало до 10–20 на день. Більшість літаків прибували вночі, що провокувало «незручні» запитання іноземних журналістів до афганських посадовців. Ті відповідали, що нічна активність на летовищі Кабула – це навчальні польоти афганських льотчиків на радянських літаках під керівництвом радянських інструкторів⁵⁵¹.

Х. Амін наполегливо запрошував радянські війська. 2 жовтня і 17 листопада він просив надати батальйон для його особистої охорони, 2 грудня – спрямувати полк до провінції Бадахшан⁵⁵², а наступного дня – підрозділи радянської міліції до північних

---

548 Запись беседы советника по партийным связям совпосольства в ДРА В. М. Смирнова с членом политбюро ЦК НДПА, министром юстиции и генеральным прокурором А. Х. Тарай 6 ноября 1979 г.: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/11.06.1979%20Smir%20Tarai.pdf

549 Постановление Секретариата ЦК Коммунистической Партии Советского Союза «Об оказании безвозмездной помощи Демократической Республике Афганистан в борьбе с болезнями сельскохозяйственных животных»: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/12.05.1979%20Agricuilt%20assistance.pdf

550 Див.: Запись беседы В. С. Сафрончука с Х. Амином 29 октября 1979 г.: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/10.29.1979%20Safr%20Amin.pdf;

Запись беседы В. С. Сафрончука с Х. Амином 19 ноября 1979 г.: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/11.19.1979%20Safr%20Amin.pdf; Запись беседы В. С. Сафрончука с Х. Амином 3 декабря 1979 г.: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/12.03.1979%20Safr%20Amin.pdf

551 Жирохов М. А. Опасное небо Афганистана. Опыт боевого применения советской авиации в локальной войне. 1979–1989. – М., 2012. – С. 19–20.

552 Telegram From Chief Soviet Military Advisor «Report From Kabul». – December 2, 1979: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/118651>

провінцій «для підтримки загонів народного ополчення»⁵⁵³. 6 грудня в Політбюро ЦК КПРСС обговорювали прохання про направлення до Кабула мотострілецького батальйону для охорони резиденції Х. Аміна⁵⁵⁴. 12 і 17 грудня Х. Амін просив розмістити в північних провінціях Афганістану радянські гарнізони і взяти під охорону шосейні дороги⁵⁵⁵. На усі ці прохання він отримував відмови.

До початку грудня 1979 р. головними засобами підтримки «Саурської революції» з боку Кремля лишалися поставки зброї і військової техніки та чисельні цивільні і військові радники. В кінці 1979 р. в Афганістані, за різними даними, працювало біля трьох тисяч цивільних і від трьох з половиною до чотирьох тисяч військових радників⁵⁵⁶. Їх роль була неабиякою. В затвердженому на засіданні Політбюро ЦК КПРС звіті «Про підсумки роботи заступника Міністра оборони СРСР ген. армії Павловського І. Г. в Демократичній республіці Афганістан» від 15 листопада 1979 р. ішлося: «Надана нашою стороною всебічна практична допомога силам Афганістану дозволила їм продовж серпня–жовтня цього року перейти від пасивної оборони і нерішучих дій проти заколотників незначними підрозділами до одночасних бойових дій більш значними угрупованнями... Радянські радники брали участь у тактичних навчаннях, розробці планів операцій та їх практичному здійсненні»⁵⁵⁷. Сам І. Г. Павловський пізніше згадував: «Спеціалісти з очолюваної мною групи і групи Головного військового радника... займалися вивченням і аналізом військової обстановки, розробкою відповідних планів і рекомендацій з протидії збройним акціям ворогів Квітневої революції. Ці плани і рекомендації у цілому успішно виконувалися воїнами частин афганської армії, де безпосередньо знаходилися наші військові радники»⁵⁵⁸.

Афганське керівництво повністю покладалося на радянських спеціалістів. У кінці листопада 1979 р. Л. М. Горєлов говорив своїм підлеглим: «Опорою нинішнього ладу є поки що армія, а опорою

---

553 Telegram From Chief Soviet Military Advisor «Report From Kabul». – December 4, 1979: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/118652>

554 Extract From CSPU CC Politburo Decision. – December 6, 1979: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/111579>

555 Ляховский А. А., Забродин В. М. Указ. соч. – С. 50.

556 Ковальков О. Л. Институт радянських радників... – С. 141.

557 Документы советского руководства о положении в Афганистане... – С. 97–98.

558 Афганистан не должен повториться / Интервью с И. Г. Павловским // Военные знания. – 1990. – №1. – С. 2.

армії – радянські військові радники, фахівці і перекладачі. Місцеві товариші говорять прямо, що без радянських радників вони не проіснували б ні дня»⁵⁵⁹. Так було не лише в армії. Радянські представники були присутні на кожному засіданні Політбюро ЦК НДПА, Революційної ради, Ради оборони ДРА. Коли приймалися непопулярні або неприйнятні афганським суспільством рішення, Х. Амін наголошував, що винні в усьому «радянські товариші»⁵⁶⁰. Тож у провалі реформ і поразках афганської армії в бойових діях проти загонів опозиції у 1979 р. була значна частка провини радянських цивільних і військових спеціалістів.

Ближче до кінця 1979 р. у Кремлі схилюлися до військової інтервенції в ДРА. На той час опозиція контролювала не менше 70% території країни⁵⁶¹, тому в Кремлі побоювалися поразки НДПА та перемоги ісламістів. Новий посол СРСР у ДРА Ф. А. Табєєв (вірчі грамоти Х. Аміну він вручив 1 грудня 1979 р.) згадував, що питання радянського військового втручання в афганську кризу було вирішене вже тоді. Дипломату наказали «нічого до Москви не повідомляти, жодних оцінок не давати, нічого не пропонувати до особливого розпорядження»⁵⁶². Тобто надзвичайний і повноважний посол перестав бути потрібним як джерело достовірної й оперативної інформації про ситуацію в країні, в якій він працював. Це означало, що від ситуації в Афганістані позиція Кремля вже не залежала. Про це свідчив і вибір кандидатури нового посла. Х. Амін начебто наполягав, аби О. М. Пузанова змінив мусульманин і бажано партійний працівник. Татарин Ф. А. Табєєв відповідав цим критеріям: 19 років перед цим він працював першим секретарем Татарського обкому КПРС. Водночас він не мав жодного дипломатичного досвіду. Пізніше він згадував, що «нічого не знав про розкол у партії, не мав жодного уявлення про “Хальк” і “Парчам”, не орієнтувався в хитросплетіннях взаємовідносин між афганськими керівниками»⁵⁶³.

---

559 Аблазов В. И. Записки военного советника. Ноябрь 1979 года: http://artofwar.ru/a/ablazow_walerij_iwanowich/text_a068.shtml

560 Иванов Н. Указ. соч. – С. 161.

561 Ляховский А. А., Забродин В. М. Указ. соч. – С. 46.

562 Цит. за: Арбатов Г. Человек системы. Наблюдения и размышления очевидца ее распада. – М., 2002. – С. 290.

563 Цит. за: Гай Д., Снегирев В. Указ. соч. – С. 47.

Більшість науковців і причетних до політики СРСР у ДРА вважали, що продовж осені 1979 р. у Кремлі схилилися до думки про необхідність усунення Х. Аміна від влади будь-якими засобами. Він усе більше лякав Москву непередбачуваністю, тож його вирішили замінити потенційно більш зручним і слухняним Б. Кармалем, який мешкав у Празі. Зробити це без військової сили було неможливо.

Більшість кремлівських вождів завжди симпатизували Н. М. Таракі, а для Л. І. Брежнєва, його смерть стала особистою трагедією. Взнавши про убивство Н. М. Таракі, Л. І. Брежнєв начебто сказав: «Яка ж сволота Амін, що задушив людину, з якою брав участь у революції»⁵⁶⁴. Тодішній головний лікар Центральної клінічної («Кремлівської») лікарні Є. І. Чазов підтверджував: «Брежнєв, попри зниження здатності критичного сприйняття, бурхливо переживав цю подію»⁵⁶⁵. Ставлення до Х. Аміна було іншим. В. О. Крючков у розмові зі своїм заступником генералом В. О. Кирпиченком говорив про Х. Аміна як про «запеклого фашиста і ката афганського народу»⁵⁶⁶. Н. М. Таракі у В. О. Крючкова – «видний громадсько-політичний діяч, поет, письменник», «широко освічена людина, яка має багатий життєвий досвід..., наділена немалим природним розумом», а Х. Амін – «кар'єрист, ...авантюристичного складу характеру, жорстокий, не гребував жодними засобами для досягнення своїх амбітних цілей»⁵⁶⁷.

Восени 1979 р. Кремлем почали ширитися чутки, що Х. Амін під час навчання (ступінь магістра він отримав у Колумбійському університеті, там же навчався на здобуття ступеня доктора філософії, але не здобув його) був завербований ЦРУ. Заступник резидента КДБ у Кабулі О. Морозов згадував, що у вересні 1979 р. С. М. Гулябзой, який тоді переховувався в радянському посольстві, надав десять «неспростовних доказів» зв'язків Х. Аміна з ЦРУ⁵⁶⁸. Однак більшість обізнаних людей заперечували це. Л. П. Богданов, у якого з Х. Аміном був давній конфлікт, не вірив у «роботу» Х. Аміна на ЦРУ⁵⁶⁹. Такої ж думки був В. П. Заплатін, який вважав Х. Аміна

---

564 Цит. за: Боровой Я. Указ. соч. – С. 64.

565 Чазов Е. И. Здоровье и власть. Воспоминания «кремлевского врача». – М., 1992. – С. 153.

566 Кирпиченко В. Разведка: лица и личности. – М., 1998. – С. 350.

567 Крючков В. А. Указ. соч. – Сс. 212, 215.

568 Морозов А. Указ. соч. – С. 29.

569 Хинштейн Н. Указ. соч.

вірним і надійним союзником Москви. Він згадував: «Амін завжди визнавав лише два свята...: 7 листопада і 9 травня... В ці дні він міг дозволити собі випити 100 грам горілки; в інший час спиртного він... не вживав»⁵⁷⁰. І. Г. Павловський також вважав Х. Аміна вірним союзником СРСР у «справі перетворення ДРА на “другу Монголію”»⁵⁷¹. Л. М. Горелов говорив, що не мав жодних доказів зв'язків Х. Аміна з ЦРУ, окрім факту його навчання в США⁵⁷².

Афганські політики також відкидали такі звинувачення на адресу Х. Аміна. Колишній міністр фінансів А. К. Місак запевняв, що Х. Амін був «справжнім комуністом». Колишній член Політбюро ЦК НДПА Ш. Джаузджані, попри в цілому негативне ставлення до Х. Аміна, наполягав на його симпатіях до СРСР: «Пропонував влаштувати Афганістан за радянським зразком»⁵⁷³. Відомо, що цитати для своїх промов Х. Амін брав зі сталінського «Короткого курсу історії ВКП(б)» – своєї настільної книги⁵⁷⁴.

Не вірили в зв'язки Х. Аміна з ЦРУ і західні дослідники⁵⁷⁵. Ми схилиємося до цієї ж думки. Для прикладу, під час інциденту з послом А. Дабсом у лютому 1979 р. Х. Амін не прислухався до закликів американців і примітивно спланував операцію з визволення посла, що коштувало останньому життя. Афганський лідер до останнього вірив Москві і вітав радянські війська. Зрештою, після загибелі Х. Аміна його дружина і дві доньки заявили, що їм немає куди їхати, окрім як до СРСР.

Схоже, що автором версії про зв'язок Х. Аміна і ЦРУ був Ю. В. Андропов, хоча, за словами М. Ф. Іванова, на його запитання, чи має той конкретні докази, голова КДБ ствердної відповіді не дав⁵⁷⁶. Їх, напевне, і не було. Х. Амін був небезпечний своєю непрогнозованістю. Він був більше націоналістом, аніж марксистом, і саме націоналізм Х. Аміна штовхав його до більш збалансованої

---

570 Заплатин В. До штурма дворца Амина... – С. 64.

571 Цит. за: Жемчугов А. А. Указ. соч. – С. 64.

572 Как это было / Интервью с Львом Гореловым: www.artofwar.net.ru/profiles/sergei_skiripnik_andrey_greshnov_p/view_book/lev_gorelov_kak_eto_bylo

573 Цит. за: Снегирев В. Время «Ч» для страны «А»: <http://www.rg.ru/2004/12/28/afghanistan-amin.html>

574 Морозов А. Кабульский резидент // Новое время. – 1991. – №38. – С. 37.

575 Amstutz J. В. Op. Cit. – P. 44; Conflict in Afghanistan: A Historical Encyclopedia / F. A. Clements. – ABC-Clio, 2003. – P. 20; Tanner S. Op. Cit. – P. 233.

576 Иванов Н. Указ. соч. – С. 164.

зовнішньої політики⁵⁷⁷, яку б зараз назвали «багатовекторною». Він міг стати для Москви «другим Тіто», а цього ані Кремль, ані КДБ, не бажали. Як читаємо в одній із біографій Ю. В. Андропова, для нього було байдуже, чи був Х. Амін агентом ЦРУ. Але він точно не був агентом КДБ, тоді як Б. Кармаль був⁵⁷⁸.

Такі настрої в Кремлі посилювала інформація про ініційовану Х. Аміном нову хвилю репресії. Такі звинувачення, як це видно з мемуарної літератури, часто йшли від середньої та нижньої ланки корпусу радників. Під репресії підпадали їхні афганські «підопічні», тож особисті симпатії до репресованих посилювали антипатію до Х. Аміна. Зрештою, в Кремлі вирішили, що Х. Амін становив загрозу «Саурській революції».

Восени 1979 р. СРСР збільшував свою військову присутність у ДРА. У жовтні в підмосковній Балашисі сформували загін з 60 офіцерів-розвідників, який 11 листопада прибув до Кабула. Офіцер цього підрозділу згадував, що їх одягнули у незвичну для них «солдатську» форму й озброїли не «десантними» автоматами зі складними прикладами, а звичайними, з дерев'яними⁵⁷⁹. Підготовлені до виконання спеціальних завдань розвідники «стали» інженерно-технічними фахівцями. Окрім стандартних радницьких функцій загін отримав таємне завдання вивчати і картографувати військові об'єкти. Результатом стала карта Кабула розміром 2×3 м з нанесеними вогневими точками, підрозділами силових структур, військовими частинами, поштою, телеграфом тощо. Її надіслали до Москви і на її підставі планували операцію «Байкал-79»⁵⁸⁰. Бійці загону пізніше штурмували палац Тадж-Бек.

6 грудня 1979 р. Політбюро ЦК КПРС ухвалило «направити до Афганістану... спеціальний загін ГРУ Генерального штабу загальним числом близько 500 осіб в уніформі, яка не розкривала б його приналежності до Збройних Сил СРСР»⁵⁸¹. Це був 7-й загін 15-ої бригади спеціального призначення, відомий як «мусульманський

---

577 Корж Г. П. Указ. соч. – С. 84.

578 Соловьев В., Клепикова Е. Юрий Андропов: Тайный вход в Кремль. – СПб., 1995. – С. 204.

579 Андогский А. И. и др. Указ. соч. – С. 241.

580 Иванов Н. Указ. соч. – С. 46.

581 О направлении спецотряда в Афганистан: Решение Политбюро ЦК №П176/82 от 6.12.79.: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/176-79.pdf>

батальйон». Його командир майор Х. Т. Халбаєв був узбеком, бійці – узбеки, таджики, туркмени. Вони носили афганської форми і зовні мало відрізнялися від афганців⁵⁸².

Батальйон був створений 26 квітня 1979 р. Це був зразковий підрозділ, кожен вояк якого пройшов жорстку психологічну, фізичну і професійну перевірку й відбір і був універсальним солдатом. «Мусбат» мав новітнє озброєння і складався з чотирьох рот: дві – на БТР-ах, одна – на БМП, ще одна – гранатометна рота АГС-17. До його складу також входили зенітний взвод ЗСУ 23-4 «Шилка» і підрозділи забезпечення. Спочатку батальйон не мав спеціальної програми навчання, бійці займалися інтенсивною бойовою і фізичною підготовкою. За півтора місяці вони виконали піврічну норму зі стрільби, водіння і тактичних навчань, майже половина яких проводились уночі. Згодом була затверджена програма підготовки «штурм будівель», за якою загін займався наступні місяці⁵⁸³.

Не оснащення і рівень підготовки робили цей підрозділ унікальним у Радянській Армії, а його етнічний склад. Утім, «мусульманський батальйон» не був стовідсотково мусульманським за релігійною і узбецько-таджицько-туркменським за етнічною приналежністю особового складу. Як виявилось, суттєвою проблемою стало підібрати необхідну кількість механіків-водіїв і операторів бойових машин серед вихідців із Середньої Азії, тож ці вакансії довелося заповнити бійцями-слов'янами⁵⁸⁴.

7 грудня бійці батальйону отримали солдатську форму і нову табельну зброю. Офіцери «перетворилися» на солдатів і сержантів: нашивки ефрейтора мали офіцери у званні від лейтенанта до капітана, молодшого сержанта – від капітана до майора, сержанта – підполковника, а старшого сержанта – полковника. Їх озброїли пістолетами ТТ (в ЗС ДРА на озброєнні були автомати ППШ, набої від яких підходили до ТТ) і автоматами АКМ⁵⁸⁵. Увечері 9 грудня «мусбат» почали перекидати «за річку». За легендою, це був окремих

---

582 Кукушкин А. В. Как был взят Кабул // Военно-исторический журнал. – 1995. – №6. – С. 56.

583 Кривопапов О. В. Хроника первого батальона. 154-й отдельный отряд спецназа ГРУ на афганской земле. – Т. 1. – Днепропетровск, 2013. – Сс. 111, 131–134; Легкий П. Операция «Шторм» // Армия. – 1999. – №6. – С. 48.

584 Марковский В. Ю., Мильянченко В. В. Афганистан: война разведчиков. – М., 2001. – С. 3.

585 Андогский А. И. и др. Указ. соч. – С. 254; Легкий П. Указ. соч. – С. 48.

батальйон аеродромно-технічного обслуговування ескадрильї вертольотів Мі-8 та ескадрильї літаків Ан-12 у Баграмі. Біля злітної смуги цього летовища виросло польове містечко батальйону. Загалом до Баграма було перекинуто 540 осіб особового складу, 13 БМП-1, 26 БТР-60, 4 ЗСУ 23-4 «Шилка», 4 вантажівки «Урал-375Д», 18 ЗІЛ-131, 19 ГАЗ-66, по одному УАЗ-469 і УАЗ-452, 5 польових кухонь, 4 причепи, 150 т. боєприпасів, 45 т. господарського майна і запас продовольства на 30 діб⁵⁸⁶.

11 грудня до Баграма прибуло поповнення до загону КДБ «Зеніт». Тепер, разом із прибулими раніше, в Афганістані перебувало 130 «зенітівців». Цими силами планувалося здійснити операцію з усунення Х. Аміна 13–14 грудня 1979 р. (про це нижче). Спецпризначенці провели напередодні рекогносцировку в Кабулі, проте наступного дня операцію скасували. Після того, як Х. Амін 16 грудня переїхав із палацу Арг до добре укріпленого палацу Тадж-Бек, загін передислокувався з Баграма до Кабула⁵⁸⁷.

Тоді ж на аеродром Баграм після капітального ремонту в СРСР прибули афганські винищувачі-бомбардувальники Су-7МБК з радянськими екіпажами, які «затримались» у ДРА після передачі техніки афганській стороні⁵⁸⁸. 18–19 грудня радянський підрозділ зайняв позиції уздовж стратегічно важливої дороги на Саланг⁵⁸⁹. Цим шляхом заходили до ДРА радянські війська в кінці грудня 1979 р. Нарешті, 24 грудня до Баграма прибув загін спеціального призначення КДБ «Грім» у складі 30 бійців⁵⁹⁰.

Нарощування радянської військової присутності в ДРА не залишилось не поміченим на Заході. 13 грудня у звіті ЦРУ припускалося, що «Ради готуються до того, щоб прибрати Аміна», хоча С. Тернер не був згоден з цими висновками⁵⁹¹. 17 грудня Дж. Картер обговорив цю проблему з директором ЦРУ, своїм радником з національної безпеки З. Бжезінським та іншими посадовцями. Прибуття радянських підрозділів до Баграма викликало

586 Кривопапов О. В. Указ. соч. – С. 161–163.

587 Там же. – С. 172–177.

588 Аблазов В. И. Афганистан. ВВС Советской Армии в первый год войны // Авиация и время. – 1997. – №5. – С. 34.

589 Слинкин М. Ф. Народно-демократическая партия Афганистана... – С. 148–149.

590 Кривопапов О. В. Указ. соч. – С. 198.

591 Intelligence Information Cable Prepared in the Central Intelligence Agency. – Washington, December 13, 1979. // FRUS v. XII – Pp. 233, 236.

занепокоєння, але й тоді американці не вірили, що Кремль вдасться до прямої військової інтервенції⁵⁹². 20 грудня співробітник РНБ М. Бремент у меморандумі до З. Бжезінського писав: «Важко перебільшити важливість того, що Ради зараз збираються зробити в Афганістані... Вони, схоже, прийняли рішення ризикувати всім необхідним, з участю в бойових діях включно, для підтримки комуністичного режиму в Кабулі»⁵⁹³.

Москва грала на випередження. 23 грудня «Правда» «спростувала брехню» західних ЗМІ про «якесь втручання Радянського Союзу у внутрішні справи Афганістану», куди начебто «уведено радянські бойові частини». Розвінчання цих «наклепів» завершилося звинуваченням США і Пакистану у втручанні у внутрішні справи ДРА⁵⁹⁴.

Х. Амін до кінця вірив СРСР. 22 грудня під час розмови зі співробітником радянського посольства В. С. Сафрончуком він востаннє запрошував радянські війська і пропонував обґрунтувати їх прибуття потребою охорони об'єктів радянсько-афганського співробітництва⁵⁹⁵. Навіть 26 грудня на повідомлення про радянські війська, що прибували у великій кількості, Х. Амін відповів начальнику Генерального штабу генералу Якубу: «Ну що тут особливого? Чим більше їх прибуде, тим нам краще буде»⁵⁹⁶.

Отже, нова політична криза в Демократичній республіці Афганістан і захоплення влади непопулярним у Москві Х. Аміном спричинили зміну політики СРСР щодо цієї країни. З одного боку, Радянський Союз і надалі підтримував кабульський режим через інститут цивільних і військових радників, соціально-економічною і фінансовою допомогою, а також поставками «спеціального майна». З іншого боку, у кремлівських можновладців лишалося все менше ілюзій, що НДПА за «традиційної» радянської підтримки здатна утриматися при владі і захистити «Саурську революцію». Більше того, у Москві дійшли висновку, що потенційно Х. Аміна було важко

---

592 Weiner T. Op. cit. – P. 367.

593 Memorandum From Marshall Brement of National Security Council Staff to the President's Assistant for National Security Affairs (Brzezinski) and the President's Deputy Assistant for National Security Affairs (Aaron). – Washington, December, 21, 1979 // FRUS – V. XII – P. 254.

594 Масленников А. Напрасные потуги // Правда. – 1979. – 23 декабря. – С. 5.

595 Сафрончук В. Афганистан времен Амина... – С. 142.

596 Брутенц К. Н. Указ. соч. – С. 472.

контролювати, тому схилилися до його заміни на вірогідно більш слухняного Б. Кармаля, лідера опальної «Парчам». Зробити це без військового втручання було неможливо. Продовж жовтня–грудня 1979 р. СРСР посилив свою військову присутність у ДРА, спрямувавши туди кілька підрозділів спеціального призначення КДБ і ГРУ.

Таким чином, продовж квітня 1978 – грудня 1979 рр. Афганістан із відносно стабільної і малоцікавої для світу перетворився на проблемну кризову державу з потенційно небезпечним внутрішнім конфліктом, який загрожував стабільності в регіоні. Афганська криза виникла внаслідок перевороту 27 квітня 1978 р., пізніше названого «Саурською національно-демократичною революцією», і приходом до влади орієнтованої на СРСР Народно-демократичної партії Афганістану. Визнання Москвою військового перевороту «національно-демократичною революцією» і всебічна підтримка нового режиму перетворила Радянський Союз на вагомий чинник афганської кризи. Остання швидко стала регіональною, оскільки ситуація в ДРА впливала на сусідні країни, а втягнення у неї СРСР в умовах «холодної війни» загрожувало перетворити її на глобальну.

Втручання СРСР в афганську кризу відбувалося поступово і залежало від військово-політичної ситуації в ДРА. Ми виокремили три етапи, під час яких відбувалась еволюція політики СРСР щодо Афганістану. Від квітня 1978 по березень 1979 р. СРСР всіляко підтримував і спрямовував зусилля НДПА з форсованої соціалістичної модернізації Афганістану. Головними засобами цього були фінансова й економічна допомога, інститут радників і поставки озброєння і військової техніки. Це відбувалося на тлі розгортання внутрішнього афганського конфлікту, спричиненого несприйняттям більшістю афганців реформ і заходів НДПА, які до того ж супроводжувалися репресіями. Усе більше зростання радянської присутності робило гасла опозиції не лише антиурядовими, але й антирадянськими. На другому етапі (березень–вересень 1979 р.) відбулося загострення афганської кризи й ескалація радянської присутності в Афганістані. На це вплинув Гератський заколот у середині березня 1979 р., який був водночас антиурядовим і антирадянським. Під впливом «гератського шоку» вперше у Політбюро ЦК КПРС і під час кількох перемовин Н. М. Таракі з радянськими можновладцями обговорювалося питання можливого збройного втручання СРСР в афганську кризу. Радянські керманічі відповіли відмовою, але СРСР суттєво розширив підтримку НДПА

вже апробованими методами, посиливши її таємним надсиленням до ДРА своїх окремих військових підрозділів. На третьому етапі (вересень–грудень 1979 р.) політика СРСР щодо ДРА визначалася наслідками чергового військового перевороту в Кабулі і захоплення влади Х. Аміном, а також загостренням афганської кризи. У Москві не довіряли Х. Аміну і схилилися до думки замінити його більш контрольованим Б. Кармалем. Тих ресурсів, які Москва мала в Афганістані, для цього було недостатньо. Тож зробивши ставку на потенційно більш керованого Б. Кармаля, Кремль схилився до відкритого військового втручання в афганську кризу.

РОЗДІЛ 2. ІНТЕРВЕНЦІЯ СРСР В ДЕМОКРАТИЧНУ РЕСПУБЛІКУ АФГАНІСТАН (25 грудня 1979 – лютий 1980 рр.)

2.1. Механізм прийняття рішення про інтервенцію в Афганістан

Питання про можливість втручання СРСР у громадянську війну в Афганістані вперше обговорювалося на засіданні Політбюро ЦК КПРС під час гератської кризи 17–20 березня 1979 р. Найбільш послідовним прибічником інтервенції був міністр оборони Д. Ф. Устинов. Проти був керманіч КДБ Ю. В. Андропов і міністр закордонних справ А. А. Громико, яких підтримав Л. І. Брежнев. Проти цієї ідеї був і Генеральний штаб Радянської Армії з маршалом М. В. Огарковим на чолі⁵⁹⁷. 20 березня під час візиту до Москви Н. М. Таракі отримав офіційну відмову в радянській військовій допомозі. Після цього було біля 20 прохань надіслати різні радянські військові підрозділи від Н. М. Таракі і Х. Аміна, які Москва відхилила. Водночас продовж весни–осені 1979 р. тривало розширення військово-технічної допомоги ДРА з боку СРСР, збільшувалась кількість військових радників і окремих військових підрозділів, які офіційно забезпечували охорону радянських громадян і перших осіб Афганістану.

Вереснева криза 1979 р. і захоплення влади в Кабулі непередбачуваним і важкопрогнозованим Х. Аміном змінили радянську політику щодо ДРА. Реальні і надумані звинувачення на його адресу мали наслідком схилення радянського керівництва, передусім «афганської четвірки», до його заміни на більш поступливого і підконтрольного лідера, яким вбачався лідер фракції «Парчам» Б. Кармаль. Зробити це без збройного втручання було неможливо, оскільки силові структури ДРА контролював Х. Амін.

Тривожна і суперечлива інформація з Кабула про репресії і громадянську війну непокоїла Кремль. У листопаді 1979 р. перший

---

597 Рубцов Ю. В. Советский Союз в необъявленной войне в Афганистане (1979–1989 годы) // Новая и новейшая история. – 2009. – №1. – С. 52.

заступник міністра внутрішніх справ СРСР генерал-лейтенант В. С. Папутін був у Кабулі з інспекцією роботи радників у Царандої. У звіті він писав, що дезертирство і падіння дисципліни зробили ситуацію в афганській армії близькою до критичної, а опозиція мала всі шанси на перемогу. В. С. Папутін рекомендував направити до ДРА радянські війська задля порятунку режиму. За місяць Д. Ф. Устинов викликав до Москви головного політичного радника ЗС ДРА В. П. Заплатіна. Його оцінка ситуації була менш категоричною. Міністр начебто роздратовано сказав: «Ви в Кабулі не можете домовитися між собою, що там відбувається. А ми в Москві маємо приймати рішення»⁵⁹⁸.

У Москві зростало занепокоєння, що якщо СРСР нічого не зробить для порятунку режиму, Х. Амін міг звернутися по допомогу до інших країн, навіть до США. 1 грудня Ю. В. Андропов направив Л. І. Брежнєву записку. На його думку, загроза втрати успіхів, досягнутих «Квітневою революцією», і радянських позицій в ДРА була цілком реальною, тому він пропонував вдатися до рішучих дій. Ю. В. Андропов повідомив, що з КДБ зв'язалася «група афганських комуністів за кордоном» на чолі з Б. Кармалем і просила допомоги для усунення Х. Аміна. Для цього могло вистачити підрозділів, які вже були в Баграмі, але на всяк випадок він радив тримати певну кількість військ біля кордону⁵⁹⁹. Вважається, що цей документ схилив Л. І. Брежнєва до силового рішення. Текст меморандуму не оприлюднювався, багато хто сумнівався в його існуванні. Начальник зовнішньої розвідки СРСР генерал-лейтенант Л. В. Шебаршин згадував, що всі документи, які стосувалися тих подій, були в одному екземплярі і були знищені за наказом голови КДБ⁶⁰⁰.

Вагу документу засвідчує оприлюднений на початку 1990-х протокол засідання Політбюро ЦК КПРС від 12 грудня 1979 р. У написаному рукою К. У. Черненка документі під назвою «До становища в “А”» йшлося: «1. Схвалити міркування і заходи, викладені т.т. Андроповим Ю. В., Устиновим Д. Ф., Громико А. А. Дозволити у ході здійснення цих заходів їм вносити корективи неприципового характеру. Питання, які вимагають рішення ЦК,

---

598 Цит. за: Фейфер Г. Большая игра: Война СССР в Афганистане. – М., 2013. – С. 74.

599 Personal Memorandum Andropov to Brezhnev. – December 1. 1979.: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/113254>

600 Шебаршин Л. В. Рука Москвы: Записки начальника советской разведки. – М., 1992. – С. 201.

своєчасно вносити до Політбюро. Здійснення усіх заходів покласти на т.т. Андропова Ю. В., Устинова Д. Ф., Громико А. А. 2. Доручити т.т. Андропову Ю. В., Устинову Д. Ф., Громико А. А. інформувати Політбюро ЦК про хід виконання намічених заходів»⁶⁰¹.

Неконкретність цих формулювань ускладнює відповідь на питання: це було рішення про усунення Х. Аміна чи про військову інтервенцію в ДРА? О. А. Ляховський, один із перших дослідників Афганської війни, вважав, що йшлося про Х. Аміна, а рішення про збройне вторгнення прийняли пізніше⁶⁰², 24 грудня 1979 р. Такої ж думки більшість мемуаристів і науковців.

Подальші події, на перший погляд, підтверджують цю точку зору. 13 грудня КДБ спланував операцію з усунення Х. Аміна і його найближчого оточення. Радянський кухар підсипав до обідніх страв отруту. Проте отрута для Х. Аміна була розчинена в склянці «кока-коли», бульбашки якої її знешкодили. Племянник Х. Аміна Асадулла серйозно отруївся і вижив лише завдяки своєчасній евакуації на лікування до Москви.

На той день була запланована ще одна операція КДБ. Вивезені з ДРА під час вересневої спецоперації опальні прибічники Н. М. Таракі на чолі з, за іронічним визначенням Г. Фейфера, Б. Кармалем, який «тимчасово очікував посади президента»⁶⁰³, тоді вже перебували в Баграмі під охороною радянського «мусбату». Це суперечило пізнішим його словам в інтерв'ю газеті «Труд»: «Я не запрошував радянську армію. Я повернувся на Батьківщину, коли частина ваших військ уже була там»⁶⁰⁴. План передбачав штурм «президентського» палацу Арг силами груп спеціального призначення КДБ за підтримки «мусульманського батальйону». Палац охороняли дві тисячі гвардійців і танкова бригада. Виявилося, що запланований таран воріт палацу БТР-ами унеможлиблював крутий поворот за кілька десятків метрів від них, кулемети броньованих машин могли взяти під контроль лише перші два поверхи палацу, але верхні залишались у «мертвій зоні». Усе це загрожувало значними втратами серед штурмувальників, тому операцію скасували⁶⁰⁵. Б. Кармаля з

---

601 Секретные документы из особых папок. Афганистан: Политический архив XX века / Сост. Гроссман А. С. // Вопросы истории. – 1993. – №3. – С. 5.

602 Ляховский А. Трагедия и доблесть Афгана. – М., 1995. – С. 116–117.

603 Фейфер Г. Указ. соч. – С. 80.

604 Он был заложником Кремля. Бабрак Кармаль рассказывает // Труд. – 1991. – 24 октября. – С. 5.

605 Малеванный В. В. Советский спецназ в Афганистане. – М., 2009. – С. 126.

соратниками відправили до Ташкента, а Х. Амін, за порадою охоронців із КДБ, перебрався до більш укріпленого палацу Тадж-Бек. Це засвідчує, що радянські служби в Кабулі не знали про плани Кремля.

Вважається, що тільки після цих невдалих спроб у Кремлі схилилися до використання для усунення Х. Аміна регулярних військ. 14 грудня (за іншими даними – 13 грудня⁶⁰⁶), була утворена Оперативна група міністерства оборони СРСР (ОГМО) на чолі з заступником начальника Генерального штабу С. Ф. Ахромєєвим. Пізніше її очолив маршал С. Л. Соколов. Вона мала готувати контингент радянських військ для відправлення до ДРА. Проте розрізнені факти уможливають спростувати цю точку зору.

10 грудня 1979 р. Генеральний штаб надіслав до Туркестанського військового округу (ТуркВО) й деяких інших військових округів накази: доукомплектувати до повного штату і 11 грудня відправити до Термеза понтонно-мостовий полк Київського ВО; привести в підвищену бойову готовність 103-ю гвардійську повітрянодесантну дивізію (пдд), п'ять дивізій і три окремих полки військово-транспортної авіації і 11 грудня зосередити їх на аеродромах; привести в підвищену бойову готовність 5-у гвардійську мотострілецьку дивізію (мсд) і 108-у мсд. По одному мотострілецькому і танковому полку цих дивізій привести в повну бойову готовність⁶⁰⁷. Це була усна директива. До кінця грудня міністр оборони видав біля тридцяти усних наказів окремим підрозділам про їх передислокацію і приведення у повну бойову готовність⁶⁰⁸. Саме усних: не виявлено жодного документу, який би стосувався підготовки військ до відправлення «за річку».

Генерал-полковник В. М. Баринькин згадував, як його Невельська двічі Червонопрапорна мсд 10 грудня була приведена у підвищену бойову готовність, а два її полки (мотострілецький і танковий) – у повну. За тиждень усі з'єднання були відмобілізовані і

---

606 Кошелев В. М. Штурм дворца Амина: версия военного разведчика. – Люберцы, 2007. – С. 269.

607 Ковальков О. Л. Радянське вторгнення до Демократичної республіки Афганістан у грудні 1979 р.: спроба корегування хронології подій // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Випуск 25. – Кропивницький, 2019. – С. 357–358.

608 Богданов В. Как принималось решение // Военно-исторический журнал. – 1991. – №7. – С. 42.

готові до виконання бойових завдань⁶⁰⁹. За свідченням начальника розвідки 103-ї гв. пдд М. Ф. Скриннікова, його дивізія була приведена у повну бойову готовність 11 грудня. Розвідгрупи отримали наказ готуватися до десантування і захоплення аеродромів Кабула і Баграма. Тоді дивізія зазнала перших втрат. 12 грудня при завантаженні техніки в ешелон на станції Боровуха (Вітебська обл. БРСР) загинув майор С. І. Попов. Ще двоє мотоциклістів уночі врізались у колону бойових машин зі світломаскувальними приладами. 13 грудня дивізія прибула на аеродром Балхаш, за 200 км від Караганди, де вона лишалася до 25 грудня⁶¹⁰. Про 11 грудня писав і підполковник М. Шаймардинов: його дивізію підняли по бойовій тривозі і почали комплектувати до штатів військового часу⁶¹¹.

За словами першого командувача 40-ї армії генерал-лейтенанта Ю. В. Тухаринова, ще на початку грудня «був план дій, куди йдемо»⁶¹². Він згадував: «12 чи 13 грудня... мене викликав командувач... округу генерал-полковник Ю. П. Максимов. У ймовірному тоні сказав, що намічається з метою інтернаціональної допомоги введення наших військ до Афганістану»⁶¹³. 14 грудня міністр оборони наказав перебазувати з Закавказького ВО до ТуркВО полк винищувачів-бомбардувальників⁶¹⁴.

Заступник начальника оперативного відділу 58-ї мсд у ТуркВО М. М. Кузьмін згадував, як 15 грудня 1979 р. по дивізії було оголошено стан підвищеної бойової готовності. Продовж доби дивізія прийняла майже 8,5 тис. «партизанів» – приписаних до частини військовослужбовців запасу. Від командувача ТуркВО надійшов наказ після відмобілізування зосередитися за 90 км на північ від Кушки і бути готовими перетнути кордон з Афганістаном. За словами офіцера, «тисячі людей і машин рухалися в один бік – на схід. Адже мобілізації підлягали не лише з'єднання ТуркВО, але й прикордонники, частини МВС та інші. В ТуркВО були призвані

---

609 Барынькин В. М. От Пули-Хумри до Кабула // Военно-исторический журнал. – 2001. – №12. – С. 2.

610 Скринников М. Ф. Спецназ ВДВ. Диверсионно-разведывательные операции в Афгане. – М., 2005. – С. 47–50.

611 Опаленные афганской войной. Повести, рассказы, стихи воинов-афганцев. – Вып. 1. – М., 2012. – С. 189.

612 Там же. – С. 10.

613 Ввод войск в Афганистан: как это было // Красная звезда. – 1989. – 24 декабря. – С. 4.

614 Ляховский А. Указ. соч. – С. 128.

загалом 60 тис... «партизанів»... Чоловіків усіх призвали..., деякі підприємства взагалі зупинилися. Страхіття, подібне, напевне, було лише в 1941 році»⁶¹⁵. Поспіх мав свої наслідки: бракувало транспорту, казарм, а була зима. 58-а мсд у ДРА не увійшла, а «партизанів» невдовзі розпустили по домівках⁶¹⁶.

16 грудня міністр оборони наказав виокремити з управління ТуркВО, укомплектувати і привести у повну бойову готовність польове управління 40-ї армії на чолі з Ю. В. Тухариновим. Наступними днями в повну бойову готовність привели мотострілецькі і танкові полки, частини зв'язку ТуркВО й окремі частини Середньоазійського ВО (САВО). Ю. В. Тухаринов⁶¹⁷ і В. А. Меримський⁶¹⁸ згадували, що війська розгортались майже відкрито. Це підтверджують документи розвідки США: 19 грудня ЦРУ доповідало про концентрацію радянських військ на кордоні з Афганістаном⁶¹⁹.

17 грудня Ю. В. Андропов говорив начальнику Управління «С» («нелегальна розвідка») Першого головного управління КДБ СРСР генерал-майору Ю. І. Дроздову, що в Кабулі «назрівають серйозні події»⁶²⁰. Наступного дня він і капітан II рангу Е. В. Козлов прибули до Кабула, де разом із заступником начальника Управління спецрозвідки Головного розвідувального управління (ГРУ) полковником В. В. Колесником мали спланувати й організувати операцію з усунення Х. Аміна. 19 грудня, за п'ять днів до «остаточного рішення» про військову операцію, представник СРСР в ООН О. О. Трояновський отримав з Москви листа зі словами: «Якщо в Раді Безпеки буде підняте питання про введення радянських військ до Афганістану...»⁶²¹ Того ж дня радянський повітрянодесантний

---

615 Кузьмин Н. М. Войсковые разведчики в Афгане. Записки начальника разведки дивизии. – М., 2013. – С. 21–22.

616 Там же. – С. 32.

617 Ввод войск в Афганистан: как это было... – С. 4.

618 Меримский В. А. Кабул–Москва: война по заказу. Продолжение // Военно-исторический журнал. – 1993. – №11. – С. 32.

619 Alert Memorandum Prepared in the Central Intelligence Agency. – Washington, December 19, 1979 // Foreign Relations of the United States, 1977–1980. Volume XII. Afghanistan. – Washington, 2018: <https://static.history.state.gov/frus/frus1977-80v12/pdf/frus1977-80v12.pdf> (далі – FRUS. – V. XII). – Р. 248.

620 Андогский А. И. и др. Афган, снова Афган... – М., 2002. – С. 289.

621 Цит. за: Иванов Н. Ограниченный контингент // Литературная Россия. – 25 января 1991. – С. 12.

полк узяв під контроль ділянку автостради Хайратон–Кабул в районі перевалу Саланг⁶²².

24 грудня 1979 р. міністр оборони СРСР на нараді вищого військового командування оголосив про військову операцію в ДРА. Він наказав ввести до Афганістану повітрянодесантну дивізію, окремий парашутно-десантний полк, мотострілецьку дивізію й окремий мотострілецький полк. Водночас у повну бойову готовність привели кілька з'єднань ТуркВО і САВО⁶²³. У підписаній того ж дня Д. Ф. Устиновим директиві йшлося: «Прийнято рішення про введення деяких контингентів радянських військ, дислокованих у південних районах країни, на територію Демократичної республіки Афганістан з метою надання інтернаціональної допомоги дружньому афганському народові, а також створення сприятливих умов задля припинення збройних антиафганських акцій з боку прикордонних держав»⁶²⁴. Наступного дня у повну бойову готовність привели артилерійські і зенітні частини 40-ї армії, ще одну мотострілецьку дивізію САВО і понтонно-мостовий полк ТуркВО, який навів понтонну переправу через Амудар'ю⁶²⁵.

Утім командувач ТуркВО генерал-полковник Ю. П. Максимов таке усне розпорядження отримав 16 грудня телефоном⁶²⁶, а начальник штабу окремого розвідувального батальйону 108-ї мсд О. Соколов згадував, що наказ про підготовку до маршу за маршрутом Термез–Хайратон–Пулі-Хумрі в дивізії отримали 23 грудня⁶²⁷. За словами радника афганських ВПС В. І. Аблазова, того ж дня з Москви надійшов наказ перевірити готовність аеродромів для прийому важких транспортних літаків. 24 грудня значно зросла інтенсивність вантажних авіаперевезень до ДРА: диспетчерські служби ледь встигали злагоджено працювати в умовах таких навантажень⁶²⁸.

Тож факти свідчать, що підготовка до інтервенції розпочалася до 12 грудня 1979 р. Того дня Політбюро не ухвалювало рішення про

---

622 Слинкин М. Ф. Народно-демократическая партия Афганистана у власти. Время Тараки – Амина (1978–1979 гг.). – Симферополь, 1999. – С. 149.

623 Ляховский А. Указ. соч. – С. 128–129.

624 Цит. за: Богданов В. Указ. соч. – С. 42–43.

625 Ляховский А. Указ. соч. – С. 128–129.

626 Гриневский О. Тайны советской дипломатии. – М., 2000. – С. 334.

627 От солдата до генерала. Воспоминания о войне. – Том 11. – М., 2008. – С. 374.

628 Аблазов В. И. Записки военного советника. Горячая зима. Декабрь 1979 года: http://artofwar.ru/a/ablazow_walerij_iwanowich/text_a069.shtml

подальші кроки в Афганістані, а легітимізувало вже запущений процес. Напевне, що і обговорення жодного не було: Політбюро схвалило прийняте раніше рішення. На користь цього припущення свідчить те, що на засіданні були присутні лише члени «афганської четвірки» і ще кілька осіб. Це суттєво зменшує рубіжність прийнятого 12 грудня 1979 р рішення. Від того засідання і до 24 грудня 1979 р. міністр оборони СРСР видав низку наказів і розпоряджень про створення контингенту вторгнення, а Політбюро за цей час жодного разу не поверталось до афганського питання. Це означає, що Д. Ф. Устинов діяв у межах, визначених рішеннями від 12 грудня. Він був призначений одним із відповідальних за їх реалізацію і отримав право «у ході здійснення цих заходів... вносити корективи непринципового характеру». Тобто підготовка військової інтервенції була питанням «непринциповим». Це змушує не погодитися з думкою О. А. Ляховського, що 12 грудня приймалося рішення лише про усунення Х. Аміна. У такому разі після невдалих операцій КДБ мало б місце додаткове засідання і нове рішення про залучення можливостей міністерства оборони. Цього не відбулось, а значить така можливість припускалася одразу ж і була прихована за розмитими і нечіткими формулюваннями рішення Політбюро⁶²⁹. На це вказує і призначення відповідальних за ці заходи. Ю. В. Андропов силами КДБ мав забезпечити зміну влади в Кабулі по можливості «малою кров'ю». Д. Ф. Устинов відповідав за військове прикриття цієї акції, а А. А. Громико повинен був обґрунтувати дії Кремля на міжнародній арені.

З огляду на це постає питання: коли Кремль схилився до військового сценарію в афганському питанні? Д. Ф. Устинов начебто ще 1 грудня 1979 р. оголосив своїм найближчим помічникам: «Можливо, буде введення військ до Афганістану»⁶³⁰. Того ж дня Ю. В. Андропов надіслав Л. І. Брежнєву меморандум, положення якого схвалило Політбюро 12 грудня. Раніше, 21 листопада 1979 р., посол СРСР у ДРА О. М. Пузанов отримав телеграму від А. А. Громико: «Враховуючи Ваші неодноразові прохання про звільнення від обов'язків посла в Кабулі, Ви переводитеся на іншу роботу». Як пізніше згадував дипломат, він жодного разу не просив

629 Ковальков О. Л. Вказ. праця. – С. 361–362.

630 Гриневский О. Указ. соч. – С. 334.

про відставку⁶³¹. 26 листопада до Кабула прибув новий радянський посол Ф. А. Табеєв, який не мав досвіду дипломатичної служби. Заміна досвідченого кадрового дипломата на партійного чиновника на посту надзвичайного і повноважного посла в проблемному і важливому Афганістані могло свідчити про те, що на дипломатичні важелі в Кремлі покладатися далі вже не мали наміру.

Напевне, точно визначити, коли Москва остаточно схилилася до військового сценарію, неможливо. Припускаємо, що такі плани розроблялися продовж осені 1979 р., а індикатором остаточного їх схвалення стало призначення до Кабула нового посла. Далі узгоджувалися деталі операції, яку офіційно схвалили 12 грудня 1979 р. Це співпало з рішенням Ради НАТО про розміщення в Західній Європі ракет середньої дальності. Проте, поширена в радянській (і більшістю в сучасній російській) історіографії версія, що рішення Політбюро стало своєрідною відповіддю на «агресивні дії» Заходу в світлі відтворених подій не витримує жодної критики.

Прийняття рішення про інтервенцію в ДРА вирізняли келійність, утаємниченість. Перший заступник міністра оборони і Головнокомандувач Об'єднаними збройними силами Організації Варшавського Договору маршал В. Г. Куликов дізнався про рішення напередодні вторгнення. Командувач Сухопутними військами генерал армії І. Г. Павловський підтверджував, що про Афганістан прочитав у газетах: «Усе трималось у таємниці, обговорювалось у край вузьким колом осіб»⁶³².

Рішення про інтервенцію СРСР у ДРА довго не оформлювали офіційно. А. А. Громико згадував розмову з Л. І. Брежнєвим після грудневого рішення Політбюро. На запитання, чи не варто це зробити? Генсек запросив М. А. Суслова, який сказав: «У нас з Афганістаном є договір, і потрібно зобов'язання по ньому виконувати швидко, якщо ми вже так вирішили. А на ЦК обговоримо пізніше»⁶³³. 23 червня 1980 р. Пленум ЦК КПРС схвалив радянську

---

631 Цит. за: Гай Д., Снегирев В. Вторжение. Неизвестные страницы необъявленной войны. – М., 1991. – С. 47.

632 Цит. за: Демченко П. Как это начиналось в Афганистане // Эхо планеты. – 1989. – №46. – С. 29–30.

633 Громько А. А. Памятное. – Кн. 2. – М., 1990. – С. 179.

інтервенцію в ДРА⁶³⁴. Ця ухвала, яка заднім числом «узаконила» перебування радянських військ на території ДРА та їхню участь у громадянській війні, не знімає відповідальності з політиків, які приймали те рішення. Продовж десятиліть в афганознавчій літературі тривала полеміка з приводу того, хто з них був ініціатором інтервенції в Афганістан.

Першими спробу встановлення такої персональної відповідальності зробили в США «по гарячих слідах». Посол США в Москві Т. Уотсон у телеграмі від 31 грудня 1979 р. зауважив, що якби Л. І. Брежнєв лишався «у вирі прийняття рішень», він би не допустив цього, адже був надто зацікавлений у ратифікації ОСО-2 і збереженні «розрядки». Помічник Держсекретаря з питань Національної безпеки Ч. Кліфт у меморандумі до віце-президента В. Мондейла писав, що такі дії не притаманні Л. І. Брежнєву, О. М. Косигіну чи А. А. Громико. За оцінками ЦРУ, Афганістан довів, що Л. І. Брежнєв більше не визначав радянську політику. «Авангардом тих, хто виступав за втручання», розвідка вважала М. А. Сулова, а відповідальними за його реалізацію були Д. Ф. Устинов, Ю. В. Андропов і А. А. Громико⁶³⁵.

В СРСР таких «пошуків» бути не могло. У 1991 р. генерал-майор, професор К. М. Цаголов припускав, що прийняти таке рішення могли міністр закордонних справ, міністр оборони, голова КДБ і Генеральний Секретар ЦК КПРС⁶³⁶. Припущення вченого виявилися більш ніж точними.

На засіданні Політбюро ЦК КПРС 12 грудня 1979 р. були присутні «афганська четвірка», М. А. Сулов, перший секретар Московського міськкому КПРС В. В. Гришин, секретар ЦК КПРС А. П. Кириленко, голова комітету з партійного контролю при ЦК КПРС А. Я. Пельше, секретар ЦК КПРС К. У. Черненко, перший заступник Голови Ради Міністрів М. О. Тихонов. Проте афганським

---

634 Пленум ЦК КПСС 23 июня 1980 г. О международном положении и внешней политике Советского Союза (Извлечения) // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). – Т. 13. 1976–1980. – М., 1986. – С. 470–473.

635 Ковальков О. Л. Радянська інтервенція в Афганістан у документах адміністрації Дж. Картера // Американська історія і політика: науковий журнал. – №9. – К., 2020. – С. 98.

636 Цаголов К. М. Афганская проблема: экзамен совести // Погружение в трясину: (Анатомия застоя). – М., 1991. – С. 209.

питанням опікувалися А. А. Громико, Д. Ф. Устинов, Ю. В. Андропов і Б. М. Пономарьов, решта членів Політбюро цією проблемою майже не цікавилася.

За однією з версій, Л. І. Брежнєв мріяв увійти в історію як лідер, який розширив межі радянського впливу в світі⁶³⁷. Ймовірно, Генсек після двох інфарктів за своїм психофізичним станом навряд чи щось тоді вирішував. Керівник групи консультантів відділу ЦК КПРС Г. А. Арбатов писав, що Л. І. Брежнєв «фізично був не в змозі скільки не-будь виразно зрозуміти ситуацію в Афганістані і наслідки рішення, що приймалося»⁶³⁸. Утім член Колегії МЗС СРСР А. Л. Адамішин згадував, що Генсек був категорично проти військового втручання в ДРА (начебто казав: «Чехословаччини досить!»)⁶³⁹. Рада міністрів і особисто О. М. Косигін не схвалювали військового сценарію, а сам голова уряду на засіданні 12 грудня був відсутній через хворобу⁶⁴⁰. Тож більшість авторів відповідальними за те рішення називали А. А. Громико, Д. Ф. Устинова й Ю. В. Андропова.

А. С. Черняєв ініціатором інтервенції вважав А. А. Громико, якого підтримав Д. Ф. Устинов⁶⁴¹. Проте представники МЗС СРСР відкидали таку версію. Заступник міністра Г. М. Корнієнко згадував, що під час кількох його розмов з А. А. Громико «виявлялося спільне розуміння неприпустимості введення військ»⁶⁴², але припускав, що його «дотиснули» Ю. В. Андропов і Д. Ф. Устинов⁶⁴³. Те, що він піддався тиску, вважав «найбільшою помилкою за усе його політичне життя»⁶⁴⁴. Г. А. Арбатов також вважав, що Д. Ф. Устинов змусив А. А. Громико схилитися до того рішення⁶⁴⁵.

---

637 Боровик А. Спрятанная война // Огонек. – 1989. – №46. – С. 19.

638 Арбатов Г. А. Затянувшееся выздоровление (1953–1985). Свидетельство современника. – М., 1991. – С. 229.

639 Адамишин А. Еврейский анекдот. Тайные мысли мидовца в момент ввода советских войск в Афганистан // Независимая газета. – 1994. – 5 сентября. – С. 5.

640 Корниенко Г. М. Как принималось решение о вводе советских войск в Афганистан и их выводе // Новая и новейшая история. – 1993. – №3. – С. 110.

641 Черняев А. С. Шесть лет с Горбачевым: По дневниковым записям. – М., 1993. – С. 38.

642 Ахромеев С. Ф., Корниенко Г. М. Глазами маршала и дипломата. Критический взгляд на внешнюю политику СССР до и после 1985 г. – М., 1992. – С. 46.

643 Корниенко Г. М. Указ. соч. – С. 110.

644 Ахромеев С. Ф., Корниенко Г. М. Указ. соч. – С. 46.

645 Арбатов Г. А. Указ. соч. – С. 230.

Наближені Ю. В. Андропова свідчили, що він «на дух не сприймав так звану Квітневу революцію 1978 р., розглядав її як... внутрішньоафганську усобицю, в яку радянським військам втручатися не личить»⁶⁴⁶. Його настрої змінилися після захоплення влади Х. Аміном. Ідея-фікс, що того могло свого часу завербувати ЦРУ, непокоїла голову КДБ і схилила до думки про усунення Х. Аміна. Тому чимало авторів саме його називали ініціатором інтервенції. Однак якщо ліквідація Х. Аміна силами КДБ була у віданні Ю. В. Андропова, то на військове вторгнення він прямо вплинути не міг. Хоча міг підтримати іншого радянського силовика. Меморандум напередодні засідання 12 грудня 1979 р. підготував Л. І. Брежнєву саме Ю. В. Андропов.

Більшість авторів головну відповідальність за «Афган» покладали на Д. Ф. Устинова, якого не вважали вдумливим державним діячем. Начальник Головного управління Генштабу В. І. Варенніков говорив, що «він просто опинився у 1976 році не на своєму місці»⁶⁴⁷. За оцінками Д. А. Волкогонова, Д. Ф. Устинов був «готовий роздягнути країну догола, але зробити СРСР найпотужнішою військовою державою». Генерал іронічно писав: «Можливо, хотів в одному зі своїх наказів записати: “Завершити нормалізацію обстановки в Афганістані до відкриття XXVI з’їзду КПРС”»⁶⁴⁸.

Д. Ф. Устинова, який військовим не був, в афганському питанні не підтримувала армійська верхівка. У грудні 1979 р. маршал викликав до себе генерала В. П. Заплатіна і запитав: «Чим ще допомогти афганцям? Можливо, більш суттєво, ніж техніка, зброя, радники?» Той відповів: «Техніка, зброя, радники – так. Але нічого більш “суттєвого” робити не слід» Д. Ф. Устинов лишився незадоволеним і викликав начальника Головного Політичного управління армії генерала армії О. О. Єпішева і Д. А. Волкогонова. Міністр звернувся до них з тим же питанням. Д. А. Волкогонов відповів: «Не знаю, що можна запропонувати “суттєвіше” за ту допомогу, яку афганські керівники вже отримують сьогодні».

646 Жемчугов А. А. Кому мы обязаны «афганом»? – М., 2012. – С. 278.

647 Афганистан: подводя итоги / Интервью с В. И. Варенниковым – А. Боровик // Огонек. – 1989. – №12. – С. 6.

648 Волкогонов Д. А. Этюды о времени. – М., 1998. – С. 79.

Д. Ф. Устинов сказав О. О. Єпішеву: «Як Ви тримаєте такого політично безграмотного генерала?»⁶⁴⁹

В. П. Заплатін одним з перших відкрито висловився проти інтервенції. Він говорив М. В. Огаркову, що це призведе до політичної смерті СРСР⁶⁵⁰. Призначений замість Л. М. Горєлова в листопаді 1979 р. Головний військовий радник у ДРА генерал-лейтенант С. К. Магомєтов уважав так само⁶⁵¹. Генштаб і його начальник генерал армії М. В. Огарков підтримували радників. У багатьох працях згадана розмова Д. Ф. Устинова з М. В. Огарковим. На зауваження генерала про небажаність військового сценарію міністр сказав: «Ви що, будете повчати Політбюро?! Вам слід лише виконувати накази». М. В. Огарков не відступав: «Ми налаштуємо проти себе увесь мусульманський світ і зазнаємо втрат в усьому світі». На це Д. Ф. Устинов роздратовано обрізав: «Займайтеся військовими справами. Дозвольте приймати політичні рішення нам, партії і Леоніду Іллічу»⁶⁵². Проти вторгнення був заступник М. В. Огаркова С. Ф. Ахромєєв, проте В. А. Меримському він сказав: «Наказ є наказ»⁶⁵³. Такої ж думки був В. І. Варенніков⁶⁵⁴. Кілька військових чинів навіть подали міністру оборони колективний рапорт, але почули у відповідь: «Не розмірковувати! Виконуйте рішення Політбюро!»⁶⁵⁵ Пізніше такі ж слова – мовляв, про політику є кому думати, ви ж виконуйте рішення ЦК – почув від голови КДБ М. В. Огарков⁶⁵⁶.

З головних «підозрюваних» Г. М. Корнієнко і Г. А. Арбатов найбільшу відповідальність покладали на А. А. Громико. Останній писав: «З чотирьох осіб, які прийняли рішення, двоє не передбачали їхніх наслідків (Брежнєв – через хворобу, Устинов – через крайню обмеженість). Проте для Громико і особливо для Андропова це

---

649 Волкогонов Д. А. Указ. соч. – С. 262–263.

650 Малеванный В. В. Указ. соч. – С. 125.

651 Катчиева А. П. Главный военный советник в Демократической республике Афганистан (1979–1980) // Вестник АГУ. – 2017. – Вып. 2 (199) – С. 54.

652 Цит. за: Зубок В. М. Неудавшаяся империя: Советский Союз в холодной войне от Сталина до Горбачева. – М., 2011. – С. 380.

653 Меримский В. А. Указ. соч. – С. 31.

654 Афганистан: подводя итоги... – С. 6.

655 Добрынин А. Ф. Сугубо доверительно. Посол в Вашингтоне при шести президентах США (1962–1986). – М., 1996. – С. 455.

656 Рубцов Ю. В. Указ. соч. – С. 53.

просто непробачно»⁶⁵⁷. Ю. В. Андропов першим зрозумів згубність прийнятого рішення і спробував «вийти» з Афганістану під час свого генсекства. Натомість Д. Ф. Устинов до своєї смерті у 1984 р. був переконаний у вірності обраного в ДРА курсу⁶⁵⁸. З-посеред цих трьох мемуари залишив лише А. А. Громико. Попри те, що вийшли спогади в роки «перебудови», вони засвідчують, що міністр також залишався в полоні ідей про виправданість рішень грудня 1979 р.

У сучасній російській науці поряд з виправданням і навіть схваленням дій Кремля в грудні 1979 р. відбувається певна реабілітація А. А. Громико. М. В. Майоров пов'язував з ним «найбільш значні зовнішньополітичні досягнення країни в 60–70-ті роки минулого століття», доводив, що «він домагався... зміцнення міжнародних позицій Радянського Союзу, уникаючи непотрібної конфронтації і не ставлячи крайніх, кінцевих цілей на рівні практичної дипломатії»⁶⁵⁹. Тож участь А. А. Громико у прийнятті рішення про інтервенцію в ДРА подана як вияв державної і дипломатичної мудрості.

Називали й інших діячів, які могли вплинути на прийняття того рішення. Серед таких був помічник Л. І. Брежнєва А. М. Александров-Агентов. А. С. Черняєв згадував, як за кілька днів після вбивства Н. М. Таракі той сказав К. Н. Брутенцу, що пора вводити війська⁶⁶⁰. Хоча сам помічник згадував, що про введення військ дізнався вже як про доконаний факт⁶⁶¹.

Можна і далі шукати докази в цьому «розслідуванні». Найбільш зваженим буде говорити про колективну відповідальність кремлівського керівництва за прийняття того рішення, адже кожен із посадовців у силу своїх повноважень долучився до його прийняття і реалізації.

Тлумачення мотивів рішення про інтервенцію в ДРА пройшло тривалу еволюцію, яка останніми роками набула зворотного характеру. У 1980-ті рр. писали про необхідність порятунку «Квітневої революції» від агресії зовні, підміняли поняття і

---

657 Арбатова Г. Человек системы. Наблюдения и размышления очевидца ее распада. – М., 2002. – С. 292.

658 Жемчугов А. А. Указ. соч. – С. 208.

659 Майоров М. В. Историческое прошлое и внешняя политика России // Новая и новейшая история. – 2012. – №2. – С. 123–124.

660 Черняев А. С. Моя жизнь и мое время. – М., 1995. – С. 400.

661 Александров-Агентов А. М. От Коллонтай до Горбачева. – М., 1994. – С. 247.

спотворювали події: спочатку «прогресивні кола НДПА» повалили режим Х. Аміна, а вже потім запросили радянські війська. Політика Х. Аміна загрожувала «безпеці і суверенітету країни», а радянські війська мали сприяти у відбитті агресії проти ДРА⁶⁶². На думку провідного в СРСР дослідника радянсько-афганських відносин Л. Б. Теплинського, «у Радянського Союзу не було коливань щодо того, допомагати чи не допомагати афганському народові в захисті його незалежності». Тому «введення радянських військ до Афганістану було повністю виправданим і своєчасним»⁶⁶³. В іншому дослідженні він писав, що СРСР мав усі підстави допомагати афганській революції, але в кінці 1979 р. економічної і політичної допомоги було вже недостатньо. «Патріотично налаштована більшість НДПА», яка повалила антинародний режим Х. Аміна і започаткувала цим новий етап Квітневої революції, потребувала військової допомоги⁶⁶⁴. Р. А. Ульяновський писав: «радянські війська були спрямовані до Афганістану на прохання уряду цієї країни в його різних складах»⁶⁶⁵.

Після офіційного визнання рішення по Афганістану «помилковим» радянські вчені наголошували на тогочасній зовнішньополітичній ситуації. Син міністра, історик А. А. Громико обґрунтовував дії Кремля сукупністю об'єктивних і суб'єктивних факторів. Першим було «прагнення уряду США дестабілізувати становище на південному фланзі радянського кордону і створити загрозу нашій безпеці. Після втрати шахського Ірану і виведення звідти озброєння, націленого на СРСР, стали реальними наміри заміни Ірану Пакистаном, і, якби це стало можливим, Афганістаном». До суб'єктивних він відніс убивство «лідера Квітневої революції» Н. М. Таракі⁶⁶⁶.

---

662 Игнатов А. В. Революция, рожденная в апреле (репортажи из Кабула). – М., 1980. – С. 69–71.

663 Теплинский Л. Б. СССР и Афганистан. 1919–1981. – М., 1982. – С. 234–237.

664 Теплинский Л. Б. История советско-афганских отношений. 1919–1987. – М., 1988. – С. 280.

665 Ульяновский Р. А. Афганская революция на современном этапе // Вопросы истории КПСС. – 1982. – №4. – С. 91.

666 Так мы вошли в Афганистан: Диалог ведут политический обозреватель «ЛГ» Игорь Беляев и член-корреспондент АН СССР Анатолий Громыко // Литературная газета. – 1989. – 28 сентября. – С. 14.

У публікаціях 1990 – початку 2000-х рр. поряд із у цілому засудженням інтервенції в ДРА тривав пошук мотивів, які підштовхнули до неї. Звичним був їх розгляд у контексті «холодної війни». А. М. Афанасьєв наголошував на прагненні не допустити перетворення ДРА на дружню США країну⁶⁶⁷. М. А. Гарєєв говорив, що «радянське керівництво діяло зовсім не в політичному вакуумі», додаючи, що «США і Пакистан підштовхували Кремль до такого рішення»⁶⁶⁸. Г. М. Корнієнко наголошував на страхові не просто втратити Афганістан, а втратити «майже соціалістичну країну»⁶⁶⁹.

Такий підхід часто використовувався задля виправдання дій Кремля і зняття відповідальності з СРСР. Український вчений А. А. Костиря доводив «солідарну відповідальність СРСР і США за генералізацію конфлікту» в Афганістані⁶⁷⁰. В іншій статті цю відповідальність вчений поширив на Іран, Пакистан і Китай⁶⁷¹. Виправдання інтервенції СРСР у ДРА тодішньою геополітикою притаманна російській неоімперській історіографії. Ю. Г. Мухін визнавав її стратегічною необхідністю, а головним мотивом – «інтерес наддержави СРСР... у захисті власних південних кордонів, а з іншого боку – інтерес іншої наддержави закріпитися в регіоні»⁶⁷².

Останнім часом тенденцією став відхід від об'єктивного аналізу, перекручування фактів. Колишній «СМЄРШовець», пізніше – начальник 5-го управління КДБ генерал армії Ф. Д. Бобков виправдовував вторгнення в ДРА діями США: американські кораблі увійшли до Перської затоки, відтак, могли вторгнутися до Ірану, що загрожувало і СРСР, і Афганістану⁶⁷³. В. О. Крючков в інтерв'ю казав: «Іншого шляху не було... Більше того, я вражений далекоглядністю наших тодішніх керівників... Вони зазирали далеко наперед»⁶⁷⁴. Побутувала думка, що рішення про інтервенцію в ДРА було

667 Афанасьев А. Н. Афганистан: почему это произошло // Коммунист вооруженных сил. – 1991. – №12. – С. 73.

668 Гареев М. После драки... // Родина. – 1999. – №2. – С. 115.

669 Корниенко Г. М. Указ. соч. – С. 111.

670 Костыря А. А. О параметрах и определении афганской эпопеи 1979–1989 годов: <http://afghanistan.ru/doc/12561.html>

671 Костиря А. Военно-политична спецоперація СРСР в Афганістані (1979–1989 рр.) як кульмінація «холодної війни» // Політичний менеджмент. – 2008. – №1. – С. 146–147.

672 Мухин Ю. Афганский фронт СССР. – М.: Алгоритм, 2009. – С. 6.

673 Бобков Ф. Д. Последние двадцать лет: Записки начальника политической контрразведки – М., 2006. – С. 31.

674 Исповедь маленького человека. Бывший шеф КГБ СССР Владимир Крючков в эксклюзивном интервью «РГ»: <http://www.rg.ru/2004/07/09/krychkov.html>

зумовлене необхідністю захисту мирного населення країни від Х. Аміна й опозиції⁶⁷⁵. Генерал В. В. Андреев доводив, що в Кремлі керувалися передусім національними інтересами: «Якби ми не зайняли афганські аеродроми в грудні 1979 р., їх би зайняли американці у 1980, а не в 2000 році»⁶⁷⁶. Інший автор переконував, що Х. Амін планував 29 грудня масові розправи над радниками, і лише його усунення завадило цьому⁶⁷⁷. Важко знайти, чим різняться ці висновки від публікацій 1980-х рр.

У пострадянських, а подекуди і в західних, працях ухвалу Політбюро пов'язували з рішенням міністрів закордонних справ і оборони країн-членів НАТО про розміщення в Західній Європі ракет середньої дальності «Круз» і «Першинг-2» того ж дня⁶⁷⁸. Це «ракетне питання» як поштовх до інтервенції в Афганістан припускали раніше О. А. Ляховський⁶⁷⁹ і Г. М. Корнієнко⁶⁸⁰.

У деяких російських і західних публікаціях йшлося, що Кремль розраховував на блискавичну кампанію: війська за 6–12 місяців наведуть у ДРА лад і повернуться додому. На користь цього припущення свідчать розрізнені свідчення учасників та сучасників тих подій. Перший заступник міністра оборони С. Л. Соколов, призначений відповідальним за операцію, 21 грудня говорив дружині: «Новий рік разом не зустрінемо, але за місяць усе скінчиться і поїдемо в санаторій». Тоді ж А. А. Громико на зауваження посла в США А. Ф. Добриніна, що Афганістан може зіпсувати відносини із США, відповів: «Це лишень на місяць»⁶⁸¹. Напевне, підставою для цього був досвід Угорщини чи Чехословаччини, коли раптові військові операції дозволяли швидко врегульовувати складні для Москви політичні проблеми.

Багато йшлося, що армію вводили не для того, щоб воювати. А. А. Громико писав, що війська за задумом мали захищати мирних

---

675 Широин В. Под колпаком контрразведки. Тайная подоплека перестройки. – М., 1996. – С. 121.

676 Андреев В. В. Неожиданная война. – Воронеж, 2004. – С. 28.

677 Красюк В. П. Бой у кишлака Дури. – К., 2007. – С. 42.

678 Рогоза С. Л., Ачкасов Н. Б. Засекреченные войны. 1950–2000 гг. – СПб., 2003. – С. 340–342; Рубцов Ю. В. Указ. соч. – С. 55; The Cambridge History of the Cold War. – Volume III. Ending. – Cambridge University Press, 2010. – P. 103.

679 Ляховский А. К положению в «А». Как принималось решение о вводе советских войск // Родина. – 1999. – №2. – С. 41.

680 Корниенко Г. М. Указ. соч. – С. 111.

681 Цит. за: Горлицкий Н. И. Там, за рекой – Афганистан. – Житомир, 2010. – С. 85–86.

афганців від заколотників і постачати кишлаки усім необхідним для життя⁶⁸². Як писав А. М. Александров-Агентов, сам факт присутності радянських військ мав змусити опозицію скласти зброю⁶⁸³. В. І. Варенников згадував, що, згідно позиції Генерального штабу, війська мали стояти в гарнізонах⁶⁸⁴. Щоправда, в іншому місці цю ідею в умовах громадянської війни генерал назвав наївною⁶⁸⁵. О. В. Окорочков вважав, що на Москву вплинув приклад Куби: ввезли ракети, потім вивезли, а Ф. Кастро отримав гарантії безпеки. Так само розраховували і в Афганістані: ввести війська, налякати цим самим Захід і забезпечити Б. Кармалю політичні дивіденди⁶⁸⁶. Водночас популярною була думка про необхідність блискавичної військової операції. На думку М. А. Гарєєва, якщо вже вирішили вводити війська (сам він це рішення не схвалював), то слід було вводити 20–30 дивізій і діяти рішуче, як у 1956 чи 1968 рр.⁶⁸⁷ Такої ж думки був маршал В. Г. Куліков⁶⁸⁸.

Силове рішення часто пояснювали ідеологічними чинниками, адже Афганістан у Кремлі розглядали як фронт боротьби комунізму з імперіалізмом. СРСР звик підтримувати будь-який суспільний рух, який проголошував свою відданість марксизму, а поразка «братньої» партії в сусідній країні могла зашкодити його авторитету. Як писав А. Л. Адамішин, «за тодішньої системи суспільних відносин, народного господарства з його гіпертрофованим військово-промисловим комплексом, структури влади, в якій переважали силові відомства, загальним мілітаризованим мисленням Афганістан був фатальним, як фатальними виявилися його наслідки»⁶⁸⁹.

Деякі автори, виправдовували військове втручання в афганську кризу, але засуджували механізм прийняття рішення⁶⁹⁰. Абсурдність

682 Громько А. А. Указ. соч. – С. 180.

683 Гай Д., Снегирев В. Указ. соч. – С. 83.

684 Афганістан: подводя итоги... – С. 6.

685 Варенников В. Верхи желали славы, военные выступали против войны // Родина. – 1999. – №2. – С. 101.

686 Окорочков А. Секретные войны Советского Союза. Первая полная энциклопедия. – М., 2008. – С. 162.

687 Гареев М. Указ. соч. – С. 115.

688 Куликов В. Г. Когда ошибка хуже преступления. Афганістан: новые оценки и выводы // Военно-исторический журнал. – 1996. – №6. – С. 87.

689 Адамішин А. Указ. соч. – С. 5.

690 Война в Афганістане / Пиков Н. И. и др. – М., 1991. – С. 189; Сафронов В. Г. Как это было // Военно-исторический журнал. – 1990. – №5. – С. 68.

цього є незаперечною, адже, якщо рішення про військову інтервенцію до сусідньої країни приймається на підставі референдуму, воно не стає «законним».

Сьогодні те рішення здебільшого засуджується. М. В. Попович писав, що воно відповідало «імперським принципам зовнішньої політики СРСР»⁶⁹¹. М. Ф. Слінкін називав його протиправним⁶⁹², а В. М. Топорков – «великим прорахунком»⁶⁹³. Водночас були відмінні оцінки. О. В. О कोरोков вважав рішення Політбюро законним і необхідним⁶⁹⁴. На думку Т. В. Рабуш, воно було спрямоване на стабілізацію ситуації в ДРА і було виправданим⁶⁹⁵. М. Ф. Полинов чи не головним мотивом Кремля називав майже «доведений» зв'язок Х. Аміна з США. У Москві зважали на ситуацію в Ірані, відносини з Китаєм, втрату Москвою позицій у «третьому світі». Тож поразка в ДРА стала б для Кремля фіаско, а усунути Х. Аміна без військ було неможливо. У статті повсюдно вжито «введення військ», а запрошення радянських військ Н. М. Таракі й Х. Аміном тлумачилося як «більш вагома підстава», аніж Договір 1978 р. чи Статут ООН⁶⁹⁶.

На нашу думку, ці пояснення є надуманими і покликані виправдати рішення Політбюро. Афганістан завжди, навіть за режиму М. Захір-шаха і майже «реакційної» диктатури М. Дауда, був вірним союзником і надійним партнером СРСР. Навряд чи «майже свій» Х. Амін становив для нього реальну загрозу. Навряд чи у Кремлі зважали і на ісламський фактор. Як тоді пояснити проведення у вересні 1979 р. у Душанбе міжнародного симпозиуму за участю мусульман СРСР і правовірних із понад 30 країн світу⁶⁹⁷?

Варті уваги оцінки можливих мотивів Кремля аналітиків різних відомств США. 31 грудня 1979 р. посол США у Москві Т. Уотсон звів їх до наступних: 1. бажання замінити Х. Аміна на такого лідера,

---

691 Попович М. Червоне століття. – К., 2005. – С. 661.

692 Слінкин М. Ф. Указ. соч. – С. 147.

693 Топорков В. М. Советско-афганские отношения в 1975–1991 гг.: исторический опыт разработки и реализации военно-политической стратегии СССР: авт. дисс... док. ист. наук: 07.00.02. – Чебоксары, 2015. – С. 19.

694 О कोरोков А. Указ. соч. – С. 161.

695 Рабуш Т. В. Противостояние США и Советского Союза в Афганистане (1979–1985 гг.): авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.05. – СПб., 2011. – С. 15–16.

696 Полинов М. Ф. Все было не так просто. Причины и мотивы ввода советских войск в Афганистан в 1979 году // Общество. Среда. Развитие (TERRA HUMANA). – СПб. – 2010. – №4. – С. 67–69.

697 Геллер М. Я. Российские заметки. 1969–1979. – М., 1999. – С. 551.

який би стабілізував ситуацію в ДРА і поклав край повстанському рухові; 2. забезпечення республік Середньої Азії з їх переважно мусульманським населенням від можливої перемоги моджахедів у ДРА; 3. бажання влаштувати «санітарний кордон» навколо КНР за рахунок МНР, ДРА, країн Індокитаю; 4. можливо, розчистити шлях до Індійського океану через Пакистан або до Перської затоки через Іран. Підштовхнути СРСР до таких дій могли погіршення відносин із США і країнами НАТО, сумніви в перспективах ратифікації ОСО-2. Відносини з КНР також не мали тенденцій до покращення. Дипломат підсумував, що радянські лідери не бачили жодного стримувального фактору, який міг би попередити інтервенцію.

На думку в. о. директора Бюро розвідки і досліджень Д. Марка, СРСР «заплутався у своїй політиці» і не міг залишити ДРА, не підірвавши іміджу марксистської наддержави, яка завжди захищала соціалістичні і потенційно соціалістичні режими. Москва не могла допустити появи на своїх кордонах недружнього режиму. Так само оцінювали ситуацію і в ЦРУ: головним мотивом рішення був заколот, який загрожував повалити режим НДПА і створити небезпеку на радянських кордонах. У Кремлі були переконані, що Х. Амін був не здатний зупинити ерозію режиму, а для його заміни необхідною була військова підтримка. Не відкидалася вірогідність прагнення Москви посилити свій вплив у регіоні через тиск на Іран і Пакистан.

З огляду на це, зрозумілими є спроби порівняння афганської кризи з чехословацькою. Тоді агресія СРСР і його союзників по ОВД вплинула на сусідів (Румунію і Югославію), які, хоча й засудили її, надалі у відносинах із Москвою були більш обережними. Захід також, попри попередній шок, згодом змирився і пішов на «розрядку». Тож досвід 1968 р. був врахований Кремлем у 1979 р. Там сподівались, що світове обурення буде нетривалим, занепокоєність зменшиться, а тим часом радянські війська зможуть придушити афганський заколот. Тож Афганістан не був свідченням відмови СРСР від «розрядки», а радше засобом примусу США до неї.

Згодом навколо оцінки радянської акції в ДРА склалися два підходи. Згідно першого, рішення по Афганістану стало «відхиленням від норми», головним мотивом СРСР був захист дружнього режиму, і він не мав інших амбіцій у регіоні. Це породжувало надії на пошук взаємовигідної формули врегулювання афганської проблеми. Прибічники другого події навколо ДРА тлумачили як прояв нової «радянської поведінки», коли військова міць витісняла марксистську ідеологію як головне джерело

радянської експансії в світі. Чимало представників американського дипломатичного корпусу і силових відомств схилилися до першого варіанту. Адептом другого був З. Бжезінський. 2 і 3 січня 1980 р. він писав Дж. Картеру, що ДРА – це не просто перша держава за межами «радянського блоку», куди після 1945 р. вторгнувся СРСР. Це сьома країна, де до влади прийшли «комуністи» за підтримки радянської зброї і радників (В'єтнам, Ангола, Лаос, Ємен, Камбоджа, Ефіопія, ДРА – О.К.), при цьому в чотирьох із них за останні два роки. Тож радник президента вважав це стійкою тенденцією, яка була спричинена млявими діями у відповідь з боку США в попередніх випадках⁶⁹⁸. Пізніше З. Бжезінський говорив, що в Кремлі не вірно оцінили становище в ДРА і радянсько-американські відносини, а джерелом помилки «був догматичний, надмірно ідеологізований тип мислення. ...Мав місце випадок ідеологічної сліпоти, обтяженої невірною воєнною оцінкою ситуації»⁶⁹⁹.

У західній історіографії мотиви, які спонукали радянське керівництво до вторгнення в ДРА, тлумачилися по-різному. Багато вчених вважали його складовою «холодної війни», яке було спрямоване проти Вашингтона. С. Таннер писав, що ціллю Москви були не афганські пастухи, а США⁷⁰⁰. Часто підкреслювали вплив Ісламської революції 1978–1979 рр. в Ірані: радянські лідери побоювалися перемоги в ДРА ісламістів з огляду на мільйони «власних» мусульман у республіках Середньої Азії⁷⁰¹.

Чимало авторів вважали, що в Кремлі побоювалися падіння режиму НДПА⁷⁰². П. Кальвокорессі тлумачив дії Москви як реакцію на «шарахання некомпетентної маріонетки, що заплуталася»⁷⁰³. СРСР занадто багато вклав в ДРА, щоб усе втратити, тож війська були засобом порятунку режиму НДПА в межах «доктрини Брежнєва»⁷⁰⁴. «Загравання» Х. Аміна з Пакистаном і США підштовхнуло Кремль

698 Ковальков О. Л. Радянська інтервенція... – С. 96–97.

699 Афганская карта / Интервью с З. Бжезинским // Родина. – 1999. – №2. – С. 45.

700 Tanner S. Afghanistan. A Military History From Alexander The Great to the Fall of the Taliban. – Cambridge, 2002. – P. 234.

701 Ванден Берге И. Историческое недоразумение? «Холодная война». 1917–1990. – М., 1996. – С. 212; Tanner S. Op. cit. – P. 234; Wahab S., Youngerman B. A Brief History of Afghanistan. – New York, 2007. – P. 153.

702 Isby D. Russian War in Afghanistan. – Oxford, 1986. – P. 6; Conflict in Afghanistan: A Historical Encyclopedia / Frank A. Clements. – ABC-CLIO, 2003. – P. 19.

703 Кальвокорессі П. Мировая политика после 1945 года. – Кн. 2. – М., 2000. – С. 100.

704 Amstutz J. B. Afghanistan: The First Five Years of Soviet Occupation. – Washington, 1986. – P. 28.

до крайніх засобів, аби ДРА не перетворилася на недружню країну, на кшталт Ірану чи Туреччини⁷⁰⁵. Д. Гранвілл Кушінг цей страх Москви перед ідеологічним відхиленням кабульського режиму і можливою «реставрацією капіталізму» називав панівною ідеєю історіографії США⁷⁰⁶. Свою роль відіграло і те, що в СРСР бачили Афганістан відсталою країною з неграмотним і релігійним населенням. Цей образ змусив прирівняти відсталість і політичну незрілість афганців з відсутністю у них волі опиратися радянському проникненню⁷⁰⁷.

У багатьох дослідженнях підкреслювалося, що агресія в Афганістані була частиною «великої стратегії», яка містила військові і невійськові методи у новій Великій грі, якою була «холодна війна»⁷⁰⁸. СРСР мав багатий досвід підтримки непопулярних режимів силою зброї, як то було в НДР, Угорщині чи Чехословаччині. Тож у Кремлі сподівалися, що в Кабулі вдасться зробити те, що вийшло в Будапешті чи Празі⁷⁰⁹. Утім у Східній Європі СРСР діяв у «своїй» сфері впливу, Афганістан же до неї не належав⁷¹⁰. І. Валента писав, що Афганістан не був ані етапом на шляху СРСР до Індійського океану, ані актом оборони Середньої Азії. Це була частина брежнєвської лінії використання сили в міжнародних відносинах, започаткованої у 1968 р. у Празі, і яку наслідували Куба в Анголі і В'єтнам у Камбоджі. Афганістан став кульмінацією цієї політики⁷¹¹.

Деякі американські вчені вважали, що Афганістан був потрібен Кремлю для випробування в бойових умовах нового озброєння, військової техніки і армії, яка після 1945 р. «застоялась» у казармах⁷¹². В історіографії США побутувала і «теорія слабкості»: Афганістан продемонстрував нездатність СРСР вести зовнішню політику «цивілізовано», був своєрідним актом відчаю⁷¹³.

Абстрагуючись від усіх версій щодо можливих мотивів і чинників, які схилили радянське керівництво до військового

---

705 Amstutz J. В. *Op. cit.* – Рр. 28, 40; Wahab S., Youngerman В. *Op. cit.* – Р. 153.

706 Гранвилл Кушінг Д. Советские военные интервенции в Венгрии, Чехословакии и Афганистане: сравнительный анализ процесса принятия решения. – М., 1993. – С. 6.

707 Там же. – С. 83.

708 Там же. – С. 7.

709 Там же. – С. 112; Tanner S. *Op. cit.* – Р. 234.

710 Arnold A. *Afghanistan: The Soviet Invasion in Perspective.* – Stanford, 1985. – Р. 112–113.

711 Валента И. Три урока Афганистана // Новое время. – 1990. – №30. – С. 28.

712 Гранвилл Кушінг Д. Указ. соч. – С. 86.

713 Там же. – С. 8.

вторгнення до суверенної держави, слід констатувати, що жоден із них не може слугувати його виправданням. Цим рішенням Кремль знехтував нормами міжнародного права, це був акт брутального військово-політичного свавілля. Ядерна наддержава, яка в умовах «холодної війни» взяла на себе відповідальність не лише за підконтрольну їй частину світу, але й за мир у всьому світі, вдалася до військової агресії проти суверенної держави. Для СРСР це була спроба чергового «експорту революції», спосіб посилити свої позиції у стратегічно важливому регіоні Центральної і Південної Азії. Авантюризм і непродуманість того рішення обернулося трагедією для Радянського Союзу і перетворило Афганістан на «гарячу точку», якою він лишається по сьогодні.

Отже, наприкінці 1979 р. радянське керівництво ухвалило рішення про військову інтервенцію в Демократичну республіку Афганістан. Її метою було усунення від влади угруповання Х. Аміна і заміна його лідером фракції «Парчам» Б. Кармалем. На думку Кремля, це мало зміцнити режим НДПА, а радянські війська мали стати головним знаряддям порятунку «Квітневої революції» і перемоги над опозицією в громадянській війні. Попри усталену думку, що рішення про інтервенцію було прийняте Політбюро ЦК КПРС 12 грудня 1979 р. ми довели, що воно було ухвалене раніше, а підготовка до вторгнення почалася наприкінці листопада – на початку грудня того року.

2.2. Радянське вторгнення в Афганістан у грудні 1979 р.

25 грудня 1979 р. міністр оборони СРСР Д. Ф. Устинов надіслав головнокомандувачам сухопутними військами, ВПС і військами ППО, командуючому ТуркВО і Начальнику Оперативної групи Генерального штабу СРСР директиву під грифом «Таємно», в якій йшлося: «Перехід і переліт державного кордону Демократичної республіки Афганістан військами 40-ї армії і авіації ВПС розпочати о 15.00 25 грудня ц. р. (час московський)»⁷¹⁴. Проте перші літаки прибули до Кабула напередодні. 24 грудня в підмосковній Балашихі ЦРУ зафіксувало Ту-134 з системою супутникового зв'язку (такі використовувало лише вище військове керівництво) у супроводі

⁷¹⁴ Цит. за: Кошелев В. М. Указ. соч. – С. 269.

30 Іл-76⁷¹⁵. Того ж дня на військових аеродромах ТуркВО були зосереджені 50 Іл-76 із 3-ї і 18-ї гвардійських військово-транспортних дивізій (вТД), 40 Ан-22 з 12-ї вТД, понад 200 Ан-12 із 6-ї і 7-ї гв. вТД⁷¹⁶. Перекладач в афганському військовому училищі Є. О. Кісельов згадував, що увечері 24 грудня літаки пролітали з інтервалом у хвилину і приземлювалися на Кабульському аеродромі⁷¹⁷.

Передові частини 40-ї армії перетнули кордон Демократичної республіки Афганістан 25 грудня 1979 р. З цією метою через Амудар'ю в районі Термеза в Узбекиській РСР було споруджено понтонний міст. Цим шляхом увійшла в ДРА 108-а (Невельська двічі Червонопрапорна) мсд. Як згадував її пізніший командир генерал-полковник В. М. Баринькин, увесь шлях від Пулі-Хумрі до Кабула дивізія пройшла в умовах гірського бездоріжжя і «майже безперервного ворожого вогню». Під час переправи з мосту в Амудар'ю впав БТР, загинули два офіцери і двоє рядових⁷¹⁸.

На аеродроми в Баграмі і Кабулі прибували військово-транспортні літаки з бійцями 105-ї пдд, що базувалась у Фергані (Узбецька РСР), і 103-ї гв. пдд з Вітебська (Білоруська РСР). Першим у Кабулі висадився 345-й парашутно-десантний полк 103-ї гв. пдд на чолі з капітаном А. М. Алієвим. Він узяв під контроль аеродром і забезпечив подальшу висадку десантників⁷¹⁹. Афганське керівництво повідомили, що до Кабула на його прохання для посилення збройних сил ДРА прибула мотострілецька дивізія⁷²⁰. Проте в афганській столиці в той час були не лише афганці. Співробітники дипломатичних представництв різних країн, журналісти й інші іноземці були шоковані побаченням. З огляду на це, варті уваги документи американського посольства в Афганістані й американської розвідки, які суттєво доповнюють скупі інформацію з радянських джерел.

26 грудня посольство США в ДРА повідомляло, що напередодні біля 4-ї ранку до Кабула почали прибувати радянські Ан-12, Ан-22 і

---

715 Article in the National Intelligence Daily. – Washington, December 24, 1979 // FRUS. – V. XII – P. 257.

716 Сивухин О. В. Дванадцять лет в небе Афганистана // Военно-исторический журнал. – 2008. – №8. – С. 39.

717 Киселев Е. Невыносимая страна Андропова // Московские новости. – 2004. – №49 (24–30 декабря). – С. 30.

718 Барынькин В. М. Указ. соч. – С. 3.

719 Скрынников М. Ф. Указ. соч. – С. 53.

720 Там само. – С. 57.

Іл-76 з військами і технікою. Наступна хвиля розпочалася о 18-й, але кількість літаків було важко встановити. За підрахунками офіцера з посольства, між 22-ю годиною 25 грудня і 6-ю годиною наступного дня прибуло біля 130 літаків з маркуванням «ВПС СРСР». Афганець, який прилетів з Нью-Делі, повідомив у посольство США про радянські БТР-и на летовищі Кабула. Афганські ЗМІ жодним чином не реагували на таку активність радянської авіації. Під час засідання Спеціального координаційного комітету 26 грудня повідомлялося про загалом 215 рейсів радянської авіації лише до Кабула. Даних по Баграмському аеродрому і про наземні переміщення радянських військ американці тоді не мали⁷²¹. Загалом же, за даними західних інформаційних агентств, які уважно стежили за подіями в Афганістані, з 24 по 27 грудня 1979 р. лише на кабульському аеродромі здійснили посадку 350 літаків⁷²². Насправді їх було більше. Лише для перекидання 103-ї гв. пдд знадобилося 343 рейси⁷²³. Як згадували очевидці, 25 грудня в Кабулі й Баграмі літаки сідали один за одним. Ще в русі опускали рампи, двигуни не вимикали, вивантажували бійців, військову техніку й озброєння. Літаки одразу злітали, а їх місце займали інші⁷²⁴. Така інтенсивність дивувала не лише афганців та іноземців, але й радянських представників і радників, які нічого не знали про рішення Політбюро і радянські війська.

Тоді як 108-а мсд через перевал Саланг прямувала на Кабул, з Кушки в напрямку Герата і Кандагара вирушила 5-а мсд. Радянських військових дивувала відсутність на кордоні афганських прикордонників. Один з них згадував: «Шлагбаум на їхньому боці був піднятий і прикручений дротом... Пізніше я зрозумів, що цей шлагбаум був символом капітуляції Афганістану перед силою Радянської Армії і в цілому перед СРСР»⁷²⁵. Того ж дня до Баграма

---

721 Ковальков О. Л. Радянська інтервенція... – С. 93.

722 Советская внешняя политика в годы «холодной войны» (1945–1985). Новое прочтение / Отв. ред. Л. Н. Нежинский. – М., 1995. – С. 463.

723 Скрынников М. Ф. Указ. соч. – С. 54.

724 Жирохов М. А. Опасное небо Афганистана. Опыт боевого применения советской авиации в локальной войне. 1979–1989. – М., 2012. – С. 23; Слинкин-младший М. До после победы // Солдат удачи. – 2004. – №2. – С. 17–19; Ключник В. Т. Дні і ночі Кандагара: Афганський щоденник. – К.: Глобус, 1993. – С. 113.

725 Кузьмин Н. М. Войсковые разведчики в Афгане. Записки начальника разведки дивизии. – М., 2013. – С. 26.

прибули вище керівництво КДБ СРСР на чолі з В. О. Крючковим, начальник зовнішньої розвідки і кілька армійських генералів⁷²⁶.

Радянські джерела про події 25–27 грудня 1979 р. доповнюють американські документи. 27 грудня 1979 р. директор ЦРУ С. Тернер на засіданні Президентського комітету повідомив, що на той час в Афганістані перебували 10 тис. радянських вояків. Наступного дня американська розвідка інформувала про прибуття до Кабула 3 800 десантників з бронетехнікою і штурмовими гарматами. 29 грудня посольство США в Кабулі повідомляло про «безперервний потік радянської бронетехніки і військ» з боку Саланга до столиці. 31 грудня йшлося вже про 30 тис. радянських військ у ДРА, а також про колону з 500 одиниць техніки, яка прямувала від Кушки. 2 січня повідомлялось про 40-тисячний контингент, ескадрильї МіГ-21 у Кабулі і Су-17 у Шинданді, готовність ще кількох підрозділів перетнути кордон і про безпрецедентне розгортання бомбардувальників Ту-16 на півдні СРСР⁷²⁷.

Загалом же до Афганістану увійшли 201-а, 68-а, 108-а і 5-а мсд, 860-й окремий мотострілецький полк, 56-а окрема десантно-штурмова бригада, 353-а армійська артилерійська бригада, 2-а ракетно-зенітна бригада, 103-а пдд, 345-й окремий пдп, 34-й змішаний авіаційний корпус⁷²⁸. Злагоджені дії частин контингенту вторгнення свідчили про відпрацьованість радянської мобілізаційної машини і були результатом ретельної і тривалої підготовки. Це вкотре доводить, що план військової операції розроблявся заздалегідь і не міг бути ухвалений 12 чи тим більше 24 грудня 1979 р.

У деяких описах учасників тих подій радянське вторгнення малювалося трохи не як святкова прогулянка. Писали навіть про те, що перші колони радянських військ афганці зустрічали з посмішками, рукостисканнями, квітами і фруктами⁷²⁹. Квіти і фрукти? У грудні? У напівжебрацькій країні? Такі пасажі нагадують

---

726 Иванов В. Тайная война. Спецоперация КГБ и ГРУ в Афганистане (1979–1989). – Кировоград, 2014. – С. 48.

727 Ковальков О. Л. Радянська інтервенція... – С. 95.

728 Меримский В. А. Загадки афганской войны. – М., 2006. – С. 88.

729 Крахмалов С. П. Записки военного атташе. Иран – Египет – Иран – Афганистан. – М., 2000. – С. 222; Рохлин Л. «Я не боялся воевать» // Родина. – 1999. – №2. – С. 65; Рубцов Ю. В. «Афганский синдром»: советское общество и война в Афганистане // Война и общество в XX в.: в 3 кн. – Кн. 3. Война и общество в период локальных войн и конфликтов второй половины XX века. – М., 2008. – С. 439.

радянські агітаційні плакати. Начальник розвідки 201-ї мсд М. М. Кузьмін був учасником грудневої інтервенції. Він іронічно писав у своїх мемуарах: «Щось я не пригадую, щоб 28 грудня на півночі Афганістану росли квіти.... Була мерзенна погода зі снігом і дощем, і афганцям було не до квітів»⁷³⁰. Але справа була не лише в метеорологічних умовах. За словами В. М. Мітрохіна, вже 25 грудня в Кабулі висіли листівки з закликами «вигнати й провчити росіян, як колись провчили англійців»⁷³¹. Вище ми цитували генерала В. М. Баринькіна про рух радянських колон від кордону під обстрілами загонів опозиції. В іншому місці цей же автор писав, що вже 29 грудня «частини і підрозділи дивізії вели бойові дії по охороні маршрутів руху колон, окремих об'єктів, районів, що мають важливе значення, і брали участь у ліквідації банд заколотників»⁷³². Інші «інтернаціоналісти» також згадували обстріли і навіть бої під час руху радянських колон від радянсько-афганського кордону вглиб Афганістану⁷³³.

Перекидання військ як повітрям, так і сухоходом було складним. Літак Ан-22 з трьома сотнями солдатів і офіцерів 103-ї пдд 25 грудня міг і не приземлитися на аеродромі в Баграмі. Тоді на самому підльоті літака злітна смуга була знеструмлена, і технічний персонал попри заклики «шураві» відмовився відновити освітлення. Терміново організована операція підрозділів спеціального призначення завершилася захопленням керівництва і центру управління військово-повітряної бази. Літак вдалося посадити⁷³⁴. Того ж дня при заході на посадку на кабульське летовище врізався в гору Іл-76. На борту перебували семеро членів екіпажу (командир – капітан В. В. Головчин) і 37 військовослужбовців роти матеріального забезпечення 350-го пдп (офіцер, троє прапорщиків, п'ять сержантів і 28 рядових)⁷³⁵. Усі загинули. Літак упав у важкодоступному місці, тому «чорний ящик» не знайшли. Пошукова операція була припинена

---

730 Кузьмин Н. М. Указ. соч. – С. 27.

731 Mitrochin V. The KGB in Afghanistan. – Russian Edition. – Washington, D.C., 2002. – P. 61.

732 Барынькин В. М. Указ. соч. – С. 3.

733 Авдеенко С. И. Афган. Боль и память. – Мелитополь, 2017. – Сс. 16, 18, 21; Ніточко І. І. Афганістан. Чорнобиль: Випробування трагедією: Березовський район. – Одеса, 2009. – Сс. 12, 61; Опаленные афганской войной... – С. 187.

734 Иванов В. Указ. соч. – С. 47.

735 Скрынников М. Ф. Указ. соч. – С. 54.

4 січня 1980 р., і лише у вересні 2006 р. вдалося віднайти залишки літака з тілами загиблих⁷³⁶.

Особливо складно відбувався перехід частин 40-ї армії через перевал Саланг. Відкритий у 1964 р. однойменний тунель не мав жодної системи вентиляції і був не готовий до такої кількості військової техніки, яка працювала на неякісній солярці. Від безперебійної роботи двигунів танків, БТР-ів і вантажівок, які йшли суцільним потоком, тунель всередині став чорним від вихлопних газів. Частими були затори, а інструкції забороняли відкривати люки й глушити двигуни. Неодноразово описаний випадок, коли в тунелі застрягла колона танків, вихлопні гази від двигунів яких швидко заповнили увесь тунель. Офіцер відкрив вогонь із пістолета аби змусити танкістів заглушити двигуни. Від задухи і тісняви тоді загинуло до двадцяти осіб⁷³⁷. Згадували інший випадок, коли зламався БТР, і екіпаж відкрив люки. Всі, хто був у машині, задихнулися вихлопними газами⁷³⁸.

Найважливіші події мали відбутись у Кабулі. Там уже перебували радянські частини спеціального призначення КДБ і ГРУ, які за підтримки окремих підрозділів 40-ї армії мали забезпечити «політичну частину» військової операції – штурм палацу Х. Аміна і захоплення інших ключових об'єктів, заплановану на 27 грудня 1979 р. Ця операція увійшла в історію під кодовою назвою «Штурм-333» і була частиною операції «Байкал-79» із заміни керівництва ДРА і «порятунку “Квітневої революції”». Її виконання покладалося на групи спеціального призначення КДБ «Зеніт» і «Грім», «мусульманський батальйон» та інші підрозділи.

Робота над планом операції розпочалась 21 грудня. Один із його розробників, перший заступник начальника Першого головного управління КДБ СРСР В. А. Кірпи́ченко згадував, що після вивчення ситуації він разом із Головним радником КДБ в ДРА Б. С. Івановим склали колективну телеграму на адресу Л. І. Брежнєва. У ній вони аргументували, що без військової підтримки успіх операції був сумнівним, і що «у випадку невдачі Афганістан буде для нас втрачений назавжди». Москва у відповідь запевнила, що підтримка

736 Жирохов М. А. Указ. соч. – С. 27–28.

737 Фейфер Г. Указ. соч. – С. 108–109.

738 Мосейчонок І., Криворучко М. Львів–Афган–Львів (1979–1989). – Львів, 2005 – С. 182.

армії буде забезпечена⁷³⁹. 25 грудня загін «Зеніт» і «мусульманський батальйон» були передислоковані в район майбутнього об'єкту штурму – палацу Тадж-Бек, і розміщені в недобудованих казармах неподалік. Того ж дня дві «Шилки» були розташовані на панівній над палацом висоті, а десять офіцерів встановили постійний нагляд за ним⁷⁴⁰.

«Головним архітектором» операції прийнято вважати начальника Управління «С» КДБ генерала Ю. І. Дроздова. Втім, як видно зі спогадів безпосереднього керівника операції, представника ГРУ Генерального штабу ЗС СРСР полковника В. В. Колесніка, саме він підписав план і передав його на підпис Головному військовому раднику С. К. Магометову (в біографії останнього йшлося, що «йому довелося приймати безпосередню участь у підготовці і керувати здійсненням другого етапу Квітневої революції»⁷⁴¹) і Головному раднику КДБ Б. С. Іванову. Вони свої підписи не поставили, а тому В. В. Колесник написав на ватмані з планом: «План усно схвалений Головним військовим радником Магометовим С. К і Головним радником КДБ Івановим Б. С. Від підпису відмовились». Деталі майбутньої операції були відомі лише самому В. В. Колесніку і командирі «мусульманського батальйону» майору Х. Т. Халбаєву⁷⁴².

27 грудня (це була п'ятниця, мусульманський вихідний) о 15-й годині Ю. І. Дроздову передали з Москви час початку операції – «час “Ч”» – о 22-й годині за кабульським часом. Потім його перенесли на годину раніше, кілька разів уточнювали і, зрештою, встановили на 19.30. План передбачав чіткий розподіл бойових завдань між військовими підрозділами. Окрім захоплення палацу Тадж-Бек і ліквідації Х. Аміна, окремі загони отримали додаткові завдання. Загін спецпризначення КДБ «Грім» мав знешкодити окремий полк жандармерії (відповідальний – майор П. Клімов), захопити приміщення штабу ВПС ДРА (капітан А. Савельєв) і Царандоя (майор Є. Чудеснов). Загону спецпризначення КДБ «Зеніт» відвели захоплення центрального вузлу зв'язку (Б. Плєшкунов) і забезпечення снайперської підтримки всіх груп. Виконання

---

739 Очерки истории российской внешней разведки: В 6 т. – Т. 6.: 1966–2005 годы / Гл. ред. С. Н. Лебедев. – М., 2006. – С. 83.

740 Малеванный В. В. Указ. соч. – С. 120.

741 Катчиева А. П. Указ. соч. – С. 56.

742 Колесник В. Как был взят дворец Амина: <http://www.agentura.ru/library/spetsnaz50/dvorettsamina/>

«чорнової роботи» покладалося на армійський спецназ, спецназ ГРУ, десантні частини і загін спецпризначення МВС «Кобальт»⁷⁴³.

Найбільш складне завдання отримали бійці «мусульманського батальйону», які мали подавити потужну охорону Тадж-Бека. Охоронці Х. Аміна були всередині палацу, кулеметні пости розташовувалися зовні на палацовому пагорбі, контрольно-пропускні пункти – на під'їзній дорозі, пост спостереження – на сусідньому пагорбі. Водночас команда безпеки тримала кордон навколо будівлі. Три танки тримали в полі зору відкриту місцевість навколо палацу, а екіпажі мали наказ стріляти по будь-якому об'єкту, який там з'явиться. З повітря Тадж-Бек захищав зенітно-артилерійський полк, розташований неподалік. Дванадцять 100-мм зенітних гармат і шістнадцять спарених важких кулеметів ДШК могли вести вогонь і по наземних цілях. Загалом палац Х. Аміна охороняли 2 500 бійців, яким на допомогу могли прийти ще дві танкові бригади з розташованих неподалік гарнізонів.

Головне бойове завдання – ліквідацію Х. Аміна – отримали загони спецпризначення КДБ «Зеніт» і «Грім». Вони були вдягнені у форму афганської армії, як і оборонці палацу, що загрожувало втратами від дружнього вогню. Тому задля ідентифікації було вирішено надягнути на рукави марлеві пов'язки, які потім замінили смугами з розірваних бавовняних простирادل. Про серйозність операції свідчило те, що командир «Зеніту» наказав видати офіцерам по «фронтівій» чарці горілки і наказав не обідати – це мало б зменшити небезпеку інфекційного ураження на випадок поранення в черевну порожнину⁷⁴⁴.

Всього в операції були задіяні 693 особи. Це були три загони спеціального призначення КДБ («Зеніт» – 30 осіб, «Грім» – 26 осіб і «загін Голубева» – 18 осіб), у майбутньому легендарна 9-а рота 345-го пдп 105 гв. пдд на чолі з старшим лейтенантом В. О. Востротіним (87 осіб), протитанковий взвод (27 осіб) і «мусульманський батальйон» (520 осіб) Х. Т. Халбаєва⁷⁴⁵.

---

743 Колесник В. Указ. соч.

744 Там же; Баранец В. Как штурмовали дворец Амина // Комсомольская правда. – 2009. – 24 декабря; Кошелев В. Указ. соч.

745 Беляев Э. Мусульманский батальон: http://www.e-reading.by/bookreader.php/1008855/Belyaev_-_Musulmanskiy_batalon.html

Роль замполіта-агітатора перед початком операції виконав генерал Ю. І. Дроздов. В одній із хронік «мусульманського батальйону» наведені цитати з його промови. «Зараз ви почуєте наказ не полковника Колесніка, а наказ Батьківщини». «Амін – тиран, за його наказом убивають тисячі невинних людей, він поганець, який продав справу Квітневої революції, до того ж – змії підколотний, який вступив у змову з ЦРУ». «І як сказано у Корані, що за зміну віри – смерть» (ці слова адресувалися правовірним бійцям «мусбату»). Цю полум'яну промову деякі офіцери зустріли з іронією. Капітан Сатаров згадував: «У нас наймолодший солдат... і той чудово розумів, що ЦРУ... – це повна брехня, ганебно вигадана на потребу дня і під конкретну подію. Тиран просив військову допомогу... не у Сполучених Штатів, а в Радянського Союзу...»⁷⁴⁶.

Напередодні операції радянські військові радники вдалися до кількох диверсій, аби паралізувати віддані Х. Аміну війська. Бійцям танкового підрозділу, який охороняв кабульську радіостанцію, було «рекомендовано» злити пальне з баків машин, оскільки їх начебто мали замінити на більш сучасні моделі. Особовому складу танкових підрозділів 7-ї і 8-ї афганських дивізій було наказано здійснити опис несправних боєприпасів, для чого їм знадобилося вивантажити всі снаряди зі своїх танків. В інших військових частинах кабульського гарнізону наказом прибрати артилерійські батареї для підготовки до зими було знерушено близько 200 транспортних засобів⁷⁴⁷.

Сам же Х. Амін зранку 27 грудня перебував у гарному настрої: нарешті йому вдалося переконати Москву надіслати до країни свої війська. До афгансько-радянського кордону він вислав генерал-майора Бабаджана, який мав надати радянському командуванню допомогу в розгортанні і розквартируванні військ. Х. Амін навіть влаштував святковий обід у своєму палаці задля відзначення цієї довгоочікуваної і бажаної події. Під час обіду він начебто сказав: «Радянські дивізії вже на шляху сюди. Я вам завжди казав, що великий сусід не полишить нас у біді. Все йде чудово. Я постійно зв'язуюсь телефоном з товаришем Громико, і ми спільно обговорюємо питання, як краще сформулювати для світу інформацію про надання нам радянської військової допомоги»⁷⁴⁸.

---

746 Беляев Э. Указ. соч.

747 Фейфер Г. Указ. соч. – С. 85.

748 Цит. за: Гай Д., Снегирев В. Указ. соч. – С. 7.

О 13-й годині гості сіли за стіл, страви для якого приготували радянські кухарі. Особистим кухарем Х. Аміна був азербайджанець М. Талєбов, співробітник 8-го відділу Управління «С» КДБ (відповідало за політичні убивства). На цей раз отруту підсипали у вершковий суп. Після обіду кілька гостей відчули млявість, їх відправили до лікарні. Коли о 14-й годині голова Політичного управління афганської армії Е. Вазірі прибув до Тадж-Бека, він застав Х. Аміна без свідомості. Е. Вазірі зателефонував до радянського посольства, де про план вторгнення знали не більше, аніж будь який чиновник міністерства закордонних справ у Москві. До резиденції афганського лідера прибув головний хірург Кабульського військового шпиталю А. В. Алексєєв, терапевт, полковник медичної служби В. Кузнєчиков і анестезіолог О. Шанін. Вони надали Х. Аміну медичну допомогу і врятували тоді йому життя. Радянські лікарі ще перебували в палаці, коли радянські спецпризначенці розпочали його штурм.

Сигналом до початку операції став потужний вибух у центрі Кабула о 19.30. Радянські спецпризначенці за допомогою вибухівки відкрили вхід до підземної шахти, де знаходилися лінії міжнародного і військового телефонного зв'язку й мережі центральної телефонної станції⁷⁴⁹. Кабул лишився без телефонного і телеграфного зв'язку, що паралізувало роботу усіх установ і значно полегшило завдання радянським воякам.

Після цього на штурм палацу Тадж-Бек пішли спецгрупи КДБ, тоді як бійці «мусульманського батальйону» забезпечували зовнішнє кільце прикриття. «Шилки» прикривали штурмувальників ураганим вогнем. Згодом бій перемістився до самої будівлі. Спецпризначенці діяли згідно інструкцій: якщо з кімнат не виходили з піднятими руками, то двері виламували і туди жбурляли гранати. Солдати і офіцери особистої охорони Х. Аміна (близько 150 осіб) чинили відчайдушний опір. Проте впізнавши в нападниках «шураві», більшість їх здались у полон.

Як йшлося, у палаці під час штурму перебували радянські лікарі. Спочатку вони вирішили, що це напад бунтівних загонів урядової армії, прибічників Н. М. Таракі або загонів моджахедів. Проте почувши російську лайку зрозуміли, що це були свої. Лікарі спробували заховатись у конференц-залі, де їх і знайшов чергою з автомата радянський солдат. В. Кузнєчиков загинув на місці.

749 Фейфер Г. Указ. соч. – С. 81–100; Малеванный В. В. Указ. соч. – С. 121.

Як згадував ад'ютант Х. Аміна, той наказав сповістити Головного військового радника, Головного радника КДБ і радянське посольство про стрілянину в палаці. На слова, що палац штурмують «шураві», Х. Амін жбурнув в ад'ютанта попільничку і звинуватив його в брехні. Достеменно невідомо, як загинув Х. Амін. Коли група спецпризначенців, закидавши гранатами і залити вогнем автоматів другий поверх палацу увірвалися до його спальні, то побачили його мертвим.

Бій у палаці тривав загалом 43 хвилини. По завершенні стрілянини «зенітвець» майор Я. Ф. Семенов доповів по рації: «Головний – кінець! Маємо втрати. Що робити?» У відповідь він почув команду: «Відходити»⁷⁵⁰. Після того, як А. Сарварі і С. Гулябзой прибули до Тадж-Бека і впізнали Х. Аміна, його тіло загорнули в килим і винесли. Так було виконано головне завдання операції «Шторм-333»⁷⁵¹.

Як не дивно, свідчення про втрати під час операції різнились. В. О. Крючков писав про загибель вісьмох штурмувальників⁷⁵². За даними В. В. Колесніка, загинуло десятеро осіб: п'ятеро бійців «мусульманського батальйону» і п'ятеро офіцерів КДБ із груп «Зеніт» і «Грім»⁷⁵³. В. Баранець писав про чотирьох спецпризначенців і шістьох бійців «мусульманського батальйону»⁷⁵⁴. В. М. Кошелєв навів інші цифри: п'ятеро офіцерів загонів спецпризначення КДБ, семеро бійців «мусбату» і двоє десантників⁷⁵⁵. У бою за палац Тадж-Бек загинув командир загону «Зеніт» полковник Г. І. Бояринов – його прийняли за бійця охорони Х. Аміна і застрелили свої ж. Радянський військовий хірург В. Кузнечиков загинув від сліпої автоматної черги в конференц-залі палацу⁷⁵⁶. Поранення отримали 38 радянських бійців. Їх звозили до радянського посольства і там їм надавали першу медичну допомогу. Загинуло біля 350 охоронців Тадж-Бека і біля 1 700 здались у полон. Загиблих

---

750 Цит. за: Афганистан. Спецоперація в Кабуле 1979 г. Воспоминания участников // Альманах «Русские коммандос». – 1999. – №1. – С. 45.

751 Иванов В. Указ. соч. – С. 32–33.

752 Крючков В. А. Личное дело. – М., 2003. – С. 231.

753 Колесник В. Указ. соч.

754 Баранец В. Указ. соч.

755 Кошелєв В. М. Указ. соч. – С. 456.

756 Беляев Э. Указ. соч; Брейтвейт Р. Афганці: Росіяни в Афганістані (1979–1989). – К., 2013. – С. 120.

афганців поховали або біля самого палацу, або на пустирю далі від нього. В одній із таких «братських могил» поховали і Х. Аміна⁷⁵⁷.

Після взяття палацу стрілянина і вибухи в афганській столиці не вщухли. Окремі підрозділи урядової армії ДРА продовжували чинити опір ще добу, хоча більшість афганських офіцерів і солдатів здались у полон. Так, практично без бою здався особовий склад зенітного полку; так само танковий батальйон не чинив жодного опору. Одночасно з штурмом палацу Тадж-Бек групи спецпризначення КДБ за підтримки десантників зі складу 345-го пдп захопили Генеральний штаб і штаби родів військ, вузол зв'язку, будівлі ХАДу і МВС⁷⁵⁸. Важливу роль у тому, що Кабульський гарнізон не був піднятий за тривогою, відіграла згадана диверсія, яка паралізувала місто відсутністю телефонного зв'язку.

Більшість військових істориків та істориків спецслужб вважали, що «операція по здійсненню перевороту в Кабулі є найбільш успішною серед відомих аналогічних операцій»⁷⁵⁹. Підставами для таких оцінок були співвідношення сил сторін (біля 700 радянських вояків проти оборонців, яких було майже вчетверо більше), втрати штурмувальників (вони ледь сягали 5% особового складу), складність бойових завдань і блискавичність їх виконання. Звернімо увагу на формулювання в цитованій праці: «операція по здійсненню перевороту». Дехто писав про: «спецоперацію з передачі влади Б. Кармалю»⁷⁶⁰. Військову звитягу радянських спецпризначенців визнавали і на Заході. Британський історик С. Таннер штурм палацу Х. Аміна і саме вторгнення радянських військ до ДРА назвав «вражаючою демонстрацією сучасної військової міці»⁷⁶¹. Втім були й інші оцінки. Американський вчений Т. Хаммонд характеризував операцію «Штурм-333» з військового погляду – як блискачу, з політичного і пропагандистського – як бездарну⁷⁶². Український письменник-журналіст і історик спецслужб Е. В. Беляєв писав, що

757 Баранец В. Указ. соч; Колесник В. Указ. соч.

758 Колесник В. Указ. соч.

759 Мусієнко І. І., Крамаренко О. Б. Історико-аналітичний огляд досвіду бойового застосування підрозділів спеціального призначення в Афганістані // Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України. – 2010. – №1 (3). – С. 198.

760 Червонопиский С. В., Костыря А. А., Сироштан В. Г. Военно-политическая спецоперация СССР в Афганистане (25 декабря 1979 – 15 февраля 1989 гг.): Словарь-справочник. – К., 2008. – С. 25.

761 Tanner S. Op. cit. – P. 238.

762 Hammond T. T. Red Flag Over Afghanistan: The Communist Coup, the Soviet Invasion and the Consequences. – Colorado, 1984. – P. 99.

«убивство Аміна – найбільш дорого оплачена смерть в історії людства»⁷⁶³. Були й більш категоричні оцінки: «примітивно, незграбно, грубо..., у гірших афганських традиціях»⁷⁶⁴.

Головним аргументом на користь прийняття останніх характеристик може бути те, що сама інтервенція 25 грудня й операція «Шторм-333» здійснювалися на очах представників закордонних ЗМІ, дипломатичних та інших представників у Кабулі. Вже йшлося, що про масові перекидання радянських військ до ДРА у Вашингтоні знали в режимі реального часу. Так було і з подіями навколо палацу Тадж-Бек. 27 грудня посольство США в ДРА надіслало до Вашингтона три телеграми. В першій констатовалося: «Будь-яка подібність політичної незалежності Афганістану була ліквідована цими масовими повітряними перевезеннями». Дипломати повідомляли про цілковите мовчання афганських мас-медіа й уряду щодо подій у Кабулі. Повірений у справах Дж. Амстутц прогнозував апеляції до Договору від 5 грудня 1979 р. з боку афганського й радянського урядів, розмірковував про можливу реакцію Пакистану й Ірану. Дипломат озвучив важливе питання: чи означали дії Москви, що на Афганістан поширено «доктрину Брежнєва» і що країну визнано повноправним членом «соціалістичного табору»? Аналізуючи настрої населення Кабула в ті дні, він процитував афганського торговця. В розмові з працівником американського посольства той сказав: «Афганістан тепер став другою Чехословаччиною». Афганці зневірені – з прибуттям радянських бортів шансів на падіння режиму стало менше, а репресії мали посилитися – підсумував Дж. Амстутц.

У другій телеграмі з підзаголовком «Радянська інтервенція в Афганістан і що з цим робити» Дж. Амстутц радив Державному департаменту переглянути відносини США з союзниками по НАТО, Пакистаном, Китаєм, Індією. Прибуття радянських військ «з ймовірною згодою і/або на запрошення Х. Аміна» тлумачилось як свідчення кризи кабульського режиму. СРСР уперше увійшов до країни, яка не була членом Організації Варшавського договору, щоб зберегти «особливу радянську позицію», а це – вагомий крок до розширення його впливу в світі.

---

763 Беляєв Э. Указ. соч.

764 Афганские уроки: Выводы для будущего в свете идейного наследия А. Е. Снесарева / Сост. А. Е. Савинкин. – М., 2003. – С. 730.

Третя телеграма містила приголомшливі повідомлення. Американське посольство повідомляло, що приблизно о 19.30 у Кабулі розпочалися запеклі бої за участю радянських військ. Було не зрозуміло, чи всі афганські війська протистояли їм. Дипломати припускали, що афганська армія розділилася на про- і антирадянські сили. Приблизно о 22.15 хтось втрутився до ефіру «Радіо Афганістану» і повідомив про загибель Х. Аміна. Доповідач не ідентифікував себе і, за словами Дж. Амстутца, «він не поширив свій гнів на партію чи революцію». Насправді ж доля Х. Аміна в той час лишалася американським дипломатам невідомою. Повідомлялося також про відсутність жертв серед американських громадян.

Наступного дня у звіті міністерства оборони США йшлося про «насильницьке повалення уряду Аміна радянськими військами та їхніми афганськими союзниками». Кабул «надійно знаходиться в руках радянських військ і цивільних осіб, пов'язаних із новим режимом Б. Кармаля». Афганські ЗМІ звинувачували Х. Аміна у «фашизмі» і в тому, що він був «агентом американського імперіалізму». 11 січня 1980 р. американська військова розвідка підсумувала події 25–27 грудня. Щодо «Шторму-333» у зведеному звіті йшлося, що радянські «повітрянодесантні війська в Кабулі ініціювали державний переворот... в ніч на 27 грудня». Частина регулярної Радянської армії взяли під контроль урядові приміщення, радіо, шляхи в Кабулі і навколо. Х. Амін і його оточення були вбиті. Повідомлялося про 250 жертв серед радянських військ у день перевороту, але ці дані не були обґрунтовані чи підтверджені. Так само не було доказів про зіткнення і сутички з афганськими «дисидентами».

Як бачимо, у США були добре обізнані з тим, що в кабульських подіях 27 грудня брали участь радянські війська. Наголошувалося, що Х. Амін загинув через два дні після того, як вони з'явилися в Афганістані. Тож офіційні роз'яснення радянської сторони (перші передав американському послу в Москві Т. Дж. Уотсону заступник міністра закордонних справ СРСР В. Ф. Мальцев 27 грудня) американці категорично відкинули. Співробітник Ради національної безпеки М. Бремент у меморандумі до З. Бжезінського 28 грудня назвав ці радянські пояснення «нікчемними», а дії – «нахабними»⁷⁶⁵. У подальшому все це позначилося на міжнародній реакції на

765 Ковальков О. Л. Радянська інтервенція... – С. 94–95.

радянську інтервенцію в ДРА загалом і на радянсько-американських відносинах зокрема, про що йтиметься нижче.

На світанку наступного після операції дня з однією з колон радянської бронетехніки до Кабула прибув новий Генеральний секретар ЦК НДПА і голова уряду ДРА Б. Кармаль. Тоді ж кабульське радіо повідомило про суд над Х. Аміном і його страту як «ворога афганського народу» та про обрання Б. Кармаля новим Генеральним секретарем партії і головою Революційної ради ДРА. Пізніше виявилось, що радіотрансляція велася з Ташкента. Виступ Б. Кармаля був насичений емоціями, аби сфокусувати усі негативні почуття афганців на амінівському режимові і тим самим відволікти увагу від «дружнього акту» з боку СРСР⁷⁶⁶. Текст звернення здивував багатьох радянських військовослужбовців. Один згадував: «Ми всі вважали, що введення військ здійснюється саме для захисту Аміна і його уряду, а тут такий поворот»⁷⁶⁷. Інший так іронічно змалював власну реакцію на ці повідомлення: «Засоби масової інформації – велика справа, ще день – два, тиждень такої пропаганди, і комар носа не підточить, усі будуть пишатися власними “здоровими” силами, які повалили ненависного тирана»⁷⁶⁸.

Того ж дня усе амінівське оточення (багато з них перебували в лікарні після пам'ятного обіду) були заарештовані. Водночас колишніх прибічників Н. М. Таракі звільнили з в'язниці Пулі-Чархі⁷⁶⁹. 29 грудня Ю. В. Андропов у записці до ЦК КПРС повідомив про «затримання у Москві на прохання Б. Кармаля племінника колишнього президента Афганістану Х. Аміна А. Аміна, керівника контррозвідки ДРА, й осіб, що його супроводжували (лікарі й охоронці)»⁷⁷⁰. У Кабулі арешти і розстріли тривали кілька тижнів.

2 січня 1980 р. «мусульманський батальйон» передав бойову техніку і важке озброєння частинам 40-ї армії і двома Ан-22 був перекинутий до Ташкента⁷⁷¹. У квітні 1980 р. закритим указом

---

766 Коргун В. Г. Бабрак Кармаль // Азия и Африка сегодня. – 1998. – №6. – С. 39.

767 Кузьмин Н. М. Указ. соч. – С. 25.

768 Слинкин-младший М. Кабул после 27 декабря. Зарисовки с натуры // Солдат удачи. – 2007. – №1. – С. 36.

769 Фейфер Г. Указ. соч. – С. 98.

770 Архивы Кремля и Старой площади. Документы по «делу КПСС». Аннотированный справочник документов, представленных в Конституционный суд Российской Федерации по «делу КПСС» / Сост. И. И. Кудрявцев. – Новосибирск, 1995. – С. 113.

771 Колесник В. Указ. соч.

близько 400 співробітників КДБ і військовослужбовців були нагороджені орденами і медалями. Серед них було близько 300 бійців «мусульманського батальйону» (семеро з них отримали Орден Леніна). Г. І. Бояринов був нагороджений Золотою Зіркою Героя Радянського Союзу, В. Кузнєчиков – Орден Червоної Зірки (обидва посмертно). В. В. Колєсник і Е. Г. Козлов також стали Героями Радянського Союзу. В. Ф. Карпухін і Ю. І. Дроздов отримали Орден Жовтневої Революції; М. М. Романов – Орден Леніна⁷⁷².

Про повну закритість і утаємниченість операції «Шторм-333» писалося чимало. Наприклад, учасник операції, механік БМП О. Корзун отримав у своєму військовому квитку запис, що в ДРА він прибув 12 січня 1980 р.⁷⁷³ В. А. Кирпиченко згадував, що спеціальним наказом усі документи про події 27 грудня 1979 р. підлягали знищенню. «Ліквідував і я свої службові записи, де не лише за днями і годинами, але й за хвилинами було розписано, як розвивалися події в Афганістані в грудні 1979 р.»⁷⁷⁴

Зовні легка й успішна інтервенція (втім за офіційними даними в ті грудневі дні загинуло загалом 86 радянських військовослужбовців, серед яких було 9 офіцерів⁷⁷⁵), зайняття найбільших міст, взяття під контроль головних транспортних артерій породило переможну ейфорію серед радянського військового командування. Полковник А. Капінас, тодішній військовий радник у ДРА, згадував свою зустріч з маршалом Радянського Союзу С. Л. Соколовим і Головним військовим радником С. К. Магомєтовим 28 грудня 1979 р. у провінції Баглан. На озвучену полковником інформацію про активізацію загонів опозиції у зв'язку з радянським вторгненням маршал назвав А. Капінаса «панікером». Після цього він, указавши пальцем на радянські гвинтокрили в небі, сказав: «Що можуть зробити ці мужики в широких штанах проти такої сили?»⁷⁷⁶ В цих

---

772 Антонов А. Шторм-333. Как штурмовали дворец Амина // Родина. – 1999. – №2. – С. 53; Дроздов Ю. И. Вымысел исключен. Записки начальника нелегальной разведки (окончание) // Наш современник. – 1996. – №12. – С. 251.

773 Зданюк В. В. Я штурмовал дворец Амина. Армия без грифа «секретно». – Минск, 1992. – С. 78.

774 Цит. за: Очерки истории российской внешней разведки... – С. 80.

775 Беляев Э. Указ. соч.

776 Советник вспоминает... / Интервью с А. Капинасом // Аргументы и факты. – 1997. – №7 (17–23 февраля). – С. 7.

словах було все: і ставлення радянського військового командування до афганців і країни, і самовпевненість, і відчуття всездозволеності і безкарності.

Така ситуація була оманливою. Західні автори полюбили з цього приводу проводити паралелі з трьома британсько-афганськими війнами другої половини XIX – початку XX ст. Тричі вишколена й оснащена за останнім рівнем тогочасної військової техніки європейська армія, здавалося, легко і безболісно встановлювала контроль над країною. Проте з часом англійці зіштовхувались із відчайдушним народним опором і незмінно зазнавали військової поразки. Подальші події засвідчили, що британський досвід воєн в Афганістані радянські стратеги не врахували.

На Заході, передусім у США, радянську інтервенцію в ДРА назвали початком «радянського В'єтнаму». Такі аналогії втім були властиві радше американським ЗМІ. Експертне середовище і політики застерігали від них. Співробітник Ради національної безпеки С. Ларрабі в меморандумі до З. Бжезінського називав їх «спрощеними і небезпечними». Він визнавав наявність певних схожих рис, проте наполягав на суттєвих відмінностях. 1. США змушені були перевозити війська і техніку за понад 5 тис. км; СРСР же робитиме це через відкриті кордони. 2. Північні в'єтнамці воювали до приходу до Індокитаю американців 25 років, мали досвідчену, добре організовану армію і розгалужене підпілля; афганські племена мали повстанську історію, проте були погано організовані і погано керовані. 3. Північні в'єтнамці мали визнаного харизматичного лідера, національного героя; в Афганістані такого лідера наразі не було. 4. Північні в'єтнамці мали достатньо зовнішньої допомоги і зброї; в Афганістані також поки що цього не було. 5. США мали значні політичні обмеження (розпорошеність власних цілей, небажання виділити сили для військової перемоги); СРСР таких обмежень не мав. 6. Війна у В'єтнамі широко висвітлювалася в американських ЗМІ і це впливало на американське суспільство і світ у цілому; в ДРА цього не буде, Ради обмежать доступ афганських і радянських ЗМІ до війни.

М. Бремент, коментуючи статтю Д. Обердорфера «Радянський В'єтнам» («Вашингтон пост», 2 січня 1980 р.), припускав, що радянські війська встановлять контроль над головними шляхами, Кабулом і великими містами, перекриють кордон з Пакистаном, обмежать витік інформації про події в ДРА за кордон. Тож Афганістан не стане «радянським В'єтнамом», натомість стане

«радянським Ентеббе». В іншому документі М. Бремент застерігав від такого порівняння з інших міркувань. США зробили висновки з війни у В'єтнамі і переглянули засади своєї зовнішньої політики. Сподіватися, що це зробить СРСР – марна справа⁷⁷⁷.

Російські і західні дослідники також порівнювали Афганістан і В'єтнам. І там, і там вишколена, оснащена сучасним озброєнням регулярна армія наддержави мала протистояти розрізним, погано керованим партизанським загонам, бійці яких часто не мали жодної військової підготовки. Слабкість вишколу й озброєння вони могли компенсувати маневреністю, знанням місцевості і тим, що воювали вдома, за свою батьківщину. Принципова різниця полягала в тому, що американці вели війну у В'єтнамі перед телевізором: це була перша в історії війна, за якою громадяни країни могли слідкувати щоденно і щогодинно. Армія США зазнала поразки у В'єтнамі тому, що американський народ не захотів продовжувати війну. Уряд не міг воювати всупереч волі народу. Радянська армія почала війну, про яку радянський народ нічого – окрім брехні в газетах і по телебаченню, чуток і похоронок, які отримували сім'ї загиблих в Афганістані радянських солдатів – не знав⁷⁷⁸.

Майже до кінця 1980-х рр. події 25–27 грудня в радянських наукових працях і публіцистиці визначались як «початок другого етапу Квітневої революції», здійснений «здоровими силами НДПА». Вони запросили радянські війська задля «порятунку завоювань Квітневої революції». Відтак, радянське втручання в афганські події тлумачилося за допомогою категорії «введення військ», яке в суспільствознавчій науці розглядається як вступ військ однієї держави на територію іншої за згоди уряду останньої⁷⁷⁹.

У 1991 р. вийшла робота Д. Гая і В. Снігерьова, яка стала рубіжною в дослідженні проблеми. Сама її назва – «Вторгнення: невідомі сторінки неоголошеної війни» – засвідчила перегляд усталених оцінок тих подій. Як згадував В. А. Меримський, уже в грудні 1979 р. він ставив перед собою запитання: Що ж відбулося, введення військ чи вторгнення⁷⁸⁰? Напевне, так думали тоді чимало

---

777 Ковальков О. Л. Радянська інтервенція... – С. 97.

778 Геллер М., Некрич А. Утопия у власти. – М., 2000. – С. 701–702.

779 Христофоров В. С. Трудный путь к Женевским соглашениям 1988 года по Афганистану // Новая и новейшая история. – 2008. – №5. – С. 23.

780 Меримский В. А. Война в Афганистане: записки участника // Новая и новейшая история. – 1995. – №3. – С. 88.

офіцерів і політиків. Проте в науковий обіг термін «вторгнення» щодо війни в Афганістані ввели Д. Гай і В. Снігер'єв.

Під вторгненням розуміють вступ збройних сил однієї держави на територію іншої без згоди уряду останньої⁷⁸¹. Відтак, вторгнення є актом агресії, як і інтервенція – насильницьке втручання у внутрішні справи іншої держави⁷⁸². У 1990-ті – на початку 2000-х ці визначення були панівними в російських і українських публікаціях. У них переважали емоційно-викривальні оцінки подій грудня 1979 р. Інколи інтервенція в ДРА розглядалась як акція ірраціональна, як результат нерозуміння Кремлем наслідків своїх рішень і дій. За словами І. М. Зоріної, це був не просто політичний прорахунок чи помилка, а злочин перед народами обох країн⁷⁸³. А. С. Черняєв писав: «Один із західних коментаторів написав: “Це або страшний прорахунок, або страшний розрахунок”. Боюся, що другим і не пахло». І далі: «Тоді, в грудні 1979 року, ми вступили в дуже небезпечну для країни смугу маразму правлячого верху, який був не спроможний оцінити, що він коїть і навіщо»⁷⁸⁴. У захищеній у 1994 р. кандидатській дисертації читаємо, що у грудні 1979 р. радянське керівництво «виявило відірваність від життєвих реалій, неспроможність тверезо оцінювати ситуацію»⁷⁸⁵.

Втім тенденції останніх років засвідчують відхід від об'єктивного тлумачення подій 1979–1989 рр. Це відбулося під впливом ідеологічних зрушень у політиці та суспільно-політичній думці Російської Федерації, ревізії історії Радянського Союзу, його внутрішньої і зовнішньої політики. Своєю чергою це призводило до перекручування фактів. І якщо пасажі на кшталт того, що Х. Аміна усунули заколотники з опозиційних кіл НДПА («Введення радянських військ послугувало сигналом і забезпечило успішне здійснення урядового перевороту. 27 грудня невеликою групою змовників Амін був повалений і страчений»⁷⁸⁶), які містяться в у цілому фаховому дослідженні В. Рунова для початку ХХІ ст. були

781 Военный энциклопедический словарь / В 2 т. – Т. 1. – М., 2001. – С. 379.

782 Там же. – С. 635.

783 Зорина И. Н. «Третий мир»: мифы и реальность (Беседа за круглым столом) // СССР в мировом сообществе: от старого мышления к новому. – М., 1990. – С. 447.

784 Черняев А. С. Моя жизнь и мое время. – М., 1995. – Сс. 400, 401.

785 Тадж М. Афгано-советские отношения: проблемы и противоречия развития (1978–1989 гг.): авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.03. – К., 1994. – С. 15.

786 Рунов В. А. Афганская война. Боевые операции. – М. 2002. – С. 24.

нетиповими, то у подальшому подібні акценти стали тенденцією⁷⁸⁷. В опублікованій у 2010 р. біографії Г. І. Бояринова читаємо: «Події 27 грудня відкрили нову сторінку в історії Афганістану, на очах народжувалася нова суспільно-економічна формація в цьому здавалося б усіма забутому районі Центральної Азії. Про її народження проголосив у своєму зверненні до народу Афганістану в ніч на 28 грудня її новий лідер Б. Кармаль. Він звернувся до Радянського Союзу за допомогою в зміцненні молодого народної влади. Радянський уряд живо відгукнувся на прохання свого південного сусіда»⁷⁸⁸.

Радянська військова інтервенція в Афганістан не призвела до спаду антиурядового опору. Більше того, вона мала прямим наслідком активізацію афганської опозиції. Відтоді слово «шураві» для афганця стало синонімом ворога, хоча до цього воно було синонімом друга. Цілком слушним видається твердження М. Ф. Слінкіна, що «введення радянських військ не лише не забезпечило, але... ще більше ускладнило вирішення головного завдання – стабілізації ситуації всередині і навколо Афганістану»⁷⁸⁹. Очевидно, що радянське політичне і військове керівництво, з одного боку, переоцінило можливий вплив самого факту перебування радянських військ в Афганістані, а з іншого – недооцінило і знехтувало історичною пам'яттю афганців. Для них (як і для всіх мусульман) будь-які іноземні війська на території власної країни завжди сприймалися як завойовники. Відтак, проголошений ОКРВ джихад підтримали майже всі страти афганського суспільства.

Отже, 25 грудня 1979 р. почалася радянська військова інтервенція в Демократичну республіку Афганістан. Продовж кількох діб повітрям і суходелом до Афганістану перекидалися радянські мотострілецькі та повітрянодесантні частини, військова техніка і важке озброєння. 27 грудня загони спеціального призначення КДБ і ГРУ за підтримки «мусульманського батальйону» й окремих підрозділів десантників здійснили в Кабулі операцію «Шторм-333», наслідком якої стало убивство Генерального секретаря ЦК НДПА, голови Ревради й уряду ДРА Х. Аміна. Водночас радянські війська взяли під контроль урядові і силові відомства й об'єкти інфраструктури афганської столиці. 28 грудня новим афганським

787 Напр.: Мухин Ю. Афганский фронт СССР. – М., 2009.

788 Цветков А., Сурудин В. Вся жизнь – атака. – М., 2010. – С. 183–184.

789 Слинкин М. Ф. Указ. соч. – С. 157.

партійним і державним лідером став Б. Кармаль, який в прямому сенсі слова в'їхав до афганської столиці на радянських танках

2.3. Пропагандистське супроводження радянського вторгнення до Афганістану

В роки «холодної війни» жодна зовнішньополітична акція не обходилася без ідеологічного і пропагандистського її супроводження у засобах масової інформації і в офіційних заявах радянського керівництва. Пропаганда була одним із вагомих важелів управління і контролю над суспільством в умовах тоталітарного ладу. Головною її метою було виправдати й обґрунтувати ті чи ті дії в очах світової громадськості та, власне, населення СРСР. У випадку з вторгненням радянського військового контингенту до Афганістану в грудні 1979 р. пропагандистське супроводження мало відповідати масштабам події. Адже військовий конфлікт у ДРА був одним із найбільш заідеологізованих, він загострив «холодну війну» і набув характеру справжньої інформаційної війни.

Засади пропагандистського супроводження радянської інтервенції в ДРА були вироблені на засіданні Політбюро ЦК КПРС у день операції «Шторм-333», 27 грудня 1979 р. Протокол цього засідання містив кілька документів, які визначили позицію радянського й афганського урядів на наступні роки. Додаток 6 протоколу «Про пропагандистське забезпечення нашої акції щодо Афганістану» містив вичерпний перелік положень, якими мали керуватися радянські дипломатичні представництва і ЗМІ при висвітленні тих подій. Здійснене на прохання афганського уряду направлення радянських військ до ДРА переслідувало єдину ціль – надання допомоги і сприяння у боротьбі проти зовнішньої агресії (п. 2). Вона загрожувала завоюванням «Квітневої революції» і суверенітету «нового Афганістану», тож СРСР вирішив задовольнити неодноразові прохання афганського уряду про військову допомогу, «керуючись, зокрема, духом і літерою радянсько-афганського Договору про дружбу, добросусідство і співробітництво» (п. 3). Прохання уряду ДРА і задоволення цього прохання Радянським Союзом – це винятково питання відносин між обома країнами, які скористалися правом на індивідуальну і колективну самооборону, передбачену статтею 51 Статуту ООН (п. 4). Зміна афганського керівництва була «внутрішньою справою афганського народу», тож

при висвітленні цих подій слід було «виходити з заяв, опублікованих Револьюційною Радою Афганістану, з виступів Голови Револьюційної Ради Афганістану Кармаля Бабрака (так у документі – О. К.)» (п. 5). Особливо наголошувалося на необхідності «давати тверду й аргументовану відсіч будь-яким можливим інсинуаціям щодо радянського втручання у внутрішні афганські справи, яке нібито має місце. Підкреслювати, що СРСР не був і не є причетним до змін у керівництві Афганістану». Радянські війська мали сприяти «захисту суверенітету і незалежності дружнього Афганістану перед лицем зовнішньої агресії», і як тільки ця агресія припиниться, «радянські військові контингенти будуть невідкладно й повністю виведені з території Афганістану» (п. 6)⁷⁹⁰.

Ці положення були доведені радянським послам у НДР, Польщі, Угорщині, Чехословаччині, Болгарії, Кубі, Монголії, В'єтнамі (Додаток 1), послам в усіх інших державах (Додаток 2), представнику СРСР в ООН (Додаток 3) і включені до тексту повідомлення ТАРС (Додаток 4)⁷⁹¹.

Це обґрунтування мало довести, що рішення Політбюро ЦК КПРС і дії радянських військ у ДРА відповідали нормам міжнародного права. Майже десятиліття радянські журналісти, науковці і пропагандисти повторювали ці аргументи. На прес-конференції з нагоди виведення військ у лютому 1989 р. заступник міністра закордонних справ СРСР О. О. Бессмертних заявив, що «дії, пов'язані з введенням радянських військ, їх перебуванням і виведенням з Афганістану, повністю відповідають нормам міжнародного права»⁷⁹².

Першим спробував фахово оцінити грудневу акцію з позицій міжнародного права С. М. Пунжин на сторінках «Советского государства і права» в 1990 р. Вчений піддав сумніву офіційну радянську версію подій грудня 1979 р., в якій розводилися дві подійні лінії: усунення Х. Аміна і прихід до влади нового афганського керівництва на чолі з Б. Кармалем з одного боку, і введення

---

790 Секретные документы из особых папок. Афганистан... – С. 10.

791 Там же. – С. 6–10.

792 Пресс-конференция первого заместителя Министра Иностранных Дел СССР А. А. Бессмертных и заместителя Министра Обороны СССР генерала армии В. И. Варенникова в связи с завершением вывода советских войск из Афганистана // Вестник Министерства Иностранных Дел СССР. – 1989 – №5 (39). – С. 30.

радянських військ до ДРА з іншого. Слабкістю такої версії була синхронність обох подій⁷⁹³. С. М. Пунжин проаналізував обґрунтування Кремлем цієї акції і прийшов до висновків. 1. Москва і Кабул наполягали на тому, що проти ДРА здійснювалась агресія ззовні. Проте право визначати акти агресії, згідно зі Статутом ООН, належить Раді Безпеки, але ані СРСР, ані ДРА з відповідним проханням до цього органу не зверталися, РБ ООН цього питання не розглядала, тож, відповідно, факт агресії не був доведений. 2. СРСР і ДРА посилалися на статтю 51 Статуту ООН, проте переконливих доказів збройної агресії проти ДРА не надали. Позиція Москви і Кабула в практичній реалізації цієї статті була непослідовною і суперечливою. Вони були проти обговорення афганського питання в ООН, оскільки це – внутрішня афганська справа і сфера двосторонніх відносин, тим самим заперечували факт агресії. Водночас під час розгляду цього питання в ООН вони посилалися на згадану статтю Статуту. При застосуванні права на колективну оборону сторони мають повідомити про це Раду безпеки ООН, чого зроблено не було. 3. Посилання на прохання про допомогу від урядів Н. М. Таракі і Х. Аміна до 27 грудня 1979 р. не мали юридичної ваги для кваліфікації дій сторін. Або прохання від законного уряду країни на момент введення військ не було, або були брутально порушені умови перебування радянських військ на території ДРА⁷⁹⁴. На думку вченого, в грудні 1979 р. СРСР порушив основні принципи міжнародного права: принцип невторчання, право націй і народів на самовизначення, принципи незастосування сили і суверенної рівності⁷⁹⁵. Тож радянська пропаганда мусила виправдовувати ці протиправні дії.

У 1990-х – на початку 2000-х рр. більшість авторів поділяли такі висновки. З погляду міжнародного права аргументи Кремля були хиткими. По-перше, всі прохання від Н. М. Таракі й Х. Аміна були неофіційними, не були задокументовані і не могли бути підтвердженими. По-друге, законність уряду Б. Кармаля була сумнівною, оскільки він був створений не до, а після радянської інтервенції, і від нього на адресу СРСР не могло надійти жодного, нехай і неофіційного, прохання про допомогу. І по-третє, хитким

---

793 Пунжин С. М. Ввод советских войск в Афганистан: международно-правовые проблемы // Советское государство и право. – 1990. – №5. – С. 124.

794 Там же. – С. 128–129.

795 Там же. – С. 130.

було посилення на статтю 51 Статуту ООН. Країна, яка діє на її підставі, має негайно поставити до відома Раду Безпеки ООН⁷⁹⁶. Цього ж ані Кабул, ані Москва не зробили, сховавшись за заявою про «двосторонні відносини», до яких ніхто не був у праві втручатись. Та й СРСР увів свої війська до суверенної держави не з миротворчою місією, а на підтримку одного з учасників громадянської війни. І більш ніж очевидно, що ані радянсько-афганський Договір від 5 грудня 1978 р., ані Статут ООН та інші міжнародні чи міждержавні юридично-правові акти не обумовлювали силової участі однієї держави в процесі зміни вищого керівництва іншої. Тому не дивно, що Кремль не домогся розуміння і прийняття світовою громадськістю своїх дій.

Якщо назовні радянське керівництво хоча б спробувало обґрунтувати й аргументувати свої дії в Афганістані, то населення СРСР перебувало в інформаційному вакуумі. 29 грудня «Правда» розмістила текст телеграми, в якій Л. І. Брежнев привітав Б. Кармалю з обранням головою Революційної ради, Генеральним Секретарем Народно-демократичної партії Афганістану і головою уряду ДРА і «Звернення уряду Афганістану». Тобто це не була заява ТАРС чи Політбюро ЦК КПРС, а переказ «звернення» афганського уряду. «Уряд ДРА, беручи до уваги втручання і провокації зовнішніх ворогів Афганістану... і з метою захисту завоювань Квітневої революції, територіальної цілісності, національної незалежності і підтримки миру і безпеки, спираючись на Договір про дружбу, добросусідство і співробітництво від 5 грудня 1978 р., звернувся з терміновим проханням про надання невідкладної політичної, моральної, економічної допомоги, включно із військовою допомогою, за якою уряд Демократичної Республіки Афганістан неодноразово звертався до Радянського Союзу. Уряд Радянського Союзу задовольнив прохання афганської сторони»⁷⁹⁷.

Ці кілька рядків у головній радянській газеті не містили жодної інформації ані про зміст, ані про масштаби військової допомоги Афганістану з боку Радянського Союзу. 31 грудня 1979 р. на шпальтах «Правди» уперше було вжито аббревіатуру ОКРВ – «обмежений контингент радянських військ», який був спрямований до ДРА «винятково для сприяння відбиття збройного втручання

796 Устав Организации Объединенных Наций: <http://www.un.org/ru/documents/charter/>

797 Обращение правительства Афганистана // Правда. – 1979. – 29 декабря. – С 4.

зовні»⁷⁹⁸. Це визначення, запропоноване, як вважається, міністром оборони СРСР Д. Ф. Устиновим, на перший погляд видається абсурдним. Історія доводить, що «необмежених» військових контингентів не існувало і не існує. Проте, на нашу думку, і воно мало пропагандистське наповнення: якщо контингент «обмежений», то і завдання він виконував обмежені, і про жодні широкомасштабні військові дії йтися не могло. Тобто радянське керівництво прагнуло, щоб цей офіційний термін відображав кількісну обмеженість радянських військ і тимчасовість їх перебування в Афганістані.

Наступного разу «Правда» згадала ОКРВ 22 січня у вигляді листа до редакції від робітника з Салавата Л. Семенова. В ньому йшлося, що «радянський народ одностайно схвалює і підтримує рішення нашого уряду про введення обмеженого військового контингенту до Афганістану»⁷⁹⁹. Надалі, аж до початку «перебудови», радянська преса майже ігнорувала перебування радянських військ у ДРА. Натомість радянський читач отримувал дозовану інформацію про успіхи народної влади в Афганістані, підступи сил внутрішньої реакції, керованої силами імперіалізму, яким успішно протистояли збройні сили ДРА спільно з загонами Царандоя та народної самооборони. Газети періодично друкували замітки про радянських військових, які охороняли мирних жителів і шляхи сполучення від банд «душманів», супроводжували колони тракторів і автоколони з провіантом, висаджували дерева на незліченних «алеях дружби». Тож Афганська війна тривалий час була для громадян СРСР невідомою, зовні спокійною, а головне – майже безкровною. Усе це породжувало нерозуміння більшістю населення війни, яка в радянських ЗМІ і в офіційних заявах тлумачилась як «виконання інтернаціонального обов'язку».

Як видно, у спілкуванні з власним народом влада не відходила від вироблених 27 грудня 1979 р. положень. Їх повторював Л. І. Брежнєв в інтерв'ю «Правді» від 13 січня 1980 р.⁸⁰⁰ і під час зустрічі з москвичами 22 лютого 1980 р.⁸⁰¹, Ю. В. Андропов у

---

798 Петров А. К событиям в Афганистане // Правда. – 1979. – 31 декабря. – С. 4.

799 Полностью одобряем // Правда. – 1980. – 22 января. – С. 5.

800 Ответы Л. И. Брежнева на вопросы корреспондента газеты «Правда» // Правда. – 1980. – 13 января. – С. 1.

801 Брежнев Л. И. Наш курс – мирное творення. Промова на зустрічі з виборцями Бауманського виборчого округу міста Москви 22 лютого 1980 року // Брежнев Л. И. Ленінським курсом. Промови, привітання, статті. – Т. 8. – К., 1981. – С. 273–274.

Горькому 11 лютого 1980 р.⁸⁰² Їх тиражували в сотнях статей, заміток і публіцистичних видань. Вони формували в масовій свідомості офіційну версію «Афгану». У 1980-ті рр. вийшли друком сотні публіцистичних робіт, присвячених Афганістану, в яких лише принагідно згадувалися радянські війська. Здебільшого це були популяризаторські праці, в яких викладали окремі факти з історії «Саурської революції» і радянсько-афганських відносин. Історія НДПА висвітлювалася за схемою історії партії російських більшовиків: НДПА, як і свого часу РСДРП, пережила репресії і підпілля, визріла до революції, не змогла уникнути помилок, але знайшла в собі сили для самоочищення і вдосконалення своєї політики⁸⁰³.

Поширеною формою таких публікацій були репортажі з Афганістану. Подані як «інформація з центру подій», витримані в кращих традиціях радянської журналістики тих часів, вони виглядали правдоподібно. Один із них був переповнений описами злочинів «бандитів», у лавах яких полковник-журналіст ідентифікував єгиптян, пакистанців, американців: «Зловісний, диявольський альянс ворогів революції!»⁸⁰⁴ Про радянські війська в цій роботі не згадано жодним словом. У репортажах кореспондента «Нового часу» А. В. Ігнатова йшлося, що внутрішня політика Х. Аміна, який «позрадницьки повалив законного главу держави Н. М. Таракі, фізично знищив його», стала «загрозою демократичному ладові, безпеці і суверенітету держави». «Здорові сили НДПА» на чолі з Б. Кармалем усунули небезпеку і почали «другий етап Квітневої національно-демократичної революції». Щодо радянських військ, то «єдине завдання, поставлене перед радянськими контингентами – сприяння афганцям у відбитті агресії ззовні»⁸⁰⁵. Журналіст із НДР Х. Кушнік також згадав радянські війська і виправдав їх перебування в ДРА особливими відносинами між обома країнами. За його словами, СРСР

---

802 Андропов Ю. В. Единство народа – великая сила. Речь на встрече с избирателями Приокского избирательного округа по выборам в Совет Союза Верховного Совета СССР 22 февраля 1980 г. // Андропов Ю. В. Избранные речи и статьи. – М., 1983. – С. 187.

803 Ковальков О. Л. Висвітлення воєнних дій СРСР у Демократичній республіці Афганістан у радянській науковій, науково-популярній літературі та публіцистиці // Вісник Черкаського університету. – Серія: Історичні науки. – 2020. – №2. – С. 93.

804 Изгаршев В. Ф. По долгу интернационалистов: Из афганского блокнота военного журналиста. – М., 1981. – С. 12.

805 Игнатов А. В. Указ. соч. – С. 69–71.

попередив громадянську війну⁸⁰⁶, хоча насправді вона тривала вже майже рік. В. Верстаков писав про бойові будні армії ДРА, перелічував її проблеми (найбільшою вважав «проблему низької грамотності»⁸⁰⁷), співчував загиблим борцям за «Саурську революцію», змальовував звірства «душманів». Щодо ОКРВ йшлося: «Уряд ДРА попросив – ми прийшли. Не порушили ані міжнародного права, ані жодних інших державних норм»⁸⁰⁸. В іншому місці згадано радянських бійців, які доправляли продукти у віддалені кишлаки⁸⁰⁹.

У такому спотворюванні фактів не можна звинувачувати радянських журналістів і кореспондентів. В. Окулов, який був власним кореспондентом «Правди» в Афганістані, згадував як у серпні 1984 р. підготував матеріал про бої радянських військ поблизу Баграма. Але в друк пішли описи «героїчних дій» афганських військ, а всю інформацію про радянських вояків редколегія «вирізала». «Славно попрацювала наша цензура, яка, природно, діяла згідно з установкою... Ось чому наші журналісти були змушені, не бажаючи брехати, зачіпати лише “периферійні” області життя в Афганістані наших військ»⁸¹⁰.

В СРСР докладали значних зусиль задля викриття підривної діяльності західних спецслужб проти ДРА. Таким був збірник «Правда про Афганістан»⁸¹¹, в якому було все, окрім, власне, правди. Головний його контент – тексти промов кремлівських лідерів з обґрунтуванням необхідності й «законності» перебування ОКРВ у ДРА і «докази» імперіалістичної змови проти Афганістану. «Сто років бруталного іноземного втручання», «Імперіалізм США і його союзники – запеклі вороги Афганістану, усіх ісламських народів», «Підривна діяльність китайських гегемоністів», «Пакистан – плацдарм агресії», «Амін – кривавий кат і агент імперіалізму» – такими були назви розділів у цій праці.

С. Голяков головною проблемою тодішнього Афганістану вважав «бандитів і головорізів, які засилаються до ДРА з-за кордону, аби убивати, грабувати, руйнувати». Підтримку опозиції населенням

---

806 Кушник Х. Афганистан глазами очевидца. – М., 1982. – Сс. 30, 36–37.

807 Верстаков В. Афганский дневник. – М., 1983. – С. 43.

808 Там же. – С. 4.

809 Там же. – С. 43–44.

810 Цит. за: Килимник Ю. В. Подвиг и память: Размышления о воспитании молодежи на примере жизни воинов-интернационалистов. – К., 1990. – С. 16.

811 Правда об Афганистане: Документы, факты, свидетельства / Сост. Ю. Волков и др. – М., 1980.

після «початку другого етапу Квітневої революції» він пояснив тим, що Х. Амін був американським агентом, а його усунення обурило США й інших «агентів» в Афганістані⁸¹². Багато уваги Афганістану присвячено в збірнику статей і нарисів під типовою для того часу назвою «Криваві сліди американського імперіалізму». С. Свистунов, цитуючи американську «Нью репаблік», писав про виділення 100 млн. дол. і постачання «душманам» через Пакистан зброї радянського виробництва. Особливу роль автор у цьому відводив Єгипту, який свого часу отримав чимало радянського «спецмайна»⁸¹³. До слова, це був рідкісний випадок правдивого висвітлення змісту американської допомоги моджахедам у ті роки. США, побоюючись жорсткої реакції з боку СРСР, довго уникали постачання їм «натівської» зброї, надаючи переваги радянським зразкам. Тож вони змушені були купувати далеко не нові радянські автомати і гранатомети будь в кого, хто бажав на них заробити.

Г. Мусаелян спростовував слова попереднього автора і перераховував трофеї, які він начебто бачив у начальника ХАДу провінції Нангархар: «десятизарядна гвинтівка з клеймом “Made in USA”, ізраїльський автомат “Узі”, хімічна граната, схожа на банку кави»⁸¹⁴. І. Андронов, навів свідчення ув'язненого в Пулі-Чархі француза Жана-Поля Сільва, який побував у таборі моджахедів: «Я бачив у них багато автоматичних карабінів єгипетського виробництва. Вони вихвалялися, що це подарунки від каїрського президента Садата. Ще бачив автомати і боєприпаси з фірмовим клеймом “Армія США”»⁸¹⁵. В іншій статті йшлося про полоненого афганськими спецслужбами бійця опозиції, який розповів про американських інструкторів у тренувальному таборі в Пакистані⁸¹⁶.

В. Кассис і Л. Колосов усю новітню історію Афганістану розглядали під кутом зору діяльності західних спецслужб, які плели тенета змови насамперед проти СРСР. Британські агенти у 1919 р. прагнули зірвати встановлення дипломатичних відносин між Афганістаном і Радянською Росією. Британським агентом був перший таджик на афганському троні Бачаї Сакао, який «виконував

812 Голяков С. Весна революции // Новое время. – 1981. – №17. – С. 5–6.

813 Свистунов С. Тайные операции против Афганистана // Кривавые следы американского империализма. – М., 1982. – С. 113–114.

814 Мусаелян Г. Басмачам – из Пенсильвании // Кривавые следы... – С. 115.

815 Андронов И. Афганский урок «солдатам удачи» // Кривавые следы... – С. 124.

816 Лауринчукас А. Признание душмана // Кривавые следы... – С. 132.

вказівки Лондона, укупі з басмачами і британськими агентами спецслужб здійснював розбійницькі набіги на землі радянських Середньоазійських республік». Чи не всі американські фахівці, які працювали на господарських об'єктах Афганістану в 1950-х рр., були агентами ЦРУ, займалися «в зоні радянсько-афганського кордону топографічною зйомкою, вивченням стану доріг, мостів, перевалів і переправ»⁸¹⁷. Тож не дивно, що після «Квітневої революції» 1978 р. західні спецслужби активізувались. Чимало сторінок автори відвели для «доведення» зв'язку між Х. Аміном і ЦРУ. Х. Амін, за їх версією, на 29 грудня 1979 р. готував переворот за домовленістю з лідерами контрреволюції, метою якого мало стати кресло президента країни. Головою уряду мав стати один із найбільш запеклих ворогів НДПА Г. Хекмат'яр⁸¹⁸. Радянському читачеві навряд чи було відомо, що Х. Амін мав куди більше влади, аніж президент М. Дауд, а Г. Хекмат'яр від «Саурської революції» відкидав будь-які компроміси з кабульським режимом.

Такою ж «викривальною» була робота Б. Марбанова, яка рясніла «доказами» підступів військових розвідок майже всіх країн світу на чолі з ЦРУ проти афганської революції⁸¹⁹. У цьому ряді варто згадати аналогічні праці Б. Баннова і Б. Ніколаєва⁸²⁰ та І. Андронова і Т. Гайдара⁸²¹.

Центральною темою першого з серії фотоальбомів, присвячених Афганістану (1983 р.)⁸²², були будні революційної країни: демонстрації, мітинги, суботники, а головним кольором більшості фото був червоний. Це прапори, транспаранти, піонерські галстуки. На багатьох знімках Б. Кармаль: відкриває Міст Дружби, «побратньому обіймає захисників революції». Про радянську присутність свідчили фото «шураві» на підприємствах, радянська техніка на дорогах і в полях. Лише на с. 218–219 натрапляємо на радянського солдата: він копав ями під майбутню «алею дружби», а п'ятеро афганських бійців з посмішками позували на камеру. Далі – радянські солдати спілкуються зі старійшинами (с. 219), танцюють з

---

817 Кассис В. Б., Колосов Л. С. Из тайников секретных служб. – М., 1988. – С. 219–222.

818 Там же. – С. 231.

819 Марбанов Б. В. ЦРУ, НТС и афганская контрреволюция. – М., 1985.

820 Баннов Б., Николаев Б. Афганские басмачи и «российские солидаристы». – М., 1983.

821 Андронов И., Гайдар Т. По волчьему следу; Под афганским небом. – М., 1983.

822 Афганистан сегодня. Фотоальбом / Сост.: Х. Масуд, А. Н. Сахаров. – М., 1983.

афганцями (с. 220), розмовляють з дітьми (с. 221), роздають селянам хліб (с. 225). Схожим був альбом, опублікований наступного року⁸²³. Серед репортажів про революційні будні непомітним вкрапленням стали фото з радянськими вояками, які саджали дерева на черговій «алеї дружби».

Зрідка на сторінки доперебудовної періодики потрапляли натяки на те, що радянські військові в ДРА іноді ще й воювали. Такі репортажі регулярно друкував журнал «Знаменоносец». В одному з них змальовано випадок із сімома бійцями, які вночі охороняли підбитий напередодні вертоліт на перевалі. Вони відбили атаку моджахедів, а вранці їм на допомогу підійшли частини афганської (!) армії. Такий мотив лежав у межах офіційно дозволеного: наші війська в бій потрапили трохи не випадково, а саме бойове зіткнення було прикрим винятком. Але до статті потрапили слова радянського солдата: «Ми тут в Афганістані не лише сади саджали й школи будували. Багато чому навчилися»⁸²⁴. Надалі бойові зіткнення радянських військових подавались як необхідність відбиття нападів на автоколони⁸²⁵, під час розмінуванні доріг⁸²⁶ чи порятунку поранених афганських вояків⁸²⁷. Чимало публікацій присвячені вертолітникам, які, перевозячи, звісно ж, «мирні» вантажі, мали по 500 годин нальоту на рік⁸²⁸.

На початку 1980-х рр. Афганістан проник до художньої прози. Першим твором на афганську тематику був роман О. А. Проханова⁸²⁹. Написаний у жанрі «соціалістичного реалізму», твір «викривав» імперіалістичну політику США й їхніх союзників щодо ДРА. В центрі уваги – будівничі революції, колоритні і різнопланові персонажі. Тут і співробітники ХАДу, і селяни, і радянські інженери. Усі ж представники «непримиренної опозиції» – це або заслані з-за кордону проплачені агенти, або неписьменні, забиті ісламською

---

823 Афганістан: Революция продолжается. Фотоальбом / Авт.-сост. А. Спангтар, В. Гриб. – М., 1984.

824 Юзбашев В. Схватка за перевал // Знаменоносец. – 1984. – №9. – С. 12–13.

825 Доронин А. Трудный рейс // Знаменоносец. – 1985. – №4; Коноров Ю. Ультиматум // Знаменоносец. – 1985. – №1; Лалаев Б. Семь шагов в огонь // Знаменоносец. – 1984. – №11.

826 Литовкин В. Спасибо, советский солдат // Знаменоносец. – 1985. – №2.

827 Федотовских М. Орден фельдшера Латынова // Знаменоносец. – 1985. – №3.

828 Литовкин В. Воздушные извозчики // Знаменоносец. – 1985. – №6; Черников В. Горячие будни // Знаменоносец. – 1984. – №12.

829 Проханов А. А. Дерево в центре Кабула. – М., 1982.

пропагандою селяни. Радянські військові згадані на с. 62.: радянський конвой супроводжував до однієї з провінцій колону подарованих СРСР афганським селянам тракторів «Беларусь». Подібною була повість К. Селіхова⁸³⁰, героями якої була нова афганська молодь, борці за ідеали «Квітневої революції».

Такої інформації було недостатньо, аби громадяни СРСР усвідомили виправданість і доцільність дій влади. Адже про те, що в Афганістані перебували радянські війська, які воювали і гинули незрозуміло за кого і за що, до середини 1980-х рр. майже не знали. Бракувало інформації про ситуацію в ДРА і для моральної та політичної підготовки солдата, якого держава направляла воювати за межі своєї Батьківщини. Тому велика відповідальність покладалася на офіцерів і замполітів, які мали забезпечити належний рівень ідеологічної і пропагандистської обробки рятівника «Саурської революції». На політзаняттях насамперед наголошували на «інтернаціональному обов'язку». Саме ця категорія стала стрижнем пропагандистської обробки радянського солдата і радянської молоді взагалі. Кожен військовослужбовець ОКРВ отримував «Пам'ятку радянському воїну-інтернаціоналісту». Ця невелика книжечка містила уривки з документів ЦК КПРС, довідкову інформацію про країну. На третій сторінці були рядки: «Воїн радянської армії! Батьківщина доручила тобі високу та почесну місію – надати інтернаціональну допомогу народу дружнього Афганістану».

З правового погляду апеляція до «інтернаціонального обов'язку» була хиткою. «Інтернаціональний обов'язок» – це категорія, найбільш імовірно, моральна, а бути «інтернаціоналістом» – це добровільне кредо людини. «Інтернаціоналіст» – доброволець і «інтернаціоналіст» – солдат армії наддержави – це абсолютно різні речі. Так і пакистанського найманця, і араба-добровольця, які проголосили джихад і воювали в Афганістані проти урядових військ і ОКРВ, також можна було назвати «інтернаціоналістами». Так можна виправдати будь-яку агресію і будь-яку інтервенцію. До того ж солдат має виконувати Військову присягу, а в ній не було жодного слова про «інтернаціональний обов'язок», лише про захист кордонів своєї Батьківщини. Тому була винайдена формула, згідно якої світовий імперіалізм прагнув перетворити Афганістан на плацдарм агресії проти СРСР, а тому ОКРВ не просто захищав завоювання

---

830 Селихов К. Необъявленная война. Повесть. – М., 1983.

«Саурської революції», але й охороняв південні кордони Радянського Союзу. А. А. Громико стверджував, що, радянські воїни віддали своє життя «насамперед за безпеку Радянської держави. А те, що це трапилося на афганській землі, не змінює суті справи»⁸³¹.

Особливості пропагандистської обробки радянських «афганців» відображені в їх спогадах. Офіцер, учасник грудневої інтервенції, писав: «Чому? Навіщо? З якою метою? Проводячи політичні заняття з особовим складом було болісно складно пояснити солдатам і сержантам, чим викликаний цей крок. Давили усе більше на патріотизм, на наші кращі якості, на те, що ми не можемо полишити нашого південного сусіда в біді»⁸³². Наголошували, що Афганістан найближчим часом мав стати жертвою прямої імперіалістичної, передусім американської, агресії. І що лише Радянський Союз міг захистити дружню державу. Солдатам пояснювали: американці рвалися до Афганістану, а при висадці на кабульському аеродромі радянські воїни шукали очима натівську військову техніку⁸³³. Тому багато хто вірив, що «шураві», як війська Організації Варшавського Договору у 1968 р. у Празі, «на кілька годин випередили американців».

Ці «байки» не витримували жодної критики з погляду здорового глузду. Перекладач при раднику командира 76-го полку 8-ї піхотної дивізії афганської армії згадував, як у колі колег обговорював «американську загрозу». На запевнення, що вона була справжньою, він запитав: «А звідки американці вводили б війська?» «Беремо аркуш і стали з ентузіазмом рахувати: кількість військ, скільки часу потрібно для перекидання. Виявили, що в Пакистані військових баз немає, найближча – острів Дієго-Гарсія посеред Індійського океану, та й то там лише стратегічні бомбардувальники Б-52. Потрібно будувати порти або нові аеродроми... А скільки часу треба витратити? Тут же порахували сили й засоби, потрібні для перекидання сотисячної армії – у всіх вийшло від півроку до року... Та ще й практично неможливо приховати підготовку. Як можна захопити країну під боком у гігантського СРСР?»⁸³⁴. Напевне, таких скептиків в ОКРВ було чимало.

831 Громько А. А. Указ. соч. – С. 181.

832 Пашкевич Н. М. Афганистан: война глазами комбата. – М., 1991. – С. 6.

833 Tanner S. Op. cit. – P. 236.

834 Опаленные афганской войной... – С. 434–435.

По-справжньому небезпечним було те, що такими пропагандистськими гаслами підміняли корисну інформацію про країну, в якій радянському солдату (чи офіцеру) випало пробути півтора роки. І дуже часто образ Афганістану й афганців формувався під впливом, з одного боку, спотвореної інформації, отриманої на політзаняттях, а з іншого – браку достовірних свідчень про саму країну. Це засвідчують чисельні спогади.

Радянські військові до відправлення «за річку» про Афганістан і ситуацію в цій країні знали мало. Рядовий-сапер А. А. Шахов згадував: «Коли нас призивали на службу, ані з газет, ані з телепередач не можна було толком зрозуміти, що коїться в Афганістані... Йшли ми туди, зовсім не знаючи, з чим зіштовхнемось»⁸³⁵. А ось свідчення офіцера: «До грудня 1979 року знав про Афганістан лише загальні відомості, які друкувались у періодиці, та дещо почуте. Відверто кажучи, з усіх сусідів нашої країни Афганістан сприймався найбільш відсторонено й якось відверто екзотично»⁸³⁶. Генерал-полковник В. А. Меримський, заступник начальника ОГМО в Афганістані у 1979–1984 рр., згадував, що під час розмови з маршалом С. Л. Соколовим напередодні свого першого відрядження до ДРА на запитання: «Що ти знаєш про Афганістан?» зрозумів, що знає про цю країну вкрай мало⁸³⁷. «Усі учасники делегації, так само як і я, мали досить туманне уявлення про Афганістан... Наші знання обмежувалися матеріалами газет і короткими відеосюжетами телебачення, які скупо повідомляли... про успіхи Квітневої революції» – продовжував генерал⁸³⁸.

Знайомитися з країною військовим доводилося на місці. Для більшості з них там було чимало нового і дивного. Всі автори були однак у оцінці природних умов країни як незвичних, складних і майже непридатних для життя і господарської діяльності. Особливо це стосувалося військових, які походили з європейських районів СРСР, а таких була більшість. Офіцер згадував: «Я не уявляв, що таке гори... Я не уявляв, що таке пустеля, я не уявляв, що таке 65 градусів на сонці. Я не уявляв, що таке порох. В Пулі-Хумрі у нас навіть була

835 Цит. за: Жемчугов А. А. Указ. соч. – С. 8.

836 Цит. за: Верстаков В. Указ. соч. – С. 17.

837 Меримский В. А. Кабул – Москва: война по заказу // Военно-исторический журнал. – 1993. – №10. – С. 11.

838 Там же. – С. 18.

приказка: “Якщо хочеш жити в пилі, приїжджай в Пулі-Хумрі”. Там, коли з техніки зістрибуєш, на 60 сантиметрів занурюєшся в порох. Як борошно... Одна “броня” пройшла – і далі нічого не видно, йдеш, як у тумані... Потім, коли... потрапив до Желалабада, це для мене взагалі був шок...: 70 градусів на сонці і 96% вологості. Бамбук росте, банани. Мавпи стрибають. Перша думка була: “А як же там живуть люди?”»⁸³⁹.

Багато хто використовував образ «машини часу»: в Афганістані за мусульманським календарем було XIV ст., рівень життя населення був відповідним. «Перше враження про Афганістан – нещасний, забитий народ. У калошах на босу ногу, в одязі, який я бачив лише в історичних фільмах... В кишлаках електричного освітлення не було...» – писав офіцер⁸⁴⁰. Вражала відсутність зручностей: в провінції Бадахшан лише в центрі, місті Файзабаді, в окремих будинках була електрика⁸⁴¹. Навіть Кабул дивував «шураві»: «...У столиці не було водогону. Туалети відкриті... Коли піднімається вітер-“афганець” у метрі нічого не видно. В повітря здіймається не лише пісок, але й усі ці фекалії»⁸⁴². Це підтверджує довідка про санітарно-епідемічний стан в ДРА: лише 2,4% жителів Кабула мешкали у будинках із каналізацією⁸⁴³. У кишлаках же усі джерела води (річки, водосховища, арики, криниці, джерела) використовувались, окрім пиття і приготування їжі, для напування худоби, прання білизни, зрошування. Туди ж скидалися відходи. Тому радянські військові звертали увагу на нездоровий жовтуватий колір шкіри афганців і робили висновок: хвора печінка внаслідок вживання неякісної води.

З особливим співчуттям радянські військові змальовували дітей, які уособлювали бідність афганців. На запитання про найглибші враження про Афганістан офіцер відповів: «Звичайно ж діти. Шкода їх, ну просто сил немає. Голі, босі, по снігу біжать, жебракують»⁸⁴⁴. Інший розчулено писав про них: «босоногі, веселі і приязні»⁸⁴⁵.

---

839 Цит. за: Сенявская Е. С. Психология войны в XX веке: исторический опыт России. – М., 1999. – С. 80.

840 Кузьмин Н. М. Указ. соч. – С. 21.

841 Шкиря И. И. Афганистан. Эпизоды. Воспоминания. – Ужгород, 2008. – С. 127.

842 Цит. за: Корж Г. П. Афганское досье: Война СССР в Афганистане. – Х., 2002. – С. 56.

843 Цит. за: Гай Д., Снегирев В. Указ. соч. – С. 272.

844 Цит. за: Верстаков В. Указ. соч. – С. 43.

845 Нешумов Ю. А. Границы Афганистана: трагедия и уроки. – М., 2006. – С. 32.

Акцентування уваги на бідності країни і населення цілком зрозуміле: надто різким був контраст між достатньо влаштованим побутом більшості «шураві» у Союзі та тим, з чим вони зіштовхнулися «за річкою». Проте у багатьох спогадах помітні результати пропагандистської обробки особового складу ОКРВ. Офіцер згадував: «Гарна країна... Правда люди поки що бідно живуть»⁸⁴⁶. У цьому «поки що» втілена думка, присутня в багатьох працях: бідність була наслідком антинародної політики імперіалістів і попередніх режимів і скоро буде подолана новою народною владою за братньої підтримки з боку СРСР.

Дивувала радянську людину східна екзотика. «У Кабулі, як і в усіх інших містах Афганістану, при всій вбогості його цивілізації, дивує екзотика, примхлива суміш східних колоритів»⁸⁴⁷ – писав Ю. Нешумов. В іншому місці цей же автор більш детально змалював афганську столицю: «Сотні людей у найрізноманітнішому, подекуди екзотичному вбранні розтеклися по чисельних базарах, дуканах і мечетях. Потік машин усіх марок, розмальованих, завантажених по вінця “бурбухайок” вперемішку з верблюдами і віслюками. І повсюдно запах шкіри і кошми, багать і мангалів»⁸⁴⁸. А ось яким побачив Кабул інший «афганець»: «Пастух із гуртом розумних баранів йде вздовж вулиці з тролейбусним рухом»⁸⁴⁹. Усе було незвичним. Радник Царандоя згадував, як колеги послали його на базар по 5 кілограмів дров: «Спочатку здивувався, думав, що з мене глузують. Проте це був не жарт. Дрова в Афганістані – на вагу і коштують не дешево»⁸⁵⁰.

В усій цій екзотиці громадян першої у світі соціалістичної держави дивувало й інше. У багатьох спогадах помітне здивування, яке межувало із заздрістю, подекуди навіть з обуренням від афганських базарів і дуканів. Та й на вулицях Кабула не лише верблюди чи бронетехніка кидались у вічі. «Тойоти», «Форди» і «Мерседеси», якими були заповнені вулиці міста⁸⁵¹, для більшості «шураві» були першими іномарками, які вони бачили наживо. Базари

---

846 Цит. за: Верстаков В. Указ. соч. – С. 26.

847 Нешумов Ю. А. Указ. соч. – С. 32.

848 Там же. – С. 17.

849 Лапшин Ю. М. Афганский дневник. – М., 2004. – С. 254.

850 Наши люди в Царандое / Интервью с С. Селиверстовым // Родина. – 1999. – №2. – С. 92.

851 Бочаров Г. Н. Был и видел (Афганистан, 1986 год). – М., 1987. – С. 5.

ж взагалі здатні були породити шок у людини, яка вдома звикла жити в умовах застійного дефіциту і черг. «Наймодніше шмаття, яке кілька тижнів тому було виготовлене на якійсь англійській фабриці. Поряд із ним у безладі лежали японські магнітофони, телевізори, годинники..., парфуми» – згадував один⁸⁵². Цілком природно, що такий асортимент породжував бажання покращити побут і гардероб своєї родини на батьківщині. До СРСР потекли потоки дублянок, аудіо- та відеотехніки, трикотажу. «Якщо дружина у “Монтані” – чоловік в Афганістані» – йшлося у радянській приказці 1980-х.

Радянські війська спрямовувалися до Афганістану задля надання інтернаціональної допомоги братньому афганському народу в революційних перетвореннях і відбитті зовнішньої агресії. На це була спрямована вся пропаганда й енергія замполітів. «Ми їхали робити революцію! Так нам казали і ми вірили» – згадував після війни рядовий⁸⁵³. Звісно, він був непоодиноким у такому переконанні. Але з часом виявлялося, що революція не була загальнонаціональною чи народною, що прогресивні перетворення не покращили життя більшості афганців, а в глибинці ставлення до режиму було далеко не прихильним: «Потрапляли, бувало, в такі місця, де не те що про революцію не чули, що таке Кабул не знали»⁸⁵⁴.

Радянська пропаганда слідом за афганською владою переконувала, що армія – головна опора і підтримка народної влади. Насправді стан афганських збройних сил спричинив усе більш активне залучення радянського контингенту до бойових дій. І під час них «дуже швидко всі зрозуміли: війна йде не з бандитами, а з народом», як згадував сержант 40-ї армії⁸⁵⁵. Солдати ставили питання, відповіді на які вони не отримували під час політзанять: «Чому цілимось у кожного афганця з кулемета?», «Чому вбиваємо тих, до кого прийшли на допомогу?»⁸⁵⁶. Один дивувався: «Ми приїхали соціалізм будувати, а нас оточили колючим дротом»⁸⁵⁷. Інший згадував: «Я постійно відчував, що ми воюємо на ворожій

852 Цит. за: Сенявская Е. С. Указ. соч. – С. 314.

853 Цит. за: Алексиевич С. А. Цинковые мальчики: Документальная проза. – М., 1990. – С. 16.

854 Цит. за: Боровик А. Г. Афганистан. Еще раз про войну. – М., 1990. – С. 34.

855 Цит. за: Гай Д., Снегирев В. Указ. соч. – С. 164.

856 Цит. за: Боровик А. Г. Указ. соч. – С. 163.

857 Цит. за: Бочаров Г. Н. Указ. соч. – С. 49.

землі, що всі в кишлаках дивляться на нас вовком»⁸⁵⁸. Офіцер відверто вказував, що «більшість афганців вважали нас “невірними” й інтервентами, які невідомо заради чого прийшли на їхню землю»⁸⁵⁹. Ще один згадував: «Я багато де побував в Афганістані, і будь-де, окрім Кабула, картина приблизно однакова: глинобитні хижі і крамниці-дукани, навколо них і ведеться все життя. Там, де ми в це життя не втручалися, стосунки з місцевим населенням були непогані – щоправда, лише поряд із нашими частинами»⁸⁶⁰.

Багато ветеранів-«афганців» писали про ворожість афганців до «шураві». Особливої переконливості цьому надають випадки з дітьми. Один солдат згадував про зустріч із пораненою в руку дівчинкою років семи. Усі зусилля надати їй допомогу виявилися марними, оскільки дівчинка тікала від вояка впевнена, що той прагне її убити⁸⁶¹. Інший, полковник, згадував зустріч з афганським хлопчиком, який плакав біля могили на кладовищі. Кілька разів офіцер пробував наблизитися до нього, але хлопчик тікав. Тоді він залишив на землі банку з «колою», а сам рушив до машини. Хлопчик підбіг до банки, схопив її і з ненавистю жбурнув «шураві» в спину. Водій полковника промовив: «Напевне, душманеня». Офіцер на це не відповів нічого⁸⁶². Таких сцен чимало у спогадах радянських «афганців». Вони засвідчили формування переконаності, що в Афганістані вони воювали з народом цієї країни. А це той випадок, коли «образ чужого» зливався з «образом ворога». Під впливом цієї конфронтації виробився портрет афганця-ворога, в якому все менше лишалося місця афганцю, якому прийшли допомагати будувати соціалізм. Один із вояків згадував: «Для мене немає різниці між мирними і духами. Усі вони одним миром мазані»⁸⁶³. Таке ставлення формувалося в умовах війни, яку вели афганці проти радянських військ. Втрати бійців ОКРВ, у тому числі від формально мирного населення, змушували завжди бути наготові. Адже власне життя і життя бойового товариша важили куди більше, ніж життя

---

858 Чикишев А. Спецназ в Афганістані. – М., 2000. – С. 45.

859 Там же. – С. 48.

860 Цит. за: Жемчугов А. А. Указ. соч. – С. 8.

861 Цит. за: Алексєвич С. А. Указ. соч. – С. 78.

862 Афганістан болит в моеї душі... Воспоминания, дневники советских воинов, выполнявших интернациональный долг в Афганістані / Лит. запись П. Ткаченко. – М., 1990. – С. 84.

863 Чикишев А. Указ. соч. – С. 47.

потенційного (чи тим більше реального) ворога. Тому можна зрозуміти офіцера-спецпризначенця, який згадував: «Я звик від них (мирних жителів – О.К.) чекати більше неприємностей, аніж від когонебудь іншого. З цього й складалося моє ставлення до них». Проте погоджувався, що «серед них також є досить нормальні люди»⁸⁶⁴.

Деякі «інтернаціоналісти» робили те, що мали робити свого часу замполіти – визначити риси національного характеру афганців, розібратись у мотивах їхніх дій і вчинків, з'ясувати причини ворожості до радянської присутності. Автори відзначали працьовитість афганських селян: «На полях люди працюють, не розгинаючи спини, з ранку до вечора. Грунт поганий: пісок вперемішку з камінням, добрив жодних. І все ж по два врожаї на рік знімають»⁸⁶⁵. Відзначали глибоку релігійність афганців, що було найменше враховано під час ухвалення рішення про інтервенцію. Звертали увагу на те, що афганці не пробачали грубощів на свою і своїх близьких адресу. Кидалась у вічі прив'язаність, фактична розчиненість людини в родовому колективі, що робило кровні зв'язки основою соціальних відносин. «Шураві» відзначали кровну помсту як невід'ємний атрибут життя афганця: «за смерть близької людини відповідають лише смертю»⁸⁶⁶. Інститутом кровної помсти часто пояснювали непримиримість афганців, передусім пуштунів, до радянської окупації. Напевне, що до багатьох з часом приходило усвідомлення того, що саме радянська військова присутність стала каталізатором громадянської війни і поглибила афганську кризу. Офіцер ОКРВ згадував розмову з полоненим «душманом». На запитання: «А давно ти ходиш у гори?» останній відповів: «Відтоді, як ви з'явилися»⁸⁶⁷.

Мотивація моджахедів рідко цікавила радянських військових. Вони були ворогами, які протистояли «нашим», а тому змальовувалися непривабливими фарбами. Однак були винятки. Генерал О. І. Лебедь визначив п'ять категорій афганців, які воювали проти «шураві». «Перша – це люди, для яких перебування на їхній рідній землі будь-яких окупаційних військ є нестерпним. Люди горді, волелюбні, незалежні. Люди-патріоти»⁸⁶⁸. Під цю характеристику

864 Чикишев А. Указ. соч. – С. 48.

865 Цит. за: Сенявская Е. С. Указ. соч. – С. 314.

866 Рохлин Л. «Я не боялся воевать» // Родина. – 1999. – №2. – С. 65.

867 Афганистан болит в моей душе... – С. 314.

868 Лебедь А. И. За державу обидно. – М., 1995. – С. 91.

потрапляла значна частина афганців, особливо населення зони пуштунських племен та, як це не дивно, афганської півночі – таджики, туркмени, узбеки. Багато з них переселилися з Середньої Азії в 1920-х рр., під час встановлення там радянської влади. Це були нащадки «басмачів», і їх ставлення до радянських військ було особливо ворожим. «Друга категорія – продовжував генерал – люди, які внаслідок калейдоскопічної зміни влад... втратили якесь майно... і в ході війни прагнули його повернути або ж набути нове. Третя категорія – релігійні фанатики. Четверта категорія – найманці. А наступну категорію ми, на превеликий жаль, породжували самі». Генерал з обуренням писав про поширену практику «зачисток» і «сліпих» ударів по кишлаках. Наслідком були жертви серед мирного населення і кровна помста, про яку вже йшлося. «І ось він (афганець – О.К.) уже не людина, а вовк... І чим довше триває війна, тим більше таких вовків»⁸⁶⁹.

Тож під тиском реалій розбивалися пропагандистські гасла, які втовкмачували в голови воїнам-«інтернаціоналістам» на політзаняттях. Окрім болісної ламки стереотипів для багатьох це мало фатальні наслідки. Адже нехтування звичаями і традиціями афганців з боку радянських вояків спричиняло конфлікти з місцевими населенням, іноді з трагічним фіналом.

Отже, пропагандистське супроводження радянського вторгнення до Афганістану в грудні 1979 р. не виконало поставленої перед ним мети ані на міжнародній, ані на внутрішній арені. Воно було недостатньо професійним і слабким. Пропаганда базувалася на ідеологемах «холодної війни» і військових гаслах, запозичених із часів Другої світової війни. Вона не враховувала й не оперувала жодними науковими знаннями про Афганістан: його історію, природні умови, культуру, суспільство. Це ускладнювало підготовку до служби «за річкою» військовослужбовців ОКРВ, а потім підривало їх переконаність у своїй (і держави, якій він служив) правоті під час перебування в ДРА. Слабкість пропагандистського супроводження особливо відчувалась у спілкуванні влади з населенням власної країни. Тому радянський народ у своїй більшості не зрозумів цієї чужої для нього війни. Як не зрозумів військових, які воювали в Афганістані і потім поверталися до Союзу. Це поглибило і без того значну прірву між народом і владою.

---

869 Лебедь А. И. Указ. соч. – С. 91.

2.4. Реагування радянського суспільства на інтервенцію в ДРА

Коротка публікація в «Правді» за 29 грудня 1979 р. була єдиною офіційною інформацією про те, що радянські війська увійшли на територію Афганістану. З огляду на час цієї акції природно, що та новина розчинилась у новорічних приготуваннях досить аполітичного радянського обивателя. Реакція ж тієї частини суспільства, яка цікавилася політикою і слідкувала за міжнародними подіями, була приблизно такою: «Якщо послали війська, значить так потрібно!» Радянські війська перебували Угорщині, Німецькій Демократичній Республіці. Однією країною більше, однією менше. Іншими словами, в СРСР з його тотальною цензурою ЗМІ і традиційним схваленням дій влади, з відсутністю навіть зародкових форм громадянського суспільства навряд чи можна було очікувати свідомої суспільної реакції на незрозумілі і майже невідомі події у майже незнайомому Афганістані, яка б відрізнялася від офіційної (а відтак єдино вірної) версії. Однак це не означало, що інтервенція в ДРА лишилася непоміченою. Частина населення Радянського Союзу на неї відреагувала, і ця реакція іноді була негативною щодо влади.

Настрої громадян СРСР та іноземців, які перебували в країні, щодо резонансних подій внутрішнього і міжнародного життя відстежував Комітет державної безпеки. За це відповідали його 2-е Головне Управління («контррозвідка», яке, з поміж іншого, стежило за радянськими громадянами й іноземними журналістами, студентами, туристами) і 5-е Управління («боротьба з ідеологічними диверсіями»). У кожній радянській установі, організації чи на підприємстві були інформатори КДБ, які фіксували розмови на «політичні теми» і передавати інформацію «нагору». В документах КДБ вони фігурують як «джерела». Узагальнена в обласних і республіканських управліннях КДБ інформація передавалася до Москви. Відтворити такі настрої у зв'язку з інтервенцією в ДРА допомагають документи з Галузевого архіву Служби безпеки України. КДБ УРСР відстежував ставлення населення до резонансних подій в державі і світі, аналіз яких у вигляді «Інформаційних повідомлень» і довідок щодня надсилав до ЦК КПУ й особисто Першому його секретарю В. В. Щербицькому. Щодо «небезпечних» дій чи висловлювань окремих громадян готувалися доповідні записки. Документи засвідчують, що більшість населення УРСР схвалювала зовнішню політику СРСР або була до неї байдужою.

Перший такий аналіз настроїв громадян Української РСР у зв'язку з радянською інтервенцією в Афганістан датований 31-м грудня 1979 р. З нього дізнаємося, що громадяни республіки та афганці, які перебували на її території, «повністю схвалюють активну дружню позицію Радянського уряду», яка мала сприяти стабілізації становища в ДРА⁸⁷⁰. 3 січня 1980 р. КДБ УРСР підготував «Довідку про реагування радянських громадян на події в Афганістані». У ній йшлося про схвалення населенням дій влади. «СРСР вчинив вірно, увівши війська до Афганістану. Нам би було соромно, якби американці придушили революцію в цій країні» (столяр Черкаського ремонтно-будівельного управління А. Ф. Ковальчук). СРСР вчасно прийшов на допомогу ДРА, оскільки без цього «імперіалісти задушили б квітневу революцію» (студент Українського інституту водного господарства Є. В. Онух). Інший громадянин говорив: «Якби ми не задовольнили прохання уряду Афганістану, то це було б розцінене не на користь СРСР, оскільки ми не виконали б договір про дружбу і співробітництво»⁸⁷¹. Дії уряду визнавали вірними, оскільки вони «убезпечують наші південні кордони і не допускають повторення подій у Чилі»⁸⁷². Помітно, що ці схвальні відгуки повторювали аргументи радянської пропаганди. Окремі особи висловлювали готовність «добровільно їхати до Афганістану і захищати революцію»⁸⁷³.

14-м⁸⁷⁴ і 21-м січня⁸⁷⁵ 1980 р. датовані повідомлення про реагування українців на інтерв'ю Л. І. Брежнєва «Правді»⁸⁷⁶ і Заяву ТАРС щодо подій в Афганістані⁸⁷⁷. У них, як уже йшлося, вперше

---

870 Информационное сообщение о реагировании на события в Афганистане и положении среди афганских граждан. – 31 декабря 1979 г. – Галузевий архів Служби безпеки України (ГА СБУ) – Ф. 16. Секретаріат ГПУ–КДБ УРСР. – Оп. 01. – Спр. 1163. – Арк. 458.

871 Справка о реагировании советских граждан на события в Афганистане. – 3 января 1980 г. – ГА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1164. – Арк. 13.

872 Там же. – Арк. 14.

873 Там же.

874 Специальное сообщение о реагировании на ответы Л. И. Брежнева корреспонденту газеты «Правда» и Заявление ТАСС. – 14 января 1980 г. – ГА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1164. – Арк. 67–71.

875 Специальное сообщение о реагировании на ответы Л. И. Брежнева корреспонденту газеты «Правда». – 21 января 1980 г. – ГА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1164. – Арк. 134–138.

876 Ответы Л. И. Брежнева на вопросы корреспондента газеты «Правда» // Правда. – 1980. – 13 января. – С. 1.

877 Заявление ТАСС // Правда. – 1980. – 7 января. – С. 4.

було викладено офіційну радянську версію ситуації навколо ДРА, сформульовану Політбюро 27 грудня 1979 р. КДБ констатувало, що більшість населення висловлювала «глибоке задоволення зрозумілими і чіткими відповідями Л. І. Брежнєва», які підтвердили «незмінну миролюбність зовнішньополітичного курсу Радянського Союзу». В. П. Близнюк, начальник Головного аптечного управління міністерства охорони здоров'я УРСР, говорив «джерелу з КДБ», що «радянський народ і все прогресивне людство обурене брутальними наклепами і провокаційним галасом США та їхніх союзників по НАТО, а також підспівувачів із Пекіна з приводу надання Радянським Союзом братньої допомоги народам Афганістану»⁸⁷⁸.

За словами викладача Львівського інституту декоративного і прикладного мистецтва В. А. Островського і бригадира каменярів з Миколаєва А. П. Короля допомога, яку СРСР надав Афганістану, захищала інтереси народів світу. Пенсіонер зі Звенигородки Черкаської обл. І. М. Кузьменко, священик Краснодонської церкви Ворошиловградської обл. В. М. Омелько зауважили, що допомога ДРА надавалася відповідно до взятих Москвою зобов'язань і слугувала посиленню позицій СРСР у «соціалістичному таборі» і «третьому світі»⁸⁷⁹. Пенсіонер І. І. Коновалов з Донецької обл. у бесіді з «джерелом» висловив «захоплення твердістю і гнучкістю нашої зовнішньої політики» і додав: «Наші дії щодо Афганістану вірні, це необхідно в цілях безпеки нашої країни. США звикли грабувати інші країни і збагачуватися за інший рахунок, заради цього вони йдуть на будь-яку підлість проти нашої країни»⁸⁸⁰. Доцент Полтавського медичного стоматологічного інституту В. О. Вюльфінг (перебував на «контролі» КДБ) у бесіді з викладачами свого вишу підкреслив, що «якби Радянський Союз не увів свої війська до Афганістану, то США і Китай зробили б усе для встановлення там потрібного їм режиму». Пенсіонер з м. Лубни Полтавської обл. І. А. Ірклієнко (засуджений раніше за «націоналістичну діяльність») у бесіді з «джерелом» заявив: «США ніколи не будуть воювати, але

---

878 Специальное сообщение о реагировании на ответы Л.И. Брежнева корреспонденту газеты «Правда» и Заявление ТАСС... – Арк. 67.

879 Там же. – Арк. 69.

880 Специальное сообщение о реагировании на ответы Л. И. Брежнева корреспонденту газеты «Правда»... – Арк. 134–135.

можуть спровокувати до цього керівників Китаю, як було у В'єтнамі». На його думку, задля не повторення «подій на острові Даманському, необхідно направити радянські війська на кордон із Китаєм, а до Афганістану – війська країн Варшавського Договору»⁸⁸¹. Як видно, струнка офіційна версія доволі успішно була сприйнята частиною населення країни, звиклого до ідеологічних кліше доби «холодної війни».

Проте в СРСР завжди були люди, які «на кухні», в колективі, на громадських зупинках обговорювали політичні питання і не завжди схвалювали дії влади. Громадян, які дозволяли собі критичні зауваги щодо радянської дійсності, політичної системи, внутрішньої і зовнішньої політики СРСР у приватних розмовах у КДБ відносили до категорії «базік». З такими людьми проводили профілактичні бесіди (у документах КДБ їх називали «профілактованими»), деяких «брали в перевірку», встановлювали за ними нагляд, перевіряли контакти, листування тощо. Найбільш затятих «брали в розробку» і могли притягнути до кримінальної відповідальності.

Казахська дослідниця Ж. У. Кидираліна виявила в архівах республіканського управління КДБ свідчення, що на початку січня 1980 р. в Казахській РСР відбулися поодинокі прояви невдоволення і навіть протесту проти радянської збройної інтервенції в Афганістан. Так, в інформаційному повідомленні КДБ від 2 січня 1980 р. йшлося, що в республіці «помічене поширення провокаційних панічних чуток, відмови від служби в армії». В документі наведені негативні оцінки дій радянського керівництва: «Політика Радянського Союзу хибна, нам не варто втручатись у внутрішні справи Афганістану. Мусульманське духовенство цієї країни сприйме допомогу з боку СРСР як прихід іновірців з намірами захоплення території і нав'язування своєї волі»; «Радянський Союз увів свої війська начебто на прохання уряду Афганістану. Увесь світ обурений цими діями, не на нашому боці й самі афганці»; «Прийняті Радянським Союзом заходи небезпечні... Вони схожі на втручання у внутрішні справи іншої держави, як це було в Чехословаччині у 1968 році»; «Ми звикли говорити про миролюбну політику, але не гребуємо і

---

881 Специальное сообщение о реагировании на ответы Л. И. Брежнева корреспонденту газеты «Правда»... – Арк. 135.

застосуванням сили. Торочимо за мир і водночас вводимо свої війська в чужу країну, стріляємо по тубільцях»; «Радянський Союз втручається у внутрішні справи Афганістану і за допомогою штиків намагається встановити там зручний для Москви режим»⁸⁸².

Природно, що через географічну близькість і масштаби залучення їхнього населення в афганські події такі настрої були більш помітними в середньоазійських республіках. На користь цього твердження можуть бути використані матеріали опублікованого в Оксфордському виданні «Central Asian Survey» дослідження професора-ісламіста А. Беннігсена, перевиданого у мюнхенському російськомовному часописі «Форум». У 1980 р. у СРСР розпочалася широкомасштабна антиісламська пропагандистська кампанія. Підраховано, що з 154 антирелігійних і атеїстичних видань, які побачили світ у Радянському Союзі у 1980–1981 рр., 27 були антиісламськими й орієнтувалися на населення Середньої Азії⁸⁸³. Радянські історики дедалі частіше зверталися до раніше табуйованої в СРСР теми басмацького руху, розвінчуючи його антинародну сутність. Паралелі між басмачами 1920-х і «бандами афганської контрреволюції» стали частиною радянської пропаганди, пов'язаної з висвітленням і тлумаченням афганських подій⁸⁸⁴. Такі заходи дійсно могли бути відповіддю на наростання опозиційних рухів у підрадянській Центральній Азії під ісламськими гаслами, спровоковані військовою інтервенцією в ДРА.

Не лише в Середній Азії, але і в інших союзних республіках були такі настрої. Документи КДБ УРСР містять свідчення негативного ставлення до афганських подій з боку окремих українців. 31 грудня 1979 р. КДБ УРСР повідомляло, що окремі громадяни республіки були занепокоєні можливою активізацією військових дій в ДРА, що, на їхню думку, загрожувало мобілізацією багатьох чоловіків до армії. Були зафіксовані сумніви в доцільності надання військової допомоги ДРА. Ф. Ф. Цюх з с. Озлієв Млинівського р-ну Житомирської обл. говорив: «Ради всюди лізуть, їм своїх солдатів не шкода, наші війська

---

882 Кыдыралина Ж. У. Политические настроения в Казахстане в 1945–1985 гг. // Вопросы истории. – 2008. – №8. – С. 71–72.

883 Беннигсен А. Ислам в СССР после вторжения в Афганистан // Форум – Мюнхен – 1985. – №11. – С. 130.

884 Напр.: Юсупов Э. Ю., Лунин Б. В. Басмачество – орудие реакции (исторические параллели). – Ташкент, 1981 та ін.

в Афганістані перебуватимуть постійно, і багато наших солдатів там загине». Він був взятий КДБ «в перевірку»⁸⁸⁵.

Факти «недостатнього розуміння» окремими громадянами зовнішньої політики СРСР зафіксовані і 3 січня 1980 р. «Якщо в 1968 р. увели війська в ЧССР, то це було зрозуміло, захищали соціалістичну країну, а чого полізли в Афганістан?» (начальник відділу ремонтно-механічного заводу в м. Сарни Рівненської обл. Б. П. Жук). «Ми за мир, а ввели війська. Я не розумію цієї політики. Що нам дасть це введення?» (робітник Черкаського заводу «Фотоприлад» М. С. Крячик). Дехто сумнівався в необхідності захисту в'єтнамців, кубинців, афганців, адже це – тягар для економіки. Були і більш критичні судження. Черкащанин І. С. Носань у розмові з колегами говорив: «Ми самі влаштуємо інтервенцію, а хочемо, щоб західні країни схвалили наші дії». Б. Д. Черномаз, який «перевірявся» КДБ як раніше засуджений за «націоналістичну діяльність», вважав, що події в Афганістані свідчили про слабкість його уряду, який не користувався довірою афганців і «без СРСР довго не протримається». «Націоналістично налаштована» громадянка М. В. Суровцева (також перевірялася КДБ) говорила, що дії СРСР в ДРА – «це така ж окупація, як у Чехословаччині, Угорщині й інших країнах»⁸⁸⁶.

Дехто був незадоволений не стільки діями радянського керівництва, скільки недостатнім їх висвітленням у ЗМІ. Слюсар Канівського заводу «Магніт» Я. І. Майборода в бесіді з колегами говорив: «Увели радянські війська до Афганістану правильно, але чому нас не інформують про події за кордоном більш детально, як це робить закордонне радіо?»⁸⁸⁷ З цього можна припустити, що товариш Майборода слухав закордонне радіо, а таких людей, як відомо, в СРСР брали «на олівець».

Повідомлялося також, що «окремі політично незрілі особи» під час обговорення інтерв'ю Л. І. Брежнєва кореспондентові газети «Правда» висловлювали негативні судження, стверджуючи, що СРСР «начебто окупував Афганістан». Робітник Печеніжинської меблевої фабрики Івано-Франківської обл. (раніше перевірявся КДБ як учасник «націоналістичної організації») в бесіді зі знайомими

---

885 Информационное сообщение о реагировании на события в Афганистане и положении среди афганских граждан... – Арк. 458.

886 Справка о реагировании советских граждан на события в Афганистане... – Арк. 15.

887 Там же. – Арк. 16.

говорив, що «радянські війська окупували Афганістан, народ якого підніметься на боротьбу з “радянською агресією”». П. П. Коваль, лікар-стоматолог зі Львова, переконував «джерело» з КДБ, що громадяни капіталістичних країн бойкотуватимуть московську Олімпіаду у зв’язку з подіями в ДРА. За його словами, уряд СРСР показово вивів частину своїх військ з НДР, хоча вже тоді знав, що «окупує Афганістан»⁸⁸⁸. Киянин А. К. Фрідман, який у документах КДБ проходив як «активний екстреміст», порівнював введення радянських військ до ДРА з окупацією Польщі у 1939 р. і припускав, що «це може бути початком третьої світової війни»⁸⁸⁹.

Вказувалося, що окремі громадяни поширювали чутки про великі втрати Радянської Армії і можливе введення радянських військ до Ірану (викладач військової кафедри Чернівецького медичного інституту Р. А. Хохлов у розмові з колегами). Викладач Чернігівського кооперативного технікуму Б. Ф. Березовський і пенсіонер із Чернігова І. С. Розумовський повідомили «джерелу» з КДБ про те, що до Москви з Афганістану начебто доправили близько тисячі домовин з тілами загиблих радянських воїнів⁸⁹⁰.

Спецслужби фіксували й інші, більш свідомі дії окремих громадян, які можна кваліфікувати як дисидентські. Ці вчинки були пов’язані з реальним ризиком, адже могли потрапити під «політичні» статті. 22 січня 1980 р. близько 00.30. по радіотрансляційній мережі сіл Яблоновиця, Скибинці і залізничної станції Оратів Оратівського р-ну Вінницької обл. тричі пролунало повідомлення: «Увага, увага! Громадяни, повітряна тривога. Всі, всі в укриття. В Афганістані війна. Американці перейшли кордон СРСР». Це спричинило прояви паніки у місцевих мешканців. Слідчими діями було встановлено, що підключення до радіомережі здійснив слюсар Одеського будівельного управління А. В. Лотник, який перебував у відпустці у батьків у с. Скибинці. Йому допомагав тракторист Оратівського хлібоприймального пункту Ю. А. Біневський. Попри те, що дії молодих людей були розцінені як «хуліганство» і на «радіохуліганів»

---

888 Специальное сообщение о реагировании на ответы Л.И. Брежнева корреспонденту газеты «Правда» и Заявление ТАСС... – Арк. 71.

889 Специальное сообщение о реагировании на ответы Л.И. Брежнева корреспонденту газеты «Правда»... – Арк. 137.

890 Там же. – Арк. 138.

було накладено адміністративне стягнення в 70 руб., щодо них були застосовані профілактичні заходи⁸⁹¹. Останні зазвичай супроводжували «політичні» справи.

В СРСР поширеним було виготовлення і поширення анонімних написів, листівок і листів. Їх автори могли переслідувати різну мету: це міг бути спосіб самовираження, прагнення привернути увагу до резонансних подій або ж засіб боротьби з режимом. Такі люди не могли проігнорувати збройну інтервенцію до сусідньої суверенної країни. Інформація про події «за річкою» просочувалася різними шляхами, вона не завжди співпадала з газетними публікаціями, і це породжувало сумніви в офіційній версії подій. Таких «проявів» було особливо багато в перший рік війни в Афганістані, і здебільшого вони висловлювали протест проти неї. Так, 24 січня 1980 р. КДБ виявив у Києві «анонімку» з «наклепницькими і провокаційними вигадками про керівництво КПРС і Радянського уряду». «Надання допомоги» ДРА автор листа вважав «свідченням непродуманої і незграбної нашої політики». Встановили, що її автором був В. В. Бібік, член КПРС, старший інженер відділу руху обласного автоуправління. Він був узятий «у перевірку»⁸⁹².

В СРСР завжди були люди, які відкрито критикували радянську систему. Найбільш політично активні громадяни перебували на обліку в КДБ, їхні діяльність і контакти перевірялися. Радянське вторгнення до ДРА стало для них додатковим подразником, що відображено в документах КДБ УРСР. Прикладом може бути випадок із О. Д. Гейко, яка перебувала «на контролі» КДБ як «українська націоналістка». 31 січня 1980 р. її викликали до військового комісаріату, оскільки вона перебувала на військовому обліку як медсестра запасу. Там О. Д. Гейко «поводилася провокаційно, дозволяла відверто антирадянські висловлювання, зводила наклепи на радянський... лад». За свідченнями співробітників військкомату, жінка порівнювала радянський лад з фашистським, а воїнів Радянської Армії називала загарбниками, які «втопили в крові свободу Чехословаччини й Афганістану...».

---

891 Информационное сообщение за 23 января 1980 года. – ГА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1164. – Арк. 159.

892 Специальное сообщение. – 4 марта 1980 г – ГА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1167. – Арк. 8–9.

вбивають там стариків і дітей...»⁸⁹³ Усього зібрали 12 свідчень про такі висловлювання О. Д. Гейко. Її притягнули до кримінальної відповідальності за ч. 1 ст. 181 КК УРСР («поширення свідомо брехливих вигадок, які паплюжать державний і суспільний лад»)⁸⁹⁴.

Варті уваги настрої громадян Афганістану, які на час грудневої інтервенції перебували в СРСР. Вони також зафіксовані в документах КДБ. У грудні 1979 р. у «цивільних» навчальних закладах УРСР навчалося 522 громадянина ДРА (207 у Києві, 122 у Харкові, 103 у Донецьку, 18 у Запоріжжі, 13 у Сімферополі, і 5 у Вінниці). Ще 190 осіб навчались у військових училищах Києва, Львова, Одеси і 186 – у Харківській школі МВС⁸⁹⁵. 31 грудня 1979 р. датоване «Інформаційне повідомлення про реагування на події в Афганістані і становище серед афганських громадян». У ньому йшлося, що більшість афганців «натхненно зустріли повідомлення про повалення режиму Аміна і прихід до влади Бабрака Кармаля, висловлюють вдячність СРСР за всебічну допомогу і впевненість в остаточній перемозі ідей Квітневої революції»⁸⁹⁶. Студент Київського державного університету Ф. Парваз у бесіді з «джерелом» КДБ дякував радянській владі за «чудовий новорічний подарунок» афганському народу. Аспірант Харківського автошляхового університету У. Сіар говорив, що «в особі братнього радянського народу ми бачимо надійного друга і захисника від підступів міжнародного імперіалізму». Так само схвально поставилися до грудневих подій курсанти військових училищ і школи МВС⁸⁹⁷.

Утім «джерела» КДБ зафіксували й окремі негативні висловлювання афганців. Студент підготовчого факультету Київського державного університету А. Ахмад говорив: «Люди, які прийшли до влади в Афганістані, не зможуть вирішувати партійні питання мирним шляхом... Вони вбили Аміна, зараз гине багато хороших людей». Студент того ж факультету А. Расул у бесіді з викладачем стверджував, що дії СРСР «не знайдуть підтримки в

---

893 Докладная записка о пресечении враждебной деятельности О. Д. Гейко. – 10 марта 1980 г. – ГА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1167. – Арк. 52.

894 Там же. – Арк. 53.

895 Информационное сообщение о реагировании на события в Афганистане и положении среди афганских граждан... – Арк. 456.

896 Там же. – Арк. 456–457.

897 Там же. – Арк. 457.

інших країнах і можуть спричинити військовий конфлікт між КНР, США і Радянським Союзом». КДБ звітував про вжиті заходи задля недопущення проявів невдоволення серед афганських студентів⁸⁹⁸.

Інформація про настрої афганських студентів продовж зими–весни 1980 р. регулярно потрапляла до поточних інформаційних повідомлень КДБ УРСР. 3 січня 1980 р. повідомлялося, що напередодні в Київському інженерно-будівельному інституті відбулися збори 109 афганців – студентів вищих навчальних закладів і військових училищ. На зборах з доповіддю виступив аспірант вказаного інституту М. С. Спартак. Збори висловили вдячність радянському уряду, закликали всіх афганців згуртуватися навколо НДПА і підтримки заходів, покликаних поглибити Квітневу революцію. Того ж дня доповідач виїхав до Москви для передачі своєму партійному керівництву тексту резолюції і списку присутніх на зборах афганців (з чого видно, що це не була ініціатива студентів). Про відсутність єдності серед афганців свідчили альтернативні збори, організовані студентом педагогічного інституту Н. Нематуллою. Він відмовляв афганців від участі в «офіційних зборах» і зміг загітувати близько 20 осіб. КДБ УРСР констатував, що зміст питань, які там обговорювалися, лишився невідомим⁸⁹⁹.

В інформаційному повідомленні від 7 січня 1980 р. йшлося про настрої афганських студентів Кримського медичного інституту в м. Сімферополь. Афганці-старшокурсники (всі вони були безпартійними) схвально зустріли звістку про прихід до влади в ДРА нового уряду. Студенти ж першокурсники (з семи студентів троє були членами НДПА, решта – ДОМА) до подій в Афганістані поставилися негативно. Вони з побоюванням висловлювалися щодо можливого переслідування прибічників поваленого режиму. Острах викликали і можливі репресії проти них самих, оскільки до НДПА і ДОМА вони вступили за правління Х. Аміна. Окремі студенти «введення радянських військ» називали передчасним⁹⁰⁰. 4 січня 1980 р. А. Шах, який очолював афганське земляцтво Кримського медичного інституту, повідомив адміністрацію закладу про рішення

898 Информационное сообщение о реагировании на события в Афганистане и положении среди афганских граждан... – Арк. 456–457.

899 Информационное сообщение за 3 января 1980 года. – ГА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1164. – арк. 19.

900 Информационное сообщение за 4, 5 и 6 января 1980 года. – ГА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1164. – Арк. 23.

очолюваної ним групи членів НДПА і ДОМА саморозпуститись. У бесіді з «оперативним джерелом» афганець повідомив, що таке розпорядження він отримав 31 грудня від співробітника афганського посольства у Москві (прізвище дипломата він не назвав). А. Шах висловив занепокоєння долею своїх родичів і просив дозволу повернутися на Батьківщину. Про недовіру до радянської версії подій в Афганістані можуть свідчити зафіксовані КДБ УРСР факти прослуховування афганськими студентами радіопередач із ФРН мовою пушту⁹⁰¹.

12 січня 1980 р. на підготовчому факультеті Київського державного університету відбулися збори афганських студентів, учнів технікумів і курсантів військових училищ Києва за участю члена Революційної ради ДРА А. Кадира. На зборах також були присутні представники від афганських студентських общин Донецька і Харкова. Одним з питань порядку денного були відносини між «парчамівцями» і «хальківцями». Прибічники Х. Аміна (шестеро осіб) були відсторонені від керівництва партійною організацією і земляцтвами афганських студентів. Більшість афганців схвалювали зміни в ДРА і НДПА, робили «вірну оцінку інтернаціональної допомоги», яку СРСР надавав Афганістану. Лише окремі прибічники Х. Аміна засудили прихід до влади Б. Кармаля, заявляли про підтримку політики США щодо їхньої країни і вважали, що у «випадку виведення радянських військ з Афганістану нинішній уряд ДРА буде повалений»⁹⁰².

Іноді політичні розбіжності між афганцями виходили за межі дискусій і дебатів. 21 квітня 1980 р. у гуртожитку підготовчого факультету Одеського політехнічного інституту стався конфлікт між Ш. Муніром (член «Хальк») з одного боку і Ф. Мохаммадом і Хафізулою («Парчам») з іншого. Республіканське управління КДБ констатувало, що останнім часом відносини між представниками цих угруповань в одеському та інших вищих навчальних закладах ускладнилися⁹⁰³. 22 серпня 1980 р. в Тетерівському оздоровчому таборі «Ластівка» Київського державного педагогічного інституту іноземних мов, в якому відпочивало 82 іноземні студенти (в їх числі

901 Информационное сообщение за 4, 5 и 6 января 1980 года... – Арк. 24.

902 Информационное сообщение за 1, 2 и 3 февраля 1980 года. – ГА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1164. – Арк. 218–220.

903 Информационное сообщение за 22 апреля 1980 года. – ГА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1167. – Арк. 308–309.

23 афганці), сталася бійка між прибічниками Х. Аміна і Н. М. Таракі. Постраждалих не було. Конфлікт спричинив виступ на прощальному вечорі студента Аслама (прибічника Х. Аміна), який висловив вдячність на адресу адміністрації табору за гостинність і гарне обслуговування. Прибічники Н. М. Таракі обурилися, що Аслам звернувся до присутніх від імені афганського народу і НДПА. Того ж вечора збори прибічників Н. М. Таракі ухвалили клопотати перед ректоратом інституту про відрахування і повернення до Афганістану Аслама й усіх прибічників Х. Аміна⁹⁰⁴.

Як видно з аналізованих документів, ставлення афганських студентів до грудневих подій 1979 р. залежало від фракційної приналежності. Хальківці, а також прибічники загиблого Х. Аміна з острахом зустріли зміну влади в Кабулі. Афганці в СРСР, схоже, дізнавалися про події в себе на Батьківщині не лише з радянських ЗМІ і були обізнані з хвилею репресій проти попередньої влади з боку нового режиму. Тож складна політична ситуація в Демократичній республіці Афганістан екстраполювалася на афганську общину в Українській РСР. Це позначилося насамперед на зміні у складі афганського активу в студентських земляцтвах, коли прибічники попередньої влади усувалися від впливу на них.

Інформаційний вакуум і таємнича, навіть змовницька атмосфера прийняття рішення про інтервенцію в ДРА наперед визначила фактичну відсутність будь-якої організованої реакції радянської громадськості. Окремі факти висловлювання незадоволення політикою Москви щодо Афганістану або відвертої критики чи засудження її, зафіксовані органами КДБ, засвідчують, що лише незначна частина мешканців Української РСР (звісно, такі були і в інших союзних республіках) серйозно цікавилася політикою. Події навколо Афганістану непокоїли передусім тих, кого та війна або вже зачепила, або могла зачепити. Насамперед, це близькі і рідні військовослужбовців, відправлених «за річку», особливо поранених чи загиблих там. «Афган» цікавив також молодих людей призовного віку й їхні родини. Ця тема зацікавила людей, які були схильні піддавати критиці будь-яку політику КПРС як у середині країни, так і на міжнародній арені. Природно, що різноманітні «антирадянські елементи» і дисидентські центри не могли знехтувати можливістю скористатися нагодою додати до переліку злочинів Москви ще й

---

904 Информационное сообщение за 22, 23 и 24 августа 1980 года. – ГА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1171. – Арк. 281–282.

інтервенцію в Демократичну республіку Афганістан. Проти таких людей КДБ застосовувала різні засоби впливу – від роз'яснювальних бесід і «профілактуювання» до взяття під варту.

Розрізнені свідчення сучасників тих подій дозволяють лише частково реконструювати ставлення до них з боку тих, хто був частиною системи. Вторгнення до ДРА стало одкровенням для радянських посадовців, експертів, наукової громадськості. Навіть вчені Інституту Сходознавства АН СРСР, з якими ніхто не радився, змушені були аналізувати можливі ризики постфактум⁹⁰⁵. З огляду на це, значно більшої уваги заслуговує поведінка тих, від кого в тій системі щось залежало, хто прямо чи опосередковано був дотичний до тих подій. Уже йшлося, що під час прийняття рішення чимало представників військових, партійних і політичних кіл заперечували або ж не схвалювали ідеї вторгнення радянських військ до Демократичної республіки Афганістан. Проте тоді, у грудні 1979 р., ніхто (або майже ніхто) вголос не заперечив проти цієї авантюри. У спогадах багатьох причетних до афганських подій містилися спроби заднім числом пояснити (або ж виправдати) власну позицію і позицію тих, хто тоді змовчав. Є. М. Примаков, радянський і російський державний діяч, вчений-сходознавець, який у 1979 р. очолював Інститут Сходознавства АН СРСР, такі заяви називав «мемуарною ретроспективою». За його словами, люди, які були частиною радянської компартійної системи, не могли виступити (чи бодай висловитися) проти цієї та подібних зовнішньополітичних акцій. «Керувались головним чином сформованою звичкою безумовно підтримувати всі прийняті нагорі рішення. Дався взнаки і звичний для того часу спосіб мислення, сформований в умовах жорсткої конфронтації зі Сполученими Штатами, ускладненням відносин з Китаєм...»⁹⁰⁶ Радник Верховного головнокомандувача збройних сил Афганістану генерал армії М. А. Гарєєв писав з цього приводу: «Слів немає, громадянської мужності багатьом нашим діячам не вистачило. Ніхто, в тому числі і з військових керівників, не подав навіть у відставку»⁹⁰⁷. Колишній радник при посольстві в ДРА В. С. Сафрончук позицію військових і партійних високопосадовців пояснював так: «Чиновницька психологія, страх втратити роботу,

905 Зубок В. М. Указ. соч. – С. 327.

906 Примаков Е. М. Годы в большой политике. – М., 1999. – С. 51.

907 Гарєєв М. А. Афганская проблема – три года без советских войск // Международная жизнь. – 1992. – №2. – С. 19.

підкування про безпеку родини й інші міркування утримували мене, як, зрештою, і моїх колег, від того, щоб висловити власну думку»⁹⁰⁸. Таку позицію сьогодні легко засуджувати, проте в тих умовах більшість залежних від системи людей, напевне, не могли вчинити інакше.

Звісно, не можна категорично говорити, що проти дій радянського керівництва не протестували. Радник Головного політичного управління афганської армії генерал-майор В. П. Заплатін, який під час грудневої інтервенції перебував у Москві у відпустці, відмовився повертатися до Афганістану. У розмові з начальником Головного політичного управління Радянської Армії і Військово-морського флоту генералом армії О. О. Єпішевим він сміливо пояснив свою позицію: «Я бачу, що в Афганістані все буде повернуто круто, а це не відповідає моїм принципам, переконанням і, якщо хочете, поглядам на ситуацію»⁹⁰⁹.

Напевне, що таких «заплатіних» було чимало. Проте не усі хоча б у такий спосіб виявили свою позицію. Ті ж, хто знайшов у собі сили це зробити, навряд чи могли вплинути на ситуацію. Це засвідчує звернення до кремлівського керівництва представників академічної громадськості. 20 січня 1980 р. співробітники Інституту економіки світової соціалістичної системи Академії Наук СРСР надіслали до ЦК КПРС аналітичну записку. У ній йшлося: «Введенням військ до Афганістану наша політика... перейшла допустимі межі конфронтації в “третьому світі”. Зиски від цієї акції виявилися незначними порівняно зі шкодою, яка була завдана нашим інтересам». Далі йшли прогнозовані і вірогідні наслідки цієї акції: «1. На додачу до двох фронтів протистояння – в Європі проти НАТО і в Східній Азії проти Китаю – для нас виникло третє небезпечне вогнище військово-політичної напруги на південному фланзі СРСР... 2. Відбулось значне розширення і консолідація антирадянського фронту держав, які оточують СРСР із заходу і сходу. 3. Значно постраждав вплив СРСР на Рух неприєднання, особливо на мусульманський світ. 4. Заблокована розрядка і ліквідовані передумови для обмеження гонки озброєнь. 5. Різко зріс економічний і технологічний тиск на СРСР. 6. Західна і китайська пропаганда отримали сильні козирі для розширення кампанії проти Радянського

---

908 Сафрончук В. Афганістан при Бабраке Кармале и Наджибуле // Азия и Африка сегодня. – 1996. – №6. – С. 15.

909 Цит. за: Горлицкий Н. И. Там, за рекой – Афганістан. – Житомир. – С. 32.

Союзу у цілях підриву його престижу в громадській думці Заходу, країн, що розвиваються, а також соціалістичних держав. 7. Афганські події... надовго ліквідували передумови для можливої нормалізації радянсько-китайських відносин... 9. Посилилась недовіра до радянської політики і дистанціювання від неї з боку СФРЮ, СРР, КНДР. Навіть у пресі УНР і ПНР вперше відкрито виявились ознаки стриманості у зв'язку з акціями Радянського Союзу в Афганістані... 10. На Радянський Союз ліг новий тягар економічної допомоги Афганістану»⁹¹⁰.

Аргументованість і обґрунтованість цих висновків засвідчують, що наукова громадськість, принаймні її частина, тверезо оцінювала згубність інтервенції СРСР у ДРА та ту небезпеку, якою вона загрожувала державі і світу. Проте викладені в аналітичній записці міркування якщо і були доведені до влади, залишилися поза її увагою.

Чи не єдиним гучним голосом (щоправда, почутим більше за кордоном, аніж у СРСР), був критичний виступ академіка-дисидента А. Д. Сахарова. 3 січня 1980 р. до нього звернулася дружина кореспондента західнонімецької газети «Ді вельт» Д. Мумендейла. Вона запитала думку вченого щодо можливого бойкоту Олімпіади в Москві у зв'язку з подіями в Афганістані. А. Д. Сахаров відповів: «Згідно з давнім Олімпійським статусом, під час Олімпіад війни припиняються. Я вважаю, що СРСР має вивести свої війська з Афганістану... В іншому разі Олімпійський комітет має відмовитися від проведення Олімпіади в країні, яка веде війну»⁹¹¹. Про Афганістан говорив академік із журналістом «Нью-Йорк Таймс» Т. Остіном наступного дня. 14 січня інтервенція в ДРА була предметом інтерв'ю А. Д. Сахарова журналістові американської телекомпанії «Ей-Бі-Сі» Ч. Е. Бірбауеру⁹¹².

Громадяни на кшталт А. Д. Сахарова були на особливому контролі «компетентних органів», їхні телефонні розмови, листування і контакти перевірялися. Тож про зміст бесід і інтерв'ю А. Д. Сахарова одразу ж взнали спецслужби. Така «антидержавна» діяльність вільнодумного академіка не могла лишитися поза їхньою увагою. 3 січня 1980 р. датована «Виписка з протоколу №П1777/Х

910 Цит. за: Гай Д., Снегирев В. Указ. соч. – С. 114.

911 Сахаров А. Д. Воспоминания. В двух томах. – Том первый. – М., 1996. – С. 764–765.

912 Там же. – С. 765.

засідання Політбюро ЦК КПРС по записці №2484-А голови КДБ Ю. В. Андропова і Генерального прокурора СРСР Р. А. Руденка до ЦК КПРС «Про заходи з припинення ворожої діяльності Сахарова А. Д. від 26 грудня 1979 року»⁹¹³. У згаданій записці йшлося, що продовж 1972–1979 рр. А. Д. Сахаров 80 разів відвідав дипломатичні місії іноземних держав, передусім США, часто зустрічався з іноземними журналістами і кореспондентами, надіслав за кордон понад 200 «заяв, звернень і протестів», а за наданими ним матеріалами в країнах Західної Європи і США було підготовлено понад 1 200 «антирадянських передач»⁹¹⁴. 21 січня А. Д. Сахарова повідомили про рішення Політбюро ЦК КПРС вислати його за межі Москви до населеного пункту, перебування в якому унеможливило б його контакти з іноземними громадянами. Таким місцем заслання обрали «закритий» Горький. Наступного дня академіка викликали до Генеральної Прокуратури для ознайомлення з прийнятим ще 8 січня 1980 р. указом про позбавлення його урядових нагород⁹¹⁵.

Зауважимо, що рішення по опальному академіку було ухвалене 3 січня, в день першого контакту А. Д. Сахарова з представником західних ЗМІ з афганського питання. Тобто підготовлене воно було раніше, і критичні висловлювання вченого щодо радянської інтервенції в Афганістан не були підставою для нього. З огляду на дисидентську діяльність вченого в КДБ розуміли, що про Афганістан А. Д. Сахаров не мовчатиме. А тому рішення було прийняте на випередження. Хоча академік усе ж встиг висловити своє бачення ситуації закордонним медіа. Тому поширена в багатьох працях думка, що Афганістан дав зручну нагоду нейтралізувати А. Д. Сахарова, виглядає цілком слушною. У 1978 р. Ю. В. Андропов назвав його «ворогом номер один» в СРСР. Але тоді «компетентні органи» боялися міжнародної реакції і вченого не чіпали. Після інтервенції в ДРА, яка передбачала погіршення відносин Москви з Заходом, озиратися на нього вже не було потреби. Дійсно, західні

---

913 Выписка из протокола №П177/Х заседания Политбюро ЦК КПСС по записке №2484-А председателя КГБ СССР Ю. В. Андропова и Генерального прокурора СССР Р. А. Руденко в ЦК КПСС «О мерах по пресечению враждебной деятельности Сахарова А. Д.» от 26.12.1979 г. // Власть и диссиденты. Из документов КГБ и ЦК КПСС. – М., 2006. – С. 219.

914 Записка №2484-А председателя КГБ СССР Ю. В. Андропова и Генерального прокурора СССР Р. А. Руденко в ЦК КПСС «О мерах по пресечению враждебной деятельности Сахарова А. Д.» от 26.12.1979 г. // Там же. – С. 220–221.

915 Сахаров А. Д. Указ. соч. – С. 766–768.

інформагентства всю увагу зосередили на подіях у Кабулі, і переслідування та цькування радянського вченого залишили майже без уваги. Тож безпосередньою причиною заслання академіка став не його виступ проти Афганістану, а Афганістан як такий⁹¹⁶.

Проте і в засланні А. Д. Сахаров не полишив своєї дисидентської діяльності. 30 січня 1980 р. він надіслав Відкритого листа Президенту Академії Наук СРСР А. П. Александрову. У листі вчений назвав Афганістан «останнім і найбільш трагічним прикладом тієї шкоди, яку приносить це експансіоністське геополітичне мислення»⁹¹⁷.

У липні того ж року А. Д. Сахаров надіслав відкритого листа Л. І. Брежнєву, а його копії – Генеральному Секретареві ООН і головам держав-постійних членів Ради Безпеки ООН. Окрім констатації фактів, які за півроку участі радянських військ в Афганській війні вже були для всіх зрозумілими («Не підлягає сумніву, що афганські події кардинально змінили політичне становище в світі. Вони поставили під удар розрядку, створили пряму загрозу миру не лише в цьому регіоні, але й повсюдно. Вони ускладнили... ратифікацію угоди ОСО-2...»⁹¹⁸), він запропонував свій план врегулювання афганської кризи, який був конструктивним і компромісним. «1. СРСР і партизани припиняють військові дії – укладається перемир'я. 2. СРСР оголошує, що готовий повністю вивести свої війська по мірі заміни їх військами ООН... 3. Нейтралітет, мир і незалежність Афганістану гарантується Радою Безпеки ООН в особі її постійних членів, а також, можливо, сусідніх з Афганістаном країн. 4. Країни-члени ООН, у тому числі СРСР, надають політичний притулок усім громадянам Афганістану, які бажають полишити свою країну. Свобода виїзду усім бажаючим – одна з умов мирного врегулювання. 5. Афганістану надається економічна допомога на міжнародній основі, котра має виключити його залежність від будь-якої країни; СРСР бере на себе певну частину цієї допомоги. 6. Уряд Бабрака Кармаля до проведення виборів передає свої повноваження Тимчасовій раді, сформованій на нейтральній основі за участю представників партизанів і уряду

916 Шубин А. В. Диссиденты, неформалы и свобода в СССР. – М., 2008. – С. 276–277.

917 Сахаров А. Д. Открытое письмо Президенту Академии Наук СССР А. П. Александрову. Горький, 30 января 1981 г. // Сахаровский сборник – 1981. – М., 1991. – С. 66.

918 Сахаров А. Д. Открытое письмо Президиуму Верховного Совета СССР, Председателю Президиума Верховного Совета СССР Л. И. Брежневу. Горький, 1980 // Сахаров А. Д. Тревога и надежда. – М., 1990. – С. 199–200.

Кармаля. 7. Проводяться вибори під міжнародним контролем; члени уряду Кармаля і партизани беруть у них участь на загальних підставах»⁹¹⁹. Цей план, звісно, кремлівське керівництво лишило без уваги.

Отже, радянське суспільство відреагувало на інтервенцію в Афганістан у грудні 1979 р. здебільшого схвально або ж з мовчазною байдужістю. КДБ фіксував лише окремі факти критики чи засудження політики СРСР в афганському питанні. Однак вони не впливали на загальну картину. Безперечно, фахова аналітична записка співробітників Інституту економіки світової соціалістичної системи засвідчила, що радянська наукова громадськість тверезо оцінила афганську авантюру Кремля. Тим більше, сміливі і по-громадянському чесні виступи академіка А. Д. Сахарова довели, що і в СРСР були люди з власною позицією, навіть якщо її висловлювання було небезпечним. Проте в закритому і зацензуреному радянському суспільстві не вони формували громадську думку. Програма «Время» і газета «Правда» важили тоді куди більше. Тому говорити про свідому реакцію радянського суспільства на інтервенцію в ДРА не доводиться. Ще довго про цю війну нічого не було відомо, і лише цинкові труни з тілами молодих хлопців натякали на те, що в Афганістані не усе гаразд.

2.5. Повстання «Аллах Акбар!» (лютий 1980 р.)

Січень–лютий 1980 р. були часом своєрідного вичікування і пошуку стратегії подальших дій радянського державного, партійного і військового керівництва в Афганістані. Факти засвідчують вагання і коливання в питанні вибору магістральної лінії подальшої поведінки, що втілювалось у суперечливих і непослідовних діях і рішеннях.

З одного боку, продовж перших місяців після грудневої інтервенції в Кремлі розробили й ухвалили низку документів, які запроваджували додаткові юридично-правові механізми нового формату двосторонніх відносин між країнами. 2 січня 1980 р. Політбюро ЦК КПРС затвердило проект Постанови ЦК КПРС і Ради міністрів «Про збільшення чисельності збройних сил СРСР». У ньому йшлося: «Дозволити міністерству оборони для створення угруповання радянських військ у Демократичній республіці Афганістан збільшити з 1980 року ліміт чисельності на п'ятдесят

919 Сахаров А. Д. Открытое письмо Президиуму Верховного Совета СССР... – С. 201.

тисяч військовослужбовців і дві тисячі робітників і службовців. У тому числі 1 000 військовослужбовців для Комітету державної безпеки СРСР»⁹²⁰. Схоже, в січні 1980 р. у Кремлі сподівалися розв'язати «афганську проблему» відносно малою кров'ю.

23 січня Політбюро прийняло постанову «Про порядок направлення військовослужбовців, робітників і службовців до радянських військ, що тимчасово знаходяться в Демократичній республіці Афганістан». Згідно з нею, міністерство оборони отримало право самостійно і на власний розсуд «направляти військовослужбовців, робітників і службовців до радянських військ, що тимчасово знаходяться в Афганістані, і видавати їм закордонні паспорти в порядку, встановленому для радянських військ за кордоном»⁹²¹. Це рішення виразно засвідчило переважання військової складової в політиці СРСР щодо Афганістану. Окрім того, воно суттєво зменшило суб'єктність Афганістану як рівноправного учасника міжнародних відносин загалом і відносин з Радянським Союзом зокрема.

На наступному засіданні Політбюро 25 січня 1980 р. було схвалено проект Договору між урядами Радянського Союзу і Демократичної республіки Афганістан «Про умови тимчасового перебування радянських військ на території Афганістану»⁹²². Документ, який був підписаний у березні того ж року під час візиту до Москви міністра закордонних справ ДРА Ш. М. Доста⁹²³, формально робив «законною» радянську окупацію Афганістану на наступні дев'ять років.

У преамбулі угоди сторони, «сповнені рішучості захищати безпеку і незалежність радянського й афганського народів, висловлюючи тверду рішучість сприяти зміцненню миру і безпеки в Азії й у всьому світі», вже традиційно спиралися на Договір про дружбу, добросусідство і співробітництво від 5 грудня 1978 р. і на

---

920 Об увеличении численности Вооруженных Сил СССР. Решение Политбюро ЦК №П177/239 от 02. 01. 80: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/177-80-2.pdf>

921 О порядке направления военнослужащих, рабочих и служащих в советские войска, временно находящиеся на территории Афганистана. Решение Политбюро ЦК № П 180/64 от 23. 01. 80: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/p180-80.pdf>

922 О проведении переговоров о заключении Договора между Правительством СССР и Правительством ДРА об условиях временного пребывания советских войск на территории ДРА. Решение Политбюро ЦК № П181/2 от 25. 01. 1980: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/p181-80.pdf>

923 Briefing Memorandum From the Director of the Bureau of Intelligence and Research (Spies) to Secretary of State Vance. Washington, April, 17, 1980 // FRUS. – V. XII – P. 691.

ст. 51 Статуту ООН. Перша стаття проголошувала, що головною метою перебування ОКРВ в Афганістані було сприяння афганському народу протистояти зовнішній агресії. Чисельність і місця дислокації радянських військ на території ДРА мали узгоджуватись урядами обох країн, але самі радянські війська залишались у підпорядкуванні радянського військового командування в Кабулі і Москві.

СРСР гарантував дотримання державного суверенітету Афганістану і невтручання радянських військ у внутрішні справи країни. Радянські військовослужбовці та їхні родини під час перебування в ДРА мали дотримуватися чинних норм афганського законодавства (Ст. 2).

Витрати на утримання ОКРВ покладалися на радянський бюджет. Водночас уряд ДРА брав на себе зобов'язання забезпечувати радянські підрозділи казармовими, житловими, службовими, складськими й іншими приміщеннями, аеродромами зі стаціонарними спорудами й усім технічним обладнанням (Ст. 3). Ця стаття також обумовлювала спільне з афганською армією використання частинами ОКРВ полігонів і стрільбищ. Радянські військовослужбовці й особи, які входили до складу ОКРВ, і члени їхніх родин отримували право вільно пересуватись Афганістаном автомобільним, повітряним і іншим транспортом. На них не поширювалися паспортний і візовий контроль при в'їзді, перебуванні і виїзді з ДРА (Ст. 4).

Афганська сторона зобов'язувалася пропускати через свій державний кордон без стягнення мит, митного і прикордонного огляду радянські війська й осіб, які входили до їх складу; усі військові вантажі і товари, призначені для торговельно-побутового обслуговування радянських військ; осіб, які входили до складу радянських військ, що в'їжджали в ДРА і виїжджали з країни поодиноці або з членами їхніх родин, з речами для власного вжитку при пред'явленні митним органам документа на право перетину радянсько-афганського кордону (Ст. 5).

Торговельно-побутове обслуговування радянського військового контингенту на території Афганістану мало здійснюватися через радянські підприємства, проте афганська сторона брала на себе забезпечення їх необхідними продуктовими і промисловими товарами (Ст. 7).

Дев'ята стаття регулювала питання юрисдикції, пов'язані з тимчасовим перебуванням радянських військ на території Афганістану. У справах про злочини та дії, вчинені особами, що

входили до складу радянських військ, або членами їхніх сімей на території ДРА, мали застосовуватись афганське законодавство і діяти афганські суди, прокуратура й інші компетентні органи. Ці положення не застосовувались у випадку скоєння особами, що входили до складу радянських військ, або членами їхніх сімей злочинів та дій лише проти СРСР, а також проти осіб, що входили до складу радянських військ чи членів їхніх сімей. Це стосувалось і злочинів чи дій, скоєних особами, що входили до складу радянських військ при виконанні службових обов'язків у районах дислокації військових частин.

Уряд Радянського Союзу зобов'язувався відшкодувати уряду ДРА матеріальні збитки афганським громадянам, державним установам і підприємствам, громадянам та установам третіх держав, які могли стати наслідком дій або бездіяльності радянських військ та особами з їх складу при виконанні їхніх службових обов'язків, а також не при виконанні цих обов'язків (Ст. 10). Наступна стаття передбачала порядок взаємного відшкодування можливих збитків урядом ДРА радянській стороні.

До проекту Договору додавався протокол, яким обумовлювалося розміщення на території Афганістану 60 тис. радянських військ. Це були піхотні частини, артилерія, танки й інші роди сухопутних військ та авіація загальним числом до 200 літаків і гвинтокрилів. У Кабулі і Гераті мали бути створені представництва радянського командування з питань тимчасового перебування ОКРВ у ДРА. До 30 січня 1980 р. афганський уряд мав надати казармені і житлові приміщення для розміщення радянських військ у місцях дислокації. Радянська авіація отримувала право вільного і безперешкодного використання повітряного простору Афганістану у власних цілях.

Окремо додавався перелік населених пунктів і гарнізонів, в яких афганська сторона виділяла казармені та житлові приміщення для радянських військ. Гарнізони і військові містечка мали бути створені в містах Файзабад, Кабул, Баграм, Чарікар, Джабуль-Уссарадж, Доші, Джайбар, Баглан, Шинданд, Дех-Нау, Адраскан і у фортецях Бала-Хісар (Кабул), Сарасіб (Кабул), Катаї-Ашру (Майдан), Мургау (Герат). Аеродроми мали бути облаштовані в Шинданді, Кабулі, Баграмі, Кандагарі, Кундузі.

Статті цього Договору суттєво обмежували суверенітет Демократичної республіки Афганістан. Зважаючи на те, що багато положень угоди Радянський Союз не виконував, Договір створював

усі передумови для окупації цієї держави радянськими військами і перетворення її, в кращому випадку, на радянський протекторат.

28 січня Політбюро ЦК КПРС прийняло Постанову «Про подальші заходи із забезпечення державних інтересів СРСР у зв'язку з подіями в Афганістані»⁹²⁴, розроблену членами Комісії Політбюро по Афганістану. Документ розпочинався оптимістичною сентенцією про те, що «своєчасне надання всебічної, у тому числі воєнної, допомоги Афганістану і прихід до влади уряду Бабрака Кармаля створили необхідні передумови для стабілізації становища в ДРА і поклали кінець небезпечним для нас тенденціям у розвитку ситуації на Середньому Сході».

Водночас автори документу погоджувалися, що після грудневих подій 1979 р. ситуація навколо Афганістану набула «небажаних рис», а сама афганська криза загрожувала стати затяжною. Тож вони запропонували систему заходів «наступального характеру», які покликані були зменшити негативні наслідки радянської інтервенції для СРСР і нового афганського режиму. На міжнародній арені передбачалось і надалі «протиставляти провокаційним крокам адміністрації Картера зважену і тверду лінію в міжнародних справах», керуючись при цьому принципом «недоцільності ускладнювати весь комплекс багатопланових відносин Радянського Союзу з США». Підкреслювалась важливість зберегти «розрядку». Члени «афганської четвірки» висловили бажання посилити вплив на окремих союзників США по НАТО, передусім Францію і ФРН, аби мінімізувати їхню негативну реакцію на зміну радянської політики щодо Афганістану. Пропонувалося налагодити співпрацю з комуністичними і робітничими партіями західних держав і країн «третього світу» задля організації кампанії на підтримку «афганської революції і братньої допомоги ДРА з боку СРСР». За підтримки Куби і Соціалістичної республіки В'єтнам пропонувалося спробувати схилити на свій бік Рух неприєднання, а з метою протидії «лінії Вашингтона на... переорієнтацію ісламського фанатизму в антирадянське русло» – деякі мусульманські країни. Визнавалось важливим «здійснювати стримуючий вплив» на Пакистан і підштовхувати його до приборкання афганської опозиції, а також «здійснювати заходи, спрямовані на збереження антиамериканських

---

924 О дальнейших мероприятиях по обеспечению государственных интересов СССР в связи с событиями в Афганистане. Решение Политбюро ЦК № П181/34 от 28. 01. 80: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/181-80-9.pdf>

аспектів у зовнішній політиці Ірану». У зв'язку з обговоренням Генеральною асамблеєю ООН «так званого “афганського питання”» (про це нижче) пропонувалось активно висвітлювати «антиафганські й антирадянські підступи» США та їхніх союзників з метою нейтралізації небажаних для СРСР і ДРА наслідків цієї акції.

Чимало уваги в документі було присвячено заходам, спрямованим на зміцнення кабульського режиму. Серед них першорядними були визначені послідовне дотримання в партійному будівництві курсу на єдність НДПА; використання досвіду інших країн у створенні «дійсно представницького широкого фронту лівих і демократичних організацій на чолі з НДПА»; посилення впливу партії на молодь, особливо на студентство; «всебічне зміцнення і розвиток прогресивних соціально-політичних основ ДРА, прискорення розробки і прийняття нової конституції країни»; встановлення контактів і проведення переговорів з вождями і старійшинами найбільш войовничих племен з метою схиляння їх до компромісів на умовах припинення антиурядової боротьби; розробка плану роботи з мусульманським духовенством, який би передбачав залучення до співробітництва з владою поміркованих релігійних діячів, ізоляцію представників реакційних прошарків духовництва, встановлення контактів з шіїтським духовенством; налагодження нормальної економічної життєдіяльності країни, покращення матеріального становища і рівня життя населення; забезпечення взаємовигідного співробітництва державного і приватного секторів тощо.

Автори документу відводили значну роль радянським радникам, які мали сприяти «керівництву НДПА в реалізації її зовнішньополітичної програми», у військовому будівництві, створенні ефективної системи органів держбезпеки, внутрішніх справ і народної міліції.

Ця постанова засвідчила, що Москва воліла повністю координувати державне, партійне, оборонне та зовнішньополітичне будівництво Демократичної республіки Афганістан, перебираючи на себе суверенні права й обов'язки афганського уряду. Останній же мав усі перспективи перетворитися на маріонетку Москви. Радянські керманічі, зокрема члени «афганської четвірки», схоже, уже усвідомили для себе, що Афганістан – це «всерйоз і надовго», а тому пропонували заходи не лише «наступального характеру», але й розраховані на віддалену перспективу.

29 січня 1980 р. Ю. В. Андропов після повернення з Кабула і зустрічі там з маршалом С. Л. Соколовим, який відтоді очолював ОГМО в Афганістані і здійснював загальне керівництво ОКРВ, подав до ЦК КПРС записку. У ній, з-посеред іншого, обґрунтовувалася необхідність створення в 40-й Армії особливих відділів КДБ⁹²⁵. Кількома місяцями пізніше, 22 квітня, Постановою Ради Міністрів № 331-94 «Про доповнення переліку посад КДБ СРСР, які обіймаються генералами й адміралами» запроваджувалася посада начальника Особливого відділу КДБ СРСР по 40-й армії в званні генерал-майора⁹²⁶. Очевидно, що особливі відділи створювали не на місяць, і в Кремлі змирилися, що «за річкою» радянські війська затримаються надовго. Наступні рішення мали полегшити економічні і господарські відносини між державами, а насправді – постачання всім необхідним радянських військ в Афганістані. Ю. В. Андропов 5 лютого 1980 р. в записці до Політбюро ЦК КПРС інформував своїх колег про обговорення з Першим секретарем ЦК КПРС Узбекиської РСР Ш. Р. Рашидовим проблеми, яка виникла після грудневої інтервенції. У зв'язку зі значним збільшенням товарообігу між СРСР і ДРА пропонувалося прискорити будівництво поєданого мостового переходу через Амудар'ю в районі Термез–Хайратон і прискорити розгляд у міністерстві шляхів сполучення пропозиції про облаштування самостійного відділення Середньоазійської залізниці в м. Термез⁹²⁷. Ці проекти, орієнтовані на тривалу перспективу, свідчили про усвідомлення неминучості довготривалого втягнення СРСР в афганську кризу.

Водночас після згаданого повернення Ю. В. Андропова з Кабула Л. І. Брежнєв запропонував вивести війська, вважаючи афганське питання вирішеним. Проте Ю. В. Андропов, А. А. Громико і Д. Ф. Устинов заперечили, наголошуючи, що виведення військ було передчасним і могло стати серйозною помилкою. Вони переконували, що навіть після успішного усунення Х. Аміна Б. Кармаль потребуватиме ще чимало часу, аби зміцнити свою владу і стабілізувати ситуацію в країні. Та й поспішне виведення військ могло стати для афганців сигналом, що Москва – партнер

925 Архивы Кремля и Старой площади... – С. 115.

926 Там же – С. 119.

927 Заседание Политбюро ЦК КПСС: пункт 3 «О беседах тов. Андропова Ю. В. с афганскими руководителями по некоторым вопросам советско-афганского сотрудничества». – 7 февраля 1980 г.: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/A%201980.02.07.PDF – Арк. 1–2.

ненадійний. Після обговорення зійшлися на тому, що радянські війська мали залишитися, допоки новий афганський уряд не зміцнив своїх позицій⁹²⁸. На засіданні Політбюро ЦК КПРС 7 лютого 1980 р. уже керівник КДБ підняв питання про виведення військ. Тепер заперечив міністр оборони: «Нам слід дуже обережно говорити про виведення військ з Афганістану. Я вважаю, знадобиться рік, а то й півтора, поки не стабілізується ситуація в Афганістані, а до цього ми не можемо думати про виведення військ, інакше можемо набути чимало неприємностей». Д. Ф. Устинова підтримав Л. І. Брежнев, додавши, що слід навіть збільшити військовий контингент у ДРА⁹²⁹.

Очевидною була невизначеність: з одного боку, розробка довготривалих заходів і юридичне оформлення радянської присутності в Демократичній республіці Афганістан на невизначену перспективу, з іншого – припущання можливості швидкого виходу з афганської кризи, принаймні, виведення звідти військ. Крапку в цьому ваганні поклали події лютого 1980 р. у Кабулі, які увійшли в історію афганського опору радянській окупації під назвою «Повстання “Аллах Акбар!”».

Обставини тих подій продовж тривалого часу залишалися майже невідомими, проте їх вплив на подальшу афганську політику СРСР був визначальним. Відтворення подій «Повстання “Аллах Акбар!”» можливе на підставі повідомлень у радянських ЗМІ і свідчень очевидців тих подій.

«Правда» продовж січня – першої половини лютого 1980 р. рясніла репортажами про перемогу «здорових сил НДПА», загальнонародну підтримку нової афганської влади, початок «другого етапу Квітневої національно-демократичної революції». На тлі цих оптимістичних новин дивно виглядала «Заява уряду ДРА», опублікована 23 лютого. Афганський уряд викривав «агресивні дії американського імперіалізму, який у союзі з англійським імперіалізмом і китайським шовінізмом, використовуючи реакційні сили Пакистану і бази на його території, а також своїх ізраїльських союзників, веде неоголошену війну проти ДРА». Після цієї, уже традиційної для подібних публікацій, преамбули ТАРС повідомило про захоплених у Кабулі шпигунів «зі зброєю, документами,

---

928 Фейфер Г. Указ. соч. – С. 99–100.

929 Заседание Политбюро ЦК КПСС: пункт 3 «О беседах тов. Андропова Ю. В...» – Арк. 3.

фотографіями і великими сумами в американській, пакистанській, західнонімецькій і англійській валютах»⁹³⁰. Тут же читаємо переказ заяви міністерства внутрішніх справ Афганістану: «Вранці, 22 лютого, іноземні агенти і найманці, англійські, американські, пакистанські і китайські ставленики вдалися до відкритих підбурюючих і підричних акцій у Кабулі, намагаючись порушити спокій у місті... Продажні найманці, посягнувши на національні інтереси країни, почали відкрито займатися грабунками і підпалами». Повідомлялося про запровадження в столиці військового стану і що уряд «повністю контролює ситуацію і здатний протистояти будь-яким провокаціям і агресивним діям»⁹³¹.

Наступного дня Л. Міронов повідомив, що продовж 21–22 лютого озброєні «банди контрреволюціонерів» грабували дукани і магазини Кабула, займалися погромами, підпалами, розбоями і мародерством. Під тиском афганської армії і міліції, яких підтримали мешканці міста, злочинці змушені були відступити. У статті йшлося про арешт «штатного агента ЦРУ Роберта Лі»⁹³² (з чого радянський читач міг зробити висновок, що на завдання містера Лі пішов зі службовим посвідченням). Там же була вміщена заява ТАРС, що за подіями в Кабулі стояло ЦРУ, адже був заарештований його агент⁹³³. У наступному числі «Правди» читаємо, що окрім згаданого Р. Лі в Кабулі були заарештовані 16 громадян Пакистану, які брали участь у безладах⁹³⁴. 26 лютого ТАРС виклало переказ заяви заступника голови Революційної ради ДРА А. Сарварі. З неї дізнаємося про жертви серед мирного населення Кабула і чисельні руйнування в місті, а також про «беззаперечні докази» причетності до тих подій США, Пакистану, Китаю й Єгипту⁹³⁵.

Наступного дня кабульське представництво ТАРС повідомило, що «рішучість, яку продемонструвала влада у боротьбі з контрреволюційними елементами, із задоволенням сприймається населенням». Йшлося про запровадження в Кабулі комендантської години, нічне патрулювання вулиць міста силами Царандоя і про

---

930 Заявление правительства ДРА // Правда. – 1980. – 23 февраля. – С. 5.

931 Усиливается вмешательство // Правда. – 1980. – 23 февраля. – С. 5.

932 Миронов Л. Контрреволюция не пройдет // Правда. – 1980. – 24 февраля. – С. 5.

933 Кто направляет руку реакции // Правда. – 1980. – 24 февраля. – С. 5.

934 Провал планов реакции // Правда. – 1980. – 25 февраля. – С. 5.

935 Отпор провокаторам // Правда. – 1980. – 26 февраля. – С. 5.

слідство над заколотниками. Б. Кармаль «засудив підступи американського імперіалізму, китайського гегемонізму, а також реакційних правителів Пакистану», і водночас «високо оцінив безкорисливу і братню допомогу Радянського Союзу»⁹³⁶.

28 лютого кореспондент «Правди» А. Петров доводив, що відсіч «вилазкам контрреволюціонерів» дали прості мешканці Кабула, а також звинуватив у загостренні ситуації в ДРА президента США Дж. Картера⁹³⁷. 1 березня ТАРС оприлюднило спростування афганським агентством «Бахтар» інформації західних ЗМІ про тисячу заарештованих і розстріляних учасників кабульських подій⁹³⁸. 3 березня ТАРС оприлюднило чергову заяву «Бахтар»: події в Кабулі – справа «купки прислужників американського імперіалізму, китайського шовінізму і мілітаристських кіл Пакистану»⁹³⁹. 5 березня востаннє згадано лютневі події в Кабулі. ТАРС повідомило про звільнення з-під арешту 112 осіб, яких підозрювали в причетності до організації безладів в афганській столиці⁹⁴⁰.

Інтерпретація кабульських подій офіційною радянською пропагандою була традиційною і прогнозованою: це був організований та керований зовні контрреволюційний виступ проти народної влади, аж ніяк не пов'язаний з радянською присутністю в Афганістані. У серії цитованих вище публікацій у «Правді» лише одного разу, радше принагідно, згадано СРСР, та й то скоріше задля протиставлення радянської позиції антиафганській політиці «імперіалізму, гегемонізму та реакції». Насправді ж відтворення та аналіз подій 21–23 лютого в Кабулі та їх впливу на подальшу радянську політику щодо Афганістану дозволяє дійти до інших висновків.

Одразу ж після радянського вторгнення в Кабулі була створена радянська військова комендатура. Комендантом призначили начальника протиповітряної оборони 103-ї гв. пдд полковника Ю. І. Двугрошева. Він згадував, що від самого початку радянські війська відповідали не лише за підтримку порядку в місті, але й за охорону всіх урядових, оборонних і інфраструктурних об'єктів. Так

936 Положение нормализуется // Правда. – 1980. – 27 февраля. – С. 5.

937 Отпор вылазкам врагов афганского народа // Правда. – 1980. – 28 февраля. – С. 5.

938 Заведомая ложь // Правда. – 1980. – 1 марта. – С. 5.

939 Ведется расследование // Правда. – 1980. – 3 марта. – С. 4.

940 Выражают поддержку // Правда. – 1980. – 5 марта. – С. 5.

було в усіх місцях дислокації радянських військ. «Уся відповідальність і труднощі автоматично лягли на наші плечі. Вийшло так, що ми повинні були в Афганістані навести лад, слідкувати за вірним виконанням наказів, директив, постанов уряду...»⁹⁴¹ Про це ж згадував начальник розвідки тієї ж дивізії майор М. Ф. Скринніков. «Кабул, з урахуванням особливостей його забудови, був поділений на сектори. Під особливий контроль були взяті найважливіші державні і військові об'єкти. Основою комендантської служби було патрулювання в місті і виставлення в нічний час постів силою до взводу на площах і найважливіших вузлах шляхів і перехрестях. До комендантської служби залучалися й афганські армійські підрозділи, міліція і служба безпеки»⁹⁴². Втім останні були майже непомітні. Тодішній повірений у справах США в Афганістані Дж. Амстутц згадував, що уже 28 грудня на вулицях афганської столиці не було жодного афганського солдата – лише радянські патрулі і військова техніка⁹⁴³. Так від самого початку перебування в Афганістані радянські війська перебравли на себе окупаційні функції, втручаючись цим самим у внутрішні справи країни і порушуючи її суверенітет.

Цьому були вагомі підстави. У грудні 1979 р. посольство і розвідка США констатували суттєве погіршення внутрішньополітичної і безпекової ситуації в Афганістані, головним змістом чого була повна ерозія урядової армії. Йшлося про масове дезертирство, погану дисципліну і низьку боєздатність, часті прояви непокори урядовим наказам і рішенням⁹⁴⁴. Про це писали і радянські «афганці». М. Ф. Скринніков напередодні нового 1980 р. інспектував казарми афганського полку «командос» перед розміщенням там радянського 357-го гв. пдп. «Для нас картина військового містечка... була доволі шокуючою: навколо бруд, сміття, сморід. У казармах поки ще перебували афганці: одні моляться, інші байдуже сидять на

---

941 Двугрошев Ю. И. Воспоминания первого коменданта Кабула. – Заокский, 2005. – С. 307.

942 Скринников М. Ф. Указ. соч. – С. 86.

943 Amstutz J. B. Op. cit. – P. 51.

944 Intelligence Paper Prepared in Central Intelligence Agency. – Washington, December, 1979 // FRUS. – V. XII. – P. 232; Memorandum From the Director of the Strategic Warning Staff, Central Intelligence Agency (MacEachin) to the National Intelligence Officer for Warning, Central Intelligence Agency (Lehman). – Washington, December 13, 1979 // FRUS. – V. XII. – P. 237.

стілцях, втупившись в одну точку, треті косо поглядають убік шураві»⁹⁴⁵. Перекладач при раднику командира 76-го полку 8-ї піхотної афганської дивізії В. Г. Ширяєв згадував: «У перший же день стала зрозумілою убогість організації, на яку ми спирались. Армія Афганістана нічого собою не являла. ...Це було прикриття дій радянської армії»⁹⁴⁶. Тож радянське командування було змушене брати ініціативу на себе.

Усе це, природно, мало наслідком дедалі більш негативне ставлення афганців до радянської присутності, які бачили в «шураві» окупантів. По мірі зайняття радянськими підрозділами провінційних центрів країни зростав їх опір. 1 січня 1980 р. під час заколоту 4-го артилерійського полку біля Кундуза заколотники розстріляли двох радянських радників (підполковника І. Е. Каламурзіна і майора І. Г. Здоровенка) і перекладача Д. А. Газієва⁹⁴⁷. 2 січня надійшла інформація з Кандагара: «Обстановка в місті ускладнюється, закриваються дукани, люди збираються на площах великими натовпами. До міста спрямовані додаткові підрозділи піхоти і бронемашини. Авіація робить обльоти Кандагара і прилеглих районів. Прийняті додаткові заходи з підвищення бойової готовності частин і підрозділів». Наступного дня в місті заарештували 182 місцевих мешканця і 198 військовослужбовців 15-ї дивізії афганської армії, звинувачених в антирадянській пропаганді⁹⁴⁸. Тоді ж із провінції Фарах радянське військове командування надіслало телеграму з проханням дозволити відсторонити і взяти під варту губернатора, який відмовлявся коритися наказам Кабула і радянських офіцерів. Командир корпусу дав на це дозвіл. Тоді ж відбувся заколот у Гераті. Коли 5 січня до Джелалабада прибула радянська 201-а мсд і взяла місто під свій контроль, три батальйони афганської 11-ї дивізії зі зброєю в руках пішли в гори. Того ж дня у Файзабаді заколотники оточили аеродром, перешкоджаючи приземленню радянських військово-транспортних літаків. Після ударів з повітря вертольотами Мі-24 і Мі-25 заколотники відступили⁹⁴⁹.

945 Скрынников М. Ф. Указ. соч. – С. 77.

946 Опаленные афганской войной... – С. 436.

947 Кобзев А. В., Слинкин М. М. Тогда и сейчас в Афганистане: может ли огонь быть дружественным? // Сборник докладов международной научно-практической конференции «Слинкинские чтения» памяти профессора М. Ф. Слинкина (15 февраля 2015 г): научное интернет-издание. – Симферополь, 2013. – С. 11.

948 Аблазов В. И. Над всем Афганистаном безоблачное небо. – К., 2005. – С. 156.

949 Там же. – С. 158.

У щоденнику радника афганських ВПС В. І. Аблазова чимало згадок про опір населення розміщенню радянських військ. Запис від 9 січня: «Наполегливі підтвердження, що на... 10–11 січня 1980 р. намічаються активні виступи братів-мусульман. Вістря виступів – проти радянських військ. Необхідно організувати охорону мікрорайону, де проживають радники, і... видати зброю перекладачам»⁹⁵⁰. Тоді ж частини 40-ї армії придушили виступ 4-го артилерійського полку ЗС ДРА в Нахріні⁹⁵¹. 11 січня В. І. Аблазов зафіксував: «Вертоліт привіз заарештованих убивць радянських радників. Вони знущалися над радниками. Тіла радників доставлені учора, вони спотворені...»⁹⁵² Гарнізони радянських і афганських військ обстрілювали щоночі. Однак опір ще був спонтанний і неорганізований.

Згодом ситуація погіршилася. М. М. Слінкін, який у січні 1980 р. перебував у Кабулі, так передавав свої тогочасні передчуття: «Країна після шоку, спричиненого введенням радянського “обмеженого контингенту” і зміною влади, в очікуванні: що ж буде далі? Проте тимчасове затишшя, це розуміємо і ми, й афганці, обов’язково зміниться поживавленням супротивників режиму»⁹⁵³. Ю. І. Двугрошев згадував, що в кінці січня до цього більш-менш спокійна обстановка в столиці значно погіршилась. 25 січня 1980 р. автомобіль УАЗ-469, в якому їхав начальник ППО 40-ї армії С. Д. Чубарєв, на шляху з Кабула до Баграма був обстріляний. Тоді обійшлося без жертв. За кілька днів сам комендант з двома солдатами супроводу потрапив під обстріл дорогою до комендатури. Охоронець, рядовий О. Денисенко з Новосибірська, загинув⁹⁵⁴. А. П. Павлов відповідав за постачання 40-ї армії. 18 лютого він записав у щоденнику: «В Кабулі стріляють, тому діє суворий наказ їздити містом лише під захистом броні»⁹⁵⁵. Напевне, що ситуація дійсно була складною, якщо не можна було забезпечити таких високих військових начальників.

Становище ускладнювалось економічними труднощами, спричиненими реформами «першого етапу Саурської революції». 11 лютого В. І. Аблазов записав у щоденнику: «В Кабулі очікуються

---

950 Аблазов В. И. Над всем Афганистаном... – С. 163–164.

951 Ляховский А. Трагедия и доблесть Афгана... – С. 174–175.

952 Аблазов В. И. Над всем Афганистаном... – С. 163.

953 Слинкин М. Штабные хлопоты // Солдат удачи. – 2009. – №5 – 6. – С. 50.

954 Двугрошев Ю. И. Указ. соч. – С. 309–310.

955 Павлов А. П. Афганский дневник // Военно-исторический журнал. – 2004. – №12. – С. 40.

безлади... Господарство ДРА в занепаді, шахти затоплені. Більша частина земель через дії банди Аміна виявилися не засіяними.... Слід вдатися до екстрених заходів. 700 тракторів будуть розподілені поміж кооперативами. Зафіксовані пропагандистські акти проти нового керівництва і конкретно проти Бабрака Кармалю»⁹⁵⁶. Проте найбільший протест викликали радянські війська і техніка на вулицях Кабула й інших міст. 26 січня 1980 р. відбувся масовий антиурядовий і антирадянський виступ у Гераті. 30 січня з неспокійного Джелалабада евакуювали радянських цивільних спеціалістів і родини радників. 3 лютого в Мазарі-Шарифі афганець на ринку відкрив вогонь по радянських офіцерах: були поранені радники командира дивізії і його заступника з політичної частини. Сам нападник зміг утекти⁹⁵⁷. Цей перелік можна продовжити.

У середині лютого 1980 р. до Кабула прибула велика радянська військова делегація на чолі з першим заступником начальника Генерального штабу генералом армії С. Ф. Ахромєєвим. 21 лютого в посольстві СРСР на її честь організували великий прийом. Під час нього кілька тисяч мешканців афганської столиці пройшли колонами повз радянське посольство і місця розташування радянських військ. Демонстранти вигукували антиурядові й антирадянські гасла⁹⁵⁸. Головним був традиційний мусульманський вислів «Аллах Акбар!», що і дало назву повстанню. Продовж всього дня до Кабула йшов безперервний потік людей з провінції. Як згадував Ю.І. Двугрошев, більшість їх були без зброї, лише дехто мав при собі гладкоствольні рушниці, та й ті відібрали співробітники ХАДу і радянські патрулі при вході до міста. Надвечір «обстановка в місті з кожної години погіршувалася. Громили й палили дукани, крамниці. Надходили повідомлення про захоплення об'єктів, що знаходилися під нашою охороною»⁹⁵⁹.

Вранці наступного дня маніфестації поновилися. В. А. Меримський оцінював число демонстрантів щонайменше в 400 тисяч осіб⁹⁶⁰. Інший очевидець згадував: «Усі центральні вулиці Кабула заповнили збуджені люди, були заблоковані підступи до

---

956 Аблазов В. И. Над всем Афганистаном... – С. 175.

957 Там же. – С. 170–172.

958 Меримский В. А. Загадки афганской войны... – С. 146.

959 Двугрошев Ю. И. Указ. соч. – С. 320–321.

960 Меримский В. А. Загадки афганской войны... – С. 146.

адміністративних будівель. До пізньої ночі я чув несамовиті заклики до Аллаха врятувати, допомогти. Подекуди чулися постріли...»⁹⁶¹ Згодом на вулицях міста з'явилися барикади, почастишали напади на патрулі, особливо в районі фортеці Бала-Хісар, де були арсенали афганської армії. В районі центральної кабульської магістралі Майванд заколотники взяли штурмом відділення Царандоя і захопили 86 одиниць стрілецької зброї. Повстанці нападали на радянську військову техніку⁹⁶². Місто лихоманило до вечора: стрілянина не вщухала, палали машини, горіли кілька готелів у центрі міста⁹⁶³.

За словами М. Ф. Скриннікова, командування 40-ї армії вирішило не кидати проти повстанців наземні війська, натомість використати для цього авіацію. Для коректування дій пілотів на телерадіоцентр був висаджений навідник з баграмського авіаційного полку. «Місто з пагорбу проглядалося чудово. “Міги” баражували над Кабулом, але не стріляли і не бомбили. З надмалої висоти вони різко уходили в небо, переборюючи звуковий бар'єр, розгонюючи натовп ударною звуковою хвилею... Коли “Міги” відходили, дивізійні розвідники з вертольотів “Мі-8” вели вогонь по озброєним заколотникам, що розбігались і ховались. Користі від такого вогню було небагато, вцілити з вертольоту, що летить, в мішень, що теж рухається, не так легко, але моральний ефект птах, який стріляє, здійснює, без сумнівів, великий. Того дня десантники здіймалися на гвинтокрилах в повітря близько сорока разів»⁹⁶⁴. Полковник А. П. Павлов того дня записав у щоденнику: «Зранку над нами один за іншим стали проноситися вертольоти і літаки – схоже, що вся наша авіація зависла над Кабулом. До полудня заколотникам вдалося захопити елеватор, проте наша мотострілецька рота, що підійшла, в годинному бою вибила їх звідти. Спроби захопити телецентр, банк і телеграф заколотникам не вдалися. Горить готель, стріляють по нашим БТР, кидають пляшки із запалювальною сумішшю, усі дороги перекриті...»⁹⁶⁵ Який саме готель горів, офіцер не уточнив. Проте з інших спогадів дізнаємося, що повсталі кабульці з вигуками «Аллах Акбар! Аллах Акбар! Шураві марг, марг, марг!» («марг» на пушту

961 Афанасьев А. Н. Указ. соч. – С. 72.

962 Двугрошев Ю. И. Указ. соч. – С. 324–325.

963 Меримский В. А. Кабул–Москва: война по заказу. Продолжение // Военно-исторический журнал. – 1993. – №12. – С. 29.

964 Скринников М. Ф. Указ. соч. – С. 100.

965 Павлов А. П. Указ. соч. – С. 42.

«смерть» – О.К.) нападали на готелі «Кабул», «Метрополь», «Джамаль», «Пак», «Кришталь» – туди, де проживали громадяни СРСР⁹⁶⁶. В. І. Аблазов так згадував свої відчуття від тих подій. «З нових відчуттів – це схожий на гул штормового моря дикий шум натовпу, який гудів і кричав дев'ятим валом, який зносив усе на своєму шляху, йшов до наших будинків. Але потім його повернули в інший бік. Саме про цей дикий гул, що викликав жах і страх, усі згадують зараз. Усе решта – вже було знайоме: і машини, і БТРи, і літаки, і решта»⁹⁶⁷.

В афганському керівництві запанувала справжня паніка. Як згадував В. А. Меримський, Б. Кармаль і його оточення просили, іноді навіть вимагали відкрити по демонстрантах вогонь. Радники тоді заявили, що радянські війська цього не робитимуть⁹⁶⁸. Натомість командування ОКРВ запропонувало організувати фактичну блокаду афганської столиці: по мотострілецькій роті було виставлено на кожному в'їзді в місто. Силами афганської армії і радянських частин демонстранти були розсіяні і локалізовані⁹⁶⁹. С. П. Крахмалов писав лише про «спроби повстанців повернути на свій бік частини афганської армії»⁹⁷⁰. Проте, за свідченням Ю. І. Двугрошева, повстанців підтримала частина кабульського гарнізону, зокрема, бійці полку «командос». Їх виступ придушили радянські війська⁹⁷¹.

Наступного ранку демонстранти збирались у різних частинах міста, вигукували антирадянські гасла і закликали до боротьби з невірними. Проте того дня осередки скупчення протестувальників було повністю локалізовано, а самі виступи придушено. За даними В. А. Меримського, того дня було заарештовано близько 400 осіб⁹⁷², проте про жертви генерал не згадував. Г. Фейфер писав про 300 загиблих повстанців⁹⁷³. С. Л. Рогоза і М. Б. Ачкасов цитували американські джерела про 500 загиблих і близько тисячі заарештованих учасників антиурядових та антирадянських

---

966 Бочаров Г. Афганистан. Закат солнца вручную // Новое время. – 1988. – №35. – С. 23.

967 Аблазов В. И. Над всем Афганистаном... – С. 188.

968 Меримский В. А. Кабул – Москва... // Военно-исторический журнал. – 1993. – №12. – С. 29.

969 Меримский В. А. Война в Афганистане... – С. 99.

970 Крахмалов С. П. Указ. соч. – С. 224.

971 Двугрошев Ю. И. Указ. соч. – С. 335.

972 Меримский В. А. Кабул – Москва... // Военно-исторический журнал. – 1993. – №12. – С. 29.

973 Фейфер Г. Указ. соч. – С. 113.

виступів⁹⁷⁴. Нагадаємо, цю інформацію синхронно спростовували «Бахтар» і ТАРС. За рекомендацією С. Л. Соколова в Кабулі запровадили комендантську годину, частини радянської армії взяли під охорону шляхи, мости, телецентр, телеграф, пункти водопостачання, державні заклади, електростанції і електророзподільні станції, посольський район⁹⁷⁵.

Ціною спільних надзусиль афганського уряду і радянської військової адміністрації контроль над столицею вдалося повернути до вечора 23 лютого 1980 р. Роль радянських військ у цьому була вирішальною: продовж 21–23 лютого було задіяно 24 роти ОКРВ (понад 2 тис. бійців), 30 танків, 200 БМП і БТР. Водночас у придушенні заколоту взяли участь 11 рот ЗС ДРА (біля 1 тис. осіб), 43 танки, 40 БТР і БДРМ. Радянська авіація здійснила 158 вильотів, тоді як афганська – 49⁹⁷⁶.

Офіційна афганська і радянська оцінка кабульських подій лютого 1980 р. була прогнозованою. 2 березня англomовна «Кабул нью таймс» писала: «Те, що відбулося в афганській столиці 22 лютого, є кричущим прикладом нахабного втручання у внутрішні справи миролюбної держави – Афганістану – з боку американського імперіалізму, його китайських союзників і реакціонерів із Пакистану»⁹⁷⁷. Радянська офіційна пропаганда й історіографія повторювали ці оцінки. В західній історіографії повстання «Аллах Акбар!» у Кабулі розцінювалось однозначно як антирадянський виступ⁹⁷⁸. У пострадянській мемуаристиці одностайності в оцінках немає. У спогадах колишнього радянського військового аташе в мусульманських країнах С. П. Крахмалова повстання в Кабулі постало як організоване зовні (головним організатором, на його думку, став уже неодноразово згадуваний американець Р. Лі), підбурюване духовенством і таке, що вилилось у банальний сплеск криміналу в афганській столиці⁹⁷⁹. Ю. І. Двугрошев і

---

974 Рогоза С. Л., Ачкасов Н. Б. Указ. соч. – С. 363.

975 Меримский В. А. Кабул – Москва... // Военно-исторический журнал. – 1993. – №12. – С. 29.

976 Ковальков О. Л. Повстання «Аллах Акбар!». Кабул, лютий 1980 р. // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Випуск 23. – Кропивницький, 2018. – С. 195.

977 Цит. за: Агранов Ю. В. Афганская революция и предательский курс Пекина // Проблемы Дальнего Востока. – 1980. – №2. – С. 104.

978 Напр.: Isby D. Op. cit. – P. 6.

979 Крахмалов С. П. Указ. соч. – С. 224.

В. А. Меримський (їхні описи кабульських подій найбільш інформативні) не робили категоричних висновків, проте в їхніх оцінках простежується розуміння кабульського повстання як народного й антирадянського. На думку, М. Ф. Слінкіна, ідейним натхненником і організатором повстання була Організація звільнення народу Афганістану (САМА) на чолі з таджиком А. М. Калакані і кабульські релігійні авторитети. Рушійними ж силами, як це завжди було в країнах мусульманського Сходу, були «люди базару» і міські низи, передусім хазарійці⁹⁸⁰. Його підтримала значна частина кабульців і «гостей» афганської столиці.

Наслідки лютневого повстання в Кабулі були значними. В. А. Меримський писав: «Такий масовий виступ опозиції ми розцінили як завершення їхнього шокового стану, який тривав з моменту введення в країну наших військ»⁹⁸¹. В іншій праці генерал був більш категоричним: цими подіями радянському військовому контингенту було оголошено джихад: «Виклик було кинуте!»⁹⁸² Ю. І. Двугрошев згадував, що в ті дні Б. Кармаль висунув радянському військовому командуванню ультиматум: «Якщо радянські війська будуть виведені з Кабула, то я відмовлюся керувати країною». Перший радянський комендант афганської столиці зробив висновок: «Остаточно однією з причин, яка вирішила нашу долю і затримала десантників в Афганістані на 10 років, став лютневий заколот у місті Кабулі»⁹⁸³. Командувач 40-ї армії Б. І. Ткач так оцінював ті події: «В ніч з 25 на 26 грудня ми увійшли до Афганістану не воювати, а надавати інтернаціональну допомогу. Принаймні, кожен з нас був упевнений у цьому. Всерйоз думалося, що введений “за річку” обмежений контингент наших військ так і залишиться обмеженим. Проте після лютневого 1980 року заколоту стало зрозуміло, що доведеться вести справжні бойові дії, і військ додасться»⁹⁸⁴. С. П. Крахмалов згадував зустріч із С. Л. Соколовим

---

980 Слинкин М. Ф. Афганистан, год 1980: становление режима Б. Кармалы // Востоковедный сборник. – Вып. II. – Симферополь, 1998. – С. 27.

981 Меримский В. А. Кабул – Москва... // Военно-исторический журнал. – 1993. – №12. – С. 29.

982 Меримский В. А. Война в Афганистане... – С. 99.

983 Двугрошев Ю. И. Указ. соч. – С. 312.

984 Хорунжий Е. Тот странный час «Х». Беседа с Б. И. Ткачем // Правда Украины. – 2001. – 21 декабря. – С. 12.

7 березня. Під час обговорення повстання маршал тоді сказав: «Ех, Сергію Павловичу, вляпалися ми в біду. І вже не знаю, як нам вибратися з Афганістану»⁹⁸⁵.

Цілком погоджуємося, що ці події стали Рубіконом, після якого легка і переможна акція по зміні афганського керівництва і швидкого, як здавалося в Кремлі, наведення ладу в буремному Афганістані перетворилася на затяжну війну. Уже в перші дні після придушення повстання у деяких містах відбулися виступи під подібними гаслами на підтримку кабульців⁹⁸⁶. Так, 25 і 26 лютого в м. Файзабад не працював жоден дукан, жодна майстерня⁹⁸⁷ – це була акція протесту на підтримку повстання «Аллах Акбар!» У кінці місяця в результаті ретельно спланованої операції сил опору в районі гірського перевалу біля Кундуза було майже повністю знищено радянський батальйон⁹⁸⁸. Журналіст А. Б. Грішнов згадував, що тоді ж почалася справжня «мінна війна»: вантажівки стали пересуватися шляхами Афганістану лише колонами під захистом військової техніки⁹⁸⁹. Навіть «Правда» 5 березня чи не вперше після грудневого вторгнення змушена була згадати про «розрізнені дії банд найманців» у деяких провінціях Афганістану⁹⁹⁰. Коли ж у кінці лютого 1980 р. частини ОКРВ здійснили в провінції Кунар першу широкомасштабну військову операцію (долина Кунар була взята під цілковитий контроль радянських військ після масового дезертирства 9-ї дивізії ЗС ДРА⁹⁹¹), гасла про радянських агресорів стали зрозумілими більшості афганців.

У кінці лютого 1980 р. радянський військовий контингент, за американськими оцінками, було доведено майже до 100 тис. – 60 тис. армії, 30 тис. допоміжного і консультативного персоналу. Ще 30 тис.

---

985 Крахмалов С. П. Указ. соч. – С. 228.

986 Двугрошев Ю. И. Указ. соч. – С. 335; Скрынников М. Ф. Указ. соч. – С. 100.

987 Белашов Н. Н. Дорога на Файзабад // Военно-исторический журнал. – 2003. – №6. – С. 31.

988 Фейфер Г. Указ. соч. – С. 125.

989 Грешнов А. Б. Указ. соч.

990 Выражают поддержку // Правда. – 1980. – 5 марта. – С. 5.

991 Фейфер Г. Указ. соч. – С. 117.

скупчилися на кордоні біля Термеза і Кушки⁹⁹². Радянська інтервенція в Демократичну республіку Афганістан завершилась.

Отже, кабульське повстання «Аллах Акбар!» у лютому 1980 р. стало рубіжною подією в історії радянської агресії в Афганістані. Це був перший масовий антирадянський виступ афганського населення, який став відповіддю на насильницьку зміну влади і радянську окупацію країни. Виступ у Кабулі засвідчив зміну ставлення до Радянського Союзу і «шураві» з боку афганців і поклав край ваганням і дискусіям в радянському керівництві щодо подальшої політики СРСР у ДРА. У лютому 1980 р. стало очевидним, що приведені радянськими військами до влади угруповання Б. Кармалая не здатне самостійно керувати країною і не спроможне утримати владу. Тож радянські війська мали стати його головним опертям.

Таким чином, події кінця грудня 1979 – лютого 1980 рр. у Демократичній республіці Афганістан були відкритою збройною інтервенцією Радянського Союзу. Уперше після завершення Другої світової війни Кремль відверто втрутився у внутрішні справи суверенної держави, яка не перебувала у межах визначеної умовами «холодної війни» радянської сфери впливу. Наслідком радянської агресії стала насильницька зміна керівництва ДРА й окупація цієї країни «обмеженим контингентом радянських військ». І якщо з військового погляду і сама інтервенція, і операція «Шторм-333» були бездоганними (що не дивно, зважаючи на співвідношення сил), то з політичного і пропагандистського вони були провальними і в перспективі загрожували СРСР значними втратами.

Наявні факти засвідчують, що схилившись до силового сценарію порятунку завоювань «Квітневої революції» і перебуваючи в полоні ідеологічної конфронтації з Заходом, радянське керівництво так до кінця і не усвідомило наслідків цього рішення. Як і не розуміло, що робити після вторгнення і силового нав'язування афганцям нової влади. Лише після масштабного антирадянського виступу в Кабулі, відомого як «Повстання “Аллах Акбар!”», стало очевидним, що в Афганістані радянські війська затримуються надовго і змушені будуть воювати на боці непопулярного режиму проти населення

---

992 Response to Request for Intelligence From the Acting Assistant Director for Joint Chiefs of Staff Support (name not declassified) to the Deputy Under Secretary of Defense for Policy (Murphy). – Washington, February 26, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 599.

країни. Більшість же афганців сприйняла радянські війська як окупаційні, що значно посилило позиції афганської опозиції.

Попри очевидність помилковості, якщо не злочинності, рішення про інтервенцію в Афганістан внутрішня реакція на неї була млявою і сором'язливою. Окремі спроби протесту, як то виступ А. Д. Сахарова, аналітична записка вчених Інституту економіки світової соціалістичної системи Академії Наук СРСР чи протести кількох військових були не здатні вплинути на політику радянської влади. Як і окремі прояви вільнодумства і критики дій влади з боку окремих громадян Радянського Союзу. Офіційна версія афганських подій, розтиражована радянськими ЗМІ і сотнями публікацій пропагандистів, була сприйнята більшістю населення СРСР. Утім її слабкість і непереконливість давала підстави для критики дій влади, яка спочатку була несміливою і маловпливовою, але згодом стала вагомим чинником підриву авторитету режиму і кризи радянської системи.

РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИКА СРСР В ДРА В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОЇ ОКУПАЦІЇ (лютий 1980 – лютий 1989 рр.)

3.1. Радянський чинник в афганському конфлікті

Радянська інтервенція в Афганістан завершилася насильницькою зміною керівництва НДПА і встановленням повного контролю радянських військ над Кабулом, провінційними центрами і великими містами, шляхами, аеродромами й іншими стратегічними об'єктами інфраструктури. На початку лютого 1980 р. у ДРА перебували 85 тис. радянських військ: шість моторизованих дивізій (кожна складалася з трьох піхотних, танкового й артилерійського полків), повітрянодесантна дивізія (шість парашутних і артилерійський полки), шість вертолітних полків, авіація, частини тилу. На озброєнні вони мали 2,4 тис. одиниць бойової техніки (з них біля 600 танків, 1 500 БМП, 290 БТР), 900 гармат різних калібрів, 500 вертольотів і літаків.

Спочатку до контингенту вторгнення набирали резервістів, більшістю з середньоазійських республік СРСР. Це було серйозним прорахунком, адже пуштуни традиційно з недовірою ставилися до узбеків, таджиків, туркменів. Це спричинило посилення антиурядових і антирадянських настроїв у ДРА. Тож продовж 1980 р. запасників замінили на кадрову армію. В січні–лютому 1980 р. з Афганістану вивели «мусульманський батальйон», техніку й особовий склад дивізіонів тактичних ракет (боеголовки в ДРА не ввозили) і танковий полк 201-ї мсд. Навесні того ж року 40-а армія була остаточно сформована: до її складу входили чотири дивізії (три мотострілецькі і повітрянодесантна), п'ять окремих бригад і шість окремих полків. Авіація складалася з семи полків: змішаний авіапункт, три вертолітних полки, два авіапункти винищувачів-бомбардувальників і винищувальний авіапункт.

Надалі чисельність і структура 40-ї армії зазнавали певних змін. У 1981 р. кількість військ зросла до 100 тис. (сім дивізій, дві мотопіхотні бригади, дві парашутно-десантні бригади). Авіація (три окремі авіапункти, сім окремих ескадрилій, два полки винищувачів)

була розміщена на дев'ятьох аеродромах. З двох інженерних гірсько-шляхових рот був сформований окремий інженерний батальйон, який будував дороги переважно в північних провінціях ДРА. Аби звільнити мотострілецькі і десантні підрозділи від охоронних функцій, у кінці того ж року до Афганістану ввели сім окремих батальйонів охорони. Вони поділялися на застави, 140 з яких охороняли аеродроми і 224 – транспортні магістралі. У жовтні 1981 р. до складу 40-ї армії увійшли два окремих загони спеціального призначення. Спочатку вони дислокувалися на півночі країни, але після введення туди прикордонних підрозділів спецпризначенців перекинули до центральних провінцій. У кінці 1981 – на початку 1982 рр. для забезпечення безперервного руху транспорту через Саланг сформували 278-у шляхово-комендантську бригаду, яка дислокувалась у Кабулі, Чугані і Пулі-Хумрі. У 1986 р. в 40-й армії налічувалося 108 тис. осіб і 29 тис. одиниць бойової техніки (серед них – майже 6 тис. танків, БПМ і БТР). Вони розміщувались у 25 гарнізонах, 179 військових містечках та сотнях заставах і постах⁹⁹³.

У травні 1980 р. радянські прикордонники зайняли афганський Памір, закривши собою 400-км ділянку кордону ДРА з КНР і Пакистаном⁹⁹⁴. 22 грудня 1981 р. ЦК КПРС схвалив «офіційне» введення до ДРА частин прикордонних військ КДБ СРСР загальним числом 8 тис. бійців. Вони мали діяти на афганській території на глибині до 100 км і могли залучати до своїх операцій частини афганської армії, ХАДу і Царандоя⁹⁹⁵. Прикордонники підпорядковувалися штабу 201-ї мсд у Кундузі⁹⁹⁶.

Загальне керівництво ОКРВ здійснювала Оперативна група міністерства оборони (ОГМО) СРСР. З 1979 по 1984 рр. її очолював перший заступник міністра оборони маршал Радянського Союзу

---

993 Волков А. 40-я армия: история создания, состав, изменение структуры // Комментатор.– 2003. – №1 (5): //www.rsva-ural.ru/library/mbook.php?id=63%208; Шишов А. В. Военные конфликты XX века: от Южной Африки до Чечни. – М., 2006. – С. 460–463.

994 Mitrochin V. The KGB in Afghanistan. – Russian Edition. – Washington, D.C.: 2002. – P. 68.

995 Гуров В. А. Исторический опыт применения пограничных войск КГБ СССР и ФСБ РФ в формировании «пояса безопасности» на северных границах Афганистана в 1979–2005 гг. // Вектор науки Тольяттинского государственного университета. – 2014. – №1 (27). – С. 102.

996 Ярков И. Д. По периметру границы Афганистана: Записки генерала пограничных войск КГБ СССР. – Новосибирск, 2010. – С. 32.

С. Л. Соколов. З кінця 1984 р. і до виведення військ на чолі ОГМО перебував заступник начальника Генерального штабу генерал армії В. І. Варенников. Безпосереднє управління бойовою і повсякденною діяльністю ОКРВ здійснював командувач 40-ї армії. Продовж війни цю посаду послідовно обіймали генерал-лейтенанти Ю. В. Тухаринов, Б. І. Ткач, В. Ф. Єрмаков, Л. Є. Генералов, І. Н. Родіонов, В. П. Дубинін, Б. В. Громов. Важливу роль у координації спільних дій ОКРВ і афганської армії виконував Головний військовий радник (ГВР), якому підпорядковувалися радники в штабах родів військ, частинах і підрозділах ЗС ДРА.

Як ішлося, попередній задум військового командування полягав у тому, що радянські війська стоятимуть гарнізонами і цим самим стануть гарантом стабілізації ситуації в Афганістані. ОКРВ, за офіційним задумом, мав лише своєю присутністю сприяти афганській урядовій армії протистояти загонам опозиції. На папері такий сценарій виглядав цілком вірогідним. У кінці 1979 р. у Збройних Силах ДРА перебувало 120 тис. солдатів і офіцерів⁹⁹⁷. Надалі чисельність урядової армії зростала, однак лише в теорії. Станом на 1 травня 1981 р., згідно штатних документів, у лавах ЗС ДРА мало бути 206 тис. осіб, а за фактом було лише 124 тис.⁹⁹⁸ Зовні це була потужна армія, адже на її утримання йшла лівова частка радянської фінансово-технічної допомоги Афганістану. Лише у 1978–1983 рр. витрати на її утримання й озброєння зросли з 47,8 до 97 млн. дол. на рік⁹⁹⁹. 11 піхотних і три танкові дивізії, дві окремі піхотні, артилерійська і десантна бригади, по одному окремому десантному й інженерному батальйону були озброєні відносно сучасним радянським озброєнням. Авіація мала у своєму складі 117 бойових літаків і 6 тис. осіб льотного й обслуговуючого складу. Кадри для ЗС ДРА готували організовані за радянського сприяння військове училище й авіашкола в Кабулі¹⁰⁰⁰. Тисячі офіцерів і техніків пройшли підготовку чи перепідготовку у військових навчальних закладах і тренувальних центрах СРСР. Армія була опорою режиму НДПА. У

997 Телелин В. М., Загорка О. М., Стрижевський В. В. Досвід створення та застосування угруповань військ (сил) у локальних війнах і збройних конфліктах другої половини ХХ та на початку ХХІ століття. – К., 2012. – С. 118.

998 Report of Military Leaders to D. F. Ustinov. – May 10, 1981: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/113138>

999 Гафуров З. Ш. Национально-демократическая революция и армия. – М., 1983. – С. 65.

1000 Там же. – С. 70–83.

1982 р., Б. Кармаль говорив: «Сьогодні збройні сили ДРА є найпотужнішими силами в історії нашої країни. Якби не було найманців, якби не існувало понад 80 центрів їх військової підготовки на території Пакистану, якби ці найманці з американською зброєю і грішми не засилювали нашу територію, то... через три–шість місяців ви змогли б здійснити подорож до будь-якої точки нашої країни й ОКРВ повернувся до себе на батьківщину»¹⁰⁰¹.

Насправді ж це була слабка армія. Радянські «афганці» низько оцінювали бойові якості «зелених» – так «шурави» називали війська ДРА через колір однострою. Вражало й дивувало все: від житлово-побутових умов до бойової підготовки. Радник навчального центру військ зв'язку ЗС ДРА М. І. Єрмілов такими побачив афганські казарми: «Будівлі, зліплені абияк із глини, в яких розміщувався полк, були у вкрай занедбаному стані»¹⁰⁰². Інший згадував: «У них немає жодного бажання воювати... Вони піклуються лише про своє забезпечення... У кожного офіцера свій денщик. Афганці постійно кашоварять, п'ють чай у божевільній кількості. Якщо ж доводилося йти їм у гори, намагаються триматися за нашими спинами... Порівнюєш, як воюють “духи” і як урядове воїнство і дивуєшся, як тут взагалі змогла перемогти якась революція? Хто окрім нас її підтримує?»¹⁰⁰³ Про це ж писав інший «афганець»: «Скільки з афганцями не їжджу, ніяк не можу звикнути до їх армійського “базару”. До кухонь, що димляться в дорозі. До їхнього важких лицарських обладунків. До їхньої недбалості»¹⁰⁰⁴.

Маршал Д. Т. Язов у січні 1981 р. інспектував частини ЗС ДРА. Він згадував: «Афганська армія вирізнялася слабкою боєздатністю, й уся тяжкість збройної боротьби з контрреволюційними загонами лягла на 40-у армію»¹⁰⁰⁵. Про це ж писали й інші ветерани війни в Афганістані: «Навчені гірким досвідом попередніх операцій, коли, після першого ж обстрілу сарбози (таджицькою й пушту «військовослужбовець» – О. К.), кидаючи де попало машини й іншу техніку, розбігалися по ариках і ярах, тим самими сковуючи наші сили (спробуй маневрувати, коли на дорозі розкидані як прийдеться

1001 Цит. за: Усватов А. Революция борется и создает // Новое время – 1982. – №17. – С. 21.

1002 Ермилов Н. И. Мужчинами не рождаются. – М., 1991. – С. 9.

1003 Дядюк Л. О. Від терну до калини. – Дніпропетровськ, 2010. – С. 293.

1004 Носатов В. Афганский дневник (окончание) // Простор. – 1989. – №11. – С. 118.

1005 Язов Д. Т. Маршал Советского Союза. – М., 2010. – С. 305.

машини, а в кюветі – люди), ми ставимо афганський обоз позаду». «Афганські солдати не любили й не хотіли воювати, вони надавали це право нам»¹⁰⁰⁶. Генерал О. І. Лебедь у своїх оцінках афганських військ був за звичкою більш категоричним: про 444-й афганський полк «командос» він писав, що «полк укомплектований порядним збродом»¹⁰⁰⁷. Е. Абдулаєв згадував, як восени 1983 р. 25-а дивізія ЗС ДРА розстріляла в спину 37-у бригаду «командос», залишила напризволяще всю бронетехніку і розбіглася, хто куди. Заколотників повертала до тямі радянська авіація¹⁰⁰⁸. Частими були випадки навмисного псування афганцями військової техніки.

Дивували радянських офіцерів й інші особливості організації афганської армії. Військові звання в ній присвоювали залежно від терміну служби. Радник афганських ВПС В. І. Аблазов з подивом писав про афганських техніків на аеродромі Баграм у званні підполковника¹⁰⁰⁹. В іншому разі звичайним складом завідував генерал¹⁰¹⁰.

Коли радянські «афганці» згадували вояків ЗС ДРА без нищівної критики, то писали про них з неприхованою іронією. Так змальовував «бойовий марш» своїх підопічних Е. Абдулаєв: «Попереду єдиний вцілілий БТР-60ПБ, за ним – автобус “мерседес”, величезний КраЗ, кілька ГАЗ-66. З техніки гронами звисають бійці у самому мальовничому одязі. Проте на даху автобуса гордовито всілися розвідники з прапорами, що майорять, а з магнітофону лунає афганська бойова пісня!»¹⁰¹¹ Але афганці полюбили перебільшувати власні звитяги. Генерал-лейтенант М. С. Леонов згадував свою розмову з головою афганської служби безпеки М. Наджибом улітку 1983 р.: «Наджибулла хвалиться: 1 300 агентів у бандах, 1 226 – за кордоном, 714 – у контрреволюційних організаціях, 28 – в урядових установах Пакистану. Тут уже я відкладаю ручку і перестаю записувати повну нісенітницю. Якби СГІ дійсно мала таке число агентури, то з бандрухом було б давно покінчено»¹⁰¹².

1006 Носатов В. Указ. соч. – Сс. 118, 119.

1007 Лебедь А. И. За державу обидно. – М., 1995. – С. 81.

1008 Абдуллаев Э. Опальная разведгруппа // Солдат удачи. – 1995. №2. – С. 19.

1009 Аблазов В. И. Над всем Афганистаном безоблачное небо. – К., 2005. – С. 192.

1010 Опаленные афганской войной. Повести, рассказы, стихи воинов-афганцев. – Вып. 1. – М., 2012. – С. 172.

1011 Абдулаев Э. Террористы афганского президента // Солдат удачи. – 1996. №2. – С. 29.

1012 Леонов Н. С. Лихолетье. – М., 1997. – С. 225.

Радянські військові фахівці не полишали зусиль підвищити боєздатність афганської армії, утім марно. Е. Абдулаєв прибув до ДРА в кінці березня 1983 р. у складі загону спеціального призначення «Омега» і був призначений радником начальника штабу й особливого відділу оперативного батальйону 5-го управління ХАДу. За три місяці радникам вдалося підготувати боєздатну роту, яка могла виконувати бойові завдання самостійно, але весь підрозділ поліг у першій же операції¹⁰¹³. А. Воронін був старшим радником Царандоя в провінції Кандагар. За його оцінками, в 1987 р. підрозділи внутрішніх військ «являли собою жалюгідну пародію на те, чим вони займалися». Дислокований там же корпус ЗС ДРА мав у складі не більше 800 бійців за штатного розпису в 3 тис. «Та й що це були за військовослужбовці! Близько трьохсот маленьких і великих начальників у званні від сержанта до генерала, які вдало прилаштувались у цьому житті, зовсім нічого не робили і не несли жодної відповідальності. Ще для осіб двохсот військова служба була просто медом, оскільки вони знайшли для себе... роботу комірників, писарів, кухарів, хлопчиків на побігеньках... Решта осіб триста... і були тією “ударною” силою..., яку командування корпусу кидало на латання дірок, які виникали в обороні міста після чергової вилазки “духів”. На півсотні танків і “беемпешек”, що стояли в боксах корпусу, не набиралось і півтора десятків екіпажів»¹⁰¹⁴.

Боєздатність афганської армії попри всі зусилля радницького корпусу залишалася низькою до кінця радянської окупації Афганістану. В серпні 1988 р. член Військової ради 40-ї армії генерал М. П. Піщев доповідав у Москву: «...Повна нездатність військ і уряду до боротьби навіть у тих умовах, коли вони... числом і озброєнням переважають супротивника». Головною бідою він назвав «постійні зради і перехід на бік ворога цілих підрозділів»¹⁰¹⁵. Саме рівень дезертирства промовисто засвідчував морально-психологічний стан вояків армії ДРА й їхнє ставлення до режиму. У 1980 р. таких було 22 тис. осіб; у 1981 – 20 тис.; у 1982 – 28 тис.; у 1983 – 41 тис.; у 1984 – 32 тис.; у 1985 – 25 тис.; у 1986 – 29,5 тис.; у 1987 – 29,6 тис.; у січні–травні 1988 р. – 8,3 тис. дезертирів¹⁰¹⁶. У підрозділах внутрішніх військ і Царандоя відсоток дезертирів сягав третини

1013 Абдулаєв Э. Позывной – «Кобра» // Наш современник. – 1998. – №7. – С. 232.

1014 Воронин А. Второй пояс. Откровения советника. – СПб., 2014. – С. 11.

1015 Цит. за: Лапшин Ю. М. Афганский дневник. – М., 2004. – С. 256–257.

1016 Шведов Ю. Мужики в широких штанах // Солдат удачи. – 1995. – №2. – С. 61.

особового складу¹⁰¹⁷. Перекладач групи партійних радників при ЦК НДПА М. Олімов згадував, що продовж 1984 р. з 14-ї дивізії ЗС ДРА втекло 1 640 осіб при плані набору в цю частину у 800 осіб¹⁰¹⁸. Афганський чиновник скаржився радянським «товаришам», що «призови ледь-ледь дезертирство покривають»¹⁰¹⁹.

Уряд ДРА намагався реагувати на цю проблему, але марно. Прийнятий 6 вересня 1980 р. закон «Про кримінальну відповідальність за злочини, які посягають на бойову готовність збройних сил ДРА» передбачав ув'язнення строком від 3 до 10 років за ухилення від військового призову. 4–15 років за ґратами або смертна кара чекали за дезертирство, ухилення від військового обов'язку чи добровільну здачу в полон. Зрада, участь у заколотах чи антиурядовій пропаганді каралися ув'язненням на строк від 15 до 20 років або стратою¹⁰²⁰. Але це не стримувало дезертирів.

На стані урядової армії позначалась етнічна проблема. НДПА здійснювала пуштунізацію державного апарату й армії. Проте поширення на пуштунів, які ніколи не служили в регулярній армії, загальної військової повинності суперечило кодексу пуштунвалі і традиціям лашкара. Міністр у справах племен і національностей С. Лайєк у 1983 р. зізнавався радянському генералові, що працювати з племенами, передусім з пуштунами, ані влада, ані радянські структури так і не навчилися¹⁰²¹.

На боєздатність афганської армії впливав і принцип її комплектування. 7 січня 1981 р. був прийнятий Закон про загальну військову повинність, згідно якого призову підлягали чоловіки віком від 18 до 60 років¹⁰²². Обурення викликало поширення військової повинності на мулл. Утім найбільшою проблемою було ухилення від служби більшості призовників. Радянське військове командування в Кабулі у звіті до Москви писало, що призов молоді здійснювався винятково силоміць¹⁰²³. Д. Т. Язов підтверджував: «В армію не

1017 Report of Military Leaders to D. F. Ustinov...

1018 Олімов М. Из записок переводчика // Восток. – 1991. – №3. – С. 60.

1019 Петрова А., Лещинский М. Афганский излом (окончание) // Коммунист Украины. – 1990. – №3. – С. 94.

1020 Слинкин М. Ф. Афганистан. Страницы истории (80–90-е гг. XX века) // Культура народов Причерноморья. – Симферополь, 2003. – №41. – С. 40.

1021 Леонов Н. С. Указ. соч. – С. 225.

1022 Report of Military Leaders to D. F. Ustinov...

1023 Ibidem.

призивають, а відловлюють»¹⁰²⁴. А. Воронін змалював типову «призивну кампанію», учасником якої він був. Серед біла дня базар у середмісті оточили бійці Царандоя й афганської армії. Усіх афганців перевіряли і сортували. Одразу відпускали жінок і тих, хто мав при собі документи на відстрочку чи фізичні вади. Решту звозили до фільтраційних пунктів, які зазвичай облаштували на територіях військових частин, Царандоя чи ХАДу. Там встановлювали особу затриманих, виявляли серед них «шпигунів» і «агентів». Потім з відібраними афганцями працювали вже створені за радянським зразком військові комісаріати¹⁰²⁵. Так само діяли й у сільській місцевості. А. Жантасов згадував, як радянська рота оточила кишлак, після чого туди в'їхали бійці Царандоя, оточили будинки і почали згонити усіх селян на околицю. Після сортування більшість чоловіків погрузили до вантажівок і відправили до Меймене, центру провінції Фарьяб, а звідти – літаками Ан-24 до іншої провінції, аби не могли втекти¹⁰²⁶.

За статистикою, двоє з трьох таких «відловлених» ставали дезертирами¹⁰²⁷. У травні 1981 р. радянські представники в ДРА повідомляли до Москви, що з березня 1980 по березень 1981 рр. до лав афганської армії мобілізували 60 тис. осіб, але дезертирами того року стали 67 тис.¹⁰²⁸ 30 серпня 1981 р. афганський уряд видав постанову «Про частковий призов на військову службу солдатів і сержантів, які раніше відслужили встановлені терміни»¹⁰²⁹, але на цей заклик відгукнулося ледь 300 осіб¹⁰³⁰. Під час зустрічі з М. С. Горбачовим у Москві 20 липня 1987 р. М. Наджибулла говорив про 30 тис. дезертирів щороку¹⁰³¹.

1024 Язов Д. Т. Указ. соч. – С. 305.

1025 Воронин А. Указ. соч. – С. 13.

1026 Жантасов А. Отряд Кара-майора. Воспоминания офицера 177-го ооспн: <http://www.desantura.ru/articles/72341>.

1027 Андогский А. И. и др. Афган, снова Афган... – М., 2002. – С. 345.

1028 Report of Military Leaders to D. F. Ustinov...

1029 Хроника событий по Афганистану за июль–сентябрь 1981 г.: Посольство Союза Советских Социалистических Республик. – 3 ноября 1981 г.: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/BrezhnevEpoch/1981.11.03%20Afghanistan%20chronology.pdf

1030 Аблазов В. И. Указ. соч. – С. 189.

1031 Запись беседы М. С. Горбачева с Генеральным секретарем ЦК НДПА г. Наджибом. – 20 июля 1987 г.: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/1987.07.20.Gorbachev-Najibullah.pdf – Арк. 10.

З огляду на це, уже в січні 1980 р. радянські війська були змушені брати участь у бойових діях в провінціях Герат, Кандагар і Кабул¹⁰³². Під час кабульського повстання «Аллах Акбар!» у лютому 1980 р. саме радянські підрозділи відіграли вирішальну роль у його придушенні. В кінці лютого 1980 р. з Москви надійшов наказ: «Розпочати спільні з армією ДРА активні дії по розгрому загонів збройної опозиції»¹⁰³³. Так за кілька місяців після інтервенції кремлівське керівництво відійшло від попередніх планів обмежитись перебуванням на території ДРА радянських гарнізонів з метою охорони комунікацій, стратегічних об'єктів і стримування зовнішньої загрози. В кінці лютого була здійснена перша наступальна операція радянських військ у стратегічно важливій Кунарській ущелині (нею пролягали шляхи з Пакистану до афганських провінцій Нуристан і Бадахшан), де вперше використали авіацію (літаки Су-15 і гвинтокрили Мі-24 «Лань»)¹⁰³⁴. Частини 40-ї армії воювали також у провінціях Герат, Ферах, Кандагар, Гор, Баміан. Приблизно тоді ж начальник ОГМО С. Л. Соколов видав негласний наказ «остаточно розгромити контрреволюцію до 7 листопада 1981 року»¹⁰³⁵.

Досвід перших боїв виявив повну невідповідність радянської військової теорії, виробленої на досвіді Другої світової війни, афганським умовам. Танкові і протитанкові частини, ракетні і протиповітряні дивізіони виявилися непотрібними у гірській країні проти ворога, який використовував тактику партизанської війни і не мав важкої техніки й авіації. Тому вони були виведені з Афганістану: до червня 1980 р. до СРСР повернули танковий і три протитанкові полки, армійську артилерію, зенітну і ракетну бригади. Це засвідчило відсутність фахового аналізу військово-політичної ситуації в ДРА напередодні грудневої інтервенції. Радянська пропаганда використала це виведення на «підтвердження» миролюбності і конструктивності своєї позиції в афганському конфлікті¹⁰³⁶. Влітку 1980 р. у штабі 40-ї армії почали корегувати тактику і стратегію

1032 Шишов А. В. Указ. соч. – С. 461.

1033 Цит. за: Рубцов Ю. В. Советский Союз в необъявленной войне в Афганистане (1979–1989 годы) // Новая и новейшая история. – 2009. – №1. – С. 59.

1034 Шишов А. В. Указ. соч. – С. 462.

1035 Цит. за: Марковский В. Ю., Мильянченко В. В. Афганистан: война разведчиков. – М., 2001. – С. 6.

1036 Див. напр.: Петров А. Ставка на напряженность // Правда. – 1980. – 25 июня. – С. 5.

бойових дій, а в листопаді того ж року у війська надійшов наказ не вести бойові дії великими силами¹⁰³⁷.

Загалом продовж 1979–1989 рр. ОКРВ здійснив 416 великих і понад 200 локальних операцій проти підрозділів моджахедів. Постійними були засідки на караванних шляхах, рейди в районах імовірного розташування супротивника тощо¹⁰³⁸. Найбільш активно радянські війська воювали в 1980–1986 рр. 3 липня 1987 р. командарм Б. В. Громов наказав припинити наступальні операції радянських військ, дозволивши лише протикараванну діяльність сил спеціального призначення¹⁰³⁹. Головними театрами бойових дій були зони Центр (36% боїв) і Північ (29%). На зони Схід, Південь і Захід припало, відповідно, 14, 12 і 8% бойових дій¹⁰⁴⁰.

Офіційно операції здійснювалися «спільно з частинами афганської урядової армії». Згідно звіту ОГМО, за перші півроку 1984 р. з 85 операцій 51 були «спільними» і 34 – «афганськими»¹⁰⁴¹. Насправді афганські частини виконували допоміжні функції і перебували під командуванням радянських офіцерів і генералів. При плануванні операцій командування ОКРВ узгоджувало свої дії не зі своїми афганськими колегами, а з радниками. Саме вони де-факто командували афганськими частинами.

Радянським і афганським військам протистояли розрізнені загони «борців за віру», які епізодично об'єднувались у більші угруповання. За даними радянської розвідки, навесні 1983 р. у ДРА діяли 917 загонів загальним числом 43–45 тис. бійців. 313 груп (біля 15 тис. повстанців) діяли в зоні «Центр», у межах якої знаходився Кабул. У 1985 р. чисельність моджахедів оцінювали в 100 тис., а в наступному – в 150 тис.¹⁰⁴² Насправді про чисельність повстанців можна говорити лише приблизно, адже надійних джерел украй мало. Радник писав з цього приводу: «За даними 40-ї армії, чисельність їх... становила 45–50 тисяч осіб. По лінії КДБ проходила інша цифра: 300–350 тисяч. Чому така велика різниця? Армію можна зрозуміти: за

1037 Павлов А. П. Афганский дневник. Продолжение // Военно-исторический журнал. – 2005. – №9. – С. 9.

1038 Рубцов Ю. В. – Указ. соч. С. 60.

1039 Шишов А. В. Указ. соч. – С. 466.

1040 Леонов Н. С. Указ. соч. – С. 225.

1041 Report of a Soviet Ministry of Defense Operation Group Headed by Marshal S. L. Sokolov About the Results of Operations. – June, 1984.: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117269>

1042 Ляховский А. А., Забродин В. М. Тайны афганской войны. – М., 1991. – С. 81–82.

три роки війни вони витратили скількись там снарядів і бомб, що, напевне, усе населення Афганістану мало бути поголовно знищене три рази. Доповіси 100 тисяч – спитають, чим ви там займаєтесь, якщо у країні досі гуляє скільки бандитів. Напишеш 10 тисяч – ще гірше: скажуть, чому так довго з ними возитесь... КДБ користувався свідченнями, отриманими через агентуру ХАДу. Але й тут теж були свої тонкощі. Кожен командир душманського загону завищував у звітах чисельність свого воїнства мінімум удвічі, тому що з Пакистану надходитиме більше грошей, зброї і боєприпасів. У штабах опозиції ці свідчення дещо підправлялись у бік збільшення, тому що лідерам опозиції теж їсти хочеться... Виходить, кругом суцільна брехня»¹⁰⁴³.

Гідна подиву і методика підрахунку втрат моджахедів, яку використовували радянські військові канцеляристи. Загальна кількість витрачених боєприпасів за лише їм відомою формулою ділилася на встановлений коефіцієнт. Отримані числа і потрапляли до численних звітів до штабу 40-ї армії і далі до Москви. Генерал М. С. Леонов щодо цього писав: «Скажімо, скинуто скількись там тон бомб, випущено скількись там снарядів, мін, витрачено ене число стрілецьких боєприпасів – значить, мало бути убито і поранено таку-то кількість “супостатів”. Просто й “ефективно”. На жаль, зовсім хибно»¹⁰⁴⁴. Е. Абдулаєв змалював майже комічну ситуацію, свідком якої був. «Якось замовили артилерійський удар по місцю дислокації однієї великої бандгрупи. Узгодження питань затяглося на кілька годин. Нарешті батарея “Град” випустила свої ракети. Тут же офіцер-артилерист штабу 40-ї армії почав прискіпливо випитувати, скільки осіб було в банді, чи були обладнані в інженерному відношенні позиції тощо. В кінці бесіди підвів підсумок: знищено 300 душманів. Ми остовпіли: звідки це відомо? Офіцер поблажливо усміхнувся: “На цей рахунок існують спеціальні формули”. Наступного дня агент ХАДу повідомив, що удар був завданий по порожньому місцю, тому що, поки ми розбиралися між собою, банда відійшла»¹⁰⁴⁵. Тож згідно таких «даних» моджахеди щороку втрачали щонайменше 30 тис. осіб із загального середньорічного числа активних учасників антирадянського опору в 40–60 тис.¹⁰⁴⁶

1043 Абдулаєв Э. Позывной – «Кобра»... – С. 232–233.

1044 Леонов Н. С. Указ. соч. – С. 221.

1045 Абдулаєв Э. Позывной – «Кобра»... – С. 232.

1046 Рогоза С. Л., Ачкасов Н. Б. Засекреченные войны. 1950–2000 гг. – СПб., 2003. – С. 378; Телелин В. М. та ін. Вказ. праця. – С. 119.

Водночас загальна чисельність радянської й афганської армії у 1985 р. досягла 400 тис. бійців¹⁰⁴⁷. Попри кількісну і технічну перевагу, вони не змогли перекрити кордони ДРА, завдати моджахедам військової поразки і стабілізувати ситуацію в країні. Більше того, ініціативою в Афганській війні здебільшого володіла опозиція, змушуючи Кабул і його московського союзника оборонятися й утримувати свої позиції. Цьому передусім сприяла тактика афганських повстанців. Після кількох дошкульних поразок у відкритих боях з радянськими військами на початку 1980 р. поблизу Файзабада, Талікана, Кундуза, Джелалабада моджахеди відмовилися від дій значними силами і перейшли до тактики партизанської війни. Цим вони компенсували повну перевагу ОКРВ і ЗС ДРА у бронетехніці й особливо в авіації, брак артилерійського озброєння, сучасної стрілецької зброї, засобів зв'язку тощо¹⁰⁴⁸. Надалі це, з одного боку, визначило особливості військової організації і тактики ведення війни, а з іншого – дозволило узяти під контроль більшу частину територію країни, сковувати радянські війська, змушувати їх розпорошувати сили і понад половину особового складу використовувати для охорони об'єктів і комунікацій.

Повторювалася ситуація, яка склалася під час трьох британсько-афганських воєн: тоді англійцям також відносно легко вдавалося зайняти столицю й інші стратегічні міста, шляхи і перевали і встановити оманливий контроль над Афганістаном. Проте до партизанської війни вишколена європейська армія, оснащена за останнім словом техніки, виявилася не готовою. Афганці нав'язали «шураві» війну за своїми правилами. Вміле використання природних умов і рельєфу місцевості (печери, ущелини, схили гір, кяриси і «зеленки» тощо), уникнення позиційної війни і прямих зіткнень із переважаючими силами супротивника, раптові нічні атаки на місця розташування підрозділів ОКРВ і афганської урядової армії, висока мобільність, швидка зміна позицій і напрямків атаки, використання завалів, обвалів, засідок, мінування й обстріли доріг стали важливими складовими військової тактики моджахедів. Така війна була звичною для афганців, апробована в попередніх конфліктах і була частиною їхньої традиційної культури. Дослідники і ветерани-«афганці» визнавали високі бойові якості, витривалість, тактику і мотивацію моджахедів, які змогли кинути гідний виклик армії наддержави.

1047 Ляховский А. А., Забродин В. М. Указ. соч. – С. 81–82.

1048 Телелин В. М. та ін. Вказ. праця. – С. 119–120.

Віддаленість пунктів дислокації радянських військ від кордонів СРСР, складні фізико-географічні умови ДРА, мала щільність автомобільних доріг і відсутність залізниць зумовили те, що майже 60% ОКРВ (82 батальйони) виконували на створених 862 заставах охоронні функції. 23 батальйони охороняли комунікації, 14 – аеродроми, 23 – різноманітні військові й економічні об'єкти, 22 – населені пункти й органи влади. Лише 51 батальйон регулярно залучався до бойових дій¹⁰⁴⁹. За свідченнями ветеранів-«афганців», постійно воювали частини спеціального призначення, десантники і розвідка мотострілецьких частин. Піхота ж, за винятком окремих підрозділів, здебільшого виконувала гарнізонну і караульну службу, охороняючи комунікації, об'єкти і конвої. Це створювало різючу різницю в ступені боєготовності різних частин, тож коли під час здійснення великих операцій залучалися і ті, й інші підрозділи, це створювало серйозні проблеми. Адже військовослужбовці, які місяцями сиділи на «точках», втрачали професійні якості, навички злагоджених дій у боях, що знижувало ефективність операцій і збільшувало втрати серед особового складу¹⁰⁵⁰.

Продовж усіх років радянської окупації кабульська влада повністю залежала від радянських військ. У травні 1980 р. аналітики Державного департаменту США зауважували: в ДРА ніхто не вірить, що уряд Б. Кармаля здатний протриматися хоча б 48 годин у разі виведення радянських військ¹⁰⁵¹. За рік радянські представники в Кабулі писали до Москви, що зміцнення позицій і авторитету афганського уряду «було досягнуто переважно політичним авторитетом СРСР і нашою економічною допомогою», наголошуючи на вирішальній ролі в цьому радянських військ¹⁰⁵². За три роки ОГМО змушена була констатувати, що ОКРВ залишався «вирішальним фактором стабілізації становища в Афганістані і бере на себе головний тягар боротьби з контрреволюцією»¹⁰⁵³. Тож афганський уряд поширював свою владу лише на ті території, де

1049 Волков А. Указ. соч.

1050 Стодеревский И. Ю. Автобиография (записки офицера спецназа ГРУ). – М., 2009. – С. 261.

1051 Telegram From the Department of State to the Mission of the North Atlantic Treaty Organization. – Washington, May 8, 1980 // Foreign Relations of the United States, 1977–1980. Volume XII. Afghanistan. – Washington, 2018: <https://static.history.state.gov/frus/frus1977-80v12/pdf/frus1977-80v12.pdf> (далі – FRUS. – V. XII). – P. 710.

1052 Report of Military Leaders to D. F. Ustinov...

1053 Report of a Soviet Ministry of Defense Operation Group...

стояли радянські війська. Це був Кабул, провінційні центри і сільська місцевість навколо цих міст. Але і цей контроль ніколи не був повним.

За словами М. Юсуфа, який у пакистанській Міжвідомчій розвідці (Inter-Services Intelligence, ISI) курував афганський напрямок і активно співпрацював з афганськими партіями у Пешаварі, більшість кабульців підтримувала джихад проти радянської окупації. Тож саме Кабул був головною мішенню повстанців. Пакистанський генерал особисто наніс на карту столиці біля 70 потенційних цілей для атак. Це були радянські й афганські військові установи, казарми і склади, палаци Дарульман і Тадж-Бек (у них розміщувалися штаби афганських ЗС і 40-ї армії), Кабульський аеропорт із радянським гарнізоном, фортеця Бала-Хісар, житловий масив «Мікрорайон» тощо¹⁰⁵⁴. Ці дані значно полегшували моджахедам обстріли Кабула і здійснення терористичних актів. Останні, попри три оборонні кільця навколо афганської столиці, траплялися регулярно.

На початку січня 1981 р. моджахеди здійснили зухвалу демонстративну операцію – масований артобстріл вілли Головного військового радника в посольському районі Кабула. Тодішній ГВР О. М. Майоров констатував: «Моджахеди своїм нападом демонстрували усім західним представникам, що досягнута Радами “стабілізація” в Афганістані – не більше ніж перебільшення. Вже якщо в центрі Кабула б’ють охорону ГВР – то яка ж це “стабілізація” і тим більше “перемога”?»¹⁰⁵⁵ За кілька днів пролунали вибухи в кінотеатрі «Оріон», приміщенні представництва «Радянська книга» (поряд із посольством СРСР) і на кабульському базарі. Тоді ж антирадянські акції відбулись у Кандагарі, Гераті, Кундузі, Мазарі-Шарифі – загалом майже 200 атак за добу¹⁰⁵⁶. За словами О. М. Майорова, це паралізувало всю вертикаль влади країни. Різко скоротилося переміщення військ, ускладнилося постачання з СРСР через Саланг і Герат. Ситуація потребувала рішучих дій. На нараді з керівниками афганських силових відомств було вирішено запровадити в Кабулі і великих містах комендантську годину в нічний час; посилити патрулювання міст силами частин 40-ї армії, ЗС

1054 Юсуф М. «Кабул должен гореть» // Юсуф М. Ловушка для медведя: http://artofwar.ru/d/dmitrij_m_k/text_0250.shtml

1055 Майоров А. Правда об афганской войне: Свидетельство главного военного советника. – М., 1996. – С. 146.

1056 Там же. – С. 147–148.

ДРА, ХАДу, Царандоя; перед початком усіх масових заходів здійснювати ретельний огляд учасників і приміщень; посилити охорону радянських резиденцій; організувати постійні пости і посилити застави на «дорозі життя» через Саланг; виділити вертольоти для підтримки руху колон з повітря¹⁰⁵⁷. Проте і це не зарадило проблемі. Радник навчального центру військ зв'язку ЗС ДРА М. Єрмілов, який прибув до ДРА в ці місяці, згадував, що в Кабулі «коли стемніє на вулицю краще не показувати носу – будь-де легко нарватися на дурну кулю. І не лише на дурну»¹⁰⁵⁸.

У 1983 р. у Кабулі знову сталися кілька гучних терористичних актів, ціллю яких були «шураві». Внаслідок вибуху в одній з їдалень загинули дев'ятеро громадян СРСР. В іншому разі жертвами стали кілька радянських офіцерів. Того ж року відбувся успішний замах на ректора Кабульського університету А. Вадуда¹⁰⁵⁹. Надалі ситуація лишалася без особливих змін. Колишній начальник інженерно-аеродромної служби 40-ї армії генерал-майор авіації В. М. Єрмаков згадував, що поїздки з Баграма до Кабула навіть з воєнізованою охороною завжди були небезпечними¹⁰⁶⁰. В самому Кабулі продовж усього часу перебування радянських військ комендантська година розпочиналась о десятій вечора і тривала до п'ятої ранку, а небо над містом постійно патрулювали радянські штурмовики¹⁰⁶¹. Однак і це не убезпечувало афганську столицю від успішних диверсій повстанців: у 1983 р. у Кабулі загинуло шестеро радянських офіцерів, а наступного року – 12¹⁰⁶².

В інших великих містах ситуація була не кращою. 22 січня 1981 р. моджахеди зайняли Кандагар, який вдалося відбити лише 2 лютого. Радник Царандоя В. Т. Ключник згадував, що після звільнення можна було пересуватися містом лише машиною ООН: радянські автівки регулярно обстрілювали¹⁰⁶³. Старший радник

1057 Майоров А. Указ. соч. – С. 149–150.

1058 Ермилов Н. И. Указ. соч. – С. 3.

1059 Юсуф М. Указ. соч.

1060 Цит. за: Гагин В. В. Воздушная война в Афганистане. – Том первый: Рассказы пилотов и портреты героев, секретные доклады и статистика, карты, схемы и командирские выводы. – Воронеж, 2004. – С. 12–13.

1061 Кузьмичев Г. П. Афганистан: боль и бессмертие. – Черкассы, 2008. – С. 54; Устинов Г. П. Смена эпох. – М., 1988. – С. 7.

1062 Швейцер П. Победа. Роль тайной стратегии администрации США в распаде Советского Союза и социалистического лагеря. – Минск, 1995. – С. 344.

1063 Ключник В. Т. Дні і ночі Кандагара: Афганський щоденник. – К., 1993. – С. 156.

Царандоя тієї ж провінції А. Воронін, згадував, що регулярні ракетні обстріли міста змусили навесні 1986 р. створити другий пояс оборони радіусом 10–15 км. Проте, за словами радника, «недовго музика грала» – більшість постів за кілька місяців були розгромлені. Вцілили лише розміщені поблизу розташування радянської 70-ї бригади, яка охороняла Кандагарський аеропорт¹⁰⁶⁴. За словами бійця 173-го окремого загону спеціального призначення О. Шипунова, восени 1986 р. центр міста вдень контролювали радянські війська й урядові структури, вночі ж він переходив під контроль повстанців. Передмістя Кандагара і навколишні кишлаки повністю контролювали моджахеди¹⁰⁶⁵. Далі ситуація лише погіршилась. Влітку 1987 р. втрати на царандоевських постах першого поясу оборони навколо міста склали дві сотні загиблими, а «вкрай знахабнілі “духи” господарювали в Кандагарі не лише вночі, але й серед біла дня»¹⁰⁶⁶.

Такою ж була ситуація в інших містах. Вертолітник П. М. Кузнецов згадував, що під час його служби (1983–1984 рр.) аеродром Джелалабада постійно піддавався обстрілам¹⁰⁶⁷. Інший «афганець» служив у Шинданді, неподалік від Герата. Місто складалося зі Старого і Нового міста. Новий Герат, де стояли афганські і радянські війська, був «нормальним містом». Водночас до Старого Герата радянські війська навіть не заходили: ця частина міста була під повним контролем повстанців удень і вночі¹⁰⁶⁸.

Якщо в містах радянські війська хоча б частково забезпечували присутність уряду, то сільську місцевість здебільшого контролювали повстанці. У серпні 1980 р. уряд ДРА контролював 134 з 286 повітів, що складало 46% території держави. Навесні 1981 р. підконтрольні Кабулу території дещо розширилися до 184 повітів (64% території)¹⁰⁶⁹, проте ці успіхи були тимчасовими. Кореспондент «Правди» і за сумісництвом радник головного редактора «Хакікате інкелабе саур» («Правди Квітневої революції») І. Щедров у записці до ЦК КПРС писав, що в жовтні 1980 р. жодна провінція не була повністю звільнена від повстанців. У контрольованих моджахедами

1064 Воронин А. Указ. соч. – С. 8–9.

1065 Шипунов А. Спецназ ГРУ в Кандагаре. Военная хроника. – М., 2014. – С. 208.

1066 Воронин А. Указ. соч. – С. 9–10.

1067 От солдата до генерала. Воспоминания о войне. – Том 11. – М., 2008. – С. 188.

1068 Там же. – С. 277–278.

1069 Report of Military Leaders to D. F. Ustinov....

сільських районах не було жодного «партизанського загону», жодної підпільної групи НДПА чи ДОМА¹⁰⁷⁰. Як повідомляв маршал С. Л. Соколов, у червні 1983 р. з 286 повітів ДРА під повним контролем уряду перебували лише 50 і ще 156 частково. Під частковим розумівся контроль лише центрів цих адміністративних одиниць, проте і він був доволі умовним. За словами маршала, «реальний стан речей такий, що навіть у містах... контроль ситуації урядові сили здійснюють зазвичай формально і то лише вдень, а вночі – заколотники»¹⁰⁷¹. І. І. Шкіря, старший лейтенант у складі 201 мсд писав, що у 1983 р. влада губернатора провінції Кундуз закінчувалася за межею міста-центра провінції¹⁰⁷². Деякі «афганці» згадували, що були в таких куточках, «...де не те, що про революцію не чули, що таке Кабул не знали»¹⁰⁷³.

Надалі ситуація не змінювалась. У 1985 р. посол Ф. А. Табеєв говорив партійному раднику Г. П. Кузьмічову: «За шість років радянської присутності в ДРА так і не вдалося докорінно змінити ситуацію в країні ані в один, ані в інший бік»¹⁰⁷⁴. Тоді повстанці контролювали 81% кишлаків (24 523 з 30 217). При цьому влада повністю контролювала 46 повітів і ще 150 частково¹⁰⁷⁵. У провінції Хост уряд контролював 86 з 584 кишлаків (11,3%). У сусідній Пактії ситуація була дещо кращою: 240 з 572 (42%)¹⁰⁷⁶. Як наслідок, у 1986 р. вибори до місцевих органів влади вдалось організувати лише в 2 тис. кишлаків, переважно в приміських районах¹⁰⁷⁷.

1070 Письмо главного редактора «Правды» В. Афанасьева в ЦК КПСС о записке И. Щедрова о положении в Афганистане с приложением докладной записки. – 12 ноября 1981 г.: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/November%2012,%201981.pdf – Арк. 3.

1071 Ляховский А. Трагедия и доблесть Афгана. – М., 1995. – С. 260.

1072 Шкиря И. И. Афганистан. Эпизоды. Воспоминания. Хорьков В. С. В горах Гиндукуша. Дневник. – Ужгород, 2008. – С. 19.

1073 Боровик А. Г. Афганистан. Еще раз про войну. – М., 1990. – С. 34.

1074 Кузьмичев Г. П. Указ. соч. – С. 73.

1075 Слинкин М. Как снимали Бабрака Кармаля: свидетельство очевидца // Азия и Африка сегодня. – 2000. – №7. – С. 44.

1076 Олимов М. Указ. соч. – С. 60.

1077 Memorandum From KGB Chief M. Chebrikov, Soviet Foreign Minister Eduard Shevardnadze, Defense Minister Sergei Sokolov and Central Committee International Relations Secretary Anatoly Dobrynin to CPSU Politburo. – November 13, 1986: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/112470>

Навіть ті сільські райони, які вважалися підконтрольними Кабулу, часто були такими лише формально. Один із радників змалював типову процедуру встановлення «народної влади» в кишлаку. До «звільненого» радянськими військами населеного пункту заходили кілька членів НДПА під захистом ХАДівців і вояків урядової армії, обирали найкращий будинок, займали його, вивішували прапор ДРА. Мешканців ставили перед вибором: або визнаєте владу НДПА, або лишаєте кишлак. Більшість декхан ішла у гори, а напівпорожній кишлак відтоді вважався «підконтрольним»¹⁰⁷⁸. Часто таким він був доти, поки поряд залишалися радянські війська. М. Ф. Скринніков згадував випадок, коли представники кабульської влади, дізнавшись, що «шураві» пішли, «кинули все і побігли услід за колоною. Повернути їх назад не допомогли ані прохання, ані погрози»¹⁰⁷⁹.

Це розуміли у Кабулі і Москві, але нічим зарадити не могли. У листопаді 1986 р. на засіданні Політбюро ЦК КПРС маршал С. Ф. Ахромєєв говорив: «За сім років в Афганістані не лишилося квадратного кілометра, щоби там не ступала нога радянського солдата. Проте варто йому лише звідти піти, як тут же приходить супротивник, і відновлюється все, як було... Ми програли боротьбу. Афганський народ зараз більшістю йде за контрреволюцією... Ми прогледіли селянство, воно від революції нічого не отримало. 80% території країни – в руках контрреволюціонерів. І становище селян там краще, ніж на державній території»¹⁰⁸⁰. До кінця війни ситуація не змінилась. У 1987 р., який у ДРА проголосили «роком національного примирення» і коли чисельність 40-ї армії довели до небачених раніше 120 тис., біля 85% території Афганістану перебували під контролем опозиції¹⁰⁸¹. Поступова «афганізація» війни і поетапне виведення ОКРВ послаблювали позиції кабульського режиму. Ю. Лапшин у січні 1989 р. записав у щоденнику: «Державна влада й її вплив практично зведені до нуля. Наш відхід для цих маріонеток означає повний крах»¹⁰⁸².

1078 Руденко В. Г. Особая миссия. Сотрудники КГБ СССР вспоминают об Афганской войне 1979–1989 гг. – Воронеж, 2011: http://okopka.ru/r/rudenko_w_g/text_0010.shtml

1079 Скрынников М. Ф. Спецназ ВДВ. Диверсионно-разведывательные операции в Афгане. – М., 2005. – С. 183.

1080 В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991). – М., 2008. – С. 105.

1081 Рубцов Ю. В. Указ. соч. – С. 64–65.

1082 Лапшин Ю. М. Указ. соч. – С. 153.

Тож військово-політична ситуація в Афганістані за понад ніж дев'ять років радянської окупації принципово не змінювалася. Громадянська війна, одну зі сторін якої підтримував СРСР, не припинялася ані до, ані після радянського вторгнення, ані після виведення ОКРВ. Тож важко погодитися з поширеними заявами про «з честю виконаний інтернаціональний обов'язок» і заперечення військової поразки радянських військ в Афганістані.

Військові історики виправдовували невтішні результати участі ОКРВ в Афганській війні складними природно-кліматичними умовами, браком бойового досвіду в радянських солдатів і офіцерів, відсутністю уставних рекомендацій щодо боротьби з іррегулярними збройними формуваннями тощо¹⁰⁸³. Проте характер майбутнього театру бойових дій мав враховуватися тими, хто планував військову операцію в Афганістані. Чимало писали про непридатність окремих зразків техніки, озброєння й обмундирування до війни у пустельно-гірській місцевості, відсутність гірського спорядження тощо¹⁰⁸⁴. Визнаючи правомірність цих зауважень (у своїх спогадах ветерани «афганці» дійсно скаржилися на амуніцію, екіпірування, озброєння, військову техніку, харчування, медичне обслуговування, побутові умови у гарнізонах і заставах), ми схиляємося до їх відкидання. Моджахеди не мали й дециці того озброєння, техніки, вишколу, медикаментів і зручностей, які мали бійці ОКРВ і ЗС ДРА. Та й найбільш боєздатні підрозділи – частини спеціального призначення ГРУ і КДБ – були озброєні й оснащені найкращим спорядженням. Окрім стандартної армійської зброї вони використовували безшумні пістолети АПС, нічні біноклі БН-2 «Реліквія», прилади безшумної безполум'яної стрільби, які робили постріли в нічній тиші нечутними на відстані 200 м, нічні приціли НСП-3 тощо. Кожна група мала вогневу підтримку автоматичних гранатометів АГС-17 «Полум'я», що зменшувало втрати серед особового складу. Рівень бойової і психологічної підготовки спецпризначенців також був вищим за решту військовослужбовців ОКРВ¹⁰⁸⁵.

Чимало досліджень було присвячено аналізу впливу складних умов Афганістану на роботу радянських авіаторів, труднощів

1083 Барынькин В. М. 40 Армия – война в горах. – М., 2002; Барынькин В. М. Особенности подготовки и ведения специфических операций 40 А (по опыту боевых действий в Афганистане). – М., 1999.; Телелин В. М. та ін. Вказ. праця.

1084 Барынькин В. М. Особенности...; Марковский В. Ю., Мильяченко В. В. Указ. соч.

1085 Шипунов А. Указ. соч. – С. 300–307.

використання літаків і вертольотів¹⁰⁸⁶. Але ж повстанці взагалі не мали авіації, і радянська перевага в небі була повною щонайменше до середини 1986 р. Особливо дошкуляв моджахедам штурмовий літак Су-25, справжній «літаючий танк». Символом же тієї війни став гвинтокрил Мі-24. «Шураві» називали його «Крокодиллом» за видовжений фюзеляж, зелений колір і грізне озброєння. Афганці і західні журналісти називали його «Devil's Chariot» – «Колісниця диявола».

На нашу думку, вирішальними стали кілька чинників. По-перше, це ненадійність афганської армії, якій, за задумом, радянські війська мали лише допомагати в протистоянні опозиції. У квітні 1981 р. під час наради з радниками Ф. А. Табеев відсутність «корінного перелому в боротьбі з контрреволюцією» пов'язував зі слабкістю ЗС ДРА. Від вирішення цієї проблеми, за словами посла, залежала можливість виведення ОКРВ¹⁰⁸⁷. Оскільки цього не відбувалося, радянські війська втягувались у громадянську війну, відтісняючи афганську урядову армію на задній план.

По-друге, це недостатні підготовленість і спланованість дій радянських військ в Афганістані після грудневої інтервенції. Продовж усієї війни у військових і політичних верхах не вщухала дискусія щодо питання, без відповіді на яке взагалі не можна було входити в Афганістан: що мала робити там 40-а армія? Охороняти комунікації, великі міста, військові об'єкти чи активно воювати з повстанцями? Слід було «сидіти» в гарнізонах чи прагнути ефективної окупації всіх більш-менш важливих населених пунктів країни¹⁰⁸⁸? Відповіді на нього до кінця війни солдати й офіцери 40-ї армії так і не отримали. За словами генерала армії М. А. Гареева, мету і завдання радянських військ в Афганській війні до кінця не зрозуміли не лише військовослужбовці ОКРВ, але й кремлівські вожді¹⁰⁸⁹.

Така невизначеність піддавалася нищівній критиці. «Важко сказати, чого було більше в цих замислених... мирно-військових “гарнізонних” діях: традиційних “авось” чи “мабуть”, наївності чи

1086 Афганістан. Вертолетная война // Мировая авиация. Полная энциклопедия. – Выпуск 101. – М., 2011; Жирохов М. А. Опасное небо Афганистана. Опыт боевого применения советской авиации в локальной войне. 1979–1989. – М., 2012.

1087 Аблазов В. И. Записки военного советника. Очередной, военный, 1981-й год: http://artofwar.ru/a/ablazow_walerij_iwanowich/text_a085.shtml

1088 Леонов Н. С. Указ. соч. – С. 223.

1089 Гареев М. После драки... // Родина. – 1999. – №2. – С. 115.

нехлюйства, відірваності від дійсності, нехтування законами війни або усе ж таки небажання втягуватися в афганські чвари» – йшлося в одному з критичних досліджень¹⁰⁹⁰. Радянські війська перейшли Амудар'ю не з миротворчою місією: в Афганістані тривала громадянська війна, а «шураві» мали підтримати непопулярний серед афганців режим НДПА. Окрім того, що така тактика передавала ініціативу до рук супротивника, вона мала й інші небезпечні наслідки. «За такого пасивного способу дій... створилося несприятливе враження, що значна за числом регулярна армія, зосередившись на виконанні присутньо-охоронної функції, не впевнена у власних силах, побоюється навіть розрізнених і гірше озброєних загонів заколотників»¹⁰⁹¹. За словами Д. Гая і В. Снігерьова, це була «тактика без стратегії»¹⁰⁹². СРСР виявив в Афганістані слабкість (або натяк на неї), тоді як на Сході завжди в повазі була рішуча сила.

Звідси численні заяви причетних до Афганістану діячів і дослідників про доцільність залучення в афганську кризу значно більших людських і матеріальних ресурсів. У липні 1980 р. аналітики ЦРУ дійшли висновку, що наявних у ДРА радянських військ недостатньо для встановлення ефективного контролю над країною¹⁰⁹³. Так само вважали у Кабулі і Москві. Радник Начальника Генерального Штабу ЗС ДРА генерал-лейтенант В. П. Черемних у січні 1981 р. зауважив: «Війна на десятиліття. Треба йти... А якщо воювати, то обмежений контингент військ слід збільшити у п'ятеро–ушестеро і закрити кордон з Пакистаном, лише тоді можна на щось розраховувати»¹⁰⁹⁴.

Участь ОКРВ у громадянській війні зумовила третю, на нашу думку, визначальну обставину, яка позначилася на військово-політичній ситуації у ДРА. Афганці будь-яких вояків-іноземців на території власної країни завжди вважали загарбниками. «Шураві» швидко усвідомили, що в Афганістані їм протистояли не «душмани» чи «найманці», а населення країни. У багатьох спогадах, наведених у

1090 Афганские уроки: Выводы для будущего в свете идейного наследия А. Е. Снесарева / Сост. А. Е. Савинкин. – М., 2003. – С. 775.

1091 Там же.

1092 Гай Д., Снегирев В. Вторжение. Неизвестные страницы необъявленной войны. – М., 1991. – С. 164.

1093 Intelligence Assessment Prepared in the Central Intelligence Agency. – Washington, July 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 793.

1094 Цит. за: Язов Д. Т. Указ. соч. – С. 307.

попередньому розділі, йшлося про вороже ставлення людей, які мали б вітати «воїнів-інтернаціоналістів». Це усвідомлювали і в Кремлі. У січні 1987 р. міністр закордонних справ Е. А. Шеварднадзе на засіданні Політбюро ЦК КПРС промовив: «Від дружнього почуття до радянського народу, яке існувало в Афганістані десятки років, мало що залишилося... Ставлення до нас більш негативне, ніж здається»¹⁰⁹⁵.

Відверта підтримка радянськими військами і виразна несаможиттєвість режиму НДПА остаточно розкололи афганське суспільство і радикалізували опозицію. Якщо до грудня 1979 р. вона виступала проти промосковської, проте афганської, влади, форсованої соціалістичної модернізації і репресій, то після радянської інтервенції моджахеди оголосили джихад радянським окупантам і їх маріонеткам із НДПА. СРСР своїм втручанням в афганську кризу зруйнував останні примарні надії на якісь компроміси між афганцями. З кожним роком участі радянських військ у тій війні перспектив політичного врегулювання афганського питання ставало дедалі менше. Якщо НДПА і кола, які її підтримували, повністю залежали від Радянського Союзу, то прихильники опозиції майбутнє своєї держави пов'язували з усуненням радянського чинника з афганської політики. Тож СРСР своїм брутальним втручанням в афганські справи сприяв перетворенню Афганістану на одну з найбільш гарячих точок Сходу і світу в цілому, яким він залишається понині.

Отже, майже десятилітня участь радянських військ в афганській кризі значно вплинула на її характер, хід і наслідки. Втрутившись у громадянську війну в Афганістані на боці НДПА, СРСР спровокував ескалацію конфлікту, перетворив його з внутрішнього афганського на регіональний і далі на глобальний. Попри колосальну перевагу в озброєнні і військовій техніці ОКРВ спільно з афганською урядовою армією так і не спромігся завдати поразки розрізненим і погано керованим загонам моджахедів. Громадянська війна в Афганістані тривала до появи там радянських військ, не припинялася під час їх присутності і не завершилася з їх виведенням. Тож з військового погляду СРСР зазнав в Афганістані поразки, яка була останньою в його історії. Утім ОКРВ був запорукою збереження НДПА при владі, нехай і на частині території ДРА. Кабульський режим поширював свій суверенітет лише на ті повіти країни, які контролювали

¹⁰⁹⁵ В Политбюро ЦК КПСС... – С. 132.

радянські війська. Демократична республіка Афганістан як квазідержавне утворення могла існувати винятково завдяки СРСР і радянській військово-політичній підтримці. Тож одне зі своїх завдань – унеможливити падіння «братнього режиму» біля своїх кордонів – ОКРВ усе ж виконав, нехай і дорогою ціною.

3.2. Військово-політичні й адміністративні засади радянської окупації Афганістану

Перебування продовж майже десяти років радянських військ в Афганістані й їхня участь у громадянській війні проти опозиції, яку підтримували більшість населення країни, були визначальним фактором існування цієї держави. ДРА (а пізніше РА) мала всі формальні атрибути державності, проте тотальна залежність марксистського режиму від Москви нівелювала всі ознаки її суверенітету і суб'єктності як усередині країни, так і на міжнародній арені. Продовж 1980-х рр. Афганістан перебував під зовнішнім управлінням Кремля, який визначав усі засади внутрішньої і зовнішньої політики НДПА. Водночас саме цій підконтрольності остання завдячувала не лише утриманню при владі, але й своєму виживанню.

У березні 1979 р., під час Гератської кризи, була створена Комісія Політбюро ЦК КПРС по Афганістану. До її складу увійшли секретар ЦК з ідеології М. А. Суслов, заступник Голови Ради міністрів І. В. Архіпов, міністр закордонних справ А. А. Громико, міністр оборони Д. Ф. Устинов, завідувач Міжнародним відділом ЦК Б. М. Пономарьов, голова КДБ Ю. В. Андропов. Провідну роль у ній відігравали останні четверо, тож їх називали «афганською четвіркою». Склад Комісії змінювався залежно від ротацій на керівних посадах у Кремлі. Після обрання Ю. В. Андропова Генеральним Секретарем його місце в Комісії посів новий Голова КДБ В. М. Чебриков, якого у 1988 р. змінив В. О. Крючков. Найбільші зміни складу Комісії відбулися за М. С. Горбачова. М. А. Суслова замінив завідувач відділу пропаганди ЦК О. М. Яковлєв. Місце А. А. Громико посів новий міністр закордонних справ Е. А. Шеварднадзе. Д. Ф. Устинова замінив спочатку С. Л. Соколов, а затим Д. Т. Язов. Ці люди продовж десятиліття визначали внутрішню і зовнішню політику Афганістану, лишаючи афганським лідерам роль статистів і ретрансляторів кремлівських рішень.

«Пропозиції» Комісії по Афганістану у вигляді численних записок регулярно надходили до ЦК КПРС. Політбюро зазвичай схвалювало їх без дискусій, після чого уже як рішення вищого колегіального органу керівництва СРСР вони оформлювалися в укази і постанови Ради міністрів. До цих рішень докладалися незмінні листи для посла СРСР у Кабулі і Головного військового радника з вказівками, які слід було донести і розтлумачити Б. Кармалю чи його наступнику М. Наджибуллі. Усі рішення, які озвучували Революційна рада, Рада міністрів ДРА чи ЦК НДПА, розроблялися й ухвалювалися у Кремлі. Тож насправді Афганістаном керувала не Народно-демократична партія Афганістану, а Комуністична партія Радянського Союзу. Повноваження ж афганських керманів були не більшими за ті, які мали голови обкомів у будь якій союзній республіці.

Відтак, головними провідниками афганської політики Москви були посол СРСР в Афганістані і Головний військовий радник. Радянськими послами в Кабулі в розглядуваний період були Ф. А. Табєєв (1979–1986), П. П. Можєєв (1986–1988), М. Г. Єгоричев (1988–1988) і Ю. М. Воронцов (1988–1989). Головними військовими радниками були генерал-полковник С. К. Магометов (1979–1980), генерали-армії О. М. Майоров (1980–1981), М. І. Сорокін (1981–1984), Г. І. Салманов (1984–1986), генерал-полковники В. А. Востров (1986–1988) і М. І. Соцков (1988–1989). Окрім них, значні важелі впливу на радянську політику в Афганістані і на афганське керівництво мали представники Комітету державної безпеки в Афганістані. Представництво КДБ у Кабулі очолювали генерал-майори Л. П. Богданов (1978–1980), В. М. Спольніков (1980 – 1982), Б. М. Воскобойніков (1982–1984), М. Є. Калягін (1984–1987), В. В. Зайцев (1987–1989).

У 1980 р. ДРА з ініціативи радянських представників поділили на вісім військових зон відповідальності. Зона «Північний Схід» з центром у Кундузі включала провінції Бадахшан, Тахар, Кундуз, Баглан. Зону «Північ» склали провінції Саманган, Балх, Джаузджан, Фарьяб, а її центром був Мазарі-Шариф. Центром зони «Північний Захід» (провінції Герат, Багдис, Гур) був Герат. Зона «Південний Захід» складалася з провінцій Фарах і Німруз із центром у Фарасі. Зона «Південь» охоплювала провінції Кандагар, Заболь, Урузган, Гільменд, а її центром був Кандагар. Центром зони «Південний Схід» (провінції Пактика, Пактія, Газні) було м. Газні. До зони «Схід» з центром у Джелалабаді увійшли провінції Кунар, Лагман, Нангархар.

Зона «Центр» із центром в афганській столиці включала провінції Кабул, Баміан, Парван. Кожною зоною керувала «четвірка» з надзвичайними повноваженнями. Вона складалася з представників ЦК КПРС, КДБ і Головного військового радника й одного афганця – уповноваженого уряду ДРА¹⁰⁹⁶. Радянські представники, підзвітні посольству, ГВР, командуванню ОКРВ і представництву КДБ, мали в ній чисельну перевагу, а відтак і абсолютну владу. Єдиний афганець був лише формальним представником «народної влади» і мав легітимізувати всевладдя чужинців.

Кремлівське керівництво в різних його складах не мало Афганістан за суверенну державу. Про це свідчить те, що від грудневої інтервенції 1979 р. і до візиту в Кабул міністра закордонних справ Е. А. Шеварднадзе і секретаря ЦК КПРС А. Ф. Добриніна 5–7 січня 1987 р. жоден радянський посадовець такого рівня не відвідав цю країну. Всі важелі управління ДРА знаходились у Москві, а виконавцями цієї політики були радянські представники в Кабулі. За словами М. Ф. Слінкіна, приведене до влади радянськими військами нове афганське керівництво на чолі з Б. Кармалем «втратило будь-яку можливість самостійно керувати країною. Йому лишалося лише “право” озвучувати своїми вустами настанови, які йшли з Кремля, і діяти згідно з його неприхованим диктатом»¹⁰⁹⁷. Цю думку поділяв С. М. Акімбеков, який писав, що радянські представники де-факто керували Афганістаном, а влада цієї країни грала роль радянського підлеглого¹⁰⁹⁸. Такі формулювання співзвучні з оцінками американських аналітиків, які владу Б. Кармаля вважали «прозорим прикриттям радянської військової окупації» країни¹⁰⁹⁹.

А. С. Черняєв згадував, що вже на другий день після інтервенції в Міжнародному відділі ЦК КПРС писали інструкції й плани для Б. Кармаля¹¹⁰⁰. Без участі радянських представників не обходилося жодне засідання Політбюро ЦК НДПА, Революційної ради чи Ради оборони Афганістану¹¹⁰¹, а тексти чи не усіх доповідей Б. Кармаля і

1096 Майоров А. Указ. соч. – С. 131–132.

1097 Слинкин М. Ф. Афганистан, год 1980: становление режима Б. Кармаля // Востоковедный сборник. – Вып. II. – Симферополь, 1998. – С. 17.

1098 Акимбеков С. М. История Афганистана. – Астана – Алматы, 2015. – С. 330.

1099 Article in the National Intelligence Daily. Washington, January 31, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 532.

1100 Черняев А. С. Моя жизнь и мое время. – М., 1995. – С. 403.

1101 Иванов Н. Операцию «Шторм» начат раньше. – М., 2008. – С. 161.

проекти рішень Пленумів ЦК НДПА готували радянські фахівці¹¹⁰². При новому афганському керманичеві постійно перебував полковник КДБ, який контролював кожен його крок і звітував перед Ю. В. Андроповим¹¹⁰³. Кухар, водій і охоронці Б. Кармаля були співробітниками радянських спецслужб¹¹⁰⁴. Після відсторонення від влади в інтерв'ю газеті «Труд» афганський політик говорив: «Я не був керівником суверенної держави. Це була окупована держава, де реально правили ви... Та я кроку не міг ступити без ваших радників»¹¹⁰⁵.

Радянські представники в Кабулі і політики в Москві від самого початку були переконані в слабкості Б. Кармаля і його нездатності керувати державою. Це було зумовлене не лише радянським диктатом, але і його особистими якостями. За словами В. А. Меримського, «Кармаль не справляв враження державного діяча і порівняно з Таракі й Аміном значно програвав... Я жодного разу не чув від нього чітко сформульованого погляду на ту чи іншу подію. Він погоджувався з нами в усьому, але, як правило, нічого не робив... Авторитету серед населення і навіть у колі свого найближчого оточення він не мав. Складалося враження, що він і сам вважав себе фігурою тимчасовою»¹¹⁰⁶. О. М. Майоров згадував, як перед його відрядженням до Кабула влітку 1980 р. Ю. В. Андропов сказав: «Кармаль – одіозна фігура. Зате слухняний. Підтримуй його»¹¹⁰⁷. Генерал згадував: «В перші дні перебування в Афганістані мене дивувало: чому голова держави такий байдужий до становища у своїй країні, де в усіх провінціях йде запекла війна»¹¹⁰⁸. Інший радник писав про нього: «Він добре володів ораторським мистецтвом, майстерно прикривався революційними фразами, хоча мало що робив практично для зміцнення влади, більше покладався на допомогу з

1102 Крахмалов С. П. Записки военного атташе. Иран – Египет – Иран – Афганистан. – М., 2000. – С. 252.

1103 Майоров А. Указ. соч. – С. 22.

1104 Amstutz J. B. Afghanistan: The First Five Years of Soviet Occupation. – Washington, 1986. – P. 59.

1105 Он был заложником Кремля. Бабрак Кармаль рассказывает // Труд. – 1991. – 24 октября. – С. 5.

1106 Меримский В. А. Война в Афганистане: записки участника // Новая и новейшая история. – 1995. – №3. – С. 94–95.

1107 Майоров А. Указ. соч. – С. 9.

1108 Там же. – С. 25.

боку СРСР»¹¹⁰⁹. У перший рік перебування при владі Б. Кармаль не виїздив далі Баграма і лише наприкінці 1980 р. він, за наполяганням О. М. Майорова, з посиленою охороною відвідав Джелалабад¹¹¹⁰.

Такого слухняного афганського «лідера» і шукала Москва на противагу надміру самостійному і важкопрогнозованому Х. Аміну. Тож він відповідав стратегічній лінії Кремля «за будь-яку ціну зберегти дружній Афганістан». Політика Н. М. Таракі і Х. Аміна засвідчила, що НДПА не мала дієвого сценарію й умінь спрямувати ДРА бажаним для СРСР шляхом. Хоча Б. Кармаль і його оточення також були нездатні на це, вони були куди більш залежними і слухняними, а в тих умовах це було найважливішим.

Насильницьку ротацію в керівництві НДПА і ДРА, яку голосно охрестили «початком другого етапу Квітневої революції», слід було підкріпити заходами, спрямованими на зміцнення режиму і його легітимізацію в очах афганців і світової спільноти. Одним із чинників афганської кризи був однопартійний режим тоталітарного штибу. Це відкинуло від НДПА навіть ті політичні сили, які теоретично могли бути її союзниками. Члени «афганської четвірки» неодноразово натякали Н. М. Таракі і Х. Аміну про важливість «розширення соціальної бази революції». Бездіяльність у цьому питанні, на думку Кремля, стала одним із факторів «кризи першого етапу Квітневої революції». За радянської ініціативи Б. Кармаль пішов на створення Національного вітчизняного фронту (НВФ), установчий з'їзд якого відбувся у Кабулі 15 червня 1981 р. Головою Виконавчого комітету НВФ було обрано С. М. Зерайя, а першими його документами стали «Послання установчого конгресу НВФ до всіх співвітчизників на батьківщині і за кордоном» і «Послання установчого конгресу НВФ до народів регіону»¹¹¹¹. У своєму виступі Б. Кармаль говорив: «Головним завданням Фронту є об'єднання патріотів країни, їх волі, енергії і зусиль у спільній боротьбі за побудову нового, процвітаючого і прогресивного суспільства»¹¹¹². До НВФ увійшли

1109 Ильин К. Восток – дело тонкое (Записки военного советника) // Ветеран границы. – 1999. – № 1–2. – С. 56.

1110 Майоров А. Указ. соч. – С. 100.

1111 Хроника событий по Афганистану за апрель–июнь 1981 г.: Посольство Союза Советских Социалистических Республик: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/BrezhnevEpoch/1981.07.13%20Afghanistan%20Chronology,%201981.pdf. – Арк. 11.

1112 Цит. за: Коргун В. Г. Народно-демократическая партия Афганистана в борьбе за социальное освобождение трудящихся // Партии и революционный процесс в странах Азии и Африки: Сборник статей. – М., 1983. – С. 234.

НДПА, Об'єднання афганських профспілок, Демократична організація молоді Афганістану, Демократична організація жінок Афганістану, Союз письменників і журналістів, Союз творчих працівників, старійшини лояльних до влади племен¹¹¹³. Насправді це ефемерне об'єднання було лише прикриттям однопартійної політичної системи Демократичної республіки Афганістан. 18 серпня 1981 р. вийшов друком перший номер газети «Аніс» – друкованого органу новоствореного НВФ¹¹¹⁴.

Попри ці маневри Б. Кармаль не мав підтримки ані в партії, ані в армії насамперед через свою виразну несамотійність. Визначення його як «кремлівської ляльки», яке йому дали опоненти в Афганістані і за його межами, було близьким до правди. В. І. Аблазов у своєму щоденнику у жовтні 1980 р. записав репліки з бесід із курсантами Училища ВПС і ППО ДРА. «У нас у дивізії немає жодної людини з партії Бабрака. Якби ви не були проти, ми б його і не пустили до Афганістану зовсім». «Уся дивізія, командири і політпрацівники не лише за Таракі, але й проти Бабрака»¹¹¹⁵. В. І. Варенников говорив, що Б. Кармаль «не викликав довіри ані у народу, ані своїх соратників, ані наших радників. Був він демагогом вищого ґатунку і мистецьким фракціонером. Майстерно міг прикритися революційною фразою. Цей “талант” допоміг йому створити навколо себе ореол лідера»¹¹¹⁶. Єдиною сферою, в якій Б. Кармаль не корився настановам з Москви, була внутрішньопартійна боротьба між тепер уже всевладною «Парчам» і опальною «Хальк». Це стало своєрідною компенсацією за відсутність підтримки в середині країни і помстою за місяці переслідувань, принижень і вимушеного заслання в часи панування в ДРА хальківців Н. М. Таракі і Х. Аміна. Від самого початку Б. Кармаль і його оточення, спираючись на радянську військову міць, заходились усувати опонентів з «Хальк» і концентрувати владу в своїх руках. Натомість питання реального управління державою все більше переходило до радянських представників. Не обмежившись показовими арештами і вироками представникам оточення Х. Аміна в грудні 1979 – січні 1980 рр., нова влада повсюдно змінювала

1113 Степанов В. Афганистан на пути революционных преобразований // Международная жизнь. – 1984. – №4. – С. 24.

1114 Хроника событий по Афганистану за апрель–июнь 1981 г... – Арк. 4.

1115 Аблазов В.И. Записки военного советника. Новый, военный, 1980-й год: http://artofwar.ru/a/ablazow_walerij_iwanowich/text_a077.shtml

1116 Афганистан: подводя итоги / Интервью с В. И. Варенниковым – А. Боровик // Огонек. – 1989. – №12. – С. 6.

хальківців на парчамівців. У жовтні 1980 р. В. І. Аблазов писав: «Парчамівці продовжують терор проти повалених хальківців. У Гераті вбито 250 хальківців, у Кандагарі – 300. Є багато вбитих і в інших містах»¹¹¹⁷.

Москва не була зацікавлена в цій конфронтації. Радянські представники в Кабулі і кремлівське керівництво усвідомлювали проблему і наголошували на ній. У травні 1981 р. у звіті ОГМО до Москви йшлося, що для стабілізації ситуації в ДРА самої 40-ї армії замало. Необхідні зусилля НДПА й уряду, армії, Царандоя, спецслужб, підтримка населення. Фракційна боротьба позначалася на становищі в партії, уряді, збройних силах та інших інститутах. Повсюдно представники «Парчам» призначалися на керівні й адміністративні посади, які до цього посідали хальківці. Так, були замінені губернатори провінцій Кандагар, Парван, Нангархар. В інших провінціях багато хальківців також залишили свої пости. На думку радянських товаришів, парчамізація НДПА могла стати фатальною для країни. Вони констатували: «Уряд республіки керує країною пасивно-бюрократичним кабінетним шляхом і тому не знає реального стану справ в економіці й інших процесів, які відбуваються в політичному і соціальному житті ДРА»¹¹¹⁸.

З часом ситуація змінювалася мало. У 1983 р. представництво КДБ у ДРА у звіті до Москви констатувало, що ситуація в країні залишалася складною і напруженою без істотного покращення. У цьому звинувачували «лідерське крило НДПА», яке не мало «достатньої енергії і рішучості» для розв'язання завдань економічного і соціального розвитку країни, військової перемоги над опозицією. Ситуацію ускладнювали розбіжності і чвари між «Парчам» і «Хальк», які охопили збройні сили, бюрократичний і управлінський апарат і загрожували неконтрольованими наслідками¹¹¹⁹.

Далі констатації згубності такої внутрішньопартійної боротьби ані Москва, ані її представники у Кабулі не пішли. Схоже, за клопотами у протистоянні моджахедам вони були не в змозі реально впливати на цю проблему. Загалом же чимало дослідників ставку Кремля на Б. Кармаля і малочисельну «Парчам» визначали

1117 Аблазов В.И. Записки военного советника. Новый, военный, 1980-й год...

1118 Report of Military Leaders to D. F. Ustinov...

1119 Excerpt From Several Reports About Situation in the PDPA Compiled by the KGB. – January 26, 1983: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/113129>

фатальною з огляду на тотальну халькізацію партійних, державних і військових структур ДРА за часів Таракі–Аміна. Б. Кармаль розпочав зворотну парчамізацію усіх структур, що суттєво насторожило проти нової влади афганську еліту. Внаслідок такої політики з армії й інших силових структур, центральних і провінційних органів влади були усунуті фахівці, які вже набули досвіду військової і управлінської діяльності. На «першому етапі Квітневої революції» за всієї несаможиттєвості НДПА диктат з боку Москви і радників ще не був повним. Більш чисельна «Хальк» усе ж зберігала певну самостійність у діях, на відміну від «Парчам», яка від самого початку перебувала під радянським контролем. На це накладалася ще одна важлива проблема, яка робила безперспективною боротьбу режиму за афганські провінції. Через політику пуштунізації, яку сповідували як «Хальк», так і «Парчам», для етнічних меншин активісти НДПА були чужинцями, які нехтували потребами національних еліт. Але з пуштунами проблем було не менше, адже в «Парчам» було чимало представників національних меншин. Тож дарімовні парчамівці, здебільшого вихідці з Кабула й інших великих міст, так і не змогли знайти спільної мови з переважно пуштунським селом.

Ці проблеми накладалися на несприйняття афганцями відвертої радянської окупації країни і перетворення Б. Кармаля на її символ. У Москві в ньому швидко розчарувались. Аналітики ЦРУ і Державного департаменту США ще після повстання «Аллах Акбар!» припускали, що Москва могла замінити його іншим своїм ставлеником¹¹²⁰. У грудні того ж року у звіті міністерства оборони США йшлося про можливих «спадкоємців» Б. Кармаля – колишнього начальника розвідки і посла ДРА в Монголії А. Сарварі і колишнього міністра торгівлі М. Хана, який був міністром ще в уряді М. Дауда¹¹²¹. Подальші події засвідчили, що американські фахівці були добре обізнані у тонкощах радянської політики в Афганістані.

Утім за генсекства Л. І. Брежнєва, Ю. В. Андропова і К. У. Черненко Кремль уникав радикальних кадрових змін в керівництві НДПА. Зміна навесні 1985 р. вищого радянського державного і партійного керівництва і початок «перебудови»

1120 Response to Request for Intelligence From the Acting Assistant Director for Joint Chiefs of Staff Support (name not declassified) to the Deputy Under Secretary of Defense for Policy (Murphy). – Washington, February 26, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 600.

1121 Intelligence Cable Prepared in the Department of Defense. – Washington, December 22, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 899.

спричинили зміни і в афганській владі. За свідченням сучасників, М. С. Горбачов мав особисту неприязнь до Б. Кармаля і після першої з ним зустрічі сказав: «Хіба це керівник?»¹¹²² Б. Кармаль не вписувався до концепції «нового політичного мислення»: це був політик часів «застою», а «перебудова» вимагала нових облич. Б. Кармаль мав небагато прихильників у партії, у нього були серйозні розходження з більшістю афганських посадовців. Тож у Москві вирішили оновити керівництво НДПА і розширити цим самим соціальну базу режиму.

До вад і слабостей Б. Кармаля як політика і керівника додавалися його особисті якості. Як видно з чисельних спогадів, роздратування і подекуди обурення в афганських і радянських посадовців у Кабулі і Москві спричиняла його надмірна любов до оковитої. О. М. Майоров неодноразово згадував про запої афганського вождя, коли радник змушений був впливати на нього через Ю. В. Андропова. Генерал згадував: «У житті своєму я не любив дурнів, ледарів і п'яниць. А тут усі ці якості зосередилися в одній людині. І ця людина – вождь партії і голова держави»¹¹²³. Інший згадував, як на бенкеті Б. Кармаль напідпитку хвалився, що за 2–3 роки ДРА сама посилатиме своїх радників до революційних країн Азії та Африки¹¹²⁴.

Серед можливих наступників Б. Кармаля розглядали кандидатури прогнозованого ще американцями А. Сарварі і М. Наджиба. Останній був керівником органів державної безпеки ДРА (є свідчення, що він особисто брав участь у допитах і тортурах) і його підтримував КДБ. Під час служби в ХАДі він сам попросив називати себе «Наджибом» замість «Наджибулла», аби не мати в прізвищі згадки про Аллаха¹¹²⁵. Він вільно володів англійською, французькою, російською і хінді, не вживав спиртного і був зразковим сім'янином. Тож у дні роботи XXVII з'їзду КПРС у лютому 1986 р. М. С. Горбачов був неприховано холодний з Б. Кармалем і водночас підкреслено люб'язний з членом афганської делегації М. Наджибом. Цим він дав зрозуміти, на кого відтепер Москва робила ставку в Кабулі¹¹²⁶.

1122 Боровой Я. От «Альфы» до Омара // Новое время. – 1999. – №51. – С. 25.

1123 Майоров А. Указ. соч. – С. 92–95.

1124 Иванчишин П. «Имя Божие на шапке земли и на поясе гор...» // Ветеран границы. – 1999. – № 1–2. – С. 62.

1125 Гордиевский О., Эндрю К. КГБ. История внешнеполитических операций от Ленина до Горбачева. – М., 1992. – С. 439.

1126 Боровой Я. Указ. соч. – С. 25.

Доля партійного і політичного керівництва Афганістану вкотре вирішувалась у Москві. 20 березня 1986 р. Політбюро ЦК КПРС розглянуло питання «...про становище в Афганістані у зв'язку з нездатністю Б. Кармаля здійснювати керівництво...» державою¹¹²⁷. 30 березня Б. Кармаля доправили спеціально присланим за ним літаком до Москви, де йому «запропонували» «в ім'я вищих інтересів країни» піти у відставку і передати повноваження М. Наджибові. Проте спочатку, начебто за ініціативою самого Б. Кармаля, розділили вищі партійні і державні посади. При цьому Б. Кармаль «висловив побажання» сконцентруватися на керівництві Революційною радою, передавши інші пости М. Наджибові. Ці ротації були схвалені на засіданні Політбюро ЦК КПРС 27 квітня 1986 р.¹¹²⁸ 4 травня 1986 р. 18-й Пленум ЦК НДПА усунув «за станом здоров'я» Б. Кармаля з поста Генерального секретаря ЦК НДПА і призначив ним М. Наджиба¹¹²⁹.

22 травня 1986 р. було сформовано новий склад Ради оборони ДРА, головою якої став М. Наджиб. Згодом він звернувся до Москви з проханням передати йому всю повноту влади. 13 листопада 1986 р. члени Комісії Політбюро ЦК КПРС по Афганістану зійшлися на тому, що ставка Кремля на М. Наджибуллу (так, за порадою з Москви, знову стало звучати прізвище Наджиба) була вірною і виправданою. Водночас М. Наджиб просив у радянських керівників дозволу «вирішити питання» з Б. Кармалем і його найближчим оточенням. Він пропонував замінити міністра оборони Н. Мухаммада на М. Рафі, а міністра закордонних справ Ш. М. Доста на А. Вакіля. В. О. Крючков, який тоді перебував у Кабулі, від імені Кремля дав М. Наджибуллі повну свободу в кадрових питаннях. 20 листопада 1986 р. 20-й Пленум ЦК НДПА «задовольнив» прохання Б. Кармаля про звільнення його з усіх партійних і державних посад. Він був виведений зі складу Політбюро і Революційної ради, компенсацією за що стали Орден Саурської революції, державна пенсія і виїзд на

1127 Архивы Кремля и Старой площади. Документы по «делу КПСС». Аннотированный справочник документов, представленных в Конституционный суд Российской Федерации по «делу КПСС» / Сост. И. И. Кудрявцев. – Новосибирск, 1995. – С. 173.

1128 Христофоров В. С. Трудный путь к Женевским соглашениям 1988 года по Афганистану // Новая и новейшая история. – 2008. – №5. – С. 35.

1129 Слинкин М. Ф. Афганистан. Страницы истории (80–90-е гг. XX века)... – С. 18.

«відпочинок і лікування» до Москви¹¹³⁰. Там він і мешкав до своєї смерті 3 грудня 1996 р.

М. Ф. Слінкін назвав усунення від влади Б. Кармалю «актом брутального свавілля горбачовського керівництва»¹¹³¹. Проте так можна було б говорити, якби сам Б. Кармалю не був посаджений у крісло правителя ДРА внаслідок такого ж «брутального свавілля» щодо його попередника. Цими діями московські можновладці вкотре довели, що вони розглядали Афганістан не як повноправного партнера (як про це стверджували радянські посадовці і ЗМІ), а винятково як об'єкт своєї політики.

М. Наджибулла був таким самим кремлівським маріонеткою, як і його попередник. Є свідчення, що радянські товариші диктували йому відповіді на можливі запитання журналістів під час прес-конференцій¹¹³². Як і раніше, стратегічні напрямки внутрішньої політики держави вирішувались у Москві. Однак помітним стало принаймні усвідомлення радянськими керівниками хибності такого шляху. 29 травня 1986 р. на засіданні Політбюро ЦК КПРС М. С. Горбачов сказав: «Замінили Кармалю Наджибом. Це важливий крок. А наш посол каже Наджибу: “Я тебе зробив генсеком”. Час його відкликати. Веде себе, як генерал-губернатор...»¹¹³³ 13 листопада того ж року на черговому засіданні Політбюро Е. А. Шеварднадзе визнав: «Наші товариші – і тут, і там, в Афганістані – ніяк не можуть зрозуміти, що мають справу з суверенною державою. Тому і не вийшло з нашою установкою: нехай Наджиб усе вирішує. Потрібно дати йому свободу дій...» Його підтримав Генсек: «Ми ж не соціалізму там хочемо! І США не полізуть прямо туди військовою силою, якщо ми підемо. Якщо в Афганістані не буде американських аеродромів, військових баз, тоді що? Нехай з рештою самі афганці визначаються». Проте тут же пролунали слова, які засвідчили відданість попередній традиції: диктувати підлеглим лінію поведінки у внутрішній і зовнішній політиці. Серед головних напрямків політики НДПА М. С. Горбачов визначив наступний: «Розширити соціальну базу режиму, для цього забезпечити реальну розстановку політичних сил у керівництві...»¹¹³⁴

1130 Слінкин М. Ф. Афганистан. Страницы истории (80–90-е гг. XX века)... – С. 18.

1131 Там же. – С. 5.

1132 Bradsher H. S. *Afghan Communism and Soviet Intervention*. – Oxford, 2002. – P. 122.

1133 В Политбюро ЦК КПСС... – С. 43.

1134 Там же. – С. 105–106.

Як і після приведення до влади Б. Кармаля, нова ротація потребувала видимості якихось змін у внутрішній і зовнішній політиці ДРА. У дусі «перебудови» і «нового політичного мислення» Комісія по Афганістану розробила засади нової політики, спрямованої на зміцнення режиму НДПА і зображення його конструктивною силою, здатною до компромісів. Надзвичайний пленум ЦК НДПА (31 грудня 1986 – 1 січня 1987 р.) оголосив «політику національного примирення» з метою припинення громадянської війни. Згодом на надзвичайному засіданні Революційної ради було прийнято Декларацію про національне примирення, а з 15 січня 1987 р. було оголошено режим повного припинення вогню¹¹³⁵. Влада закликала афганців, які перебували за кордоном, повернутися на Батьківщину, а опозицію – скласти зброю¹¹³⁶. Водночас М. Наджибулла звернувся до Ірану, Пакистану, КНР, Індії, усіх членів ООН, Руху неприєднання й ОІК із закликом підтримати ці ініціативи¹¹³⁷. В інтерв'ю агентству «Бахтар» афганський керманіч у присутності Е. А. Шеварднадзе назвав початок 1987 р. «переламним етапом в історії нового Афганістану»¹¹³⁸.

Насправді в Москві і Кабулі розуміли, що ці заклики опозиція відкидатиме, поки в ДРА лишатимуться радянські війська. Проте розрахунок полягав на наданні новій афганській владі вигляду ініціатора мирного процесу. Підтримка ж СРСР, а через нього десятків «братніх» держав цих ініціатив мали засвідчити їх «прогресивність». Відтоді афганські і радянські ЗМІ рясніли повідомленнями про десятки і сотні «банд», які переходили на бік уряду, а в навколоафганському лексиконі з'явилося словосполучення «непримиренна опозиція» щодо тих сил, які відкидали заклики М. Наджибулли. Однак на громадянську війну у країні оголошення «політики національного примирення» жодним чином не вплинуло.

Суспільно-політичні процеси, ініційовані М. С. Горбачовим у СРСР, екстраполювались і на Афганістан. Для надання М. Наджибуллі статусу національного лідера 30 листопада 1987 р. у

1135 Умаров Б. Х. Становление и тенденции развития политики национального примирения в Афганистане: авт. дисс... канд. ист. наук. – 07.00.03. – Ташкент, 1990. – С. 11.

1136 Цель – общенациональное примирение // Правда. – 1987. – 2 января – С. 4.

1137 Призыв к переговорам // Правда. – 1987. – 5 января – С. 4.

1138 Интервью Бахтар // Правда. – 1987. – 8 января. – С. 5.

Кабулі скликали Лойя Джиргу, вперше з 1964 р. Вона затвердила нову Конституцію. Відтепер держава йменувалася «Республікою Афганістан». Запроваджувався пост Президента, на який безальтернативно обрали М. Наджибуллу¹¹³⁹. У країні запроваджувалася багатопартійна система. У середині 1988 р., окрім правлячої НДПА, були Організація трудящих Афганістану (ОТА), Революційна ОТА (РОТА), Партія селянської справедливості Афганістану (ПССА), Народна ісламська партія Афганістану (НІПА), Рух солідарності афганського народу («Федаїни»)¹¹⁴⁰. Усі вони були радше філіями правлячої партії, оскільки заявляли про повну її підтримку. Ці маневри також не мали жодного впливу на афганську кризу і не сприяли «національному примиренню».

Москва не обмежувалася контролем за діяльністю вищого афганського керівництва. Тоді як стратегічні засади внутрішньої і зовнішньої політики НДПА визначала Комісія Політбюро ЦК КПРС по Афганістану, за їх реалізацію відповідали радянські представники у цій державі. Військова окупація Афганістану була дієвим засобом форсованої і керованої Кремлем соціалістичної модернізації Афганістану. В 1960–80-ті рр. СРСР у межах політики «соціалістичної орієнтації» здійснював її в кількох десятках країн «третього світу». Проте Афганістан був єдиною державою, де це відбувалося в умовах військової окупації. Вирішальну роль у цій політиці відіграв інститут радників. Він був утворений одразу після «Квітневої революції», і в кінці 1979 р. в ДРА, перебувало від трьох до чотирьох тисяч радників у силових структурах і до трьох з половиною тисяч у цивільних¹¹⁴¹. Після радянського вторгнення всі західні спеціалісти (навіть ті, які працювали по лінії ООН) були вислані з країни. Натомість кількість радянських фахівців зросла. Перший заступник начальника ПГУ КДБ В. О. Кирпиченко назвав це «радницькою окупацією» Афганістану¹¹⁴². Продовж кількох місяців було вибудовано структуру радницького корпусу, кожна з ланок

1139 Окулов В. Конституция утверждена // Правда. – 1987. – 1 декабря. – С. 5.

1140 Бабаходжаев М. А. НДПА – крупнейшая и самая влиятельная сила афганского общества // Республика Афганистан: опыт и тенденции. – Ташкент, 1990. – С. 14.

1141 Ковальков О. Л. Институт радянських радників у Демократичній республіці Афганістан // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія. – Дніпро, 2017. – Т. 25. №1. – С. 141.

1142 Кирпиченко В. Разведка: лица и личности. – М., 1998. – С. 359.

якого відповідала за певний напрям роботи і підпорядковувалася союзному відомству у Москві.

У партійних організаціях НДПА на всіх рівнях працювали радники, які підпорядковувалися ЦК КПРС. Після грудневої інтервенції до штату радянського посольства ввели посаду радника з питань міжпартійних зв'язків КПРС і НДПА. У Кабулі жартували про «обмежений контингент радянських партійних радників в Афганістані»¹¹⁴³. Головними партійними радниками були С. М. Веселов, Л. І. Греков, С. В. Козлов, А. В. Романцев, В. Г. Ломоносов, Н. Т. Коняєв, П. П. Можаяєв, М. Г. Єгоричев. За майже десять років у ДРА побували 316 партійних радників і 45 викладачів з Академії суспільних наук ЦК КПРС. У Демократичній організації молоді Афганістану (ДОМА) працювали радники від ЦК ВЛКСМ. Їх очолювали М. І. Захаров, В. О. Сидоров, В. Стручков, А. П. Балан, Д. Г. Остроушко. Через Афганістан пройшли біля 400 комсомольських радників і перекладачів.

У Демократичній республіці Афганістан працювали радники і спеціалісти, які підпорядковувалися Головному інженерному управлінню, Головному технічному управлінню, Державному комітету Ради міністрів СРСР із зовнішніх економічних зв'язків і Державному комітету зі справ будівництва. Радники і спеціалісти на афганських промислових підприємствах підпорядковувалися міністерствам автомобільної, хімічної, газової промисловості, геології, енергетики й електрифікації, меліорації і водного господарства. Радники і спеціалісти, які працювали в афганських лікарнях і шпиталях, були підзвітні міністерству охорони здоров'я СРСР, а викладачі закладів освіти Афганістану усіх рівнів – міністерствам освіти, вищої і середньої освіти СРСР.

Проте найбільше число радників було в силових структурах. Про Головних військових радників і очільників представництва КДБ в Афганістані вже йшлося. Апарат ГВР і Група військових радників були підзвітні Генеральному Штабу ЗС СРСР. Представництво КДБ і радник Прикордонних військ ДРА підпорядковувалися Голові КДБ СРСР. Апарат радників по лінії міністерства внутрішніх справ очолював головний радник МВС у Царандої. Цю посаду обіймали генерал-майор А. М. Косошовський, генерал-лейтенант міліції

1143 Жаров О. Слепцы, навязывавшие себя в поводыри // Азия и Африка сегодня. – 1992. – №12. – С. 29.

М. Є. Циганик, генерал-лейтенанти внутрішніх військ А. В. Анікєєв, А. М. Логінов, В. Д. Єгоров¹¹⁴⁴.

Особливою була роль радників у силових структурах. Вони мали надавати допомогу афганським офіцерам у військовій, теоретичній і морально-психологічній підготовці особового складу афганської армії і сил правопорядку, навчати використовувати військову техніку, яка надходила з СРСР. Насправді ж радники робили набагато більше. За словами заступника командувача авіацією Середньоазійського військового округу В. Корсуна (в ДРА перебував з серпня 1980 р.), «Усі радянські військові радники ВПС Афганістану брали активну участь у плануванні та веденні бойових дій»¹¹⁴⁵. Це можна сказати про радників в усіх силових структурах і родах військ.

Існують різні оцінки чисельності радників. Колишній повірений у справах США у ДРА Дж. Амстутц писав про 10 тис. осіб¹¹⁴⁶. Ця цифра має бути близькою до реальної. На початку 1980-х рр. у кожному полку ЗС ДРА було п'ять–шість радників, в кожному окремому батальйоні – троє–четверо, а в управлінні кожної дивізії – 11–15. Це загалом 1 600–1 800 військових радників, з-посеред яких 60–80 були генералами¹¹⁴⁷. У середині 1980-х рр. при кожній дивізії перебувало 25–40 радників¹¹⁴⁸. Тому висновки А. В. Огорокова про те, що у 1985 р. в армії були 761 радник, 205 технічних спеціалістів і 227 перекладачів¹¹⁴⁹ виглядають заниженими. На засіданні Політбюро ЦК КПРС 26 червня 1986 р. М. С. Горбачов говорив про 2,5 тис. радників і запропонував скоротити їх наполовину¹¹⁵⁰. 11 липня того ж року йшлося про 9 тис. радників¹¹⁵¹. У другому разі, напевне, йшлося про загальне число радників, а в першому – лише про військових. На початку 1988 р. в афганській армії працювали 1 007 радників¹¹⁵².

Радянські радники були скрізь. У 1980 р. у ДРА було запроваджено «принцип подвійної вертикалі», згідно з яким до кожного керівника, навіть середньої ланки, був прикріплений

1144 Аблазов В. И., Аблазов И. В., Аблазов К. В. Афганская арена. Дипломаты и полководцы. – К., 2012. – С. 29–33.

1145 От солдата до генерала... – С. 177.

1146 Amstutz J. В. Op. cit. – P. 59.

1147 Майоров А. Указ. соч. – С. 110.

1148 Кузьмичев Г. П. Указ. соч. – С. 111.

1149 Огороков А. Тайные войны Советского Союза. Советские военспецы в локальных конфликтах XX века. – М., 2012. – С. 68.

1150 В Политбюро ЦК КПСС... – С. 55.

1151 Там же. – С. 64.

1152 Пластун В. Горький урок // Азия и Африка сегодня. – 1993. – №1. – С. 8.

радянський радник. Лише в ЦК НДПА працювали 80 радників і 50 перекладачів¹¹⁵³. При кожному міністрі був радник, в центрі і в провінціях працювали радники армійські, по лінії держбезпеки, внутрішніх військ, радники партійні і комсомольські тощо. За іронічними словами одного з них, «на квітень 1980 р. не було в системі народного господарства цієї країни такої галузі чи організації, напевне, за винятком мечеті, де б не було нашого радянського фахівця – радника. Він навчає керівників НДПА партійного мистецтва, як з феодалізму одразу перейти суспільству до будівництва соціалізму. Як вести з людьми комсомольську, профспілкову роботу, орати землю, сіяти зерно і жнивувати, як керувати верстатами, точити гайки і болти, прокладати лінії електропередач. Усі ці корисні і необхідні справи втілюються в життя заради зміцнення дружби і братерства між радянськими й афганськими народами»¹¹⁵⁴. Радник ректора Кабульського університету Г. І. Гончарук згадував, що кожен радянський викладач у своєму індивідуальному плані мав графу «радницька діяльність», і що навіть водопровідник головного афганського вищого навчального закладу мав радянського радника¹¹⁵⁵. Напевне, у жодній іншій країні, яка перебувала під опікою Москви, не перебувало такої кількості радників, як в Афганістані.

Місію, яку покладали на радників, вони чітко усвідомлювали. Перекладач М. Олімов згадував: «Уявляється, що інститут радництва в таких безпрецедентних масштабах, як це було в Афганістані, базувався на ідеї можливості переходу відсталих країн від феодалізму до соціалізму, минаючи капіталізм, за умови отримання зовнішньої допомоги. За взірць бралася радянська модель соціалізму»¹¹⁵⁶. У цих словах – теорія «соціалістичної орієнтації» у стислому викладі. Саме таке магістральне завдання ставилося перед радянськими радниками.

Але радники не просто радили, здебільшого вони перебирали на себе управлінські функції, які мали виконувати у своїй державі афганці. Останні ж перетворювалися на статистів і підлеглих. М. Наджибулла згадував: «Розпочинається засідання Ради міністрів. Сідаємо за стіл. Кожен міністр прийшов зі своїм радником. Засідання

1153 Жаров О. Указ. соч. – С. 29.

1154 Гончар А. Г. В составе Ограниченного контингента. Проза. Художественно-документальные повести, публицистика, фотоиллюстрации. – Винница, 2013. – С. 325.

1155 Гончарук Г. И. Афганистан, прости. Исследование пережитого. – Москва – Одесса, 1992. – С. 55.

1156 Олимов М. Указ. соч. – С. 67.

триває, дискусія розпалюється, і поступово радники підсуваються ближче до столу, відповідно, від столу віддаляються наші, а потім за столом лишаються лише радники...»¹¹⁵⁷ Шкода від цього була велика, констатував афганський політик: переклавши державні і партійні справи на радянських фахівців, самі афганці зосереджувалися на кулуарній метушні та боротьбі за владу.

Радянські фахівці в Афганістані реалізовували на практиці рішення, які приймалися Комісією Політбюро ЦК КПРС і через посла і Головного військового радника передавалися до Кабула. Афганські ж посадовці на всіх рівнях своєю присутністю лише легітимізували дії радянських товаришів. На це були об'єктивні причини. У квітні 1980 р. посольство інформувало Кремль, що внаслідок репресій проти духовенства, племінної аристократії, підприємців, офіцерства соціальна база НДПА звузилась, у ній бракувало людей, готових до адміністративної й управлінської роботи¹¹⁵⁸. НДПА ніколи не була масовою загальноафганською партією. Не стала вона такою і після захоплення влади. У 1978 р. в її лавах було 18 тис. осіб, у 1982 р. – 62 тис., у 1987 р. – 185 тис.¹¹⁵⁹. Оскільки партійні і державні органи на всіх рівнях дублювалися, цього було недостатньо для управління державою.

Спроби вибудувати за радянським зразком «кузню партійних кадрів» через осередки ДОМА виявилися безуспішними. В середині 1980-х рр. членами цієї молодіжної організації були лише 7% студентів кабульських вишів, тож фахівців з вищою освітою в НДПА бракувало. В середині 1980-х рр. 50% членів НДПА були військовими, 30% становили представники бюрократії і 4,6% – «пролетаріат». 69% партійців були вихідцями з Кабула, а майже 65% – людьми у віці до 30 років¹¹⁶⁰. На Сході ж завжди поважали вік і досвід. Сам склад НДПА перешкоджав зміцненню її позицій, а справжній диктат радянських радників аж ніяк не сприяв підвищенню кваліфікації військових і партійних кадрів та управлінського персоналу. Тож підопічний СРСР виявився ненадійним і навряд чи готовим не лише до соціалістичної

1157 Пядышев Р. Наджибулла, президент Афганистана: Интервью // Международная жизнь. – 1990. – №1. – С. 22–23.

1158 Цит. за: Пихоя Р. Г. Советский Союз: история власти. 1945–1991. – Новосибирск, 2000. – С. 355–356.

1159 Бабаходжаев М. А. Указ. соч. – С. 7.

1160 Giustozzi A. War, Politics and Society in Afghanistan (1978–1992). – London, 2000. – P. 11–16.

модернізації, але й до власного захисту і порятунку. Тож відповідальність за це Москва поклала на ОКРВ і армію радників. Б. Кармаль і його оточення це усвідомлювали, а тому усувалися від державних справ, а всі питання в центрі і на місцях опинились у сфері діяльності тисяч радянських функціонерів, які фактично перетворилися на представників органів влади. З «призначенням» М. Наджибулли ситуація принципово не змінилась.

Повноваження, які взяли на себе радники, вимагали від них ефективної роботи. Однак за оцінками самих радників і дослідників, упродовж всієї історії соціалістичного експерименту в Афганістані вона була вкрай низькою. Радянські представники були фахівцями у своїй справі, проте мало розумілися на афганській проблемі, усвідомлювали афганську дійсність з позиції марксистсько-ленінської ідеології і свого багажу знань про цю країну. Навряд чи це могло піти на користь режимові, який підтримувала меншість афганців. Генерал-розвідник Л. В. Шебаршин писав: «Дивна складалася ситуація: афганець на тому боці воює вправно і мужньо, афганець на нашому боці – боягузливий і незграбний»¹¹⁶¹. Про це мало писали, проте у невдачах і прорахунках афганської влади, у військових поразках урядових військ значна частина відповідальності має бути покладена на радянських радників. Той же Л. В. Шебаршин запитував: «Як так сталося, що дві тисячі радників... не спромоглися створити у складі афганської армії жодного повністю боєздатного і надійного підрозділу?»¹¹⁶² Навіть у Москві визнавали, що «морально-бойовий дух, бойова активність (афганських – О.К.) військ, стан військової дисципліни... залишаються низькими»¹¹⁶³.

Радянські представники перенесли до Афганістану притаманні Союзу методи керівництва. Про посла Ф. А. Табеєва В. А. Меримський писав, що той привніс у ДРА непрофесійний, силовий, командний стиль роботи¹¹⁶⁴. За словами того ж автора, він продовжував відчувати себе радше секретарем обкому, аніж послом у

1161 Шебаршин Л. В. Рука Москвы: Записки начальника советской разведки. – М., 1992. – С. 192.

1162 Там же. – С. 192.

1163 Документы советского руководства о положении в Афганистане. 1979–1980: Из архива Президента РФ // Новая и новейшая история. – 1996. – №3. – С. 98.

1164 Меримский В. А. Война в Афганистане... – С. 91.

суверенній державі¹¹⁶⁵. Такий же стиль і такі ж методи, вироблені радянською номенклатурною моделлю, були панівними в арсеналі чи не кожного радника. «Ми чомусь та навчали афганців, сумнівів немає. Проте головним чином ми ними розпоряджались і командували ними, “прив’язували” до своїх операцій, нав’язували їм свої рішення, при цьому голосно кричачи про слабку боєздатність союзника... Ми не допомагали і не радили, а командували, переносили свої порядки – звернення на “ти”, стукання кулаком по столу, лайку – в інтернаціональну сферу, намагались обтесати афганців на кшталт наших рекрутів» – писав Л. В. Шебаршин¹¹⁶⁶. Ця цитата є промовиста й емоційна, проте подібних характеристик можна навести чимало і в інших авторів. Зверхність, грубість, лайки і погрози на адресу своїх підлеглих були звичними в роботі радників. Тому погоджуємося з А. Боровиком, що до ДРА експортували не «революцію», а «застій»¹¹⁶⁷.

Йшлося, що кодекс пуштунвалі надзвичайно чутливий до образ, для афганця притаманне високе почуття власної гідності. Тож не дивують чисельні приклади настороженого і навіть ворожого ставлення до радянських радників з боку рядових афганців, партійних функціонерів, офіцерів і посадовців. В. Меримський зауважував, що після грудня 1979 р. ставлення до радянських спеціалістів погіршилося й навіть слова афганського офіцера до радника-«шураві»: «Ми вас сюди не кликали. Навіщо ви приїхали? Повертайтеся до себе, а ми тут самі розберемося!»¹¹⁶⁸

Окрім перелічених вад роботи радницького корпусу була ще одна, не менш важлива. Радники мали власну ієрархію, панівним був відомчий принцип: цивільні і військові фахівці діяли майже автономно, були підзвітні своєму начальству. Навіть військові радники підпорядковувалися лише «власному» командуванню з міністерства оборони, ГРУ, Генерального штабу і штабів родів військ, інших силових структур. Так було й у цивільних відомствах. Про це розмірковував військовий радник: «Хто найголовніший радянський начальник в Афганістані? Напевне, Посол. На те він

1165 Меримский В. А. Кабул – Москва: война по заказу. Продолжение // Военно-исторический журнал. – 1993. – №11. – С. 35.

1166 Шебаршин Л. В. Указ. соч. – С. 192.

1167 Боровик А. Спрятанная война // Огонек. – 1989. – №46. – С. 19.

1168 Меримский В. А. Война в Афганистане... – С. 85.

Надзвичайний і Повноважний. Однак військові думали інакше. Та і маршал Соколов, який майже постійно знаходився в Афганістані, в політичному відношенні фігура значна. А раз так, військовим мали підкорятись усі, особливо ці “нероби з КДБ”. Таке ставлення не сподобалося керівництву представництва КДБ: 40-а армія зовсім сіла нам на шию і тримає нас за власний розвідвідділ. Ми вирішуємо в Афганістані свої задачі. Більше жодної інформації військовим не давати. Побачимо, як вони заспівають. Керівництво представництва МВС плювати хотіло на армію і КДБ з їх незрозумілими політичними викрутасами: – у нас завдання боротися з кримінальними злочинами. Значить будемо ловити крадіїв і дрібних злодіїв. При Бабракові Кармалі сидів партійний радник рівня заввідділом ЦК КПРС. Оскільки партія в Радянському Союзі головна і спрямовуюча сила, він здійснював спроби прибрати до рук усю радянську колонію разом з обмеженим контингентом. Таким чином, в Афганістані було п’ять найголовніших начальників, які постійно гризлися між собою...»¹¹⁶⁹ Це створювало проблеми і міжвідомчі конфлікти, породжувало інформаційні труднощі: звіти, які надходили до Радянського Союзу з різних відомств, часто суперечили один одному. У листопаді 1981 р. кореспондент «Правди» в Афганістані І. Щедров у доповідній записці до Москви обґрунтовував необхідність «створення в Кабулі єдиного радянського координаційного органу з відповідними повноваженнями»¹¹⁷⁰. Однак він так і не був створений.

На роботу радників впливав і матеріальний фактор. Для радянської людини доби «застою» і «перебудови» закордонне відрядження було передусім засобом покращення матеріального становища своєї родини. Радники в Афганістані отримували 2 тис. руб. на місяць від уряду СРСР і від 12 до 20 тис. афгані¹¹⁷¹ від уряду ДРА. Слід додати до цього доступ до «Берьозки» – заповітної мрії радянського обивателя. Тому для багатьох на першому місці були ринки і дукани, а не доля «афганської революції».

Доцільною є постановка питання про те, чи виконали покладену на них місію тисячі радянських військових і цивільних радників в Афганістані? Адже вони, як і солдати й офіцери ОКРВ, мали сприяти укріпленню в ДРА режиму НДПА і розширення за рахунок цієї країни меж підконтрольного Москві «соціалістичного табору».

1169 Абдулаев Э. Позывной – «Кобра»... – С. 235.

1170 Письмо главного редактора «Правды» В. Афанасьева в ЦК КПСС...

1171 100 афгані у 1981 році вартували 1 руб. 51 коп.

Вважаємо, що ці завдання не були виконані. Більше того, «за своїм руйнівним ефектом їх діяльність була співставна з роботою військових»¹¹⁷². «Радницька окупація» поглибила розкол афганського суспільства. Прибічники режиму вбачали в ній єдиний засіб свого утримання при владі. Для решти афганців, які відкинули всебічну орієнтацію НДПА на СРСР і підтримували чи симпатизували опозиції, це був додатковий подразник. За словами А. Н. Афанасьєва, засилля «шураві» давало в руки контрреволюції потужну ідеологічну зброю для боротьби з урядом НДПА. Його членів зображували «агентами комунізму», «віровідступниками», «слугами невірних», які руйнували релігійно-національні традиції і звичаї афганського суспільства¹¹⁷³.

Отже, після 27 грудня 1979 р. СРСР здійснював в Афганістані окупаційну політику. Головними її інструментами були сотисячний Обмежений контингент радянських військ і армія радників, які фактично здійснювали керівництво державою. Упродовж 1980–1989 рр. внутрішня і зовнішня політика афганського керівництва визначалися Кремлем, який відверто втручався у внутрішні і зовнішні справи ДРА. Остання була повністю залежна від Радянського Союзу і могла існувати лише в умовах радянського військово-політичного протекторату. Військова окупація була головним механізмом форсованої модернізації Афганістану в рамках політики «соціалістичної орієнтації», яка здійснювалася винятково на частині території, окупованій і контрольованій радянськими військами.

3.3. Шляхи і методи соціалістичної модернізації Афганістану

Один із перших критиків афганської політики СРСР К. М. Цаголов писав: «Найважливіший урок повинен бути винесений не з того, як ми увійшли до Афганістану, а з того, що ми там робили й як робили»¹¹⁷⁴. В ДРА СРСР не лише воював, а ще військова присутність була засобом форсованої і керованої з Москви соціалістичної модернізації Афганістану. Останній командувач 40-ї

1172 Афганские уроки... – С. 741.

1173 Афанасьев А. Н. Афганистан: почему это произошло. Окончание // Коммунист вооруженных сил. – 1991. – №13. – С. 72.

1174 Цаголов К. М. Афганская проблема: экзамен совести // Погружение в трясину: (Анатомия застоя). – М.: Прогресс, 1991. – С. 229.

армії генерал Б. В. Громов назвав десятирічне перебування радянських військ в Афганістані «місією доброї волі», пишучи про 84 школи, ліцеї і училища, 25 лікарень, 26 дитсадків, 326 житлових будинків, 35 мечетей, 48 криниць, 53 мости, 117 км каналів і ариків, збудованих або відбудованих радянськими солдатами¹¹⁷⁵. Не заперечуючи слів командарма зауважимо, що політика СРСР щодо ДРА у 1980 рр. здійснювалася в рамках теорії «соціалістичної орієнтації». Вона була сформульована в 1960–70-х рр., коли під час деколонізації СРСР і США сприяли постанню нових незалежних держав. Допомога з боку СРСР і проголошена прихильність марксистсько-ленінській ідеології правлячих партій деяких країн, що звільнилися, актуалізувало питання про шлях їх розвитку. Орієнтації на СРСР було недостатньо, аби оголосити ці слаборозвинені держави «соціалістичними». Це суперечило марксистській теорії про можливість переходу до соціалізму, лише проминувши капіталістичну формацію. Тож у радянській суспільно-політичній науці була вироблена теорія «соціалістичної орієнтації».

Під «соціалістичною орієнтацією» розумілася можливість переходу відсталих країн від «феодалізму» до соціалізму, минаючи капіталізм, за всебічної підтримки з боку СРСР та інших соціалістичних держав. Водночас так визначали перехідний етап, під час якого мали бути закладені суспільно-політичні, соціально-економічні й ідеологічні передумови для будівництва «справжнього» соціалізму. «Соціалістична орієнтація» розглядалась як більш приваблива альтернатива капіталістичному шляху розвитку¹¹⁷⁶. Таких країн було кілька десятків, проте ДРА була єдиною, де ця політика реалізувалася в умовах військової окупації. До того ж у 1980-ті рр. деякі «соціалістичні країни Азії» (як-то КНР і В'єтнам) почали ринкові реформи, а частина країн «соціалістичної орієнтації» зійшли з цього шляху. Тож Афганістан став для СРСР останньою можливістю довести на практиці життєздатність теорії.

Афганістан відносили до країн «соціалістичної орієнтації» другого покоління, де «революційний процес» спрямовували

1175 Громов Б. В. Защищали, обучали, строили // Военно-исторический журнал. – 1989. – №3. – С. 14.

1176 Брутенц К. Н. Освободившиеся страны в 70-е годы. – М., 1979; Ирхин Ю. В. Революционный процесс в странах «социалистической ориентации». – М., 1985; Кауфман А., Ульяновский Р. К вопросу о социалистической ориентации // Азия и Африка сегодня. – 1988. – № 4; Кива А. В. Страны социалистической ориентации: особенности современного этапа развития. – М., 1984 та ін.

«авангардні партії». Це були «партії перехідного типу» від «революційно-демократичних» до «марксистсько-ленінських», які у внутрішній політиці спиралися на «теорію наукового соціалізму», а в зовнішній сповідували принципи «пролетарського інтернаціоналізму». Серед їх членів було мало представників «кадрового пролетаріату», який у цих країнах лише зароджувався¹¹⁷⁷. Ці партії мали досвід класової боротьби, оволоділи основами марксизму, ознайомилися з «досвідом реального соціалізму», дотримувались «антиімперіалістичних позицій» у зовнішній політиці, співпрацювали зі світовим комуністичним рухом¹¹⁷⁸. НДПА відповідала цим критеріям. Вона виникла в 1965 р. і була досвідченою, визріла до «Саурської революції». Попри прорахунки і перегини, партія знайшла в собі сили для «роботи над помилками», чим, як вважалося, став початок «другого етапу Квітневої революції» 27 грудня 1979 р. За підтримки СРСР партія стала масовою і «народною»: в 1978 р. в НДПА було 18 тис. членів, у 1984 р. – 120 тис.¹¹⁷⁹, а в 1985 р. – 150 тис.¹¹⁸⁰ 13% з них були робітниками і 17% селянами. Ще 120 тис. входили до «кадрового резерву» НДПА – Демократичної організації молоді Афганістану і 20 тис. до Демократичної організації жінок Афганістану¹¹⁸¹.

Після захоплення влади НДПА почала будувати в ДРА однопартійний тоталітарний режим за радянським взірцем. Попри офіційні застереження Кремля про необхідність «розширення соціальної бази» і блокування з іншими «прогресивними» силами афганські марксисты за підтримки радянських радників монополізували всю владу. З початком «другого етапу Квітневої революції» суспільно-політична система набула завершеного вигляду, і жодні маневри з утворенням Національного вітчизняного фронту чи проголошенням багатопартійності її не змінювали. Державно-партійні органи ДРА копіювали радянські відповідники: НДПА – КПРС, ДОМА – ВЛКСМ, ХАД – КДБ. НДПА позиціонувала себе як «пролетарську» партію, а щодо її керівників закріпилося не типове для Сходу звернення «товариш». Б. Кармаль називав

1177 Социалистическая ориентация освободившихся стран: Некоторые вопросы теории и практики / Брутенц К. Н., Громько Ан. А., Кива А.В. и др. – М., 1982. – С. 122–123.

1178 Ирхин Ю. В. Указ. соч. – С. 48.

1179 Документ ЦК НДПА «О 20-летию Народно-демократической партии Афганистана» // Партийная жизнь. – 1984. – №23. – С. 78.

1180 Гушев А. И. Необъявленная война // Военная мысль. – 1986. – №4. – С. 68.

1181 Ирхин Ю. В. Указ. соч. – С. 65–73.

«Квітневу революцію» народною¹¹⁸², а НДПА – «партією робітничого класу і всіх трудящих Афганістану», «політичним авангардом усіх національно-патріотичних сил країни»¹¹⁸³. З трибуни XXVI з'їзду КПРС він говорив, що партія «віддана ідеям пролетарського інтернаціоналізму і наукової ідеології робітничого класу», а сам Афганістан «твердо посів своє місце на фронті всесвітньої боротьби проти імперіалізму, неоколоніалізму, шовінізму, сіонізму, расизму й апартеїду»¹¹⁸⁴.

Насправді ж в умовах однопартійності і злиття партійних і державних органів у центрі і на місцях наявних в НДПА кадрів було недостатньо для побудови ефективною владної вертикалі. Великі сподівання поклалися на «партійний резерв» – Демократичну організацію молоді Афганістану, яка своїми устроєм, принципами діяльності й ідеологією була калькою ВЛКСМ. У липні 1980 р. у Кабулі відбулася Загальнонаціональна конференція ДОМА, на якій були присутні 600 делегатів і «гості з 41 країни»¹¹⁸⁵. На конференції затвердили Статут, за яким до організації приймали молодих людей від 15 років, та її керівні органи¹¹⁸⁶. Головні принципи діяльності ДОМА, як і Статут, були розроблені представниками ЦК ВЛКСМ і Комітету молодіжних організацій, які працювали в Кабулі. 22 квітня 1981 р. до ДРА прибула представницька комсомольська делегація на чолі з секретарем ЦК ВЛКСМ В. М. Мішиним. Під час цього візиту було підписано протокол про співробітництво між ДОМА і ВЛКСМ¹¹⁸⁷. В середині 1980-х рр. у 3 тис. первинних організаціях ДОМА було 140 тис. членів, а її сила, за словами афганського автора, була «у партійному керівництві. Тому молодь в Афганістані... підтримує політику і програму НДПА»¹¹⁸⁸. Ще одним центром підготовки партійних функціонерів мав стати створений за

1182 Народ Афганистана поддерживает революцию! – Интервью с Б. Кармалем // Проблемы мира и социализма. – 1980. – №4. – С. 38–46.

1183 Документ ЦК НДПА... – С. 73.

1184 Выступление товарища Бабрака Кармаля, Генерального Секретаря ЦК Народно-демократической партии Афганистана, Председателя Революционного Совета и Премьер-министра Демократической республики Афганистан // XXVI съезд Коммунистической партии Советского Союза. – 23 февраля – 3 марта 1981 года: Стенографический отчет. – Т. 1. – М., 1981. – С. 287–288.

1185 Миронов Л., Щедров И. Укрепление единства // Правда. – 1980. – 9 июля. – С. 5.

1186 Халид В. Роль ДОМА в социально-политической жизни РА (1978–1987 гг.) // Республика Афганистан: опыт и тенденции развития. – Ташкент, 1990. – С. 20.

1187 Хроника событий по Афганистану за апрель–июнь 1981 г. ... – Арк. 5.

1188 Халид В. Указ. соч. – С. 21–22.

фінансової і організаційної підтримки СРСР Інститут суспільних наук, перший випуск якого відбувся в липні 1980 р.¹¹⁸⁹

Копіювання радянського досвіду відбувалося на всіх щаблях партійно-політичної вертикалі ДРА. До цього приклали руку сотні радянських партійних радників, які за відсутності досвіду і хисту в їх афганських підопічних відверто переносили союзну управлінську модель на афганський ґрунт. Генерал М. С. Леонов відвідав ДРА влітку 1983 р. Він згадував зустріч з секретарем ЦК НДПА Н. Зерайем: «Вони настільки сліпо копіювали незрячу роботу нашого партапарату, що чекати результатів не доводилося». «Жодних слідів партійної роботи, окрім протоколів заходів, немає»¹¹⁹⁰.

В умовах політичної нестабільності і хиткості становища режиму значна увага приділялася розбудові силових структур. СРСР надавав таку підтримку ДРА ще за часів Таракі–Аміна. Нищівна критика політики останнього після грудневих 1979 р. подій у Кабулі дискредитувала афганські спецслужби, які потребували «перезавантаження». Нова система правоохоронних органів і органів держбезпеки ДРА, що природно, будувалася за радянським зразком. 12 січня 1980 р. було створене Головне управління Служби державної інформації (аббревіатура з дарі ХАД, «Хедмате еттелаате доулані»), яку 1986 р. трансформували на Міністерство державної безпеки (аббревіатура з дарі ВАД, «Відараті амнійате доулані»). Структура ХАД/ВАД повністю копіювала КДБ. Кадри для афганських спецслужб готували у відкритій у 1980 р. у Ташкенті філії Навчального центру інституту КДБ СРСР і на Вищих курсах КДБ у тому ж Ташкенті¹¹⁹¹. ХАД перебував під повним контролем КДБ. У представництвах у Кабулі і вісьмох відділеннях у зонах відповідальності постійно перебувало біля 300 радянських офіцерів і біля 100 осіб технічного персоналу. Про напруженість їхньої роботи свідчить те, що Головного резидента КДБ у ДРА Б. В. Іванова у 1982 р. евакуювали до Москви з діагнозом гострого неврозу¹¹⁹². Москва забезпечувала ХАД усім необхідним. Так, у 1980 р. на «спеціальні цілі» ХАД було виділено 1 млн. руб. Ще 200 тис. руб. надали провінційним управлінням і 1,6 млн. руб. – для «роботи з

1189 Миронов Л., Щедров И. На партийную работу // Правда. – 1980. – 8 июля. – С. 4.

1190 Леонов Н. С. Указ. соч. – Сс. 226, 228.

1191 Веденеев Д. Задзеркалля історії: Нариси минулого спеціальних служб. – К., 2008. – С. 168–174.

1192 Гордиевский О., Эндрю К. Указ. соч. – С. 439.

племенами». У 1981 р. на виплату жалування співробітникам ХАД, забезпечення провінційних управлінь зброєю, амуніцією, уніформою і 35-ма автомашинами СРСР витратив 250 млн. руб.¹¹⁹³

КДБ і ХАД вдавалися до будь-яких засобів задля виявлення ворогів режиму. Організація «Amnesty International» зібрала свідчення систематичних тортур у слідчих ізоляторах ХАД. З цих повідомлень видно, що на допитах часто були присутні радянські радники. Кабульська вчителька, якій пізніше пощастило втекти до Пакистану, насмілилася заявити, що радянський дідзнавач не мав права допитувати афганців в Афганістані. За вказівкою радника хадівці її сильно побили. Коли вона прийшла до тям, її закопали по шию в сніг. Потім в її тіло втикали голки, били електричним струмом, і все у присутності радянського дідзнавача¹¹⁹⁴.

Так само під радянським впливом перебудовувалися афганські органи правопорядку. Реформоване в серпні 1978 р. міністерство внутрішніх справ, або Царандой (з пушту «захисник»), від самого початку орієнтувалося на свій радянський відповідник. В умовах радянської окупації країни контроль з боку СРСР за цим органом значно посилювався. На початку 1980 р. до ДРА прибула велика група радянських фахівців для надання практичної допомоги в організації діяльності Царандоя. Афганські органи внутрішніх справ були побудовані за радянським зразком. Їх забезпечення здійснювалося з СРСР, від зброї і техніки до уніформи і харчування. Більшість сержантів і офіцерів відомства пройшли підготовку або перепідготовку в радянських школах міліції. Лише продовж першого року перебування радянських радників у провінції Фарьяб у СРСР пройшли навчання біля 400 царандоєвців¹¹⁹⁵.

У Москві й у Кабулі значну увагу приділяли ідеологічно-пропагандистському впливу на населення Афганістану через державні засоби масової інформації. На це витрачалися значні матеріальні й організаційні ресурси. 19 лютого 1980 р. Політбюро схвалило комплекс заходів зі сприяння ДРА у розвитку ЗМІ. Держтелерадіо СРСР вказувалося збільшити вдвічі час радіомовлення на дарі і пушту на постійних частотах і забезпечити прийом цих програм на території ДРА й у прикордонних районах Пакистану. П'ятеро працівників афганського радіо і телебачення

1193 Mitrochin V. Op. cit. – P. 89.

1194 Гордиевский О., Эндрю К. Указ. соч. – С. 440.

1195 Носатов В. И. Фарьябский дневник: <http://coollib.net/b/316556>

мали пройти трьохмісячне стажування в СРСР. До ДРА на два місяці мала відбутися група радянських телевізійників (кореспондент, кінооператор і звукорежисер). Держтелерадіо мало допомагати афганському телебаченню готувати телевізійні матеріали про події в ДРА і в СРСР для півгодинної щотижневої програми «Наш великий північний сусід» на дарі. ТАРС мало надавати всебічне сприяння афганському інформаційному агентству «Бахтар». Для цього ТАРС і міністерство зв'язку СРСР мали встановити постійний радіотелеграфний канал зв'язку Кабул–Москва і забезпечити ретрансляцію новин із Кабула на Іран і Пакистан, арабські країни, Європу тощо. Вказувалося передати ДРА 20 телетайпних апаратів «Сіменс» з шрифтом фарсі із запчастинами й інше обладнання та експлуатаційні матеріали на 200 тис. руб. До «Бахтар» мали бути відряджені радник і п'ятеро фахівців для навчання персоналу, а шестеро співробітників афганського агентства пройти стажування в Радянському Союзі.

Агентству друку «Новини» вказувалося збільшити до 20 тис. тираж журналу «Ахбар», який АДН видавало в Кабулі на дарі і пушту. Йшлося також про збільшення випуску літератури на пушту і дарі, передусім з «питань теорії і практики КПРС», «досвіду політичного і національного будівництва в СРСР». Міністерство вищої і середньої освіти СРСР мало відібрати 20 афганських студентів гуманітарних спеціальностей, які навчалися в СРСР, і підготувати їх для роботи в афганських ЗМІ.

Державний комітет з кінематографії мав укласти угоду з афганською стороною про співробітництво у створенні документальних фільмів на пушту і дарі, які б змальовували «позитивні зміни» в житті афганців, викривали «підривну діяльність імперіалістичних кіл і Пекіна проти незалежного Афганістану» і сприяти прокату в ДРА радянських фільмів узбецькою і таджицькою мовами. Усі витрати брала на себе радянська сторона¹¹⁹⁶.

16 грудня 1980 р. у Кремлі схвалили додаткові заходи допомоги НДПА в цій роботі. Редакції «Правди», «Ізвестій» і «Комсомольської правди» мали відрядити до ДРА по одному співробітнику для роботи радниками в газетах «Хакікате інкулабе Саур» («Правда Квітневої революції»), «Хівад» («Батьківщина») і «Дерафше джаванан»

1196 Об оказании помощи ДРА в укреплении средств массовой информации: Пост. С-та ЦК. – 19 февраля 1980 г.: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/ct198-80.pdf> – Арк. 2–4.

(«Прапор молоді»). Міністерство вищої і середньої освіти СРСР мало відрядити на факультет журналістики Кабульського університету двох викладачів. Міністерство культури СРСР спільно з афганським відомством мало відібрати для навчання в радянських вищих і середніх культурно-просвітницьких закладах 30 афганців у рахунок загальної квоти афганських студентів, які навчалися в СРСР.

Видавництву ЦК КПРС «Плакат» вказувалося друкувати і відправляти до ДРА «на прохання афганської сторони» безоплатно плакати і листівки мовами пушту і дарі на загальну суму 50 тис. руб. щороку. Агентство друку «Новини» мало в II–III кварталах 1981 р. підготувати і видати на дарі і пушту серію брошур, «які роз'яснюють головні принципи внутрішньої і зовнішньої політики ДРА». Міністерство культури СРСР за домовленістю з міністерством інформації і культури ДРА мало закупити картини і предмети ужиткового мистецтва в афганських художників для радянських музеїв і організувати книгообмін між провідними бібліотеками СРСР і ДРА¹¹⁹⁷.

Міністерству зв'язку СРСР вказувалося направити до ДРА 16 пересувних звукопідсилювальних установок для використання в зонах відповідальності. Для цього виділили 16 автомобільних гучномовних установок АГУ-20 і 16 автомобілів УАЗ-469. В СРСР мали додатково пройти чотирьохмісячне навчання четверо афганських поліграфістів. Усі витрати традиційно брала на себе радянська сторона¹¹⁹⁸.

За радянської фінансової, організаційної і кадрової підтримки в ДРА швидко вибудували систему державних друкованих ЗМІ, яка монополізувала інформаційний простір країни. 3 вересня 1980 р. вийшли перші номери газет «Хакікате інкулабе Саур» («Правда Квітневої революції») і друкованого органу ДОМА «Дерафше джаванан» («Прапор молоді»)¹¹⁹⁹. У 1980-ті рр. в Афганістані загалом виходило 36 газет і 48 журналів¹²⁰⁰. З-посеред згадуваних наведемо друкований орган Революційної ради і Ради міністрів ДРА «Хівад» («Батьківщина»), Національного Вітчизняного Фронту «Аніс»

1197 О дополнительных мерах помощи Народно-демократической партии Афганистана в развертывании идеологической работы: Пост. С-та ЦК №Ст.-241/8 от 16.12.80: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/afgh-rus.html> – Арк. 1–2.

1198 Там же. – Арк. 4.

1199 Коргун В. Г. Указ. соч. – С. 233.

1200 Белозерцев Е. П. Народное образование в Республике Афганистан. – М., 1988. – С. 36.

(«Друг»), Центрального комітету профспілок «Кар» («Праця»), «селянську» газету «Дегхан» («Селянин»), друкований орган військового міністерства «Хікікате сарбаз» («Солдатська правда») й англomовну «Кабул нью таймс».

Велика кількість друкованої ідеологічно-пропагандистської продукції надсилалася з Москви. У жовтні 1980 р. Агентство друку «Новини» започаткувало друк журналу «Хамбастегі» (відповідник радянського видання «Соціалізм: теорія і практика») тиражем 3 тис. примірників на пушту і дарі, а в листопаді – газети «Молодь» тиражем 120 тис. екземплярів тими ж мовами. В жовтні того ж року АДН видало на пушту і дарі підручник «Курс політграмоти», підготувало до друку «Довідник партійного працівника», а загальний тираж літератури, переданої ДРА у 1980 р., склав 720 тис. примірників (у 1979 р. – 290 тис.). Видавництво «Госкоміздат» видало підручник «Російська мова для всіх» на дарі і пушту і перший том тритомника «Вибрані твори В. І. Леніна». У жовтні 1980 р. Центральний музей ім. В. І. Леніна організував у Кабулі фотовиставку, на базі якої там було відкрито Музей ім. В. І. Леніна¹²⁰¹

Друковані ЗМІ й інші пропагандистські матеріали потрапляли лише до Кабула і найбільших міст. До провінцій газети і журнали не доходили. Через край низький рівень писемності серед афганських селян ефективність пропаганди «ідей Квітневої революції» друкованими засобами була низькою, тому СРСР передавав ДРА інші види агітації. За сприяння Москви в Афганістані з'явилася кінопропаганда. Держкіно СРСР у 1980 р. передало ДРА десять художніх і документальних фільмів узбецькою мовою. Серед них був радянсько-афганський документальний фільм «Змова проти республіки». Ще 40 фільмів мали бути передані наступного року¹²⁰². З часом зусиллями радянських фахівців кількість документальних і агітаційних кіносеансів сягнула 1 860 одиниць на рік¹²⁰³. Утім їх аудиторія була мізерною. Регулярні телетрансляції здійснювались у ДРА з серпня 1978 р. У країні тоді було біля 80 телеприймачів, а радіус віщання кабульського телецентру становив 60–80 км. У липні 1980 р. СРСР надав ДРА пересувну наземну станцію космічного зв'язку «Марс», що уможливило трансляцію на територію країни

1201 О дополнительных мерах помощи... – Арк. 18–20.

1202 Там же. – Арк. 20.

1203 Крысько В. Г. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт). – Минск, 1999. – С. 170.

радянських телепрограм першого каналу Центрального телебачення. Офіційним приводом для цього дарунку було проголошено забезпечення доступу афганців до трансляцій Московської Олімпіади¹²⁰⁴. Але й після цього телебачення працювало лише в Кабулі з 18 до 22 години¹²⁰⁵. Завдяки поставці з СРСР у 1984 р. прийомних пристроїв космічного зв'язку «Москва-2» і ретрансляторів і використанню радянського супутника «Стационар-5» телемовлення вдалося збільшити до 5,5 годин на добу в 1985 р. і до 6,5 годин у 1987 р. Воно охоплювало переважно Кабул, Герат, Кандагар і Джелалабад. Водночас прикордонні з Пакистаном і Іраном провінції були охоплені «ворожим» телемовленням 7–8 годин на добу¹²⁰⁶. Кінотеатри регулярно працювали лише в столиці і деяких великих містах. Тож ефективність телевізійної пропаганди також була мізерною як через вузьке охоплення, так і через заідеологізованість програм, нехтування місцевими реаліями тощо.

Через це зростала роль радіо, яке було найбільш доступним для більшості афганців джерелом інформації. В Афганістані налічувалося біля 3 млн. радіоприймачів, тобто радіо мала чи не кожна афганська родина¹²⁰⁷. Тому першим кроком у сприянні ДРА в розвитку державних ЗМІ стало рішення Політбюро ЦК КПРС від 29 січня 1980 р. про виділення кредиту в 10 млн. руб. для будівництва радіомовної станції потужністю 1000 кВт. Спорудження й експлуатація станції покладалися на міністерство зв'язку СРСР¹²⁰⁸. За сприяння СРСР у 1984 р. внутрішньоафганське радіомовлення становило 28,5 годин на добу. Найбільшими мовниками були Центральне радіо (18 год.) і «Радіо Кабул» (3 год.). Радіостанція «Кабульська провінція» 4 години на добу віщала на ультракоротких хвилях. Ще 3,5 години велося радіомовлення узбецькою, туркменською, белуджі, пашаї і нуристані. Окрім центральних, працювали 10 провінційних радіостанцій. Але через слабке технічне оснащення 60% території ДРА не було охоплене радіомовленням на

1204 Передаєт «Марс» // Правда. – 1980. – 11 июля. – С. 5.

1205 Гончар А. Г. Указ. соч. – С. 261.

1206 Слинкин М. Ф. Афганистан: уроки информационной войны // Культура народов Причерноморья. – 2000. – №15. – С. 125 – 134.

1207 Крысько В. Г. Указ. соч. – С. 169.

1208 Об оказании технического содействия Демократической Республике Афганистан в строительстве радиовещательной средневолновой радиостанции мощностью 1000 кВт: Пост. С-та ЦК. – 29 января 1980 г.: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/ct195-80.pdf> – Арк. 2.

середніх хвилях. Окрім того, на північні провінції ДРА віщали радянські «Московське радіо», «Радіо Душанбе» і «Радіо Ташкента». Водночас контрпропаганда засобами радіомовлення сягала 300 годин на добу, а опозиційні радіопередавачі діяли навіть в радіусі 30 км від Кабула¹²⁰⁹.

Інформаційно-пропагандистський вплив на населення ДРА з боку режиму не мав очікуваного ефекту, тож на додачу до афганських засобів пропаганди додалися радянські. У 1981 р. у складі ОКРВ створили перші бойові агітаційно-пропагандистські загони багатоцільового призначення (БАПЗ). Перший БАПЗ був створений при 108-й мсд, і влітку 1981 р. він здійснив перший агітаційний рейд. Пізніше створювали загони пропаганди й агітації (ЗПА), які оснащувалися броньованою і полегшеною гучномовними станціями, мали у складі похідний автоклуб, медичну машину, бойову охорону. До роботи ЗПА залучали афганських офіцерів, функціонерів НДПА і ДОМА, концертні групи і навіть мулл. Інколи їх супроводжували лікарі, сапери, радники. Окрім пропагандистських заходів, ЗПА надавали допомогу місцевому населенню – від медичної і продовольчої до розмінування доріг і буріння криниць. У 1988 р. діяли 13 таких загонів. За час перебування ОКРВ в Афганістані радянські агітатори підготували й опублікували 223 найменування листівок загальним тиражем 28 млн. примірників¹²¹⁰. Ще одним засобом впливу на афганців були мітинги (лише у 1986 р. їх провели 790), зустрічі зі старійшинами племен (455 зустрічей того ж року) тощо¹²¹¹. Утім дослідники констатували низку ефективності такої роботи. ЗПА здійснювали свої рейди лише вздовж головних шляхів, які примикали до великих міст і пунктів дислокації радянських військ. Ці рейди не були регулярними і не могли охопити значну частину населення ДРА. Агітаційних матеріалів також було недостатньо: за десять років на кожних трьох афганців було виготовлено лише дві листівки. До того ж «шураві» зверталися до афганців з незрозумілими чужими гаслами, які були далекими від їхніх повсякденних потреб. Усі звернення починалися з «Пролетарі усіх країн єднайтеся!», були «класовими» й атеїстичними¹²¹².

1209 Крысько В. Г. Указ. соч. – С. 168–169.

1210 Історія інформаційно-психологічного протиборства / за заг. ред. Є. Д. Скулиша. – К., 2012. – С. 117–119.

1211 Сероокий Ю. Е. Информационно-психологическое противоборство: уроки Афганистана // Военная мысль. – 2003. – №12. – С. 71.

1212 Там же. – С. 70–71.

Ставлення афганців до радянських агітаторів здебільшого було байдужим або ворожим. Д. А. Волкогонов працював у ДРА начальником служби з підготовки агітаційних загонів і змальовував агітаційні рейди в афганську глибинку. «Чоловіки в кишлаках одразу ж втікали в гори. По машинах стріляли. Звукоустановки годинами переконували мусульман підтримувати квітневу революцію, пояснювали, навіщо сюди прийшли шурави. Іноді виходили до бронетранспортерів десятків-других стариків, діти. Насторожено брали у солдатів пакунки з борошном, чай, цукор, цукерки, іграшки і йшли мовчки до своїх убогих хиж. Діалогу, як правило, не було»¹²¹³. Тож не дивно, що пропагандистську боротьбу за населення Афганістану СРСР програв.

Пропагандистську мету переслідували і нові форми організації праці і дозвілля афганців, які були скопійовані в СРСР і перенесені на азійський ґрунт. Буденними стали суботники і недільники, практика організації яких зародилася одразу після «Саурської революції». Як говорив у бесіді з радянським журналістом директор Кабульського мармурового й оніксового заводу М. Зариф, «відчуваючи турботу нашої держави про себе, робітники краще працюють, виявляють ініціативу. Якщо необхідно, усі робітники виходять на суботники і недільники»¹²¹⁴. Ці заходи набули додаткового шарму після радянської окупації країни. Афганські і радянські газети рясніли повідомленнями про участь у «спільній безкорисливій праці» бійців 40-ї армії. Керівник партійної організації Кабульського домобудівельного комбінату «товариш Абдуррахман» у бесіді з тим же радянським медійником говорив: «До перемін нового життя можна віднести і суботник, який провели працівники комбінату з радянськими й афганськими солдатами. Суботник був присвячений 110-й річниці з дня народження В. І. Леніна»¹²¹⁵. На щастя, в ДРА, як і в СРСР, річниць і свят для суботників вистачало.

Пропагандистським засобом були і «соціалістичні змагання». Лідери НВФ С. М. Зерай і Н. А. Нур захоплено писали про «принципово нове явище» афганської дійсності – трудові змагання, народжені «за ініціативи трудящих державних підприємств». За їхніми словами, «учасники борються за економію сировини й електроенергії, за дострокове виконання і перевиконання планових

1213 Волкогонов Д. А. Семь вождей: В 2-х книгах. – Кн. 2. – М., 1995. – С. 60.

1214 Цит. за: Мокроусов Б. И. 120 дней в Кабуле. – М., 1981. – С. 9.

1215 Там же. – С. 6.

завдань», а переможці отримували «грошові премії, почесні грамоти». Окрім економічних, такі заходи виконували й ідейно-виховні завдання: «Трудове змагання, добровільна праця... – безцінні засоби збагачення політичного досвіду, підвищення самосвідомості робітничого класу як провідного авангардного загону суспільного розвитку, покликаною бути прикладом для інших соціальних верств»¹²¹⁶. Вони, за радянською традицією, присвячувалися визначним річницям історії ДРА й іншим соціалістичним святкам. Так, на урочистих зборах 1 травня 1981 р. були «оголошені результати трудових змагань робітників підприємств афганської столиці»¹²¹⁷. У соцзмаганні між 15-ма державними підприємствами Кабула до 5-ї річниці Саура переміг авторемонтний завод Джангалак¹²¹⁸.

Економічна політика ДРА також орієнтувалася на радянський досвід. Вона зводилася до побудови держсектору як єдиного (а не провідного, як за часів Таракі–Аміна) сектору економіки. За урядування Н. М. Таракі НДПА проголосила курс на націоналізацію, але економіка тяжіла до державно-капіталістичного регулювання. В місяці правління Х. Аміна помітними були прояви державного екстремізму щодо приватного власника, проте це ще не набуло незворотної тенденції. Б. Кармаль у виступах і промовах наголошував на необхідності заохочення дрібного приватного сектору, на рівності різних господарських укладів. Але в Програмі дій НДПА, прийнятій улітку 1982 р., ішлося: «Головна увага приділяється розвитку державного сектору і створенню передумов для індустріалізації революційного Афганістану»¹²¹⁹.

ДРА об'єктивно потребувала соціально-економічної модернізації, і в цьому її залежність від СРСР була незаперечною. Проте ефективно скористатися цією підтримкою НДПА, навіть за радянської підтримки, була не спроможна. Фінансова і технічна допомога, яку СРСР надавав на пільгових умовах або безоплатно, йшла насамперед на розвиток державного сектору й інфраструктури.

1216 Зерай С. М., Нур Н. А. Укрепляя патриотическое единство народа // Проблемы мира и социализма. – 1983. – №7. – С. 64.

1217 Хроника событий по Афганистану за апрель – июнь 1981 г... – Арк. 6.

1218 Кештманд С. А. Афганистан. Революция в труде и борьбе // Новое время. – 1983. – №23. – С. 6.

1219 Цит. за: Викторов А. В. Национальное примирение в Афганистане: новый подход НДПА к буржуазии // Народы Азии и Африки. – 1989. – №2. – С. 26.

У перші місяці 1980 р. СРСР надав ДРА 10 тис. т хімічних добрив, 5 тис. т насіння пшениці і 2 тис. т насіння бавовнику; погодився поставити до ладу чотири механізовані сільськогосподарські станції і збудувати дамбу на р. Кокча; поставити 367 вантажівок для транспортування вантажів із СРСР до ДРА загальною вартістю 9,5 млн. руб.; надати 100 млн. руб. для закупівлі афганським урядом споживчих товарів (пшениці, цукру, текстильних виробів, харчової солі тощо). Були також підписані контракти на експорт до СРСР природного газу і зворотній імпорт нафтопродуктів, на поставки обладнання, запчастин і витратних матеріалів для газопроводу Джар-Кудук (пров. Джаузджан) на 5,319 млн. дол., Джангалакського авторемонтного механічного заводу (962,8 тис. дол.), заводу азотних добрив у Мазарі-Шарифі (1,822 млн. дол.), державної типографії (625 тис. дол.), ТЕЦ у Мазарі-Шарифі (47,9 млн. дол.)¹²²⁰.

24 грудня того ж року держави підписали масштабну угоду, яка передбачала поставки запчастин і матеріалів для машинно-тракторних станцій, збудованих за сприяння СРСР; налагодження виробництва сільськогосподарських машин і знарядь на базі авторемонтних майстерень у Гераті; проведення відновлювальних робіт на зрошувальній системі Сарди і Джелалабадському іригаційному комплексі; розширення зернових елеваторів у Мазарі-Шарифі і Пулі-Хумрі з 20 до 40 тис. т кожен; продовження ЛЕП від Мазарі-Шарифа через Хульм до Кабула; проведення геологорозвідувальних робіт на нафту і газ у північних районах країни; розвідку вугільного родовища Шабашак і створення на його базі паливно-енергетичного комплексу; відновлення зруйнованих нафтопромислів і поновлення видобутку нафти; створення й експлуатацію авторемонтних підприємств у Кабулі на 2 500 машин; реконструкцію авторемонтного заводу Джангалак у Кабулі; відновлення зруйнованих ділянок траси Хайратон–Кабул; встановлення у Кабулі короткохвильової радіотрансляційної станції; будівництво нового житлового мікрорайону в столиці; відрядження радянських фахівців для надання допомоги в розвитку сільського господарства й іригації, енергетики, легкої промисловості; розробку техніко-економічних обґрунтувань будівництва двох державних господарств на базі зрошувальної системи Сарде, рисоочисного

1220 Слинкин М. Ф. Афганистан. Страницы истории... – С. 25.

заводу й елеватора на 20 тис. т у Баглані; освоєння газових родовищ Ятим-Таг, Ходжа-Булан, Ходжа-Гугердаг; реконструкцію фарфорової фабрики в Кабулі¹²²¹.

21 травня 1981 р. було підписано контракт на закупівлю в СРСР 200 тракторів «Беларусь»¹²²², а 2 червня того ж року – обладнання для проекту розвитку Нангархарської долини і контракт про надання допомоги у відновленні гідро-іригаційної системи в Сарде¹²²³. 27 лютого 1985 р. була підписана нова велика угода, яка передбачала аварійні і ремонтно-відновлювальні роботи на енергетичних об'єктах Кабульської й інших енергосистем країни; ремонтні роботи на трасі Кабул–Хайратон; ремонт лавинозахисних галерей на перевальній ділянці автошляху через Гіндукуш; реконструкцію Кабульського міжнародного аеропорту; створення двох державних бавовняних господарств на базі іригаційного комплексу Кокча; реконструкцію текстильної фабрики у Баграмі і вовняно-ткацької фабрики Пулі-Чархі. Того ж року країни погодили продовження до 1990 р. геологорозвідувальних робіт на газ, будівництво лумпінгу й установки з очистки газу, реконструкцію газопромислу Джар-Кудук; будівництво дожимної компресорної станції; облаштування родовищ Яим-Таг; розробку проекту розвідки й облаштування Джума-Аско-Башикордського родовища газу. 16 січня 1987 р., відповідно до нової угоди, СРСР зобов'язувався поставити обладнання для авторемонтних підприємств у Гераті, Балсі, Баглані, Кандагарі, Гільменді; надати обладнання для будівництва зрошувальних станцій «Амабад» і «Ходжа-Алван» на р. Кундуз і створення там державних бурякових господарств; поставити обладнання для буріння 25-ти артезіанських криниць і 60-ти нешахтних криниць¹²²⁴.

Частину запланованого встигли реалізувати. У 1980 р. відкрили лумпінг протяжністю 53 км на магістральному газопроводі СРСР–Афганістан і облаштували газопромисел Джар-Кудук. У 1981 р. почала роботу дожимна компресорна станція на газопромислі Ходжа-Гугердаг. Було розширено нафтобази в Хайратоні, Мазарі-Шарифі, Пулі-Хумрі і Логарі. Продовж 1984–1985 рр. відкрили бази технічного обслуговування й авторемонтні підприємства в Хайратоні,

1221 Ежов Г. П. Советско-афганское экономическое сотрудничество (1978–1987 гг.) // Республика Афганистан: опыт и тенденции развития. – Ташкент, 1990. – С. 66–67.

1222 Хроника событий по Афганистану за апрель – июнь 1981 г... – Арк. 8.

1223 Там же – Арк. 10.

1224 Ежов Г. П. Указ. соч. – С. 67–68.

Пулі-Хумрі і Мазарі-Шарифі. Водночас у липні 1980, листопаді 1983 і листопаді 1985 рр. сторони погодилися призупинити роботи на 35-ти об'єктах¹²²⁵. Відновленні вони так і не були.

Думка про те, що, «шураві» будували в Афганістані заводи і школи, а американці сьогодні цим не займаються, яка запанувала в російських ЗМІ, потребує корекції. По-перше, СРСР усе робив за канонами радянської соціалістичної господарності – дорого, неякісно і «чим більше, тим краще». По-друге, реалізовані були переважно ті проекти, які працювали на радянську військову машину. Авторемонтні підприємства були потрібні для забезпечення військових перевезень. Цій же меті слугувало збільшення кількості і потужностей баз нафтопродуктів, покращення стану шляхів і збільшення пропускних можливостей афганських летовищ.

Ось лише один приклад зі спогадів радника А. Вороніна. Навесні 1988 р., під час підготовки до виведення ОКРВ з півдня Афганістану, побратимом Кандагара стала Алма-Ата. Звідти до афганського міста рушили гуманітарні вантажі. Тоді ж ухвалили завершити будівництво заводу з ремонту сільськогосподарської техніки, розпочате ще за М. Захір-шаха і згодом заморожене. Радянський функціонер, який відповідав за новий об'єкт, говорив: «Кому на біса потрібен цей завод! Ти й уявити не можеш, скільки за час його будівництва було всього розкрадено і списано. На ті гроші, що витрачені на його “реконструкцію”, можна було б з десятків таких само заводів набудувати по всьому Афганістану»¹²²⁶. Очевидно, що завод мав ремонтувати радянську військову техніку. За кілька місяців з Алма-Ати до Кандагара прибуло обладнання для компактного асфальтового заводу, продукцією якого мали відновити шляхи навколо міста, аеропорту і далі, за напрямком майбутнього виведення ОКРВ. Офіційно це було подане як «жест доброї волі» з боку СРСР, який, мовляв, не залишав після себе зруйновані дороги. Автомагістраль відкривав генерал армії В. І. Варенніков, він же заклав алею хвойних дерев у Кандагарі, 200 саджанців для якої також доправили з Казахстану. Радянські війська комфортно вийшли новими дорогами, алея, яку ніхто не поливав, всохла за два тижні, а завод за кілька днів після виведення ОКРВ унаслідок диверсії було виведено з ладу¹²²⁷.

1225 Ежов Г. П. Указ. соч. – С. 68–69.

1226 Воронин А. Указ. соч. – С. 213–219.

1227 Там же. – С. 267–269.

Унаслідок такої політики в середині 1980-х рр. державний сектор контролював усе будівництво і 77% фабрично-заводської промисловості Афганістану. Лише на транспорті (20%), у зовнішній (50%) і внутрішній (10%) торгівлі збереглися позиції інших форм власності¹²²⁸. При цьому сукупний дохід приватних підприємців неухильно падав. У 1985–1986 бюджетному році він впав на третину порівняно з 1983–1984 рр. Але збільшення питомої ваги держсектору не означало зростання його потужностей. Від грудня 1979 р. в Афганістані не збудували жодного великого підприємства, а рентабельність працюючих була вкрай низькою¹²²⁹. З кінця 1980-х років позиції приватного сектору почали посилюватись. У 1987–1990 рр. частка держсектору впала на 4,1%. Якщо в кінці 1980-х рр. у ньому були створені лише кілька нових підприємств, то в приватному біля 60. Загальна продуктивність держсектору впала на 26,5%, а приватного – на 13–14%. В сільському ж господарстві за 1986–1989 рр. частка держсектору у валовому зборі впала вп'ятеро. У приватному секторі переважало традиційне для Сходу кустарне виробництво (у країні працювало 500 тис. ремісників), на яке припадало 43,7% ВВП і біля 80% валового промислового продукту приватного сектору¹²³⁰. Проте у вугільній, газо- і нафтовидобувній, у поліграфічній промисловості держсектор забезпечував 100%, в енергетиці – 97%, у хімічній – 71,6%, у деревообробній – 78,3%, виробництва¹²³¹.

Часто писали, що форсована соціалістична модернізація Афганістану була виявом ініціатив афганського керівництва, а радянські радники були до цього не причетні. Документи це спростовують. У системі соціально-економічних перетворень НДПА чільне місце відводила земельній реформі. В афганському уряді було створено окреме міністерство сільського господарства і земельної реформи. У Кабулі і в Москві її «перший етап» нищівно критикували за непрофесійність, надмірний радикалізм і «лівацькі перегини». На IV Пленумі ЦК НДПА у листопаді 1980 р. Б. Кармаль визнав, що

1228 Басов В. Поступь афганской революции // Агитатор. – 1985. – №7. – С. 46.

1229 Викторов А. В. Указ. соч. – С. 29.

1230 Зокира В. Структурные преобразования национальной экономики Республики Афганистан в 80-е годы: авт. дисс... канд. эк. наук. – 08.00.17. – М., 1990. – С. 9; Рустайи Ш. М. Государственный и частный секторы в фабрично-заводской промышленности Республики Афганистан (Общая и отраслевая экономическая характеристика): авт. дисс... канд. эк. наук. – 08.00.17. – М., 1992. – С. 7.

1231 Рустайи Ш. М. Указ. соч. – С. 9.

помилки і прорахунки на «першому етапі» реформи «загострили класову боротьбу на селі»¹²³², а на V Пленумі 18 березня 1981 р. він назвав продовження «демократичної земельної реформи» «стрижнем усіх соціально-економічних перетворень» у ДРА¹²³³. У 1980 р. було створено департамент земельної реформи і комісію по роботі у провінціях. На «другому етапі» реформи передбачалося надати всім селянам по 2 га землі, «відрізавши» лишки у всіх, хто мав понад 30 джарибів (6 га) землі. Проте розрахунки радянських фахівців засвідчили, що землі всім не вистачить¹²³⁴.

20 червня 1981 р. уряд оприлюднив постанову «Про земельну реформу в Демократичній республіці Афганістан». Її реалізацію було покладено на Спеціальну комісію ЦК НДПА і Ради міністрів ДРА на чолі з Б. Кармалем. Указом «Про доповнення №1 до Указу №8 “Про землю”» від 9 серпня 1981 р. ухвалили, що відчуженню не підлягали вакуфні землі, наділи вождів і старійшин племен, які мали «заслуги в боротьбі з внутрішньою чи зовнішньою контрреволюцією або обороні кордонів», офіцерів. Не підлягали вилученню і землі, на яких велося велике механізоване аграрне виробництво і здійснювався регулярний оптовий продаж продукції державі. Проте ці винятки не були безумовними, а кожен конкретний випадок підлягав ретельному вивченню¹²³⁵. Та й механізованих господарств у країні майже не було. Держава також гарантувала компенсацію в розстрочку на 20 років власникам, які втратили свої землі на «першому етапі» реформи. Але це було не більше, ніж пропагандистська заява, адже більшість їх залишили ДРА і були зараховані владою до «контрреволюції». Та й виплата коштів мала початися з п'ятого року від дати виходу указу, й уряд не мав намірів це робити¹²³⁶.

Радянські представники в Кабулі критикували реформу, водночас звітували, що при «підготовці директивних документів і законодавчих актів, які стосувалися продовження реформи, безпосередню участь брали посольство СРСР у ДРА, радники ЦК КПРС при ЦК НДПА, радники при міністерстві сільського

1232 Отчет посольства СССР в ДРА о продолжении земельной реформы в Демократической Республике Афганистан. – 28 октября 1981 г.: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/BrezhnevEpoch/1981.10.28%20Report%20on%20hand%20reform%20in%20Afghanistan.pdf – Арк. 6.

1233 Там же – Арк. 4.

1234 Там же – Арк. 10.

1235 Там же.– Арк. 11–13.

1236 Там же. – Арк. 13–14.

господарства і земельної реформи, водних ресурсів і енергетики, юстиції ДРА»¹²³⁷. Тож у її провалі була доля провини й радянських фахівців.

Політика в аграрній сфері зводилася до створення великих державних підприємств на кшталт радянських колгоспів, радгоспів і МТС. Г. Тоболяк з іронією писав про колгосп імені Леніна в Кандагарі, в якому були племінний бугай «Брежнєв» і корова-рекордсменка «Крупська»¹²³⁸. Прикладом виставкових афганських «колгоспів-мільйонерів» був держгосп «Кокча» у провінції Тахар. Контракт про сприяння з боку Радянського Союзу у будівництві й експлуатації його підписали у лютому 1987 р. Він передбачав будівництво іригаційної системи, житлового селища, школи, дитячого садку, лікарні. Від проекту очікували продукції на 145 млн. афгані на рік¹²³⁹.

Утім ефективність цих підприємств була низькою, а афганський аграрний сектор не задовольняв потреб населення. Врожай 1982 р. склав 50% від рівня 1981 і 25% від рівня «революційного» 1978 р.¹²⁴⁰ М. Наджибулла говорив М. С. Горбачову, що навесні 1988 р. 11 тис. га не оброблялись¹²⁴¹. У 1989 р. в Афганістані виробили сільськогосподарської продукції на 66 млрд. 254 млн. афгані, що було на 230% менше, ніж у 1978 р. і на 27,1% менше, ніж у 1987 р.¹²⁴² Звісно, що це було зумовлене бойовими діями, руйнацією іригаційних систем, мінуванням доріг і полів, знищенням кишляків, до чого вдавались усі сторони конфлікту. Але й заперечувати руйнівного впливу «реформи» на афганське село не можна.

Подекуди запроваджувані заходи були проявами тотального невігластва і повного нехтування традиціями афганського патріархального релігійного суспільства. Як по іншому пояснити завезення до мусульманської країни свиней для розведення у підсобних господарствах військових частин і гарнізонів? І як після

1237 Отчет посольства СССР в ДРА о продолжении земельной реформы... – Арк. 1.

1238 Тоболяк Г. Афганская война ГРУ. Гриф секретности снят. – М., 2010. – С. 64.

1239 СССР и развивающиеся страны: горизонты сотрудничества / Отв. ред. В. О. Яшкин. – М., 1991. – С. 96–97.

1240 The Economic Impact of Soviet Involvement in Afghanistan (U). – Defense Intelligence Agency. – May, 1983. – P. 1–2.

1241 Запись беседы М. С. Горбачева с президентом Афганистана, Генеральным секретарем ЦК НДПА Наджибуллой. – Ташкент, 7 апреля 1988 года: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/1988.04.07.Gorbachev-Najibullah.pdf. – Арк. 4.

1242 Зокира В. Указ. соч. – С. 9.

цього було доводити афганцям, що «шураві» прийшли з добрими намірами і що вони були друзями мусульман? Іншою новацією стало запровадження у 1981 р. у в'язницях ДРА трудової повинності, що дало 30 млн. афгані за рік. Лише в майстернях Пулі-Чархі того року виготовили 61 тис. комплектів уніформи і білизни для поліції¹²⁴³.

СРСР, безперечно, сприяв модернізації ДРА. Об'єкти, збудовані за його сприяння, в середині 1980-х рр. виробляли 75% промислової продукції держсектору і давали до бюджету понад 40% доходів з внутрішніх джерел. Порівняно з 1980 р. об'єм продукції цих підприємств зріс в 1,3 рази, а прибуток – в 1,4 рази¹²⁴⁴. У 1988 р. заборгованість Афганістану перед СРСР за державними кредитами склала 1,2 млрд. руб., а з урахуванням «спецкредитів» – 2,1 млрд.¹²⁴⁵ Колись головний торгівельний маршрут через Хайберський перевал занепав. Натомість уся торгівля йшла через Саланг.

Торгівля стала ще одним засобом підтримки ДРА з боку Москви. Після грудневої 1979 р. інтервенції і невизнання більшістю держав світу режиму Б. Кармаля СРСР перетворився не лише на провідного (таким він був і в 1978–1979 рр.), але й за більшістю позицій на безальтернативного торговельного партнера ДРА. Важливо також, що Афганістан отримав у цьому режим максимального сприяння, коли не економіка, а політика була визначальною. У 1980 р. було підписано Угоду про надання СРСР фінансової допомоги на 100 млн. руб. для закупівлі споживчих товарів і Протокол про товарообіг на 1980 р. на суму 5 млн. дол. на пільгових для ДРА умовах¹²⁴⁶.

3 квітня 1981 р. у Москві було підписано Угоду про товарообіг між СРСР і ДРА на 1981–1985 рр. і міжурядову угоду про прикордонну торгівлю¹²⁴⁷. Афганська влада підкреслювала, що від останньої залежало забезпечення північних провінцій ДРА товарами

1243 Mitrochin V. Op. cit. – P. 68.

1244 Теодорович Т. В. Экономическое сотрудничество Советского Союза с развивающимися странами // Страны СЭВ и развивающиеся государства: 80-е годы. – М., 1985. – С. 225.

1245 Брачев В. С., Полюнов М. Ф. Политика СССР в отношении Афганистана в 1978–1991 годах // Научный диалог. – 2019. – №9. – С. 254.

1246 Слинкин М. Ф. Афганистан, год 1980... – С. 26.

1247 Договор о приграничной торговле между СССР и ДРА и другие сопутствующие документы. – 29 мая 1981 г.: https://nsarchive.gwu.edu/rus/text_files/BrezhnevEpoch/1981.05.29%20USSR-Afghanistan%20Agreement%20on%20Border%20Trade.pdf – Арк. 1.

першої необхідності¹²⁴⁸. Сторони також погодили перелік афганських товарів, які йшли на погашення радянських кредитів. СРСР погодив безоплатні поставки у 1981 р. бензину і дизельного палива на 3 млн. руб., цукру на 2 млн. руб.¹²⁴⁹, мінеральних добрив на 2,236 млн. руб і споживчих товарів на 30 млн. руб.¹²⁵⁰

На тлі падіння обсягів торгівлі ДРА з західними країнами (у 1979 р. афганський експорт до них склав 159 млн. дол., а імпорт 303 млн. дол., а в 1982 р. – 64 і 109 млн. дол. відповідно¹²⁵¹) зростання радянсько-афганської торгівлі було значним. СРСР поставляв Афганістану усе необхідне для виживання. У 1980 р. радянський експорт до ДРА склав 247,7 млн. руб., з яких 115 млн. руб. припало на машини, обладнання і транспортні засоби. Ще на 75,6 млн. руб. було поставлено нафти і нафтопродуктів. Далі вартість радянського експорту зростала: 339,2 млн. руб. у 1981 р., 412 млн. руб. у 1982 р., 593,8 млн. руб. у 1984 р. і 550 млн. руб. у 1985 р. У 1986 і 1987 рр. СРСР продав ДРА товарів на 542 і 537 млн. руб. відповідно¹²⁵². Радянський Союз закуповував у Афганістану переважно сільськогосподарську і мінеральну сировину (гранульовану сечовину, бавовну, вовну, пушину, насіння льону, апельсини, гранати, сухофрукти, ізіум, грецькі горіхи, мигдаль, свіжі і мариновані маслини тощо), вартість яких постійно падала. У 1981 р. імпорт афганських товарів до СРСР склав 316,6 млн. руб., а в 1987 р. – лише 234,7 млн. руб.¹²⁵³

Головною статтею афганського експорту до СРСР був природній газ. Прибутки від його поставок були життєво важливими для країни. Збільшувати обсяги його видобутку через війну й обмеженість покладів було неможливо. Тож Москва пішла на суттєве, економічно

1248 Информация о ходе переговоров по организации приграничной торговли между СССР и Демократической Республикой Афганистан. – 18 марта 1981 г.: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/BrezhnevEpoch/1981.03.18%20Negotiations%20o%20Border%20Trade%20with%20Afghanistan.pdf – Арк. 1–2.

1249 Договор о приграничной торговле между СССР и ДРА... – Арк. 2.

1250 Хроника событий по Афганистану за апрель – июнь 1981 г... – Арк. 1, 2.

1251 The Economic Impact of Soviet Involvement in Afghanistan... – Р. 2.

1252 Внешняя торговля СССР в 1980 г.: Стат. сб. – М., 1981. – С. 196; Внешняя торговля СССР в 1981 г.: Стат. сб. – М., 1982. – С. 198; Внешняя торговля СССР в 1982 г.: Стат. сб. – М., 1983. – С. 198; Внешняя торговля СССР в 1985 г.: Стат. сб. – М., 1986. – С. 198; Внешняя торговля СССР в 1986 г.: Стат. сб. – М., 1987. – С. 198; Внешняя торговля СССР в 1987 г.: Стат. сб. – М., 1988. – С. 204.

1253 Внешняя торговля СССР в 1980 г... – С. 198; Внешняя торговля СССР в 1987 г... – С. 205.

необґрунтоване, підвищення закупівельних цін з огляду на політичну доцільність. С. А. Кештманд восени 1980 р. з вдячністю говорив про цю ініціативу радянського уряду: «чистий прибуток на кожен тисячу кубічних метрів експортованого газу» в ДРА був найвищим у світі¹²⁵⁴. При незмінних обсягах видобутку і продажу газу біля 3 млрд. м³ на рік його вартість постійно зростала: у 1979 р. вона склала 54,3 млн. руб. (із загальної вартості афганського імпорту в 139,7 млн. руб.), у 1980 р. – 149,9 млн. руб. (із загальних 257 млн. руб.), у 1985 р. – 261,5 млн. (з 323 млн. руб.)¹²⁵⁵.

На газ припадало 40–50% надходжень від афганського експорту. Економічної потреби в ньому СРСР не мав: лише в надрах Узбекикої і Туркменської РСР було 1 трлн. 350 млрд. м³ газу, а розвідані афганські запаси (116,5 млрд. м³) становили 8% від них. На думку дослідників питання, газова промисловість Афганістану була додатком газової галузі Середньої Азії. Через помилки у будівництві узбецьких газогонів (планова потужність 34 млрд. м³ при річному видобутку в 32 млрд.) афганський газ був важливим ресурсом заповнення цієї «діри». Від самого початку (перші партії газу пішли до СРСР у 1968 р.) Кабул був залежним від його збуту. Всі газопроводи вели на північ, тож окрім ніж до СРСР Афганістан не мав куди збувати свій газ. Ця «газова голка» змушувала і королівський уряд, і уряд М. Дауда бути лояльними до Москви. Після «Квітневої революції» газ став важливим економічним засобом підтримки режиму НДПА Москвою¹²⁵⁶.

Більшість всього необхідного ДРА отримувала від СРСР безоплатно. Після грудневої інтервенції обсяги радянської допомоги, і до того значні, зросли. За словами А. С. Черняєва, «До Афганістану, як у “чорну діру”, потекли колосальні кошти. У березні (1980 р. – О.К.) приїжджав міністр закордонних справ Дост. Прямо заявив Громико: скарбниця порожня, держбюджету вистачить лише на утримання... МЗС. Решту давайте»¹²⁵⁷.

Джерела містять лише окремі факти таких поставок, проте і вони свідчать про їх вагомість і масштабність. Вище йшлося про значну

1254 Кештманд С. А. Второй этап революции в Афганистане // Проблемы мира и социализма. – 1980. – №9. – С. 18.

1255 Внешняя торговля СССР в 1979 г.: Стат. сб. – М., 1980. – С. 197; Внешняя торговля СССР в 1980 г... – С. 197; Внешняя торговля СССР в 1985 г... – С. 199.

1256 Верхотуров Д. Почему Афганистан поставлял газ Советскому Союзу?: <http://afghanistan.ru/doc/2007.html>

1257 Черняев А. С. Указ. соч. – С. 403.

допомогу, надану в перші місяці після грудневої інтервенції. Надалі вона збільшувалася. 10 березня 1983 р. Політбюро ЦК КПРС схвалило надання економічної допомоги Афганістану на 300 млн. руб. продовж трьох років¹²⁵⁸. За рахунок радянської допомоги країна покривала понад 60% потреб у нафтопродуктах, 80% вартості всіх господарських урядових проектів¹²⁵⁹. Восени 1987 р. лише до Кабула щодня прибувало щонайменше 5 тис. т борошна з Радянського Союзу¹²⁶⁰. В СРСР виготовляли афганські урядові нагороди і гроші. Афгані, наприклад, друкували на фабриках Москви і Пермі¹²⁶¹. Коли афганську делегацію запросили до участі в XXVI з'їзді КПРС, секретаріат ЦК зобов'язав міністерство цивільної авіації виділити спеціальний рейс і коштом радянського бюджету доставити Б. Кармалю з товаришами до Москви¹²⁶². Підполковник Г. Тоболяк згадував, як приймав у Кандагарі транспорт із 350 статуетками В. І. Леніна для подарунків «афганським друзям» на борту¹²⁶³. СРСР продовж усіх 1980-х рр. платив жалування 40 тис. афганським муллам¹²⁶⁴. І таких прикладів чимало.

У Москві і Кабулі усвідомлювали хибність соціально-економічної політики уряду ДРА, і що без радянської підтримки режим НДПА нежиттєздатний. Під час виступу з нагоди 20-річчя НДПА Б. Кармаль заявив, що у 1984 р. ВВП ДРА нарешті перевищив рівень 1978 р.¹²⁶⁵, що виразно засвідчило «ефективність» реформ. 20 липня 1987 р. М. Наджибулла під час зустрічі з М. С. Горбачовим назвав безоплатну радянську допомогу «міцною гарантією успішного розв'язання революційних задач»¹²⁶⁶. 7 квітня 1988 р., афганський лідер говорив радянському Генсеку: «Якщо ми хочемо захищати свій

1258 Архивы Кремля... – С. 158.

1259 Hammond T. T. Red Flag Over Afghanistan: The Communist Coup, the Soviet Invasion and the Consequences. – Colorado, 1984. – P. 153.

1260 Кириллов М. М. Кабульский дневник военного врача (октябрь–декабрь 1987 г.). – Саратов, 1996. – С. 11.

1261 Мосейчонок І., Криворучко М. Львів–Афган–Львів (1979–1989). – Львів, 2005. – С. 306.

1262 О просьбах руководства Народно-демократической партии Афганистана и Йеменской социалистической партии: Пос. С-та ЦК. – 6 февраля 1981 г.: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/ct249-81.pdf> – Арк. 1.

1263 Тоболяк Г. Указ. соч. – С. 43.

1264 Mitrochin V. Op. cit. – P. 89.

1265 Документ ЦК НДПА... – С. 75.

1266 Запись беседы М. С. Горбачева с Генеральным секретарем ЦК НДПА т. Наджибом. – 20 июля 1987 г... – Арк. 12–13.

лад, то необхідно підвищувати рівень життя народу, а це неможливо без всебічної допомоги СРСР»¹²⁶⁷. М. Наджибулла тоді визнав, що ця допомога не завжди використовувалась ефективно. Він говорив про економічні проблеми країни. Зростання надходжень до бюджету за останні роки склало 15%, водночас витрати зросли на 60%, передусім за рахунок військових статей. Національний дохід зріс лише на 6% із запланованих 40. Унаслідок інфляції ціни зросли на 15–20%, що змусило уряд щороку додатково «друкувати» 9–10 млрд. афгані. Державний борг сягнув 100 млрд. афгані. М. Наджибулла скаржився на брак нафтопродуктів, не виконувались плани збільшення виробництва скла, паперу, товарів першої необхідності. У школах навчалися 700 тис. учнів, проте лише третина з них мала належні умови для навчання. На ремонтно-відновлювальні роботи країна потребувала 20 млрд. афгані і сподівалася в цьому на СРСР¹²⁶⁸.

Попри оцінки радянських авторів (в одному дослідженні (1986 р.) йшлося, що за 1978–1985 рр. «на третину зросла заробітна платня робітників і службовців»¹²⁶⁹), життєвий рівень афганців був у край низьким: при середній по країні в середині 1980-х рр. заробітній платні в 3–3,5 тис. афгані хлібина коштувала 12–15 афгані¹²⁷⁰.

СРСР сприяв розширенню допомоги ДРА з боку інших своїх сателітів. Чехословаччина на підставі Договору про економічне співробітництво від 31 березня 1980 р. надала ДРА кредит на 90 млн. дол. У 1986 р., після створення Чехословацько-афганської спільної комісії з економічного, наукового і технічного співробітництва, Прага погодила ще два кредити на 30 і 25 млн. дол. Безоплатна допомога на основі Договору про науково-технічне співробітництво від 1980 р. до 1988 р. склала 200 млн. дол.¹²⁷¹ На підставі Угоди про техніко-економічне співробітництво у сфері зв'язку і енергетики 20 млн. дол. Афганістану надала НДР¹²⁷².

1267 Запись беседы М.С. Горбачева с президентом Афганистана, Генеральным секретарем ЦК НДПА Наджибуллой. – Ташкент, 7 апреля 1988 года... – Арк. 2–3.

1268 Там же. – Арк. 9.

1269 Гушев А. И. Указ. соч. – С. 67.

1270 Кузьмичев Г. П. Указ. соч. – С. 76.

1271 Чинталан М. Чехословацко-афганские отношения (история и современность) // Специальный бюллетень Института Востоковедения АН СССР. – 1991. – №6. – С. 156–157.

1272 Слинкин М. Ф. Афганистан. Страницы истории... – С. 25.

Значною була військово-технічна допомога ДРА з боку СРСР. Попри те, що головний тягар бойових дій проти опозиції перебрав на себе ОКРВ, СРСР продовжував озброювати афганську армію. Якщо у 1978–1979 рр. Радянський Союз надав ДРА 200 танків Т-54 і 500 Т-55, то лише в 1980 р. – 400 і 1 500 відповідно¹²⁷³. Загалом же у 1980 р. СРСР надав ДРА безоплатно військової техніки і зброї на 110 млн. руб.¹²⁷⁴ 21 квітня 1981 р. Політбюро ЦК КПРС схвалило безоплатне надання ДРА 45 бронетранспортерів БТР-60БП з боєприпасами і 26 військових радіостанцій, 10 тис. автоматів Калашникова, 5 тис. пістолетів Макарова і боєприпаси до них¹²⁷⁵. За перше півріччя 1982 р. вартість «спецмайна» склала 70 млн. руб.¹²⁷⁶

У наступні роки ця тенденція тривала. Перед підписанням Женевських домовленостей за «порадою» СРСР М. Наджибулла створив Національну гвардію. Під час зустрічі з ним М. С. Горбачов казав: «Ми допоможемо вирішити питання фінансування і питання забезпечення зброєю. Навіть за найбільш складних, жорстких умов, навіть за умов суворого контролю, за будь-якої ситуації ми забезпечимо вас повністю зброєю»¹²⁷⁷.

СРСР сприяв модернізації соціальної сфери Афганістану. У грудні 1979 р. там працювали не більше 800 дипломованих лікарів. Після радянської інтервенції біля 600 з них залишили країну. Брак медичного персоналу покривався за рахунок радянських фахівців. У Центральному військовому шпиталі Кабула у 1980–1981 рр. лише 20% персоналу (переважно санітари і прибиральники) були афганцями. Решту становили спеціалісти з СРСР¹²⁷⁸. У 1980 р. на базі Інституту громадської охорони здоров'я було відкрито Республіканську санітарно-епідеміологічну станцію¹²⁷⁹. 2 квітня 1981 р. Москва погодила будівництво у Кабулі Центрального банку крові і поліклініки¹²⁸⁰. За тиждень було підписано новий контракт про

1273 Полюнов М. Ф. Исторические предпосылки перестройки в СССР. Вторая половина 1940 – первая половина 1980-х гг. – СПб., 2010. – С. 71.

1274 Mitrochin V. Op. cit. – P. 89.

1275 О доставке специмущества Демократической республике Афганистан: Решение Политбюро ЦК КПСС №П7/47 от 21.04.81: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/7-81-5.pdf>. – Арк. 1, 5.

1276 Mitrochin V. Op. cit. – P. 89.

1277 Запись беседы М.С. Горбачева с президентом Афганистана, Генеральным секретарем ЦК НДПА Наджибуллой. – Ташкент, 7 апреля 1988 года... – Арк 5.

1278 Майоров А. Указ. соч. – С. 112.

1279 Крыштопа Б. П. Здравоохранение Афганистана. – М., 1984. – С. 66.

1280 Хроника событий по Афганистану за апрель – июнь 1981 г... – Арк. 1.

відрядження до ДРА «групи радянських лікарів для надання допомоги медичним закладам» ДРА¹²⁸¹. 20 квітня того ж року угоду про співробітництво підписали Кабульський і Душанбінський медичні інститути¹²⁸². У серпні 1981 р. було розпочато будівництво Центральної міської поліклініки в Кабулі на 600 відвідувачів і станції переливання крові потужністю 4–6 тис. л. крові на рік¹²⁸³. Попри те, що цими здобутками могла користуватися лише незначна кількість афганців, переважно мешканців Кабула і провінції, це сприяло становленню сучасної системи охорони здоров'я в країні.

Значні зміни відбулися в освіті, яка повністю перейшла на радянські стандарти. 4 квітня 1980 р. у ДРА прийняли Декрет про створення масової загальноосвітньої школи «базованої на сучасних принципах»¹²⁸⁴. Афганістан з його одним із найнижчих у світі відсотком писемних людей конче потребував розширення мережі навчальних закладів різного рівня. До 1985 р. там відкрили 800 шкіл, 24 ліцеї, два технікуми, сім професійно-технічних училищ, п'ять вищих навчальних закладів, 23 дворічні інститути¹²⁸⁵. Лише в 1983 р. за сприяння Радянського Союзу було відкрито 20 курсів для навчання робітників і вісім профтехшкіл¹²⁸⁶. У 1980 р. у Кабулі відкрили Медичний інститут. Більшість цих закладів працювали в Кабулі і провінції, тож у 1988 р. лише 35% дітей відповідного віку пішли до перших класів державних шкіл, а відсоток грамотних у 1980-ті рр. зріс лише з 5 до 15%¹²⁸⁷.

Не лише кількісні зміни варті уваги. В основу реформованої системи освіти було «покладено епохальну ідеологію “робітничого класу”, яка проникла до суспільних наук і прищеплювалась учням»¹²⁸⁸. Хоча в школах не вистачало навчальних класів, чимало з них використовувалися під партійні комітети, молодіжні і жіночі товариства, які здійснювали нагляд за вчителями й учнями. Як йшлося в одному з радянських досліджень, «у сучасній афганській

1281 Хроника событий по Афганистану за апрель – июнь 1981 г... – Арк. 2.

1282 Там же. – Арк. 4.

1283 Крыштопа Б. П. Указ. соч. – С. 67.

1284 Миронов Л. Декрет о просвещении // Правда. – 1980 – 5 апреля. – С. 5.

1285 Басов В. Указ. соч. – С. 47.

1286 Абдулов А. Борьба Народно-демократической партии Афганистана за развитие народного образования и подготовку национальных кадров в ДРА (1978–1984 годы): авт. дисс... канд. ист. наук. – 07.00.03. – Ташкент, 1988. – С. 13–14.

1287 Пештаз Ф. Формирование системы образования в Афганистане (40-е–90-е годы XX века): авт. дисс... канд. ист. наук. – 07.00.03. – Баку, 1992. – Сс. 16, 19.

1288 Там же. – С. 17.

школі дітей виховують у дусі ідеалів Квітневої революції»¹²⁸⁹. Міністр освіти і виховання А. С. Каюмі на II з'їзді вчителів ДРА говорив: «Мобілізовані на курси (ліквідації неписьменності – О.К.) люди не лише навчаються писати і рахувати, але й отримують можливість... поглибити політичні знання, підвищити громадянську свідомість»¹²⁹⁰. Інший посадовець говорив: «Завдання виховання полягає у формуванні в учнів почуття любові до Батьківщини, розуміння творчих завдань Саурської революції, стійкості у боротьбі проти імперіалізму і реакції, почуття дружби до Радянського Союзу»¹²⁹¹. У шкільних програмах зі всесвітньої історії більшість розділів були присвячені історії СРСР, а понад половину тем курсу «Суспільствознавство» були присвячені історії НДПА і «Квітневої революції», як і програма з «Військово-патріотичного виховання»¹²⁹².

На новий лад вибудовувалася система позашкільного виховання. Піонерську організацію створили в ДРА після «Саурської революції». На сторінках виданого в СРСР фотоальбому¹²⁹³ афганські школярі у піонерських галстуках (від радянських вони відрізнялися зеленою смужкою) присутні на багатьох світлинах. У Кабулі відкрився Центральний палац піонерів. 21 травня 1981 р. там пройшли урочисті збори з нагоди 59-ї річниці Всесоюзної піонерської організації ім. В. І. Леніна¹²⁹⁴. Афганські діти відпочивали в піонерських таборах у СРСР, зокрема в «Артеку».

Збільшення кількості навчальних закладів наштовхнулося на брак педагогічних кадрів. Тому близько 60% професорсько-викладацьких вакансій у Кабульському університеті обіймали радянські викладачі. У Кабульському Педагогічному і Політехнічному інститутах «шураві» було ще більше¹²⁹⁵. До навчальних планів усіх спеціальностей, фахівців з яких готував Кабульський університет, було введено курс політекономії. Повсюдно запроваджувалося викладання марксистсько-ленінської

1289 Белозерцев Е. П. Народное образование в Республике Афганистан. – М., 1988. – С. 36.

1290 Там же. – С. 50.

1291 Там же. – С. 63.

1292 Там же. – С. 67–70.

1293 Афганистан сегодня. Фотоальбом / Сост.: Х. Масуд, А. Н. Сахаров. – М., 1983.

1294 Хроника событий по Афганистану за апрель – июнь 1981 г... – Арк. 8.

1295 Лалетин Ю. П. Советское присутствие в Афганистане: воздействие на этносоциальную структуру афганского общества: <http://www.mgimo.ru/afghan/133684.phtml>

філософії, наукового комунізму тощо¹²⁹⁶. Наслідком стало те, що навіть ті викладачі і студенти, які уникнули репресій, на знак протесту залишили країну або примкнули до лав опозиції.

Найбільший контроль радянські представники встановили над Кабульським університетом. Там значно зросло число радянських викладачів: у 1980 р. їх було 27, а в 1984 р. уже 50. Найбільше було російських філологів, далі йшли викладачі історії, філософії, політекономії і кілька фахівців з точних і природничих наук. Їх очолював професор, радник ректора. У 1983 р., згідно зі схваленим у Москві планом змін в освітньому процесі, було запроваджено семінарські заняття, відкрито магістратури, всі навчальні курси було забезпечено новими підручниками (у т.ч. мовами етнічних меншин), збільшено до 40–50% частку студентів, які вивчали російську, на підготовку до СРСР щороку відряджали 100–200 афганських викладачів. Були відкриті робітничий, історико-філософський і військовий факультети, а через антирадянські настрої студентів інженерний факультет розформували. Тож більшість викладачів і студентів закладу через такий диктат ставилися до «шураві» вороже¹²⁹⁷.

Зросла кількість афганців, які навчались у СРСР. Це також було вагомим засобом ідеологічної обробки афганської молоді. Від 1980 р. сотні функціонерів ДОМА навчались у Вищій комсомольській школі при ЦК ВЛКСМ у Ташкенті і Ташкентській республіканській комсомольській школі. Лише в 1981–1982 рр. там пройшли підготовку 150 осіб. Регулярними були спільні заходи й обміни між організаціями. У Душанбе у 1984 і Ташкенті у 1986 рр. пройшли фестивалі дружби радянської й афганської молоді¹²⁹⁸.

У радянських навчальних закладах навчались тисячі афганців. Більшість їх їхали до Москви, Ленінграда і республік Середньої Азії, але були такі і в інших союзних республіках. У кінці 1979 р. в УРСР навчалось біля 900 афганців¹²⁹⁹. У 1980-ті рр. кількість студентів-

---

1296 Мокроусов Б.И. Указ. соч. – С. 33.

1297 Цветкова Н. А., Ширяев Б. А., Стадник И. Т. Политика США и СССР по отношению к Кабульскому университету в период «холодной войны» // США, Канада. Экономика. Политика. Культура. – 2014. – №6. – С. 114–115.

1298 Халид В. Указ. соч. – С. 21–28.

1299 Информационное сообщение о реагировании на события в Афганистане и положении среди афганских граждан. – 31 декабря 1979 г. – Галузевий архів Служби безпеки України. – Ф. 16. Секретаріат ГПУ–КДБ УРСР. – Оп. 01. – Спр. 1163. – Арк. 458.

афганців у СРСР зростає. Побільшало афганських студентів і в УРСР. Навчалися вони не лише в Києві і великих містах. У Кіровограді в кількох навчальних закладах були чисельні афганські спільноти. У січні–травні 1981 р. в Кіровоградському вищому льотному училищі цивільної авіації (КВЛУЦА) проходили перепідготовку шестеро пілотів, четверо бортмеханіків, троє інженерів і троє техніків з ДРА¹³⁰⁰. У звітах Кіровоградського медичного училища за 1986–1987 н. р. ішлося про «іноземних учнів нашого училища з Афганістану», яких запросили на зустріч з радянськими воїнами-«афганцями»¹³⁰¹. У документі лише одного разу згадані «іноземні фармацевти», тож, вірогідно, там ішлося про афганців. У 1988–1989 н.р. на відділення «фармація» навчався 21 студент-іноземець¹³⁰². Напевне, серед них були й афганці.

Найбільша афганське земляцтво було в кіровоградському СПТУ №8, яке готувало фахівців з багатьох виробничих спеціальностей. У 1984 р. там навчалося 85 афганців, які мешкали в гуртожитках¹³⁰³. Вони перебували на повному державному утриманні: для придбання одягу на кожного учня виділялося 300 руб. на весь період навчання. Ще по 3 руб. ішло на «організацію культурного відпочинку» кожного учня щомісяця¹³⁰⁴.

Роботі з іноземними студентами й учнями приділялася значна увага. У кожному навчальному закладі, де навчались іноземці, діяли Ради у справах іноземних студентів (учнів), їх навчання і виховання

1300 Протокол соглашения между «Авиаэкспортом» и «Бахтар Афган Эйрлайнз» о подготовке пилотов в Кировоградском высшем летном училище гражданской авиации на АН-24 согласно контракту №76-22/01205 от 5.10.1980. – Державний архів Кіровоградської області (ДАКО) – Ф. Р-7186. Кировоградское высшее летное училище гражданской авиации – Оп. 3. – Спр. 32 – Арк. 5–6.

1301 Отчет о выполнении плана и результатах деятельности медицинского училища за 1986–1987 уч. г. – ДАКО – Ф. Р-6628. Кировоградское медицинское училище им. Е. О. Мухина. – Оп. 1. – Спр. 572. – Арк. 12.

1302 Отчет о выполнении плана и результатах деятельности медицинского училища за 1988–1989 учебный год. – ДАКО – Ф. Р-6628. – Оп. 1. – Спр. 620. – Арк. 29.

1303 Краткая характеристика проведенной работы по повышению эффективности учебно-воспитательного процесса, качества подготовки квалифицированных рабочих в соответствии с решениями Апрельского (1984) Пленума ЦК КПСС, требованиями реформы общеобразовательной и профессиональной школы. – ДАКО – Ф. Р-7739 Кировоградское среднее городское профессионально-техническое училище №8. – Оп. 1. – Спр. 156. – Арк. 14.

1304 Комплексный план идейно-воспитательной, учебно-методической и организационной работы с иностранными учащимися на 1985–1986 учебный год. – ДАКО – Ф. Р-7739. – Оп. 1. – Спр. 166. – Арк. 13.

регулювалися відповідними нормативними документами, перебували на особливому контролі адміністрації закладів і партійних комітетів. В опрацьованих документах навчальних закладів м. Кіровограда майже немає інформації про навчання афганців. Вони засвідчують, що не навчання було найважливішим у роботі з іноземцями в той час.

Слідів афганців у Кіровоградському інституті сільськогосподарського машинобудування (там навчалися студенти з десятка інших соціалістичних країн і країн «соціалістичної орієнтації») відшукати не вдалося, але звіт про роботу секції російської мови як іноземної цього вишу є інформативним. «На заняттях з російської мови постійна увага приділялася вихованню в студентів діалектико-матеріалістичного світогляду» відповідно до плану заходів з «втілення до навчального процесу матеріалів, пов'язаних з роботою й значенням XXVI з'їзду КПРС»¹³⁰⁵. Для іноземців були розроблені слайди «Жовтень», «В. І. Ленін», тексти «Радянська Армія», «Радянська Україна: підсумки і перспективи», «В. І. Ленін», «1 травня – День міжнародної солідарності трудящих»¹³⁰⁶. Викладачі звітували про олімпіади, вікторини, творчі вечори («Жовтень в радянській поезії», «В. І. Ленін у поезії», «Чи знаєте ви життя В. І. Леніна» тощо)¹³⁰⁷.

У планах роботи з афганськими учнями СПТУ №8 наголошувалося на необхідності «настійливо і цілеспрямовано формувати в іноземних учнів марксистсько-ленінський світогляд про розвиток природи і суспільства, патріотизм і інтернаціоналізм». Адміністрація вимагала «корегування перспективно-тематичних планів і конспектів викладачів, доповнюючи їх матеріалами миролюбної зовнішньої політики СРСР, матеріалами червневого Пленуму ЦК КПРС, промовами на Пленумі Генерального Секретаря ЦК КПРС т. Андропова Ю. В., матеріалами XIX з'їзду ВЛКСМ, XVII з'їзду профспілок, новими досягненнями науково-технічного прогресу», «вивчення у процесі занять першоджерел праць класиків марксизму-ленінізму»¹³⁰⁸.

1305 Секция русского языка как иностранного. Годовой отчет о работе секции за 1980–81 гг. – ДАКО – Ф. Р-823. Кировоградский институт сельскохозяйственного машиностроения – Оп. 1. – Спр. 521. – Арк. 7.

1306 Там же. – Арк. 4.

1307 Там же. – Арк. 8.

1308 Комплексный план идейно-воспитательной, учебно-методической и организационной работы с иностранными учащимися на 1983–1984 уч. год. – ДАКО – Ф. Р-7739. – Оп. 1. – Спр. 142. – Арк. 4.

У роботі з іноземцями пріоритет надавався ідейно-політичному вихованню, яке здійснювалось «усіма факультетами, службами і підрозділами училища (КВЛУЦА – О. К.) спільно з громадськими організаціями під керівництвом партійного комітету училища і на підставі перспективних і поточних планів ідейно-виховної роботи»¹³⁰⁹. Чільне місце у них посідали «пропаганда... рішень і документів КПРС і Радянського уряду», «роз'яснювальна робота з внутрішньої і зовнішньої політики СРСР»¹³¹⁰.

Адміністрація навчальних закладів і партійні комітети тісно опікувались афганською спільнотою. Адміністрація СПТУ№8 у цій роботі спиралася на членів НДПА і ДОМА. На початку кожного навчального року за участі адміністрації училища формувалася актив афганських учнів, засідання якого мали відбуватися «не рідше двох разів на місяць з актуальними порядками денними»¹³¹¹. Комітети НДПА і ДОМА були забезпечені політичною літературою і підписками на періодичні видання, актуальною інформацією про афганські події і успіхи «Саурської революції»¹³¹². Насиченим було позаурочне життя афганських учнів. Це були лекції («Створення СРСР – продовження справи Великого Жовтня», «Ленінський комсомол – помічник і резерв партії», «Розвиток світової соціалістичної системи», «Антинародна сутність сучасного капіталізму»), спецсеминар «Актуальні проблеми боротьби за мир і розрядку на міжнародній арені», перегляд і обговорення «історично-революційних, хронікально-документальних і науково-популярних фільмів», «місячники» на кшталт «Атеїстичного», «Торжество ленінської національної політики» чи «Пропаганда миролюбної зовнішньої політики СРСР». Викладачі мали «настійливо прищеплювати учням з Афганістану якості патріотів-інтернаціоналістів». Цьому мали сприяти заходи до 40-річчя Перемоги, випуск стінних газет «Моя Батьківщина – Афганістан», урочистий мітинг з нагоди утворення НДПА, урочисті збори до 6-ї

1309 Положение об участии партийной и общественной организации в проведении идейно-воспитательной работы с иностранными учащимися в Кировоградском высшем летном училище гражданской авиации. – ДАКО – Ф. Р-7186. – Оп. 2. – Спр. 844. – Арк. 2.

1310 Там же. – Арк. 7.

1311 Комплексный план идейно-воспитательной, учебно-методической и организационной работы с иностранными учащимися на 1983–1984 учебный год... – Арк. 2.

1312 Там же. – Арк. 13.

річниці Квітневої революції, мітинги солідарності з народами країн, що розвиваються. Найбільш важливим засобом трудового виховання адміністрація закладу визначила участь афганців у Всесоюзному ленінському суботнику¹³¹³.

За роки цілеспрямованої роботи радянські навчальні заклади не лише підготували тисячі кваліфікованих афганських фахівців найрізноманітніших спеціальностей, але й виховали ціле покоління нових людей. Після навчання в СРСР до Афганістану поверталися носії «марксистсько-ленінського світогляду», які щиро захоплювалися радянською дійсністю і бажали перенести хоча б окремі її елементи на Батьківщину. Своє майбутнє вони пов'язували з панівним в Афганістані режимом і були переконані, що без підтримки СРСР він не встоїть перед наступом «світового імперіалізму»¹³¹⁴.

Отже, продовж 1980-х рр. СРСР провадив у Демократичній республіці Афганістан політику «соціалістичної орієнтації». Внаслідок форсованих реформ за радянським зразком в Афганістані було вибудовано однопартійну політичну систему, реорганізовано систему державного управління, органів державної безпеки й охорони правопорядку. Економічна політика зводилася до побудови у відсталій країні планової економіки з переважанням держсектору. Його локомотивами були підприємства важкої й орієнтованої на експорт видобувної промисловості і державні господарства на селі. Попри фінансове і матеріально-технічне сприяння з боку СРСР афганська економіка була нездатна забезпечити потреби країни, тому режим НДПА залежав від радянської допомоги. Значні зусилля були спрямовані на зміни в культурно-ідеологічній та освітній сферах. Завдяки збільшенню кількості навчальних закладів різних рівнів і типів, докорінним змінам змісту і спрямованості системи навчання і виховання, навчанню афганців у СРСР сформувався впливовий прошарок нової афганської молоді інтелігенції, орієнтованої на марксистську НДПА і СРСР і прихильної до спроб соціалістичної модернізації Афганістану. Ще одним наслідком такої політики став

1313 Комплексный план идейно-воспитательной, учебно-методической и организационной работы с иностранными учащимися на 1983–1984 учебный год... – Арк. 5–9.

1314 Ковальков О. Л. Ставлення афганських студентів в УРСР до радянської інтервенції в Афганістан та виведення радянських військ (1979–1989) // Вісник Київського Національного Університету імені Тараса Шевченка. – Історія. – 2020. – Вип. 2 (145). – С. 37.

подальший розкол афганського суспільства, радикалізація опозиційних партій і рухів в Афганістані та в екзилі, зростання підтримки їх ідеологічними опонентами Москви і подальша ескалація афганської кризи.

3.4. Еволюція поглядів радянського керівництва на політику СРСР в Афганістані

У першій половині 1980-х рр. позиція кремлівського керівництва щодо політики в Афганістані була незмінною і лишалася в рамках установок, вироблених перед та одразу після інтервенції в цю країну у грудні 1979 р. СРСР послідовно і всебічно підтримував режим НДПА в його політиці форсованої соціалістичної модернізації країни. В Афганістані радянська політика «соціалістичної орієнтації» досягла своєї кульмінації, адже вона супроводжувалася військовою окупацією країни й участю Обмеженого контингенту радянських військ у громадянській війні проти опозиції, яку підтримувала більшість афганців. Жорстка міжнародна реакція на радянську агресію в ДРА, згортання «розрядки» і загострення міжблокового протистояння у світі не лишали Москві іншого вибору, аніж уперто дотримуватись обраної політики. Будь-які можливі поступки в афганській проблемі, яка у 1980-ті рр. перетворилася на міжнародну і стала втіленням «холодної війни», означали б визнання своєї поразки у глобальному ідеологічному протиборстві. Директор Інституту США і Канади АН СРСР Г. А. Арбатов у березні 1980 р. говорив послу США у Москві Т. Уотсону, що радянські лідери ніколи не погодяться на жодні кроки в Афганістані, які будуть зроблені під тиском¹³¹⁵. Співробітник посольства СРСР у Вашингтоні О. О. Бессмертних у розмові з М. Брементом заявив, що у Москві «не люблять погроз»¹³¹⁶, які б могли вплинути на радянську політику в ДРА. Тож західний тиск на Радянський Союз в афганському питанні робив позицію кремлівського керівництва лише більш жорсткою і впертою. Політика СРСР щодо ДРА швидко перестала бути лише

1315 Telegram From the Embassy in the Soviet Union to the Department of States and the International Communication Agency. – Moscow, March, 11, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 623.

1316 Memorandum of Conversation. – Washington, March 20, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 654.

«афганською», вона розумілась як важлива складова глобального протистояння двох систем.

Змушений взяти на себе відповідальність за долю афганського режиму, СРСР не шкодував для Афганістану ані зусиль, ані коштів, ані своїх вояків, бажаючи на прикладі «Квітневої революції» довести перевагу «соціалістичної системи». Це мало бути також сигналом для інших сателітів, особливо коли в «соціалістичному таборі» почали виявлятися ознаки кризи. Радянська пропагандистсько-ідеологічна машина в середині країни і на зовні малювала «афганську революцію» як прогресивну й успішну. У перші місяці після грудневої інтервенції радянські представники ініціювали низку розпіарених афганськими і радянськими ЗМІ заходів, спрямованих на усунення найбільш радикальних перегинів у внутрішній політиці урядів Н. М. Таракі і Х. Аміна і, водночас, на змалювання більш привабливого образу нового афганського керівництва. Було оголошено амністію для політичних ув'язнених, дещо підвищено державні закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, менш жорстким став контроль над підприємницькою діяльністю. В Афганістані почали виплачувати жалування муллам і шейхам лояльних до влади племен, особливо у прикордонних з Пакистаном і Іраном провінціях. Утім домігшись від афганської влади відмови від попереднього відверто радикально-екстремістського курсу, Кремль у цілому послідовно дотримувався своєї лінії, спрямованої на будівництво в Афганістані суспільства «соціалістичної орієнтації».

Насправді ж радянські керманічі і задіяні в афганську проблему цивільні й особливо військові діячі усвідомлювали хибність і безперспективність такої політики. Але майже до кінця існування СРСР у радянського керівництва й думки не було припинити підтримувати НДПА. Корекції підлягала лише комбінація методів і засобів такої підтримки. Оскільки у світі Афганістан асоціювався з радянськими військами, саме навколо їх використання в афганській кризі і точилися дискусії.

Як ішлося, радянські війська, попри попередні задуми і плани, швидко були втягнуті у громадянську війну. Вже на початку 1980-х рр. було очевидно, що та війна стала затяжною і що ОКРВ протистояли не ефемерні «банди найманців», а здебільшого афганці. Перебування радянських військ у ДРА посилювало міжнародну підтримку афганського опору і перетворило афганську проблему з регіональної на глобальну [див. Роз. 4]. На початку 1981 р. міністр оборони СРСР Д. Ф. Устинов надіслав до Політбюро ЦК КПРС

записку, в якій висловив сумніви у можливості військового вирішення афганської проблеми. Восени 1981 р. Політбюро офіційно схвалило пропозиції Комісії по Афганістану про можливе виведення військ, але через організацію дипломатичного процесу, спрямованого на врегулювання кризи навколо ДРА. Але у Москві і в Кабулі тоді ще не полишали сподівань «стабілізувати» ситуацію в ДРА військовими засобами¹³¹⁷. У лютому 1982 р. Кабул відвідав голова КДБ Ю. В. Андропов. Після зустрічей з Б. Кармалем і М. Наджибом він наказав командуванню 40-ї армії до кінця року покінчити з моджахедами. Попри активізацію бойових дій до кінця 1982 р. це завдання не було виконане¹³¹⁸. Напевно, під впливом цього Ю. В. Андропов, посівши пост Генерального секретаря ЦК КПРС, ініціював певні зрушення у пошуках політичних механізмів врегулювання афганської кризи. Зокрема, про можливість виведення військ з Афганістану він говорив з пакистанським президентом М. Зією-уль-Хаком у Москві під час похорон Л. І. Брежнєва у листопаді 1982 р., зі спеціальним представником Генерального секретаря ООН П. де Куельяром у березні наступного року тощо [див. 4.4]. Проте магістральна лінія радянської політики щодо Афганістану в останні роки перебування при владі Л. І. Брежнєва, за Ю. В. Андропова і тим більше за К. У. Черненко залишалася незмінною.

Важливим елементом політики СРСР щодо ДРА була інформаційна, яка в роки «холодної війни» і тотальної цензури була дезінформаційною. Чисельні ЗМІ всіяко заперечували радянське «втручання у внутрішні справи суверенного Афганістану», перебування сотисячної армії за межами своєї держави обґрунтовували «місією доброї волі» й «інтернаціональним обов'язком». В умовах контролю держави над медійними ресурсами будь-який «витік» хоча б відносно правдивої інформації про «Афган» був майже неможливий. Солдати, офіцери і радники давали підписку про нерозголошення, повідомлення закордонних інформаційних агентцій спростовували як «антирадянські провокації», а поширювачів «чуток» в середині країни переслідували. Для замовчування правди про Афганістан влада вдавалася до різних засобів.

1317 Топорков В. М. Эволюция взглядов советского руководства на афганскую политику СССР (1979–1991 гг.) // Власть. – 2014. – №6. – С. 165.

1318 Бращев В. С., Полюнов М. Ф. Указ. соч. – С. 254.

Р. Бушля воював в Афганістані у 1984–1986 рр. У своїх спогадах він яскраво змалював спосіб висвітлення подій тієї війни і як це позначалося на самих ветеранах-«афганцях». Автор брав участь у кількох операціях у долині Панджшер проти угруповання Ахмада Шаха Масуда. Після опису однієї з них він зробив розлогий відступ. «А на наступний день прилетіли кореспонденти, телевізійники з Кабула. Привезли батальйон командос – афганських десантників, і ті перед об'єктивами кінокамер пішли в атаку на... звільнений нами кишлак. Інценування вийшло що треба: зі стріляниною, вибухами, галасом. Потім крупним планом – захоплені нами склади. А оператор, який знімав, кричав на нас: “Приберіть з кадру радянських!” Така злість взяла – більше, ніж на “духів”, чесне слово. За два–три дні ми прочитали в “Правде” і “Красній звезде” про цю вдалу операцію “афганських” військ з точним переліченням усіх наших трофеїв. Чи не блюзнірство?.. Кадри сфабрикованої про цю операцію кінохроніки за тиждень показували у програмі “Время”. І таке потім повторювалося не раз... Кого обдурювали? Брехня в ім'я чого? В ім'я спасіння яких ідеалів? Забігаючи трішки наперед, скажу... про те, як важко було потім спілкуватися з людьми в Союзі, що володіли лише такою інформацією. Мовляв, яка війна? Напевне, газети читаємо. Там чорним по білому написано, що ви в Афганістані лише суботники влаштовували, дерева саджали. Що, ще й стріляли? Не може бути»¹³¹⁹. У спогадах радянських «афганців» містяться чимало таких описів роботи радянських журналістів і телеоператорів, які створювали потрібну «картинку» для радянських преси і телебачення.

Позицію кремлівського керівництва в афганському питанні ілюструє робочий запис засідання Політбюро ЦК КПРС від 30 червня 1981 р. Голова Ради міністрів СРСР М. О. Тихонов подав до ЦК КПРС записку, в якій йшлося про увічнення пам'яті загиблих в Афганістані воїнів. Він також запропонував виділяти кожній родині по тисячі рублів для встановлення надгробків на могилах. Коментуючи ці пропозиції, М. А. Суслов сказав: «Справа, звичайно, не в грошах, а в тому, що якщо зараз ми будемо увічнювати пам'ять, будемо про це писати на надгробках, а на деяких кладовищах таких могил буде кілька, то з політичного погляду це буде не зовсім вірно». Ю. В. Андропов зауважив, що «ховати воїнів слід з почестями, але увічнювати пам'ять поки що зарано». Його підтримав

1319 Бушля Р. Афганский ветер // Дальний Восток. – 1989. – №11. – С. 125–126.

А. П. Кириленко. Ухвалили утриматися від встановлення пам'ятних знаків. М. А. Суслов додав: «Слід подумати і про відповіді батькам, діти яких загинули в Афганістані. Тут не має бути вольностей. Відповіді мають бути лаконічними і більш стандартними»¹³²⁰. Тож радянські солдати, офіцери і прапорщики «офіційно» гинули або ставали інвалідами в Афганістані при «виконанні інтернаціонального обов'язку» трохи не випадково, у небойових умовах. Саме так «лаконічно і стандартно» пояснювала держава їхнім рідним. Але приховувати правду ставало все складніше. Адже дивні поховання у містах і селах СРСР наштовхували на думку про те, що в Афганістані йшла повноцінна війна. У перші роки загиблих часто ховали вночі, на могильних плитах вказували «помер», що було дивно для поховань дев'ятнадцятирічних хлопців. Згодом стало виникати питання: з чого це так масово почали мерти юнаки в такому віці¹³²¹? Ці сумніви підривали довіру населення до влади.

Зусиллями радянської влади війна в Афганістані до середини 1980-х рр. була невідомою радянському обивателю. Вона взагалі війною не вважалась і суспільством так не сприймалась. Розумілося це як щось на кшталт гуманітарної допомоги братньому афганському народу. Це виразно вирізняло Афганістан від В'єтнаму: у США в'єтнамська війна широко висвітлювалась у ЗМІ, це породжувало антивоєнні настрої, протести проти неї. У СРСР же більшість громадян були переконані, що в Афганістані радянські війська робили те ж, що в НДР чи Угорщині – допомагали прогресивній владі будувати «світле майбутнє». У пресі і по телебаченню вся інформація про ОКРВ обмежувалася репортажами про те, що бійці будували мости і шляхи, висаджували «алеї дружби», супроводжували колони з «мирними» вантажами і лише інколи навчалися в «умовах, максимально наближених до бойових». Ще писали про радянських фахівців, які лікували афганських жінок і дітей, навчали дітей і молодь чи видобували газ. Низька інформативність про ті події визначила головну проблему ставлення до війни в Афганістані взагалі і до ветеранів-«афганців» зокрема в СРСР.

Зміни в політиці щодо Афганістану намітилися з обранням на посаду Генерального секретаря ЦК КПРС у березні 1985 р. М. С. Горбачова. Радянська суспільно-політична і соціально-

1320 Цит. за: Ляховский А. Указ. соч. – С. 199.

1321 Алексиевич С. А. Цинковые мальчики: Документальная проза. – М., 1990. – С. 16.

економічна система тоді переживала кризу. Економіка була низькопродуктивною і розбалансованою. За роки «дорогої нафти» СРСР став залежним від експорту енергоносіїв. Розробка і видобуток нафти і газу у важкодоступних районах Сибіру і тундри та подальше їх транспортування на захід вимагали значних коштів. Колгоспна система сільськогосподарського виробництва була нездатна забезпечити потреби населення, а імпорт продовольчого зерна призводив до витрат і без того обмежених запасів валюти. Країна впевнено відставала від Заходу у виробництві і застосуванні сучасних технологій, окрім, можливо, оборонної промисловості. Проте і військово-промисловий комплекс, продукція якого в ті роки, за різними оцінками, могла сягати 40% радянського ВВП і який відволікав від «мирних галузей» необхідну сировину, технології і кадри, також давав збої. Експорт військової техніки й озброєння, який на початку 1980-х рр. давав до чверті валютних надходжень, наблизився до максимально можливої межі. Радянські клієнти і сателіти втрачали платоспроможність і за поставлене Москвою «спеціальне майно» не розраховувались. Та й досвід останніх регіональних конфліктів, де союзники СРСР, озброєні радянською зброєю і військовою технікою, регулярно зазнавали поразок, породжував сумніви в їх ефективності¹³²².

Радянська зовнішня політика також переживала затяжну кризу на всіх напрямках. Відносини із США та їхніми союзниками дедалі погіршувались. Колишні радянські союзники і клієнти все частіше йшли на співпрацю із Заходом, СРСР втрачав вплив у країнах «третього світу».

Більшість із цих проблем так чи так були пов'язані з міжнародною реакцією на радянську політику в Афганістані, західними санкціями [див. 4.1; 4.2] та зростанням вартості для СРСР його афганської політики. На час приходу М. С. Горбачова до влади незворотні втрати Радянського Союзу в ДРА перевищили 9 тис. осіб, а сам Афганістан перетворився на прірву, яка поглинала гроші, зброю, техніку й інші матеріальні ресурси¹³²³. За словами Е. А. Шеварднадзе, радянська соціально-економічна система в

1322 Земцов И., Феррар Д. Горбачев: человек и система семьдесят лет после октября. – Лондон, 1987. – Сс. 26–28, 235.

1323 Полюнов М. Ф. Исторические предпосылки перестройки... – С. 490.

середині 1980-х рр. «вже не могла тягнути тягар війни, непосильної в політичному, гуманітарному і військовому відношеннях»¹³²⁴. Політика Кремля щодо Афганістану вимагала нових підходів, адже СРСР став її заручником. Відтак, у другій половині 1980-х рр. на розробку і реалізацію радянської військово-політичної стратегії в ДРА стали впливати суспільно-політичні і соціально-економічні процеси, які відбувались у СРСР.

Афганістан став однією з перших проблем, до яких звернувся новий Генеральний секретар ЦК КПРС. Навесні 1985 р. М. С. Горбачов записав у своєму робочому блокноті: «Необхідне поетапне врегулювання конфлікту: провести бесіду з афганським керівництвом про розширення бази режиму; переговорити з Соколовим і Ахромєєвим про військові аспекти проблеми. Дуже важливо: повна здача позицій неприпустима»¹³²⁵. Остання фраза надалі була стрижнем горбачовської політики в афганському питанні. Тоді ж у розмові зі своїм помічником з міжнародних справ А. С. Черняєвим Генеральний секретар назвав Афганістан своєю «першоступеневою проблемою». За словами того ж А. С. Черняєва, М. С. Горбачов не міг допустити, аби брежнєвсько-андропівська війна в Афганістані перетворилася й на горбачовську війну. А для самого нового Генсека вихід з Афганістану зі збереженням обличчя міг би мати силу ХХ з'їзду для М. С. Хрущова¹³²⁶.

Утім у перший рік перебування при владі нового радянського керівництва, немов за інерцією, його політика в Афганістані звелася до активізації військових дій з метою домогтися швидкої перемоги над опозицією. Рік приходу М. С. Горбачова до влади став часом найбільшої інтенсивності бойових дій радянських військ в Афганістані, а чисельність ОКРВ було доведено до 108 тис. Відсутність відчутних результатів такої політики змусила шукати інші підходи в афганському питанні. М. С. Горбачов поступово схилився до «афганізації» війни, не відмовляючись від всебічної

1324 Шеварднадзе Э. А. Когда рухнул железный занавес: встречи и воспоминания. – М., 2009. – С. 91.

1325 Горбачев М. С. Жизнь и реформы. – В двух книгах. – Кн. 1. – М., 1995. – С. 276.

1326 Черняев А. С. Шесть лет с Горбачевым: По дневниковым записям. – М.: 1993. – С. 37–38.

підтримки кабульського режиму на шляху його просування «соціалістичною орієнтацією»¹³²⁷.

Перед жовтневим 1985 р. Пленумом ЦК КПРС М. С. Горбачов зустрівся у Москві з Б. Кармалем. Під час складної розмови він говорив, що порятунком кабульського режиму мала бути не радянська підтримка, а перехід до ринкових засад в економіці, повага до національно-релігійних традицій афганців, розділення влади з опозицією. Афганський лідер не лише не сприйняв таких положень, а був по-справжньому спантеличений. Як згадував присутній при тій розмові М. Наджибулла, Б. Кармаль, «обличчя якого й так темнувате, потемніло ще більше», сказав: «Якщо ви зараз підете, то наступного разу доведеться вводити мільйон солдатів»¹³²⁸.

17 жовтня 1985 р. на засіданні Політбюро ЦК КПРС вперше було чітко визначено стратегію нового радянського керівництва в афганській політиці. М. С. Горбачов тоді сказав: «З Кармалем чи без Кармаля, але будемо проводити тверду лінію, яка повинна якомога швидше привести до виходу з Афганістану». Першим підтримав цю ідею маршал С. Л. Соколов¹³²⁹.

У грудні 1985 р. М. С. Горбачов з оточенням знову зустрівся з афганською верхівкою. Генсек тоді сказав: «Наша армія піде з вашої країни. Ми надамо у ваше розпорядження стільки зброї, скільки ви побажаєте, надамо вам усе, аби ви змогли боротися самостійно». Гості не очікували такого повороту. Вони відповідали, що потрібно подумати, і, в будь-якому разі, це буде надзвичайно складно. М. С. Горбачов повторив ще раз і з натиском: «Наша армія має бути виведена з Афганістану. Зброю ми вам залишимо. Додатково дамо ще. Озбройте свою армію і розміщуйте її на місцях, де зараз дислокується наша армія»¹³³⁰. Під час зустрічі з М. Наджибуллою 12 лютого 1986 р. у Москві радянський керівник вкотре наголосив, що афганський уряд має брати на себе відповідальність за розв'язання власних проблем, а сам СРСР не збирається безкінечно довго відтерміновувати виведення своїх військ з Афганістану¹³³¹.

1327 Ковальков О. Л. Позиція радянського керівництва щодо «афганського питання» напередодні та після виведення радянських військ із Афганістану (1985–1991 рр.) // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. – Серія: Історичні науки. – Том 32 (71). – №2. – 2021. – С. 120.

1328 Пядышев Р. Наджибулла... – С. 20.

1329 Черняев А. С. Шесть лет с Горбачевым... – С. 57–58.

1330 Шеварднадзе Э. А. Указ. соч. – С. 91.

1331 Рубцов Ю. В. Указ. соч. – С. 64.

Ці заяви М. С. Горбачова про намір «піти з Афганістану» іноді суперечили іншим його висловлюванням. 4 лютого 1986 р., відповідаючи на запитання кореспондента французької газети «Юманіте» про перспективи завершення війни в Афганістані, Генеральний секретар відповів словами своїх попередників: «Ми би цього дуже хотіли і будемо, наскільки це в наших силах, цього домагатися... Уряд Афганістану, як ми знаємо, притримується цієї ж позиції... Водночас не усе тут залежить від уряду Афганістану. Є в цьому конфлікті, який і виник, по суті, через втручання зовні, зацікавлені в його продовженні і розширенні сторони – це Пакистан і США»¹³³². З трибуни XXVII з'їзду КПРС М. С. Горбачов сказав: «Ми хотіли б найбільш найближчим часом повернути на Батьківщину радянські війська, які перебувають в Афганістані на прохання його уряду. Узгоджені з афганською стороною і терміни поетапного їх виведення, як тільки буде досягнуте політичне врегулювання, яке забезпечить реальне припинення й надійно гарантує непоновлення збройного втручання у внутрішні справи Демократичної республіки Афганістан»¹³³³. Так само під час наради у міністерстві закордонних справ 22 червня 1986 р. радянський керівник сказав: «Про Афганістан. Це дуже наболіле питання. Серед наших зовнішньополітичних пріоритетів воно стоїть серед перших. Ми не можемо припустити, аби біля нашого південного кордону влаштувались американці. Але зрозуміло і те, що наші війська не можуть залишатися там довго. Тут справа нашої дипломатії. По-перше, йдеться про заходи стабілізації у країні на підставі національно-демократичних перетворень без шарахання вбік і забігання уперед. Цьому мають сприяти нещодавні зміни в керівництві Афганістану. По-друге, необхідно домагатися припинення зовнішньої допомоги душманам, передусім з території Пакистану. Потрібно максимально формувати врегулювання політичної ситуації. Тут великий простір для дипломатів»¹³³⁴. З

1332 Горбачев М. С. Ответы на вопросы газеты «Юманите». – 4 февраля 1986. – М., 1986. – С. 6.

1333 Политический доклад Центрального Комитета КПСС XXVII съезду Коммунистической партии Советского Союза. Доклад Генерального Секретаря ЦК КПСС товарища М. С. Горбачёва // Материалы XXVII съезда Коммунистической партии Советского Союза. – М., 1987. – С. 69.

1334 Горбачев М. С. У последней черты. Выступление на совещании в МИД СССР, 22.06.1986 // Горбачев М. С. Годы трудных решений. Избранное. 1985–1992 гг. – М., 1993. – С. 49–50.

одного боку, ці висловлювання свідчили про принципову установку на виведення військ. З іншого – умови реалізації цього наміру формулювались у термінах і зворотах початку 1980-х рр.

Афганістан став важливою складовою «нового політичного мислення». За переконанням М. С. Горбачова, без перегляду принципів зовнішньої політики, без покращення відносин СРСР із Заходом неможливо було проводити «перебудову» всередині країни. Відновити ж політичний діалог із Заходом, а з ним і так потрібну для СРСР соціально-економічну співпрацю з ним, без вирішення афганської проблеми було неможливо. Проекцією «нового політичного мислення» і «перебудови» на афганську політику Москви була чергова ротація на вищих партійних і державних посадах НДПА і ДРА. Нове афганське керівництво, за задумом Кремля, мало посилити участь афганців в управлінні країною, зробити його більш ефективним, а вплив СРСР – більш опосередкованим. Без цього виведення військ було неможливими. У Москві також сподівалися, що М. Наджибулла і його оточення матимуть більш респектабельний вигляд усередині країни і в очах світової спільноти. Так сформувалася магістральна лінія горбачовського керівництва в афганському питанні: виведення радянських військ, всебічна підтримка модернізованого афганського прорадянського режиму будь-якими, окрім військових, засобами. Уся політика горбачовського керівництва щодо Афганістану була спрямована на збереження влади афганських марксистів, що було можливим лише за радянської підтримки¹³³⁵.

У перші роки «перебудови» і реалізації «нового політичного мислення» питання військ в Афганістані не сходило з порядку денного. 26 червня 1986 р. на засіданні Політбюро ЦК КПРС М. С. Горбачов сказав: «Коротше кажучи, слід звідти вилазити». А. А. Громико підтримав його: «Це не наша війна. Слід залучити до уряду людей з опозиції. Знайти фігури»¹³³⁶. Немов на підтвердження цих заяв 11 липня 1986 р. Політбюро узгодило виведення кількох радянських підрозділів з Афганістану. М. С. Горбачов сказав: «Виводимо шість полків. Тим самим демонструємо, що СРСР не збирається залишатися в Афганістані і не прагне прориву до “теплих морів”. І Наджиб має зрозуміти, що це серйозно. І нехай бере справу

1335 Земцов И., Феррар Д. Указ. соч. – С. 217.

1336 В Политбюро ЦК КПСС... – С. 55.

в свої руки. Нехай самі афганці займаються своєю країною»¹³³⁷. 28 липня 1986 р. він говорив: «До кінця 1986 року шість полків... будуть повернені з Афганістану на Батьківщину разом із табельним майном та озброєнням»¹³³⁸. Дійсно, «Правда» прозвітувала, що продовж 15–31 жовтня того року з території ДРА були виведені шість полків (із Шинданда – танковий, мотострілецький і зенітний, із Кундуза – мотострілецький і зенітний, із Кабула – зенітний полки)¹³³⁹. Насправді це був демонстративний і пропагандистський крок: до СРСР повернули підрозділи, не задіяні у бойових діях з несправною і непридатною до використання технікою. Але він мав засвідчити рішучість радянського керівництва до врегулювання афганської проблеми.

13 листопада 1986 р. на засіданні Політбюро М. С. Горбачов був категоричний: «Стратегічна мета – в один, максимум два роки завершити війну і вивести війська». «Продовж двох років піти звідти, виводячи по 50% військ на рік»¹³⁴⁰. 12 грудня 1986 р. під час зустрічі у Москві М. С. Горбачов доводив М. Наджибуллі, що афганська влада має розраховувати насамперед на себе і підкреслив, що СРСР не збирається надовго відкладати виведення військ. Водночас він запевнив, що Москва ніколи не полишить свого союзника¹³⁴¹. 5–7 січня 1987 р. Кабул відвідала радянська делегація на чолі з міністром закордонних справ Е. А. Шеварднадзе і секретарем ЦК КПРС А. Ф. Добриніним. В інтерв'ю «Бахтар» Е. А. Шеварднадзе назвав рік, що розпочинався, «переламним етапом в історії нового Афганістану»¹³⁴². На думку деяких дослідників, візит у такому форматі свідчив про намір перенести акценти у взаємовідносинах між обома державами з військової сфери на сферу економіки, науки, культури¹³⁴³. Дійсно, міністр говорив, що радянсько-афганські відносини вимагали нових, новаторських підходів, які б сприяли оголошеній в Афганістані «політиці національного примирення»¹³⁴⁴.

1337 В Политбюро ЦК КПСС... – С. 64.

1338 Отвечая на вызов времени. Внешняя политика перестройки: документальные свидетельства. По записям бесед Горбачева с зарубежными деятелями и другими материалами. – М., 2010 – С. 603 – 604.

1339 Возвращение на Родину // Правда. – 1986. – 28 октября – С. 5.

1340 В Политбюро ЦК КПСС... – С. 105.

1341 Рубцов Ю. В. Указ. соч. – С. 64.

1342 Интервью агентству Бахтар // Правда. – 1987. – 8 января. – С. 5.

1343 Рубцов Ю. В. Указ. соч. – С. 64.

1344 Интервью агентству Бахтар... – С. 5.

3 липня 1987 р. командарм Б. В. Громов наказав припинити наступальні операції радянських військ, дозволивши лише протикараванню діяльність сил спеціального призначення¹³⁴⁵. Проте це принципово не змінювало ситуації, а в умовах війни, що не припинялася, військова і військово-технічна сфери ще довго залишалися головним змістом двосторонніх відносин.

Під час наступних зустрічей радянських політиків з афганцями, зокрема М. С. Горбачова з М. Наджибуллою, незмінно йшлося про невідворотність виведення військ, важливість самостійного прийняття афганцями рішень тощо. Але далі розмов справа не йшла: керівники ДРА і надалі сподівалися на радянську підтримку і допомогу.

Слабкість режиму М. Наджибулли і його повна залежність від СРСР зумовила те, що генеральна лінія, сформульована ще до вторгнення військ – за жодних обставин «не втратити Афганістан» – залишалася панівною в радянській політиці. Виведенню військ перешкоджала і відсутність консенсусу в радянському керівництві щодо подальших кроків в Афганістані загалом і виведення військ зокрема та повне несприйняття таких перспектив афганськими марксистами. М. С. Горбачов пояснював цю ситуацію у своїх мемуарах: «Зараз нерідко запитують: а чому Горбачов не припинив війну одразу, в 1985 р.? Потрібно було: виробити єдину позицію в радянському керівництві; забезпечити узгоджені дії з керівництвом Афганістану (це було найскладнішим); нарешті, створити зовнішні умови виведення військ, оскільки в афганські події були втягнуті й інші держави»¹³⁴⁶. М. Наджибулла і його оточення всіляко переконували Кремль, що виведення радянських військ означатиме поразку НДПА і «Квітневої революції», перетворення Афганістану на прозахідну ісламську державу. Е. А. Шеварднадзе згадував, як після кількох зустрічей з М. Наджибуллою і обговорення перспектив виведення військ міністр закордонних справ ДРА А. Вакіль у Женеві заявив: «Я нічого не знаю про виведення армії. Я категорично проти. З цим Афганістан ніколи не погодиться». М. Наджибулла за наполяганням М. С. Горбачова зателефонував міністрові і розтлумачив йому, що питання про виведення радянських військ уже було вирішене¹³⁴⁷. Утім навіть після підписання Женевських угод сам

1345 Шишов А.В. Указ. соч. – С. 466.

1346 Горбачев М. С. Размышления о прошлом и будущем. – СПб, 2002. – С. 230–231.

1347 Шеварднадзе Э. А. Указ. соч. – С. 95.

М. Наджибулла неодноразово звертався до радянських керманічів з проханням відтермінувати їх виведення або ж залишити їх частину в Афганістані [більш докладно 5.2].

У Політбюро ЦК КПРС також не всі поділяли установку М. С. Горбачова на виведення військ. У радянській політиці значну роль продовжували відігравати люди з «військовим складом розуму»¹³⁴⁸. Приблизно на початок 1987 р. у радянському політичному й військовому керівництві сформувалися кілька «фракцій», члени яких мали відмінні погляди на можливу подальшу політику СРСР в Афганістані. Військова верхівка (С. Ф. Ахромєєв, В. І. Варенніков) і деякі посадовці з МЗС (Г. М. Корнієнко) наполягали на негайному виведенні військ, на спробах переконати НДПА поступитися частиною влади і сформувати коаліційний уряд. Міністр закордонних справ Е. А. Шеварднадзе і заступник (з 1988 р. – Голова КДБ) В. О. Крючков були за продовження «рятувати» режим М. Наджибулли всіма можливими засобами з військовими включно. Завідувач Відділу пропаганди ЦК КПРС О. М. Яковлев обстоював ідею «афганізації» війни, тоді як сам Генеральний секретар – «поступової афганізації». При цьому М. С. Горбачов надав майже повну свободу дій в афганському питанні Е. А. Шеварднадзе і В. О. Крючкову¹³⁴⁹. Саме вони були головними ініціаторами бутафорних реформ в Афганістані й «обрання» М. Наджибулли Президентом з тим, щоб максимально зміцнити його позиції на майбутнє, після виведення військ.

Відсутність одностайності серед кремлівських можновладців суттєво ускладнювала і без того непросту ситуацію в Афганістані й у радянській зовнішній політиці. Слід усе ж віддати належне М. С. Горбачову, який послідовно відкидав будь-які ініціативи, які загрожували зриву Женевського переговорного процесу, а після підписання Угод – встановленого графіку виведення військ з Афганістану [більш докладно 4.4; 5.2]. Це розумілося ним як ключ до реалізації «нового політичного мислення», налагодження діалогу з Заходом, врегулювання складних міжнародних і безпекових проблем і реформування країни в рамках «перебудови». Водночас М. С. Горбачов був продуктом радянської політично-ідеологічної системи і бачив врегулювання афганської проблеми лише шляхом

1348 Земцов И., Феррар Д. Указ. соч. – С. 240–242.

1349 Ковальков О. Л. Позиція радянського керівництва... – С. 121.

виведення військ. До кінця свого перебування при владі він не припускав думки про можливість припинення підтримувати кабульський прорадянський режим навіть тоді, коли «соціалістичний табір» розвалювався на очах¹³⁵⁰. Це також відповідало принципам «нового політичного мислення». М. С. Горбачов неодноразово підкреслював, що «соціалізму немає потреб відмовлятися ані від своїх принципів, ані від своїх ідеалів»¹³⁵¹.

Після тривалих дискусій, консультацій і перемовин 1 лютого 1988 р. Політбюро ЦК КПРС ухвалило «План виведення радянських військ з Афганістану», розроблений міністерством оборони, КДБ, міністерством закордонних справ під керівництвом Комісії Політбюро по Афганістану. З Афганістану мали бути виведені 109 тис. солдатів і офіцерів, 513 літаків і вертольотів, близько 30 тис. одиниць бойової техніки й автомобілів. Початок виведення залежав від результатів перемовин у Женеві (у випадку вчасного підписання Угод виведення мало початися 15 травня 1988 р.), а завершити його мали до 15 лютого того ж року. На першому етапі (15 травня – 15 серпня) планували вивести більшість військ із регіонів країни, залишивши частину військ у Кабулі для захисту уряду М. Наджибулли і радянських представників і для прикриття траси Кабул–Термез. На другому етапі передбачалось у перші три місяці (до 15 листопада) радянські війська не виводити, що мало посилити позиції уряду Афганістану. У разі зриву переговорів у Женеві війська мали почати виходити з Афганістану в червні 1988 р., а саме виведення мало відбутися продовж 7–7,5 місяців в три етапи. За обох варіантів останніми мали залишити Афганістан прикордонники (понад 8 тис. бійців)¹³⁵². Після підписання 14 квітня 1988 р. Женевських угод цей план став важливою складовою їх реалізації.

Оголошення М. С. Горбачовим у межах «перебудови» «гласності» позначилося на певній корекції підходів до висвітлення подій в Афганістані в радянських ЗМІ, публіцистиці і науковій літературі. Серединою 1985 р. датована таємна записка керівників Відділу зовнішньополітичної пропаганди (Л. М. Замятін) і Відділу

1350 Ковальков О. Л. Позиція радянського керівництва... – С. 123.

1351 Польшов М. Ф. М. С. Горбачев и новое политическое мышление: истоки, основные идеи, результаты // Новейшая история России. – 2012. – №2. – С. 139–140.

1352 Выписка из протокола №114 заседания Политбюро ЦК КПСС «О плане вывода советских войск из Афганистана». – 1 апреля 1988 года: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/ext_files/Afganistan/1988.04.01.Extract-from-Politburo-Protocol-on-Afganistan.pdf. –

Арк. 2–5.

адміністративних органів (М. І. Савінкін) ЦК КПРС «Про публікації в засобах масової інформації матеріалів щодо дій обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані». Додаток до Записки, підписаний начальником Генерального Штабу ЗС СРСР маршалом С. Ф. Ахромєєвим, першим заступником міністра закордонних справ Г. М. Корнієнком і заступником Голови КДБ В. О. Крючковим, містив вичерпний перелік дозволеного до друку чи озвучення на радіо і по телебаченню. Дозволялося висвітлювати повсякденне життя, тактичні навчання (не вище батальйону) радянських військ, залучення авіаційної техніки й автотранспорту для перевезень вантажів місцевому населенню і виділення бойових підрозділів для супроводження колон і охорони окремих об'єктів, роботу радянських фахівців з надання допомоги афганським військовим в освоєнні бойової техніки, роботу радянського військового шпиталю з надання медичної допомоги місцевому населенню, пораненим афганським і радянським військовослужбовцям. Відтоді можна було писати про вимушене застосування окремими бійцями чи підрозділами зброї при виконанні перелічених вище обов'язків, про окремі одиничні випадки (не більше одного на місяць) поранень чи загибелі радянських воїнів без наведення свідчень про участь підрозділів і частин, в яких вони служили, в бойових діях. Дозволялося також писати про нагородження солдатів і офіцерів радянськими й афганськими урядовими нагородами, передусім званням Героя Радянського Союзу, з відзначенням їхніх мужності і героїзму, але без показу конкретної бойової діяльності, яка послугувала підставою для такого нагородження. Документ містив розпорядження і надалі публікувати контрпропагандистські матеріали, які мали «розвінчувати фальсифікації західних ЗМІ»¹³⁵³.

Ці рішення регламентували висвітлення війни в Афганістані до кінця існування СРСР. Порівняно з постановою від 27 грудня 1979 р. цензурні лещата були дещо послаблені, проте насправді повна брехня змінилася напівправдою. Але ті шпаринки, які містила Записка, уможливили поступове творення такої версії афганської війни, яка наближалася до реальної. Нехай і незначне послаблення цензурних обмежень змінило змістову й інформаційну наповненість публікацій, присвячених Афганістану. Утім офіційне тлумачення політики СРСР у цій країні, тиражоване науковими працями, фактично не змінилось і базувалося на сформульованих на початку 1980-х рр. положеннях.

1353 Цит. за: Ляховский А. А. Указ. соч. – С. 296–298.

Мало змінилися і висловлювання військового і політичного керівництва на тему Афганістану. Попри це, до публіцистики почали дозовано потрапляти частинки правди про ті події.

Виявилось, що радянські воїни в Афганістані не лише розвозили по кишлаках мішки з провіантом і висаджували «алеї дружби». Тенденцією ставала героїзація війни в Афганістані, а публікації, присвячені їй, були не стільки інформативними, скільки патріотично-виховними. Головними ідеями були відданість «інтернаціональному обов'язку», безкорисливість служіння Вітчизні навіть за її межами, очевидність переваг радянської системи військово-патріотичного виховання тощо¹³⁵⁴. В одній такій роботі йшлося, що в Афганістані радянські солдати не лише дорослішали і мужніли (що неминуче на війні), але й «серцем сприймали поняття про обов'язок, відданість, любов до Батьківщини»¹³⁵⁵. В іншій, поряд із пафосним обґрунтуванням «інтернаціонального обов'язку» і прикладами безкорисливої допомоги «шураві» мирним афганцям, було чимало згадок про їх їхню «бойову діяльність». Один ліг на гранату, врятувавши товаришів, інший у бою закрити собою командира. Щоправда, ці епізоди були доволі однотипними: супроводжували колону з «мирними» вантажами до віддаленого кишлаку, засідка... Зі сторінок книги поставали герої тієї війни: Р. Аушев, В. Задорожний, О. Стовба, М. Чепік¹³⁵⁶.

У ті роки вийшли кілька книг, присвячених загиблим «афганцям», Героям Радянського Союзу лейтенанту О. Стовбі з Дніпродзержинська¹³⁵⁷ і сержанту-десантнику, білорусу М. Чепіку¹³⁵⁸. Вони були адресовані молоді й претендували на жанр документальної біографії. Проте окрім дитячих і юнацьких фото військовослужбовців, яких вміщено більш ніж достатньо, власне історії там немає. Скажімо, в якому підрозділі, в якій провінції і коли служив в Афганістані О. Стовба – жодного слова. М. Чепік також

1354 Напр.: Выполняя интернациональный долг / Сост.: В. Н. Овсянников, А. Б. Соловьев. – М., 1986; Карачаров Ю. Г. В стране пылающего солнца: Из афганских записок журналиста. – Горький, 1986.

1355 Боль моя – Афганистан. Сборник / Сост. П. К. Шульков, П. П. Сенкевич. – Красноярск, 1989. – С. 41.

1356 Студенкин П. А., Тараненко И. И. Горячая земля: советские воины в ДРА. – М., 1986.

1357 Дмитренко А. М. Александр Стовба. – М., 1986.

1358 Бочаров Г. Поле жизни. – М., 1985; Бочаров Г. Н. Подвиг Николая Чепика. – М., 1986.

проходив службу «в одному з підрозділів в одній з провінцій». Загибель обох подана як трагічна випадковість, як річ, абсолютно не типова для «Афгану».

Ці й подібні книги були спрямовані на військово-патріотичне виховання радянської молоді. У біографії О. Стовби провідною стала ідея спадковості поколінь: дід воював, батьки – звичайні робітники. Хлопцем Сашко займався спортом, мріяв про кар'єру військового. Черговий образ зразкового радянського юнака. Такі книги сповна відповідали ідеї героїзації війни в Афганістані, притаманній першим рокам «перебудови». Показ війни через окремі героїчні епізоди за участю радянських і афганських солдатів присутній у більшості публікацій. Таким був збірник спогадів і листів, укладений І. М. Диніним¹³⁵⁹. Автор вступної статті «За справу священну. Справедливу справу» до іншого збірника військовий комісар Дніпропетровської обл. генерал-майор С.Г. Скачко сакралізував саме поняття «інтернаціоналіст», апелюючи до Китайської революції 1925–1927 рр. і Громадянської війни 1936–1939 рр. в Іспанії. Місія бійців ОКРВ аналогічна, тож завданням сучасників було пам'ятати «про тих, хто віддав своє життя за торжество Квітневої революції в Афганістані, хто допомагав народу цієї дружньої країни відбивати об'єднаний наступ міжнародної і внутрішньої реакції, яка мала на меті зруйнувати її»¹³⁶⁰.

У репортажі про перебування в Афганістані Г. М. Бочарова (1987 р.) містились описи радянських застав і гарнізонів, ішлося про бої, як локальні і «випадкові», так і за участю великих підрозділів. Автор писав не лише про поранених, але й загиблих радянських воїнів, не називаючи ані військових частин, ані прізвищ¹³⁶¹. Є. І. Бессчастнов написав про дванадцятьох Героїв Радянського Союзу, випускників Сизранського вищого військового авіаційного училища, які здобули ці нагороди в афганському небі¹³⁶².

Одним із провідних мотивів публікацій років «перебудови» стало ототожнення війни в Афганістані з Великою Вітчизняною, а ветеранів-«афганців» – з ветеранами війни 1941–1945 рр. Прикладом такої пафосної публіцистики була серія нарисів київського

1359 Динин И. М. После Афганистана: «Афганцы» в письмах, документах, свидетельствах очевидцев. – М., 1990.

1360 В горах Афганистана / Сост. Р. Н. Суворов. – Днепропетровск: Промінь, 1988. – С. 4.

1361 Бочаров Г. Н. Был и видел (Афганистан, 1986 год). – М., 1987.

1362 Бессчастнов Е. И. В небе Афганистана: Рассказы о героях. – Куйбышев, 1990.

журналіста А. М. Штунюка. Він писав: «В Афганістані йшла війна. Війна неоголошена, тиха, нічна – не така, яка б відповідала сучасному рівню воєнної техніки, але від того – не менш кривава. Там воювали і гинули радянські хлопці. Наші товариші, сусіди, брати, сини...» «Їхнє покоління тільки вступало в доросле життя. Настав час синів. Час, що поставив на їхньому шляху випробування, які долали вчорашні школярі з честю й гідністю. Вони виконали свій обов'язок – військовий, інтернаціональний». «Поверталися додому, відслуживши строкову в Афганістані, сини. І поверталися зовсім не такими, якими їх пам'ятали. Що міцнішими фізично – зрозуміло, що змужнілі – природно, що більш палкі, безкомпромісні – теж не дивно: там, на війні, набачилися, пережили всього, не пасували й перед смертю. Вражала сила їхньої громадської позиції, їхнє гостро розвинуте відчуття правди і неправди, їхнє нестримне прагнення працювати на перебудову, на оновлення рідної країни. Якщо чесно, такими ми їх і чекали звідти»¹³⁶³.

З'являлись публікації, присвячені закритій до цього темі – проблемі афганського полону. «Новое время» у 1988 р. розповіло історію рядового А. Паттаханова, водія бензовозу, на той час уже звільненого з полону¹³⁶⁴. В іншому номері того журналу цю проблему розвинув Генеральний Прокурор СРСР О. Я. Сухарев. Вперше озвучені цифри – 312 полонених на початок 1988 р., з посеред яких 16 офіцерів (переважно лейтенанти і старші лейтенанти). За його словами, факти полону радянських військовослужбовців в Афганістані були відомі з 1980 р. «Але ми тоді, на жаль, не повністю усвідомлювали всіх трагічних наслідків, нелюдських умов, в яких можуть опинитися наші хлопці. Сподівалися на їхнє повернення на основі загальноприйнятих домовленостей, загальновизнаних гуманних правил» – непереконливо говорив Генпрокурор. Тут же згадано повстання радянських полонених у Пакистані навесні 1985 р. [див. 5.3]¹³⁶⁵

Утім щонайменше до виведення військ з Афганістану в Радянському Союзі не наважувалися виходити за рамки встановлених правил, тож для внутрішнього споживача влада формувала спотворену картину подій в Афганістані. Це була важлива

1363 Штунюк А. М. Час синів. – К., 1988. – С. 4.

1364 Иваненко В. 105 дней в плену // Новое время. – 1988. – №28. – С. 28.

1365 О судьбе советских военнопленных. Генеральный прокурор СССР А. Сухарев // Новое время. – 1988. – №29. – С. 10–11.

складова політики горбачовського керівництва, яка тлумачила афганську проблему винятково з військового погляду: СРСР захищав афганську революцію від агресії зовні, і загибель радянських воїнів «за річкою» була трагічною, проте неминучою реальністю. Важливо, що війну потрохи стали називати саме «війною», проте її зображення залишалося далеким від правди. Насправді у перші роки «перебудови» і «гласності» повна брехня про Афганістан змінилася напівправдою. Проте і це готувало ґрунт для великого числа викривальних праць про Афганістан, які з'явилися уже після виведення військ.

Зусиллями цієї інформаційно-пропагандистської кампанії у 1985–1988 рр. сприйняття радянським суспільством війни в Афганістані змінилося з попередньої «невідомої війни» на «героїчну війну»¹³⁶⁶. Кремлівська пропаганда малювала офіційний образ воїна-«афганця» – звитязного, жертвовного, вірного продовжувача традицій ветеранів попередніх воєн, передусім Великої вітчизняної. Ветеранів Афганістану запрошували на зустрічі з молоддю до шкіл і будинків культури, з трудовими колективами на підприємства. Афганська війна стала частиною системи військово-патріотичного виховання. У ці роки усе частіше вшанували пам'ять загиблих в Афганістані радянських військовослужбовців. 3 листопада 1987 р. у дворі Дніпродзержинської середньої школи №20 був відкритий перший в УРСР пам'ятник воїну-«афганцю» з написом: «Олександр Іванович Стовба – поет, воїн-інтернаціоналіст». Біля середньої школи №5 м. Шепетівки висадили алею імені Віктора Длужневського¹³⁶⁷. У різних союзних республіках організували спортивні змагання на честь воїнів-«афганців». У Мінгечаурі (Азербайджанська РСР) проводився турнір самбістів імені Рустама Кахраманова, у Сімферополі – всесоюзний юнацький турнір з настільного тенісу пам'яті Героя Радянського Союзу Олександра Богданова, у Севастополі – змагання з кульової стрільби пам'яті Сергія Іванова. Щоправда, подекуди спосіб вшанування загиблих «афганців» був таким, якого, напевне, не могло бути в жодній іншій країні світу. Залізничними коліями Рівненщини курсував дизель-тягач імені

1366 Рубцов Ю. В. «Афганский синдром»: советское общество и война в Афганистане // Война и общество в XX в.: в 3 кн. – Кн. 3. Война и общество в период локальных войн и конфликтов второй половины XX века. – М., 2008. – С. 440.

1367 Килимник Ю. В. Подвиг и память: Размышления о воспитании молодежи на примере жизни воинов-интернационалистов. – К., 1990. – Сс. 37, 45.

сержанта-десантника Анатолія Кушнерова. Маршрутом Рівне–Тернопіль їздив міжміський автобус імені капітана Костянтина Прокопчука. Іменем Героя Радянського Союзу Олександра Мироненка було названо супертраулер. Стало модним оголошувати іменні поля: поле №9 імені Володимира Болдусєва радгоспу «Червона Баштанка» на Миколаївщині, імені Олексія Гашенка в Недригайлівському районі Сумщини, імені Абдираїма Саматова в узбецькому бавовняному радгоспі «Сурхан» тощо¹³⁶⁸.

Водночас, більшість громадян СРСР так і не зрозуміли ані тієї війни, ані її ветеранів. Ставлення до них з боку влади також було суперечливим. Варто згадати, як 2 серпня 1988 р., у День повітрянодесантних сил СРСР, міліція розіграла демонстрацію «афганців» на Арбаті під час їхнього руху до Вічного вогню. Це чи не найбільш повно ілюструє суперечливість і непослідовність тих змін, які відбувалися в Радянському Союзі в роки «перебудови». Сама ж афганська проблема і її розвиток у ці роки засвідчили, як багато старого, радянського, було в «новому політичному мисленні».

Отже, радянське партійно-політичне керівництво продовж 1980-х рр. послідовно рухало Афганістан на шляху соціалістичного експерименту. Корекції підлягала лише комбінація складових політики СРСР щодо ДРА. Від середини 1980-х рр., зі зміною радянського керівництва, початком «перебудови» і оголошення «нового політичного мислення» у зовнішній політиці в тактиці СРСР в афганському питанні сталися деякі зміни. По-перше, М. С. Горбачов оголосив безальтернативним курс на виведення військ з Афганістану. По-друге, було дещо послаблено цензурні лещата, що позначилося на висвітленні тих подій у Радянському Союзі. Однак стратегічна мета – за будь-яку ціну підтримувати режим НДПА і рухати його на шляху «соціалістичної орієнтації» – лишалася без змін.

Таким, чином, у 1980–1988 рр. ДРА лише формально була суверенною державою. Вона перебувала під зовнішнім управлінням, яке Кремль здійснював через апарат радників і 100-тисячний військовий контингент. Вони були вирішальним фактором утримання режиму НДПА при владі.

В умовах військової окупації СРСР реалізовував у ДРА політику «соціалістичної орієнтації», яка зводилася до реалізації таких принципів: 1. зосередження влади в руках «революційно-

¹³⁶⁸ Килимник Ю. В. Указ. соч. – С. 42–43.

демократичної» («авангардної») партії при поступовій еволюції останньої до «марксистсько-ленінської»; 2. планове керівництво централізованою усупільненою економікою при офіційному співіснуванні державного, кооперативного і дрібного приватного секторів економіки; 3. створення важкої промисловості як основи незалежної економіки; 4. мобілізація мас як фактор економічного зростання; 5. планування і програмування зовнішньої торгівлі, яка в руках держави мала бути джерелом накопичення ресурсів для промислового розвитку; 6. вирішальна роль держави у творенні соціальної сфери: безкоштовної системи охорони здоров'я, освіти тощо; 7. формування соціальної бази для майбутнього будівництва соціалізму. Особливістю реалізації цієї політики в ДРА було те, що вона здійснювалася в умовах громадянської війни і військової окупації країни, а соціалістичні реформи охоплювали лише ті райони країни, які контролювали радянські війська.

Продовж 1980-х рр. політика СРСР щодо ДРА зазнавала тактичних змін, натомість стратегічно лишалася без змін. Москва послідовно і наполегливо підтримувала афганський режим і спрямовувала його розвиток шляхом «соціалістичної орієнтації». З початком «перебудови» і «нового політичного мислення» було переглянуто лише перелік методів і засобів цієї підтримки. М. С. Горбачов, оголосивши курс на виведення військ, дотримувався політики «за жодних обставин не втратити Афганістан».

РОЗДІЛ 4. МІЖНАРОДНІ АСПЕКТИ АФГАНСЬКОЇ КРИЗИ

4.1. Міжнародна реакція на радянську інтервенцію в ДРА

Світова спільнота здебільшого засудила радянську інтервенцію в Демократичну республіку Афганістан. Кремлівська пропаганда спробувала створити у середині країни видимість загальносвітової підтримки цієї акції, принаймні «прогресивною частиною людства». Продовж січня–лютого 1980 р. «Правда» рясніла репортажами про підтримку урядами і громадськістю різних країн зовнішньої політики СРСР загалом і його дій в Афганістані зокрема. Це могло створити у радянського обивателя ілюзію, що більшість країн схвалювали політику Москви, і що лише США та їхні поплічники, як годиться, піддавали її критиці. Насправді ж міжнародна реакція на військове вторгнення в ДРА була неочікувано жорсткою для кремлівського керівництва.

Закономірно негативною була реакція на події 25–27 грудня 1979 р. у Кабулі адміністрації президента США Дж. Картера. Вона була зумовлена не лише діями Москви в ДРА, але й іншими подіями кінця 1970-х рр. у країнах «третього світу». Квітневий переворот 1978 р. в Афганістані, Ісламська революція 1978–1979 рр. в Ірані, повалення проамериканського режиму А. Самоси в Нікарагуа в липні 1979 р. тощо створювали враження, що Штати втрачали контроль над ходом світових подій, виявляли слабкість на тлі посилення Москви¹³⁶⁹. Тому інтервенція СРСР у ДРА стала останньою краплею, яка породила до життя «доктрину Картера», згідно якої радянське вторгнення до Афганістану тлумачилося як просування до зони життєвих інтересів США¹³⁷⁰. Американські експерти і ЗМІ поділяли

1369 Гончар Б. М. Фактор регіональних конфліктів в процесі формування та реалізації політики США відносно СРСР в 70–80-і роки: авт. дис... док. іст. наук. – 07.00.03. – К., 1994. – С. 24–25.

1370 Дашкевич А. В. Еволюція системи доктринального забезпечення зовнішньої політики США повоєнного періоду: авт. дис... док. політ. наук. – 23.00.04. – К., 1998. – С. 15.

такі побоювання. «Голос Америки» і до цього був категоричним: «Афганістан межує з Китаєм, а на заході і півдні оточений Іраном і Пакистаном. Згідно з думкою військових експертів, радянські танки можуть дійти до Пакистану (не кажучи вже про кордони з Іраном) всього лиш за один день. А ці країни є військовим плацдармом США»¹³⁷¹. Тож жорстка реакція Вашингтона не забарилась.

Часто писали, що у Вашингтоні прогнозували зміну політики СРСР в Афганістані, і радянська інтервенція не стала для Штатів одкровенням. Більше того, в Білому домі і Пентагоні чекали на неї, сподіваючись, що Кремль зробить цей фатальний крок і отримає нарешті «свій В'єтнам»¹³⁷². Заступник З. Бжезінського Б. Одом, говорив, що в перші три тижні грудня 1979 р. у Вашингтоні у бік Москви навіть «собака не гавкала»: жодної заяви щодо дій СРСР, аби не насторожити Кремль і не дати підстав для відмови від майбутнього вторгнення¹³⁷³.

28 грудня Дж. Картер надіслав Л. І. Брежнєву листа. Президент США писав: «Хочу бути впевненим, що Ви повністю зважили всі наслідки радянських дій в Афганістані, які розглядаються нами як відверта загроза миру. Ви повинні зрозуміти, що ці дії... можуть стати поворотним моментом у наших довготривалих відносинах. Здійснені без попереднього обговорення з нами, вони, на наш погляд, є очевидним порушенням Основних принципів відносин, які ви підписали у 1972 р.» Дж. Картер категорично відкинув радянське обґрунтування своїх дій Москвою: «Мій уряд жодним чином не може прийняти переданого послу Уотсону 27 грудня роз'яснення радянського уряду про те, що радянські Збройні сили були надіслані до Афганістану на прохання керівництва цієї країни. Реальні факти виразно засвідчують, що ці самі радянські війська були використані для того, щоб повалити вже існуючий уряд Афганістану і нав'язати новий, який жорстоко стратив колишнього Президента і, судячи з повідомлень, його родину». На завершення Дж. Картер зауважував, що дії Москви загрожували підірвати «багаторічні зусилля з

1371 Цит. за: Олимпиаев А. Ю. Геополитические перемены на БСВ в 80–90-е годы и политика США. – М., 2002. – С. 23.

1372 Арунова М. Р. Афганская политика США в 1945–1999 гг. (Краткий очерк). – М., 2000. – С. 18–19.

1373 Рубцов Ю. В. Советский Союз в необъявленной войне в Афганистане (1979–1989 годы) // Новая и новейшая история. – 2009. – №1. – С. 58.

формування більш стабільних і продуктивних відносин між нашими двома країнами»¹³⁷⁴.

Л. І. Брежнєв у відповіді від 29 грудня (текст її було затверджено на засіданні Політбюро ЦК КПРС того ж дня¹³⁷⁵) звинуватив Дж. Картера у необ'єктивності й упередженій оцінці ситуації. Він повторив аргументи радянської сторони, наголосивши, що «прохання уряду Афганістану і задоволення цього прохання Радянським Союзом – це винятково справа СРСР і Афганістану»¹³⁷⁶. Л. І. Брежнєв звинуватив США у втручанні у внутрішні справи ДРА. Такий тон послань лідерів двох наддержав не міг не спровокувати загострення відносин між ними. Дж. Картер був обурений цією відповіддю і начебто сказав: «Простоного засудження недостатньо... Радянський Союз має заплатити за те, що він зробив. Ми маємо показати Радам, що вони не мають права вторгтися до сусідніх країн»¹³⁷⁷.

Як згадував З. Бжезінський, робота над виробленням «адекватної відповіді» на дії СРСР в Афганістані розпочалася 30 грудня 1979 р.¹³⁷⁸ Насправді вже 28 грудня співробітник Ради національної безпеки (РНБ) М. Бремент у меморандумі до З. Бжезінського обґрунтовував можливі заходи щодо СРСР з боку США¹³⁷⁹. 2 січня 1980 р. З. Бжезінський у меморандумі до Дж. Картера запропонував перелік можливих санкцій проти СРСР¹³⁸⁰. Того ж дня відбулося засідання РНБ, на якому після тривалих дискусій був прийнятий

1374 Hotline Message From President Carter to General Secretary Brezhnev. – Washington, December 28, 1979 // Foreign Relations of the United States, 1977–1980. Volume XII. Afghanistan. – Washington, 2018: <https://static.history.state.gov/frus/frus1977-80v12/pdf/frus1977-80v12.pdf> (далі – FRUS. – V. XII). – P. 318–319.

1375 Выписка из протокола №177 заседания Политбюро ЦК КПСС от 29 декабря 1979 г. «Об ответе на обращение президента Картера по линии прямой связи по вопросу об Афганистане»: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/12.29.1979%20PB%20extract.pdf.

1376 Hotline Message From General Secretary Brezhnev to President Carter. – Washington, December 29, 1979 // FRUS. – V. XII. – P. 320–323.

1377 Цит. за: Млечин Л. М. Холодная война: политики, полководцы, разведчики. – М., 2009. – С. 461.

1378 Brzezinski Z. Power and Principle. Memories of the National Security Adviser. 1977–1981. – NY, 1985. – P. 430.

1379 Memorandum From Marshall Bremont of National Security Council Staff to the President's Assistant for National Security Affairs (Brzezinski) and the President's Deputy Assistant for National Security Affairs (Aaron). – Washington, December, 28, 1979 // FRUS. – V. XII. – P. 314–317.

1380 Memorandum From the President's Assistant for National Security Affairs (Brzezinski) to President Carter. – Washington, January, 2, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 364–369.

меморандум¹³⁸¹, який містив перелік заходів із 26 пунктів. Щодо Договору ОСО-2 йшлося, що це питання залишалось важливим, проте на голосування в Сенаті його ставити не слід (п. 1). Ухвалили скоротити радянську дипломатичну місію й обмежити офіційні поїздки радянських посадовців до США (п. 4), призупинити підготовку до відкриття генеральних консульств у Києві і Нью-Йорку (п. 5), ускладнити процедуру відкриття віз для радянських офіційних осіб (п. 9), скоротити представництва радянських ЗМІ в Сполучених Штатах (п. 10). Меморандум містив позиції, які були покликані обмежити соціально-економічні контакти між обома державами. Скасовувалися засідання спільного комітету з сільського господарства, заплановане на січень у Москві, і засідання спільного комітету з охорони здоров'я, заплановане на лютий там же (п. 13). Обумовлювалося скорочення американського експорту до СРСР (п. 18) і радянського імпорту до Штатів (п. 19). Щодо запланованої на літо 1980 р. Олімпіади у Москві йшлося: «Наші європейські союзники ставлять питання, чи варто нам брати участь в Олімпійських іграх у Москві. Приймаючи рішення, ми вивчимо проблему і розглянемо позиції інших країн». Ухвалили не визнавати режим Б. Кармаля й обмежити офіційні контакти з ним (п. 7). Пропонувалося також посилити тиск на міжнародні фінансові організації, які надавали ДРА допомогу, з тим, щоб припинити її (п. 25). Наостанок ішлося про посилення військової співпраці з Пакистаном (п. 26). Документ підписав радник з національної безпеки президента США Дж. Картера З. Бжезінський.

4 січня під час виступу по американському телебаченню Дж. Картер підтвердив відкладення розгляду питання про ратифікацію Договору ОСО-2 у Сенаті, згорання двосторонніх культурних і економічних програм з СРСР. 18 січня Білий дім остаточно вирішив бойкотувати літню Олімпіаду 1980 р. у Москві. Як пояснював З. Бжезінський, це питання було принциповим: Кремль мріяв зробити її найбільш успішною в історії, а без участі спортсменів із США вона мала перетворитися на фарс¹³⁸². 8 січня

1381 Minutes of a National Security Council Meeting. – Washington, January 2, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 379–384; Memorandum From the President's Assistant for National Security Affairs (Brzezinski) to Secretary of States Vance and Secretary of Defense Brown. – Washington, January 2, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 392–394.

1382 Brzezinski Z. Op. cit. – P. 433.

1980 р. в інтерв'ю «Сі-Бі-Ес» радник президента сказав, що «СРСР має заплатити високу політичну й економічну ціну за вторгнення до Афганістану»¹³⁸³. Того ж дня США заборонили видачу ліцензій на продаж до СРСР високих технологій, а ті, які були видані раніше (майже на 150 млн. дол.), були заборонені до продажу. До «технологічних» санкцій згодом приєдналася Європа й Японія¹³⁸⁴. Це завдало відчутного удару по радянській економіці, передусім по військово-промислому комплексу.

Антирадянським було щорічне послання Дж. Картера до американської нації «Про становище в країні» 23 січня 1980 р. Президент погрожував застосувати проти СРСР усі засоби з військовими включно в разі, якщо дії Москви дестабілюють ситуацію в зоні Перської затоки. У США оголосили набір резервістів, а з Москви відкликали посла Т. Уотсона¹³⁸⁵. За словами посла А. Ф. Добриніна, у США розпочалася справжня антирадянська істерія¹³⁸⁶. Прикладом може бути номер журналу «Ньюсуік» за 14 січня 1980 р., повністю присвячений радянській інтервенції в ДРА. Епіграфом спецвипуску стали слова «Назад до “холодної війни”». На обкладинці розмістили фото бойової машини піхоти і підпис: «Радянська бронетехніка в Кабулі». Тоді Афганістан уперше був названий «радянським»¹³⁸⁷. Орієнтована на західноєвропейського читача «Інтернешнл геральд трібьун» продовж січня 1980 р. 107 публікацій присвятила Афганістану, ще в 92 статтях афганська криза згадувалася принагідно¹³⁸⁸. У Білому домі утім зауважували, що США виступали проти дій СРСР в Афганістані і не прагнули повалити радянську систему¹³⁸⁹. Так само багато аналітиків говорили про важливість збереження «розрядки».

1383 Цит. за: Иващенко А. С. Политика США в отношении кабульского режима (декабрь 1979 – февраль 1989 гг.) // Восток. – 1994. – №6. – С. 60.

1384 Рабуш Т. В. Санкции США против СССР, их итоги и последствия (на примере антисоветских санкций 1980 года) // Вестник Сев. (Арктич.) федер. ун-та. Сер.: Гуманит. и соц. науки. – 2016. – №6. – С. 46.

1385 Добрынин А. Ф. Сугубо доверительно. Посол в Вашингтоне при шести президентах США (1962–1986). – М., 1996. – С. 459–462.

1386 Там же. – С. 459.

1387 Newsweek. – 1980. – January, 14.

1388 Гай Д., Снегирев В. Вторжение. Неизвестные страницы необъявленной войны. – М., 1991. – С. 169.

1389 Telegram From the Embassy in Soviet Union to the Department of States. – Moscow, February 5, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 555.

США не визнали режим Б. Кармаля. У листопаді 1980 р. представник США в ООН Д. Макгенрі заявив, що він «не представляє і не може представляти народ Афганістану». Офіційно дипломатичні відносини між країнами розірвані не були, але США скоротили свій дипкорпус у Кабулі до п'яти–шести співробітників, шести охоронців і персоналу зв'язку¹³⁹⁰. Італія і ФРН відкликали своїх послів з Кабула¹³⁹¹, а всі члени НАТО й ЄЕС відмовилися від контактів з новою владою¹³⁹². США припинили економічну допомогу ДРА у вигляді пільг чи преференцій. У зверненні до Конгресу 27 березня 1980 р. Дж. Картер мотивував це ускладненням доступу американських товарів на афганські ринки і відзначив, що після виведення радянських військ США повернуться до питання про відновлення преференцій. Експорт США в ДРА скоротився з 21 млн. дол. у 1979 р. до 14,2 млн. дол. у 1980 р. і до 3,9 млн. дол. у 1985 р. Імпорт із ДРА до США впав до позначки 4,1–4,9 млн. дол.¹³⁹³ Союзники США також заморозили всі види двосторонньої співпраці і допомоги ДРА.

Радянська інтервенція в ДРА зумовила перегляд політики США щодо афганського руху опору. 26 грудня 1979 р. З. Бжезінський у меморандумі до Дж. Картера виклав думку, яка визначила стратегію США в афганській кризі: зробити все, щоб опір повстанців тривав якомога довше. Він радив збільшити фінансування «Програми прихованих дій», почати надавати моджахедам зброю, переглянути політику щодо Пакистану і Китаю¹³⁹⁴.

ЦРУ в той час керувалося принципом не постачати до зон конфліктів зброю, походження якої можна було б пов'язати із США¹³⁹⁵. У випадку з Афганістаном це могли бути лише радянські зразки зброї. США мали на складах незначні її запаси, тож важливо було знайти додаткові джерела її отримання у потрібній кількості. 27 грудня на засіданні Президентського комітету йшлося, що слід було обмежуватись тими зразками, які були на озброєнні ЗС ДРА.

1390 Иващенко А. С. Указ. соч. – С. 61.

1391 Minutes of a National Security Council Meeting. – Washington, January 2, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 378.

1392 Telegram From the Department of States to the Embassy in China. – Washington, January 5, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 403.

1393 Иващенко А. С. Указ. соч. – С. 63–64.

1394 Memorandum From the President's Assistant for National Security Affairs (Brzezinski) to President Carter. – Washington, December, 26, 1979 // FRUS. – V. XII. – P. 267.

1395 Крайл Д. Война Чарли Уилсона. – М., 2008. – С. 19.

Поставки зброї моджахедам були можливі лише через Пакистан. С. Тернер запропонував виділити на «Програму» 10 млн. дол., але для цього потрібно було заручитися згодою Конгресу. Кошти погодилася надати Саудівська Аравія, проте, як сказав директор ЦРУ, вона «хоче бачити колір наших грошей». За словами заступника С. Тернера Ф. Карлуччі, «ця зброя не допоможе моджахедам захопити країну, вона лише ускладнюватиме життя Радам»¹³⁹⁶. Це ж питання обговорювали на засіданні РНБ 28 грудня. На ньому остаточно ухвалили розпочати підтримувати повстанців зброєю, проте із застереженням, що ця допомога не мала породжувати сподівань на перемогу моджахедів. Адже якщо стратегічне завдання США – виведення радянських військ (Дж. Картер) – було недосяжним, то слід було домогтися, аби СРСР заплатив за Афганістан якомога вищу ціну (З. Бжезінський)¹³⁹⁷.

Відтоді афганська проблема стала частиною політичного життя США. Серед найважливіших міжнародних проблем під час виборів 1980 р. було розчарування американської громадськості цілковитим безсиллям США перед радянською збройною експансією в Афганістані¹³⁹⁸. Вона допомогла Штатам вийти з-під впливу «в'єтнамського шоку», змінила суспільні настрої. Тож логічною стала перемога кандидата, який оперував відверто антирадянською риторикою і критично ставився до «розрядки». Радянсько-американські відносини дедалі погіршувалися, що більш предметно розглядатиметься нижче.

Радянське вторгнення до Афганістану засудили інші західні країни. 10 січня 1980 р. про санкції проти СРСР заявив прем'єр-міністр Австралії Д. М. Фрезер. 18 січня британський уряд оголосив про призупинення надання СРСР кредитів на суму 1 млрд. 950 млн. ф. ст.¹³⁹⁹ Португалія заборонила Радянському Союзу вилов риби в 200-мильній зоні, скоротила квоту вилову риби з 450 до 75 тис. т.

1396 Minutes of a Presidential Review Committee Meeting. – Washington, December 27, 1979 // FRUS. – V. XII. – P. 286–289.

1397 Minutes of a National Security Council Meeting. – Washington, December 28, 1979 // FRUS. – V. XII. – P. 301–302.

1398 Овчаренко А. О. Зовнішньополітична стратегія адміністрації Р. Рейгана. – К., 2000. – С. 9; Вайсс М. Международные отношения после 1945 года. – М., 2005. – С. 222.

1399 Огороков А. Секретные войны Советского Союза. Первая полная энциклопедия. – М., 2008. – С. 171.

Було обмежено до мінімуму усі обміни і візити між СРСР і західними країнами¹⁴⁰⁰.

Утім позиція США й інших членів НАТО щодо афганської кризи не була одностайною. На Сесії Північноатлантичного Альянсу на початку січня 1980 р. Генеральний Секретар НАТО Й. Лунс говорив про важливість «солідарності й єдності рішень союзників». Міністри іноземних справ країн ЄЕС підтримали санкції проти Москви, оголошені США (зобов'язалися не компенсувати американські поставки продовольчого зерна, відмовилися продавати до СРСР масло) і погодилися розглянути питання про допомогу афганським біженцям на суму в 55 млн. дол., виробити індивідуальні санкції й обмеження. Проте голова уряду Франції заявив, що «надзвичайно нерозумно пожертвувати за кілька днів усіма перевагами розрядки». Позиція Бонна була такою ж обережною¹⁴⁰¹.

Багато писали, що санкції були радше емоційними і сьогоденними, що вони не зашкодили СРСР і, навпаки, вдарили по західному виробнику. Водночас М. С. Горбачов згадував, що зернове ембарго спричинило продовольчі труднощі в СРСР і спонукало Кремль до прийняття «Продовольчої програми»¹⁴⁰². А. С. Черняєв узимку 1980 р. писав: «Картер позбавив нас 17 млн. тон зерна (у Москві одразу ж щезли борошно і макарони), заборонив будь-який інший експорт... Заходи американців виявилися відчутними. Обкомам заборонили забій худоби. Колгоспи і радгоспи відповіли на це здаванням напівздохлих, виснажених безгодівлею тварин. Норми м'яса на 1981 рік визначені в 2 кілограми на душу. Це практично нуль. Це гірше, ніж у війну»¹⁴⁰³. Скоротились обсяги радянсько-американської торгівлі. Радянський експорт у США впав з 350 млн. руб. у 1979 р. до 151 млн. руб. у 1980 р. Імпорт же із США скоротився з 2,486 млрд. руб. до 1,315 млн. руб. Окрім пшениці, зменшилися поставки американських машин, обладнання, транспортних засобів (311,484 млн. руб. проти 442,236 млн. руб.), енергетичного обладнання (2,534 млн. руб. проти 20,339 млн. руб.),

---

1400 Черняєв А. С. Моя жизнь и мое время. – М., 1995. – С. 402.

1401 Звягельская И. Д. «Конфликтная политика» США на Ближнем и Среднем Востоке (середина 1970-х – вторая половина 80-х годов). – М., 1990. – С. 101–103.

1402 Горбачев М. С. Жизнь и реформы. – В двух книгах. – Кн. 2. – М., 1995. – С. 191–192.

1403 Черняєв А. С. Указ. соч. – С. 402.

обчислювальної техніки (1,807 млн. руб. проти 5,378 млн. руб.) тощо¹⁴⁰⁴. Утім Москві вдалося компенсувати брак американської пшениці збільшенням закупівель у Канаді (з майже 2 млн. т до майже 5 млн. т.) і особливо в Аргентині (на 13,5 млн. т.)¹⁴⁰⁵.

Напевне, найбільш болючим для кремлівського керівництва став бойкот XXII літніх Олімпійських ігор 1980 р. у Москві. З. Бжезінський закликав до цього Дж. Картера ще 2 січня 1980 р.¹⁴⁰⁶ Проте на засіданні РНБ того ж дня У. Кристофер зауважив, що це «жорстоко щодо американських спортсменів». З. Бжезінський наполягав на бойкоті, проте лише якщо до нього приєднаються й інші країни. Тоді ж бойкот Олімпіади пов'язали з зерновим ембарго – якщо схвалить одне, то слід схвалювати інше¹⁴⁰⁷. Однак якщо зернове ембарго було запроваджене одразу ж, то питання бойкоту Олімпіади ухвалили пізніше. На його важливості наголошували М. Бремент¹⁴⁰⁸, посол США в СРСР Т. Уотсон¹⁴⁰⁹. Зрештою, 12 квітня 1980 р. США офіційно оголосили про відмову від участі в Іграх «Москва-80»¹⁴¹⁰. Бойкот Сполучених Штатів підтримали 65 держав, серед яких Канада, Туреччина, Республіка Корея, Японія, Малайзія, ФРН, КНР. Деякі спортсмени з Великої Британії, Франції і Греції з дозволу своїх олімпійських комітетів взяли участь у змаганнях в індивідуальному порядку. 14 команд (Австралія, Андорра, Бельгія, Велика Британія, Нідерланди, Данія, Ірландія, Італія, Люксембург, Португалія, Пуерто-Ріко, Сан-Марино, Франція і Швейцарія) виступали під прапором МОК. Подія, яка в Москві розглядалася як потужний ідеологічний захід, виглядала буденною. Під час бесіди з М. Брементом перший

1404 Внешняя торговля СССР в 1980 г.: Стат. сб. – М., 1981. – С. 271–273.

1405 Там же. – Сс. 257, 260.

1406 Memorandum From the President's Assistant for National Security Affairs (Brzezinski) to President Carter. – Washington, January, 2, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 368.

1407 Minutes of a National Security Council Meeting. – Washington, January 2, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 381–382.

1408 Memorandum From Marshall Bremont of the National Security Council Staff to the President's Assistant for National Security Affairs (Brzezinski). – Washington, January 12, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 471.

1409 Telegram From the Embassy in Soviet Union to the Department of States. – Moscow, February 5, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 559.

1410 Address by Vice-President Mondale to the United States Olympic Committee «US Call for an Olympic Boycott». – April 12, 1980: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/123796>

секретар посольства СРСР у США О. О. Бессмертных зізнався, що саме бойкот Олімпіади найбільше роздратував Кремль серед усіх «афганських» рішень Білого дому. Він сказав, що рішення по Олімпіаді «породило відчуття національної образи у радянського населення»¹⁴¹¹.

Окрім США та їхніх західних союзників дії СРСР в Афганістані засудили інші країни. Співробітник радянського посольства у Пакистані В. Беляєв згадував юрби розлючених пакистанців на вулицях Ісламабада 28 грудня 1979 р. «Лише після нашого попередження пакистанської влади, що ми змушені будемо звернутися по допомогу до нашого уряду (від афгансько-пакистанського кордону до Ісламабада нашим танкам знадобилося б півтори години ходу) натовп був зупинений, не дійшовши до посольства»¹⁴¹². Лідер Пакистану генерал М. Зія уль-Хак послідовно висловлював неприйняття грудневих подій 1979 р. Ісламабад пішов на жорстку конфронтацію з новим кабульським режимом, надаючи всебічну підтримку афганській опозиції. На території Пакистану осіло близько 3,5 млн. афганських біженців, значна частина яких отримала політичний притулок. У країні виникли десятки таборів підготовки афганських «борців за віру», а в прикордонному з ДРА Пешаварі розмістилися штаб-квартири афганських опозиційних партій. Пакистан, таким чином, став головним плацдармом збройного опору проти режиму НДПА і радянських військ¹⁴¹³.

Пакистан був одним з ініціаторів жорстких міжнародних санкцій проти кабульського режиму, які об'єктивно зачіпали інтереси і престиж СРСР. У січні 1980 р. Ісламабад висунув вимогу скликати засідання Ради Безпеки ООН для обговорення афганського питання. «Правда» назвала включення його до порядку денного засідання Радбезу «провокаційною метушнею», а у своєму виступі представник СРСР в ООН О. А. Трояновський назвав розгляд «афганського питання» втручанням «у внутрішні справи суверенної країни – Афганістану і в галузь двосторонніх радянсько-афганських

1411 Memorandum of Conversation. – Washington, September 9, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 845.

1412 Беляєв В. Старая дружба не ржавеет. События в Афганистане и Пакистане // Москва. – 2002. – №2. – С. 149.

1413 Москаленко В. Афганская трагедия и Пакистан // Азия и Африка сегодня. – 2003. – №11. – С. 2–3.

відносин»¹⁴¹⁴. Така риторика навряд чи могла пом'якшити позицію радянських опонентів. Згодом Пакистан і Саудівська Аравія ініціювали скликання надзвичайної сесії Генеральної Асамблеї ООН для обговорення афганського питання.

Більшість мусульманських країн засудили радянську інтервенцію в ДРА. Для кожного мусульманина перебування армії «невірних» на території своєї (чи будь-якої іншої ісламської) країни є достатньою підставою для оголошення священної війни – джихаду. 17–22 травня 1980 р. в Ісламабаді за ініціативи Пакистану відбулася сесія Організації Ісламська Конференція. Ситуація в Афганістані була головним питанням порядку денного, а нова афганська влада навіть не була запрошена на це зібрання. Резолюція сесії була антиафганською й антирадянською водночас. Радянська інтервенція визначалася фактором, який обмежував суверенітет Афганістану і перешкоджав громадянам цієї країни вільно обирати політичний і соціально-економічний лад. Документ вимагав «невідкладного і беззастережного виведення всіх радянських військ, які перебували на афганській території», і недопущення з їх боку «пригноблення і тиранії щодо афганського народу та його синів, які ведуть справедливую боротьбу». Було призупинено членство ДРА в організації до врегулювання афганської кризи¹⁴¹⁵. МЗС Афганістану назвало обговорення «так званого афганського питання» на сесії ОІК втручанням у внутрішні справи країни і всі «прийняті рішення, спрямовані проти афганського народу», не визнало¹⁴¹⁶. За кілька місяців міністри закордонних справ держав-членів організації підтримали ініціативу Ісламабада про створення Комітету для врегулювання афганської кризи. До його складу увійшли міністри закордонних справ Пакистану, Ірану і Генеральний секретар ОІК. Пізніше до роботи комітету долучилися міністри закордонних справ Гвінеї і Тунісу¹⁴¹⁷. На конференції голів держав і урядів країн ОІК в Ет-Таїфі (Саудівська Аравія, 25–28 січня 1981 р.) утворили

1414 Провокационная возня // Правда. – 1980. – 7 января. – С. 5.

1415 Resolution № 19/11-P. The Situation in Afghanistan: <https://ww1.oic-oci.org/english/conf/fm/11/11%20icfm-political-en.htm#RESOLUTION%20No.%2019/11-P>

1416 Заявление МИД ДРА // Правда. – 1980. – 27 января. – С. 5.

1417 Sardar R. Soviet Intervention in Afghanistan and its Implication for Pakistan. – University of Massachusetts Amherst. – A Dissertation, 1985: https://scholarworks.umass.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2866&context=dissertations_1. – P. 109–113.

«Ісламський фонд» (2,3 млрд. дол.) для підтримки афганського опору¹⁴¹⁸.

Надалі Ісламабад неодноразово піднімав питання про радянську окупацію ДРА на різних міжнародних форумах. Так було на конференції міністрів закордонних країн, що не приєднались, у листопаді 1981 р. у Делі; на 37-й Сесії Комісії ООН з прав людини в лютому–березні 1981 р.; на засіданні Координаційного бюро Руху неприєднання в червні 1982 р. у Гавані; на Конференції голів держав і урядів країн, що не приєдналися, в березні 1983 р. в Делі¹⁴¹⁹. Це загострило афгансько-пакистанські відносини. Після січневої 1980 р. сесії ОІК у Кабулі й інших містах відбулись арешти пакистанських громадян і навіть затримання співробітників посольства. Пакистан відповів закриттям посольства у Кабулі і консульства в Кандагарі¹⁴²⁰. Афганська і радянська пропаганда мали Пакистан за «цапа-відбувайла» за антиурядові й антирадянські акції у ДРА, як це було після повстання «Аллах Акбар!»

Позицію Пакистану часто тлумачили з погляду на його проамериканську зовнішню політику. Утім реакція Ісламабада на Афганістан базувалася на внутрішніх мотивах. По-перше, це побоювання агресії з боку СРСР. Пакистанська влада не могла знати справжніх мотивів Москви, тож думка про можливе прагнення СРСР через Афганістан вийти до Індійського океану чи нафтоносних полів Близького Сходу непокоїла Ісламабад. По-друге, внаслідок «Саурської революції», а тим більше початку «другого її етапу», Пакистан був затиснутий між прорадянською ДРА, на території якої розмістилися сто тисяч радянських військ, і недружньою Індією, озброєною радянською зброєю. Наостанок, афганські біженці створили у Пакистані купу гуманітарних проблем і загрожували соціальною і політичною нестабільністю¹⁴²¹. Ісламабад потребував зовнішньої підтримки, і він знайшов її у Вашингтоні.

1418 Христофоров В. С. Политическое урегулирование афганской проблемы в контексте международных отношений в 1980-е гг. // Вестник Российского государственного гуманитарного университета. – 2014. – №18. – С. 119.

1419 Москаленко В. Н. Внешняя политика Пакистана (формирование и основные этапы эволюции). – М., 1984. – С. 256.

1420 Response to Request for Intelligence From the Acting Assistant Director for Joint Chiefs of Staff Support (name not declassified) to the Deputy Under Secretary of Defense for Policy (Murphy). – Washington, February 26, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 600.

1421 Чернышков А. В. Пакистан и его дилемма безопасности в 1979–1989 гг. // Известия Самарского Центра Российской академии наук. – 2013. – №1 (т. 15). – С. 150–151; Sardar R. Op. cit. – P. 118–121.

США також були зацікавлені у Пакистані. Рішення підтримувати афганських повстанців зброєю одразу ж наштовхнулося на труднощі. Найбільш суттєвою була неможливість прямих поставок і необхідність пошуку надійних посередників. Такими могли стати Саудівська Аравія і Пакистан. І якщо перша була готова підтримувати афганський опір після того, як це розпочнуть робити Штати, то Пакистан, який межував з ДРА, вимагав гарантій безпеки. На думку посла США в Пакистані А. Хаммеля, для цього слід було підтвердити чинність Договору 1959 р. і пообіцяти підтримку. Окрім військової, це мали бути економічна допомога, реструктуризація боргу, політична підтримка тощо. Цю думку поділяв З. Бжезінський. У меморандумі до Дж. Картера від 3 січня 1980 р. він писав, що для схиляння Пакистану до співпраці необхідно було розробити пакет допомоги, який можна було «розділити» з Саудівською Аравією. Проте на заваді цьому стояла прийнята в 1976 р. «поправка Симінгтона», яка забороняла США надавати економічну і військову допомогу країнам, які порушували умови ядерного нерозповсюдження.

Вирішенню цієї проблеми слугувала серія перемовин. 28 грудня 1979 р. Дж. Картер мав телефонну розмову з М. Зія-уль-Хаком. 1 січня 1980 р. «афганське питання» обговорювали на засіданні Ради НАТО. 4 січня відбулися консультації з послом КНР у США Чаєм Земіном і телефонна розмова посла Пакистану в США Султан-хана з З. Бжезінським. 7 і 8 січня міністр оборони США Г. Браун зустрівся з віце-прем'єром КНР Чень Бяо і Ден Сяопіном. 11 січня Президент США надіслав листа М. Зія-уль-Хаку, а наступного дня Дж. Картер, державний секретар С. Венс, його заступник У. Кристофер і З. Бжезінський зустрілись у Вашингтоні з міністром закордонних справ Пакистану А. Шахі. США заручилися підтримкою потенційних союзників. Проте А. Шахі, попри підтвердження чинності Договору 1959 р., лишився незадоволеним пропозиціями американської військової допомоги в розмірі 400 млн. дол.

На засіданні Спеціального координаційного комітету (СКК) 17 січня 1980 р. ухвалили створити «Консорціум» за участю інших країн задля надання військової допомоги Пакистану. Франція погодилася продати Ісламабаду літаки «Міраж», Саудівська Аравія обіцяла виділити 800 млн. дол., а С. Венс доручив спробувати залучити до співпраці Японію. Можливі поставки зброї Пакистану непокоїли Індію, тож посол США у Делі був змушений переконувати

індійців, що ця військова допомога матиме оборонний характер і не загрожуватиме безпеці країни.

Задля вироблення конкретних шляхів співпраці в афганському питанні до Пакистану і Саудівської Аравії відбула американська місія на чолі з У. Кристофером і З. Бжезінським. 2 лютого 1980 р. в Ісламабаді відбулися дві зустрічі американців з М. Зія-уль-Хаком. Наступного дня З. Бжезінський зустрівся з генералом А. А. Рахманом, керівником Міжвідомчої розвідки. Сторони обговорили можливі канали поставок зброї і погодилися, що допомога повстанцям залежала від їх об'єднання в альянс. 4 лютого У. Кристофер і З. Бжезінський в Ер-Ріяді зустрілися з принцом Саудом. Тоді вперше підняли питання про залучення до «Програми» Єгипту, який мав велику кількість радянської зброї. Того ж дня американці зустрілися з коронним принцом Фахдом. У звіті президенту З. Бжезінський назвав перемовини конструктивними. Він також радив Дж. Картеру переконати А. Садата, що його публічні виступи проти Саудівської Аравії могли бути шкідливими для «Програми»¹⁴²². Тож Пакистан став важливим учасником коаліції, яку сформувавши навколо засудження дій СРСР в Афганістані США.

Усе це відбувалося на тлі погіршення радянсько-пакистанських відносин. У середині 1980 р. на вимогу Ісламабада на третину було скорочено радянський дипкорпус у Пакистані. Радянським фахівцям, які працювали у країні в рамках торговельно-економічного співробітництва, відмовили у продовженні дозволу на перебування в країні. Скорочувалось двостороннє співробітництво в усіх сферах¹⁴²³.

30 грудня 1979 р. інтервенцію СРСР у ДРА засудив уряд Китайської Народної Республіки. Китай відмовився визнати новий кабульський режим і зберіг попереднє афганське посольство в Пекіні. Надалі КНР надавала масштабну допомогу моджахедам. Така жорстка позиція Китаю впливала з логіки радянсько-китайської конфронтації й антиіндійського альянсу з Пакистаном і цілком відповідала зміцненню співробітництва із США на ґрунті протистояння СРСР¹⁴²⁴. Радянське вторгнення до ДРА сприяло

1422 Ковальков О. Л. Підтримка афганського Руху Опору Адміністрацією Президента США Дж. Картера (1979–1980) // *Universum Historiae et Archaeologiae = The Universe of History and Archeology = Универсум истории и археологии*. – Дніпро, 2020. – Т.3 (28). – Вип. 1. – С. 169–170.

1423 СССР и Пакистан / Ред. кол. Г. Ф. Ким. – М., 1984. – С. 139–140.

1424 Охотников С. Перипетии афганской политики Пекина // *Азия и Африка сегодня*. – 2003. – №11. – С. 10.

подальшому американсько-китайському зближенню. 5–13 січня 1980 р. у Пекіні перебував міністр оборони США Г. Браун. Наслідком візиту стали домовленості про співпрацю в оборонній сфері, які передбачали обмін військовими делегаціями, сприяння США в модернізації китайської армії. США лібералізували експорт до Китаю американських технологій, а підписана 24 січня того ж року нова торговельна угода надала КНР статусу «найбільш дружньої нації» у торгівлі з США¹⁴²⁵.

Афганська криза вплинула на китайсько-пакистанські відносини. У січні 1980 р. Пакистан відвідав міністр закордонних справ КНР Хуан Хуа. Під час перебування в одному з таборів афганських біженців він відзначив «повне співпадання поглядів Китаю і Пакистану на небезпечний розвиток подій у світі й у регіоні»¹⁴²⁶. Відтоді Пакистан став для КНР «прифронтною державою», що значно активізувало співробітництво в усіх сферах, включно з пакистанською ядерною програмою. Водночас погіршилися і до того складні радянсько-китайські відносини. Коли у 1982 р. розпочалися політичні консультації між СРСР і КНР, радянські війська в ДРА були визначені китайською стороною як одна з трьох перепон, без усунення яких нормалізація двосторонніх відносин була неможливою¹⁴²⁷.

Так сформувалось ядро антиафганської й антирадянської коаліції держав. Радянська пропаганда серед головних ворогів афганської «революції» завжди визначала «американський імперіалізм», «китайський гегемонізм» і «пакистанську реакцію».

Засудив Кремль інший сусід Афганістану – Іран. Посол СРСР у Тегерані В. М. Виноградов згадував, як під час особистої зустрічі пробував переконати аятолу Р. Хомейні «з розумінням поставитися до цього тимчасового і вимушеного кроку»¹⁴²⁸. Той ввічливо не схвалив дії Москви, а надалі зайняв щодо Радянського Союзу й Афганістану більш жорстку позицію. 29 грудня 1979 р. Тегеран

1425 Бажанов Е. П. Движущие силы политики США в отношении Китая. – М., 1982. – С. 77–78; Место Китая в глобальной политике США / Отв. ред. В. П. Лукин. – М., 1987. – С. 155.

1426 Цит. за: Советская внешняя политика в годы «холодной войны» (1945–1985). Новое прочтение / Отв. ред. Л. Н. Нежинский. – М., 1995. – С. 474.

1427 Охотников С. «Афганская западня». Превратности политики Китая в Центральной Азии // Азия и Африка сегодня. – 2002. – №9. – С. 7.

1428 Виноградов В. М. Тегеран. 27 декабря 1979 года. Из воспоминаний советского посла // Восточный архив. – 2013. – №1 (27). – С. 88–89.

оголосив про закриття кордону з ДРА, а в серпні 1980 р. іранський духовний лідер закликав афганський народ скинути «сатанинську владу СРСР»¹⁴²⁹. Афганські події зумовили появу в лексиконі іранського ісламського керівництва визначення «малий сатана» щодо СРСР і суттєве погіршення ставлення іранців до Радянського Союзу і його громадян. Це підтвердили напад на будівлю радянської дипломатичної місії в Ірані 27 грудня 1980 р. і на Іранське товариство культурних зв'язків з СРСР 20 січня 1981 р.¹⁴³⁰ Іран прийняв понад мільйон біженців з ДРА і підтримував шіїтське крило афганської опозиції.

З-посеред арабських країн найбільш категоричну антирадянську й антиафганську позицію зайняли Саудівська Аравія й Єгипет. У січні 1980 р. саудівські улеми видали фетву про 2,5% закят на підтримку афганських моджахедів¹⁴³¹. Влада цієї країни мала радянську інтервенцію в ДРА за нову геополітичну загрозу з огляду на наявність прорадянських режимів на півдні Аравійського півострова (НДРЙ) і на Африканському Рогові (Ефіопія). Режим же А. Садата після підписання Кемп-Девідських угод гостро потребував «мусульманської легітимізації». Підтримка братів по вірі в Афганістані сповна відповідала цій меті і вписувалася до загальної політичної орієнтації Каїра на Вашингтон. Тож ці дві арабські країни у подальшому надавали значну підтримку афганській опозиції фінансами, зброєю і живою силою. Уже в кінці грудня 1979 р. до Афганістану прибули перші арабські добровольці, число яких зростало¹⁴³².

Заклики до згуртування умми для протидії агресії невірних проти мусульманської країни були почуті в усіх куточках ісламського світу. Так, ЦК партії «Сарекат Іслам» підштовхував уряд Індонезії до оголошення протесту проти радянської інтервенції і закликав через АСЕАН вимагати виведення радянських військ з Афганістану¹⁴³³.

1429 Советская внешняя политика в годы «холодной войны»... – С. 472.

1430 Пилипенко В. В. Трансформация советско-иранских отношений после Исламской революции // Восток. – 2014. – №5. – С. 115–116.

1431 Lowenstein J. US Foreign Policy and the Soviet – Afghan War: A Revisionist History. – Yale University, 2016: https://elischolar.library.yale.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1045&context=applebaum_award. – P. 60.

1432 Кудрявцев А. Арабские «афганцы» // Азия и Африка сегодня. – 2003. – №10. – С. 39.

1433 Sardar R. Op. cit. – P. 109.

Ситуація для Москви ускладнювалася й тим, що навіть не усі «братні» партії і режими підтримали її дії в Афганістані. У січні 1980 р. Союз комуністів Югославії назвав дії СРСР у ДРА «неприпустимим втручанням у внутрішні справи суверенної позаблокової країни, члена Руху неприєднання». Румунія також закликала до негайного виведення військ¹⁴³⁴. Іспанські комуністи радянське військове вторгнення розцінили як втручання у внутрішні справи Афганістану. Представники компартії Великої Британії стверджували, що в ДРА мала місце інтервенція іншої держави, яка привела до влади новий уряд. Такою ж була позиція італійської компартії¹⁴³⁵.

Обережною була позиція Індії. Нью-Делі визнав новий кабульський режим, проте щодо радянських військ в Афганістані прем'єр-міністерка І. Ганді заявила, що жодна держава не може мати виправдання, коли вторгається на територію іншої країни. Проте вона додала, що радянські війська увійшли до ДРА на прохання її уряду лише після того, як Пакистан почав готувати повстанців і засилати їх на територію Афганістану задля опору законному уряду¹⁴³⁶. Навряд чи Індія, найвпливовіша країна регіону й один із лідерів Руху неприєднання, була в захваті від такої військової експансії Москви. Проте на таку позицію впливали кілька факторів. По-перше, це світський характер держави й острах перед можливим загостренням релігійного питання всередині країни з боку індійських урядових кіл. По-друге, це тривалі дружні відносини з СРСР, псувати які країна намірів не мала. І, по-третє, стійка антипакистанська і антикитайська кон'юнктура індійської зовнішньої політики. Індія була занепокоєна рішенням США, Китаю й інших держав розширити військове співробітництво з Пакистаном. За таких умов лише СРСР міг бути надійним союзником Делі в регіоні¹⁴³⁷. Індія офіційно не підтримувала політику СРСР, проте і відкрито її не засуджувала. Тож радянсько-афганська війна сприяла радянсько-індійському зближенню, від чого Делі лише виграв¹⁴³⁸.

1434 Христофоров В. С. Указ. соч. – С. 117.

1435 Христофоров В. С. Трудный путь к Женевским соглашениям 1988 года по Афганистану // Новая и новейшая история. – 2008. – №5. – С. 26.

1436 Юрлов Ф. Н., Юрлова Е. С. История Индии. XX век. – М., 2010. – С. 633.

1437 Советская внешняя политика в годы «холодной войны»... – С. 472.

1438 Гузаиров Ш. А. Индия и афганский конфликт (конец 70-х – 80-е годы): авт. дисс... канд. ист. наук. – 07.00.03. – М., 1991. – С. 10–14.

Інтервенцією в ДРА СРСР підірвав свій вплив на учасників Руху неприєднання. Ініціатором засудження дій Москви була Югославія, яка вимагала негайного виведення радянських військ. СРСР підтримували Індія і Куба. Тож наслідком афганської кризи став розкол Руху¹⁴³⁹.

Негативну міжнародну реакції на радянську інтервенцію в ДРА найбільш повно відобразило обговорення цієї акції в Організації Об'єднаних Націй. 28 грудня 1979 р. З. Бжезінський запропонував винести афганське питання на розгляд Ради Безпеки ООН. Проте самі Штати не могли ініціювати це обговорення через проблему заручників в Ірані¹⁴⁴⁰. Того ж дня Дж. Картер телефоном запропонував М. Зія-уль-Хаку взяти це на себе¹⁴⁴¹.

3 січня 1980 р. на адресу голови Ради Безпеки ООН (цей пост тоді посідав представник Франції Ж. Лепретт) надійшов лист S/13724, який підписали представники Австралії, Багамських островів, Бангладеш, Бахреїну, Бельгії, Венесуели, Гаїті, Федеративної Республіки Німеччини, Гондурасу, Греції, Данії, Домініканської Республіки, Єгипту, Індонезії, Ісландії, Іспанії, Італії, Канади, Китайської Народної Республіки, Колумбії, Коста-Ріки, Ліберії, Люксембургу, Малайзії, Нідерландів, Нової Зеландії, Норвегії, Оману, Папуа-Нової Гвінеї, Пакистану, Панами, Португалії, Сальвадору, Саудівської Аравії, Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, Сполучених Штатів Америки, Суринаму, Таїланду, Туреччини, Уганди, Уругваю, Фіджі, Філіппін, Чилі, Швеції, Еквадору, Японії з вимогою розглянути питання «про становище в Афганістані»¹⁴⁴².

СРСР і ДРА спробували скоординувати свої зусилля на цьому міжнародному форумі. Про це свідчить запис розмови міністра закордонних справ СРСР А. А. Громико з його афганським колегою Ш. М. Достом незадовго до скликання РБ ООН, 4 січня 1980 р. Діалог двох міністрів нагадував радше настановчу бесіду начальника з підлеглим, або ж роз'яснення складної теми вчителем учневі-трієчнику. А. А. Громико послідовно розтлумачив необхідну лінію

1439 Христофоров В. С. Политическое урегулирование... – С. 119.

1440 Minutes of a National Security Council Meeting. – Washington, December 28, 1979 // FRUS. – V. XII. – P. 299.

1441 Memorandum of Telephone Conversation. – Washington, December 28, 1979 // FRUS. – V. XII. – P. 312.

1442 Организация объединенных наций. Совет Безопасности. Официальные отчеты. – 2185-е заседание 5 января 1980 года. – Нью-Йорк, Тридцать пятый год (1980). – С. 5.

поведінки афганського міністра у Нью-Йорку, яка повторювала затверджені на засіданні Політбюро 27 грудня 1979 р. аргументи радянської сторони. На завершення Ш. М. Дост сказав: «Мені лишається сердечно подякувати Вам, пане міністре, за надзвичайно корисні і цінні для мене поради щодо виступу в Раді Безпеки. Я не лише уважно їх вислухав, але й докладно записав. Усі висловлені Вами побажання будуть основою мого виступу в Раді Безпеки»¹⁴⁴³.

Представник СРСР в ООН О. О. Трояновський пізніше згадував, з яким подивом він ознайомився з отриманою з Москви інструкцією щодо відстоювання радянської позиції в ООН. Досвідчений дипломат розумів її слабкість. «Зрозуміло, що ця аргументація не витримувала жодної критики. ...Можна було, не напружуючи уяву, відчутти, що для радянського представництва в ООН настали невеселі дні»¹⁴⁴⁴. Дипломат не помилився.

Ще однією потенційною проблемою було те, що в Нью-Йорку перебував представник «старого» Афганістану Б. Сахак, якого призначив на цю посаду Х. Амін. О. О. Трояновський згадував, як важко було переконати його не йти проти позиції СРСР. Головними аргументами, які дозволили цього домогтися, стало те, що афганець був одружений на росіянці і йому дозволили переїзд з родиною до Радянського Союзу. Проте це не посилювало позиції СРСР і ДРА. Опоненти володіли фактами і змогли відтворити грудневі події в Кабулі мало не за хвилинами. О. О. Трояновський змушений був визнати, що «ЦРУ мало в Афганістані хороші джерела інформації». Радянська ж делегація була дуже «слабко озброєна перед фактами», адже, за словами дипломата, місія при ООН отримувала інформацію про події в ДРА лише з радянських ЗМІ. Пізніше О. О. Трояновський скаржився А. А. Громико на брак інформації і слабке пропагандистське супроводження радянської акції в ДРА. Той же обмежився загальними фразами¹⁴⁴⁵.

Доказова база ДРА і СРСР виявилася слабкою. 5–7 січня відбулося шість засідань Ради Безпеки ООН. Її членами на той час, окрім постійних членів (СРСР, США, КНР, Велика Британія,

---

1443 Секретные документы из особых папок. Афганистан: Политический архив XX века / Сост. Гроссман А. С. // Вопросы истории. – 1993. – №3. – С. 16–22.

1444 Трояновский О. Через годы и расстояния (история одной семьи). – М., 1997: <https://www.profilib.com/chtenie/134241/oleg-troyanovskiy-cherez-gody-i-rasstoyaniya-istoriya-odnoy-semi.php>

1445 Там же.

Франція) були Бангладеш, НДР, Замбія, Мексика, Нігер, Норвегія, Португалія, Туніс, Філіппіни, Ямайка. Окрім них, у засіданнях без права голосу взяли участь ще низка делегацій. 5 січня до дебатів були допущені представники Австралії, ДРА (міністр Ш. М. Дост), Болгарії, Демократичної Кампучії, Єгипту, Канади, Колумбії, Малайзії, Нової Зеландії, Пакистану, Польщі, Саудівської Аравії, Сінгапуру, Японії, Коста-Ріки, Ліберії, Монголії, Сомалі, Туреччини. Наступного дня долучилися представники Чехословаччини, Угорщини, Іспанії й Італії, 7 січня – Лаосу, Панами, Чилі, Югославії, Заїру. Таким чином, в обговоренні афганського питання в РБ ООН взяли участь представники 42 країн¹⁴⁴⁶.

Обговорення було прогнозованим. О. О. Трояновського (виступав тричі) і Ш. М. Доста (двічі), які виступали з ідентичними промовами, підтримали представники НДР (П. Флорін), Болгарії (О. Янков), Польщі (Х. Ярошек), ЧССР (Гулинський), Угорщини (Холлаї), В'єтнаму (Ха Ван Лау), Монголії (Дашцерен), Лаосу (Сутичак). Решта представників засудили дії Москви і закликали її негайно вивести свої війська з Афганістану. Аргументовані заперечення, базовані на чіткій картині подій 25–27 грудня 1979 р., висловили представники США (Д. Макгенрі), Великої Британії (А. Парсонс), Канади (Бартон) і Пакистану (Н. А. Наїк). Їхні виступи вщент розбили радянсько-афганську версію подій. Найбільш емоційними були виступи китайського (Чень Ду) і чилійського (Каналес) дипломатів. Представники решти делегацій висловили «занепокоєння своїх урядів», що дії СРСР здатні були дестабілізувати ситуацію в ДРА, регіоні і світі. Представник Заїру Каманда ва Каманда порівняв Радянський Союз з Робінзоном Крузо. Але той був на острові сам, тому міг діяти, як йому заманеться. У світовій політиці це було неприпустимим і неприйнятним. Представник Сінгапуру Кох зауважив, що агресивна політика СРСР загрожувала всім малим країнам світу¹⁴⁴⁷.

Утім обговорення, за визначенням «Правди», «надуманого афганського питання» на засіданні Ради Безпеки прогнозовано

1446 Ковальков О. Л. «Афганське питання» в роботі Ради Безпеки та Генеральної Асамблеї ООН в січні 1980 р. // *Universum Historiae et Archaeologiae = The Universe of History and Archeology = Универсум истории и археологии*. – Дніпро, 2018. – Т.1 (26). – Вип. 1–2. – С. 83.

1447 Там само. – С. 83–90.

завершилося нічим: головна радянська газета рапортувала, що «проект резолюції, який просувався, не був прийнятий, оскільки проти нього проголосував СРСР – постійний член Ради Безпеки ООН»¹⁴⁴⁸. Проект резолюції S/13729, яка вимагала негайного виведення з території ДРА іноземних військ, підтримали 13 представників: Бангладеш, Замбія, КНР, Мексика, Нігер, Норвегія, Португалія, Велика Британія, США, Туніс, Філіппіни, Франція, Ямайка. «Проти» прогнорозовано проголосували представники СРСР і НДР¹⁴⁴⁹. Після цього кілька представників запропонували перенести розгляд «афганського питання» на надзвичайне засідання Генеральної Асамблеї ООН. «За» проголосували 12 дипломатів, «проти» були представники СРСР і НДР. Представник Замбії утримався¹⁴⁵⁰. Оскільки це рішення не потребувало одностайного голосування, резолюція пройшла.

Обговорення ситуації в ДРА на Шостій надзвичайній спеціальній сесії ГА ООН обернулося для Москви фіаско. Представники радянських сателітів повторювали кремлівські аргументи. Прикладом може бути виступ представника Української РСР В. О. Кравця. За його словами, «реакційним імперіалістичним силам» на чолі з США «вдалося нав'язати Раді Безпеки, а згодом і Генеральній Асамблеї ООН обговорення питання, яке стосується винятково внутрішньої компетенції незалежної суверенної держави» – Афганістану¹⁴⁵¹. Далі представник радянської України перейшов у наступ: США мали намір розмістити в Європі 572 нові ракетно-ядерні установки, а в світі мали 400 військових баз і півмільйона солдатів¹⁴⁵². Він говорив, що становище ДРА стало критичним, коли «реакція знайшла собі помічника в... особі Аміна. Обманом й підступом він... убив законного президента Таракі, знищив або кинув до в'язниці багатьох діячів партії, заслужених військових, сотні мусульманських священнослужителів та інших чесних борців за афганську

1448 Колисниченко Т., Толкунов А. Надуманный вопрос // Правда. – 1980. – 9 января. – С. 5.

1449 Организация объединенных наций. Совет Безопасности. Официальные отчеты. – 2190-е заседание 7 января 1980 года. – Нью-Йорк, Тридцать пятый год (1980). – С. 16

1450 Там же. – С. 19.

1451 Виступ глави делегації і постійного представника Української РСР при ООН В. О. Кравця на VI надзвичайній спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН з питання «Становище в Афганістані»; 12.01.1980 р. // Українська РСР на міжнародній арені: Зб. Документів і матеріалів. 1976–1980 рр. – К., 1984. – С. 69.

1452 Там само. – С. 70–71.

революцію». «Радянська допомога і підтримка Афганістану спрямовані не на зміну державного або політичного ладу цієї країни, встановленого з перемогою Квітневої революції 1978 року, і не проти інших країн цього регіону». «Добра воля міжнародного товариства і всіх прогресивних сил світу полягає не в тому, щоб засудити дії Радянського Союзу, який надав народу Афганістану добросусідську допомогу, як робив це й щодо інших національно-визвольних рухів..., і не в тому, щоб ігнорувати новий [афганський] уряд на угоду силам реакції й імперіалізму, а в тому, щоб підтримати афганський народ, дати можливість його новому уряду успішно здійснювати програму демократичних перетворень»¹⁴⁵³.

Представник Польщі Г. Ярошек підтримав свого колегу (заявив, що розгляд в ООН афганського питання – це «приманка, що використовується в цілях відвернення уваги... світового співтовариства від дійсно пекучих проблем сучасності»¹⁴⁵⁴), але ці аргументи не переконали опонентів. І хоча «Правда» заявляла про «рішучий осуд» втручання у внутрішні справи ДРА з боку США, Китаю і Пакистану, висловлений делегаціями Болгарії, Угорщини, НДР, Польщі, Чехословаччини, Монголії, Української і Білоруської РСР¹⁴⁵⁵ (було б дивно, якби останні дві висловилися по-іншому), «категоричні протести» делегацій Індії, Анголи і В'єтнаму¹⁴⁵⁶, результати голосування свідчили про інше. Вони, до речі, в СРСР ніколи оприлюднені не були. За резолюцію ЕС-6/2, яка засуджувала перебування іноземних військ на території Афганістану (СРСР не згадувався в ній «за іменем»), проголосували 104 країни, 18 утрималися і скільки ж були проти¹⁴⁵⁷.

Отже, реакція світової спільноти на інтервенцію СРСР в Афганістан була жорсткою й виразно негативною. Лише кілька держав, передусім радянські сателіти, схвалили її. США й їхні союзники розцінили дії СРСР як експансію, спробу «експорту революції», розширення меж «соціалістичного табору» у стратегічно важливому регіоні. Реакція більшості країн ісламського світу була

1453 Виступ глави делегації і постійного представника Української РСР... – С. 72.

1454 Цит. за: Советский Союз и Организация Объединенных наций. 1976–1980 / Отв. ред. А. Л. Нарочницкий. – М., 1989. – С. 129.

1455 Колисниченко Т., Толкунов А. Грубое вмешательство // Правда.–1980.–12 января. – С. 5.

1456 Решительный отпор // Правда. –1980. – 13 января. – С. 5.

1457 Ковальков О. Л. «Афганське питання»... – С. 91.

прогнозовано ворожою, оскільки армія «невірних» своїм вторгненням осквернила землю ісламської країни. Внаслідок такого сприйняття ситуації в Афганістані СРСР опинився в позиції країни агресора. Авторитет Москви був підірваний на найвищому рівні – в Генеральній Асамблеї ООН – і не лише в середовищі ідеологічно ворожого блоку держав. Режим Б. Кармаля після введення ОКРВ остаточно дискредитував себе в середині країни і в світі, ДРА опинилась у міжнародній ізоляції. З нейтральної і відносно політично стабільної держави Афганістан перетворився на джерело напруги в регіоні. Радянська інтервенція підірвала позиції Руху неприєднання, членом якого був Афганістан. Далекосяжні наслідки мало перетворення Пакистану на головного союзника США в регіоні. Пожвавились військово-політичні контакти обох країн з Китаєм. Усе це дозволяє говорити про глобальні наслідки радянської інтервенції в Афганістан, які виявились одразу ж після її початку і втілились у реакції світового співтовариства на неї.

4.2. Вплив радянської агресії в Афганістані на радянсько-американські відносини

Радянська інтервенція в Афганістан спричинила погіршення радянсько-американських відносин, згорання «розрядки» і загострення «холодної війни». Це засвідчили жорстка реакція адміністрації Дж. Картера і перші «афганські» антирадянські санкції, до яких США вдалися у 1980 р.

Утім жорстка американська реакція на Афганістан не означала, що Сполучені Штати прагнули остаточно розірвати відносини з Радянським Союзом чи боротися за його крах. Це були заходи, спричинені конкретними подіями у Кабулі. Посол США у Москві Т. Уотсон 5 лютого 1980 р. закликав Державний департамент чітко донести до Кремля, що США виступали лише проти дій СРСР, а не прагнули повалити радянську систему. Підтримуючи ідею санкцій (за переконанням посла, вони мали бути довготривалими), він закликав дотримуватися чинних урядових угод і не заморожувати офіційних контактів¹⁴⁵⁸. Кремлівські лідери також наголошували, що

1458 Telegram From the Embassy in Soviet Union to the Department of States. – Moscow, February 5, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 555–559.

Афганістан не мав позначитися на радянсько-американських відносинах. Попри таку магістральну установку кожного разу, коли на офіційному рівні йшлося про події навколо Афганістану, радянська й американська сторони взаємно звинувачували одна одну в згортанні «розрядки» і порушенні неписаних правил гри у «холодній війні». Так було під час обміну листами між А. А. Громико і С. Венсом у лютому 1980 р. і між А. А. Громико й Е. Маскі у серпні того ж року¹⁴⁵⁹, зустрічей З. Бжезінського, держсекретарів С. Венса й Е. Маскі з радянським послом у США А. Ф. Добриніним¹⁴⁶⁰, М. Бреманта зі співробітником радянського посольства у США О. О. Бессметних¹⁴⁶¹, А. А. Громико з Е. Маскі¹⁴⁶² тощо. Стандартні «обміни люб'язностями» аж ніяк не наближали сторони до порозуміння. Проте у Вашингтоні в перші роки афганської кризи усе ж сподівалися на якісь компроміси з Москвою.

З приходом до Білого дому адміністрації Р. Рейгана Афганістан, принаймні в перші роки каденції нового президента США, лишався серед пріоритетів під час офіційних зустрічей, обмінів листами чи консультацій. Афганське питання обговорювалось у листуванні між Р. Рейганом і Л. І. Брежнєвим у березні 1981 р.¹⁴⁶³, під час зустрічей

1459 Letter From Secretary of States Vance to Soviet Foreign Minister Gromyko. – Washington, February 8, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 570; Translation of a Letter From Soviet Foreign Minister Gromyko to Secretary of States Vance. – Moscow, February 16, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 587; Telegram From the Department of States to the Embassy in Soviet Union. – Washington, August 1, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 818; Letter From Soviet Foreign Minister Gromyko to Secretary of States Muskie. – Moscow, August 25, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 840.

1460 Memorandum of Conversation. – Washington, March 17, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 633; Memorandum of Conversation. – Washington, July 12, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 800; Memorandum of Conversation. – Washington, April 19, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 695; Memorandum of Conversation. – Washington, June 16, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 773.

1461 Memorandum of Conversation. – Washington, March 20, 1980 // FRUS. – P. 652; Memorandum of Conversation. – Washington, September 9, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 845.

1462 Memorandum of Conversation. – Vienna, May 16, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 727.; Telegram From Secretary of State Muskie's Delegation to the Department of State. – New York, September 26, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 855–856.

1463 Letter From Soviet General Secretary Brezhnev to President Reagan. – Moscow, March 6, 1981 // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983 (далі – FRUS. – V. III) – P. 60: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d46>; Message From President Reagan to Soviet General Secretary Brezhnev. – Washington, undated // FRUS. – V. III. – P. 101–102: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d46>

державного секретаря А. Хейга з радянським послом А. Ф. Добринінім¹⁴⁶⁴ і А. А. Громико у вересні 1981 р., у січні й червні 1982 р.¹⁴⁶⁵, держсекретаря Дж. Шульца з радянським міністром у вересні 1982 р.¹⁴⁶⁶ В США змінилась адміністрація, змінювалися державні секретарі, тож радянські представники й урядовці послідовно і методично повторювали свої «аргументи» і «пропозиції», схвалені Політбюро ЦК КПРС ще в кінці грудня 1979 р. Проекти «експертних переговорів» і формула «поетапного виведення військ» і «розширення бази режиму НДПА»¹⁴⁶⁷, які обговорювали на рівні дипломатичних представників середньої ланки обох країн восени 1981 – навесні 1982 р., не мали жодних результатів. Ставало дедалі більш очевидним, що швидкого вирішення афганської проблеми досягнути не вдасться.

Р. Рейган і його адміністрація займала щодо СРСР і його політики більш жорстку позицію, що втілювалося у т. зв. «доктрині Рейгана». У ній афганська криза посіла чільне місце. Це позначилося на збільшенні підтримки афганської опозиції, про що йтиметься нижче. Щодо СРСР, вона мала обмежувальну мету – призвести ззовні до реформ радянської політичної системи, не допускаючи хаотичного розпаду Радянського Союзу¹⁴⁶⁸. Тож поза лаштунками «публічної

1464 Memorandum From Secretary of State Haig to President Reagan. – Washington, January 29, 1981 // FRUS. – V. III. – P. 19: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d70>; Telegram From the Department of State to the Embassy in Soviet Union. – Washington, March 28, 1981 // FRUS. – V. III. – P. 92: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d35>; Memorandum of Conversation. – Washington, July 2, 1981 // FRUS. v. III. – P. 187: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d66>

1465 Memorandum of Conversation. – Washington, September 23, 1981 // FRUS. – V. III. – P. 268: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d88>; Memorandum of Conversation. – Geneva, January 26, 1982 // FRUS. – V. III. – P. 472–473: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d137>; Memorandum of Conversation. – New York, June 19, 1982 // FRUS. – V. III. – P. 606–611: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d187>

1466 Memorandum of Conversation. – New York, September 28, 1982 // FRUS. – V. III. – P. 726: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d217>

1467 Memorandum From the Deputy Assistant to the President for National Security Affairs (Nance) to President Reagan. – Washington, December, 2, 1981 // FRUS. – V. III. – P. 371: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d109>; Memorandum From Secretary of State Haig to President Reagan. – Washington, May 10, 1982 // FRUS. – V. III. – P. 545: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d169>

1468 Годлюк А. М. Зовнішньополітичний та безпековий феномен рейганізму: авт. дис... канд. політ. наук. – 23.00.04. – К., 2009. – С. 7.

дипломатії» тон і зміст заяв американських посадовців щодо СРСР і його афганської політики був доволі різким.

США розгорнули широкомасштабну пропагандистську кампанію з метою дискредитувати СРСР в очах світової громадськості і завдати Москві якомога більшої іміджевої шкоди. Однією з її складових було звинувачення у використанні в Афганістані заборонених видів зброї, зокрема хімічної. Вперше про вірогідність її застосування говорили в лютому 1980 р. на засіданнях Комітету з іноземних справ Палати представників Конгресу і його підкомітету з Азії і Тихого океану¹⁴⁶⁹. У березні 1980 р. ЦРУ припускало, що це могли бути подразнюючі речовини, які використовували для розгону демонстрантів, і нервово-паралітичні гази. Більшість таких свідчень надходила від біженців у Пакистані і від афганських опозиційних політиків у Пешаварі. Аналітики ЦРУ закликали обережно ставитися до цієї інформації, яку було важко перевірити. На думку американських військових фахівців, трьох батальйонів хімічного захисту, які були у складі ОКРВ, було недостатньо для широкомасштабних хімічних атак¹⁴⁷⁰. Посол США у Пакистані також застерігав від цих публічних звинувачень, адже свідчення про можливе використання хімічної зброї ніколи не були переконливими¹⁴⁷¹.

Попри ці застереження західні мас-медіа і політики неодноразово звинувачували СРСР у використанні хімічної зброї. У листопаді 1980 – січні 1981 рр. журнал «Каунтерспай» опублікував серію статей «Війна із застосуванням хімічної зброї в Афганістані»¹⁴⁷². Усі ці звинувачення Кремль спростовував через ТАРС чи МЗС, як це було 7 березня 1980 р.¹⁴⁷³ Коли 21 грудня 1981 р. телекомпанія «Ен-Бі-Сі» продемонструвала фільм «Дощ терору», радянське посольство у Вашингтоні оприлюднило ноту протесту¹⁴⁷⁴. СРСР у відповідь

1469 Рабуш Т. В. «Пропагандистская война» США и СССР вокруг боевых действий в Афганистане (1979–1989 гг.) // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – 2017. – №3. – С. 58.

1470 Intelligence Assessment Prepared in the Central Intelligence Agency. – Washington, March 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 626–627.

1471 Telegram From the Embassy in Pakistan to the Department of States. – Islamabad, August 21, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 838–839.

1472 Рабуш Т. В. «Пропагандистская война» США и СССР... – С. 58.

1473 Как фабрикуют фальшивки // Правда. – 1980. – 7 марта. – С. 5.

1474 Рабуш Т. В. «Пропагандистская война» США и СССР... – С. 59.

звинувачував американські спецслужби в наданні моджахедам хімічної та іншої забороненої зброї, змушуючи уже американські інформгентства виступати зі спростуванням¹⁴⁷⁵.

Про негуманні методи ведення війни в ДРА говорили перші особи американської влади, що робило ці звинувачення офіційними. Держсекретар А. Хейг під час візиту до ФРН 13 вересня 1981 р. звинуватив СРСР у використанні в ДРА хімічної зброї. 11 грудня О. О. Трояновський надіслав на ім'я Генерального секретаря ООН спростування цих звинувачень¹⁴⁷⁶. 22 березня 1982 р. А. Хейг направив до Конгресу доповідь «Хімічна зброя в Південно-Східній Азії і Афганістані»¹⁴⁷⁷. Р. Рейган говорив про «хімічну і токсичну зброю» в ДРА у британському парламенті 8 червня 1982 р.¹⁴⁷⁸ За ініціативи США сесія Ради НАТО в Парижі (9–10 липня 1983 р.) включила до тексту резолюції висловлення «серйозної стурбованості» діями СРСР в Афганістані, в тому числі – і можливим використанням хімічної зброї¹⁴⁷⁹.

США надавали підтримку і висвітлювали висновки і звіти різноманітних міжнародних неурядових організацій, які працювали в Афганістані: «Лікарів без кордонів», «Міжнародної амністії», Гельсінської правозахисної організації тощо. У них ішлося про порушення прав людини, тортури, масові страти тощо. Ці факти всіляко спростовували радянські ЗМІ і сучасні російські дослідники.

Усе це погіршувало відносин між СРСР і США і сприяло нагнітання «холодної війни», в якій Афганістан став чи не найбільш гарячим фронтом. 8 липня 1982 р. Р. Рейган під час виступу в Конгресі назвав СРСР «імперією зла», а в британському парламенті місяцем раніше заявив, що його мета – очолити «хрестовий похід свободи, який завершиться лише тоді, коли марксизм-ленінізм перетвориться на купу попелу історії»¹⁴⁸⁰. Ю. В. Андропов на засіданні Політбюро 10 березня 1983 р. під час обговорення становища в Афганістані сказав: «Проблема не в позиції Пакистану.

1475 Гайдар Т., Миронов Л. «Сделано в Пенсильвании» // Правда. – 1980. – 12 апреля. – С. 5.

1476 Рабуш Т. В. «Пропагандистская война» США и СССР... – С. 58.

1477 Там же. – С. 59.

1478 Рейган Р. Откровенно говоря: Избранные речи. – М., 1990. – С. 99.

1479 Рабуш Т. В. «Пропагандистская война» США и СССР... – С. 59.

1480 Рейган Р. Указ. соч. – С. 102.

Ми боремося проти американського імперіалізму»¹⁴⁸¹. Так само з трибуни XXVII з'їзду КПРС М. С. Горбачов звинуватив в афганській кризі «контрреволюцію й імперіалізм», маючи під останнім США¹⁴⁸².

Як відомо, війну виграє сторона, яка має не сильнішу армію, а потужнішу економіку. Тож на останньому етапі «холодної війни», спричиненому радянською агресією в Афганістані, економічний чинник став вирішальним аргументом Білого дому. Міністр оборони в адміністрації Р. Рейгана К. Уайнбергер говорив: «Задум полягав у тому, щоб зробити ставку на нашу силу й їхню слабкість. А це означало – робити ставку на економіку і технології»¹⁴⁸³. Тож санкції адміністрації Дж. Картера нова адміністрація не лише успадкувала, але й посилила. Продовж першого року президенства Р. Рейгана у Білому домі і Конгресі тривали дискусії щодо змісту і характеру обмежень щодо СРСР, до яких були залучені представники американських ділових кіл.

Найбільше дискусій викликало зернове ембарго, запроваджене на початку 1980 р. Ризики цього рішення розуміли ще під час його ухвалення: окрім матеріальних збитків (а це 5 млрд. дол.), урядовців непокоїли проблеми зберігання зерна, пошук нових ринків, можливе падіння цін і незадоволення фермерів¹⁴⁸⁴. Та й СРСР швидко знайшов альтернативу американській пшениці, що зменшило згубний вплив ембарго на радянську економіку. На початку 1981 р. дискусія навколо цього питання відновила. 11 лютого сенаторка від Канзасу Н. Касебаум запропонувала скасувати зернове ембарго або ж обмежити увесь американський експорт¹⁴⁸⁵. Член РНБ Р. Пайпс у меморандумі до радника президента з національної безпеки Р. Аллена писав, що попри економічну збитковість ембарго його варто було зберегти. Санкції були покаранням Кремля за Афганістан,

---

1481 CSPU CC Transcript of Politburo Meeting (Excerpt). – March 10, 1983: <https://digital.archive.wilsoncenter.org/document/111597>

1482 Политический доклад Центрального Комитета КПСС XXVII съезду Коммунистической партии Советского Союза. Доклад Генерального Секретаря ЦК КПСС товарища М. С. Горбачёва // Материалы XXVII съезда Коммунистической партии Советского Союза. – М., 1987. – С. 69.

1483 Цит. за: Ванюков Д. А. Эпоха застоя. – М., 2008. – С. 132.

1484 Minutes of a National Security Council Meeting. – Washington, January 2, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 379.

1485 Memorandum From the Under Secretary of State-Designate for Political Affairs (Stoessel) to Secretary of State Haig. – Washington, February 11, 1981 // FRUS. – V. III. – P. 43–44: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d17>

тож можлива відмова від них могла бути негативно сприйнята у світі: як США могли вимагати від союзників дотримуватися їх, якщо вони самі зніматимуть їх¹⁴⁸⁶? Зрештою, США зняли обмеження на продаж зерна: у 1981 р. СРСР закупив 3,744 млн. т., а в наступному році – 5,16 млн. т.¹⁴⁸⁷

Цей тактичний відступ не означав відмови Вашингтона від стратегічної лінії щодо Москви, сформульованої З. Бжезінським: змусити СРСР заплатити якомога вищу ціну за Афганістан. 6 липня 1981 р. А. Хейг, підводячи підсумки обговорення можливої торговельної політики щодо СРСР на засіданні РНБ, у меморандумі до Р. Рейгана писав про важливість для радянської економіки паливно-енергетичного сектору. Прибутки від продажу нафти і газу давали Радянському Союзу доступ до технологій, які він використовував у військовій промисловості. Держсекретар запропонував запровадити обмеження, які змогли б зірвати будівництво трубопроводу Уренгой–Помари–Ужгород, який мав транспортувати газ до Європи. Цьому могла завадити залежність європейських країн від радянських енергоносіїв, тож задля уникнення можливих непорозумінь із ними А. Хейг пропонував розглянути можливість надання їм альтернативних джерел енергії¹⁴⁸⁸.

Директор ЦРУ У. Кейсі 29 жовтня надіслав Р. Рейгану аналітичний звіт про стан радянської економіки. Констатуючи проблеми майже в усіх галузях і прогнозуючи подальшу залежність СРСР від західних товарів і технологій, посадовець виокремив найбільш вразливі позиції. На думку У. Кейсі, це було західне обладнання для нафтогазової промисловості (як то сталеві труби великого діаметру, обладнання для прокладання труб, компресори), продукти харчування (зернові, м'ясо) і «дешеві» кредити. Коли б СРСР втратив доступ до більшості західних технологій на тривалий

1486 Memorandum From Richard Pipes of the National Security Staff to the President's Assistant for National Security Affairs (Allen). – Washington, April 20, 1981 // FRUS. – V. III. – P. 109: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d43>

1487 Внешняя торговля СССР в 1981 г.: Стат. сб. – М., 1982. – С. 272; Внешняя торговля СССР в 1982 г.: Стат. сб. – М., 1983. – С. 273.

1488 Memorandum From Secretary of State Haig to President Reagan. – Washington, July 8, 1981 // FRUS. – V. III. – P. 204–206: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d70>

час, радянська економіка могла зазнати істотних збитків. Утім, на думку розвідника, лише американських обмежень було недостатньо, оскільки Москва могла знайти європейські чи японські замітники. Тож важливою була співпраця з союзниками¹⁴⁸⁹.

Про це ж ішлося в аналітичній записці ЦРУ від 17 листопада того ж року. СРСР залежав від західних технологій, окрім енергетичної, в електронній, аерокосмічній, суднобудівній галузях. Кошти на придбання цих технологій Радянський Союз отримував від продажу енергоносіїв і західних кредитів. Тож обмеження в цих сферах, за умови збереження тогочасного рівня військових витрат, мали позначитися на рівні життя населення. Аналітики американської розвідки також вважали, що односторонніх санкцій лише з боку США було недостатньо¹⁴⁹⁰.

29 грудня 1981 р. Р. Рейган схвалив заборону на експорт нафтового і газового обладнання до СРСР з метою зірвати будівництво трубопроводу Уренгой–Помари–Ужгород¹⁴⁹¹. Продовж січня–лютого 1982 р. тривали дискусії щодо залучення до цих санкцій європейських союзників і Японії. Директивою з національної безпеки №24 (NSDD-24) Р. Рейган уповноважив державний департамент, департаменти фінансів, оборони, торгівлі і РНБ відрядити своїх представників для обговорення з урядами Італії, Франції, Великої Британії та Франції заборони на експорт до СРСР нафтогазового обладнання, виробленого на їхній території дочірніми компаніями та/або за ліцензіями американських компаній, і обмежень на надання кредитів Радянському Союзу¹⁴⁹². Продовж наступних

1489 Memorandum From Director of Central Intelligence Casey to President Reagan. – Washington, October 29, 1981 // FRUS. – V. III. – P. 341–343: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d98>

1490 Special National Intelligence Estimate. – Washington, November 17, 1981 // FRUS. – V. III. – P. 351–353: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d102>

1491 Memorandum From Secretary of Defense Weinberger to the Assistant to the President for National Security Affairs (Clark). – Washington, January 27, 1982 // FRUS. – V. III. – P. 478–479: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d139>; Memorandum From the Deputy Secretary of State (Stoessel) to Secretary of State Haig. – Washington, February, 12, 1982 // FRUS. – V. III. – P. 485–486: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d142>

1492 National Security Decision Directive (NSDD) 24. Mission to Certain European Countries Concerning Oil and Gas Equipment Exports to USSR and Restricting Credits to Soviet Bloc Countries. – Washington, February 9, 1982: <https://fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-24.pdf>

місяців тривали дискусії щодо механізму санкцій, контролю над ними та щодо їх можливих ризиків. За підрахунками експертів, від запланованих санкцій американські компанії могли втратити до 265 млн. дол., а європейські – до 870 млн. До того ж, за прогнозами, обмеження навряд чи могли перешкодити завершенню будівництва трубопроводу, а лише відтермінувати його¹⁴⁹³.

Не всі союзники США підтримували санкції. Країни Західної Європи були надто залежними від радянських енергоносіїв і зацікавлені в радянських ринках збуту своєї продукції. Крім того, Європа відчувала себе вразливою перед військовою міццю СРСР, тож була більше зацікавлена у збереженні «розрядки». Європейці також були занепокоєні кінцевою метою санкцій. Міністр торгівлі Франції М. Жобер у розмові з американським посадовцем сказав: «Ви просите нас відбутися з вами у подорож, але не кажете, куди ви прямуєте і де ми опинимося?»¹⁴⁹⁴ Після повернення американської місії з Європи один з її членів (Баклі) звітував, що Франція і ФРН були проти відмови СРСР у нових кредитах, а німецька сторона не схвалювала торговельних санкцій, запропонованих американцями¹⁴⁹⁵.

22 червня 1982 р. Директивою з національної безпеки №41 (NSDD-41) Р. Рейган заборонив експорт до СРСР виробленого американськими фірмами та їх філіями в Європі нафтогазового обладнання¹⁴⁹⁶. Хоча формальним приводом до запровадження обмежень була ситуація в Польщі, вони доповнили «афганські» санкції і пізніше були підтверджені у зв'язку з радянською окупацією ДРА. Та й головна ідея санкцій – зменшення надходжень до бюджету СРСР (за прогнозами щорічні втрати могли сягати 20 млрд. дол.¹⁴⁹⁷) і зменшення його військового потенціалу, відповідало меті Білого дому: змусити Москву заплатити якомога вищу ціну за Афганістан.

1493 Minutes of a National Security Council Meeting. – Washington, February 26, 1982 // FRUS. – V. III. – P. 491–493: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d145>

1494 Memorandum From Richard Pipes of the National Security Staff to the President's Assistant for National Security Affairs (Clark). – Washington, March 5, 1982 // FRUS. – V. III. – P. 499: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d149>

1495 Memorandum of Conversation. – Washington, March 25, 1982 // FRUS. – V. III. – P. 505: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d152>

1496 National Security Decision Directive (NSDD) 41. Sanctions on Oil and Gas Equipment Exports to USSR. – Washington, June 22, 1982: <https://fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-41.pdf>

1497 Special National Intelligence Estimate. – Washington, September 21, 1982 // FRUS. – V. III. – P. 708: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d213>

У США усвідомлювали можливі збитки від санкцій. За два дні після схвалення NSDD-41 представники Білого Дому і Конгресу зустрілися з керівниками кількох фірм. Голова «Катерпіллар» Л. Морган повідомив, що фірма вже звільнила 35 тис. працівників, а втрата радянського ринку загрожувала значними збитками. Його підтримав голова «Джон Дір», яка звільнила 9,5 тис. осіб. Йшлося, що СРСР все рівно добудує трубопровід, оскільки зможе знайти замітники американського обладнання, як це було із зерном. Але перемогла думка, що «комерційні інтереси не можуть замінити принципи», тож обговорення не змінило прийнятого рішення¹⁴⁹⁸.

Від санкцій проти СРСР постраждали щонайменше 60 американських компаній¹⁴⁹⁹. Так, збитки «Катерпіллар» склали 90 млн. дол., «Дженерел Електрик» – 175 млн. Проте експерти й аналітики переконували, що ці втрати були значно меншими за прогнозовані збитки в кілька мільярдів на рік, які мав втрачати СРСР: міжнародна фінансова і технологічна блокада загрожувала збитками, співставними з його валютними резервами¹⁵⁰⁰.

Директивою з національної безпеки №66 (NSDD-66) від 29 листопада 1982 р. обмеження для європейських компаній, встановлені NSDD-24 і NSDD-41, були частково скасовані взамін на домовленість із країнами Західної Європи більш жорстко контролювати поставки до СРСР технологій, не надавати йому «дешевих» кредитів і не укладати нових угод. Але ці послаблення не стосувалися санкцій, запроваджених у відповідь на вторгнення СРСР до Афганістану і заборони на експорт нафтового і газового обладнання¹⁵⁰¹. Це було підтверджено Директивою з національної безпеки №75 (NSDD-75) від 17 січня 1983 р. У документі підкреслювалася залежність радянської економіки від західних технологій і кредитів і неможливість компенсувати їх за рахунок сателітів зі Східної Європи і країн «третього світу». Тож США й їхні союзники мали і надалі уникати субсидування радянської економіки технологіями і «дешевими» кредитами. Щодо торгівлі, то вона мала

1498 Memorandum of Conversation. – Washington, June 24, 1982 // FRUS. – V. III. – P. 628–631: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d190>

1499 Польшов М. Ф. Исторические предпосылки перестройки в СССР. Вторая половина 1940 – первая половина 1980-х гг. – СПб., 2010. – С. 65.

1500 Шубин А. В. От «застоя» к реформам. СССР в 1977–1985 гг. – М., 2000. – С. 49.

1501 National Security Decision Directive (NSDD) 66. East-West Relations and Poland Related Sanctions. – Washington, November 29, 1982: <https://fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-066.htm>

бути взаємовигідною, але лише в не стратегічних сферах. Метою санкцій проголошувалося спонукання СРСР до внутрішніх змін і побудови там більш плюралістичних політичної й економічної систем. Лише це могло зменшити радянську агресивність у світі. Щодо афганського питання, то США і надалі мали тиснути на Москву для збільшення її політичних, військових і матеріальних витрат аж до припинення радянської окупації Афганістану¹⁵⁰².

У межах санкцій США закрили радянську закупівельну місію в Нью-Йорку, скасували режим найбільшого сприяння та запровадили жорсткий контроль над експортом, призупинили видачу ліцензій на продаж електронно-обчислювальної техніки; відклали переговори про нову угоду щодо продажу зерна; відмовили в поновленні договору з енергетики й інших видів науково-технічної співпраці. Штати домоглися від країн Західної Європи підвищення відсоткових ставок по кредитах для СРСР: спочатку до 11,25%, а згодом – до 17%. Обмеження експорту поширювались і на решту країн «соціалістичної співдружності»¹⁵⁰³.

Контроль над торгівлею і можливою передачею західних технологій до СРСР здійснювався в різний спосіб. Восени 1982 р. у США створили міжвідомчу групу для контролю над експортом, до складу якої увійшли представники 18 міністерств і відомств¹⁵⁰⁴. Як наслідок, суттєвих змін зазнала структура радянсько-американської торгівлі. Загальні її обсяги коливалися, проте зміни не були критичними. Радянський експорт у США в 1982 р. склав 154,8 млн. руб., у 1983 р. – 330,5 млн. руб., у 1984 р. – 305 млн. руб.¹⁵⁰⁵ Імпорт із США у 1983 р. впав порівняно з 1982 р. з 2,071 млрд. руб. до 1,570 млрд. руб., але наступного року зріс до 2,829 млрд. руб.¹⁵⁰⁶ Проте неухильно падала частка високотехнологічної продукції, передусім

1502 National Security Decision Directive (NSDD) 75. US Relations with the USSR. – Washington, January 17, 1983: <https://fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-75.pdf>

1503 Крисенко Д. С. За лаштунками Білого дому: фактори формування політики США щодо СРСР періоду адміністрації Р. Рейгана (1981–1989). – Біла церква, 2014. – Сс. 175, 198.

1504 Гейвандов С. К. «Технологическая политика» США в отношении СССР. – М., 1985. – С. 106.

1505 Внешняя торговля СССР в 1982 г... – С. 271; Внешняя торговля СССР в 1983 г.: Стат. сб. – М., 1984. – С. 271; Внешняя торговля СССР в 1985 г.: Стат. сб. – М., 1986. – С. 268.

1506 Внешняя торговля СССР в 1982 г... – С. 273; Внешняя торговля СССР в 1983 г... – С. 272–273; Внешняя торговля СССР в 1985 г... – С. 271–272.

машин і обладнання. Якщо в 1976 р. імпорт цієї продукції в СРСР із США становив 621 млн. руб., у 1979 р. – 342,236 млн. руб., то в 1980 – 311 млн. руб., а в 1984 – 137 млн. руб.¹⁵⁰⁷ До інтервенції в Афганістан високі технології становили майже 33% радянського імпорту з США, а в 1983 р. вони ледь перевищували 5%¹⁵⁰⁸. І це були переважно запчастини до поставлених раніше машин і обладнання.

Складніше було з європейськими й іншими союзниками. Одним з дієвих механізмів контролю за їхньою торгівлею був КОКОМ (CoCom) – Координаційний комітет з багатостороннього експортного контролю. На початку жовтня 1982 р. за наполяганням США КОКОМ уклав додатковий список товарів з майже 50 найменувань, заборонених до вивезення до СРСР¹⁵⁰⁹. США збільшили удесятеро (до 100 тис. дол.) штраф за порушення компаніями санкцій¹⁵¹⁰. Це зумовило суттєве скорочення продажу до Радянського Союзу технологій іншими країнами. Так, Японія у 1983 р. скоротила імпорт до СРСР машин і обладнання з 1,156 млрд. дол. до 733 млн., а обладнання для машинобудування – з 19,140 до 7,616 млн. дол.¹⁵¹¹

США посилили контроль за науковими зв'язками між обома країнами, адже вони могли бути використані Москвою для отримання необхідних технологій. Дж. Картер запровадив мораторій на заходи, заплановані в рамках домовленостей з АН СРСР. З часом Білий дім дозволив обмежені наукові контакти у сферах, які становили для США «особливий інтерес» (як то медицина) і неофіційний обмін між окремими вченими¹⁵¹². За першого президенства Р. Рейгана цей контроль було посилено. Так, у серпні 1982 р. міністерство оборони заборонило публікацію понад 100 робіт американських учених, які мали бути представлені на міжнародній конференції з проблем розробки оптичних приладів у Сан-Дієго за участю радянських науковців¹⁵¹³.

1507 Внешняя торговля СССР в 1979 г.: Стат. сб. – М., 1980. – С. 279; Внешняя торговля СССР в 1980 г.: Стат. сб. – М., 1981. – С. 271; Внешняя торговля СССР в 1985 г... – С. 271–272.

1508 Ванюков Д. А. Указ. соч. – С. 132.

1509 Гейвандов С. К. Указ. соч. – С. 107.

1510 Прокудин Е. В. Администрация Рейгана и торговля с СССР // США – Экономика. Политика. Идеология. – 1986. – №3. – С. 19.

1511 Внешняя торговля СССР в 1983 г... – С. 241–243.

1512 Берденников Н. А. О состоянии научно-технических связей между СССР и США // США – Экономика. Политика. Идеология. – 1985. – №8. – С. 9–10.

1513 Гейвандов С. К. Указ. соч. – С. 105.

На вказані обмеження накладалися й інші, які формально не стосувалися Афганістану. Так, після інциденту з корейським «Боїнгом» восени 1983 р. були розірвані домовленості про пряме повітряне сполучення і закрито представництва «Аерофлоту» в США¹⁵¹⁴.

Окрім обмежень, США вдавались і до технологічних диверсій. За даними ЦРУ, СРСР нелегально купував на «чорному ринку» санкційні технології для нафтогазової промисловості. ЦРУ спланувало операцію і «продавало» Радянському Союзу дефектне або недієздатне обладнання, використання якого могло спричинити аварії. Так, американська вірусна комп'ютерна програма влітку 1982 р. спричинила вибух на Сибірському газопроводі. Попри відсутність жертв, матеріальні збитки були значними¹⁵¹⁵.

Проблемою Москви була нездатність дзеркальної відповіді на санкції з більшості позицій. Чи не єдиною рівноцінною реакцією був бойкот XXIII Літніх Олімпійських ігор у Лос-Анджелесі в липні–серпні 1984 р. Офіційною підставою неучасті СРСР була «безпека радянських спортсменів». Насправді ж це була помста за бойкот Олімпіади у Москві. Радянський демарш підтримали країни «соціалістичного табору», окрім Румунії (яка, до слова, посіла друге місце в медальному заліку слідом за США). Відповісти адекватно на інші американські санкції й обмеження СРСР не міг. Особливо це було помітно в економічній і технологічних сферах.

Ініційовані США і підтримані їхніми союзниками санкції мали для радянської економіки значні наслідки. Західне технологічне обладнання було унікальним, і його не можна було замінити відповідними аналогами з країн Східної Європи чи «третього світу», як це вдалося зробити з продовольчим зерном у 1980 р. Для прикладу, СРСР будував найбільші у світі системи магістральних трубопроводів. Труби діаметром 1420 мм ніде більше в світі не використовувались, німці називали їх «російським стандартом». Сам Союз не виготовляв таких труб і купував їх за кордоном. На виробництві труб для СРСР спеціалізувалися кілька металургійних комбінатів в Японії і ФРН. У середині 1980-х рр. обсяги радянських закупівель труб перевищили їх загальне виробництво у США,

---

1514 Жуков Ю. А. СССР – США: дорога длиною в семьдесят лет, или Рассказ о том, как развивались сов.-амер. отношения. – М., 1988. – С. 250.

1515 Крисенко Д. С. Вказ. праця. – С. 203.

Великій Британії і Франції¹⁵¹⁶. На додачу Радянський Союз залежав від західних ринків збуту своїх енергоносіїв і кредитів. За оцінками радянських економістів, на базі придбаного передусім у США обладнання у другій половині 1970-х – першій половині 1980-х рр. у СРСР ввели в дію значні потужності в газовій, хімічній, нафтохімічній, металургійній, целюлозо-паперовій, вугільній та інших галузях – загалом біля 70 об'єктів. Так, у хімічній промисловості за рахунок західного обладнання потужності з виробництва аміаку зросли на 54,8%, карбаміду – на 79,2%, поліетилену – на 54%¹⁵¹⁷. Тож унаслідок запровадження санкцій технологічне відставання СРСР від Заходу дедалі посилювалася.

З початком другого президентського терміну Р. Рейгана політика санкцій проти СРСР посилювалась. Зовні радянсько-американські відносини не змінилися, риторика виступів лідерів обох країн була такою ж. Обсяги двосторонньої торгівлі лишалися на попередньому рівні. У травні 1984 р. було пролонговано на наступні 10 років Угоду про економічну, промислову і технічну співпрацю, було погоджено відновлення роботи двосторонньої економічної робочої групи для обміну інформацією та прогнозування головних економічних тенденцій. Директива з національної безпеки №75 (NSDD-75) навіть передбачала можливе пом'якшення обмежень, які, все ж, не стосувалися технологій та обладнання для енергетичного сектору¹⁵¹⁸.

Більш жорстка політика щодо СРСР виявилась у найбільш болючому для СРСР питанні. Усі зусилля Білого дому відтоді були зосереджені на залежності СРСР від нафтогазового експорту, яка дедалі посилювалася. На початку 1980-х рр. при видобутку нафти в 603 млн. т. на рік Радянський Союз експортував 119 млн. т. нафти, 43 млн. т. нафтопродуктів і 35 млрд. кубометрів газу. Це давало державі близько 40 млрд. дол. на рік. Частка енергоносіїв в експорті СРСР сягнула 46,9% (для прикладу, машини і обладнання склали 15,8%). У 1985 р. ці цифри склали 53,7 і 13,9% відповідно¹⁵¹⁹. Нафтодоларами покривалися закупівлі пшениці (у 1984 р. СРСР закупив 46 млн. т., що склало 15% світового імпорту зерна, кожна

1516 Сайчук М. М. Битва за газопровід. – К., 2012. – С. 112.

1517 Батурын Т. Ф. Торгово-экономическое сотрудничество между СССР и США // США – Экономика. Политика. Идеология. – 1986. – №9. – С. 30.

1518 National Security Decision Directive (NSDD) 155. US – Soviet Economic and Commercial Relations. – January 4, 1985: <https://fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-155.pdf>

1519 Сайчук М. М. Вказ. праця. – С. 52–53.

третя радянська хлібина була виготовлена з імпортової пшениці¹⁵²⁰), машин і обладнання. Водночас на долю військово-промислового комплексу на початку 1980-х рр. припадало 20–25% ВВП (у США – 6,5%), а виробництво військової техніки перевищувало 60% загального обсягу продукції машинобудування. Радянський Союз виробляв в 4,5 разів більше танків, у 5 разів БТР-ів, у 9 разів гармат і втричі більше підводних човнів, аніж Сполучені Штати Америки. На підприємствах оборонно-промислового комплексу працювало майже 8 млн. робітників¹⁵²¹.

Відтак, від нафти і газу в СРСР залежало все – від продовольчого забезпечення і розвитку його виробничих сил до обороноздатності. Без нафтодоларів неможливими були озброєння і переозброєння, нафтовий комплекс забезпечував 20% надходжень до бюджету і 70–75% усіх валютних надходжень¹⁵²². У 1970-ті рр., скориставшись високими цінами на нафту, золото й алмази СРСР вдесятеро збільшив експорт до країн з твердою валютою (з 2,4 млрд. дол. у 1970 р. до 23,6 млрд. дол. у 1980 р.). За ці кошти СРСР зміг закупити достатньо промислових товарів і продовольства, хоча дефіцит торгівлі з розвиненими країнами лишався значним (3–4 млрд. дол. на рік)¹⁵²³. Сприятлива кон'юнктура світових цін на енергоносії дозволяла радянській економіці компенсувати технологічне відставання від Заходу. Тобто тоді, коли розвинуті західні країни переживали «комп'ютерну революцію», радянська економіка виживала за рахунок машинобудування, металургії і, особливо, енергоносіїв. Дешеві газ і нафта були потужним засобом утримання у сфері московського контролю режимів Центральної і Південно-Східної Європи.

Ситуація докорінно змінилась у 1985–1986 рр. У серпні 1985 р. Саудівська Аравія різко збільшила обсяги видобутку нафти. З серпневих 2,34 млн. барелів на день обсяги зросли до 4,68 млн. у грудні 1985 р. і до 6,21 млн. барелів у серпні 1986 р. Як наслідок, якісна нафта «Аравійська легка», яка коштувала 35,69 дол. за барель

1520 Гайдар Е. Т. Гибель империи. Уроки для современной России. – М., 2007. – С. 174–175.

1521 Безбородов А., Елисеев Н., Шестаков В. Перестройка и крах СССР. 1985–1993. – СПб., 2010. – С. 42.

1522 Там же. – С. 62.

1523 Бокарев Ю. П. СССР и становление постиндустриального общества на Западе, 1970–1980-е годы. – М.: Наука, 2007. – С. 336–337.

у 1980 р. і 27,53 дол. у 1985 р., у 1986 р. оцінювалась у 13,1 дол.¹⁵²⁴ Важка радянська нафта на світовому ринку коштувала біля 10 дол. за барель¹⁵²⁵. Для залежної від експорту енергоносіїв радянської економіки обвал цін на нафту мав катастрофічні наслідки. За американськими оцінками, СРСР втрачав щороку 13 млрд. дол. валютних надходжень. Лише в липні 1986 р. Радянський Союз був змушений продати вп'ятеро більше нафти, аби отримати таку ж кількість імпортного обладнання, що й роком раніше¹⁵²⁶. За оцінками вітчизняних і російських дослідників, втрати могли бути від 10¹⁵²⁷ до 20 млрд. дол. щороку¹⁵²⁸.

По сьогодні в науковій літературі і публіцистиці не вщухають дискусії щодо причин обвалу цін на «чорне золото» та чи мали до цього причетність США. Український вчений М. М. Сайчук, досліджуючи енергетичний чинник зовнішньополітичної стратегії адміністрації Р. Рейгана щодо Радянського Союзу доводив, що падіння цін не було результатом американсько-саудівських домовленостей, що падіння цін на нафту почалося ще в березні 1983 р. (тоді «Аравійська легка» подешевшала з 34 до 29 дол. за барель), що були інші «фундаментальні причини падіння цін», як то вихід на світовий ринок енергоносіїв з Великої Британії, Нідерландів, Норвегії, Аляски, розвиток енергозберігаючих технологій на Заході тощо¹⁵²⁹. Така ж думка запанувала в більшості публікацій російських істориків, економістів, експертів і журналістів. Утім російський історик Ю. П. Бокарев писав про американсько-саудівську домовленість щодо падіння цін на нафту¹⁵³⁰, а казахський вчений С. М. Акимбеков обвал цін назвав «нафтовою зброєю» США проти СРСР¹⁵³¹.

На нашу думку, існує кілька непрямих доказів того, що до падіння цін на нафту як складової економічних санкцій проти СРСР США могли бути причетні. Передусім це тісна співпраця між Вашингтоном і Ер-Ріядом, активізована «афганською проблемою».

1524 Сайчук М. М. Американсько-саудівське співробітництво та падіння нафтових цін в 1985 році // Сходознавство. – 2009. – №47. – С. 139–140.

1525 Бокарев Ю. П. Указ. соч. – С. 341.

1526 Там же.

1527 Крисенко Д. С. Вказ. праця. – С. 219.

1528 Безбородов А. и др. Указ. соч. – С. 165.

1529 Сайчук М. М. Битва за газопровід... – С. 238–239.

1530 Бокарев Ю. П. Указ. соч. – С. 341.

1531 Акимбеков С. М. История Афганистана. – Астана – Алматы, 2015. – С. 355.

Уже йшлося про спільне фінансування афганського опору і кооперацію в постачанні зброї й іншого майна моджахедам. За умовами підписаної у жовтні 1981 р. «Угоди сторіччя» Саудівська Аравія отримала високотехнологічної американської зброї на майже 9 млрд. дол. 17–24 червня 1985 р. відбувся політ «Діскавері» з саудівським космонавтом принцом Султаном Саудом на борту¹⁵³². Останній став першим арабським космонавтом, а Саудівська Аравія – першою арабською космічною державою. Саудівська Аравія, таким чином, перетворилася на одного з найбільш важливих стратегічних союзників США на Близькому Сході і в зоні Перської затоки.

США самі були зацікавлені в дешевій нафті. За різними оцінками, тоді як СРСР втрачав щороку до 50% валютних надходжень, Сполучені Штати скоротили витрати на енергоносії на 71,5 млрд. дол.¹⁵³³ Від дешевих цін на нафту виграли і союзники США в Західній Європі.

Падіння цін на нафту відповідало тій стратегічній лінії американської політики щодо СРСР в афганському питанні, яку обґрунтував на початку 1980 р. З. Бжезінський – змусити СРСР заплатити якомога вищу ціну за Афганістан. Співробітник РНБ Р. Пайпс, підтримуючи ідеї радника Дж. Картера, обґрунтовував важливість використання залежності радянської економіки від нафти для дестабілізації комуністичного режиму. Цю думку поділяли директор ЦРУ У. Кейсі і сам Р. Рейган. Обладнання і технології для енергетичної галузі, як було видно, були головним змістом антирадянських санкцій. Проте, окрім збитків для СРСР, вони спричинили втрати й американських компаній і їх партнерів і філій в Європі й Японії. Падіння ж цін на нафту вдарило передусім по СРСР, а самі США від них навіть виграли.

Енергетичні санкції дозволили США досягнути, принаймні частково, своєї мети. СРСР змушений був відмовитися від другої гілки трубопроводу, втрачаючи при цьому додатково 7–8 млрд. дол. щороку¹⁵³⁴. Радянський паливно-енергетичний комплекс, таким чином, не виконував виробничих планів з видобутку і транспортування нафти і газу. Це мало наслідком поступове зменшення ефективності нафтогазової промисловості в СРСР,

---

1532 Сайчук М. М. Американсько-саудівське співробітництво... – С. 136.

1533 Крисенко Д. С. Вказ. праця. – С. 218.

1534 Там само. – С. 204.

зростання аварійності в цій галузі і нераціональних витрат коштів. Усе це вело до скорочення надходжень вільноконвертованої валюти до СРСР від експорту енергоносіїв і поступове зростання бюджетного дефіциту (за оцінками ЦРУ, дефіцит держбюджету в 1985–1987 рр. зріс учетверо, а до кінця 1988 р. – уп'ятеро і сягнув 100 млрд. руб.¹⁵³⁵), для покриття якого СРСР був змушений вдаватися до нових позик на Заході на не вигідних для себе умовах. Замінити прибутки від нафти і газу було нічим. Більшість покупців, радянської зброї (Лівія, Ірак тощо) стали неплатоспроможними. У 1986 р. прибутки від продажу «спеціального майна» впали на 20%¹⁵³⁶. Якість же продукції радянської промисловості, за рідким винятком, була критично низькою і не відповідала запитам західних покупців.

Немов за спланованим американськими аналітиками сценарієм СРСР переживав складну соціально-економічну і фінансову кризу. При цьому в умовах загального погіршення соціально-економічного становища були сектори, які не можна було скорочувати. Військові витрати, передусім через активну залученість СРСР в афганську кризу, зростали на 15–20 млрд. руб. щороку¹⁵³⁷. Це вело до падіння життєвого рівня населення, ускладнення подальшої підтримки «братніх» режимів в Європі і світі. На думку більшості дослідників, саме економічні труднощі змусили нове радянське керівництво на чолі з М. С. Горбачовим шукати діалогу з Заходом і оголосити нову зовнішньополітичну стратегію, відому як «нове політичне мислення».

Про те, що «нафтова зброя» могла бути частиною американської політики щодо СРСР в афганському питанні, свідчить і зміст Директиви з національної безпеки №166 (NSDD-166) від 27 березня 1985 р., присвяченої американській політиці в афганській кризі. Підтверджуючи головну стратегічну мету – змусити СРСР залишити Афганістан і сприяти відновленню незалежного статусу цієї держави – США мали посилити всебічний тиск на Радянський Союз. Для цього слід було використовувати будь-які засоби¹⁵³⁸. Саме з початку другого президентського терміну Р. Рейгана США та їхні союзники значно збільшили військово-фінансову підтримку

1535 Крисенко Д. С. Вказ. праця. – С. 236–237.

1536 Там само. – С. 219.

1537 Там само. – С. 204.

1538 National Security Decision Directive (NSDD) 166. US Policy. Program and Strategy in Afghanistan. – March 27, 1985: <https://fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-166.pdf>

афганської опозиції (про це нижче), що лише посилює наше припущення про спланованість обвалу цін на нафту.

Попри це, у другій половині 1980-х рр. намітилися зрушення на краще у радянсько-американських відносинах. Зустрічі обох лідерів породжували надію на потепління у відносинах двох наддержав. Попри те, що головними питаннями порядку денного були роззброєння, спільна відповідальність СРСР і США за мир і безпеку в світі тощо, Афганістан також був темою перемовин. Після зустрічі з М. С. Горбачовим у Рейк'явіку Р. Рейган у зверненні до нації з Овального кабінету 13 жовтня 1986 р. сказав: «Інша тема, якої ми торкалися в Ісландії, також є причиною розбіжностей між Радянським Союзом і Америкою. Це питання регіональних конфліктів. Зустрічі у верхах не зможуть американців забути, що означали радянські дії для народів Афганістану, Центральної Америки, Африки, Південно-Східної Азії. Доки радянська політика не зміниться, ми будемо надавати нашим друзям у цих регіонах, тим, хто бореться за свободу і незалежність, будь-яку підтримку, якої вони потребують»¹⁵³⁹. М. С. Горбачов і Р. Рейган, Е. А. Шеварднадзе і Дж. Шульц регулярно обговорювали афганське питання, і поступове потепління двосторонніх відносин і розвиток діалогу між Сходом і Заходом зробили можливим політичне врегулювання афганського питання.

Утім до кінця 1980-х рр. Афганістан лишався найбільш гарячим фронтом «холодної війни». Готовність вдаватися до будь-яких засобів задля демонстрації того, що війна в Афганістані – це велика помилка Кремля, призводила до відверто ворожих антирадянських акцій. ЦРУ через посередництво своїх пакистанських колег у другій половині 1980-х рр. вдалося до низки операцій з метою використати війну в Афганістані для «розхитування» ситуації в середині СРСР. Бригадний генерал М. Юсуф, який у 1983–1987 рр. в пакистанській ISI очолював «афганський напрямок», згадував, як пакистанці передали моджахедам видрукувані зусиллями ЦРУ 10 тис. Коранів узбецькою. Афганці переправляли їх «за річку», до СРСР¹⁵⁴⁰. З середини 1980-х рр. було налагоджено контрабанду «підривної» літератури до Гармської обл. Таджикиської РСР, Ферганської, Наманганської і Бухарської областей Узбецької РСР. Твори

1539 Рейган Р. Указ. соч. – С. 290.

1540 Юсуф М. Заманить медведя // Юсуф М. Ловушка для медведя: http://artofwar.ru/d/dmitrij_m_k/text_0150.shtml

теоретиків фундаменталізму Маудаді, Х. аль-Банни і навіть Г. Хекмат'яра (твір «Куди піти у пошуках Бога») та ін. у великій кількості потрапляли до радянських республік Середньої Азії¹⁵⁴¹.

За словами М. Юсуфа, він особисто розробляв плани диверсій проти СРСР за сприяння ЦРУ. Навесні–влітку 1985 р. ISI спланувала підрив «мосту дружби» через Амудар'ю, але операцію з різних причин згорнули. У 1986 р. моджахеди здійснили серію атак на баржі на радянській стороні річки¹⁵⁴². У грудні 1986 р. три десятки моджахедів на моторних човнах «Зодіак» перетнули Амудар'ю й атакували дві електростанції у Таджикиській РСР. Внаслідок диверсій частина території республіки на кілька тижнів була знеструмлена¹⁵⁴³. Моджахеди обстрілювали територію радянської Середньої Азії: у квітні 1987 р. мішенню став аеродром Шуроб у 3 км. від Амудар'ї¹⁵⁴⁴.

Отже, агресія в Афганістані спричинила погіршення радянсько-американських відносин та втрату того взаємовигідного потенціалу співробітництва між двома наддержавами в різних сферах, який був напрацьований за десятиліття «розрядки». Попри заяви лідерів про небажання псувати відносини між обома державами через Афганістан вони були заморожені на всіх рівнях. Найбільшим проявом цього стала система санкцій, які США, заручившись підтримкою союзників по НАТО та поза її межами, запровадили проти СРСР. І якщо на ідеологічні звинувачення в «червоному імперіалізмі» чи бойкот Олімпіади у Москві Кремль міг відповісти дзеркально взаємним звинуваченням США в «імперіалізмі» й «агресії» чи бойкотом Олімпіади в Лос-Анджелесі, то на економічні санкції СРСР адекватно відповісти не міг. Економічні і технологічні обмеження, передусім у нафтогазовій галузі, посилені обвалом цін на нафту в 1985–1986 рр., завдали радянській економіці потужного удару. Схоже, що сукупність чинників, які спричинили загострення кризи радянської системи та, зрештою, її демонтаж і розпад СРСР були так чи так похідними від «афганських» санкцій і завершення «ери дорогої нафти». США своїми діями перетворили Афганістан на найбільш кошовну помилку радянської зовнішньої політики, яка вплинула в подальшому на долю країни.

1541 Фальков М. Афганский ящик Пандоры: <http://www.agentura.ru/dossier/izrail/people/falkov/afghanistan/>

1542 Юсуф М. Указ. соч.

1543 Швейцер П. Победа. Роль тайной стратегии администрации США в распаде Советского Союза и социалистического лагеря. – Минск, 1995. – С. 446–447.

1544 Юсуф М. Указ. соч.

4.3. Міжнародна підтримка афганського руху опору

Одним з аспектів міжнародного виміру афганської кризи була всебічна підтримка афганської опозиції, що супротивники СРСР розглядали як вагомий засіб тиску на нього і перетворення Афганістану на «радянський В'єтнам». Тому вважаємо за доцільне в загальних рисах окреслити організаційну структуру й ідеологічні засади афганського опору.

Ядром опозиції НДПА була організація «Мусульманська молодь». На її базі в 1975 р. виникли Ісламська партія Афганістану (ІПА) на чолі з Г. Хекматъяром та Ісламське товариство Афганістану (ІТА) (Б. Раббані). Ці харизматичні лідери об'єднали навколо себе спочатку опозиційні до НДПА, а потім і ворожі до СРСР сили. Г. Хекматъяр (народ. у 1948 р.) походив з родини землевласника з Кундузу, належав до роду Хірані племінного союзу пуштунів-гільзаї. Він навчався у військовій школі в Кабулі, відзначався ораторськими здібностями, належав до числа найбільш ортодоксальних ісламських політиків того часу. Таджик Б. Раббані (народ. у 1940 р.) також був сином дрібного землевласника з провінції Бадахшан. Член суфійського ордену Надшбанди, випускник богословського факультету Кабульського університету, пізніше професор філософії того ж факультету не поділяв фундаменталістських і радикальних поглядів свого конкурента¹⁵⁴⁵.

Розходження в ідеології і тактиці боротьби та взаємна особиста неприязнь між обома лідерами послаблювали афганську опозицію. Згодом до цього додався етнічний чинник. Навколо Г. Хекматъяра об'єдналися пуштуни, тоді як Б. Раббані згуртував навколо себе таджиків, узбеків тощо, а його збройні загони діяли в північних, непуштунських, провінціях ДРА. У 1979 р. в Пакистані виникли три організації ісламських традиціоналістів на чолі з авторитетним богословом С. Моджаддеді, лідером суфійського ордену «КаDIRійя» С. А. Гелайні і колишнім сенатором М. Н. Мухаммаді¹⁵⁴⁶. Окрім них, у Пакистані й Ірані діяли ще близько десятка афганських ісламістських партій і організацій.

1545 Жаров О. Его образ жизни – война // Азия и Африка сегодня. – 1995. – №10; Миронов Л. Профессор теологии, ставший президентом // Азия и Африка сегодня. – 1995. – №10; Dorronsoro G. Revolution Unending. Afghanistan: 1979 to the Present. – NY., 2005. – P. 76.

1546 Коргун В. Г. Ислам и власть // Азия и Африка сегодня. – 1995. – №10. – С. 27.

Поділ афганської опозиції на «фундаменталістів» і «традиціоналістів» став загальноновизнаним. Перші були за побудову ісламської теократичної республіки. У своїх програмних установах вони нехтували традиційними афганськими племінними інститутами, такими як Лойя Джирга. За соціальним складом це були партії традиційних улема, старійшин племен, учнів і випускників релігійних навчальних закладів. Традиціоналісти ж висували більш помірковані політичні вимоги. Вони прагнули відновити попередній суспільно-політичний лад, за якого релігія не претендувала на керівництво державою, закликали до розв'язання питання влади через традиційні племінні інститути, такі як Лойя Джирга. Ці партії склались переважно з середніх міських прошарків, дрібних крамарів і підприємців, представників світської інтелігенції¹⁵⁴⁷.

За місцем діяльності, зовнішньополітичною і політичною орієнтацією радянські автори поділяли афганську опозицію на пешаварську, проіранську і промонархічну¹⁵⁴⁸. Радянський вчений В. М. Спольніков запропонував більш складну класифікацію за багатьма критеріями. Він виокремлював фундаменталістську і традиціоналістську, сунітську і шіїтську, «буржуазно-теократичну» і «феодальну», пуштунську і непуштунську, організовану і неорганізовану опозицію¹⁵⁴⁹.

Після радянської інтервенції афганські опозиційні партії об'єднались у два угруповання, відомі як «Шіїтська вісімка» і «Пешаварський альянс». До складу проіранської «Шіїтської вісімки» входили Ісламський рух Афганістану (лідер – викладач теології, аятола шейх М. А. Мохсейні), Революційна рада ісламського союзу Афганістану (С. Бахеші), «Партія Аллаха» («Хезбаллах», К. Яксдат), «Наср» («Перемога», колегія з п'яти лідерів), «Сєпахі Пасдар» («Корпус стражів ісламської революції в Афганістані», М. Рідаї), Об'єднаний фронт ісламської революції в Афганістан «Раад» («Грім», М. Хазаї і сеїд І. Балхі), Ісламська сила (С. Хальді). Штаб-квартири партій розташовувались у священному для шіїтів м. Кум

1547 Искандаров К. Общественно-политические движения в Афганистане (1945–2001 гг.): авт. дисс... док. ист. наук. – 07.00.02, 07.00.03. – Душанбе, 2004. – С. 37.

1548 Дерябин В. М. Деструктивная роль исламской оппозиции в политическом урегулировании афганской проблемы в 1979–1989 гг.: авт. дисс... канд. ист. наук. – 07.00.05. – М., 1990. – С. 9.

1549 Спольников В. Н. Афганистан: исламская оппозиция. Истоки и цели. – М., 1990. – С. 62–78.

або в Тегерані. «Пешаварський альянс» (від прикордонного з Афганістаном пакистанського міста, де розмістились офіси партій) об'єднав Ісламську партію Афганістану (Г. Хекмат'яр), Ісламське товариство Афганістану (Б. Раббані), Ісламську партію Афганістану (або «Ісламську партію Халеса», Ю. Халес), Ісламський союз визволення Афганістану (А. Сайєф), Національний ісламський фронт Афганістану (С. Гелайні), Рух ісламської революції Афганістану (М. Набі), Національний фронт порятунку Афганістану (С. Моджаддеді).

Друге об'єднання було головною силою опору радянській агресії і кабульському режимові, проте формальне об'єднання в альянс і наявність спільної мети (усі партії об'єднував «джихад» проти «безбожного» режиму НДПА і радянських військ) не означали їх єдності. Безкінечний ланцюг розколів і рекомбінацій був віддзеркаленням характерної для афганського суспільства нездатності до політичної консолідації.

Особливістю афганського руху опору було те, що його політичні центри перебували в екзилі, тоді як збройні формування діяли у ДРА. Деякі з них були підзвітні «своїм» партіям у Пакистані чи Ірані, інші не визнавали жодної зверхності. Після радянської інтервенції опозиція кабульському режимові набула форм національно-визвольного руху. Тисячі мулл по всій країні закликали до джихаду. Ісламські і традиційні гасла доповнились антирадянськими, звинуваченнями уряду НДПА у прорадянській політиці. У країні з давніми військовими традиціями сотні тисяч чоловіків були готові до збройного опору. Вони і стали «моджахедами» – «борцями за віру».

У роки громадянської війни й антирадянського джихаду виникла розгалужена інфраструктура руху опору, яка складалась із базових районів, баз, перевалочних баз та опорних пунктів. «Базові райони» – це великі, добре укріплені в інженерному відношенні об'єкти у віддалених від комунікацій, гарнізонів радянських і афганських військ гірських районах. Зазвичай там були «ісламський комітет» (штаб), навчальний центр, склади, ремонтні майстерні, шпиталь, укриття тощо. Головними базовими районами були Агарсай (42 км на південь від Мазарі-Шарифа, ПІА), Байрамшах (36 км на південний захід від Мазарі-Шарифа, РІРА), Шорча (57 км на південь від Мазарі-Шарифа, НІФА), Хукуматі-Духанаї-Горі (22 км на південний захід від Пулі-Хумрі, ПІХ), Верхній Панджшер (26 км на схід від Руха, ПІА), Гурбатегар (38 км на захід від Баракі, ПІА і РІРА), Азрау (58 км

на схід від Кабула, ША й ІСПА), Іскаполь (16 км на захід від Газні, РІРА), Заркашан (70 км на захід від Газні, ША, ПІХ і РІРА), Ісламдара (48 км на північний захід від Кандагара), Варсадж (пров. Бадахшан), Таганхок (пров. Герат).

«Бази» – невеликі за площею об'єкти, призначені для розміщення збройних формувань однієї партійної приналежності, зберігання їхнього озброєння тощо. Найбільшими з них були Альмар, Кара-Дараї-Занг, Шах, Дараї-Банд, Дарзаб, Карамкуль, Амрах, Тондж, Бедак, Кашка, Дехі, Зінгірд, Шер-Шер, Мушхана, Бустон, Яшуль, Пумбок-Бала, Кузхі-Сафі, Джагдалак, Мелава, Камбакка, Шпалькай, Кунсаф, Сурхаган, Апушела, Чинарту, Гулінай, Мулла-Бостанкалай та ін. Деякі з них виникли до квітня 1978 р., для боротьби з режимом М. Дауда. «Перевалочні бази» й «опорні пункти» – це транзитні пункти постачання моджахедів. Їх створювали на караванних маршрутах біля кордонів з Пакистаном і Іраном. Там зброю, боєприпаси й інше майно з караванів, які прибували з-за кордону, перевантажували на транспорт загонів, які діяли в Афганістані.

У 1980 рр. у країні діяли «ісламські комітети» – проміжні ланки між опозиційними партіями за кордоном і збройними формуваннями у ДРА. Вони керували бойовими діями, розбирали конфлікти між моджахедами, збирали податки, здійснювали поповнення загонів, вели пропагандистську роботу. У 1981 р. в Афганістані було близько 450 комітетів¹⁵⁵⁰.

Велику роль відігравали польові командири, які очолювали мобільні «бойові групи». Як ішлося в одній з інструкцій, яка потрапила до рук радянських спецслужб, «склад однієї бойової групи партизанського загону не повинен перевищувати 10–20 осіб... Партизанська група не повинна залишатися на одному місці, в одному районі більше трьох днів»¹⁵⁵¹. Такі групи об'єднувались у загони по 50–150 осіб, які, в свою чергу, могли бути частиною «банд» (300–400 бійців)¹⁵⁵². Середньостатистична «бойова група» складалася з командира, трьох–чотирьох розвідників, двох–трьох ланок (по

1550 Фальков М. Указ. соч.; Шведов Ю. Мужики в широких штанах // Солдат удачи. – 1995. – №2. – С. 5.

1551 Цит. за: Ютов В.И. «Каскад» и «Омега». – М., 2003. – С. 42.

1552 Вострокнутов А. А. Особенности тактики афганских мятежников во время войны в Демократической Республике Афганистан (1979–1989) // Вестник академии военных наук. – 2011. – №3. – С. 171.

шість–вісім бійців), одного–двох мінометних розрахунків, одного–двох розрахунків великокаліберного кулемету ДШК, двох–трьох розрахунків ручних протитанкових гранатометів (РПГ), групи мінування¹⁵⁵³. Навесні 1983 р., за даними радянської розвідки, в ДРА діяли 917 загонів загальним числом 43 тис. бійців. 313 таких груп (бл. 15 тис. бійців) діяли в зоні «Центр»¹⁵⁵⁴. У 1986 р загальне число бійців опозиції оцінювали в 150 тис.¹⁵⁵⁵ Іноді загони об'єднувались у більші військові формування – «фронти»: «фронт повіту», «фронт провінції». Зрідка створювалися «центральні фронти», які координували діяльність фронтів кількох провінцій¹⁵⁵⁶.

Польові командири були головним суб'єктом афганського опору радянській окупації. Найбільш відомими і впливовими ватажками моджахедів були Ахмад Шах Масуд (ІТА; зона дії – долина Панджшер), Туран Ісмаїл (ІТА, Герат), Д. Хакані (ІПХ, Пактія і Пактика), А. Басир (ІТА, Бадахшан), Арієнпур (ІТА, північні провінції), Саїд Мансур, М. Башир, Фарид (усі – ІПА), Хіродманд (ІПА), «доктор» Ісмаїл (ІПА), Суфі Паянда (ІПА), А. Нікманд (РІРА), Гуляммамад (ІСВА), мулла Насим (РІРА) та ін.¹⁵⁵⁷

Деякі з них командували значними силами. Туран («капітан») Ісмаїл очолював майже 200 загонів (понад 4 500 бійців) і контролював провінцію Герат. 66 загонів (понад 1 500 осіб) у тій же провінції мав Азізхан. Провінція Нуристан була підконтрольна Ширмахмаду (39 загонів, бл. 800 бійців). Пактія і Пактика були під контролем Джелалудина (57 загонів, бл. 1 800 бійців)¹⁵⁵⁸. Територію навколо Джелалабада, де діяли десятки розрізнених загонів, не контролювали ані уряд, ані ОКРВ, її називали «країною неляканих душманів»¹⁵⁵⁹. Проте жоден «фронт» і жоден польовий командир не могли зрівнятися за силою, організацією, авторитетом з Панджшером і його господарем – «Левом Панджшеру», «моджахедом №1» Ахмад

1553 Жирохов М. А. Опасное небо Афганистана. Опыт боевого применения советской авиации в локальной войне. 1979–1989. – М., 2012. – С. 180.

1554 Слинкин М. Как снимали Бабрака Кармаля: свидетельство очевидца // Азия и Африка сегодня. – 2000. – №7. – С. 44.

1555 Ляховский А. А., Забродин В. М. Тайны афганской войны. – М., 1991. – С. 81–82.

1556 Шведов Ю. Указ. соч. – С. 5.

1557 Червонопиский С. В., Костыря А. А., Сироштан В. Г. Военно-политическая спецоперация СССР в Афганистане (25 декабря 1979 – 15 февраля 1989 гг.): Словарь-справочник. – К., 2008. – С. 212.

1558 Шведов Ю. Указ. соч. – С. 10.

1559 Москаленко Л. Г., Кучер В. А. Честь имею. – Луганск, 2007. – С. 88.

Шахом Масудом. Про найбільш відомого на Заході польового командира «Лікарі без кордонів» зняли документальний фільм, а К. Фолетт написав бестселер «Левове лігво». «Уолл-стріт джорнел» у 1992 р. у редакційній колонці написала: «Поряд з Лехом Валенсою, папою Іоанном Павлом II і Рональдом Рейганом містер Масуд зламав хребет радянському імперіалізму»¹⁵⁶⁰.

Долина р. Панжшер є важливим у військово-стратегічному відношенні районом країни. Вона тягнеться від зеленої зони біля Баграма, в кількох десятках кілометрів від Кабула, на північний схід до китайського кордону. Більшість її населення становили таджики, селяни-власники, які відкинули соціалістичні експерименти НДПА. У долині зосереджено до половини усіх афганських родовищ смарагдів, лазуриту й іншого дорогоцінного каміння¹⁵⁶¹, тож контроль за нею мав і економічну вагу.

Таджик Ахмад Шах, названий своїми прибічниками «Масудом» («щасливий»), свій «джихад» розпочав у двадцятирічному віці проти режиму М. Дауда, після чого опинився в еміграції. У травні 1979 р. дві групи (25 і 18 бійців) моджахедів, озброєні кулеметом з двома сотнями набоїв, сімома магазинними дробовиками з сотнею обойм, шістьма саморобними пістолетами, п'ятьма автоматичними гвинтівками «Свен» з двома з половиною тисячами набоїв і півсотнею ручних гранат прибули до Панджшеру з Пешавара. У першому бою з урядовими військами 11 червня того ж року Масуд захопив близько двох сотень одиниць стрілецької зброї і 12 ящиків з набоями. Згодом увесь повіт було звільнено від урядових військ, і Ахмад Шах проголосив створення уряду «звільненого Панджшеру»¹⁵⁶². Подальший досвід військового і політичного керівництва він здобув у війні проти «шураві», що зумовило його критичне ставлення до представників старшого покоління опозиції – «теоретиків, які осіли в Пешаварі».

Ахмад Шах виявив себе не лише талановитим польовим командиром, але й організатором і політиком, що визнавали навіть його вороги. Підполковник розвідки А. Ткачов, який побував у долині в кінці 1981 – на початку 1982 рр., згадував, що під орудою Масуда тоді було біля двох тисяч бійців, які «вирізнялися досить

1560 Крайл Д. Указ. соч. – С. 183.

1561 Червонопиский С. В. и др. Указ. соч. – С. 35.

1562 Григорьев С. Е. Панджшер в 1975–1990 годах глазами афганского историка. – СПб., 1997. – С. 33–36.

високою особистою підготовкою, добре знали місцевість, таємні стежки і проходи в горах... Концентрації сил, як правило, уникали, позбавляючи можливості завдати по ним ефективних ударів авіацією й артилерією»¹⁵⁶³. Сама Панжшерська долина була підготовлена до війни: «У скелях обладнали позиції для вогневих засобів і груп заколотників, створили вузли опору і багатошарову оборону з майстерно організованою системою вогню. Розщелини скель, печери, тріщини гір, нори, висоти мали позиції для зенітних гірських установок і крупнокаліберних кулеметів. У верхів'ях ущелин задалегідь підготовлені в печерах схованки для укриття людей, складів озброєння, боєприпасів, продовольства»¹⁵⁶⁴.

Згідно підготовленої політичним відділом 40-ї армії аналітичної довідки, у 1984 р. в Панжшері вже діяла справжня армія. «У районі Панджшера... завершено будівництво і зведення фортифікаційних споруд, обладнані штаби і вогневі позиції. На основі крупних банд і груп створені взводи і групи, які... входять до складу батальйонів і полків. Батальйон налічує від 400 до 500 осіб, на озброєнні маються гармати, 35 гранатометів, 50 ДШК і до 400 одиниць стрілецької зброї. Батальйони знаходяться в оперативному підпорядкуванні трьох полків, які входять до бригади – армії Ахмад Шаха. В ущелині налагоджені радіо і телефонний зв'язок. Накопичені значні запаси озброєння, продовольства і боєприпасів»¹⁵⁶⁵. У серпні 1988 р. генерал армії В. І. Варенніков писав міністру оборони: «Нині А. Шах є фігурою, яка користується беззаперечним авторитетом у населення... Здійснювана ним... соціальна політика, агітаційно-пропагандистська робота (будівництво мечетей, шкіл, лікарень, шляхів, забезпечення населення товарами першої необхідності) користується широкою підтримкою народу... Знищення А. Шаха є неможливим, оскільки потрібно точно знати, де він знаходиться, а це не можливо – агентурна розвідка Афганістану не може справитися з цим завданням уже 8 років»¹⁵⁶⁶. За даними розвідвідділу 40-ї армії, угруповання Ахмад Шаха тоді налічувало 230 загонів загальною чисельністю

1563 Миссия в Панджшер / Интервью с А. Ткачевым // Институт современных оценок и анализа. – 2010. – №2 (40): http://www.isoa.ru/art-view.php?bc_tovar_id=730

1564 Там же.

1565 Цит. за: Шведов Ю. Указ. соч. – С. 9–10.

1566 Цит. за: Иванов В. Тайная война. Спецоперация КГБ и ГРУ в Афганистане (1979–1989). – Кировоград, 2014. – С. 281.

9 тис. бійців і контролювало провінції Бадахшан, Баглан, Тахар, Кундуз, Балх, Саманган, Парван, Капіса¹⁵⁶⁷.

У Панжшері здійснювалося радіомовлення в діапазоні FM, виходила газета «Заклик джихаду», функціонували освітні заклади, мечеті, суди, лікарні (у них працювали навіть французькі лікарі), стягувалися податки (ушр – з сільськогосподарських культур, хумс – від видобутку і реалізації дорогоцінного каміння тощо), збором яких опікувався фінансовий комітет¹⁵⁶⁸. Це забезпечувало безумовну підтримку місцевого населення і високу популярність Масуда не лише в Панжшері, але й у всій країні.

Ахмад Шах продовж всієї війни успішно утримував долину. ОКРВ і армія ДРА за 9 років здійснили проти нього 12 великих операцій¹⁵⁶⁹. Під час однієї з них, яка почалася 16 травня 1982 р., були задіяні 36 батальйонів (12 тис. бійців), 320 танків, БТР і БМП, 155 гармат і мінометів, 104 вертольоти і 26 літаків. До іншої, розпочатої 19 квітня 1984 р., залучили 14 тис. радянських і афганських вояків, 200 літаків і 190 вертольотів¹⁵⁷⁰. У Панжшері радянське командування випробувало в реальних бойових умовах реактивні бомбардувальники Ту-16¹⁵⁷¹. Попри це, за роки війни ОКРВ втратив у «гонитві за левом Панджшеру» біля 7,5 тис. солдатів і офіцерів, 1 150 автомобілів, 325 танків, БТР і БМП, біля сотні літаків і вертольотів¹⁵⁷². Водночас, за словами самого Ахмад Шаха, у боях з радянськими військами його угруповання втратило убитими не більше 700 бійців¹⁵⁷³.

Генерал-полковник Л. О. Дядюк, заступник начальника політвідділу 40-ї армії, згадував, як під час чергової операції у Панджшері Ахмад Шах взнав про її план за два тижні і вивів усе населення з долини в гори¹⁵⁷⁴. В інтерв'ю газеті «Труд» Масуд підтвердив слова генерала: «За 24 дні до початку їхнього наступу я мав повне уявлення про плани вашого командування. Я знав усі

1567 Шведов Ю. Указ. соч. – С. 10.

1568 Григорьев С. Е. Указ. соч. – С. 48.

1569 Никитенко Е., Пиков Н. Охота на Масуда // Солдат удачи. – 1994. – №12. – С. 7.

1570 Ляховский А. А. Ахмад Шах: http://www.Artofwar.ru/lojahowskiy_a_text_0010_shtml.

1571 Жаров О. Джихад и его главный воин // Азия и Африка сегодня. – 1995. – №10. – С. 46.

1572 Григорьев С. Е. Указ. соч. – С. 70.

1573 Ахмад Шах Масуд. Среди моих агентов были и советские генералы // Труд. – 1992. – 22 января. – С. 3.

1574 Дядюк Л. О. Від терну до калини. – Дніпропетровськ, 2010. – С. 281.

деталі: які об'єкти будуть піддані бомбардуванню, де і коли висадяться десанти, яка чисельність... військ і яка зброя буде застосована. Усі деталі, аж до імен ваших командирів»¹⁵⁷⁵. Таку обізнаність польовий командир пояснив так: «Мої люди були повсюди – у тому числі і серед ваших офіцерів і генералів... Я досі зберігаю передану мені з Кабула карту з позначенням плану майбутніх бойових дій»¹⁵⁷⁶. Е. Абдулаєв згадував, як радянські чекісти свого часу виявили двох офіцерів зі штабу 40-ї армії, які працювали на Ахмад Шаха¹⁵⁷⁷. Інший ветеран війни в Афганістані також писав, що Масуд мав інформаторів з-посеред радянських штабістів: «ганялися за формуваннями Ахмад Шаха Масуда часто даремно – він зарані знав, куди ми рушимо, і там нас, як правило, чекали»¹⁵⁷⁸. На Ахмад Шаха працювали начальник розвідувального управління Генерального Штабу ЗС ДРА генерал-майор Халіль (страчений за звинуваченням у зраді) і кілька його підлеглих, заступник начальника 5-го Управління ХАДу¹⁵⁷⁹. Схоже, що витік інформації зі штабів частин ОКРВ та афганської армії був звичним для тієї війни. У 1984 р. в Головному управлінні ХАД заарештували 22 агенти опозиції і ще 25 – наступного року¹⁵⁸⁰.

Радянські офіцери-«афганці» про Ахмад Шаха Масуда згадували здебільшого з повагою. Головний військовий радник О. М. Майоров більшості ватажків моджахедів давав негативну оцінку. Про А. Р. Дустума, зокрема, він писав: «Жорстокий і безжальний командувач. Він не жалів нікого. Страчував і розправлявся... з будь-ким, хто, на його думку, міг піти проти нього в боротьбі з невірними... Повсюдно в північних провінціях він наводив страх вогнем і мечем... Дустум – командувач із сумною славою кривавого ката»¹⁵⁸¹. Про Ахмад Шаха генерал писав по-іншому. «Найбільш стійким, хоробрим і далекоглядним був Ахмад-Шах Масуд. Він... полюбляв відкритий бій. Для цього він і готував свої полки. Він уникав підставляти під удар місцеве населення. Ніколи не мстився за

1575 Ахмад Шах Масуд. Указ. соч. – С. 3.

1576 Там же.

1577 Абдулаєв Э. Позывной – «Кобра» // Наш современник. – 1998. – №7. – С. 235.

1578 Цит. за: Жирохов М. А. Указ. соч. – С. 16.

1579 Веденеев Д. Задзеркалля історії: Нариси минулого спеціальних служб. – К., 2008. – С. 160; Малеванный В. В. Советский спецназ в Афганистане. – М., 2009. – С. 189.

1580 Веденеев Д. Указ. соч. – С. 159.

1581 Майоров А. Правда об афганской войне: Свидетельство главного военного советника. – М., 1996. – С. 214.

“пособництво” шураві чи частинам афганської армії, знаючи, що на співробітництво люди йдуть під страхом смерті. Ахмад-шах – відмінний тактик, і мені... було приємно битися з ним на полі бою. Він неодноразово був поранений, але в бою залишався завжди... І лише у випадку програшу він безслідно щезав. Ахмад-шах Масуд дбайливо ставився до своїх бійців. Щедро нагороджував хоробрих. Ми знали його крилатий вислів: “Воїну – хоробрість, командирю – геройство, вождю – стійкість і мужність”¹⁵⁸². А. Ткачов згадував, що на підставі розвідувальної інформації в нього «складався образ сильної особистості, людини..., відповідальної за свої рішення і вчинки»¹⁵⁸³. Підполковник був ініціатором перших переговорів з Масудом, був підтриманий начальником ГРУ Генерального Штабу ЗС СРСР генералом армії П. І. Івашутіним і зустрівся з «Панджшерським Левом» у його «лігві» в новорічні дні 1982 р. Результатом місії стало перемир'я, яке протрималося півроку¹⁵⁸⁴. Генерал армії В. І. Варенніков казав, що Масуд, на відміну від інших польових командирів, «зовсім інша фігура, це державник. За ним іде народ, у нього вірять, він користується колосальним авторитетом на півночі країни, де проживають таджики»¹⁵⁸⁵. Капітан Л. Г. Москаленко (воював у ДРА з 1985 р.) констатував, що в зоні, підконтрольній Масуду «...ставлення до полонених радянських військовослужбовців докорінним чином різнилося від інших... збройних формувань. Практично відсутніми були тортури і знущання над полоненими»¹⁵⁸⁶. А. Чикал (в Афганістані у 1982–1985 рр., начальник штабу полку) писав: «Моїм супротивником – ворогом його не вважаю, оскільки не відчуваю до нього особистої неприязні, став Ахмад Шах Масуд»¹⁵⁸⁷. І такі характеристики й оцінки можна продовжувати.

Розпорошена афганська опозиція потребувала підтримки зовні, і після радянської інтервенції 1979 р. вона її отримала. Ініціатором цього, як уже йшлося, були США. Після схвалення рішення про

1582 Майоров А. Указ. соч. – С. 213.

1583 Миссия в Панджшер...

1584 Там же.

1585 «Я лично принимал решение о нанесении ударов по бандам в Пакистане!» / Интервью с генералом армии В.И. Варенниковым // Независимое военное обозрение. – 2004. – №35: http://nvo.ng.ru/wars/2006-11-17/3_varenikov.html

1586 Москаленко Л. Г., Кучер В. А. Указ. соч. – С. 14.

1587 Чикал А. В. Записки генерала. – Книга первая. Сквозь тернии к звездам. – К., 2005. – С. 289.

військову підтримку моджахедів американці зіштовхнулися з проблемою їх роз'єднаності. У січні 1980 р. представники ЦРУ зустрілися з Б. Раббані, М. Мухаммаді й іншими опозиційними діячами. Тоді ж з ними контактували представники ОІК. Як наслідок, у кінці січня 1980 р. шість партій у Пакистані об'єдналися у доволі аморфний і нестійкий «Ісламський союз для звільнення Афганістану».

На тлі цих дискусій, консультацій і перемовин США розпочали практичну реалізацію «Програми прихованих дій». 18 січня 1980 р. директор ЦРУ звітував про перші партії зброї для повстанців. С. Тернер зауважував, що ця допомога була покликана передусім дати зрозуміти моджахедам, що вони мають сподіватися лише на завдання Радам рани, яка буде постійно кровити, і не більше того. Вже за місяць зброя була в Пакистані і поділена між афганськими партіями. Так, НІФА С. А. Гелайні отримав 60 штук АК-47 і 60 тис. патронів до них, 20 тис. патронів до іншої зброї, 200 магнітних протитанкових мін, 7 ручних протитанкових гранатометів (РПГ-7) і 50 ракет до них. 25 січня 1980 р. до провінції Вардак надійшли 12 протитанкових рушниць, 90 «далекобійних гвинтівок» і зенітна гармата. Наступний караван мав дійти до Вардаку 5 березня. До кінця лютого 1980 р. моджахеди отримали біля 1 тис. чеських мін, 127 РПГ-7 і 1 404 ракети до них. Перші успіхи в реалізації «Програми» зумовили її продовження до кінця року, рішення про що було схвалене на засіданні РНБ 15 лютого 1980 р.¹⁵⁸⁸

США продовжували шукати канали придбання зброї радянського виробництва та її доправлення до Пакистану. 14 лютого 1980 р. до посольства США в Лондоні звернувся голова британського представництва ОІК С. Азам. Він просив передати до Вашингтона, що повстанці потребували протитанкових ракет, зброї для боротьби з вертольотами, боєприпасів до стрілецької зброї. На засіданні СКК 27 лютого 1980 р. ухвалили звернутися до Єгипту з проханням посприяти у придбанні в Югославії радянських протитанкових зенітних ракетних комплексів (ПЗРК) «Стріла-2» (за класифікацією Пентагону і НАТО – SA-7 Grail «Грааль»). За задумом, США через Йорданію і Саудівську Аравію могли доставити їх до Пакистану. Оскільки цих ПЗРК не було на озброєнні армії ДРА, в ЦРУ побоювалися реакції СРСР – потрапити до моджахедів вони могли лише через Пакистан. 8 березня 1980 р. С. Тернер під час зустрічі

1588 Ковальков О. Л. Підтримка афганського Руху... – С. 170.

подякував А. Садату за поставки зброї з Єгипту, перші партії якої мали невдовзі прибути до ДРА.

30 квітня 1980 р. ЦРУ надало докази успішного використання моджахедами мін і протитанкових ракет: лише в перші два тижні квітня було пошкоджено 23 транспортні засоби (в т. ч. 12 танків і 8 БТР). Тож розвідка переконувала, що подальші успіхи повстанців залежатимуть від поставок зброї і здатності афганських чи радянських військ перекрити шляхи постачання. Насправді ж ці поставки навряд чи могли суттєво підвищити боєздатність моджахедів. ЦРУ повідомляло, що майже все озброєння вони отримували від афганських дезертирів або внаслідок нападів на конвої. Дещо купували на пакистанському ринку – це була або зброя місцевого виробництва, або вкрадена в афганській чи пакистанській арміях. Щось передали моджахедам пакистанці, уряд ДРА заявляв про китайську зброю і китайських інструкторів, але ЦРУ не мало підтверджень цьому. Якісь кошти надали саудівці, але повстанці були впевнені, що їх привласнили політики в Пешаварі. Повстанці особливо потребували ПЗРК або ракет земля-повітря, важких кулеметів, протитанкової зброї і мін, засобів зв'язку, медикаментів, одягу, продовольства, протигазів тощо.

Зі звіту ЦРУ від 11 червня 1980 р. вперше дізнаємося про фінансове забезпечення «Програми». З 28 грудня 1979 р. Штати закупили зброї та інших «матеріалів» на 10 млн. дол. з виділених до кінця року 30 млн. До того часу був напрацьований маршрут доправлення зброї. З Єгипту літак ВПС США доставляв вантажі до саудівського Ез-Захрана. Звідти саудівський С-130 переправляв зброю до Ісламабада. Далі зброю між партіями розподіляла ISI. Розглядалася можливість прямих рейсів американським С-141 за маршрутом Каїр–Ісламабад, що мало прискорити доставку. Згідно цього звіту, повстанцям уже передали 3 900 штук АК-47 і 6,133 млн. патронів до них, 115 12,7-мм гвинтівок і 15 тис. патронів до них, 15 тис. 14,5 мм патронів, 50 82-мм мінометів і 2 500 мін до них, 150 РПГ-7 і 3 902 ракети до них, 3 700 мін, 6 тис. гранат, 637 фунтів вибухівки С-4, п'ять ПЗРК SA-7 і 15 ракет до них, 121 снайперську гвинтівку і 36 тис. патронів до них, 1 200 гвинтівок «Лі Енфілд» (зразка 1895 р. та пізніших модифікацій, які в Афганістані називали «бурами» – О. К.) і 300 тис. патронів до них, 100 рацій, шість радіостанцій. Ще 6 600 штук АК-47 і 6,6 млн. патронів до них, сім РПГ-7 і 54 ракети до них, «певна кількість» (так у документі – О. К.) 12,7-мм гвинтівок і 316 800 патронів до них, 88 82-мм мінометів і

4 400 мін до них, 4 тис. мін, 10 ПЗРК SA-7 і 50 ракет до них були «в дорозі». Як видно з іншого звіту, до 1 жовтня 1980 р. США доставили моджахедам 10 тис. автоматів АК-47 і 13 млн. патронів до них, 720 РПГ-7 і 14 тис. ракет, 15 тис. наземних мін, 158 зенітних ракет, 200 важких кулеметів і 800 тис. патронів до них. 27 жовтня 1980 р. бюджет «Програми прихованих дій» на наступний рік було збільшено до 60 млн. дол.¹⁵⁸⁹

У перший рік реалізації «Програми» тривали дискусії щодо її обсягів, змісту й ефективності. В США були невисокої думки про моджахедів і їхню здатність протистояти армії наддержави. В ЦРУ мали повстанців за маргінальні, неефективні і роздрібнені групи, які конфліктували між собою і не мали єдиного лідера. Серед їхніх ватажків не було фігури масштабу Р. Хомейні. ЗМІ США перебільшували політичну роль партій, контроль з їх боку над повстанцями, «перемоги» останніх. Перевага ОКРВ і ЗС ДРА над повстанцями була очевидною: вони мали тоді загалом 4 тис. танків та іншої бронетехніки, 20 тис. вантажівок тощо. Тож співробітник ЦРУ писав С. Тернеру (3 січня 1980 р.), що «для Рад повстанці – як голка для слона». Чим більше зброї даватимуть США, тим більше буде жертв серед моджахедів. Чи були американці готові на це піти¹⁵⁹⁰? У російських дослідженнях ішлося про спільну операцію американської і британської розвідок «Фарадей» з пошуку місць для тренувальних баз моджахедів¹⁵⁹¹, розпочату навесні 1980 р. В інформаційному повідомленні, надісланому міністру оборони СРСР 2 жовтня 1980 р., ішлося про 42 табори підготовки повстанців у Пакистані, в яких працювали 100 інструкторів з «Міжнародної поліцейської академії» і «Техаської школи підривної діяльності»¹⁵⁹². Однак у наявних американських документах підтверджень цьому немає. 8 жовтня 1980 р. анонімний співробітник Пентагону в меморандумі до Ф. Карлуччі писав, що значна перевага радянських військ здатна була нівелювати всю допомогу повстанцям. Тому він запропонував обміркувати можливість їх навчання¹⁵⁹³. Це була чи не перша

1589 Ковальков О. Л. Підтримка афганського Руху... – С. 170–171.

1590 Там само. – С. 171.

1591 Чернышков А. В. Политика Соединенных Штатов Америки в Афганистане от Саурской революции до первого президентского срока Б. Обамы: дисс... канд. ист. наук. – 07.00.15. – Волгоград, 2014. – С. 68–69.

1592 Report by Soviet Defense Minister Ustinov to CPDU CC on «Foreign Interference» in Afghanistan. – October 2, 1980: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/111596>

1593 Ковальков О. Л. Підтримка афганського Руху... – С. 171.

пропозиція направити до повстанців американських інструкторів, у чому СРСР звинувачував США мало не від квітня 1978 р. Насправді ж ця підготовка була започаткована адміністрацією наступного президента.

Співробітник РНБ М. Бремент вважав усі зусилля США «попередніми, частковими і неадекватними». 30 квітня 1980 р. він писав, що постачання лише радянської зброї і лише за посередництва пакистанців було «нерозумним і непотрібним». Пакистан був посередником, але самі пакистанці боялись озброювати афганців: «Вони знають, що пістолет, спрямований проти Кабула, може завтра бути спрямований проти Карачі». Відстороненість американців від практичної реалізації «Програми» М. Бремент вважав помилкою. На кордоні з ДРА у той час було 53 табори біженців. В кожному з них, на його думку, мало бути щонайменше троє американських агентів. Він переконував, що перевага радянської армії беззаперечна, а її успіхи реальні. Тож задля того, щоб «афганська авантюра Рад» була більш дорогою, слід було поставляти «правильні види озброєння», адже «чоловіки на конях не пасують чоловікам на вертольотах». Проти останніх ефективні SA-7, але вони дорогі й їх важко дістати. Ті 85 ПЗРК, які американці планували надати, були «краплею в морі». Під «правильною зброєю» М. Бремент розумів мобільне й ефективне озброєння: американські ракети проти вертольотів (як-то ПЗРК «Стінгер» з інфрачервоною голівкою наведення), одноразову протитанкову зброю, гвинтівки калібру 7,62 мм (на американських складах було багато знятих з озброєння М-14), легкі міномети, прості короткохвильові двосторонні радіостанції тощо¹⁵⁹⁴.

Проте США і надалі надавали повстанцям лише радянські зразки зброї, не бажаючи дратувати Кремль. Ставлення ж американців до моджахедів було прагматичним: вони розглядалися як знаряддя, яке здатне знекровити СРСР. Так, З. Бжезінський говорив, що США не зацікавлені в масовому повстанні в Афганістані. Тривале повстання низької інтенсивності – ось що було потрібно для мобілізації ісламських держав проти Москви.

Турбувала американців і відсутність контролю над виділеними коштами. Розподіл зброї і грошей між афганськими опозиційними партіями в Пешаварі здійснювала ISI. Скільки їх насправді отримували моджахеди, у США могли лише здогадуватись. У документах є свідчення того, що пакистанці і лідери афганської

1594 Ковальков О. Л. Підтримка афганського Руху... – С. 171–172.

опозиції або привласнювали гроші, або використовували їх не за призначенням. Окремі американські посадовці сумнівались у самій доцільності підтримки моджахедів. Анонімний співробітник РНБ у меморандумі до З. Бжезінського 26 лютого 1980 р. називав опозиційних політиків «реакційними» і навіть «мракобісами». Він застерігав бути «...обережними, розраховуючи на прихильність мусульманських сил в Афганістані» і запитував: «Що буде з правами людини, коли вони прийдуть до влади?» Але оскільки в Афганістані не було нікого, з ким би можна було мати справу, окрім ісламістів, США змушені були їх підтримувати. Проте, на думку чиновника, вони мали підтримувати право моджахедів вільно сповідувати свою релігію. Але сумнівався, чи варто підтримувати їх у боротьбі за владу¹⁵⁹⁵?

До кінця президентського терміну Дж. Картера «Програма прихованих дій» лишалася таємною. США жодного разу офіційно чи публічно не визнали своєї участі в афганській кризі, попри заклики деяких політиків це зробити. 22 квітня 1980 р. на засіданні СКК З. Бжезінський запропонував зробити підтримку моджахедів «публічно респектабельним заходом». Цю ідею відкинули, мотивуючи це тим, що Ісламабад і Ер-Ріяд на таку відкритість не пішли б. 17 липня 1980 р. до публічності закликав держсекретар Е. Маскі, але і він тоді не отримав підтримки. Окрім небажання остаточно зіпсувати відносини з СРСР, у Вашингтоні були змушені рахуватися з вразливим становищем Пакистану: після повідомлень у «Вашингтон пост» і «Нью-Йорк таймс» у січні 1980 р. про американсько-пакистанські консультації щодо підтримки моджахедів Ісламабад погрожував «вийти з гри»¹⁵⁹⁶.

Американська підтримка афганських повстанців підштовхнула до цього й їхніх союзників. Гроші для моджахедів давали КНР, Пакистан, Єгипет, Саудівська Аравія. Якщо даних про суми, виділені іншими країнами, немає, то саудівці погодились на кожен американський долар давати свій¹⁵⁹⁷. Тож можна припустити, що в 1980 р. Саудівська Аравія могла надати біля 30 млн. дол. Проте якість військового майна, яке закупували для моджахедів у перші роки, була сумнівною. Така допомога була вражаючою в зведеннях новин, але насправді до ДРА потрапляв різношерстий асортимент

1595 Ковальков О. Л. Підтримка афганського Руху... – С. 172.

1596 Там само. – С. 172.

1597 Швейцер П. Указ. соч. – С. 37.

простої і застарілої зброї, часто в занедбаному стані. Вона часто іржавіла на складах, а Афганістан став гарним приводом позбутися цього непотребу. Особливо це стосувалося Єгипту, який продавав американцям, за словами П. Швейцера, «брухт, яким можна лише трішки полякати Ради»¹⁵⁹⁸. Афганські польові командири, особливо на початку 1980-х рр., неодноразово скаржилися на погану якість цієї зброї. Якщо зважити, що вона потрапляла до «кочовиків у широких штаних і сандалях», які часто не мали жодної військової підготовки, то ефект від таких поставок був невисоким.

У СРСР всіляко перебільшували обсяги й якість військового майна, яке отримували моджахеди. Водночас, у мемуарах «афганців» оцінка масштабів і ролі допомоги афганському опору з-за кордону почасти менш категорична. Один усталену думку про те, що моджахеди використовували проти радянських військ сучасну натівську зброю, називав журналістським перебільшенням¹⁵⁹⁹. Немов на підтвердження цього інший писав: «Перші загони душманів були озброєні усім, що могло стріляти – від старовинних куркових рушниць до... автоматів Калашникова китайського виробництва. Грізною зброєю в їхніх руках виявилися англійські “Бури”»¹⁶⁰⁰. Ще один згадував: «На початку війни у душманів практично відсутнім було постачання. Бомбою вважався глиняний горщик з порохом»¹⁶⁰¹.

Співпраця США і Саудівської Аравії мала ще один результат. У 1980 р. за сприяння Ер-Ріада до ДРА почали прибувати добровольці з арабських країн, відомі як «арабські афганці». Точних даних про їх кількість немає. За оцінками А. Кудрявцева, до кінця 1980-х там могли бути «десятки, можливо сотні тисяч добровольців»¹⁶⁰². У 1980 р. їх роль була символічною, але вони сприяли приверненню уваги до Афганістану в мусульманських країнах.

Поряд із фінансовою і військовою підтримкою афганської опозиції США продовжували інші заходи, які її доповнювали. Радянська інтервенція в ДРА зумовила зростання кількості афганських біженців. У 1980 р. їх було щонайменше 1,2 млн. осіб. 31 січня 1980 р. координатор президента США у справах біженців

1598 Швейцер П. Указ. соч. – С. 201.

1599 Пасько В. В. Ночь забытых песен. – Киев – Тернополь, 1999. – С. 50.

1600 Андогский А. И., Дроздов Ю. И., Курилов В. Н., Батулин С. Г. Афган, снова Афган... – М., 2002. – С. 340–341.

1601 От солдата до генерала. Воспоминания о войне. – Том 11. – М., 2008. – С. 71.

1602 Кудрявцев А. В. Феномен «арабских афганцев» // Ближний Восток и современность: Сборник статей. – Выпуск 17. – М., 2003. – С. 164–169.

відрядив свого заступника до пакистанських таборів для вивчення ситуації на місці. Того ж дня Дж. Картер і держдепартамент оголосили про виділення 5 млн. дол. гуманітарної допомоги афганським біженцям. Ці кошти йшли через Верховну Комісію ООН у справах біженців (ВКБ ООН), тож традиційні звинувачення у прихованому фінансуванні моджахедів під прикриттям гуманітарної допомоги є безпідставними. 3 млн. дол. були виділені грошима і ще 2 млн. дол. – товарами першої необхідності. Як перший крок реалізації цієї програми до Пакистану відвантажили 40 тис. воняних ковдр. 25, 27 березня і 16 квітня 1980 р. Конгрес США ухвалював постанови про допомогу афганським біженцям. 19 червня 1980 р. Дж. Картер закликав усіх американців зробити пожертви на їх користь через ВКБ ООН і американські благодійні організації. 9 липня держдепартамент оголосив про додаткове виділення 21 млн. дол. (12 млн. дол. через ВКБ ООН, 1 млн. дол. – через Червоний Хрест і 9 млн. дол. – через уряд Пакистану). Загалом у 1980 р. США виділили на ці потреби 47 млн. дол., що склало 50% внеску всіх держав, які надали таку допомогу¹⁶⁰³. Ця сума була значно більшою за виділені того ж року кошти на підтримку моджахедів.

На відміну від збройної підтримки, ця допомога була публічною. 19 червня 1980 р. Дж. Картер оголосив 21–27 липня «тижнем Афганістану» і закликав американців підтримувати біженців¹⁶⁰⁴. Ця проблема стала складовою пропагандистської боротьби США з Радянським Союзом. У СРСР і ДРА біженців мали за реакціонерів, які не прийняли «Квітневу революцію», за обдурених селян або ж кочовиків, яких пакистанська влада затримала по свій бік кордону. У США ж їх тлумачили жертвами режиму НДПА і радянської окупації країни, що було ближче до правди. Окрім використання цієї проблеми задля критики радянської політики у ДРА привернення до неї уваги мало на меті змалювати моджахедів не найманцями чи бандитами, а борцями за звільнення своєї Батьківщини від іноземної окупації.

Під час першого президентського терміну Р. Рейгана (1981–1985 рр.) підтримка Штатами афганської опозиції зазнала певних

1603 Иващенко А. С. Гуманитарная помощь США афганским беженцам и перемещенным лицам // Восток. – 1993. – №3. – С. 62; Рабуш Т. В. Афганские беженцы в советско-американской «пропагандистской войне» // Вестник НВГУ. – 2016. – №3. – С. 20.

1604 Рабуш Т. В. Афганские беженцы... – С. 20.

змін, які, втім не могли суттєво змінити співвідношення сил в Афганській війні. На відміну від попередньої, нова адміністрація визнала підтримку афганського руху опору публічно. У березні 1981 р. в інтерв'ю «Ен-Бі-Сі» Р. Рейган заявив, що США активно підтримуватимуть афганську опозицію¹⁶⁰⁵. Надалі в чисельних промовах і виступах, в яких Р. Рейган часто піддавав політику СРСР нищівній критиці, лунали декларації і заклики на підтримку афганських «борців за віру». 1 березня 1985 р. Р. Рейган назвав моджахедів «борцями за свободу»: «Борці за свободу – наші брати, і ми маємо надавати їм допомогу»¹⁶⁰⁶.

Р. Рейгану вдалося вирішити «проблему Пакистану», що не зміг зробити Дж. Картер. У квітні 1981 р. США відвідав міністр закордонних справ Пакистану Ага Шахі, у червні й вересні того року візити до Ісламабада здійснив заступник держсекретаря Дж. Баклі. Результатом цих перемовин стала пакистансько-американська угода про допомогу на загальну суму 3,2 млрд. дол., яку в грудні 1981 р. схвалив Конгрес. США надали Пакистану 1,55 млрд. дол. «військових» кредитів, на які Пакистан мав придбати кілька сотень танків М-48, вертольоти «ТОУ/Кобра», 155-мм самохідні гаубиці, протикорабельні ракети, бронетранспортери, електронне обладнання. США пообіцяли по 800 тис. дол. у 1983 і 1984 рр. і по 1 млн. дол. у 1985–1987 рр. на навчання пакистанських військових і продати 40 винищувачів F-16 загальною вартістю 1,1 млрд. дол. 700–800 млн. дол. на них погодилася надати Саудівська Аравія¹⁶⁰⁷. Пакистан, таким чином, вийшов на третє місце (після Ізраїлю й Єгипту) за масштабами американської військової допомоги. Продовж 1980-х рр. США витратили на переозброєння пакистанської армії 7,4 млрд. дол. і ще 1,6 млрд. дол. – на фінансову підтримку уряду країни¹⁶⁰⁸. Це остаточно схилило Пакистан до беззастережної підтримки афганської опозиції і перетворило його на головного (поряд із Саудівською Аравією, Єгиптом і КНР) союзника США в їхній афганській політиці.

1605 Кременюк В. А. США – Афганістан: происки продовжуються // США – Экономика. Политика. История. – 1983. – №1. – С. 57.

1606 Рейган Р. Указ. соч.– С. 255.

1607 Беглова Н. С. Пакистан – «восточный форпост» в стратегических планах США // США – Экономика. Политика. Идеология. – 1982. – №11. – С. 61.

1608 Мендкович Н. Финансовый аспект Афганской войны 1979–1989 гг.: <http://afghanistan.ru/doc/18319.html>.

Своєю чергою, це робило Пакистан в очах Москви «головним плацдармом агресії імперіалістичних і реакційних сил проти революційного Афганістану»¹⁶⁰⁹.

Афганську опозицію підтримував, як і раніше, Китай. Китайські політики завжди говорили про підтримку моджахедів. Прем'єр-міністр Чжао Цзян 3 червня 1981 р. під час візиту до Ісламабада заявив, що Пекін «надасть активну підтримку – політичну, моральну і матеріальну – всім, хто бореться з гегемоністською політикою СРСР в Афганістані». За даними радянської розвідки, китайські інструктори працювали в Пешаварі, Читралі, Мірамшасі, Кветті. Афганців готували у навчальних центрах в Сіньцзян-Уйгурському АР, який межує з ДРА, і в м. Лінчжоу (Тибетський АР). У СРСР були переконані, що інструктори з КНР працювали і в Афганістані¹⁶¹⁰.

Саудівська Аравія, як ішлося, на кожен американський долар давала моджахедам один свій. Посиленню співпраці між Вашингтоном і Ер-Ріядом в афганському питанні сприяла т.зв. «Угода століття», підписана в жовтні 1981 р. Окрім гарантій безпеки, Саудівська Аравія отримала від США 6 літаків-дозаправників KC-135, 1 177 ракет «повітря–повітря», 5 літаків Е-3А системи радіолокаційного виявлення й управління (АВАКС) загальною вартістю 8,7 млрд. дол.¹⁶¹¹ До слова, Е-3А використовувалися до цього лише Об'єднаним повітряним командуванням НАТО в Європі.

До 1985 р. США надавали моджахедам лише радянські зразки озброєння, які закупували де прийдеться. Фінансування «Програми прихованих дій» (за Р. Рейгана отримала кодову назву «Циклон») у першій половині 1980-х рр. лишалося на попередньому рівні: 50 млн. дол. у 1980–1981 рр. і 35 млн. у 1982 р.¹⁶¹² Зброю повітрям або морем доправляли до Карачі. Після цього її в опломбованих вагонах під контролем ISI доставляли до Ісламабада і Кветти. До 1985 р. щороку цими шляхами транспортувалося 10 тис. т «військового майна»¹⁶¹³. У 1982 р. США отримали ще одне джерело радянської зброї: Ізраїль погодився продати захоплені в Лівані трофеї. Про ці поставки не

1609 СССР и Пакистан... – С. 137.

1610 CPSU Memorandum «The Position of the PRC on Afghanistan». – May 12, 1981: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117262>

1611 Сайчук М.М. Американсько-саудівське співробітництво... – С. 135.

1612 Чернышков А. В. Указ. соч. – С. 74; Швейцер П. Указ. соч. – С. 37–38.

1613 Швейцер П. Указ. соч. – С. 201.

мали взяти араби, адже, за словами М. Юсуфа, мусульманам «неприпустимо було вести священну війну ізраїльською зброєю»¹⁶¹⁴.

З Пакистану зброя й інші матеріали надходили до польових командирів караванами, яких щороку спрямовувалося 500–600¹⁶¹⁵. «Полювання» за ними було головним завданням радянських спецпризначенців. Караванним шляхом могла бути вузька, ледь помітна стежинка в горах, а іноді – добре найджений шлях по сухому руслу річки. Каравани також були різними: від десятка нав'ючених віслюків з кількома погоничами до колони вантажівок і пікапів, набитих зброєю і боєприпасами¹⁶¹⁶. У стандартному каравані 30–40% вантажів становили промислові і продовольчі товари, ще 30–40% – зброя і боєприпаси. Решта – медикаменти і наркотики. Зазвичай попереду йшла «мирна» частина каравану¹⁶¹⁷, тож при «полюванні» на них траплялися жертви серед цивільного населення. До того ж виявлення і знешкодження караванів змушували спецпризначенців діяти поблизу кордонів із Пакистаном, що зумовлювало зіткнення з прикордонниками¹⁶¹⁸.

Тож як і на початку війни моджахеди були озброєні усім, що могло стріляти. Мінер-спецпризначенець О. Шипунов згадував, як його загін на початку 1986 р. захопив склад зброї в базовому районі під Кандагаром. «Роздивляюся незвичні стволи, чимало зразків часів Другої світової війни. Британські “Стени” з металевими дротовими прикладами. Китайського виробництва ППШ з великим круглим дисковим магазином на сімдесят один патрон. Виготовлені зі штампованих деталей легкі пістолети-кулемети Судаєва. Снопи різноманітних модифікацій гвинтівок “Лі Енфілд”, по-нашому “бур”. Автомати Калашникова єгипетського виробництва»¹⁶¹⁹.

Підтримка США афганської опозиції докорінно змінилася з початком другого президентського терміну Р. Рейгана. Від початку радянської агресії в Афганістані в Білому домі, Конгресі, урядових і військових колах лунали заклики до більш предметної і вагомої підтримки моджахедів. Вимоги зводилися до суттєвого збільшення

1614 Юсуф М. Роль ЦРУ // Юсуф М. Ловушка для медведя: http://artofwar.ru/d/dmitrij_m_k/text_0070.shtml

1615 Ютов В. И. Указ. соч. – С. 11.

1616 Чикишев А. Спецназ в Афганистане. – М.: 2000. – С. 4.

1617 Еремеев В. В пустыне Регистан // Солдат удачи. – 2008. – №8. – С. 38.

1618 Чикишев А. Охотники за моджахедами // Солдат удачи. – 1999. – №6. – С. 4.

1619 Шипунов А. Спецназ ГРУ в Кандагаре. Военная хроника. – М., 2014. – С. 117.

фінансування і перегляду номенклатури озброєння, які поставляли США. Одним із таких натхненників був конгресмен від Техасу Ч. Н. («Чарлі») Уїлсон, член підкомітету з питань асигнувань міністерства оборони. Восени 1982 р. він уперше відвідав Пакистан і зрозумів, що 2,7 млн. біженців – це потенційні моджахеди, а без підтримки Пакистану афганський опір не міг бути ефективним. Загалом у Пешаварі Ч. Уїлсон побував 14 разів¹⁶²⁰. Контакти з пакистанськими військовими і політиками (заклики Ч. Уїлсона надати «бійцям за віру» «Стінгери» підтримував М. Юсуф¹⁶²¹), пошук односторонніх у Конгресі, ЦРУ і Пентагоні мали наслідком докорінний перегляд Вашингтоном своєї політики щодо моджахедів¹⁶²². Ідеєю-фікс Ч. Уїлсона було надання їм ПЗРК «Стінгер». Американські військові і розвідка були не в захваті від цієї ідеї. Ця зброя була на озброєнні лише США і ФРН і ніколи не використовувалась у реальних бойових діях (під час конфлікту в Гренаді в жовтні 1983 р. вона була в американській армії, проте не застосовувалась). Окрім того, що це могло зробити американську допомогу афганцям очевидною, вони побоювалися потрапляння ПЗРК до радянських рук. Так само проти був і уряд Пакистану, адже це зробило б його участь у конфлікті беззаперечною. Проте все переважило сподівання, що «Стінгери» могли похитнути позиції ОКСВ в Афганістані. Більшість дослідників питання визнавали, що саме наполегливість Ч. Уїлсона зумовила збільшення фінансування операції «Циклон» і постачання афганській опозиції новітньої західної зброї. Директор ЦРУ Дж. Вулсі 9 червня 1993 р. сказав: «Розгром СРСР і крах радянської імперії – одна з великих подій у світовій історії. У цій битві брало участь чимало героїв, проте Чарлі Уїлсону належить особлива честь»¹⁶²³.

У посланні «Про становище країни» в січні 1985 р. Рейган сказав: «Ми не повинні відрікатися від тих, хто ризикує своїм життям на всіх континентах – від Афганістану до Нікарагуа». Тоді ж директор ЦРУ У. Кейсі говорив про «поширення антикомуністичних повстанських рухів» і необхідність їх «підтримки з боку країн, які

1620 Крайл Д. Указ. соч. – С. 23–24.

1621 Юсуф М. «Стінгери» против авиации // Юсуф М. Ловушка для медведя: http://artofwar.ru/i/izchuzhogookopa/text_0010.shtml

1622 Діяльність Ч. Уїлсона детально відтворена на сторінках праці Дж. Крайла «Війна Чарлі Уїлсона», перекладеної російською, та в однойменному художньому фільмі (2007, реж. М. Ніколс), в якому американського конгресмена зіграв Т. Генкс.

1623 Крайл Д. Указ. соч. – С. 9.

хочуть, аби свобода перемогла». На Раді з міжнародних відносин у Сан-Франциско в лютому того ж року держсекретар Дж. Шульц серед «борців за свободу і демократію» згадав моджахедів¹⁶²⁴. У Директиві з національної безпеки №166 (NSDD-166) від 27 березня 1985 р. ішлося про важливість підтримки афганських повстанців, збільшення контролю за поставками озброєння, активізацію гуманітарних програм для підтримки афганських біженців¹⁶²⁵. Цьому ж була присвячена Директива з національної безпеки №270 (NSDD-270) від 1 травня 1987 р.¹⁶²⁶ Як наслідок, у 1985 р., за різними даними, на «Циклон» виділили від 250 до 470 млн. дол.¹⁶²⁷ Тоді ж США поставили моджахедам перші зразки сучасної «натівської» зброї. Це були відносно застарілі (розроблені у 1924 р. і модернізовані в 1939 р.), але досить ефективні швейцарські протиповітряні комплекси «Ерлікон». Проте більш важливим було надання «Стінгерів».

25 вересня 1986 р. дві групи моджахедів польових командирів Гаффара і Дарवेशа проникли до Джелалабадського аеродрому і передмість Кабула. Близько 15.00 під вибухи «Аллах акбар!» обидві групи випустили по три ракети. Група Дарवेशа стріляла по реактивному літаку, і жодна з ракет не влучила в ціль. Моджахеди з іншої групи цілили по вертольотах на висоті 200 м. Одна з них не спрацювала і впала неподалік, але решта пострілів влучили в ціль. Усе це знімали на відео – ЦРУ вимагало доказів. Пізніше М. Юсуф влаштував зустріч Гаффара з шефом ISI генералом Ахтаром¹⁶²⁸.

Ця атака справила значний вплив на всі сторони конфлікту. Радянське військове командування на місяць закрило аеродром Джелалабада. У таборі афганської опозиції, ISI і ЦРУ панувала ейфорія. Як згадував М. Юсуф, «Це був один із вирішальних моментів війни. Після довгих років відсутності можливості ефективно відповідати на повітряні атаки моджахеди отримали, нарешті, зброю, варту їхнього бойового духу»¹⁶²⁹. Символічним було й те, що першою жертвою нової зброї став вертоліт Мі-24 – символ

1624 Беглова Н. С., Кременюк В. А. «Доктрина Рейгана» – курс на ескаляцію вмешательства // США – Экономика. Политика. Идеология. – 1985. – №11. – С. 63.

1625 National Security Decision Directive (NSDD) 166... – March 27, 1985.

1626 National Security Decision Directive (NSDD) 270. Afghanistan. – May 1, 1987: <https://fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-270.pdf>

1627 Звягельская И. Д. Указ. соч. – С. 55.

1628 Юсуф М. «Стингеры» против авиации...

1629 Там же.

радянської військової міці і найбільш ненависна моджахедами техніка «шураві».

«Стінгери» поклали край пануванню ОКРВ в небі Афганістану. До цього моджахеди могли протиставити авіації радянські крупнокаліберні кулемети ДШК, зенітні установки калібру 14,5 мм, ПЗРК «Стріла-2» (SA-7) і його китайський клон «Червона стріла», британські «Блоупайпи», перші екземпляри яких були надані на початку 1986 р.¹⁶³⁰, і вже згадувані «Ерлікони». Ці засоби були малоефективні, а деякі з них (як-то «Блоупайпи») через вагу, розмір і принцип дії були непридатні до війни в горах. Як наслідок, до 1983 р. ОКРВ втратив лише сім літаків і 27 вертольотів¹⁶³¹. Навіть збільшення кількості ПЗРК (у 1985 р. моджахеди отримали 10 тис. гранатометів і 200 тис. ракет¹⁶³²) не могло похитнути переваги радянських військ у повітрі. А з випущених у 1986 р. 187 «Стінгерів» 75% влучили в ціль. Один польовий командир сказав: «Аллах і «Стінгери» докорінно змінили ситуацію»¹⁶³³.

США поставляли моджахедам «Стінгери» базової моделі, вже зняті з виробництва. За домовленістю з пакистанською розвідкою, щомісяця мали надходити 250 пускових установок і 1 тис. ракет. За перші 9 місяців 1987 р. було поставлено 900 комплексів, що дало змогу моджахедам в усіх, окрім трьох, провінціях мати на озброєнні ці ПЗРК. Операторів готували спеціально навчені американцями пакистанські інструктори. За норми ефективності бойового використання «Стінгерів» в армії США в 65% пакистанці домоглися показчика в 70–95%¹⁶³⁴.

Поява у моджахедів нової ефективної і невідомої зброї спричинила справжнє полювання радянської розвідки за «Стінгером». 5 січня 1987 р. група розвідників 186-го окремого загону спеціального призначення ГРУ на чолі з майором Є. Сергєєвим і ст. лейтенантом В. Ковтуном у Мельтинайській ущелині (провінція Кандагар) захопила пускову установку і кейс із технічною документацією. Попри обіцянки командування, розвідники не отримали за це Золотої зірки Героя Радянського Союзу. Лише в 2012 р. Є. Сергєєв і в 2019 р. В. Ковтун стали Героями

1630 Иващенко А. С. Афганская вооруженная оппозиция в американской политике // США – Экономика, политика, идеология. – 1994. – №11. – С. 101.

1631 Жирохов М. А. Указ. соч. – С. 176–177.

1632 Швейцер П. Указ. соч. – С. 444.

1633 Звягельская И. Д. Указ. соч. – С. 55.

1634 Юсуф М. «Стингеры» против авиации...

Російської Федерації за «Стінгер». Попри отримання зразків (надалі «Стінгери» часто траплялися розвідникам серед трофеїв, лише в 1987 р. було захоплено 102 ПЗРК), радянські фахівці до кінця війни не змогли віднайти протидії їм. «Стінгери» підвищили ефективність ППО моджахедів усемеро. Радянські пілоти літаків мушили збільшувати висоту польотів до 5–6 тис. м., отримали заборону на денні польоти, а вертольотчики змушені були літати на мінімальних висотах (15–30 м.) з обов'язковим відстрілом теплових пасток¹⁶³⁵.

США й їхні союзники також поставляли моджахедам різноманітні міни. Серед найбільш вживаних (поряд із радянськими протипіхотними ТМ-46 і протитанковими ПМН, ПОМЗ-2) повстанцями мін були американські (протипіхотні М-19, протитанкові М18А1), італійські (протипіхотні TS-2.5 і TS-6.1, протитанкові TS-50), британські (протипіхотні Mark-5, Mark-7, протитанкові 35Mk1) і бельгійські (протипіхотні Р-55 і М-3)¹⁶³⁶.

За усіх масштабів та організаційної стрункості іноземна допомога афганській опозиції не могла зрівнятися з тими потоками зброї, техніки й іншого майна, які Москва надавала Кабулу. За приблизними підрахунками, США за роки війни надали опозиції озброєння на 2 млрд. дол. Ще близько 775 млн. дол. надали Пакистан, Іран, Саудівська Аравія й інші арабські країни, КНР, країни Західної Європи разом узяті. На тлі щорічних 4 млрд. дол.¹⁶³⁷, які матеріалізувались у радянській зброї і техніці для афганської армії, американська допомога була доволі скромною. Та й значна її частина осідала в кишнях і на рахунках пешаварської еміграції.

Значну, якщо не переважну частину зброї моджахеда добували в бою або купували за власні гроші, іноді навіть у «шураві». Агент Царандоя в загоні моджахедів, такий собі Абдулла, говорив раднику А. Вороніну, що «в моджахедів є усе, що виробляє радянська військова промисловість. Ваші ж військовослужбовці за пайсу (роздрібна монета – О. К.) і чарз (наркотик для куріння – О. К.) продають усе, що погано лежить на військових складах. Вже в чому, а в нестачі боєприпасів до автоматичної зброї, мін і гранат ніколи проблем не було. З реактивними снарядами... складніше, оскільки у

1635 Жирохов М. А. Указ. соч. – С. 178.

1636 Грау Л. Минная война и противопартизанские действия // Грау Л. Сборник статей по военной тактике: <http://www.e-reading.club/book.php?book=143928>

1637 Иващенко А. С. Афганская вооруженная оппозиция... – С. 101; Мендкович Н. Указ. соч.

шураві немає китайських ракет. А решту можна придбати біля будь-якої з радянських військових частин»¹⁶³⁸. Ахмад Шах Масуд майже не отримував допомоги з Пешавара. Він згадував: «Ми мали усю ту зброю, яку ви направляли до Кабула, окрім, можливо, ракет “Скад”»¹⁶³⁹.

Велике значення мало надання моджахедам розвідувальних даних про радянські війська в ДРА. ЦРУ надавало їх ISI, а та – польовим командирам. На супутникових фотографіях можна було поррахувати радянські танки, а шляхом використання засобів збільшення, обробки і збільшення якості знімку визначити, справний танк, чи ні¹⁶⁴⁰. Без цього чимало переможних для моджахедів битв були б програними, а жертв серед них було б більше¹⁶⁴¹.

Допомога афганському опору не обмежувалася матеріально-технічними і фінансовими засобами. Важливою була пропагандистська підтримка, яка здійснювалась у різний спосіб. У 1980 р. у Пешаварі був створений Афганський інформаційний центр, на що Конгрес США виділив 500 тис. дол. У Делі за сприяння ЦРУ було створене агентство «Афган ньюз», яке очолив афганський емігрант С. М. Майванд. У західних країнах діяли десятки громадських організацій, бюро, фондів: у США – 27, у ФРН – 16, у Великій Британії – 5, у Франції – 8. Афганською проблемою займалися Інститут досліджень у галузі зовнішньої політики, Гуверівський інститут з проблем війни, революції і миру при Стенфордському університеті, Рада по Афганістану Азійського товариства у Нью-Йорку, Центр із міжнародних питань при Массачусетському технологічному інституті, Центр азійських досліджень при університеті штату Небраска в Омасі, Асоціація з вивчення Афганістану, Національний фонд на підтримку демократії, Принстонський, Корнуельський, Колумбійський університети, Військова академія США, Міжнародний інститут стратегічних досліджень у Лондоні, Австралійський центр стратегічних оборонних досліджень, тощо. Над Афганістаном працювали провідні фахівці, з-посеред яких Л. Дюпре, Л. Альберт, А. Арнольд, Г. С. Бредшер, С. С. Харіссон, Р. С. Ньюелл, Н. П. Ньюелл, Л. П. Пуланд та ін. Цим же займалися центри афганської діаспори: «Група солідарності

1638 Воронин А. Второй пояс. Откровения советника. – СПб., 2014. – С. 276.

1639 Ахмад Шах Масуд. Указ. соч. – С. 3.

1640 Вудворд Б. Признание шефа разведки. – М., 1990. – С. 201–202.

1641 Юсуф М. Роль ЦРУ...

афганців Великої Британії», «Федерація афганських студентів за кордоном» (ФРН), «Всеагальний демократичний союз студентів і афганців-патріотів у США», «Ісламське товариство афганських студентів в Індії»¹⁶⁴².

Діяльність цих центрів та організовані ними заходи могла мати певний вплив лише за межами Афганістану. Тож важливо було налагодити пропагандистську роботу в середині країни. У травні 1980 р. Конгрес ухвалив виділити 500 тис. дол. на створення на базі «Свободи» і «Вільної Європи» радіостанції «Вільний Афганістан». Своє мовлення вона розпочала в жовтні 1985 р. У 1986 і 1987 рр. на її фінансування було виділено 450 і 250 тис. дол. відповідно. 20 березня 1982 р. Р. Рейган закликав «Голос Америки» почати мовлення на пушту на додачу до програм на дарі, які вже транслювались. Того року радіостанція збільшила мовлення на ДРА з 3,5 до 40 годин на тиждень. На Афганістан із Пакистану мовило створено за сприяння ЦРУ «Радіо Вільного Кабула». З 1985 р. по три години на пушту і дарі віщали «Бі-Бі-Сі» і «Німецька хвиля». На Афганістан мовили радіостанції Саудівської Аравії (дві години на добу), Пакистану (12 год.), КНР (півгодини), Єгипту (година), Ірану (5 год. 45 хв.). Тегеран фінансував радіостанцію «Голос ісламської революції Афганістану»¹⁶⁴³. Це суттєво переважало зусилля режиму і штабу 40-ї армії у боротьбі за настрої афганців.

За підтримки США, Пакистану, Ірану і КНР у повітах і провінціях, підконтрольних опозиції, поширювалися друковані ЗМІ. ПА (Г. Хекмат'яр першим серед ісламістів зрозумів роль друкованої пропаганди) у Пакистані видавала журнали «Сімаї шахід» («Образ шахіда»), «Шифак» («Вечірня зоря»), «Аль-Моукеф» («Позиція») і газету «Шахадат» («Загибель за віру»). В Ірані партія видавала газети «Рехе хак» («Шлях істини»), «Іслам жаг» («Голос ісламу»), у ФРН – «Джихад» і «Саф» («Згуртування»). ІТА видавала у Пакистані журнали «Місаке хун» («Союз крові»), «Шахід-різі» («Мучеництво») і газету «Фатх» («Перемога»), в Ірані – газети «Муджахед» і «Енгелабе іслам» («Ісламська революція»). РІРІ в Пакистані друкував

1642 Слинкин М. Ф. Афганистан: уроки информационной войны // Культура народов Причерноморья. – 2000. – №15. – С. 84–89.

1643 Иващенко А. С. США и Афганистан (1979–1989). – М., 1997. – С. 93; Павловська С. Констатація факту як основний метод діяльності мас-медіа під час воєнних дій у Кореї (1950–1953 рр.), В'єтнамі (1965–1974 рр.) та в Афганістані (1979–1989 рр.) // Воєнна історія. – 2010. – №2. – С. 94–102.

журнали «Башарат» («Радісна звістка»), «Ді мукаддас джихад шахідан» («Мученики за віру священного джихаду»), «Хедійате іслам» («Настанови ісламу»), «Хакікат-уль-іслам» («Істина ісламу»). Партія «Наср» видавала в Ірані журнали «Пайаме мостафазін» («Послання знедолених»), «Хабльулла» («Узи Аллаха»), «Муджтахід» («Законодавець»), ІРА – журнал «Естегамат» («Стійкість») і газету «Фаджреомід» («Зоря надії»), НІФА – газету «Мохаз» («Фронт»), ІСВА – «Еттехадіє ісламі» («Ісламська єдність») ¹⁶⁴⁴.

Чимало газет і журналів виходили в Афганістані. Це були «Арман шахід» («Мета загиблого»), «Афган гак» («Голос Афганістану»), «Афган ньюз» («Афганські новини»), «Бестарат» («Надія»), «Вахдати ісламі» («Мусульманська єдність»), «Де іслам джаг» («Голос ісламу»), «Де шахід зері» («Голос загиблого за віру»), «Джабхи джихад» («Фронт боротьби»), «Джихад» («Боротьба»), «Інкілабе ісла» («Ісламська революція»), «Іттіхаде моджаддин» («Єдність борців»), «Кіяне хак» («Повстання справедливості»), «Моджахед» («Борець за віру»), «Пайям зан» («Заклик жінок»), «Пойамі азаді» («Заклик свободи»), «Рехі чак» («Шлях справедливості»), «Сангар» («Засідка»), «Саутул джихад» («Священна війна»), «Хідайє-тул іслам» («Супутник ісламу»), «Хпульваки» («Свобода»), «Хужрат» («Еміграція»), «Шафак» («Вранішня зоря»). Вони мали значний вплив на афганців, чому сприяли кілька чинників. По-перше, після «Саура» і радянського вторгнення довіра до офіційних ЗМІ в Афганістані суттєво знизилась. Засновані на радянських стандартах, з тотальною цензурою і спотворенням дійсності, малозрозумілою більшості афганців термінологією і риторикою державні газети були чужими для населення. По-друге, це чесноти опозиційної преси. Завдяки потужній фінансовій підтримці, координації дій журналістів і ідеологів, використанню ісламських цінностей, чітких і зрозумілих гасел (як то звільнити афганський народ від «безбожжя і комунізму») опозиційні ЗМІ легко сприймалися незадоволеними режимом ¹⁶⁴⁵.

І в Кабулі, і в штабі 40-ї армії розуміли й усвідомлювали цю проблему, як і те, що афганський режим і його могутній союзник

1644 Сикоев Р. Р. Пресса афганской эмиграции. – М., 1999. – С. 12–13.

1645 Казим М. Особенности формирования и развития официальных, независимых и оппозиционных СМИ в Афганистане (1980–1990-е годы): авт. дисс... канд. полит. наук. – 23.00.03. – М., 1993. – С. 14–17.

пропагандистське протистояння програли. У січні 1984 р. Політбюро ЦК НДПА змушене було визнати, що «...ідеологічна і політична діяльність партії, громадських організацій і державних ідеологічних органів ще не відповідає вимогам нинішньої військово-політичної обстановки в країні», «не забезпечує необхідної відсічі ворожій імперіалістичній контрреволюційній пропаганді», «...ще не вироблені дієві форми і методи політичного й ідеологічного впливу на різні страти і категорії населення». Визнавалося, що значна частина населення країни не розуміла «справжніх цілей революції» і тому боялася її і водночас перебувала під постійним впливом опозиції¹⁶⁴⁶.

Адміністрація Р. Рейгана продовжувала надавати допомогу афганським біженцям. У 1988 р. у Пакистані перебувало 3 млн. афганців, ще 2,2 млн. знайшли притулок в Ірані і 3 млн. вимушені були змінити місце проживання в середині ДРА¹⁶⁴⁷. У 1981 р. США збільшили фінансування гуманітарної допомоги біженцям до 91 млн. дол. в односторонньому порядку і через ВКБ ООН, Товариство Червоного Хреста й уряд Пакистану. У 1982 р. фінансування зросло до 102 млн. дол., а надалі дещо знизилося: 80 млн. дол. у 1983, 70 – у 1984 і 69,3 – у 1984 рр. Це було спричинене тим, що з середини 1980-х США надавали допомогу продовольством, медикаментами і товарами першої необхідності внутрішньо переміщеним особам. У 1985 р. на ці потреби було виділено 8 млн. дол. Далі суми зростали, і в 1988 р. перевищили допомогу біженцям: 71,74 млн. дол. і 20 тис. т товарів на 6 млн. дол. Гуманітарну допомогу афганцям надавали також Саудівська Аравія й арабські країни Перської затоки, держави Західної Європи, Австралія, Японія. США фінансували і доправлення вантажів до Пакистану і далі в ДРА: лише в 1986–1987 рр. на ці потреби міністерство оборони витратило 20 млн. дол.¹⁶⁴⁸ США і союзники фінансували відкриття для афганських біженців медресе в Пакистані, кількість яких зросла з 2,5 до 39 тис.¹⁶⁴⁹

Значною була підтримка афганського опору різними ісламськими організаціями і фондами. Їх зусиллями участь в Афганській війні взяли десятки тисяч арабських добровольців. Перші такі «воїни джихаду» з'явилися в Афганістані одразу після

1646 Цит. за: Слинкин М. Ф. Афганистан: уроки информационной войны... – С. 89.

1647 Иващенко А. С. Гуманитарная помощь США... – С. 61.

1648 Там же. – С. 63–64.

1649 Чернышков А. В. Указ. соч. – С. 72.

радянської інтервенції, надалі їх число зростало. Релігійним обґрунтуванням цього руху було проголошення військам СРСР священної війни і визнання останньої індивідуальним обов'язком кожного мусульманина. Захищати іслам в Афганістані закликали авторитетні мусульманські діячі. На думку багатьох дослідників, важлива роль у цьому належала А. Аззаму (1941–1989). Лідер палестинської філії Асоціації «Братів-мусульман», один із засновників ХАМАС, з 1981 р. він перебував у Пешаварі, де опікувався допомогою афганським біженцям і вербуванням арабів до лав моджахедів. У 1984 р. разом зі своїм учнем і послідовником, саудівським мільйонером У. бен Ладеном він створив «Бюро обслуговування моджахедів», через яке розподіляв між пешаварськими партіями «арабських афганців»¹⁶⁵⁰. Цим також опікувались партія «Аль Іслах» (Ємен), саудівське і кувейтське представництва «Червоного півмісяця», «Всесвітня асамблея мусульманської молоді» (Ер-Ріяд), «Всесвітня ісламська допомога» (Бірмінгем) «Комітет ісламського призову», «Ліга ісламського світу» «Ісламське агентство порятунку» тощо¹⁶⁵¹.

Дослідники по-різному оцінювали загальну кількість арабських ісламістів, які пройшли через Афганістан. Писали про «десятки, а можливо і сотні тисяч»¹⁶⁵², серед яких були саудівці, єменці, єгиптяни, тунісці, іракці, лівійці, йорданці і навіть араби з європейських країн. Це були переважно молоді люди віком 15–20 років. Більшість їх не брали участі у бойових діях, а надавали «ісламську гуманітарну допомогу» в таборах біженців¹⁶⁵³, або ж просто були «туристами». Поширеними були т.зв. «джихад-тури» для молодих багатих саудівців, які кілька тижнів проводили в таборах підготовки моджахедів, робили «фото з поля бою» і після цього поверталися додому. У цьому втілювалась ідея співпричетності до джихаду, виховання молоді в дусі священної війни з невірними, що

1650 Кудрявцев А. Арабские «афганцы»... – С. 39–40; Кешпель Ж. Джихад: Экспансия и закат исламизма. – М., 2004. – С. 144; Мартынкин А. В. Война в Афганистане и феномен «арабских афганцев» // Сборник докладов международной научно-практической конференции «Слинкинские чтения» памяти профессора М. Ф. Слинкина (15 февраля 2015 г): научное интернет-издание. – Симферополь, 2013. – С. 15–18.

1651 Кудрявцев А. Арабские «афганцы»... – С. 38; Лалетин Ю. П. Глобальное измерение регионального конфликта (на примере Афганистана). – М., 2008. – С. 43.

1652 Кудрявцев А. В. Феномен «арабских афганцев»... – С. 164–169.

1653 Кудрявцев А. Арабские «афганцы»... – С. 39–40.

мало наслідком зростання ісламізму в країнах Магрибу, Близького Сходу і Південної Азії¹⁶⁵⁴.

Отже, міжнародна підтримка афганського опору радянській окупації країни була складовою афганської кризи. Допомога, яку надавали «борцям за віру» США й їхні союзники, мусульманські країни була значною і суттєво підвищила можливість моджахедів протистояти армії наддержави. Кожен з учасників цього ситуативного альянсу переслідував власні цілі. Для США, їхніх союзників по НАТО і Китаю підтримка афганської опозиції мала на меті максимально скористатись афганською кризою задля військово-політичного, економічного й ідеологічного послаблення СРСР і його впливу в світі. Для багатьох мусульманських політиків і громадянських діячів Афганістан став засобом посилення ролі ісламу в регіоні і світі, політичної консолідації умми. Пряма чи опосередкована залученість багатьох країн в афганську кризу через підтримку афганської позиції засвідчила вихід афганського питання на глобальний рівень і перетворення його на геополітичний чинник міжнародних відносин 1980-х рр.

4.4. Пошуки шляхів політичного врегулювання афганської кризи. Женевські домовленості 1988 р.

Перші спроби політичного врегулювання ситуації навколо Афганістану були здійснені в 1980 р. Ініціативи і плани розв'язання афганської кризи пропонували різні сторони, навіть не залучені в неї безпосередньо. Від самого початку виявилися принципові розбіжності в розумінні змісту «політичного врегулювання», що засвідчили дискусії в ООН у січні 1980 р. СРСР і ДРА (насправді ж афганська влада лише ретранслявала московські меседжі) вимагали «припинення зовнішнього втручання в афганські справи», що мало дозволити СРСР вивести свої війська з Афганістану. Принциповою позицією Москви було те, що суспільно-політичний лад ДРА (тобто режим Б. Кармаля) не міг бути предметом дискусій чи обговорень. Натомість опоненти Кремля ключем до розв'язання афганської кризи вбачали повне і беззастережне виведення радянських військ з Афганістану.

1654 Кеппель Ж. Указ. соч. – С. 146.

Один із перших «афганських» проектів запропонувала на своїй січневій сесії Організація Ісламська Конференція. Її план передбачав виведення радянських військ і заміну їх об'єднаними ісламськими силами задля стабілізації ситуації в ДРА. До їх складу мали увійти військові контингенти Ірану, Пакистану і Саудівської Аравії¹⁶⁵⁵. У середині березня 1980 р. міністр закордонних справ Італії А. Руффіні запропонував провести радянсько-італійські консультації з афганського питання з метою пошуку політичного рішення, яке б відповідало інтересам «розрядки». В СРСР же, як і раніше, вважали, що предметом консультацій чи перемовин зацікавлених сторін не могли бути питання, які торкалися державного устрою ДРА чи складу його уряду. Проінформувавши Кабул про італійські ініціативи, міністерство закордонних справ СРСР повідомило до Риму, що врегулювання афганського питання було можливе лише після припинення зовнішнього втручання у внутрішні справи Афганістану. Радянський Союз вимагав припинення прямої агресії і надійних гарантій від Ірану, Пакистану і США, які б унеможливили таке втручання надалі¹⁶⁵⁶.

10 березня 1980 р. А. А. Громико, Ю. В. Андропов, Д. Ф. Устинов, Б. М. Пономарьов і О. Б. Рахманін надіслали до ЦК КПРС записку, в якій виклали схему політичного врегулювання афганського питання. У документі констатовалася складна ситуація в ДРА, низька боєздатність урядової армії і визнавалося, що радянські війська залишатимуться «головним стабілізуючим фактором» ситуації у країні¹⁶⁵⁷. Автори документу визнавали необхідність політичних важелів врегулювання афганської проблеми, тож пропозиція Куби (майже дослівно повторювала радянські вимоги), яка тоді головувала в Русі неприєднання, могла бути корисною. Схема політичного врегулювання могла б включати домовленості Афганістану з сусідами і систему гарантій з боку СРСР, США і деяких інших держав. Головною умовою була відмова США і Пакистану від втручання у внутрішні справи ДРА. Афганістан, у свою чергу, мав врегулювати питання кордонів, зокрема, визнати «лінію Дюранда». Переговори мали бути прямим (між ДРА й Іраном,

---

1655 Resolution № 19/11-P. The Situation in Afghanistan...

1656 Христофоров В. С. Трудный путь к Женевским соглашениям... – С. 29.

1657 О нашей дальнейшей внешнеполитической линии связи с Афганистаном и об ответе на обращение Ф. Кастро: Решение Политбюро ЦК № П 187/33 от 10. 03. 80: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/afgh-rus.html> – Арк. 2–3.

ДРА і Пакистаном), і державний устрій Афганістану не мав бути їх предметом¹⁶⁵⁸.

Афганській уряд повторював ці заклики. 18 квітня 1980 р. він запропонував уряду Пакистану почати переговори і «прийняти спільні міри до пом'якшення й усунення напруженості в афгансько-пакистанських відносинах, які навмисне нагнітаються імперіалістичними і реакційними силами». Уряд ДРА звернувся також до Ірану з підтвердженням «незмінної готовності до розвитку традиційних відносин дружби і співробітництва з братнім мусульманським народом Ірану»¹⁶⁵⁹. 26 квітня 1980 р. у виступі з нагоди другої річниці Саурської революції Б. Кармаль говорив: «Ми віримо, що між Афганістаном і сусідніми країнами немає якихось розбіжностей, які не могли б бути врегульовані мирним шляхом в інтересах їхніх народів, на основі доброї волі і бажання їхніх державних лідерів»¹⁶⁶⁰.

8 травня 1980 р. Політбюро ЦК КПРС схвалило записку «афганської четвірки» від 6 травня «Про пропозиції з політичного врегулювання у зв'язку з Афганістаном». Йшлося про «рекомендацію» афганському уряду виступити з розгорнутою програмою політичного врегулювання, принципова схема якої була узгоджена під час обговорення «кубинських» пропозицій¹⁶⁶¹. До рішення докладався лист до радянського посла в ДРА. Він містив покрокові настанови для Б. Кармалю про опублікування найближчим часом заяви уряду ДРА з детальним переліком пунктів: вимога прямих переговорів з Іраном і Пакистаном про нормалізацію відносин; заклик до всіх афганців, які опинилися за кордоном, повертатися на Батьківщину з наданням їм гарантій свободи і недоторканості; вимога відповідних політичних гарантій з боку «деяких інших держав» (передусім СРСР і США). Питання виведення ОКРВ з території ДРА залежало від політичного врегулювання, припинення і гарантування невтручання у внутрішні справи ДРА

1658 О нашей дальнейшей внешнеполитической линии связи... – Арк. 4–6.

1659 Тезисы ЦК НДПА // Правда. – 1980. – 18 апреля. – С. 5.

1660 Цит. за: Слинкин М. Ф. Проблема урегулирования положения вокруг Афганистана (Историко-политический аспект) // Культура народов Причерноморья. – 2002. – №33. – С. 111.

1661 О положениях по политическому урегулированию в связи с Афганистаном: Решение Политбюро ЦК № П195/XVIII от 08.05.80: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/195-8016.pdf> – Арк. 2.

ззовні¹⁶⁶². Уряду ДРА обіцялося надання цій «афганській» ініціативі «належної політичної, дипломатичної і пропагандистської підтримки»¹⁶⁶³.

14 травня 1980 р. уряд ДРА, керуючись цими настановами, оприлюднив «власний» варіант врегулювання афганського питання. Він передбачав двосторонні афгансько-пакистанські переговори; гарантування безпеки громадянам Афганістану, що перебували на території Пакистану, при поверненні на Батьківщину; припинення антиафганських акцій з боку Пакистану й Ірану як передумова початку переговорів, міжнародними гарантами під час яких мали бути СРСР і США. Лише після цього був можливий розгляд питання про виведення ОКРВ. Обговорення питань, які стосувалися ДРА, мало відбуватися лише за участю її представників¹⁶⁶⁴.

Про «радянський слід» цих пропозицій свідчило те, що 19 квітня їх переказав посол СРСР у США А. Ф. Добринін держсекретареві С. Венсу. Москва прагнула запевнити американців, що це – винятково афганські ініціативи, а СРСР і США мали бути лише гарантами на майбутніх переговорах. Але в Білому Домі розуміли справжнє походження т.зв. «плану Кармаля», вбачаючи у ньому намір Кремля легітимізувати режим НДПА¹⁶⁶⁵.

Відтоді афганська і радянська сторони розглядали цей план як єдино конструктивний і прийнятний, заперечуючи, відкидаючи і тавруючи будь-які інші ініціативи, від кого вони б не йшли. А. А. Громико 23 вересня 1980 р. з трибуни XXXV сесії Генеральної Асамблеї ООН звинуватив США у відтермінуванні ратифікації Договору ОСО-2, згадав Кубу, Сомалі, Кемп-Девідські угоди, зазначивши: «Лише легковірні люди можуть прислухатися до збудованих на піску тверджень, начебто причиною загострення становища у світі» є тимчасове введення до ДРА радянських військ. Єдиним шляхом врегулювання ситуації навколо ДРА могли бути лише ініціативи її уряду¹⁶⁶⁶. Під час візиту Б. Кармаля до СРСР у жовтні 1980 р. (це був перший закордонний візит за майже рік

1662 О положениях по политическому урегулированию... – Арк. 5–9.

1663 Там же. – Арк. 10.

1664 Заявление правительства ДРА // Правда. – 1980. – 15 мая. – С. 5.

1665 Telegram From the Department of States to Secretary of States Muskie's Delegation in Vienna. – Washington, May 15, 1980 // FRUS – V. XII – P. 723–724.

1666 Громыко А. А. Обеспечить мир народам – задача всех государств. Выступление на XXXV сессии Генеральной Ассамблеи ООН 23 сентября 1980 г. – М., 1980. – С. 4–8.

перебування його при владі) було оприлюднено спільну Заяву СРСР і ДРА, яка повторила ці положення. «Щодо обмеженого радянського військового контингенту, що знаходиться на території ДРА на прохання афганського уряду згідно з радянсько-афганським договором 1978 року і Статутом ООН, то питання про терміни його виведення може розглядатися в контексті політичного врегулювання, і не раніше, аніж буде повністю припинена агресія проти ДРА і надані гарантії не поновлення підривних дій з-за кордону проти народу ДРА та його уряду»¹⁶⁶⁷.

У 1980–1981 рр. афганський уряд шість разів звертався до Пакистану й Ірану, нагадуючи про ініціативи від 14 травня 1980 р.¹⁶⁶⁸ Опозиція очікувано їх відкинула, оскільки це означало визнання режиму Б. Кармаля.

Попри таку офіційну категоричність радянські політики під час зустрічей зі своїми закордонними колегами, виступів на різних майданчиках давали зрозуміти про готовність до якихось порозумінь в афганському питанні. Напевне, на це впливали сумніви Кремля у перспективах військової перемоги над повстанцями. На початку 1981 р. Д. Ф. Устинов у записці до Політбюро ЦК КПРС говорив про неможливість військового вирішення афганської проблеми. Проте ця записка була залишена без уваги¹⁶⁶⁹. У березні того ж року Головний військовий радник у ДРА генерал армії О. М. Майоров доводив комісії Політбюро ЦК КПРС по Афганістану необхідність продовж найближчого року вивести до СРСР усю 40-у армію. Захищати ж «завоювання Квітневої революції» мали афганські збройні сили. Д. Ф. Устинов, на це сказав: «Нам Афганістан потрібен як полігон світового масштабу». Б. М. Пономарьов спробував згладити слова міністра: «Як політичний і економічний полігон, Дмитре Федоровичу». «А я й кажу: військово-політичний полігон світового масштабу» – відрубав міністр¹⁶⁷⁰. Пропозиція О. М. Майорова була відкинута. Восени того ж року Політбюро ЦК КПРС усе ж схвалило підготовлену за ініціативою МЗС і схвалену Ю. В. Андроповим

1667 Визит Бабрака Кармаля в Советский Союз, 15–24 октября 1980 г.: Документы и материалы. – М., 1980. – С. 12.

1668 Заявление правительства ДРА // Правда. – 1981. – 26 августа. – С. 5.

1669 Слинкин М. Ф. Афганистан. Страницы истории (80–90-е гг. XX века) // Культура народов Причерноморья. – Симферополь, 2003. – №41. – С. 24.

1670 Майоров А. Указ. соч. – С. 272.

пропозицію про організацію дипломатичного процесу, який би дав можливість вивести радянські війська з Афганістану¹⁶⁷¹.

Ці дискусії свідчили про збереження надії на відносно швидке виведення військ із ДРА. У травні 1980 р. під час зустрічі з Л. І. Брежнєвим президент Франції В. Жискар д'Естен сказав радянському Генсеку: «Вступ радянських військ до Афганістану став глибоким шоком для Заходу. Шоком куди більш значним, ніж Ви собі уявляєте. Такий шок заважає політиці розрядки. Якщо Вас запевняють, що врешті решт ми з Вами змиримся, то Вас просто обманюють». На це Л. І. Брежнєв відповів: «Ми не повинні там залишитися. Потрібно знайти якесь політичне рішення»¹⁶⁷². Під час виступу в індійському парламенті 10 грудня 1980 р. Л. І. Брежнєв натякнув на можливість виведення радянських військ із ДРА¹⁶⁷³.

Це створювало на Заході певні ілюзії щодо можливих компромісів, що втілилось у розробці цілої низки проектів. Європейський Економічний Союз запропонував план поетапного врегулювання «афганської кризи». Насамперед пропонувалося скликати міжнародну конференцію за участю Генерального Секретаря ООН, членів Ради Безпеки, ОІК, Індії, Ірану, Пакистану для обговорення головного питання: виведення ОКРВ з території Афганістану. Наступним етапом мали стати переговори за участю всіх сторін афганського конфлікту задля пошуку шляхів його врегулювання. Президент Франції запропонував розширити склад уряду Б. Кармаля за рахунок представників опозиційних партій і скликати міжнародну конференцію за участю зацікавлених сторін. Афганський уряд серед потенційних учасників цього зібрання не згадувався. План передбачав виведення радянських військ із ДРА, припинення поставок зброї афганській опозиції, надання афганському народу права самостійно обирати шлях подальшого розвитку. Свій план врегулювання афганської кризи запропонувала Велика Британія. Він передбачав беззастережне виведення ОКРВ і гарантування ДРА статусу нейтральної держави. Британський уряд також пропонував скликати конференцію за участю всіх зацікавлених

1671 Корниенко Г. М. Как принималось решение о вводе советских войск в Афганистан и их выводе // Новая и новейшая история. – 1993. – №3. – С. 112.

1672 Цит. за: Польшов М. Ф. Указ. соч. – С. 128–130.

1673 Александров-Агентов А. М. От Коллонтай до Горбачева. – М., 1994. – С. 247.

сторін, проте також категорично заявляв про невизнання кабульського режиму¹⁶⁷⁴.

Як згадував тодішній посол СРСР у США А. Ф. Добринін, у 1980 р. США також були готові гарантувати незалежність і недоторканість Афганістану за умови повного виведення ОКРВ з його території. З. Бжезінський у розмові з радянським послом пропонував варіант заміни радянських військ збройними силами дружніх СРСР мусульманських країн, як то Алжир чи Сирія. А. Ф. Добринін зауважував, що це могло стати базою для початку переговорів із врегулювання афганського питання, якби Москва так вперто не підтримувала режим Б. Кармалія¹⁶⁷⁵.

30 червня 1981 р. Європейська Рада оприлюднила заяву щодо ситуації в Афганістані. Документ висловлював «глибоку стурбованість» ситуацією в ДРА, насамперед перебуванням на території цієї держави радянських військ. Посилаючись на декларації ЄР, прийняті на сесіях у Венеції (13 червня 1980 р.) і Маастріхті (24 березня 1981 р.) та на резолюції ООН, Організації Ісламська Конференція і Конференції держав, що не приєдналися, ЄР запропонувала скликати міжнародну конференцію. Вона могла б розпочати свою роботу в жовтні–листопаді поточного року і тривати в кілька етапів. На першому етапі планувалося виробити міжнародні домовленості, покликані припинити втручання зовні у внутрішні справи ДРА і встановити гарантії унеможливлення такого втручання надалі. Цим мали бути забезпечені умови для незалежності Афганістану і його статусу держави, що не приєдналася. До участі в конференції пропонувалося залучити постійних членів РБ ООН, Пакистан, Іран, Індію, Генеральних Секретарів ООН і ОІК. На другому етапі до роботи в конференції мали долучитися «представники афганського народу», тобто, всі учасники конфлікту. Спільними зусиллями сторони мали реалізувати досягнуті на першому етапі домовленості і забезпечити незалежний і нейтральний статус ДРА¹⁶⁷⁶.

Як бачимо, всі проекти можливого політичного врегулювання ситуації навколо Афганістану передбачали виведення радянських

1674 Христофоров В. С. Трудный путь к Женевским соглашениям... – С. 27–28.

1675 Добрынин А. Ф. Указ. соч. – С. 464–465.

1676 Текст заявления Европейского Совета по Афганистану. – 30 июня 1981 г.: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/BrezhnevEpoch/1981.06.30%20Council%20of%20Europe%20Statement%20on%20Afghanistan.pdf

військ з території цієї країни. При цьому СРСР наполягав на формулі «припинення втручання зовні – виведення військ», тоді як протилежна сторона пропонувала діаметрально відмінний варіант: «виведення ОКРВ – початок політичного врегулювання». На нашу думку, кожен із цих планів міг стати початком пошуку шляхів виходу з непростой ситуації. Проте ключовим гравцем у ній був СРСР, і лише від нього залежала можливість початку політичного діалогу. Москва ж повторювала вироблені Політбюро ЦК КПРС 27 грудня 1979 р. і повторені урядом ДРА 14 травня 1980 р. догмати, які не лишали місця компромісам. Ініціативи ЄЕС, Франції і Великої Британії базувалися на невизнанні кабульського режиму. Позиція США і деяких європейських країн передбачала легітимізацію опозиції і залучення її представників до переговорного процесу (Р. Рейган називав моджахедів «борцями за свободу», а Європарламент 27 січня 1980 р. закликав членів ЄЕС визнати їх національно-визвольним рухом)¹⁶⁷⁷. Кремль це відкидав, і саме радянська позиція унеможливила початок політичного діалогу.

Деякі країни пропонували відверто нереалістичні проекти, зважаючи на їх виразну антирадянськість. Так, Іран вимагав негайного виведення радянських військ із ДРА, створення там вільної ісламської держави і міжнародної комісії для розслідування втручання у внутрішні справи країни з боку СРСР. Цю ідею президент Ірану С. А. Банісадр обговорював на зустрічі з палестинським лідером Я. Арафатом на початку 1980 р.¹⁶⁷⁸

За цієї патової ситуації уряд ДРА 24 серпня 1981 р. запропонував започаткувати двосторонній переговорний процес з Іраном і Пакистаном, або ж тресторонній – за участю Афганістану, Пакистану й Ірану. Уряд ДРА, посилаючись на пропозиції ЄЕС, заявив, що до переговорів міг приєднатися спеціальний представник ООН. У заяві були згадані й афганські біженці, головною умовою повернення яких на Батьківщину була «неучасть у контрреволюційному русі»¹⁶⁷⁹.

За таких умов ініціативу в афганському питанні спробувала взяти на себе ООН. Афганське питання неодноразово ставилося на голосування в Генеральній Асамблеї. Щороку на сесіях найбільшого світового форуму приймалися резолюції з ідентичною назвою «Становище в Афганістані і його наслідки для міжнародного миру і

1677 Звягельская И. Д. Указ. соч. – С. 105.

1678 Христофоров В. С. Трудный путь к Женевским соглашениям... – С. 29–30.

1679 Заявление правительства ДРА // Правда. – 1981. – 26 августа. – С. 5.

безпеки»¹⁶⁸⁰. У листопаді 1980 р. за виведення ОКРВ висловились уже 111 країн (22 утрималися і 12 голосували «проти»). Через рік політику Москви засудили 116 країн¹⁶⁸¹. Проти цих резолюцій традиційно голосували члени ОВД (окрім Румунії) і деякі країни «соціалістичної орієнтації» (Ангола, Ефіопія, Мозамбік, НДРЙ, В'єтнам). Утримувалися Фінляндія, Індія, дружні СРСР арабські країни (Сирія, Алжир, Лівія). Однак окрім підтвердження засвідченого ще першим розглядом афганського питання в січні 1980 р. осуду більшістю країн дій СРСР у ДРА і висловлення загального «занепокоєння», ці резолюції не мали жодних наслідків. Необхідний був інший формат, і він був знайдений.

У лютому 1980 р. Генеральний секретар ООН К. Вальдхайм призначив П. де Куельяра особистим представником у зоні афганського конфлікту¹⁶⁸². Коли він став Генеральним секретарем, 36-а Сесія ГА ООН 18 листопада 1981 р. схвалила продовження пошуку політичного шляху врегулювання афганського питання¹⁶⁸³. У квітні наступного року П. де Куельяр призначив своїм офіційним представником з урегулювання питання навколо Афганістану Д. Кордовеса. Він виконував ці функції продовж наступних шести років, був посередником в афгансько-пакистанських перемовинах. Це було перше втручання ООН у конфлікт, в якому була задіяна армія наддержави. Іншою винятковою особливістю діяльності ООН в Афганістані було те, що міжнародні спостерігачі (і сам Д. Кордовес) відвідували райони бойових дій за відсутності угоди про припинення вогню¹⁶⁸⁴.

У другій декаді квітня 1982 р. Д. Кордовес відвідав Кабул, Ісламабад, Тегеран, Москву, підсумком чого стала принципова згода

1680 Див.: Положение в Афганистане и его последствия для международного мира. – Резолюция 35/37. – 70-е пленарное заседание Тридцать Пятой сессии ГА ООН. – 20 ноября 1980 г. // Резолюции и решения, принятые Генеральной Ассамблеей на Тридцать Пятой Сессии. – 16 сентября – 17 декабря 1980 года, 15 и 16 января, 2 – 6 марта и 11 мая 1981 года. – С. 9 і наступні.

1681 Amstutz J. B. Afghanistan: The First Five Years of Soviet Occupation. – Washington, 1986. – P. 330.

1682 Бруз В. С. ООН і врегулювання міжнародних конфліктів. – К., 1995. – С. 69.

1683 Положение в Афганистане и его последствия для международного мира. – Резолюция 36/34. – 62-е пленарное заседание Тридцать Шестой сессии ГА ООН. – 18 ноября 1981 г. // Резолюции и решения, принятые Генеральной Ассамблеей на Тридцать Шестой Сессии. – 15 сентября – 18 декабря 1981 года, 16–29 марта, 28 апреля и 20 сентября 1982 года. – Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 1982. – С. 10–11.

1684 Бруз В. С. Вказ. праця. – С. 69–70.

Афганістану і Пакистану почати перемовини під егідою ООН. Проти них була опозиція, оскільки переговори означали легітимізацію режиму НДПА¹⁶⁸⁵.

16–24 червня 1982 р. у будівлі європейської штаб-квартири ООН у Женеві за посередництва Д. Кордовеса стартували афгансько-пакистанські перемовини. Афганську делегацію очолив міністр закордонних справ Ш. М. Дост, Пакистанську – його колега М. Якуб Хан. Під час першого раунду переговорів були сформульовані головні питання, врегулювання яких мало зрештою забезпечити політичне врегулювання афганської кризи: виведення радянських військ із ДРА; вироблення міжнародних гарантій невтручання у внутрішні справи Афганістану і Пакистану; розв'язання питання про повернення афганських біженців.

США і СРСР не були учасниками переговорів, проте від їхньої позиції залежали конструктивність і результативність перемовин. На позицію США, які загалом підтримали ідею переговорів, впливали т.зв. «яструби», які схилили Білий дім до завдання якомога більших збитків – матеріальних, політичних, іміджевих – Радянському Союзу через його участь в Афганській війні. Тож більшість радянських і російських вчених у затягуванні переговорного процесу звинувачували США. Проте головне питання – перебування в ДРА ОКРВ – залежало від Москви. СРСР же фактично керував переговорами, оскільки перед кожним раундом «афганська четвірка» виробляла тактику афганських дипломатів. Іран відмовився від участі в переговорах до повного виведення радянських військ з території ДРА¹⁶⁸⁶.

Переговори в Женеві відбувались у «родоському форматі». Обидві делегації не зустрічалися, Д. Кордовес по черзі спілкувався з представниками обох місій, озвучував їм позиції і аргументи опонентів. Такий формат суттєво ускладнював і затягував переговорний процес. Тож вирішальну роль у ньому відіграв сам Д. Кордовес, який у перервах між зустрічами в Женеві курсував між Тегераном, Кабулом і Ісламабадом, шукаючи якихось спільних точок дотику в позиціях держав.

1685 Слинкин М. Ф. Афганистан. Страницы истории... – С. 160.

1686 Слинкин М. Ф. Афганистан. Страницы истории... – С. 165; Христофоров В. С. Трудный путь к Женевским соглашениям... – С. 30–32.

Сторони домовилися продовжити переговори навесні 1983 р. У цей час змінилося вище радянське керівництво. На початку перебування на посту Генерального секретаря ЦК КПРС Ю. В. Андропова намітився зсув у бік політичного врегулювання афганської кризи. 12 листопада 1982 р., під час похорон Л. І. Брежнєва, Ю. В. Андропов звернувся до М. Зія-уль-Хака з проханням допомогти гідно піти з Афганістану¹⁶⁸⁷. Невдовзі Генсек сказав Б. Кармалю: «Через півроку ми підемо, так що готуйтеся». Спонтелічений афганець закликав почекати, проте Ю. В. Андропов був непохитним¹⁶⁸⁸. 28 березня 1983 р. під час зустрічі П. де Куельяром Ю. В. Андропов перелічив позиції, які робили виведення військ з ДРА необхідним. Афганістан загострив відносини СРСР із Заходом, країнами «соціалістичного табору» й ісламським світом, підірвав авторитет Москви у «третьому світі», шкодив радянському суспільству й економіці¹⁶⁸⁹. За місяць Генсек запевнив Д. Кордовеса у готовності зробити рішучий крок до виведення військ і досягнення компромісів в афганському питанні¹⁶⁹⁰. 19 травня 1983 р. посол СРСР у Пакистані В. С. Смірнов підтвердив прагнення Кремля обговорити терміни виведення військ¹⁶⁹¹. 9 червня того ж року А. А. Громико у Москві обговорив афганське питання з пакистанським колегою М. Якуб Ханом¹⁶⁹².

Попри це тон офіційних заяв радянського керівництва не змінився. В інтерв'ю західнонімецькому «Шпігелю» у квітні 1983 р. Ю. В. Андропов сказав, що ОКРВ перебуватиме в ДРА доти, поки не припиняться втручання у внутрішні справи країни і додав: «Для себе ми там нічого не шукаємо»¹⁶⁹³.

Другий раунд Женевських перемовин відбувався 11–22 квітня і в червні 1983 р. Третій раунд тривав 24–30 серпня 1984 р., четвертий – 20–25 червня 1985 р. Афганський міністр закордонних справ

1687 Cordoves D., Harrison S. S. Out of Afghanistan. The Inside Story of the Soviet Withdrawal. – New York – Oxford, 1995. – P. 94.

1688 Александров-Агентов А. М. Указ. соч. – С. 247.

1689 Медведев Р. Андропов. – М., 1996. – С. 251.

1690 Рубцов Ю. В. Указ. соч. – С. 61.

1691 Горлицкий Н. И. Там, за рекой – Афганистан. Документально-публицистическая повесть. Житомир, 2010. – С. 115.

1692 СССР и Пакистан... – С. 142.

1693 Андропов Ю. В. Ответы журналу «Шпигель» (ФРГ) 19 апреля 1983 г. // Андропов Ю. В. Избранные речи и статьи. – М., 1983. – С. 270.

Ш. М. Дост дорогою до Женеви і звідти до Кабула незмінно зупинявся у Москві, де отримував настанови і «звітував» перед «афганською четвіркою». Головним пакистанським перемовником лишався М. Якуб Хан. Обстановка в Женеві була напружена. Пакистан наполягав на негайному виведенні військ, гарантіях утримання від втручання й інтервенції від наддержав, поверненні афганських біженців на Батьківщину¹⁶⁹⁴.

Після смерті Ю. В. Андропова в лютому 1984 р. активність посередницької діяльності Д. Кордовеса з розблокування афганського конфлікту дещо знизилася. Це можна пояснити тим, що К. У. Черненко Афганістаном цікавився мало. Лише влітку 1985 р. до Москви прибув спеціальний консультант Генерального секретаря ООН С. Ага Хан, родина якого очолювала общину ісмаїлітів і тому мала значний вплив у багатьох мусульманських країнах. У Москві він зустрівся з членами Комітету радянських вчених і співробітниками міністерства закордонних справ. Тоді ж Д. Кордовес запропонував проект декларації про міжнародні гарантії з боку СРСР і США. Тож на п'ятому раунді переговорів (27–30 серпня 1985 р.) були узгоджені проекти трьох документів: угод про невтручання і повернення біженців та декларації про міжнародні гарантії невтручання. Водночас обговорення четвертого (найбільш важливого і болючого) документу про виведення радянських військ навіть не розпочиналось¹⁶⁹⁵.

У самому радянському керівництві в той час намітилася зміна підходів до врегулювання афганського питання. Новий міністр закордонних справ Е. А. Шеварднадзе у своїх спогадах згадував свою реакцію на черговий заклик американського державного секретаря Дж. Шульца вивести нарешті ОКРВ з Афганістану. «Я від усього серця з ним погодився, тому що Горбачов і я з самого початку були проти того, щоб туди вводили війська. Однак нас тоді ніхто не питав. Рішення про введення військ до Афганістану прийняли двоє інших людей – Леонід Брежнєв і Дмитро Устинов»¹⁶⁹⁶. Міністр переконував, що був натхненником політичного врегулювання. «Можна без перебільшення сказати: вирішальне слово при виведенні Радянської

1694 Христофоров В. С. Трудный путь к Женевским соглашениям... – С. 32–33.

1695 Там же. – С. 33.

1696 Шеварднадзе Э. А. Когда рухнул железный занавес: встречи и воспоминания. – М., 2009. – С. 79.

Армії з Афганістану було висловлене мною. Я пишаюся цим фактом і кажу про це без зайвої скромності... На прикладі Афганістану можна було б довести світові, що Радянський Союз дійсно змінився»¹⁶⁹⁷. «Нова внутрішня і зовнішня політика Радянського Союзу вимагала принципових змін. Найважливішою проблемою, що вимагала невідкладного розв'язання, було закінчення війни в Афганістані» – пояснював міністр¹⁶⁹⁸. Під час візиту до Москви восени того ж року Б. Кармаль отримав настанову прискорити розв'язання афганського проблеми, хоча це залежало від Кремля.

Під час шостого раунду афгансько-пакистанських переговорів (16–19 грудня 1985 р.) Ш. М. Дост виклав Д. Кордовесу зміст афганського проекту політичного врегулювання¹⁶⁹⁹, який повторював пункти заяви від 14 травня 1980 р. Тим часом під впливом зміни бачення Кремлем перспектив подальшої участі СРСР в афганській кризі намітилися передумови для порозуміння в переговорах. Заяви М. С. Горбачова під час зустрічі з Л. Кордовесом у Москві 10–11 лютого 1986 р., з трибуни XXVII з'їзду КПРС і на інших майданчиках засвідчили тверде прагнення вийти з Афганської війни. Подальша заміна вищого керівництва НДПА й оголошення новим лідером ДРА М. Наджибом з подачі Москви «політики національного примирення» мали переконати в цьому всі зацікавлені сторони. Проте це мало позначилося на переговорах. СРСР і ДРА вимагали пов'язати початок виведення ОКРВ і припинення підтримки афганської опозиції, тоді як пакистанці наполягали на якомога швидшому виведенні радянських військ.

Тож перший етап сьомого раунду переговорів (5–23 травня 1986 р.) був напруженим. Сторони наполягали на своїх вимогах і не бажали слухати опонентів. Усе ж до другого етапу сьомого раунду (31 липня – 8 серпня 1986 р.) були розроблені проекти афгансько-пакистанської угоди про неутручання і відмову від інтервенції, декларації про міжнародні гарантії безпеки й афгансько-пакистанської угоди про добровільне повернення біженців до ДРА. Четвертий документ, який визначав терміни і графік виведення радянських військ, як і раніше, через значні розбіжності сторін лишався лише в проекті. Пакистанці наполягали на виведенні ОКРВ

1697 Шеварднадзе Э. А. Указ. соч. – С. 80.

1698 Там же. – С. 90.

1699 Христоворов В. С. Трудный путь к Женевским соглашениям... – С. 34.

продовж трьох місяців, тоді як афганці говорили про три роки¹⁷⁰⁰. Ш. М. Дост, який на шляху до Женеви вже звично відвідав Москву, висловив надію, що на найближчих переговорах це питання зрушиться з мертвої точки¹⁷⁰¹.

Під час другого етапу сьомого раунду переговорів головним питанням обговорення був запропонований Д. Кордовесом механізм контролю над виконанням домовленостей. Його підтримали СРСР і ДРА, оскільки контроль над невтручанням був більш складним, аніж контроль над виведенням військ. СРСР невдовзі підтвердив прагнення якомога швидше вивести війська після припинення втручання зовні. Немов намагаючись довести свої наміри, у жовтні 1986 р. Москва вивела шість полків з Афганістану. Цей крок радянська пропаганда намагалася подати як прояв доброї волі і готовність до компромісів¹⁷⁰². Насправді ж з Афганістану були виведені частини, які не були задіяні у військових діях на непридатній до цього техніці.

Тим часом Д. Кордовес у кінці листопада 1986 р. відвідав Кабул і 10–11 лютого 1987 р. Москву, намагаючись узгодити проекти документів для чергового раунду переговорів. Найбільш гострим питанням були терміни виведення ОКРВ. Максимальний термін, на який готові були погодитися пакистанці, був один рік. Під час третього етапу сьомого раунду переговорів (25 лютого – 9 березня 1987 р.) афганську делегацію очолював новий міністр закордонних справ А. Вакіль. Він назвав новий термін виведення радянських військ – 22 місяці, при цьому за перші 11 місяців передбачалось вивести половину контингенту, а решту – продовж наступних 11 місяців. Пакистанці відкинули цю пропозицію, що загрожувало зривом переговорів. Тоді афганська делегація запропонувала нові строки: 12 місяців на виведення половини ОКРВ і ще шість – для виведення решти підрозділів. Але й це не влаштувало пакистанських дипломатів. У переговорах оголосили перерву. Четвертий етап сьомого раунду (7–10 вересня 1987 р.) також завершився безрезультатно. Взаємні звинувачення звели всі зусилля сторін нанівець¹⁷⁰³.

1700 Христофоров В. С. Трудный путь к Женевским соглашениям... – С. 35–36.

1701 Окулов В. Хотим надеяться на взаимность // Правда. – 1986. – 11 октября. – С. 5.

1702 Конструктивный шаг // Правда. – 1986. – 10 октября. – С. 5

1703 Христофоров В. С. Трудный путь к Женевским соглашениям... – С. 37–39.

Значного імпульсу пришвидшенню переговорного процесу надала зустріч Р. Рейгана і М. С. Горбачова у Вашингтоні 7–10 грудня 1987 р. Лідери двох наддержав і члени делегацій неодноразово зверталися до афганської проблеми. Сторони обґрунтовували власні позиції, які суттєво різнилися. СРСР наполягав на одночасному виведенні військ і припиненні підтримки США та їхніми союзниками моджахедів. США ж запропонували «ідею симетрії»: погодилися припинити підтримку опозиції одночасно з відмовою Москви від підтримки режиму М. Наджибулли після виведення ОКРВ. 9 грудня Р. Рейган сказав, що США готові гарантувати незалежність і нейтралітет ДРА, якщо СРСР виведе війська до кінця 1988 р. М. С. Горбачов відповів, що переговори тривали, з М. Наджибуллою узгоджено можливість виведення військ продовж 12 місяців, але ці терміни могли бути скориговані на 2–3 місяці. Генсек додав, що СРСР підтримував незалежність і нейтралітет ДРА. «Афганістан – не соціалістична країна. Це напівфеодальне плюралістичне суспільство. Як їм жити і розвиватися, вирішувати самим»¹⁷⁰⁴. Але Радянський Союз мав із ДРА 2 тис. км кордону, тож радянський лідер доводив, що «нам потрібен дружній сусід». СРСР не планував створювати там військових баз і гарантував виведення військ. Але і США мали припинити підтримку опозиції. Р. Рейган на це відповів, що М. Наджибулла мав армію, а в опозиції її не було. Тож неможливо змусити скласти зброю одну сторону конфлікту, поки інша тримала її в руках¹⁷⁰⁵.

Наступного дня М. С. Горбачов закликав припинити підтримку опозиції віце-президента США Дж. Буша¹⁷⁰⁶. Під час нової бесіди з Р. Рейганом радянський Генсек запропонував свою «ідею симетрії» – одночасне виведення військ і припинення підтримки опозиції. Р. Рейган знову заперечив. Якби США припинили підтримку опозиції, а СРСР вивів війська, то опозиція виявилася б беззбройною перед урядовими військами і втратила б можливість брати участь у

1704 Conversation Between M. S. Gorbachov and Ronald Reagan on Afghanistan. – December 9, 1987: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117244>

1705 Op. cit.

1706 Conversation Between M. S. Gorbachov and US Vice-President George H. W. Bush. – December 10, 1987: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117246>

політичному житті країни. Тож тоді й афганська армія мала бути розпущена¹⁷⁰⁷.

Під час прес-конференції за підсумками візиту М. С. Горбачов сказав: «Ми за врегулювання, яке дозволило б припинити внутрішній... конфлікт, унеможливити його рецидиви... Ми сказали прямо: не хочемо і не прагнемо того, щоб в Афганістані був прорадянський режим. Але американська сторона так само має чітко сказати, що вона не прагне того, щоб там був проамериканський режим. В Афганістані – вільному, неприєднаному, нейтральному – має бути створено уряд на основі примирення, врахування політичних реалій, співробітництва, на основі коаліції різних сил і їх національного примирення. І ми – обидві сторони – можемо зробити тут багато». «Ми поставили питання по Афганістану так: політичне рішення про виведення військ прийняте, термін названо – 12 місяців, він може бути і меншим. Це четвертий пункт, який чекає на узгодження комісією Кордовеса. Ми так розуміємо питання: термін початку виведення військ має бути водночас і початком припинення допомоги зброєю і фінансуванням душманів. З першого дня, як це буде оголошено, наші війська виводяться. Вони не беруть участі у військових операціях, за винятком випадків самооборони. Припиняються військові дії, і триває процес політичного врегулювання, якому в міру свого впливу ми можемо сприяти»¹⁷⁰⁸. Тоді ж в інтерв'ю «Ен-Бі-Сі» М. С. Горбачов заявив про готовність до пошуку «найшвидшого вирішення цієї проблеми», проте поставив це в залежність від позиції американської адміністрації¹⁷⁰⁹.

Попри розбіжності та зустріч стала добрим сигналом. Адже навіть за чисельних афгансько-пакистанських протиріч усі усвідомлювали, що врегулювання афганської кризи залежало від США і СРСР. Поступове порозуміння між лідерами цих країн з багатьох складних питань міжнародних відносин відкривало перед переговорами нові перспективи.

У грудні 1987 – в січні 1988 рр. відбулося кілька візитів і зустрічей, які мали прискорити переговорний процес. 15 грудня Д. Кордовес у Москві зустрівся з Е. А. Шеварднадзе. На початку

1707 Conversation Between M. S. Gorbachov and Ronald Reagan on Afghanistan (Excerpt). – December 10, 1987: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117245>

1708 Визит Генерального Секретаря М. С. Горбачева в Соединенные Штаты Америки, 7–10 декабря 1987 г.: Документы и материалы. – М., 1987. – С. 126–127.

1709 Визит Генерального Секретаря М. С. Горбачева... – С. 8–9.

січня міністр і В. О. Крючков у Кабулі зустрілися з М. Наджибуллою, а 25 січня з афганським президентом зустрівся Д. Кордовес. Зустрічі засвідчили усвідомлення М. Наджибуллою неминучості виведення радянських військ і його готовність до компромісів з Пакистаном¹⁷¹⁰. У січні–лютому тривали багатосторонні консультації, М. С. Горбачов зустрівся з М. Наджибуллою. Зрештою, 8 лютого 1988 р. Генсек оголосив про намір вивести ОКРВ за 10 місяців, починаючи з 15 травня 1988 р.¹⁷¹¹ Ця дата впливала з переконаності, що домовленості будуть підписані до 15 березня 1988 р. і набудуть чинності за два місяці. Примітно, що проти оголошення точної дати був Е. А. Шеварднадзе. М. С. Горбачов наважився на її оголошення лише за п'ять хвилин до заяви¹⁷¹². Тоді ж її повторив М. Наджибулла, але обмовився, що все залежало від припинення постачання озброєння антиурядовим угрупованням¹⁷¹³.

Ці заяви суттєво прискорили переговорний процес. Афганське питання у лютому 1988 р. неодноразово обговорювали Д. Шульц і Е. А. Шеварднадзе. Головними питаннями, які не знаходили порозуміння, були «ідея симетрії», а також запропонована М. Зія-уль-Хаком і підтримана Р. Рейганом ідея коаліційного уряду. Обидві пропозиції Москва відкидала¹⁷¹⁴.

Попри принципову позицію Кремля і співзвучні заяви М. Наджибулли в Афганістані перспективу виведення ОКРВ вітали далеко не всі. Міністр закордонних справ А. Вакіль наступного після заяв радянського й афганського лідерів дня відзначив, що проявлена СРСР добра воля щодо виведення військ з ДРА буде оцінена в світі. При цьому міністр навіть не згадав, що це питання було узгоджене з афганським урядом. У Женеві А. Вакіль всіляко затягував перемовини, відмовлявся підписувати вже готові документи, навіть оголосив на знак протесту голодування. Поступився він лише під

1710 Христофоров В. С. Трудный путь к Женевским соглашениям... – С. 39.

1711 Заявление Генерального секретаря Центрального Комитета Коммунистической партии Советского Союза М. С. Горбачева по Афганистану // Правда. – 1988. – 9 февраля. – С. 1.

1712 Рубцов Ю. В. Указ. соч. – С. 65.

1713 Заявление Наджибуллы // Правда. – 1988. – 9 февраля. – С. 4.

1714 Мэтлок-мл. Д. Ф. Рейган и Горбачев. Как окончилась «холодная война»... и все выиграло. – М., 2005. – С. 289.

тиском «радянських товаришів»¹⁷¹⁵. Міністр оборони М. Рафі також намагався затримати мирний процес, що коштувало йому посади¹⁷¹⁶.

Перемовини в Женеві поновилися 2 березня 1988 р. Проте, всупереч сподіванням, домовленості тоді не були підписані. Цього разу взаємне неприйняття зустріло формулювання «міжнародно визнані кордони» між Пакистаном і Афганістаном. Фактична лінія кордону проходить по «лінії Дюранда», встановленій довільно англійцями в кінці ХІХ ст. Її не визнавав жодний афганський уряд. Не пішла на це й тодішня афганська делегація, тож до визначеної дати – 15 березня 1988 р. – угоди не були підписані¹⁷¹⁷. Того ж дня уряди СРСР і Афганістану виступили з синхронними заявами, в яких у відкладенні підписання домовленостей звинуватили Пакистан з його вимогою коаліційного уряду. «Тривають спроби використати женеvський процес для втручання у внутрішні справи афганців» – йшлося у заявах¹⁷¹⁸.

Задля недопущення зриву мирного процесу М. С. Горбачов 7 квітня у Ташкенті зустрівся з М. Наджибуллою. Наслідком складних перемовин, під час яких М. С. Горбачов усе ж «дотиснув» афганця¹⁷¹⁹, стала спільна заява. У ній йшлося, що всі перепони на шляху до підписання домовленостей зняті, а СРСР і США будуть гарантами їх виконання. Було підтверджено, що в разі якнайшвидшого підписання домовленостей ОКРВ буде виведений з Афганістану продовж дев'яти місяців, починаючи з 15 травня 1988 р.¹⁷²⁰

Зрештою, 14 квітня 1988 р. у Женеві було підписано угоди про політичне врегулювання афганської проблеми, гарантами виконання яких були СРСР і США. Вони стали «першим зразком вирішення регіональних конфліктів на основі нового мислення»¹⁷²¹. До Женевських домовленостей увійшли «Двостороння угода між

1715 Шеварднадзе Э. А. Указ. соч. – С. 95.

1716 Христофоров В. С. Трудный путь к Женевским соглашениям... – С. 41.

1717 Там же.

1718 Заявление советского правительства // Правда. – 1988. – 15 марта. – С. 1; Заявление правительства ДРА // Правда. – 1988. – 15 марта. – С. 5.

1719 Запись беседы М. С. Горбачева с президентом Афганистана, Генеральным секретарем ЦК НДПА Наджибуллой. – Ташкент, 7 апреля 1988 года: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/1988.04.07.Gorbachev-Najibullah.pdf

1720 Совместное советско-афганское заявление // Правда. – 1988. – 8 апреля. – С. 1.

1721 Тараки Г. А. Апрельская революция в Афганистане и некоторые вопросы международного права: авт. дисс... канд. юр. наук. – 12.00.10. – М., 1990. – С. 16.

Республікою Афганістан і Ісламською республікою Пакистан про принципи взаємовідносин, невторчання і відмову від інтервенції»¹⁷²² і «Двостороння домовленість між Республікою Афганістан і Ісламською республікою Пакистан про добровільне повернення біженців», підписані міністрами закордонних справ обох країн¹⁷²³; «Угода про взаємозв'язки для врегулювання ситуації щодо Афганістану», підписана міністрами закордонних справ Афганістану, Пакистану, СРСР і США¹⁷²⁴; «Меморандум порозуміння досягнутих домовленостей», підписаний представниками Афганістану, Пакистану, СРСР і США¹⁷²⁵; «Декларація про міжнародні гарантії», підписана представниками СРСР і США¹⁷²⁶. Угоди вступили в силу 15 травня 1988 р. Виведення ОКРВ з Афганістану мало завершитись у дев'ятимісячний термін. Перша половина військ мала бути виведена до 15 серпня 1988 р.

У заяві радянського уряду від 27 квітня того ж року Женевські домовленості були поставлені в один ряд з радянсько-американським Договором про ліквідацію ракет середньої і малої дальності¹⁷²⁷. Водночас їх підписання залишало підґрунтя для подальших непорозумінь і звинувачень. Так, на прес-конференції з нагоди їх підписання Е. А. Шеварднадзе заявив, що СРСР надавав і мав намір далі надавати військову допомогу уряду Республіки Афганістан на «законних» підставах. «У Сполучених Штатів Америки такої договірної бази немає. Немає правової основи для поставок озброєння формуванням і угрупованням, що ведуть збройну боротьбу проти законного уряду». Саме ж вторгнення радянських військ радянський міністр назвав «законним»: було прохання, ми увійшли¹⁷²⁸.

Пізніше у своїх спогадах головний радянський дипломат так змалював свої відчуття після Женеви: «На душі було тяжко. Перед очима стояли обличчя кабульських друзів. Тепер їм ні на кого було розраховувати, окрім як на себе. Чи зможуть вони вистояти після виведення наших військ? Як допомогти їм досягнути національного примирення, зупинити кровопролиття, повернути Афганістану

1722 Вестник Министерства Иностранных дел СССР. – 1 мая 1988. – №8. – С. 3–4.

1723 Там же – С. 5.

1724 Там же – С. 6.

1725 Там же – С. 7–8.

1726 Там же. – С. 9–10.

1727 Там же. – С. 14.

1728 Там же. – С. 12–13.

мир?»¹⁷²⁹ Загалом же знайомство з цією частиною мемуарів міністра засвідчує, що думав він тоді більше саме про «афганських друзів», а не про радянських солдатів і їхні родини. Позиція США після підписання угод також змінилася мало. Держсекретар Д. Шульц тоді заявив: «Діючи в якості гаранта врегулювання, Сполучені Штати не мають наміру на будь-яке визнання нинішнього режиму в Кабулі як законного уряду Афганістану»¹⁷³⁰.

18 квітня відбулося засідання Політбюро, на якому афганське питання, що природно після підписання угод, було головним. Дискусія під час нього засвідчила, що в радянському керівництві і тоді не було одностайності. Е. А. Шеварднадзе виступив з тривалою промовою, в якій, зокрема, зазначав: «Нам не байдуже існування режиму, який буде в Афганістані. Афганські друзі просять нас не залишати їх без підтримки. Блокада Кабула вже розпочалась. Залишимо країну в плачевному стані: розорені міста і кишлаки, економіка паралізована. Сотні тисяч людей загинули. Наш відхід буде розцінено як велика політична поразка». На це Генсек промовив: «Режим ми уже не врятуємо», наголосивши, на необхідності повного виведення військ відповідно до Женевських угод. Його підтримали М. І. Рижков, В. М. Чебриков і О. М. Яковлев. Головний радянський дипломат також висловився за виведення військ, однак додав: «Але вважаю, що 10–15 тисяч потрібно там залишити». Підтримки втім він не отримав¹⁷³¹.

Після підписання Женевських угод М. Наджибулла неодноразово ставив питання про залишення частини радянських військ, говорив про неможливість самотійно протистояти опозиції. Це спричинило подальші дискусії навколо здавалося б вирішеного афганського питання в середині радянських військових і політичних верхів. У вересні 1988 р. В. І. Варенніков повідомляв з Кабула, що «керівництво Афганістану докладає нині значних зусиль, аби у відповідь на порушення Женевських угод з боку США і Пакистану призупинити виведення радянських військ, тим самим створивши умови для запобігання ліквідації завоювань Квітневої революції... На нашу думку, війська 40-ї армії за жодних обставин залишати в

1729 Шеварднадзе Э. А. Мой выбор. – В защиту демократии и свободы. – М., 1991. – С. 128.

1730 Цит. за: Иващенко А. С. США и Афганистан... – С. 61.

1731 В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991). – М., 2008. – С. 353.

Афганістані не можна. Цей крок нічого, окрім шкоди, не принесе. Радянський Союз зазнає важко передбачуваних збитків на міжнародній арені і всередині країни» – підсумував генерал¹⁷³². Останні слова засвідчили наявність дискусії в Москві з приводу подальших дій в Афганістані, про що більш предметно йтиметься в наступному розділі.

Попри це, робота з підготовки виведення військ з Афганістану розпочалася ще до підписання Женевських домовленостей. 7 квітня 1988 р. міністр оборони Д. Т. Язов підписав директиву, якою визначалися порядок виведення військ і гарантування їхньої безпеки під час цього. Для забезпечення своєчасного й організованого виведення були створені три оперативні групи: в міністерстві оборони на чолі з маршалом С. Ф. Ахромєєвим, у Кабулі на чолі з генералом армії В. І. Варенніковим і в Термезі на чолі з командувачем військами ТуркВО генерал-полковником Ю. П. Максимовим. Безпосередню підготовку до виведення військ здійснював В. І. Варенніков. Війська попередньо зосереджувались у великих гарнізонах, аби вивести їх до СРСР тими ж напрямками, які використовувалися при вторгненні у грудні 1979 р.: на заході, по маршруту Кандагар–Шинданд–Кушка; на сході, по маршрутам з Газні і Джелалабада, які об'єднувались у Кабулі для подальшого руху через перевал Саланг до Термеза. Відповідно, створювалося три угруповання військ: Західне в районах Кандагара, Шинданда, Герата; Південне – Джелалабад, Хост, Газні, Гардез і Центральне – Кабул і вздовж магістралі Кабул–Хайратон.

Процедуру виведення здійснили в два етапи. З 15 травня по 15 серпня 1989 р. частини ОКРВ залишили західні і південні провінції Афганістану. Затим, за наполяганням афганського президента, виведення було тимчасово призупинене. Проте тверезість оцінок міжнародних зобов'язань Радянського Союзу взяли гору, і з грудня 1988 р. по 15 лютого 1989 р. країну залишили решта частин 40-ї армії, що залишались у Кабулі і Центральному Афганістані. Країну також залишили близько тисячі радянських радників.

Для забезпечення охорони головних транспортних магістралей країни було виділено майже 30 батальйонів, ще 25 батальйонів охороняли афганські летовища. Командування 40-ї армії на

1732 Цит. за: Иванов В. Указ. соч. – С. 280–281.

завершальному етапі виведення здійснило заходи, які б унеможливили атаки на радянські колони на марші. Попри домовленість з частиною польових командирів, зокрема з «Левом Панджшеру» Ахмад Шахом Масудом, радянські війська завдали кількох превентивних руйнівних ударів по контрольованих опозицією районах країни. Такою була остання військова операція ОКРВ «Тайфун», під час якої авіація 40-ї армії здійснила близько тисячі літаковилітів для бомбардування позицій моджахедів на півночі Афганістану.

У кінці січня – на початку лютого 1989 р. більша частина радянської авіації була перебазована з Баграма на територію СРСР. 4 лютого останній радянський вояк залишив Кабул. 8 лютого 1989 р. завершилося зняття особового складу зі сторожових застав на трасі Кабул – перевал Саланг. Продовж наступних днів підрозділи були виведені з перевальної ділянки, а вся траса була переведена під контроль афганських урядових військ. На західному напрямку радянські війська 4 лютого залишили Шинданд, а 12 лютого – Герат. З 11 по 14 лютого на територію ТуркВО вийшли частини й підрозділи 40-ї армії, що знаходилися на ділянці від перевалу Саланг до Хайратона. 15 лютого, виведення ОКРВ було завершено¹⁷³³.

Сучасники здебільшого вітали виведення військ з Афганістану. Г. Х. Шахназаров писав: «Нелегко здобути перемогу, проте куди складніше гідно перенести поразку і вийти з війни з найменшими втратами. Горбачов зумів це зробити і тим самим попередив загибель багатьох людей – і наших, і афганців, яка була б неминучою і в разі продовження війни, і в разі різкого, раптового її припинення»¹⁷³⁴. На думку деяких вчених, зроблено це було запізно. Дж. Метлок вважав головною помилкою М. С. Горбачова те, що він не пішов з Афганістану раніше: «Афганістан є прикладом того, як міцно сиділо в Горбачові “старе мислення”»¹⁷³⁵.

Останніми роками, переважно в російській історіографії і публіцистиці, вихід СРСР з афганської кризи і подальше згортання підтримки режиму М. Наджибулли розглядаються як зрада і міжнародний злочин не менші, аніж саме вторгнення. Такі думки почали з'являтися в 1990-х, а в 2000-х стали панівними. «Після

1733 Рубцов Ю. В. Указ. соч. – С. 66–67.

1734 Шахназаров Г. С вождяи и без них. – М., 2001. – С. 343.

1735 Мэтлок-мл. Д. Ф. Указ. соч. – С. 291.

багатьох пихатих слів про моральність у політиці наші останні кроки в Афганістані виглядали не зовсім пристойно... Кажуть, введення радянських військ до Афганістану було злочином. Але й таке закінчення війни було помилкою» – писав у середині 1990-х маршал Радянського Союзу В. Г. Куликов¹⁷³⁶. Представник сучасного російського дипломатичного корпусу М. В. Майоров не лише вихід з Афганістану, але й саму зовнішньополітичну доктрину М. С. Горбачова, піддав нищівній критиці. «Внутрішні переконання вершителей зовнішньої політики СРСР змінили саму сутність радянської дипломатії – орієнтація на загальнолюдські цінності як основу реальної політики СРСР по суті ігнорувала державні інтереси і справжні інтереси країни»¹⁷³⁷. Такі оцінки переважають: лібералізація зовнішньої політики, відхід від конфронтації у найбільш гарячих точках планети, однією з яких був Афганістан, тлумачаться як зрада державних інтересів, підігрування Заходу, реалізація «ворожого плану» розвалу Радянського Союзу зсередини тощо.

Отже, шлях до політичного врегулювання афганської кризи був складним і тривалим. Ставши складовою жорсткої міжблокової конфронтації на завершальному етапі «холодної війни», ця криза мала шанс на врегулювання лише в умовах радянсько-американського діалогу. Попри велику кількість планів і ініціатив, зусилля ООН і спеціального представника її Генерального секретаря Д. Кордовеса лише поступове потепління відносин між СРСР і США уможливили підписання Женевських домовленостей. Мирні угоди по Афганістану були частиною амбітного плану докорінного перегляду зовнішньої політики СРСР і всієї системи міжнародних відносин на принципах «нового політичного мислення». Вони стали значним компромісом і породжували надію на припинення громадянської війни в Афганістані. На жаль, їхній мирний потенціал виявився нереалізованим.

Таким чином, радянська інтервенція в Афганістан у грудні 1979 р. і майже десятилітня окупація цієї країни сотисячним радянським військовим контингентом мали значні наслідки для міжнародних відносин. Брутальність радянської акції зі зміни влади в

1736 Куликов В. Г. Когда ошибка хуже преступления. Афганистан: новые оценки и выводы // Военно-исторический журнал. – 1996. – №6. – С. 90.

1737 Майоров М. В. Историческое прошлое и внешняя политика России // Новая и новейшая история. – 2012. – №2. – С. 119.

Кабулі спричинила негативну реакцію в світі, осуд країнами Заходу, більшістю ісламських країн, країнами «третього світу» і навіть деякими членами «соціалістичного табору». СРСР у ранзі держави-агресора зазнав гучної дипломатичної й іміджевої поразки в ООН, його відносини з багатьма країнами погіршилися.

Особливо позначилась афганська авантюра Кремля на відносинах СРСР із США та їхніми союзниками. Інтервенція в ДРА остаточно згорнула «розрядку» і звела нанівець результати потепління у відносинах між двома наддержавами. Конфронтація між Москвою і Вашингтоном набула нового виміру, коли до гонки озброєнь і ідеологічного протистояння додалася економічна війна. Санкції, запроваджені Штатами одразу після грудневих подій 1979 р., постійно доповнювались і розширювались. І нехай підставами для запровадження деяких із них були інші дії Кремля на міжнародній арені, вони накладалися на «афганські» санкції, посилювали їх і слугували меті змусити СРСР заплатити за Афганістан якомога вищу ціну. Тож агресія в Афганістані стала найбільш коштовною зовнішньополітичною акцією Кремля.

Важливим засобом виснаження СРСР в його афганській політиці була підтримка США й їхніми союзниками афганського руху опору. Попри перебільшення обсягів і змісту цієї допомоги радянською і сучасною Москвою слід визнати, що ця підтримка значно посилила здатність афганських повстанців протистояти армії наддержави. Цим самим афганська війна обернулася для СРСР не лише військовими і політичними втратами, але й виснажувала застарілу й експортозалежну радянську економіку.

Попри це, поступове покращення радянсько-американських відносин зробили можливим підписання Женевських угод і політичне врегулювання афганської кризи. Визнаючи роль у цьому ООН і спеціального представника її Генерального секретаря Д. Кордовеса, вважаємо за потрібне наголосити на вирішальній ролі лідерів двох наддержав у мирному процесі. Нове радянське керівництво було змушене йти на компроміси, оскільки війна в Афганістані і тягар санкцій ставали дедалі більш обтяжливими. Проте цей компроміс, як буде видно далі, з обох сторін був неповним, що нівелювало усі потенційні можливості настання в Афганістані миру, надії на що породжували Женевські домовленості 1988 р.

РОЗДІЛ 5. ПОЛІТИКА СРСР ЩОДО АФГАНІСТАНУ ПІСЛЯ ВИВЕДЕННЯ ВІЙСЬК (лютий 1989 – грудень 1991 рр.)

5.1. Військово-політична ситуація в Афганістані після виведення радянських військ

Найбільш поширена і тиражована версія радянсько-афганських відносин обривається 15 лютого 1989 р. – виведенням Об'єднаного контингенту радянських військ із Республіки Афганістан. На цьому афганська епопея Радянського Союзу немов завершилась. Показово, що навіть у спеціалізованих російських дослідженнях з історії радянсько-афганських відносин¹⁷³⁸ і зовнішньої політики СРСР на завершальному етапі його історії¹⁷³⁹ місця зносинам Радянського Союзу й Афганістану фактично не знайшлося. Це можна пояснити багатьма чинниками. По-перше, на тлі подальшого радянсько-американського зближення, що дозволило врегулювати більш важливі для Заходу проблеми (як то німецька), Афганістан після 15 лютого 1989 р. опинився на маргінесі зовнішньополітичного порядку денного. З головного фронту «холодної війни» він перетворився на одну з багатьох «гарячих точок» у неспокійній Азії. По-друге, деструктивні процеси в самому СРСР, які зрештою призвели до його розпаду, і демонтаж «світової соціалістичної системи» змусили зосередитися на інших питаннях. Проте формат і напрямки радянсько-афганських взаємин у період від виведення радянських військ і майже до розпаду СРСР залишалися важливим чинником афганської кризи і суттєво впливали на процеси в самому Радянському Союзі.

Після офіційного виходу СРСР з афганської кризи ситуація в цій азійській країні виглядала важкопрогнозованою, а перспективи кабульського режиму – туманними. В останні місяці перед

1738 Топорков В. М. Афганистан: советский фактор в истоках кризиса. – Чебоксары, 2014; Христофоров В. С. Афганистан: военно-политическое присутствие СССР. 1979–1989 гг. – М., 2016.

1739 Польшов М. Ф. Внешняя политика Горбачева. 1985–1991 гг. – СПб., 2015.

виведенням військ у Кремлі обговорювали «серйозну стурбованість» афганського керівництва¹⁷⁴⁰, збереження в ньому «розбіжностей за ...клановими й іншим ознаками»¹⁷⁴¹. Радянські військові і цивільні представники писали до Москви про «повну неспроможність військ і уряду до боротьби навіть у тих умовах, коли вони... чисельністю й озброєнням переважають супротивника», відзначали «стрімке падіння морального духу державного апарату, а також частин і підрозділів ЗС Афганістану», значне число дезертирів тощо¹⁷⁴². Начальник Оперативної групи міністерства оборони СРСР в Афганістані генерал В. І. Варенніков у березні 1988 р. надіслав до Москви аналіз стану афганської армії і рекомендації щодо його покращення після виведення ОКРВ. На його думку, афганські урядові війська були здатні протистояти опозиції лише за умови об'єднання їх у великі з'єднання. Тож він радив відмовитися від розпорошення військ на всій території країни і відкинути ілюзії про можливість утримування всіх провінцій. Генерал закликав відвести гарнізони і пости з віддалених і важко контрольованих районів з метою створення концентрованих угруповань військ для утримання найбільш важливих районів і об'єктів, передусім Кабула і траси Кабул–Термез¹⁷⁴³. Тож видавалося, що без радянської підтримки режим М. Наджибулли не мав шансів на успішне продовження боротьби. Водночас після 15 лютого 1989 р. опозиція втратила чи не єдиний чинник, який її об'єднував.

Як і очікувалося, виведення ОКРВ не принесло Афганістану миру. У той час з 28 провінційних центрів країни уряд контролював 26 (окрім Баміана і Толукана), проте з 187 повітових центрів – лише 114. Таким чином, офіційний Кабул поширював свою реальну владу на територію з населенням близько 7 млн. осіб. Опозиція ж контролювала майже всю сільську місцевість з населенням 10 млн.¹⁷⁴⁴

1740 Выписка из протокола №146 заседания Политбюро ЦК КПСС «О мероприятиях в связи с предстоящим выводом советских войск из Афганистана». – 24 января 1989 года: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/January%2024,%201989.pdf. – Арк. 3.

1741 Там же. – Арк. 5.

1742 Лапшин Ю. М. Афганский дневник. – М., 2004. – С. 255–256.

1743 General Valentin Varennikov's Proposals of How the Afghans Should Use their Forces After the Soviet Withdrawal (Excerpt). March, 1989: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117275>

1744 Гареев М. А. Моя последняя война (Афганистан без советских войск). – М., 1996: http://militera.lib.ru/memo/russian/gareev_ma/index.html

Зберігалася така ж розстановка сил, як і в попередні роки. Проте в Афганістані вже не було стотисячної радянської армії.

Обидва протиборчі табори готувалися до 15 лютого з розрахунком на майбутній успіх. У Кремлі сподівалися, що афганському уряду вдасться скористатися розбіжностями в таборі опозиції, «несумісністю між собою деяких її провідних угруповань»¹⁷⁴⁵, передусім Ісламського товариства Афганістану Б. Раббані й Ісламської партії Афганістану Г. Хекматьяра. У Москві й Кабулі також плекали надію, що афганці все ж віддадуть перевагу лівим світським силам перед радикальними ісламськими фундаменталістами, які могли прийти до влади в разі перемоги¹⁷⁴⁶. Напевне, з цих міркувань на початку лютого 1989 р. М. Наджибулла звернувся по радіо до моджахедів зі словами: «Якщо ви воювали проти іноземної окупації, то воювати вам більше ні з ким. Іноземні війська пішли, і ніхто більше не загрожує ісламу»¹⁷⁴⁷. Проте це не припинило громадянську війну.

10 лютого 1989 р. у пакистанському Равалпінді моджахеди сформували «Перехідний уряд Афганістану» (ПУА), до складу якого увійшли лідери партій «Пешаварської сімки». Президентом обрали С. Моджаддеді (на Раді його представляв заступник, майбутній президент Афганістану Х. Карзай), а прем'єр-міністром став А. Р. Сайяф. Від самого утворення значний вплив на самопроголошений уряд в екзилі мали пакистанська ISI (відповідала за планування бойових операцій, збирання розвідувальних даних тощо) і Саудівська Аравія (забезпечувала фінансування).

Від створення ПУА переслідували внутрішні чвари і конфлікти. Його передусім розколював етнічний фактор: пуштуни-гільзаї на чолі з Г. Хекматьяром протистояли дуррані (С. Моджаддеді, С. А. Гелайні) і всім непуштунам. Останні об'єдналися навколо таджика Б. Раббані. Ще одним чинником послаблення афганського Руху опору стала відмова «пешаварців» надати місце в ПУА шійтським лідерам. Це була категорична позиція Саудівської Аравії, нехтувати якою через фінансову залежність від Ер-Ріяда моджахеди

1745 Выписка из протокола №146 заседания Политбюро ЦК КПСС... – Арк. 4.

1746 Кац М. Урегулирование конфликтов сверхдержавами: уроки на будущее // США – Экономика. Политика. Идеология. – 1990. – №11. – С. 33.

1747 Цит. за: Шило Н. И. Афганистан 30 лет спустя: последствия ввода советских войск в ДРА для страны и региона // Вестник МГИМО. – 2010. – №2. – С. 155.

не могли. Це спричинило болісну реакцію з боку Ірану і ще більш ворожу позицію останнього щодо США й афганців-сунітів.

Радянське міністерство закордонних справ, що природно, засудило створення ПУА, заявивши, що в Афганістані був лише один законний уряд, і що саме навколо нього можливе політичне врегулювання афганської проблеми¹⁷⁴⁸. Натомість уряд моджахедів визнали Саудівська Аравія, Бахрейн, Малайзія, Судан, а Організація Ісламська конференція запросила міністра закордонних справ ПУА Г. Хекмат'яра посісти місце представника Афганістану, щоправда, лише як «представника афганських моджахедів». Попри всебічну підтримку Пакистан і США утрималися від визнання ПУА. Вони мотивували це тим, що самопроголошений уряд перебував в еміграції, не контролював значні території Афганістану і не мав підтримки більшості населення країни¹⁷⁴⁹. Не була підтримана й ініціатива Ісламабада передати місце Афганістану в Русі неприєднання ПУА. Нарада Координаційного бюро організації, яка відбулась у травні 1989 р. у Хараре (Зімбабве), не підтримала пакистанську пропозицію¹⁷⁵⁰.

Складною була ситуація в русі опору і в самому Афганістані. Там ще до виведення радянських військ почали формуватися регіональні органи влади – Ради моджахедів. Найбільшими з них була Наглядова Рада на чолі з Ахмад Шахом Масудом на півночі (утв. у 1985 р.) і Рада Гератської провінції на чолі з Ісмаїл-ханом (утв. у 1987 р.). У провінції Кунар польовий командир ІПА Д. ур-Рахман створив ваххабітську організацію, яка не визнавала ПУА, фінансувалася Саудівською Аравією і в складі якої було чимало арабів. М. Наджибулла був готовий визнати владні повноваження цих Рад навіть якщо вони не визнавали його режим¹⁷⁵¹. Проте вони від будь-яких діалогів з кабульським режимом категорично відмовлялись.

Натомість кабульський режим зовні виглядав більш-менш монолітним. Урядова армія, укомплектована радянською зброєю й очолювана навченими радянськими фахівцями офіцерами, лишалася потужною і грізною силою. 329 тис. бійців (165 тис. в армії, 97 тис. – в підрозділах Царандоя і 57 – міністерства державної безпеки),

---

1748 Заявление представителя МИД СССР // Правда. – 1989. – 8 марта. – С. 4.

1749 Коргун В. Г. История Афганистана. XX век. – М., 2004. – С. 439–440.

1750 Алимов Ю. Неприсоединение: история, теория, проблемы. – М., 1990. – С. 304

1751 Коргун В. Г. Указ. соч. – С. 440–441.

1 568 танків, 828 БМП і БТР, 4 800 гармат і мінометів, 126 літаків і 14 вертольотів¹⁷⁵² – з такою армію не можна було не рахуватись. За сприяння СРСР був створений стратегічний запас боєприпасів, пального й інших матеріальних ресурсів. М. Наджибулла встиг зміцнити кілька гарнізонів, зокрема центральний армійський корпус у Кабулі, корпуси в Джелалабаді, Кандагарі і Гераті. Важливим досягненням афганського президента можна вважати і створення відносно боєздатної, добре озброєної Національної гвардії, яка підпорядковувалася міністерству державної безпеки. На її озброєнні перебували сучасні тактичні ракетні комплекси (ТРК) Р-300 (за західною класифікацією Scud-B «Скад», рідкопаливна одноступенева балістична ракета з максимальною дальністю стрільби в 300 км.) і «Луна-М» (некерована одноступенева твердопаливна ракета 9М21), реактивні системи залпового вогню (РСЗВ) «Ураган» калібру 220 мм. радянського виробництва. Укомплектування частин національної гвардії бронетехнікою, артилерією, стрілецькою зброєю й особовим складом було доведене до початку 1989 р. майже до штатного розпису. Надійною опорою центральної влади були і деякі територіальні формування, найбільш боєздатним з яких була 53-а («Узбецька») піхотна дивізія на чолі з впливовим генералом А. Р. Дустумом¹⁷⁵³.

Тож у СРСР були впевнені, що «братній» режим здатний і за нових умов протистояти «непримиренній опозиції». У серії публікацій у «Новом часі» навесні 1989 р.¹⁷⁵⁴ на тлі все ж тривоги йшлося, що дружній СРСР режим – життєздатний, а будь які зусилля опозиції протистояти йому – безперспективні. В одному з тогочасних інтерв'ю В. І. Варенніков доводив, що кабульська влада мала всі ресурси для самозбереження, а на запитання журналіста про перемоги опозиції відповів: «Що вони там захоплюють? Окремі пости»¹⁷⁵⁵. Водночас «не на публіку» панували інші настрої. Радник Верховного головнокомандувача ЗС Афганістану генерал армії

1752 Гареев М. А. Указ. соч.

1753 Князев А. А. История афганской войны 1990-х гг. и превращение Афганистана в источник угроз для Центральной Азии. – Бишкек, 2002. – С. 68.

1754 Поляков Г. Афганистан: после пятнадцатого // Новое время. – 1989. – №7. – С. 12–14; Изгаршев В. Афганистан. Дождемся весны // Новое время. – 1989. – №8. – С. 5–8; Басов В. Гражданская война или примирение? // Новое время. – 1989. – №9. – С. 7–10; Окулов В. Афганистан. Перепутье // Новое время. – 1989. – №10. – С. 9–10.

1755 Афганистан. Не по прогнозам оппозиции. Беседа с генералом армии В. И. Варенниковым // Новое время. – 1989. – №13. – С. 12.

М. А. Гарєєв перед відбуттям до Кабула на початку лютого 1989 р. зустрівся з усім вищим партійним і військовим керівництвом Радянського Союзу. Свої настрої він висловив так: «І немає жодної надії, що режим Наджибулли зможе протриматися хоча б кілька місяців. Мені і Д. Т. Язов казав: “Попрацюєш там 2–3 місяці, а там побачимо”»¹⁷⁵⁶.

Перші місяці після виведення ОКРВ мали стати для Республіки Афганістан вирішальними. У підготовленій Комісією по Афганістану до засідання Політбюро ЦК КПРС 24 січня 1989 р. записці йшлося, що «якщо опозиції не вдасться з наскоку захопити головні центри після виведення радянських військ, то пешаварському “альянсу семи” і тегеранському “союзу восьми” доведеться піти на переговори з Кабулом щодо майбутнього державного устрою Афганістану»¹⁷⁵⁷. Підкреслювалося, що уряду М. Наджибулли важливо було «вистояти хоча б перші три–чотири місяці після виведення радянських військ, а затим ситуація може поступово почати змінюватись» на його користь¹⁷⁵⁸.

З виведенням радянських військ, як і очікувалось, моджахеди активізувались. Не чекаючи настання весни, вони розгорнули наступ на позиції кабульського режиму на всіх напрямках. «Правда» рясніла повідомленнями про загострення ситуації в Афганістані. 17 лютого в ній йшлося про обстріли Герата, Газні, Хоста і Гардеза¹⁷⁵⁹. 19 лютого, за настійливим наполяганням Москви, «зادля відбиття агресії зовні, рішучого захисту незалежності, національного суверенітету і територіальної цілісності» Афганістану¹⁷⁶⁰ в країні було оголошено надзвичайний стан. 24 лютого кореспондент «Правди» Ю. Глухов повідомляв про блокаду Кабула: сотні тон вантажів нагромадилися в Термезі і Хайратоні. Йшлося про зрив опозицією Програми ООН з допомоги Афганістану¹⁷⁶¹.

Проте справжнє випробування режиму НДПА на міцність розпочалося навесні 1989 р. Кореспондент ТАРС А. Б. Грішнов, який тоді перебував у Кабулі, писав: «Рівно за три тижні після... виведення військ моджахеди зірвалися з ланцюга. Із західних передмість Кабула убік радянського посольства і навколишніх вілл

1756 Гарєєв М. А. Указ. соч.

1757 Выписка из протокола №146 заседания Политбюро ЦК КПСС... – Арк. 4.

1758 Там же. – Арк. 5.

1759 Идут бои // Правда. – 1989. – 17 февраля. – С. 5.

1760 Афганистан: Остановить кровопролитие // Правда. – 1989. – 19 февраля. – С. 5.

1761 Глухов Ю. Блокада // Правда. – 1989. – 24 февраля. – С. 5.

полетіли в неймовірній кількості реактивні снаряди. Якщо раніше ракетні обстріли тривали не більше 10–15 хвилин, то тепер гуркіт вибухів не вщухав понад півгодини»¹⁷⁶².

Тиск опозиції посилювався і на інших напрямках. На початку березня 1989 р. пакистанське військове командування прийняло рішення підтримати запланований моджахедами наступ на Джелалабад, який мав стати плацдармом для подальшого наступу на Кабул¹⁷⁶³. Спільний масований наступ підрозділів моджахедів і пакистанської армії розпочався 6 березня. Як писав у ті дні журналіст В. Снігерьев, під Джелалабадом вирішувалася доля Афганістану. «Паде Джелалабад – і тоді, як поставлені рядком кістянки доміно, один за іншим можуть посипатись інші міста»¹⁷⁶⁴. Участь у штурмі міста пакистанських підрозділів надала воякам афганської урядової армії натхнення: війна тепер справді виглядала як агресія ззовні. Зрештою, наступ угруповань А. Р. Сайяфа і Ю. Халеса за підтримки пакистанських прикордонних підрозділів, бронетехніки й авіації був зупинений силами першого афганського армійського корпусу.

Напевне, ці успіхи дозволили кореспонденту «Правди» В. Окулову стверджувати, що режим М. Наджибулли за місяць, що минув після виведення ОКРВ, довів свою життєздатність¹⁷⁶⁵. Інший кореспондент «Правди» В. Снігерьев писав, що «Джелалабад сильно похитнув віру моджахедів у можливість перемоги над існуючим урядом, змусив їх... замислитись»¹⁷⁶⁶. Проте згодом розпочався новий наступ на місто. Головна радянська газета писала про участь у ньому пакистанських танків і БМП, випущені по Джелалабаду 12 тис. ракет і снарядів, 110 пакистанських і саудівських інструкторів у загонах моджахедів. Цей наступ також було відбито, проте моджахеди активізувалися під Кундузом¹⁷⁶⁷.

1762 Грешнов А. Б. Афганистан: заложники времени: http://www.artofwar.net.ru/profiles/greshnov_andrei_b/view_book/afganistan_zalozniki_vremeni

1763 Слинкин М. Ф. Афганистан. Страницы истории (80–90-е гг. XX века) // Культура народов Причерноморья. – Симферополь, 2003. – №41. – С. 175.

1764 Снегирев В. Афганистан. Жаркие бои за Джелалабад // Новое время. – 1989. – №18. – С. 5.

1765 Окулов В. Месяц спустя // Правда. – 1989. – 17 марта. – С. 7.

1766 Снегирев В. В Пешаваре предпочитают кровопролитие // Правда. – 1989. – 26 марта. – С. 1.

1767 Бои под Джелалабадом // Правда. – 1989. – 28 марта. – С. 4.

Запеклі бої за Джелалабад не вщухали продовж 29 березня – 1 квітня¹⁷⁶⁸. 6 квітня В. Снігер'єв вилетів до обложеного міста. Дорога до Джелалабада була перерізана, аеродром прострілювався, тож долетіти туди можна було лише вертольотами. Кореспондент повідомляв, що в місті запровадили комендантську годину¹⁷⁶⁹. Лише 10 квітня по Джелалабаду було випущено 18 тис. ракет, снарядів і мін¹⁷⁷⁰. Утім попри наміри моджахедів узяти місто до річниці «Саурської революції» урядовим підрозділам вдалося його відстояти¹⁷⁷¹. Неспокійно було і на інших напрямках. 5 березня «Правда» писала про бойові дії у провінції Кандагар¹⁷⁷², 7 березня – про сутички в Кандагарі, Нангархарі, Кундузі, Фарьябі¹⁷⁷³, 10 березня – в Нангархарі¹⁷⁷⁴, 16 березня – в Кандагарі і Баглані¹⁷⁷⁵, 18 березня – в Гераті і Тахарі¹⁷⁷⁶. З початку квітня повідомлення про обстріли Кабула були майже щоденними¹⁷⁷⁷. Якщо в 1988 р. по столиці було випущено 635 реактивних снарядів, то наступного року – 2 200¹⁷⁷⁸. Ситуацію ускладнили потоки біженців із навколишніх селищ і навіть провінцій: навесні 1989 р. населення Кабула перевищило 2 млн. осіб¹⁷⁷⁹, що посилювало соціальну напругу.

Весняні бої значно вплинули на всі сторони конфлікту. У Москві перемогу під Джелалабадом назвали переламною («стала для ватажків заколотників точкою відліку як військової, так і політичної поразки»¹⁷⁸⁰). Урядові війська також відбили 8 наступів під Нангархаром і 12 під Хостом, що обернулося для опозиції втратами до 40 тис. вбитими і пораненими. Оптимізм запанував і в заявах афганців. В інтерв'ю «Правді» М. Наджибулла говорив, що перемога під Джелалабадом засвідчила здатність урядової армії відбивати

1768 Бои за Джелалабад // Правда. – 1989. – 3 апреля. – С. 5.

1769 Снегирев В. В осажденном Джелалабаде // Правда. – 1989. – 10 апреля. – С. 7.

1770 Обстрел Джелалабада // Правда. – 1989. – 11 апреля. – С. 5.

1771 Обстановка остается напряженной // Правда. – 1989. – 29 апреля. – С. 5.

1772 Во имя мира в Афганистане // Правда. – 1989. – 5 марта. – С. 1.

1773 Бои с оппозицией // Правда. – 1989. – 7 марта. – С. 5.

1774 Напряженность сохраняется // Правда. – 1989. – 10 марта. – С. 7.

1775 Напряженность сохраняется // Правда. – 1989. – 16 марта. – С. 7.

1776 Прекратит вмешательство // Правда. – 1989. – 18 марта. – С. 5.

1777 Див.: Снегирев В. Жизнь рядом с войной // Правда. – 1989. – 6 апреля. – С. 5;

Гольц А. Яростный обстрел аэродрома // Красная звезда. – 1989. – 22 апреля. – С. 5;

Обстановка остается напряженной // Правда. – 1989. – 29 апреля. – С. 5.

1778 Звезда над городом Кабулом / Сост. А. П. Житнухин и др. – М., 1990. – С. 44.

1779 Снегирев В. Жизнь рядом с войной // Правда. – 1989. – 6 апреля. – С. 5.

1780 Тыссовский Ю. Афганистан. Год спустя // Эхо планеты. – 1990. – №6. – С. 5.

агресію, а опозиція розколота і перебувала у сум'ятті¹⁷⁸¹. В іншому інтерв'ю він зазначив, що під Джелалабадом і в районі траси Кабул–Джелалабад «закінчуються провалом наміри “непримиренних”»¹⁷⁸². Кореспонденти «Правди» в репортажі про зустріч М. Наджибулли з вищим командуванням афганської армії писали: «На їхніх (генералів – О.К.) обличчях не було вже тієї тривоги і стурбованості, яку вони не могли приховати кілька місяців тому, коли наші війська залишили Афганістан»¹⁷⁸³.

Під впливом підтримки моджахедів з боку Пакистану почастишали гнівні заяви Кабула на адресу Ісламабада. На відкритті Лойя Джирги 20 травня 1989 р. М. Наджибулла погрожував: якщо 11-а і 8-а пакистанська дивізії і 2-й танковий корпус, що підтримували штурм Джелалабада, візьмуть безпосередню участь у боях, афганська авіація й артилерія відкриють прямий вогонь по таборах опозиції на території Пакистану¹⁷⁸⁴.

Успіхи кабульського режиму втім не були надто переконливими. У березні–травні 1989 р. під контроль моджахедів перейшли 11 повітових центрів, до збройних лав опозиції переметнулися тисячі солдатів і офіцерів урядової армії і підконтрольних урядові іррегулярних збройних формувань¹⁷⁸⁵. За оцінками М. А. Гарєєва, афганська урядова армія була далекою від ідеального стану. На наявні танки, БМП, гармати, літаки і вертольоти бракувало особового складу, підготовлених екіпажів, розрахунків. Укомплектованість більшості підрозділів ледь перевищувала 20–30%. Через незадовільне технічне обслуговування і несвоєчасний ремонт від 30 до 50% зброї і техніки були несправними. До цього слід додати поганий морально-психологічний стан, низьку бойову виучку особового складу, неефективне використання бойової техніки, низький професійний рівень розвідки тощо¹⁷⁸⁶.

У таборі опозиції також посилювався розбрат, дедалі більше польових командирів висловлювали невдоволення впливом Пакистану на ПУА. Тоді виявилися головні вади військової організації моджахедів: брак важкого озброєння й авіації, відсутність досвіду широкомасштабних операцій, продовження підтримки

1781 Альтернативы нет // Правда. – 1989. – 26 апреля. – С. 4.

1782 Кровопролитие продолжается // Правда. – 1989. – 4 мая. – С. 5.

1783 Лукьянов А., Будрин Р. Генералы рассказывают // Правда. – 1989. – 26 мая. – С. 5.

1784 Афганистан: Лойя Джирга // Правда. – 1989. – 21 мая. – С. 5.

1785 Слинкин М. Ф. Указ. соч. – С. 171.

1786 Гареев М. А. Указ. соч.

режиму М. Наджибулли Москвою і зменшення підтримки афганської опозиції ззовні. В перші місяці після виведення ОКРВ Афганістан втратив інтерес для США. Член комітету Палати представників Конгресу у справах розвідувальних спецслужб Е. Байленсон тоді сказав: «Після виведення радянських військ постачання афганських моджахедів зброєю більше не слугує нашим інтересам»¹⁷⁸⁷. Як наслідок, віра у швидку поразку кабульського режиму і на Заході, і в Пакистані змінилася розпачем.

Опозицію також розколювали розбіжності між лідерами партій, міжособистісні чвари і конфлікти. Після провалу джелалабадської операції Ахмад Шах Масуд розробив альтернативний пакистанському план бойових дій. Але запланований ним наступ на Кундуз довелося відкласти: 9 червня 1989 р. один з польових командирів Г. Хекматьєра влаштував засідку на загін Масуда. Під час бою загинуло 30 бійців. «Лев Панджшеру» у відповідь захопив чотирьох підозрюваних у цьому вояків Г. Хекматьєра і за рішенням суду улемів стратив їх. Г. Хекматьєра також звинувачували в смерті (начебто від отруєння) впливового польового командира А. Латіфа¹⁷⁸⁸. Розгніваний С. Моджаддеді назвав Г. Хекматьєра злочинцем і терористом, після чого останній вийшов зі складу ПУА. Почастішали сутички між збройними угрупованнями різних партій. Так, у серпні¹⁷⁸⁹ і вересні¹⁷⁹⁰ 1989 р. радянські газети писали про бойові дії між загонами Б. Раббані і Г. Хекматьєра. При цьому повідомлялося, що в серпневих сутичках загинуло 11 польових командирів Ісламської Партії Афганістану. Г. Хекматьєр опинився в ізоляції, втративши підтримку своїх союзників¹⁷⁹¹. Частина моджахедів шукала контактів з Кабулом. Так, у кінці 1989 р. лідер Національного Ісламського Фронту Афганістану С. А. Гелайні мав кілька таємних зустрічей з оточенням М. Наджибулли¹⁷⁹². Утім вони не мали конкретних результатів

На початку липня 1989 р. розпочався новий масований наступ моджахедів на Джелалабад¹⁷⁹³. Проте внаслідок контрудару гарнізону

1787 Цит. за: Малашин В. Афганская война вчера и сегодня. – Б.м., Б.г. – С. 24.

1788 Сейберт С. («Ньюсуик») В распрях побеждают безжалостные // Известия. – 1989. – 6 сентября. – С. 6.

1789 Междоусобица в оппозиции // Правда. – 1989. – 26 августа. – С. 5.

1790 Междоусобица в стане мятежников // Правда. – 1989. – 5 сентября. – С. 5.

1791 Палкин М. Раскол в рядах моджахедов // Известия. – 1989. – 13 сентября. – С. 5.

1792 Коргун В. Г. Указ. соч. – С. 441–442.

1793 Болдинюк А., Лукьянов А. После «затишья» // Правда. – 1989. – 8 июля. – С. 5.

міста опозиція зазнала значних втрат¹⁷⁹⁴. Окрім цього, урядові війська зайняли важливий опорний пункт моджахедів, район Самархейль, звідки ті обстрілювали місто¹⁷⁹⁵. Після цієї перемоги в місті були організовані святкові демонстрації. Попри загибель у липневих боях 1 018 мирних жителів, поранення 2 041 осіб, руйнування 973 будинків, 150 мечетей, 4 фабрик, 150 дуканів¹⁷⁹⁶, чергові плани моджахедів взяти Джелалабад і перенести туди ПУА з Равалпінді провалились¹⁷⁹⁷. Але вже за декілька днів радянські ЗМІ повідомляли про нові атаки на Джелалабад і Хост¹⁷⁹⁸.

Продовж наступних місяців «Правда» регулярно писала про обстріли Кабула, які в кінці липня – на початку серпня не припинялися ні на день¹⁷⁹⁹. Під час одного з них ракета впала в кількох метрах від будівлі радянського посольства¹⁸⁰⁰. Регулярно зазнавали обстрілів Кабульський аеропорт, траса Кабул–Джелалабад¹⁸⁰¹, Хост¹⁸⁰² та інші великі міста.

У середині серпня 1989 р. М. Наджибулла запропонував скликати міжнародну конференцію за участю Афганістану, СРСР, Пакистану, Ірану, Індії, КНР і провести в країні вибори під егідою ООН¹⁸⁰³. Радянський Союз прогнозовано підтримав ці пропозиції¹⁸⁰⁴. ПУА ці заклики відкинув, назвавши їх «зібранням ідей, які збанкрутували»¹⁸⁰⁵. Бойові дії тривали.

Осінь принесла нові проблеми офіційному Кабулу. На початку вересня під натиском загонів Ісмаїл-хана пав Шинданд, в 40 км. від якого знаходився стратегічний аеродром. Урядові війська тоді змогли зупинити подальший наступ, але ситуація в країні була критичною.

1794 Когда верстался номер // Правда. – 1989. – 8 июля. – С. 5.

1795 В освобожденном Самархейле // Правда. – 1989. – 9 июля. – С. 5.

1796 Болдинюк А. Джелалабад борется и живет // Правда. – 1989. – 13 июля. – С. 5; Правов А. Джелалабад после битвы // Известия. – 1989. – 5 сентября. – С. 5.

1797 Лукьянов А. Тревожное затишье // Правда. – 1989. – 3 июля. – С. 6.

1798 Атака отбита // Правда. – 1989. – 17 июля. – С. 5.

1799 Болдинюк А. Горячие дни в Кабуле // Правда. – 1989. – 27 июля. – С. 5; Обстрелы Кабула // Правда. – 1989. – 10 августа. – С. 5.

1800 Болдинюк А. Варварские обстрелы // Правда. – 1989. – 9 августа. – С. 5.

1801 Бои продолжаются // Правда. – 1989. – 16 августа. – С. 1; Афганистан хочет мира // Правда. – 1989. – 17 августа. – С. 4.

1802 Обстрелы продолжаются // Правда. – 1989. – 11 августа. – С. 6.

1803 Выступление Наджибуллы // Правда. – 1989. – 21 августа. – С. 5.

1804 Заявление МИД СССР // Правда. – 1989. – 22 августа. – С. 5.

1805 Афганские моджахеды отвергли предложения // Правда. – 1989. – 25 августа. – С. 1.

15 вересня 1989 р. міністерство закордонних справ СРСР змушене було висловити черговий протест Пакистану після обстрілу радянського посольства в Кабулі¹⁸⁰⁶. Блокада траси Джелалабад–Кабул спричинила значний стрибок цін на продукти харчування у столиці¹⁸⁰⁷. І до цього з щоденної потреби в 1 тис. т. продовольства Кабул отримував не більше 500 т.¹⁸⁰⁸ А. Б. Грішнов писав, що виведення радянських військ і масовий відтік радянських громадян з Афганістану паралізували життя столиці. «Бензин, гас і дизельне паливо в Кабулі майже закінчилися. Населення почало спилювати столітні дерева і тоненькі кущики, не жаліючи того, що було посаджено школярами на... суботниках, присвячених славним річницям Квітневої революції... Енергопостачання практично не було... Білого радянського борошна також не було»¹⁸⁰⁹. За словами того ж автора, «індійське посольство штурмували натовпи бажаючих залишити батьківщину. Думаю, якби можна було б, то штурмували і пакистанське»¹⁸¹⁰. Ситуація дедалі ускладнювалася. До кінця року ціни на борошно зросли з 60 до 200 афгані; на рис – з 130 до 400 афгані¹⁸¹¹. На початку 1990 р., як писала «Правда», через «труднощі доправлення» «недоступними для кабульців стали овочі, фрукти, рис»¹⁸¹². При заробітній платні на відносно стабільному авторемонтному заводі Джангалак у 2–9 тис. афгані кілограм м'яса на кабульському базарі коштував 1 тис.¹⁸¹³ Тоді ж була запроваджена розподільча (читай карткова) система продажу продуктів за твердими цінами: на афганську родину припадало 20 кг борошна, 14 кг рису, 1 кг чаю, 4 кг цукру, 4 кг жирів на місяць¹⁸¹⁴.

На тлі цих проблем М. Наджибулла озвучив чергові мирні ініціативи. У день річниці виведення радянських військ він запропонував скликати в Кабулі, Кандагарі чи Джелалабаді Всеафганську раду. Для цього сторони конфлікту мали припинити

1806 Заявление МИД СССР // Известия. – 1989. – 18 сентября. – С. 3.

1807 Грешнов А. Б. Указ. соч.

1808 Болдинюк А. Если б кончилась война // Правда. – 1989. – 14 августа. – С. 6.

1809 Грешнов А. Б. Указ. соч.

1810 Там же.

1811 Опошнянский С., Правов А. Кабульская осень // Правда. – 1989. – 22 ноября. – С. 5.

1812 Правов А. Зима в Кабуле // Правда. – 1990. – 12 января. – С. 6.

1813 Глухов Ю. Зимние грозы в Кабуле // Правда. – 1990. – 5 февраля. – С. 5.

1814 Тыссовский Ю. Указ. соч. – С. 5.

вогонь, а до Пешавара, Тегерана і Кветти мали відбути урядові делегації для переговорів з лідерами опозиції¹⁸¹⁵. Останні прогнозовано проігнорували це звернення.

Тоді ж загострилася ситуація в середині кабульського режиму. Попри військові успіхи, нехай і відносні, в ньому не було єдності. «Політику національного примирення» не підтримували прибічники Б. Кармаля, які не бажали ділити владу з поміркованими моджахедами. Проти цього також були «хальківці», які згуртувалися навколо міністра оборони генерала Ш. Таная. Останній був призначений на цю посаду в серпні 1988 р. за наполяганням Москви. З огляду на подальші події важливою є характеристика генерала, яку дав йому особисто знайомий з ним М. Ф. Слінкін. «У ньому дивним чином поєднувалися політична неграмотність і військовий талант, рішучість і авантюризм, хоробрість військової людини і віроломство в повсякденному житті, почуття товаристськості і гіпертрофована чванливість, примхливість, властолюбство і бонапартистські нахили»¹⁸¹⁶.

Один із центрів опозиції М. Наджибуллі був у Москві. Призначений у листопаді 1988 р. послом у СРСР (а також у Фінляндії і Румунії) С. М. Гулябзой розглядав своє перебування у Москві як політичне заслання. У березні 1989 р. КДБ повідомляв, що посол мав виразну особисту образу і неприязнь до афганського керманіча. Під час «довірливої бесіди» з «джерелом» КДБ С. М. Гулябзой говорив: «...слід поховати Наджибуллу разом з його прибічниками, як це раніше зробили з Аміном і його клікою»¹⁸¹⁷. При цьому афганський посол сподівався на підтримку Ш. Таная, міністра закордонних справ А. Вакіля, міністра внутрішніх справ М. А. Ватандждара й інших політиків, які перебували «у прихованій опозиції до Наджибуллі».

У грудні 1989 р. у Кабулі розкрили антиурядову змову «хальківців». Заарештували 127 осіб, серед яких були 14 генералів і міністр цивільної авіації П. Г. Вафдар. Останній був звільнений з ув'язнення за наполяганням Ш. Таная й емігрував до Пакистану, де співпрацював з Г. Хекматъяром. Ш. Танай вимагав також звільнення

1815 Выступление Наджибуллы // Правда. – 1990. – 16 февраля. – С. 5.

1816 Слинкин М. Мятеж генерала Таная // Азия и Африка сегодня. – 2001. – №8. – С. 38.

1817 О развитии обстановки в Афганистане и в землячествах афганских студентов, обучающихся в вузах республики. – 15 марта 1989 г. – Галузевий архів Служби безпеки України – Ф. 16. Секретаріат ГПУ–КДБ УРСР. – Оп. 01. – Спр. 1171. – Арк. 105.

заарештованих генералів і передачі всіх силових відомств під свій контроль. Ці вимоги М. Наджибулла відхилив¹⁸¹⁸.

М. Наджибулла не наважився заарештувати Ш. Таная, хоча мав докази його причетності до заколоту. 26 лютого 1990 р. міністр і президент зустрілись у присутності радянського посла Б. М. Пастухова і Головного військового радника Б. П. Шеїна у приміщенні посольства СРСР. Ш. Танай вимагав для своїх прибічників половину місць у ЦК НДПА і в уряді. Коли М. Наджибулла відповів категоричною відмовою, сп'янілий генерал вихопив два пістолети і накинувся на президента. Однак Б. Шеїн був напоготові і роззброїв його¹⁸¹⁹. Відносини між обома політиками дедалі погіршувалися.

5 березня 1990 р. розпочалося судове слухання у справі грудневого заколоту, під час якого була виявлена причетність до нього вищого військового і партійного керівництва Афганістану. Задля уникнення розголосу судове засідання було закритим. Початок суду над впливовими політиками і військовими став поштовхом до нового антиурядового виступу.

Вночі 6 березня частини 4-ої і 15-ої танкових бригад, 8-ї піхотної дивізії, 40-ї дивізії і 52-го полку зв'язку виступили проти уряду. Першими на Кабул від Пулі-Чархі (35 км від Кабула, там дислокувалися згадані танкові бригади) рушили два десятки танків. Їх зупинили курсанти Вищого військового училища «Харбі похантун». Згодом у бік столиці рушила колона 8-ї піхотної дивізії. Її зупинили вірні уряду підрозділи МВС. Показово, що частини, які дислокувались у провінціях, заколоту Ш. Таная не підтримали.

Вранці бунтівний міністр прибув на авіабазу Баграм, де вже перебували колишній член Політбюро ЦК НДПА М. Н. Моманд, колишній головнокомандувач ВПС і ППО генерал-полковник А. Кадир та інші заколотники. О 13.00 розпочались авіаудари по афганській столиці, в яких взяли участь 18 винищувачів-бомбардувальників. Усього було здійснено 88 вильотів літаків. З-поміж іншого, на Кабул було скинуто 34 потужні (в т.ч. 500-кілограмові) авіабомби. Тож М. Наджибулла зі своїм оточенням був змушений сховатись у бункері біля старої будівлі ЦК НДПА¹⁸²⁰. З Мазарі-Шарифа в бік столиці було випущено шість ракет Р-300, але

1818 Коргун В. Г. Указ. соч. – С. 442.

1819 Тимин Л. В. После вывода войск... – Львов, 2009. – С. 73–74.

1820 Слинкин М. Мятеж генерала Таная... – С. 40.

вони відхилилися від цілі на 8 км. Так само дивізіон ракетних комплексів «Луна-М» випустив ракети з відхиленням на 2 км. За словами радника Л. Тіміна, неправильні приціли були встановлені «під впливом наших фахівців»¹⁸²¹.

О 15-й годині Кабульське радіо повідомило про збройний антиурядовий заколот. Тоді ж було оголошено про усунення генерала Ш. Таная з поста міністра оборони і призначення на його місце міністра внутрішніх справ М. А. Ватанджара. На місце останнього був призначений Р. М. Пактін. З 19-ї години в Кабулі запровадили комендантську годину¹⁸²².

Тим часом заколот досягнув своєї кульмінації. Бої між заколотниками і вірними президенту частинами точилися біля приміщення міністерства оборони і Кабульського міжнародного аеропорту, а також навколо авіабази Баграм. Чисельна перевага була на боці М. Наджибулли, тож супротив заколотників було зламано. У першій половині дня 7 березня урядові війська захопили будівлю військового міністерства, полонивши при цьому кількох офіцерів-заколотників. Згодом у районі Кабульського аеропорту склав зброю 52-й полк зв'язку. У цих боях загинуло близько 90 осіб. Вранці 8 березня урядові війська відновили контроль над Баграмом. Ш. Танай, М. Н. Моманд, А. Кадир та інші заколотники з родинами двома транспортними літаками і вертольотом близько полудня відлетіли з Баграма до Пакистану. Згодом экс-міністр оборони зустрівся в Пешаварі з начальником штабу сухопутних сил Пакистану генералом А. Бегом і керівником ISI Ш. Р. Калпу. На цій зустрічі був присутній Г. Хекмат'яр. Пізніше Ш. Танай очолював велике угруповання моджахедів від ІПА¹⁸²³.

Під час заколоту загинуло 136 військових і 180 цивільних осіб, близько 600 осіб були поранені. Було знищено 22 танки, 12 БМП, установку РСЗВ «Ураган», чимало будівель у Кабулі, серед яких палац Тадж-Бек. У Баграмі згоріли 7 Міг-21, 3 Су-22 і 34 літаки були пошкоджені. Пізніше афганський уряд оцінив загальні збитки в 50 млн. дол.¹⁸²⁴

8 березня 1990 р. Політбюро ЦК НДПА звільнило з усіх постів лідерів антипрезидентського виступу, серед яких були Ш. Танай,

1821 Тимин Л. Указ. соч. – С. 80.

1822 Сорвана попытка перевороту // Правда. – 1990. – 8 марта. – С. 5.

1823 Коргун В. Г. Указ. соч. – С. 443.

1824 Тимин Л. Указ. соч. – С. 81–84.

С. М. Гулябзой і М. Н. Моманд. Пленум ЦК НДПА, який розпочав роботу 18 березня, дії заколотників визначив як «зраду батьківщини, національних інтересів і цілей НДПА». З лав партії виключили 24 особи, причетних до заколоту¹⁸²⁵.

За оцінками М. Ф. Слінкіна, заколот генерала Ш. Таная засвідчив організаційну слабкість і політичну неспроможність НДПА як правлячої партії. Він остаточно розвінчав міф про примирення між двома партіями-фракціями – «Хальк» і «Парчам» – і посилив процес саморозкладу НДПА. Заколот згубно вплинув на урядову армію – чи не єдину внутрішню опору режиму. Зросла недовіра офіцерів до партійного і військового керівництва країни, посилювалося розчарування в партійних ідеалах тощо¹⁸²⁶. Ці події можна тлумачити як черговий етап боротьби за владу і внутрішньополітичної кризи, яка супроводжувала всю історію НДПА. До честі М. Наджибулли, йому, на відміну від попередників, вдалось утриматися при владі.

Під впливом березневої кризи на Другому з'їзді партії в червні 1990 р. НДПА змінила назву на «Ватан» («Партія вітчизни»). Змінилась ідейно-теоретична база партії, що відобразив її новий маніфест. Марксизм-ленінізм уже не був її ідеологічною доктриною. «Ватан» оголошувалася «суспільно-політичною організацією, яка об'єднує всі патріотичні, національні, демократичні і прогресивні елементи» і діяла «на основі принципів священної релігії ісламу, Конституції й інших законів Республіки Афганістан»¹⁸²⁷. Партія проголосила курс на формування багатоукладної економіки, дотримання принципів неприєднання і нейтралітету в зовнішній політиці. Як зазначав один з істориків НДПА/«Ватан», цей перехід «фактично означав завершення її історичного шляху як політичної організації революційно-демократичного характеру»¹⁸²⁸. Проте це аж ніяк не позначилося на політиці режиму і його відносинах з опозицією.

Афганська опозиція розцінила ці маневри як ознаку слабкості влади. Тож всілякі ініціативи М. Наджибилли про припинення вогню, початок «внутрішньоафганського діалогу» чи політичні компроміси і

1825 Слинкин М. Мятеж генерала Таная... – С. 41.

1826 Там же. – С. 42–43.

1827 Маздак Ф. Что стоит за сменой вывески // Правда. – 1990. – 29 декабря. – С. 5.

1828 Пляйс Я. А. Возникновение и некоторые аспекты теоретической и организационной деятельности Народно-демократической партии Афганистана. Итоги и уроки ее исторического пути (1965–1990 гг.): авт. дисс... док. ист. наук. – 07.00.03. – М., 1992. – С. 1.

надалі відкидалися. У середині липня 1990 р. президент Афганістану пропонував припинити вогонь, скликати загальнонаціональну конференцію, створити на її основі Спільний Координаційний комітет¹⁸²⁹. Уряд моджахедів традиційно проігнорував ці заяви. Так само без уваги залишився Закон про політичні партії, який М. Наджибулла підписав на початку вересня 1990 р. Ним легальними визнавалися партії, які згодні були відмовитися від збройної боротьби за владу, дотримуватись у своїй політиці принципів поваги до національних традицій і ісламу, а їх центральні офіси мали бути розміщені в Кабулі. Закон також проголошував деполітизацію правоохоронних і судових органів Афганістану¹⁸³⁰. Ці умови, як видно, були не здатні наблизити Афганістан до довгоочікуваного миру, оскільки, як і раніше, лишали поза можливим діалогом афганські опозиційні політичні центри в екзилі.

Продовж літа в Кабулі тривали арешти. За наслідками розслідування березневого заколоту заарештували 623 особи, 58 з них згодом звільнили з ув'язнення. Були виведені зі складу ЦК і самої партії, а згодом заарештовані співзасновники НДПА, члени ЦК першого скликання Г. Д. Панджширі і С. М. Зерай; втратив членство в ЦК С. М. Гулябзой. За місяць останнього звільнили з посади посла у Москві. А. Сарварі, також причетний до заколоту, рятуючись від можливих переслідувань залишив посольство в Адені, прибув до Пакистану і встановив контакти з ISI і Г. Хекматьром.

Під впливом березневої кризи М. Наджибулла і надалі «закручував гайки». У 1990 р. за звинуваченням у корупції у відставку був відправлений прем'єр-міністр С. А. Кештманд. Його замінив безпартійний Ф. Халек'яр, колишній губернатор Герата. У березні 1991 р. був виведений зі складу керівництва партії і виключений з неї за «фракційну діяльність» мер Кабула А. К. Мисак, який одразу ж емігрував до ФРН. Був виключений з «Ватан» посол у КНДР А. Г. Лаканваль¹⁸³¹. Ерозія режиму була очевидною, і лише підтримка з боку Москви продовжувала його існування.

До внутрішньополітичних і внутрішньопартійних проблем додавалось загострення ситуації на всіх фронтах. Моджахеди тіснили урядові війська повсюдно. Обстріли Кабула й інших великих міст не припинялися ні на день. У березні 1990 р. моджахеди перерізали

1829 Слово за оппозицией // Правда. – 1990. – 24 июля. – С. 6.

1830 Из потока сообщений. Афганистан // Правда. – 1990. – 8 сентября. – С. 5.

1831 Коргун В. Г. Указ. соч. – С. 443.

стратегічно важливу трасу Кабул–Хайратон, що суттєво ускладнило постачання афганської столиці¹⁸³². Бої тривали на околицях Кабула. 27 березня 1990 р. року на летовищі Кабульського аеропорту під ракетний обстріл потрапив радянський Іл-76 (про повітряний міст «Ташкент–Кабул» нижче). Загинули всі дев'ять членів екіпажу. Через часті обстріли жоден літак у ті місяці не затримувався на стоянках головного летовища Афганістану¹⁸³³. У перші дві декади травня 1990 р. по Кабулу було випущено 30 ракет, внаслідок чого було тимчасово закрито аеропорт¹⁸³⁴. Натомість успіхи афганської армії були локальними й епізодичними. Так, у кінці травня урядові війська відбили наступ моджахедів на Хост¹⁸³⁵, проте цього було недостатньо для перехоплення ініціативи.

Надалі ситуація не змінювалась. Кабул обстрілювався щодня. Продовж червня 1990 р. моджахеди випустили по афганській столиці 399 ракет і снарядів, внаслідок чого загинуло 60 і було поранено 248 осіб¹⁸³⁶. Наступні місяці Кабул залишався в епіцентрі уваги радянських ЗМІ: «Правда» писала про обстріли міста в серпні¹⁸³⁷, вересні¹⁸³⁸, жовтні¹⁸³⁹, грудні¹⁸⁴⁰ 1990 р. З цих повідомлень могло скластися враження, що більша частина території Кабула – це передусім радянське посольство й аеропорт, а населення – це переважно діти. Саме ці три мішені фігурували в більшості повідомлень у радянській пресі про обстріли афганської столиці. Такою ж була ситуація в інших регіонах. Лише за кілька днів у середині грудня 1990 р. по Кандагару було випущено 240 ракет¹⁸⁴¹. Тоді ж запеклі бої точились у провінціях Баглан, Логар, Гор, Кандагар¹⁸⁴².

Попри це афганське керівництво продовжувало говорити про успіхи і перемоги, чим вводило в оману не лише ту частину

1832 Жирохов М. Когда ушли шурави. Авиация в Афганистане: 1989–2001 гг. // Авиамастер. – 2003. – №6. – С. 42.

1833 Олийнык А. Воздушный мост // Красная звезда. – 1990. – 2 мая. – С. 3.

1834 Афганистан: Ракетный обстрел Кабула // Правда. – 1990. – 23 мая. – С. 6.

1835 Из потока новостей. Афганистан // Правда. – 1990. – 28 мая. – С. 7.

1836 Печальная статистика // Правда. – 1990. – 2 июля. – С. 7.

1837 Из потока новостей. Афганистан // Правда. – 1990. – 27 августа. – С. 4.

1838 Из потока сообщений. Афганистан // Правда. – 1990. – 6 сентября. – С. 4.

1839 Из потока сообщений. Афганистан // Правда. – 1990. – 4 октября. – С. 5.; Из потока сообщений. Афганистан // Правда. – 1990. – 6 октября. – С. 4.

1840 Из потока новостей. Афганистан // Правда. – 1990. – 26 декабря. – С. 4.

1841 Из потока новостей. Афганистан // Правда. – 1990. – 17 декабря. – С. 4.

1842 Из потока новостей. Афганистан // Правда. – 1990. – 26 декабря. – С. 4.

афганського суспільства, яка його підтримувала, але й Москву. Під час зустрічі з М. С. Горбачовим 23 серпня 1990 р. М. Наджибулла запевняв, що «процес нормалізації посилюється. ...Майже 2/3 польових командирів припинили збройну боротьбу». За його словами, уряду вдавалося «на достатньому рівні вирішувати питання постачання населення продуктами першої необхідності, підтримувати економічну діяльність»¹⁸⁴³. Далі він заявив, що «обстановка поступово складається на нашу користь. Уряд РА утримує у своїх руках політичну і військову ініціативу, що дозволяє впевнено розраховувати на те, що опозиція... піде на переговори». М. Наджибулла звітував про Другий з'їзд партії, який «пройшов в обстановці єдності, гласності і демократії», запевняв, що «панівна більшість партійців виступає за поглиблення політики примирення», що після заколоту Ш. Таная «помітно покращився стан справ у збройних силах», у них «зміцнюється моральний і бойовий дух»¹⁸⁴⁴. Насправді ж ситуація була далекою від змальованої М. Наджибуллою, і важко пояснити, з якою метою він дурих і себе, і М. С. Горбачова.

Початок нового 1991 р. не приніс змін. Посилюлись обстріли Кабула, тривали бої в провінції Капіса й окрузі Хост¹⁸⁴⁵. Проте масовані наступи моджахедів розпочалися традиційно навесні. 1 квітня «Правда» повідомила про падіння після 17-ти денних запеклих боїв Хоста¹⁸⁴⁶. Близько 2,5 тис. бійців урядової армії потрапили в оточення¹⁸⁴⁷. У полон потрапили заступник міністра оборони генерал-полковник Суламаль, заступник начальника Головного політичного управління ЗС Афганістану генерал-майор М. Мустафа. На бік моджахедів переметнулася частина особового складу міліції і гарнізону Хоста¹⁸⁴⁸. 3 квітня оголосили Днем національного трауру¹⁸⁴⁹. За кілька днів «Бахтар» заявило про участь у боях за Хост 4 тис. пакистанських військових, назвавши це зривом

1843 Запись беседы М. С. Горбачева с Наджибуллой (Афганистан). – 23 августа 1990 г.: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/1990.08.23%20Gorb-Najib%20memo.pdf – Арк. 4.

1844 Там же. – Арк. 5.

1845 За 24 часа. Афганистан // Правда. – 1991. – 24 января. – С. 4.

1846 24 часа планеты. Афганистан // Правда. – 1991. – 1 апреля. – С. 6.

1847 24 часа планеты. Афганистан // Правда. – 1991. – 2 апреля. – С. 5.

1848 Тимин Л. Указ. соч. – С. 180–181.

1849 Байков В. Моджахеды захватили Хост // Правда. – 1991. – 3 апреля. – С. 4.

Женевських угод¹⁸⁵⁰. До Кабула прибула радянська делегація, до Пакистану – американська, М. Наджибулла виїхав для консультацій до Женеви, а лідери опозиції – до Ер-Ріяда¹⁸⁵¹. Проте далі чергового «занепокоєння» справа не дійшла, а моджахеди вкотре відкинули всі пропозиції про припинення вогню¹⁸⁵².

Падіння Хоста частково було компенсовано локальними перемогами урядових військ на інших фронтах. У квітні 1991 р. у провінції Логар були розгромлені кілька загонів «непримиренних»¹⁸⁵³, а під час весняно-літньої кампанії значних втрат зазнало Гардєзьке угруповання Г. Хекматьєра¹⁸⁵⁴.

Проте режим М. Наджибулли агонізував. Усі його ініціативи про припинення вогню чи політичні консультації лідери опозиції відкидали, наголошуючи на їх неможливості, допоки М. Наджибулла і «Ватан» перебували при владі. З осені 1991 р. допомога з боку СРСР ставала дедалі меншою (див. нижче). За прогнозами радянських фахівців, зима 1991–1992 рр. мала стати першою за роки війни, коли бойові дії не будуть перервані на «зимові канікули». Про це свідчила концентрація значних сил моджахедів у районі Гардєза, Джелалабада, Кабула, Баграма, Шинданда¹⁸⁵⁵. Ці передбачення справдилися, проте кульмінація настала навесні 1992 р., коли Радянського Союзу вже не було. М. Наджибулла спробував зробити ставку на США, спекулюючи на загрозі ісламського фундаменталізму для Заходу, але безрезультатно. Навесні 1992 р. армія, розколота між «Хальк» і «Парчам», була деморалізованою. Все нові райони переходили під контроль опозиції. У березні 1992 р. на бік моджахедів перейшов командир 53-ї «Узбецької» дивізії А. Р. Дустум¹⁸⁵⁶. У Мазарі-Шарифі він створив Національний Ісламський Рух Афганістану, до складу якого увійшли чимало колишніх представників «Ватан» і моджахедів. Відколосся від М. Наджибулли і командир міліцейських формувань провінції Баглан

1850 За 24 часа. Афганистан // Правда. – 1991. – 8 апреля. – С. 3.

1851 Пластун А. Когда пал Хост // Правда. – 1991. – 6 мая. – С. 6.

1852 За 24 часа. Афганистан // Правда. – 1991. – 30 мая. – С. 4.

1853 Пластун А. Когда пал Хост // Правда. – 1991. – 6 мая. – С. 6.

1854 Князев А. А. Указ. соч. – С. 68.

1855 Притула В., Правов А. На горизонте переговоры // Правда. – 1991. – 1 ноября. – С. 5.

1856 Жаров О. Столп прежнего или лидер нового режима? // Азия и Африка сегодня. – 1995. – №10. – С. 59.

генерал С. М. Надері. Впливові «хальківці» міністр оборони М. А. Ватанджар, командувач ВПС і ППО генерал Фаттах і «парчамівець» віце-президент М. Рафі шукали контактів з Г. Хекматъяром. До Ахмад Шаха Масуда переметнулися члени Політбюро «Ватан» таджики Ф. Маздак і Д. Кавьяні. М. Наджибуллу залишили міністр закордонних справ А. Вакіль та інші парчамівці. 15 квітня президент передав представництву ООН у Кабулі своє прохання про відставку. Емісар ООН Б. Севан запропонував М. Наджибуллі виїхати до родини в Делі, але той відмовився. Наступного дня Б. Севан повіз М. Наджибуллу до аеропорту. Проте колишній міністр закордонних справ А. Вакіль, який перейшов на бік Ахмад Шаха Масуда, повідомив про це останнього. Патруль Масуда перехопив кортеж і наказав М. Наджибуллі повернутися до Кабула¹⁸⁵⁷. 28 квітня підрозділи Дустума і Масуда зайняли Кабул. Так завершилась історія марксистського експерименту, який перетворив Афганістан на «гарячу точку», яка не охолола по сьогодні.

Отже, після виведення Обмеженого контингенту радянських військ з Республіки Афганістан у лютому 1989 р. військово-політична ситуація у цій країні залишалася складною. Відбулась «афганізація конфлікту», коли головними його учасниками були режим НДПА/«Ватан» і проголошений у Пакистані «Перехідний уряд Афганістану». Обидва отримували підтримку від США й їхніх союзників з одного боку і Радянського Союзу з іншого. Попри прогнози, кабульський режим спромігся встояти під натиском опозиції і продовж понад двох років утримувати владу. Лишившись об'єднувального чинника, яким були радянські війська в Афганістані, альянс моджахедів розпався, що загрожувало конфліктом уже в таборі опозиції. Кабульський режим повністю залежав від підтримки з боку СРСР, і її припинення пришвидчило його падіння у квітні 1992 р.

5.2. Відносини між СРСР і Афганістаном після виведення військ: публічний і прихований виміри

Радянсько-афганські відносини в 1989–1991 рр. розвивались у двох вимірах – публічному і прихованому. Перший висвітлювався в

1857 Андронов И. И. Под огнем от Афгана до Москвы. Мемуары. – М., 1999. – С. 179–180.

ЗМІ, інший був складовою радянської «таємної» дипломатії майже до розпаду СРСР.

Після виведення ОКРВ кабульський режим виявився ще більш залежним від зовнішньої допомоги, аніж за радянської окупації. Наслідки багаторічної громадянської війни, зруйновані підприємства і сплюндровані поля, заміновані дороги і підірвані зрошувальні канали, мільйони біженців, а також некомпетентна та непопулярна серед населення влада – все це створювало для Афганістану безрадісну перспективу. У червні 1988 р. у штаб-квартирі ООН відбулася конференція потенційних учасників-донорів, на якій прийняли «Програму економічної і гуманітарної допомоги Афганістану» з боку ООН і міжнародної спільноти. Вона була затверджена на XXXV сесії Ради управляючих Програми розвитку ООН, на II сесії Економічної і Соціальної Ради ООН і схвалена 43-ю сесією Генеральної Асамблеї ООН у листопаді 1988 р. Програма передбачала низку заходів, реалізація яких мала здійснюватись у два етапи:

– на першому, продовж 18 місяців після виведення радянських військ, передбачалося сприяння поверненню й облаштуванню біженців, відновлення інфраструктури, на що передбачалося виділити 1 млрд. 166 млн. дол.;

– на другому етапі, продовж 1990–1993 рр., передбачалося капітальне відновлення економіки і соціальної сфери Афганістану¹⁸⁵⁸.

СРСР висловив готовність забезпечити увесь транзит міжнародної допомоги Афганістану через свою територію¹⁸⁵⁹. 7 грудня 1988 р. з трибуни ООН М. С. Горбачов згадав давньоримську максиму «Pacta sunt servanda» – «Договори мають виконуватися» й озвучив план урегулювання афганської проблеми. 1 січня 1989 р. повністю і повсюдно мали припинитися вогонь і всі наступальні операції. За сторонами конфлікту мали залишитися території, які вони контролювали на той час. Усі поставки озброєння і військової техніки воюючим сторонам мали бути припинені з того ж дня. До Кабула й інших стратегічних центрів країни мали увійти

1858 Положение в Афганистане и его последствия для международного мира. – Резолюция 43/20. – 45-е пленарное заседание Сорок третьей сессии ГА ООН. – 3 ноября 1988 г. // Резолюции и решения, принятые Генеральной Ассамблеей на Сорок третьей Сессии. – 17 октября 1988 – 20 апреля 1989 года. – Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 1989. – С. 33–34.

1859 Давыдов А. Афганистан. Почему затягивается «операция мир»? // Азия и Африка сегодня. – 1989. – №3. – С. 8.

миротворчі сили ООН. Для вироблення системи заходів, спрямованих на забезпечення нейтралітету і демілітаризації Афганістану, мала відбутися міжнародна конференція під егідою ООН¹⁸⁶⁰. Проте в умовах збройного конфлікту і неврегульованості питання про політичну владу в Афганістані годі було сподіватися на будь-які плани чи на якусь міжнародну допомогу. Тож єдиним донором кабульського режиму на останньому етапі його існування був СРСР.

Ще під час підготовки до виведення військ у радянському керівництві оформилися два угруповання, які обстоювали різні підходи до майбутньої політики щодо Афганістану. Начальник Генерального Штабу, а згодом радник голови Президії Верховної Ради СРСР маршал Радянського Союзу С. Ф. Ахромєєв і перший заступник завідуючого Міжнародного відділу ЦК КПРС Г. М. Корнієнко наголошували на повному «виході» СРСР з Афганістану без жодного сподівання на те, що режим М. Наджибулли здатен утриматися при владі. Інша точка зору, адептами якої були міністр закордонних справ Е. А. Шеварднадзе і голова КДБ В. О. Крючков, базувалася на продовженні всебічної підтримки кабульського союзника після 15 лютого 1989 р. Зрештою, останній підхід узяв гору, і саме він визначив подальшу політику Радянського Союзу щодо Афганістану. Після аргументування своєї позиції у листопаді 1988 р. Г. М. Корнієнко, за наполяганням міністра закордонних справ, був відсторонений М. С. Горбачовим від афганських справ. С. Ф. Ахромєєв же за незгоду з «генеральною лінією партії» був звільнений з посту начальника Генерального Штабу, отримавши, за словами Г. М. Корнієнка, «прочуханки» від Генерального Секретаря¹⁸⁶¹.

Обидві країни традиційно для себе прагнули «огорнути» свої відносини в договірну форму. 20 вересня 1988 р. під час візиту до Москви афганського прем'єр-міністра М. Х. Шарка сторони підписали низку документів. Це були Довгострокова програма економічної, технічної і торговельної співпраці до 2000 р.; Протокол про продовження на 1989–1993 рр. прийому на навчання в СРСР 1 500 осіб афганських громадян щороку; Угода про економічну і технічну співпрацю, яка передбачала виділення 300 млн. руб. на

1860 Горбачев М. С. Выступление в Организации Объединенных Наций. 7 декабря 1988 г. – М., 1988. – С. 19–20.

1861 Корниенко Г. М. Как принималось решение о вводе советских войск в Афганистан и их выводе // Новая и новейшая история. – 1993. – №3. – С. 117–118.

проекти, передбачені Довгостроковою програмою¹⁸⁶². Окрім цього, СРСР дав згоду на продовження роботи в Афганістані радянських консультантів; зобов'язався продовж наступних п'яти років безоплатно постачати продовольчі й інші товари; надати в 1989 р. безоплатну товарну допомогу на 120 млн. руб. і на 150 млн. в рамках Програми Надзвичайної допомоги Афганістану, надати відстрочку на 10 років по виплаті Кабулом заборгованості по кредитах¹⁸⁶³.

Кількома місяцями раніше, 11 липня того ж року, міністр економічних зв'язків К. Ф. Катусhev надіслав до ЦК КПРС записку «Про надання додаткової економічної допомоги Республіці Афганістан»¹⁸⁶⁴. У липні 1990 р. «Правда» повідомила про підписання в Кабулі домовленостей про подальшу радянсько-афганську співпрацю. З-поміж іншого, йшлося про контракт на відрядження до Афганістану радянських фахівців для розвідки нових газових родовищ і поставки газу до СРСР¹⁸⁶⁵, що в умовах громадянської війни, яка не припинялася ні на день, виглядало надто нереалістично.

На всіх рівнях кремлівські лідери підкреслювали безальтернативність подальшої підтримки дружньої країни. Філософію радянської політики щодо Афганістану після 15 лютого 1989 р. у сконцентрованому вигляді озвучив Е. А. Шеварднадзе під час розмови з М. А. Гарєєвим перед відбуттям останнього до Кабула: «Нам потрібно за будь-яку ціну зберегти дружній для нас Афганістан»¹⁸⁶⁶. Це означало підтримувати режим М. Наджибулли в громадянській війні будь-якими, окрім військових, засобами. У вересні 1989 р., коли після чергового обстрілу Кабула постраждало приміщення радянського посольства, МЗС СРСР оприлюднило заяву. У ній йшлося: «Радянський Союз надасть усю необхідну моральну і матеріальну підтримку законному уряду Республіки Афганістан у його зусиллях по відбиттю варварських, кривавих вилазок

1862 Советско-афганские переговоры // Правда. – 1988. – 20 сентября. – С. 1, 4; Встреча Михаила Сергеевича Горбачова с Мухаммедом Хассаном Шарком // Правда. – 1988. – 21 сентября. – С. 4, 5.

1863 Егорычев Н. Солдат. Политик. Дипломат. Воспоминания об очень разном: http://loveread.ec/view_global.php?id=59889

1864 Архивы Кремля и Старой площади. Документы по «делу КПСС». Аннотированный справочник документов, представленных в Конституционный суд Российской Федерации по «делу КПСС» / Сост. И. И. Кудрявцев. – Новосибирск, 1995. – С. 206.

1865 Из потока новостей. Афганистан – СССР // Правда. – 1990. – 15 июля. – С. 6.

1866 Гареев М. А. Указ. соч.

заколотників»¹⁸⁶⁷. На Сесії Верховної Ради СРСР у жовтні того ж року Е. А. Шеварднадзе сказав: «Як би важко нам не було, ми не маємо морального права відмовити афганському народу в підтримці. Якби ми це зробили, то знецінили б жертви, принесені нашими людьми»¹⁸⁶⁸. Афганські політики повторювали ці меседжі. Голова уряду Афганістану С. А. Кештманд у кінці березня 1989 р. говорив в інтерв'ю, що країна в цілому здатна була сама себе захистити. Проте «це не означає, що Афганістан вже не потребує допомоги з боку Радянського Союзу. Така допомога потрібна. ...Без неї Афганістан не зможе залишатися прогресивною, незалежною і неприєднаною державою»¹⁸⁶⁹. Насправді від тієї допомоги залежало саме виживання кабульського режиму.

Свідченням тісних взаємин між державами були часті візити радянських посадовців до Кабула. 27 квітня 1989 р. на святкуванні 11-річчя «Саурської революції» там перебувала делегація на чолі з заступником Голови Президії Верховної Ради СРСР Г. П. Палаєвим¹⁸⁷⁰. 6 серпня 1989 р. під час візиту до Кабула Е. А. Шеварднадзе зустрівся з С. А. Кештмандом, М. Наджибуллою, М. А. Ватанджаром, Ш. Танаєм¹⁸⁷¹. З 27 січня по 1 березня 1990 р. Кабул відвідала радянська делегація на чолі з заступником Голови Ради міністрів, головою радянської частини постійної радянсько-афганської комісії І. С. Белоусовим. Під час візиту були підписані кілька угод про економічну і торговельну співпрацю¹⁸⁷². 1 липня 1991 р. голова делегації ЦК КПРС, яка повернулася з Кабула, Ю. М. Манаєнков передав до ЦК прохання М. Наджибулли про надання допомоги «Ватан» у навчанні і лікуванні партійних працівників, прийом афганців до радянських вишів тощо¹⁸⁷³.

Попри заяви і декларації про «довгострокову співпрацю» і «плани розвитку» більш нагальним питанням двосторонніх взаємин був порятунок режиму М. Наджибулли. Кабульська влада була не в змозі утримувати саму себе, не кажучи вже про забезпечення

1867 Заявление МИД СССР // Правда – 1989. – 17 сентября. – С. 4.

1868 Внешняя политика и перестройка. Выступление Э. А. Шеварднадзе // Известия. – 1989. – 25 октября. – С. 2.

1869 Готовность к диалогу // Правда. – 1989. – 29 марта. – С. 5.

1870 Торжественное собрание // Правда. – 1989. – 28 апреля. – С. 5; Возвращение делегации // Правда. – 1989. – 29 апреля. – С. 5.

1871 Состоялась встреча // Правда. – 1989. – 7 августа. – С. 5.

1872 Пребывание советской делегации // Правда. – 1990. – 2 марта. – С. 5.

1873 Архивы Кремля... – С. 266.

мінімальних потреб населення на підконтрольній території. 30 січня 1989 р. міністр оборони СРСР Д. Т. Язов надіслав до ЦК КПРС записку, в якій обґрунтував необхідність взяти відповідальність за забезпечення Афганістану паливом і продовольством з боку Москви¹⁸⁷⁴. На це були спрямовані всі зусилля в тій частині радянсько-афганських відносин, які здійснювалися «по офіційних каналах».

Шляхів постачання Афганістану всім необхідним було два. Першим була афганська «дорога життя», траса Хайратон–Кабул через перевал Саланг. Як писала «Правда», вже в березні 1989 р. 600 радянських водіїв-«добровольців» з республік Середньої Азії везли вантажівки з товарами до Кабула і Пулі-Хумрі¹⁸⁷⁵. Іншим був повітряний міст Ташкент–Кабул, який розпочав роботу в січні 1989 р. Ним до афганської столиці доправляли вантажі, які надавав Радянський Союз, і ті, які надходили до Афганістану по лінії ООН. У травні 1990 р. щодня до Кабульського аеропорту прибувало 25–30 літаків з Ташкента¹⁸⁷⁶. Як згадував журналіст І. О. Черняк, «з Союзу везуть усе: від продовольства, пального і зброї до контейнерів з новенькими афганськими банкнотами і навіть ордени і медалі для урядової армії»¹⁸⁷⁷. Л. Тимін згадував, як черговий Іл-76 доставив до Кабула 15 т грошей. «Але їх не вистачає. Робиться запит ще на 20 т, інакше армії нічим буде видавати зарплатню»¹⁸⁷⁸. Третину цих вантажів складало продовольство, ще третину – паливно-мастильні матеріали. Це був великий тягар для радянського бюджету. За твердженням І. О. Черняка, радянські льотчики отримували по 1,5 тис. руб. щомісяця і по 200 дол. за кожен рейс. Один пілот у розмові з ним говорив: «Тільки іноді замислюєшся: може, щось ми не так робимо, якщо одного керосину спалюємо стільки ж, скільки привозимо сюди? А тут, чув, пшеницею нашою курей годують, багато чого розкрадають, збувають до Пакистану»¹⁸⁷⁹. За підрахунками начальника Першого головного управління КДБ Л. В. Шебаршина, за дев'ять місяців 1990 р. СРСР надав Афганістану

1874 Архивы Кремля... – С. 199.

1875 Сегодня в мире. Афганистан // Правда. – 1989. – 15 марта. – С. 4.

1876 Олийнык А. Воздушный мост // Красная звезда. – 1990. – 2 мая. – С. 3.

1877 Неизвестная война / Сост. И. А. Черняк. – М., 1990. – С. 53.

1878 Тимин Л. Указ. соч. – С. 102.

1879 Неизвестная война... – С. 53–54.

безоплатно продовольства і нафтопродуктів на 45 млн. руб. із запланованих на той рік 120 млн.¹⁸⁸⁰ Забезпечення безперервного постачання Кабула всім необхідним було ще й справою небезпечною. Вище йшлося про регулярні обстріли Кабульського аеропорту, коли мішенями ставали радянські Іл-76 і Ан-12. Так само небезпечними були й автомобільні перевезення.

Проте навіть ці надзусилля радянських льотчиків і водіїв, які щодня ризикували життям після «офіційного» завершення війни, не могли забезпечити Кабул усім необхідним. Це був час агонії не лише афганського марксистського, але й радянського режиму. Підтримувати встановлену планку безоплатної допомоги своєму клієнту Москві ставало дедалі важче. У самому кремлівському керівництві не було єдності щодо афганської політики. Внутрішні проблеми, демонтаж «соціалістичного табору» і налагодження діалогу з Заходом залишали Афганістан на маргінесі зовнішньої політики СРСР. Свідченням цього стало січневе 1990 р. рішення Політбюро ЦК КПРС про ліквідацію Комісії по Афганістану. Було визнано, що «робота з політичного врегулювання афганської проблеми набула форм, характерних для вирішення інших регіональних конфліктів»¹⁸⁸¹. Афганське питання було передане до Комісії Політбюро з обмеження озброєнь і до міждержавної радянсько-афганської комісії з економічного співробітництва. Афганістан перестав бути для СРСР першорядною проблемою¹⁸⁸².

Значно вплинув на радянсько-афганські відносини заколот Ш. Таная. Один із прибічників бунтівного міністра-генерала С. М. Гулябзой тоді перебував у Москві як афганський посол. Тоді ж у радянській столиці (напевне, не випадково) опинився один з лідерів хальківського крила «Ватан» М. С. Карваль. Базуючись на матеріалах слідства, які доводили причетність обох до заколоту, М. Наджибулла настійливо вимагав від Кремля їх видачі. У Москві ж до С. М. Гулябзоя було особливе ставлення (давалися взнаки події осені 1979 р.), тому всіляко зволікали з таким рішенням¹⁸⁸³. Особливих важелів тиску на Москву М. Наджибулла не мав через залежність від Москви. 23 серпня 1990 р. у бесіді з М. С. Горбачовим афганський

1880 Шебаршин Л. В. Из жизни начальника разведки. – М., 1997. – С. 53.

1881 Цит. за: Ляховский А. Трагедия и доблесть Афгана. – М., 1995. – С. 547–548.

1882 Топорков В. М. Эволюция взглядов советского руководства на афганскую политику СССР (1979–1991 гг.) // Власть. – 2014. – №6. – С. 167.

1883 Шебаршин Л. В. Указ. соч. – С. 22–23.

президент, у цілому рапортуючи про успіхи уряду «Ватан», мусив визнати, що без допомоги Радянського Союзу кабульський уряд «навряд чи здатний впоратись із завданнями, які перед ним стоять»¹⁸⁸⁴.

Наступного удару як по радянсько-афганським відносинам, так і зрештою по кабульському режиму, завдав серпневий 1991 р. путч у СРСР. Афганське керівництво утрималося від оцінок дій Державного комітету з надзвичайної ситуації, але Москві вже було не до Афганістану. 13 вересня 1991 р. державний секретар США Дж. Бейкер і міністр закордонних справ СРСР Б. Д. Панкін підписали домовленість про припинення з 1 січня 1992 р. поставок озброєння і військової техніки конфліктуючим сторонам в Афганістані¹⁸⁸⁵. Заборона КПРС у листопаді 1991 р. означала остаточну втрату Кабулом свого головного союзника і донора.

Тієї останньої для СРСР осені стався ще один, найважливіший, поворот у політиці пост-путчівського московського керівництва, який і визначив долю Республіки Афганістан. У вересні 1991 р. Москву відвідала делегація афганських моджахедів. Цей візит готувався з серпня 1990 р. Радянський журналіст і громадський діяч І. І. Андронов, який тоді активно шукав способів повернення на батьківщину радянських полонених (про це нижче), передав запрошення від голови Верховної Ради РРФСР Б. М. Єльцина президенту ПУА С. Моджаддеді. Майже півторамісячні консультації, зустрічі й перемовини завершилися офіційною відповіддю С. Моджаддеді від 5 вересня 1990 р. У ній афганець дякував Б. М. Єльцину за запрошення. Посилаючись на зайнятість він повідомив, що до Москви для обговорення питань «щодо військовополонених та інших проблем обопільної зацікавленості» прибуде делегація моджахедів¹⁸⁸⁶. М. Наджибулла всіляко перешкоджав можливим контактам з опозицією. І. І. Андронов згадував, як афганський керманіч «з чарівною привітністю сам його пригощав, розважав, догоджав у всьому і лестив йому по-східному», відмовляючи від контактів з моджахедами¹⁸⁸⁷. Проте тоді зустріч не відбулася з іншої причини: КДБ вперто перешкоджав будь-яким

1884 Запись беседы М. С. Горбачева с Наджибуллой (Афганистан). – 23 августа 1990 г. ... – Арк. 6.

1885 Совместное советско-американское заявление // Правда. – 1991. – 14 сентября. – С. 6.

1886 Андронов И. И. Указ. соч. – С. 61.

1887 Там же. – С. 144.

контактам з афганською опозицією, не кажучи вже про можливий візит її представників до СРСР.

Повторна спроба організувати зустріч відбулася після серпневого путчу, коли чергове офіційне запрошення від Б.М. Єльцина моджахедам знову передав І. І. Андронов, який тоді перебував у Пакистані. Ситуація на той час змінилася докорінно. За словами І. І. Андронова, восени 1991 р. «випарувалися майже всі колишні перепони московським перемовинам з моджахедами. Нещодавній господар Луб'янки й опікун кабульського режиму Наджибулли опинився серед в'язнів центральної в'язниці КДБ (тут – про В. О. Крючкова – О. К.). Його спадкоємець Вадим Бакатін прийняв мене і пообіцяв підключитися до звільнення військовополонених... Новий міністр закордонних справ Борис Панкін взявся сам забезпечити приїзд до Москви делегації моджахедів, влаштувати їм урочисту зустріч і поселити їх з усіма надзручностями у привілейованому спецготелі міністерства»¹⁸⁸⁸. 10 листопада 1991 р. «двадцять бороданів у вовняних бурнусах, крилатих беретах, тюрбанах і каракулевих папахах» на чолі з Б. Раббані прибули до Шереметьєво¹⁸⁸⁹. Радянські ЗМІ називали їх уже не «душманами», а «моджахедами», хоча радянському читачеві пояснювали, що «воюють вони не за віру, а за владу»¹⁸⁹⁰. Першим делегацію прийняв віце-президент РРСФР О. В. Руцкой. Під час перемовин він заявив, що пріоритетним для Москви було питання радянських військовополонених. Б. Раббані навіть погодився зустрітися з матерями полонених військовослужбовців¹⁸⁹¹. Обставини і хід подальших перемовин докладно змалював у своїх спогадах І. І. Андронов.

Під час зустрічі з Б. Раббані з Б. Д. Панкін спробував нав'язати моджахедам проект «міжафганського діалогу» з режимом М. Наджибулли і примирення затятих ворогів у майбутньому «коаліційному уряді». Міністр намагався домогтися від моджахедів повного припинення вогню і початку переговорів. Б. Раббані відповів, що приїхав до Москви не заради братання з «московським маріонеткою» і «поховання джихаду». Він рекомендував Кремлю

1888 Андронов І. І. Указ. соч. – С. 154.

1889 Там же. – С. 156.

1890 За закрытыми дверями // Правда. – 1989. – 13 ноября. – С. 5.

1891 Лагутина И. Моджахеды в Москве, Наджибулла пока в Кабуле // Новое время. – 1991. – №47. – С. 17–18.

тверезо оцінити ситуацію, змиритися з політичною смертю М. Наджибулли без його збройного підгодовування Москвою і визнати ПУА¹⁸⁹². Б. Раббані вимагав заміни уряду М. Наджибулли «ісламським» і розриву всіх угод, підписаних між Радянським Союзом і Афганістаном за останні 12 років. СРСР також мав взяти на себе відповідальність за відновлення Афганістану. Лише після задоволення цих вимог були можливі подальші перемовини про можливе звільнення полонених¹⁸⁹³.

Наступні п'ять днів тривали складні перемовини, які віч-на-віч з Б. Раббані вів І. І. Андронов. Компромісний текст домовленостей містив два пункти. По-перше, сторони згодилися зробити усе можливе задля звільнення полонених. Моджахеди, «виходячи з прагнення до миру», обіцяли звільнити першу групу до 1 січня 1992 р. По-друге, перемовники визнали необхідність передачі усїєї повноти влади в Кабулі Перехідному афганському уряду. Після цього моджахеди знову зустрілися з О. В. Руцким. Б. Раббані подарував йому килим, Коран, кошик з фруктами і запросив до Пешавара. О. В. Руцкой у відповідь обіцяв моджахедам припинити поставки до Кабула ракет «земля–земля» Р-300 на півтора місяці раніше узгоджених із США термінів¹⁸⁹⁴.

Підводячи підсумки візиту в інтерв'ю радянським ЗМІ, Б. Раббані заявив, що вся відповідальність за тодішню ситуацію в Афганістані мала бути покладена на режим М. Наджибулли, «який усе ще тримається на військових літаках і “Скадах”, які свого часу поставила Москва». За словами моджахеда, уряд «Ватан» тоді контролював не більше 15% афганської території, а ініціатива у військовому протистоянні належала опозиції. «Будь-якого часу війська Ахмад Шаха Масуда можуть перекрити дорогу через Саланг, але ми цього не робимо лише тому, щоб не було голоду в Кабулі»¹⁸⁹⁵. Свою відповідальність за афганську кризу мав визнати і СРСР. Б. Раббані казав: «Ми відверто заявили вашому керівництву, що Радянський Союз несе пряму відповідальність за катастрофу в Афганістані. Ми розуміємо, що теперішні ваші керівники прямо не причетні до втручання до Афганістану. Але ми закликаємо покінчити

1892 Андронов І. І. Указ. соч. – С. 157–158.

1893 Владимиров Ю. За закрытыми дверями // Правда. – 1991. – 13 ноября. – С. 5.

1894 Андронов І. І. Указ. соч. – С. 159.

1895 Олийнык А. Моджахеды готовы на диалог с русскими // Красная звезда. – 1991. – 15 ноября. – С. 3.

з наслідками цієї війни»¹⁸⁹⁶. О. В. Руцкой погодився з цим і пообіцяв, що «здійснить тиск на уряд СРСР з тим, щоб будь-яке втручання у внутрішні справи Афганістану і підтримка... режиму Наджиба були припинені»¹⁸⁹⁷.

Ці візити остаточно розкололи табір афганської опозиції. Проти С. Моджаддеді і Б. Раббані виступив Г. Хекматъяр, якого підтримали Ю. Халес і А. Р.Сайяф. Вони назвали ці переговори «зрадою джихаду»¹⁸⁹⁸.

Хоча під час цих перемовин далі декларацій справа не пішла, Москва фактично погодилася на створення в Афганістані «ісламського уряду». Це означало повну відмову СРСР (а в подальшому і пострадянської Росії) від підтримки уряду М. Наджибулли. Хоча під час візиту 22–23 грудня до Кабула російської делегації на чолі з О. В. Руцким сторони заявляли про «повне порозуміння», а російська делегація запевняла, що і після 1 січня 1992 р. економічна і технічна співпраця між Росією й Афганістаном триватиме¹⁸⁹⁹, реалії були іншими. Союзу вже не було, а Росії за власними проблемами було не до Афганістану. У січні 1992 р. міністр закордонних справ Російської Федерації А. В. Козирев назвав режим М. Наджибулли «екстремістським» і заявив, що саме він лишався головною перепорою на шляху мирного врегулювання афганського конфлікту¹⁹⁰⁰.

Поряд із публічною дипломатією в радянсько-афганських відносинах тих років існував інший вимір, прихований. Він не висвітлювався у ЗМІ обох країн, проте його значення в умовах громадянської війни було куди більш вагомим. Після виведення радянських військ головним завданням уряду М. Наджибулли і Кремля, який продовжував його підтримувати, було зміцнення обороноздатності кабульського режиму, унеможливлення його падіння. Як ішлося, за більшістю прогнозів без радянських військ афганські марксистки не мали шансів на тривалий опір, але вони не справдилися.

1896 Олейник А. Моджахеды готовы на диалог с русскими // Красная звезда. – 1991. – 15 ноября. – С. 3.

1897 Цит. за: Топорков В. М. Указ. соч. – С. 167.

1898 Притула В. Мирза заговорил // Правда. – 1991. – 25 декабря. – С. 5.

1899 Совместное заявление РСФСР и Республики Афганистан. – 23 декабря 1991 г. // Внешняя политика России: Сб. документов. 1990–1992. – М., 1996. – С. 148.

1900 Топорков В. М. Указ. соч. – С. 169.

Радянський Союз посилив військово-технічну підтримку кабульського режиму ще під час виведення військ. Як і передбачалося, рішення про вихід СРСР з війни призвело до посилення збройного тиску моджахедів на позиції афганського уряду. Тож завданням Москви було створити запас військової міцності для свого клієнта. Це співпало з прагненням афганського уряду максимально скористатися радянською підтримкою. У серпні 1988 р. начальник ОГМО СРСР в Афганістані генерал армії В. І. Варенніков у листі до міністра оборони Д. Т. Язова писав, що серед афганського керівництва виразним було бажання отримати якомога більше матеріальних та інших ресурсів від СРСР. Від «афганських друзів» усе частіше лунали не прохання і вдячність, а вимоги і скарги: усі невдачі урядової армії М. Наджибулла пояснював недостатньою допомогою з боку радянських радників і військ. Його запити про додаткові поставки «спеціального майна» В. І. Варенніков вважав необґрунтованими, водночас звинувачував афганців у споживацькому ставленні до нього¹⁹⁰¹. У жовтні М. Наджибулла через В. І. Вареннікова й інших радянських представників вкотре закликав Москву посилити підтримку свого режиму: до виведення військ залишилося чотири місяці, тож, мовляв, слід було їх використати так, немов залишилося чотири роки¹⁹⁰². Очевидно, що відмовити афганцям у такій допомозі у Москві не могли.

Під час виведення ОКРВ у Кремлі вирішили передати частину військової техніки і важкого озброєння афганській армії. У липні 1988 р. «Красная звезда» писала: «Мільйони рублів – така вартість матеріальних цінностей, які будуть передані в процесі виведення контингенту наших військ афганській стороні»¹⁹⁰³. 25 січня 1989 р. Політбюро ЦК КПРС схвалило проект рішення Ради міністрів СРСР від 1 січня того ж року¹⁹⁰⁴ «про безоплатне передавання військової і спеціальної техніки, боєприпасів та іншого майна військового і цивільного призначення органам народної влади північних провінцій

1901 Report from General Valentin Varennikov to Soviet Defense Minister Dmitri T. Yazov (Excerpt). – August, 1988: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117374>

1902 Report from Soviet Ministry of Foreign Affairs and Ministry of Defense and KGB Representatives. – October, 1988: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117280>

1903 На земле Афганистана // Красная звезда. – 1988. – 15 июля. – С. 3.

1904 A January 1989 USSR Council of Ministers Instruction. – January 1, 1989: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/113140>

Республіки Афганістан і силам, що їх підтримують»¹⁹⁰⁵. Напевне, саме з цим пов'язані були візити до Кабула міністра оборони Д. Т. Язова¹⁹⁰⁶ й урядової делегації на чолі з заступником Голови Ради міністрів СРСР Ю. Д. Маслюковим¹⁹⁰⁷ у кінці січня 1989 р.

За свідченням радника при начальникові Головного політичного управління (ГПУ) збройних сил Афганістану Л. Тіміна, СРСР залишив в Афганістані 900 танків, БМП і БТР, 270 гармат, 50 тис. т боєприпасів, 32 тис. т продовольства, 1 тис. т медичних препаратів, 184 обладнані військові містечка¹⁹⁰⁸. За підрахунками останнього головнокомандувача 40-ї армії в Афганістані генерала-полковника Б. В. Громова, радянська сторона передала кабульській владі майна на загальну суму близько 700 млн. руб.¹⁹⁰⁹

Процес передачі майна радянських гарнізонів і військових частин афганцям змальовано у спогадах «шураві». В. Г. Мельничук, який служив у Шинданді, згадував: «Усе майно після відходу ми передавали цим сорбосам – афганській армії. Що після цього відбулося, цікаво взнати і побачити. Скоріше за все, після нашого відходу все “духи” захоплювали... Коли з Кандагара війська йшли, слідом вже йшли “духи” і все, що залишилося, підбирали»¹⁹¹⁰. В інших спогадах йшлося, що «зразкові військові містечка за два дні після виведення військ із Джелалабада були розгромлені і розкрадені»¹⁹¹¹, а найбільший попит в афганців мали двері і віконні рами. За свідченням очевидців, радянські солдати перед поверненням на Батьківщину здавали до дуканів усе, що можна було продати – від військового спорядження і продуктів до ковдр і простирадл. Афганські базари і дукани були заповнені радянськими товарами і продавалися ще кілька років¹⁹¹².

М. Наджибулла вперто домагався перегляду графіку виведення ОКРВ. Тодішній радянський посол М. Г. Єгоричев згадував, що 11 вересня 1988 р. президент у листі до М. С. Горбачова виклав своє бачення можливого розвитку подій в Афганістані. Оптимістичний з

1905 Архивы Кремля... – С. 199.

1906 С рабочим визитом // Правда. – 1989. – 29 января. – С. 4.

1907 Встречи в Кабуле // Правда. – 1991. – 30 января. – С. 6.

1908 Тимин Л. В. Указ. соч. – С. 34.

1909 Громов Б. В. Ограниченный контингент. – М., 1994. – С. 312.

1910 От солдата до генерала. Воспоминания о войне. – Том 11. – М., 2008. – С. 290.

1911 Кривопапов О. В. Записки советского офицера: на рубеже эпох. Воспоминания. Литературно-документальное издание. – Днепропетровск, 2011. – С. 765.

1912 Грешнов А. Б. Указ. соч.

них полягав у тому, що НДПА могла вижити, але перетворилася б на опозиційну силу і то лише за умови присутності в Афганістані радянських військ. За інших обставин вона не лише мала бути відсторонена від влади, але й зазнала б повного розгрому. Тож М. Наджибулла пропонував внести корективи до плану реалізації другого етапу виведення військ¹⁹¹³. Найбільш радикальною була пропозиція залишити частину військ або ж направити радянських «добровольців» для охорони траси Хайратон–Кабул і супроводження автоколон, які мали забезпечувати матеріальне постачання столиці¹⁹¹⁴. Ці прохання підтримав Е. А. Шеварднадзе, з яким М. Наджибулла зустрічався 13 і 14 січня 1989 р. у Кабулі. Він доводив, що виживання режиму залежало від контролю над трасою через Саланг, яку будь-якої миті міг «перерізати» Ахмад Шах Масуд. Тоді ж міністр внутрішніх справ А. Вакіль закликав Е. А. Шеварднадзе і після 15 лютого продовжувати завдавати по позиціях моджахедів ракетних і авіаційних ударів¹⁹¹⁵. Помічник Генсека А. С. Черняєв згадував, що міністр закордонних справ по приїзді з Кабула подав до Політбюро ЦК КПРС «план» направлення з ТуркВО бригади (3–5 тис. бійців) для зняття блокади Кандагара. Реакція чиновника (в розмові з заввідділом пропаганди ЦК КПРС О. М. Яковлевим) була різкою. «Він що, з глузду з'їхав чи не розуміє, що Наджиб розставляє пастку, аби ми не йшли... Не вартий Наджибулла (а ми насправді його шкуру рятуємо, режим все рівно не врятувати) і десятка наших хлопців, а тут пахне сотнями»¹⁹¹⁶.

24 січня 1989 р. це питання обговорювалося на засіданні Політбюро. Е. А. Шеварднадзе тоді сказав: «Нам не байдужа доля режиму. Афганські друзі прохають не лишати їх без підтримки. Наш відхід буде розцінено як велика політична і військова поразка». Його підтримав В. О. Крючков, натомість В. М. Чебриков, О. М. Яковлев і М. І. Рижков були за повне виведення військ. Е. А. Шеварднадзе зауважив, що він також підтримував виведення, але додав, що «10–15 тисяч я б там залишив». М. С. Горбачов категорично відкинув таку

1913 Егорычев Н. Указ. соч.

1914 Гареев М. А. Указ. соч.

1915 Najibullah Assessment of the «Ahmad Shah Problem». – January, 1989: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117285>

1916 Черняев А. С. Совместный исход. Дневник двух эпох. 1972–1991. – М., 2010. – С. 782–783.

можливість, проте підвів ризику в обговоренні словами: «Усе зробити, аби Наджиб протримався, скільки зможе»¹⁹¹⁷.

Тоді було схвалено кілька рішень. Афганські підрозділи, які охороняли трасу Хайратон–Кабул, бралися на повне радянське матеріальне утримання. Для оцінки військової ситуації і надання практичної допомоги афганському уряду Кабул мав відвідати міністр оборони Д. Т. Язов. Міністерству оборони і радянським представникам у Кабулі було доручено допомогти М. Наджибуллі підготувати обґрунтування оголошення в країні військового стану. Міністерству оборони і міністерству цивільної авіації наказувалося «вивчити питання про можливість використання радянських льотчиків на добровільній основі і з відповідним матеріальним винагородженням на літаках афганської транспортної авіації або на радянських транспортних літаках, які можна було б передати в оренду афганській стороні»¹⁹¹⁸.

Посилення натиску моджахедів після 15 лютого 1989 р. засвідчило, що створеного за допомогою СРСР запасу міцності для офіційного Кабула було недостатньо. 11 березня А. С. Черняєв записав у своєму щоденнику: «Наджибулла волає про допомогу. Джелалабад обложено й ось-ось паде, шлях на Кабул буде відкрито. Вимагає, аби ми здійснювали “бомбово-штурмові удари” авіацією з радянської території... Інакше, мовляв, усе на днях рухне»¹⁹¹⁹. Ці прохання знову підтримали Е. А. Шеварднадзе і В. О. Крючков, а також Д. Т. Язов. Вони обговорювались у вузькому колі в державній резиденції в Ново-Огарьово, під Москвою. Е. А. Шеварднадзе доводив, що «інакше не можна», «це зрада», «ми обіцяли», «кидаємо друзів», «що скажуть у третьому світі». Він запевняв, що якщо М. Наджибулла втримається ще два місяці, то збереже владу назавжди. Міністра підтримав В. О. Крючков. Решта членів Політбюро (М. М. Слюньков, В. П. Никонов, Ю. Д. Маслюков) висловилися проти цієї авантюри. Найбільш різким був виступ О. М. Яковлева: «Ми так важко завойовували міжнародну довіру, починаємо щось набирати за рахунок нового мислення, а цією акцією все кинемо коту під хвіст...» Ризику під обговоренням підвів

1917 В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991). – М., 2008. – С. 449.

1918 Выписка из протокола №146 заседания Политбюро ЦК КПСС.... – Арк. 1–2.

1919 Черняев А. С. Указ. соч. – С. 785.

М. С. Горбачов: «Я категорично проти... БШУ (бомбово-штурмових ударів – О.К.) або чогось подібного. І поки я Генсек, не дозволю, щоб ми розтоптали слово, дане перед усім світом». Останньою його фразою було: «Жодної іншої відповіді Наджибулли, окрім абсолютної відмови від цих БШУ!»¹⁹²⁰

Питання про можливе направлення окремих частин Радянської Армії до Афганістану або завдання бомбово-штурмових ударів з території СРСР надалі неодноразово обговорювалось, але всі аргументи Е. А. Шеварднадзе і В. О. Крючкова спростовувалися твердою позицією М.С. Горбачова. Проте бажання підтримувати кабульський режим за будь-яку ціну втілювалось у масштабних поставках продовольства, пального і «спеціального майна». Це стало альтернативою прямої радянської підтримки афганського союзника і було головним засобом утримання режиму М. Наджибулли на плаву. Регулярно приймалися рішення про обсяги і номенклатуру таких поставок. СРСР надавав Афганістану «спеціальне майно» на пільгових умовах, за 25% вартості в кредит під 2% річних

7 березня 1989 р. Політбюро ЦК КПРС схвалило проект розпорядження Ради міністрів СРСР про додаткову безоплатну поставку в 1989 р. до Афганістану артилерійських боєприпасів і авіаційних бомб¹⁹²¹. 12 березня було вирішено передати Афганістану 24 літаки Су-22 і МіГ-21, 8 пускових установок (ПУ) ракет Р-17, 25 фугасних бойових частин до цих ракет, додатково виготовити для відправлення до Кабула 200 ракет Р-17 у неядерному оснащенні і 200 фугасних бойових частин до них, а також прискорити відправлення танків та іншої бойової техніки. Вказувалося розробити план заходів з додаткової підготовки афганських бойових розрахунків ракетних комплексів Р-17 у 720-му навчальному центрі ТуркВО. Було ухвалено також виділити додатково 15 млн. руб. «на збільшення фонду заробітної платні захисникам Джелалабада»¹⁹²². Останній пункт свідчив, що М. Наджибулла не мав чим платити жалування воякам своєї армії.

1920 Черняев А. С. Шесть лет с Горбачевым: По дневниковым записям. – М., 1993. – С. 271–273.

1921 Архивы Кремля... – С. 201.

1922 Выписка из протокола №149 заседания Политбюро ЦК КПСС «О дополнительных мерах по оказанию срочной помощи Республике Афганистан». 12 марта 1989 г.: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afghanistan/1989.03.12%20CC%20on%20Afgh.pdf Арк. 1–2.

1 і 10 квітня Політбюро ЦК КПРС розглядало питання «Про надання додаткової військової допомоги Республіці Афганістан в квітні–травні 1989 р.»¹⁹²³, проте конкретні статті цієї допомоги встановити не вдалося. 19 травня 1989 р. було ухвалене рішення про відправлення в травні–червні того року 12 ракет-носіїв Р-300 і бойових частин до них; 1,5 тис. 200-мм реактивних снарядів до РСЗВ «Ураган»; по 1 тис. 100 мм. і 115 мм снарядів до танкової гармати; 100 комплектів пускових механізмів і 500 ракет до протитанкового комплексу «Метис»; 1 тис. комплектів парашутно-десантних систем ПДС-500. До Кабула мав бути доправлений переносний зенітно-ракетний комплекс (ПЗРК) «Стріла-2» з радянськими фахівцями для навчання афганських розрахунків на місці, а в 720-му навчальному центрі ТуркВО афганські військові мали пройти навчання з його експлуатації. Всі витрати вже традиційно брала на радянська сторона¹⁹²⁴.

10 липня 1989 р. ЦК КПРС у відповідь на заклики М. Наджибулли посилити обороноздатність Кабула ухвалив надати Афганістану ТРК 9К52 («Луна-М»). Окрім цього, він просив допомоги в підготовці особового складу дивізіону цього комплексу. СРСР надав матеріальну частину ракетного дивізіону (2 ПУ й інше наземне обладнання) і 2 резервні ПУ, 300 ракет з касетними бойовими частинами. Особовий склад дивізіону мав пройти підготовку в тому ж 720-му навчальному центрі ТуркВО. Було вирішено розширити виробництво снарядів до реактивної системи «Смерч» і розпочати підготовку афганських фахівців для можливої заміни цією системою ТРК «Луна-М»¹⁹²⁵. 22 липня 1989 р. Політбюро ухвалило до кінця року додатково (до уже поставленого на 1,5 млрд. руб.) надати Афганістану «спецмайна» на 2,6 млрд. руб. Йшлося про 2 ПУ ТРК Р-17-Э і 350 ракет до них, 30 танків, 4 БТР, 16 РСЗВ «Ураган», 30 мінометів, 615 гранатометів, 500 вогнететів,

---

1923 Архивы Кремля... – С. 202.

1924 Выписка из протокола №159 заседания Политбюро ЦК КПСС «Об оказании дополнительной помощи Республике Афганистан». 19 мая 1989 г.: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1989.05.19%20CC%20on%20Afgh.pdf – Арк. 2–3.

1925 Постановление ЦК КПСС о поставке Республике Афганистан тактического ракетного комплекса 9К52 («Луна-М»). – 10 июля 1989 г.: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1989.07.10%20CC%20on%20Afgh.pdf – Арк. 3.

15 зенітних установок, 11 тис. одиниць легкої стрілецької зброї, 24 літаки та ін.¹⁹²⁶

Особлива увага в Кабулі й у Москві приділялася поставкам боєкомплектів до ТРК. Після виведення радянських військ саме наявність цієї зброї забезпечувала перевагу урядової афганської армії над загонами моджахедів. Як звітував до ЦК КПРС Генеральний штаб, у липні 1989 р. відвантаження ракет для потреб афганської армії здійснювалося згідно графіку. Ракети доправлялися з заводу-виготовлювача в м. Новосибірськ на спеціально обладнані склади на аеродромі Кокайти неподалік від Термеза і далі до Афганістану. При цьому йшлося про постійне забезпечення шести-восьми добової потреби збройних сил Афганістану в таких ракетах¹⁹²⁷.

У відповідь на особисте прохання М. Наджибулли 24–30 липня 1989 р. у Кабулі працювала група офіцерів і генералів міністерства оборони СРСР. За підсумками оцінки стану оборони афганської столиці, Баграма й інших міст і об'єктів було ухвалено додатково надати на тих же пільгових умовах 4 ПУ ракетного комплексу Р-17-Э, 1 тис. вантажних автомобілів (у т.ч. 200 автопаливних цистерн), 20 командирських бойових розвідувальних машин БРМ-1К, 200 керованих ракет для протитанкових ракетних комплексів «Штурм» (до цього за межі СРСР не поставлялись) і резервуарів для зберігання 5–7 тис. т паливно-мастильних матеріалів¹⁹²⁸. 3 серпня 1989 р. Е. А. Шеварднадзе і Д. Т. Язов звернулися до ЦК КПРС з черговою запискою, в якій обґрунтовували необхідність надання додаткової військової допомоги Афганістану. 5 серпня того ж року протоколом №164/37 Політбюро ЦК КПРС зобов'язало Раду міністрів у десятиденний термін розробити і подати відповідні пропозиції¹⁹²⁹. 5 жовтня 1989 р. у черговій записці до ЦК КПРС йшлося про необхідність додаткових поставок до Афганістану

1926 Выписка из протокола №163 заседания Политбюро ЦК КПСС «О дополнительной поставке специмущества Республике Афганистан». 22 июля 1989 г.: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1989.10.22%20CC%20on%20Afgn.pdf – Арк. 2–3

1927 Записка Генерального Штаба в ЦК т. Зайкову №312/1/0297 от 31.07.89. «Об обеспечении Афганистана военной техникой»: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/arm89-2.pdf> – Арк. 2.

1928 Выписка из протокола №164 заседания Политбюро ЦК КПСС «Об оказании дополнительной военной помощи Республике Афганистан». 5 августа 1989 г.: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1989.08.05%20CC%20on%20Afgn.pdf – Арк. 3–4.

1929 Архивы Кремля... – С. 207.

авіаційної техніки й автомобілів на прохання президента М. Наджибулли¹⁹³⁰.

Афганський режим повністю залежав від цих поставок. На початку листопада 1989 р. М. Наджибулла писав М. С. Горбачову, що лише авіаційні, артилерійські і ракетні удари дозволяли стримувати ворога. Він закликав збільшити авіап перевезення «повітряним мостом» до 30–35 рейсів на день, збільшити щоденні поставки ракет Р-300 до 10–12 штук, відновити поставки ракет до ТРК «Луна-М». Окремо він просив надати термінову допомогу у відновленні технічних ресурсів афганських ВПС, які втратили менш ніж за рік 70 літаків і вертольотів. Окрім сприяння в ремонті авіатехніки, він просив надати ударні вертольоти Мі-35, літаки МіГ-29 і Су-27 (останній був прийнятий на озброєння в 1985 р. – О.К.)¹⁹³¹. М. С. Горбачов відповів, що до кінця року Афганістан отримає 500 ракет до Р-300, 100 ракет до «Луна-М» і літаки МіГ-29. Вертольоти Мі-35 мали надійти в першому кварталі 1990 р.¹⁹³²

У кінці 1989 р., у відповідь на наполегливі прохання М. Наджибулли, Кремль погодив поставки до Афганістану значного арсеналу на загальну суму майже 1,5 млрд. руб. У переліку були 150 ракет до ракетного комплексу Р-17, дві ПУ ракетного комплексу «Луна-М», 380 танків, 865 БМП і БТР, 195 гармат і мінометів, 680 зенітних гармат і установок, 1 тис. реактивних вогнеметів, близько 96 тис. одиниць стрілецької зброї, 54 літаки, 6 гелікоптерів, понад 1 500 парашутно-вантажних систем багаторазового використання, боєприпаси, інженерна техніка, засоби зв'язку¹⁹³³.

Поставки «спецмайна» тривали і надалі. 21 березня 1990 р. заступник міністра оборони генерал М. А. Мойсеєв надіслав до ЦК КПРС листа, в якому обґрунтовував необхідність поставки до Афганістану в 1990 р. військової техніки, засобів зв'язку та іншого майна на загальну суму 1,8 млрд. руб.¹⁹³⁴ У документі згадані 23 літаки МіГ-21 БІС, два МіГ-21 УМ, 24 Су-22М, п'ять АН-12БП, шість вертольотів Мі-35. Задля відновлення боєздатності авіаційної техніки

1930 Архивы Кремля... – С. 211.

1931 Letter From Afghan President Najibullah to CSPU General Secretary Michail Gorbachov (Excerpt). November 5, 1989: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117286>

1932 Letter From CSPU General Secretary Michail Gorbachov to Afghan Government. December 11, 1989: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117289>

1933 Слинкин М. Ф. Афганистан. Страницы истории... – С. 175.

1934 Архивы Кремля... – С. 220.

мали поставити вісім двигунів Р-25-30 до літаків МіГ-21 БІС. Йшлося також про ремонт на території ТуркВО і переправлення до Афганістану 52 літаків афганських ВПС різних типів. Лист містив важливе застереження: міністерство оборони не могло надалі без шкоди для обороноздатності країни виділяти «спецмайно» зі своїх ресурсів без компенсації з державного бюджету. Тому до прохання М. Наджибулли про додаткові поставки у 1990 р. 17 літаків (дев'ять МіГ-21 БІС і вісім Су-22М) пропонувалося повернутися пізніше, після виконання запланованих поставок і розгляду можливих джерел фінансування додаткової допомоги Афганістану в 1990 р.¹⁹³⁵ Військова підтримка «братнього» режиму ставала для Москви обтяжливою. Останній задокументований факт передачі Афганістану радянської військової техніки датовано вереснем 1991 р. Тоді афганські ВПС поповнили 15 фронтових бомбардувальників Су-24МК¹⁹³⁶.

Ці поставки не афішувались і не висвітлювались. На всі запитання під час прес-конференцій радянські посадовці ухилялися від конкретних відповідей, апелюючи до «законності» таких поставок. В інтерв'ю ТАРС у березні 1989 р. Е. А. Шеварднадзе говорив, що СРСР був готовий припинити надання озброєння Афганістану, якщо США й їхні союзники припинили б підтримувати опозицію. Він додав, що ці поставки регулювалися угодами, а американські були «незаконними»¹⁹³⁷. В інтерв'ю «Бахтар» на початку серпня того ж року міністр заявив: «Радянський Союз надаватиме Афганістану військову допомогу, в тому числі сучасним озброєнням, поважаючи свої зобов'язання за двостороннім договором. Іншими словами – на законних підставах»¹⁹³⁸. На прохання прокоментувати інформацію західних ЗМІ, що СРСР витрачав на допомогу Кабулу 7 млн. дол. на день, заступник начальника управління інформацією МЗС СРСР В. П. Перфільєв у вересні того ж року відповів, що радянська зброя поставлялась у

1935 Об оказании помощи в восстановлении боеспособности авиационной техники и поставке средств связи. Записка Минобороны в ЦК т. Зайкову №318/2/0354 от 01.03.90.: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/arm90-2.pdf>– Арк. 1–2.

1936 Жирохов М. Указ. соч. – С. 42.

1937 Ответы Э. А. Шеварднадзе на вопросы корреспондента ТАСС // Правда. – 1989. – 24 марта. – С. 6.

1938 Интервью Э. А. Шеварднадзе // Правда. – 1989. – 8 августа. – С. 4.

значно менших обсягах і винятково в рамках чинних домовленостей¹⁹³⁹.

Тож СРСР поставляв до Афганістану не просто озброєння і військову техніку у значній кількості на великі суми. Можна порівняти 1,8 млрд. руб. на військові потреби на неповний 1990 р. і озвучені Л. В. Шебаршиним 120 млн. на «гуманітарні» потреби того ж року, аби зрозуміти, що було пріоритетним. Це була сучасна високотехнологічна зброя, обслуговувати яку могли лише добре вишколені військовослужбовці. Це дисонує з тими характеристиками, якими наділяли вояків афганської армії радянські офіцери і радники. Тому актуальним було питання підготовки афганських військових і технічних фахівців для обслуговування цієї військової техніки.

У цитованих рішеннях Політбюро ЦК КПРС і Ради міністрів ішлося про підготовку в СРСР афганських військових. Її результативність залежала від багатьох чинників. Важливу роль відіграла криза кабульського режиму, розвал армії. Показовий випадок у своїх спогадах навів М. А. Гарєєв. Радянське військове командування організувало підготовку афганських танкістів у навчальному центрі в Термезі. Продовж трьох місяців тривали навчання, курсанти були забезпечені всім необхідним, було витрачено тони боєприпасів, пального, проведено необхідні стрільби і витрачено чимало мотогодин. СРСР ухвалив безоплатно передати афганській армії 90 танків з повним оснащенням, які й прийняли підготовлені афганські екіпажі. Проте з 370 курсантів до Кабула повернулися лише 127. Решта просто розбіглася дорогою¹⁹⁴⁰. Інший радник згадував, як із танкової бригади в Шибиргані кілька танків з екіпажами були продані моджахедам¹⁹⁴¹. Тож радянську зброю використовувала й інша сторона конфлікту в Афганістані.

Іншим засобом підвищення боєздатності афганської армії було збереження і після виведення ОКРВ інституту військових радників, який функціонував в Афганістані з весни 1978 р. 15 лютого 1989 р. на «мосту дружби» головнокомандувач 40-ї армії Б. В. Громов заявив, що за його спиною не залишилося жодного радянського солдата. Наступного дня «Правда» й інші газети повторили слова

1939 В пресс-центре МИД СССР // Правда. – 1989. – 2 сентября. – С. 5.

1940 Гарєєв М. А. Указ. соч.

1941 Мосейчонок І., Криворучко М. Львів – Афган – Львів (1979–1989). – Львів, 2005. – С. 310.

командарма¹⁹⁴². На початку вересня 1989 р. В. П. Перфільєв запевнив, що «жодних радянських військових радників в Афганістані немає»¹⁹⁴³. І якщо генерал говорив правду (регулярних радянських військ в Афганістані дійсно не було), то чиновник брехав. Заступник міністра закордонних справ О. О. Бессмертных в інтерв'ю, присвяченому виведенню ОКРВ, говорив: «У Кабулі залишилася незначна кількість радників... Однак вони перебувають не при афганських військах, а при уряді РА. Йдеться про незначне число фахівців»¹⁹⁴⁴.

Про перебування в Афганістані радянських радників свідчить і рішення Політбюро ЦК КПРС від 15 квітня 1989 р. про встановлення підвищених посадових окладів, винагород і пільг радянським фахівцям, які відряджалися до Афганістану¹⁹⁴⁵. Тож радянські радники залишилися «за річкою» і після виведення військ. Коли в січні 1989 р. М. Наджибулла закликав залишити в Афганістані радянських «добровольців», у Москві вирішили лишити там військових радників. Однією з умов згоди на остаточне виведення ОКРВ з боку афганського президента було прикріплення до нього «особистого» військового радника з оперативною групою. Вибір міністра оборони СРСР Д. Т. Язова пав на заступника начальника Генерального Штабу генерал-полковника М. А. Гарєєва. У своїх спогадах він згадував, що особливого ентузіазму їхати до Кабула не мав ніхто. Як і він сам. Але М. А. Гарєєв, якому на той час було 65 років, був змушений погодитися. В іншому разі «довелося б звільнитись і закінчувати військову службу з найбільш непривабливим іміджем»¹⁹⁴⁶. До Кабула М. А. Гарєєв прибув 7 лютого 1989 р., а в листопаді отримав військове звання «генерал армії».

До цього призначення посади «Головний військовий радник Верховного головнокомандувача збройних сил Республіки Афганістан» не було. Окрім цього нововведення структура радницького корпусу залишалася такою ж, як і до виведення військ.

1942 Заявление советского правительства // Правда. – 1989. – 16 февраля. – С. 1.

1943 В пресс-центре МИД СССР // Правда. – 1989. – 2 сентября. – С. 5.

1944 Пресс-конференция первого заместителя Министра Иностранных Дел СССР А. А. Бессмертных и заместителя Министра Обороны СССР генерала армии В. И. Варенникова в связи с завершением вывода советских войск из Афганистана // Вестник Министерства Иностранных Дел СССР. – 1989 – №5 (39). – С. 29.

1945 Архивы Кремля... – С. 203.

1946 Гарєєв М. А. Указ. соч.

Військовим аташе в Афганістані продовж 1989–1991 рр. був полковник А. Є. Чижигов. Головними військовими радниками почергово були генерал-полковник Б. П. Шеїн, генерал армії М. Ф. Грачов, генерал-лейтенант Б. С. Перфільєв. Представництво КДБ СРСР очолювали генерал-майори В. П. Зайцев і В. А. Ревін. Головним радником МВС був генерал-лейтенант міліції Г. А. Алексєєв¹⁹⁴⁷.

Щодо кількості радянських радників та інших фахівців в Афганістані у 1989–1991 рр. наявні дані різняться. М. А. Гарєєв писав про 20–25 радників в усіх відомствах¹⁹⁴⁸. Генерал армії В. І. Варенніков говорив про «три десятки осіб», які «займаються чисто радницькою діяльністю, нікуди не виїжджають, жодних сил у своєму розпорядженні не мають»¹⁹⁴⁹. Журналіст А. Б. Грішнов писав про 150 радників, а також десантників і зв'язківців, розміщених на території посольства¹⁹⁵⁰. І. Черняк на підставі американських джерел вважав, що в Афганістані працювало від 300 до 500 радників¹⁹⁵¹. На нашу думку, озвучені генералами цифри є замалими. Зважаючи на свідчення перекладача О. Каменєва, що у вересні 1991 р. апарат радників по лінії КДБ було скорочено з 120 до 20 осіб, а Головного військового радника – до 12 осіб¹⁹⁵², то і цифра в 150 радників також виглядає замалою. Тому ми схильні вважати, що більш адекватні дані озвучив І. Черняк.

Схоже, що окрім радників в Афганістані перебували радянські військовослужбовці, зокрема, ракетники. А. Б. Грішнов, змальовуючи бої під Джелалабадом і Хостом, згадував «радянські Р-300, випущені вмілими руками наших ракетників», які «вдень і вночі крушили душманську волю до перемоги»¹⁹⁵³. Інший радник також писав про близько сотні фахівців з ракетної, авіаційної, інженерної справи, які тоді працювали в Афганістані¹⁹⁵⁴. Схоже, що прохання про «добровольців» Москва частково задовольнила.

1947 Аблазов В. И., Аблазов И. В., Аблазов К. В. Афганская арена. Дипломаты и полководцы. – К., 2012. – С. 31–33.

1948 Гареев М. А. Указ. соч.

1949 Афганистан. Не по прогнозам оппозиции... – С. 11.

1950 Грешнов А. Б. Указ. соч.

1951 Неизвестная война... – С. 54.

1952 Каменев А. Закат апрельской революции // Солдат удачи. – 2002. – №5. – С. 18.

1953 Грешнов А. Б. Указ. соч.

1954 Тимин Л. Указ. соч. – С. 30.

Як і до виведення військ, радники координували діяльність афганських силових відомств. В єдиній публікації в радянських ЗМІ, присвяченій роботі радників у ті роки, йшлося, що «новизна ситуації висуває такі завдання, які їм не доводилось вирішувати, поки в країні перебували радянські війська»¹⁹⁵⁵. У цій статті згадані радник Головного політичного управління генерал-лейтенант В. І. Гнєзділов, полковники Нікулін, Руженко, Дудко¹⁹⁵⁶.

Військові радники брали на себе відповідальність за бойове планування і дії підрозділів афганської армії в усіх більш-менш значимих битвах. В окремих епізодах вони не узгоджували свої дії не лише з афганською стороною, але й з радянським військовим командуванням. 14 вересня 1991 р. уже цитований О. Каменєв записав у своєму щоденнику: «Поки ГВР (Головний військовий радник, генерал армії М. Ф. Грачов – О.К.) був у відпустці, генерал-лейтенант Шапошников був за старшого. Тут саме активізувалися заколотники під Файзабадом, центром афганського Бадахшана. “Вершник” (так за очі підлеглі називали А. М. Шапошнікова – О. К.) особисто спланував наступальну операцію по розгрому угруповання заколотників. Задум: перекидання гвинтокрилами з Мазарі-Шарифа особового складу на радянську територію, накопичення сил і засобів на кордоні, заправка гвинтокрилів, десантування з повітря. Виявляється, відмовити “Вершника” від цього задуму вдалося з великими труднощами. Пояснювали, що в нинішніх умовах цього робити не можна. Не дай Бог, в ООН визнають, на увесь світ прогримимо»¹⁹⁵⁷.

Радники працювали в Афганістані до кінця 1991 р. Той же О. Каменєв згадував, що після підписання радянсько-американських домовленостей у вересні 1991 р. ставлення до них з боку афганців погіршилося. 19 листопада капітан записав у щоденнику: «Наших почали трусити на афганській митниці: змушували відчиняти ящики, вивертати кишені»¹⁹⁵⁸. Коли в грудні більшість радників залишали країну, їм навіть не влаштували прощальної вечері. Проте це навряд чи сильно їх засмутило: «Іл-76 загрузили під саму стелю. Особливо постаралися комітетчики. У кожного килимів і побутової техніки на

1955 Гольц А. Суховы в Кабуле // Красная звезда. – 1989. – 1 июня. – С. 3.

1956 Там же.

1957 Каменев А. Указ. соч. – С. 17.

1958 Там же. – С. 18.

маленький магазин» – згадував О. Каменев¹⁹⁵⁹. Останні радники з уже неіснуючої держави залишили Кабул 20 квітня 1992 р.¹⁹⁶⁰, за тиждень до падіння міста під ударами моджахедів.

Як бачимо, кабульський режим не лише втримався при владі після виведення радянських військ. Він навіть пережив свого «старшого брата» і покровителя. На це навряд чи хто міг сподіватись у лютому 1989 р. Головним чинником цього стала радянська підтримка уряду М. Наджибулли. Вона дійсно була значною. За підрахунками В. Г. Коргуна (він спирався на західні джерела), у 1989 р. сумарна місячна військова допомога Афганістану з боку СРСР становила 250–300 млн. дол., що склало близько 3 млрд. дол. на рік. Лише у березні–червні 1989 р. Афганістан отримав 150 танків Т-55 і Т-62, 615 БМП, тисячі тонн пального, 550 ракет «Скад» (вартістю 1 млн. дол. кожна)¹⁹⁶¹. Посланець уряду США при ПУА П. Томсен додав до цього десяток Су-27, наданих Москвою Кабулу в 1989 р.¹⁹⁶² Кожен із них коштував набагато більше за ракету «Скад». За оцінками членів комітету з розвідки палати представників Конгресу США Х. Хайта і Ч. Уїльсона, економічна і військова допомога СРСР Афганістану у 1989 р. становила понад 300 млн. дол. щомісяця¹⁹⁶³, що в сумі складало значно більше, аніж 3 млрд. на рік. Оприлюднені вище цифри з рішень Політбюро дають в сумі понад 4 млрд. руб. за 1989 р. І. І. Андронов писав про 5 млрд. руб., витрачені СРСР на підтримку режиму «Ватан» того року¹⁹⁶⁴. У 1990 р. на військові поставки було виділено 1,8 млрд. руб. Українські дослідники А. Костиря, С. Червонописький і В. Сіроштан військову допомогу Афганістану оцінили в 3,97 млрд. руб. у 1989 р. і 1 млрд. руб. у 1990 р.¹⁹⁶⁵ Бачимо, що загальна сума витрат за два роки, за різними даними, склала 5–6 млрд. руб. Даних за 1991 р. відшукати не вдалося.

Ці суми важливі з огляду на дві обставини. По-перше, поставки «спецмайна» з СРСР до Афганістану суттєво зросли. Для прикладу, в

1959 Каменев А. Указ. соч. – С. 19–20.

1960 Там же. – С. 20.

1961 Коргун В. Г. Указ. соч. – С. 443.

1962 Малашин В. Указ. соч. – С. 19–20.

1963 Неизвестная война... – С. 53–54.

1964 Андронов И. И. Указ. соч. – С. 115.

1965 Червонописький С. В., Костиря А. А., Сіроштан В. Г. Военно-политическая спецоперация СССР в Афганистане (25 декабря 1979 – 15 февраля 1989 гг.): Словарь-справочник. – К., 2008. – С. 234.

1987 р. такої допомоги було надано на 1 млрд. руб., а в 1988 – на 1,6 млрд. руб.¹⁹⁶⁶ Так, в Афганістані вже не було радянських військ, проте поставки озброєння зросли більше ніж удвічі. До того ж тут не враховане радянське майно, залишене в Афганістані під час виведення військ. З іншого боку, дослідники констатували значне скорочення витрат США та їхніх союзників на опозицію. Е. А. Шеварднадзе у березні 1989 р. в інтерв'ю ТАРС говорив про «мільярдні витрати» США на підтримку моджахедів¹⁹⁶⁷. Водночас президент США у травні 1991 р. на запитання, чи допомагають США моджахедам, відповів: «Ми продовжуємо робити те що робимо», додавши, що за 10 років офіційна допомога з боку США склала 2 млрд. дол.¹⁹⁶⁸ Згідно з цитованим вище довідником, загальна сума витрат США на опозицію в 1984–1990 рр. склала 3 млрд. дол., з яких на 1984–1988 рр. припало 2,1 млрд.¹⁹⁶⁹ Виходить менше ніж 500 млн. дол. на рік продовж 1989–1990 рр. До того ж США та їхні союзники ніколи не постачали моджахедам реактивних систем залпового вогню, тактичних ракетних комплексів, надзвукових винищувачів чи ударних вертольотів. Тому не можна погодитись із поширеними твердженням, що після виведення радянських військ кабульський режим залишився сам-на-сам з ісламською опозицією, і що СРСР уже не міг дієво його підтримувати.

Отже, підтримка Москвою кабульського режиму була значною і після виведення військ. Вона здійснювалася на офіційному рівні й приховано. Її ж поступове згортання було визначене як припинення конфронтації із Заходом і завершенням «холодної війни», так і кризою і подальшим розпадом СРСР. Ця підтримка дозволила режиму М. Наджибулли відносно успішно протистояти опозиції у запеклій громадянській війні і навіть пережити свого могутнього покровителя.

5.3. Проблема полонених в афганській політиці СРСР

Проблема радянських військовополонених і зниклих без вісти в Афганістані належить до найменш розритих сторінок радянсько-

---

1966 Червонопиский С. В. и др. Указ. соч. – С. 234.

1967 Ответы Э. А. Шеварднадзе на вопросы корреспондента ТАСС // Правда. – 1989. – 24 марта. – С. 6.

1968 За 24 часа. Афганистан // Правда. – 1991. – 14 мая. – С. 5.

1969 Червонопиский С. В. и др. Указ. соч. – С. 240.

афганських відносин. Продовж майже десяти років Афганської війни в СРСР її не існувало. Адже якщо, за офіційною версією, радянські солдати «за річкою» висаджували дерева на «алеях дружби», будували школи, проводили колони з продовольством у віддалені кишлаки і брали участь у навчаннях в умовах, «максимально наближених до бойових», про полонених не могло йтися.

Згідно «Женевської конвенції про поводження з військовополоненими» останні перебувають на утриманні держави-ворога (ст. 12)¹⁹⁷⁰. Проте радянські полонені більшістю опинялись у таборах моджахедів у Пакистані, а з цією державою СРСР перебував у стані миру. Та й моджахедам Кремль офіційно війни не оголошував, хоча для «воїнів джихаду» «шураві» були ворогами ісламу і загарбниками. На ставлення моджахедів до радянських полонених впливала й інша обставина. Радянські війська передавали полонених повстанців афганським каральним органам. Ті ж розглядали їх не як військовополонених, а як бандитів, злочинців і терористів і утримували їх у в'язницях за звинуваченням у злочинах проти власного народу¹⁹⁷¹.

До виведення радянських військ з Афганістану «Правда» лише двічі згадала військовополонених, чим залишила більше запитань, аніж дала відповідей. 15 травня 1985 р. ішлося про повстання радянських і афганських полонених у пакистанському Пешаварі. У запеклому бою вони знищили сотню моджахедів і самі загинули смертю хоробрих. Тут же йшлося, що 11 травня того ж року посол СРСР у Пакистані вручив М. Зія-уль-Хаку «рішучий протест у зв'язку із загибеллю радянських військовополонених у Пакистані»¹⁹⁷². Ця стаття викликала логічні запитання: Які радянські полонені? Як вони потрапили у полон? Що вони робили у Пакистані? Жодної відповіді на них марно було чекати. 6 червня того ж року у «Правді» вийшла стаття, в назві якої вперше пролунала назва «Бадабер». Але зміст статті був не менш загадковим за попередню. Робітник Кабульського авторемонтного підприємства М. Шах, «який

1970 Женевская конвенция от 12 августа 1949 года об обращении с военнопленными // Права человека: Сборник международных договоров. – Том 1 (часть вторая): –Женева, 1994: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/geneva_prisoners.shtml

1971 Аблазов В.И. Долгий путь из афганского плена и безвестия. – К., 2005. – С. 12.

1972 Варварское преступление // Правда. – 1985. – 15 мая. – С. 5.

волею долі опинився кілька місяців тому в таборі Бадабер»¹⁹⁷³ і став свідком тих подій, дав інтерв'ю афганському телебаченню. Окрім логічного запитання: Що афганський робітник робив на території Пакистану? – ця стаття дивна й іншим. У ній взагалі не йшлося про радянських полонених, а опублікований матеріал – лише черговий доказ залученості Пакистану в афганську кризу.

Чи не вперше до цієї проблеми звернувся Г. Устинов у 1988 р. У нарисі «Це було в Бадабері» журналіст «Ізвестій» писав про «розправу над радянськими й афганськими військовослужбовцями, викраденими душманськими бандами на території ДРА і таємно переправленими до Пакистану»¹⁹⁷⁴. У липні 1990 р. в «Красной звезде» вийшла серія публікацій О. Олійника¹⁹⁷⁵, в яких він здійснив спробу відтворити обставини тих подій. Кишлак Бадабер розташований неподалік кордону з Афганістаном, у 24 км. від Пешавара. Там був великий табір афганських біженців, а при ньому – навчальний центр імені святого Халіда ібн Валіда, який підпорядковувався Ісламському товариству Афганістану Б. Раббані. У центрі підготовки моджахедів працювали 65 інструкторів, а комендантом табору був якийсь Абдуррахман¹⁹⁷⁶. Як повідомляла афганська розвідка, «На території бл. 500 га проживає бл. 8 тис. біженців з сім'ями в глинобитних будинках і близько 3 тис. безсімейних у 170 наметах. У центрі підготовки при таборі... проходять навчання 300 курсантів. На території центру знаходяться шість складських приміщень зі зброєю і боєприпасами, три місця ув'язнення, у тому числі для радянських військовослужбовців»¹⁹⁷⁷.

За словами О. Олійника, радянські полонені з'явилися у Бадабері в січні 1980 р. Це були четверо радників при афганському полку, який вчинив антиурядовий заколот¹⁹⁷⁸. За іншою версією, вони перебували там з 1983–1984 рр. Вони працювали на копальнях, розвантажували боєприпаси тощо. Загалом же в Бадабері, за різними

1973 Байков В. Следы преступления не замести. Рассказывает свидетель трагедии в лагере Бадабер // Правда. – 1985. – 6 июня. – С. 5.

1974 Устинов Г. П. Смена эпох. – М., 1988. – С. 163.

1975 Олийнык А. Тайна лагеря Бадабера // Красная звезда. – 1990. – 21 июля. – С. 5; 1990. – 24 июля. – С. 3; 1990. – 25 июля. – С. 3; 1990. – 26 июля. – С. 3.

1976 Лаврентьев А. В. Восстание в Бадабере. Четверть века спустя // Военно-исторический журнал. – 2010. – №4. – С. 4; Пахмутов С. Бадабера: Неизвестный подвиг: <https://rusk.ru/st.php?idar=11381>

1977 Цит. за: Лаврентьев А. В. Указ. соч. – С. 4.

1978 Олийнык А. Тайна лагеря Бадабера // Красная звезда. – 1990. – 24 июля. – С. 3.

даними, навесні 1985 р. перебувало від 6 до 22 радянських і близько 40 афганських полонених¹⁹⁷⁹. Кореспондент «Красной звезды», спираючись на свідчення того ж таки М. Шаха (тепер уже «водія»), писав, що «шураві» тримали в льосі під посиленою вартою¹⁹⁸⁰.

26 квітня 1985 р. (це була п'ятниця, мусульманський вихідний – О. К.) під час намазу, близько 18-ї години, біля бараків і підземелля лишилося двоє вартових. Під проводом «Віктора з України» полонені знешкодили їх, зв'язали і залишили під охороною афганця, колишнього бійця Царандоя. Далі вони проникли до складів, озброїлись і зайняли оборону навколо спареної зенітної установки і кулемета ДШК на даху арсеналу. Радянські полонені начебто першими вимагали зустрічі з Б. Раббані, а вже у нього – з представником радянського чи афганського посольства в Пакистані, або ж з представником ООН чи Червоного Хреста. За іншою версією, царандоєвець, що охороняв вартових, здався моджахедам. Після цього за тривою було піднято зо 30 моджахедів на чолі з інструкторами із США, Пакистану й Єгипту. І лише після цього до табору прибув Б. Раббані. Всю ніч тривали перемовини, які переривалися взаємними погрозами і перестрілками. Усі вимоги повсталих моджахеди відхилили. Кульмінація настала під ранок наступного дня. За однією з версій, до Бадабера підійшла бронетехніка й артилерія 11-го армійського корпусу збройних сил Пакистану і бойові вертольоти пакистанських ВПС. Саме вони обстріляли позиції повсталих, під час чого вибухнув арсенал. За іншою версією, вибух відбувся від випадкового влучання у склади снаряду, гранати з РПГ чи ракети¹⁹⁸¹. Цей вибух, внаслідок якого загинули більшість повсталих і моджахедів, підвів ризику під повстанням у Бадабері.

Щодо числа загиблих дані різняться. На початку травня 1985 р. західні інформаційні агентства повідомили про бій і вибух у таборі в Пакистані, загибель 12 радянських і 12 афганських полонених, 120 моджахедів, кількох пакистанських поліцейських і військових¹⁹⁸². О. Олійник, з посиланням на перехоплені радянською й афганською розвідками зведення Г. Хекмат'яра, писав про загибель 97 «бійців за

1979 Лаврентьев А. В. Указ. соч. – С. 7; Пахмутов С. Указ. соч.

1980 Олийник А. Тайна лагеря Бадабера // Красная звезда. – 1990. – 21 июля. – С. 5.

1981 Лаврентьев А. В. Указ. соч. – С. 5; Пахмутов С. Указ. соч.; Юсуф М. Бадабер // Юсуф М. Ловушка для медведя: http://artofwar.ru/i/izchuzhogoookopa/text_0015.shtml

1982 Лаврентьев А. В. Указ. соч. – С. 5.

віру»¹⁹⁸³. За іншими даними, загинуло 120 моджахедів, від 40 до 90 пакистанських солдатів і шестеро американських інструкторів¹⁹⁸⁴. Після цього Г. Хекмат'яр наказав посилити режим охорони полонених у «своїх» таборах і не брати «шураві» у полон. Цей наказ діяв серед підрозділів Ісламської партії Афганістану до кінця 1985 р. і був скасований під тиском радників із США¹⁹⁸⁵.

О. Олійник ідентифікував двох учасників повстання в Бадабері. Його очолив радянський офіцер «Абдул Рахман», який потрапив у полон у 1980 р. З огляду на те, що того року в полон потрапило п'ятеро офіцерів, кореспондент «вирахував» підполковника С. Т. Куніцина, радника начальника інженерної служби піхотної дивізії афганської армії, полоненого вояками Ахмад Шаха Масуда¹⁹⁸⁶. Його помічником був «Юнус» – «Віктор з України». Найбільш вірогідно, що ним був В. В. Духовченко із Запоріжжя, дизеліст Баграмського гарнізону, який зник у новорічну (1985 р.) ніч під час самовільного відлучення до сусідньої частини¹⁹⁸⁷. Пізніше встановлено імена ще шістьох осіб: рядовий І. М. Васьков з Костромської обл. РРФСР, 1963 р. н.; ефрейтор М. В. Дудкін з Алтайського краю РРФСР, 1964 р. н.; рядовий С. М. Левчишин з Самарської обл. РРФСР, 1964 р. н.; молодший сержант М. Г. Саминь з Акмолинської обл. Казахської РСР, 1964 р. н.; О. М. Зверкович з Вітебської обл. БРСР; С. В. Коршенко з Білої Церкви, Київська обл., УРСР, 1954 р. н. Останній Указом президента України від 8 лютого 2003 р. був нагороджений орденом «За мужність» 3-го ступеня. М. Саминь Указом президента Казахстану удостоєний Орденом «Айбин» («Доблесть») 3-го ступеня¹⁹⁸⁸, обоє посмертно.

Інформація про повстання в Бадабері змусила радянську громадськість звернути увагу на проблему полонених в Афганістані. Обставини тих подій також дали підстави з'ясувати тодішню позицію радянської влади щодо проблеми полону і полонених. 9 травня представник Міжнародного Червоного Хреста повідомив посольство СРСР в Ісламабаді про повстання біля Пешавара. 11 травня 1985 р. радянський посол в Ісламабаді В. С. Смирнов передав ноту протесту

1983 Олійник А. Тайна лагеря Бадабера // Красная звезда. – 1990. – 25 июля. – С. 3.

1984 Пахмутов С. Указ. соч.

1985 Олійник А. Тайна лагеря Бадабера // Красная звезда. – 1990. – 25 июля. – С. 3.

1986 Там же.

1987 Олійник А. Тайна лагеря Бадабера // Красная звезда. – 1990. – 26 июля. – С. 3.

1988 Пахмутов С. Указ. соч.

у зв'язку з загибеллю радянських військових у Пакистані¹⁹⁸⁹. Це спричинило занепокоєння пакистанського уряду. М. Зія-уль-Хак наказав вилучити тираж єдиної газети, яка написала про ті події, а район Бадабера закрили для журналістів. На запити посольства СРСР пакистанська влада відповіла, що там відбулись зіткненнями між двома загонами моджахедів¹⁹⁹⁰. Радянська сторона задовольнилася цим поясненням.

Є свідчення, що ще 26 квітня 1985 р. радянська розвідка перехопила інформацію про повстання в Бадабері. М. Гречка, радянський розвідник, який пізніше брав участь в операції зі звільнення з полону О. В. Руцкого, переконував: про те, що в Пакистані повстали радянські полонені, розвідка знала вже за кілька годин¹⁹⁹¹. За словами іншого колишнього розвідника О. Чикішева, розвідка і КДБ не просто знали про повстання. Воно могло бути частиною спланованої операції з визволення полонених у Бадабері. За задумом, повстанці мали вийти в ефір зі зверненням до посольства СРСР, ООН і Червоного Хреста. За версією С. Пахмутова, їм це вдалося, проте повідомлення розцінили як провокацію¹⁹⁹². Остання обставина робить цю версію надто хиткою. В будь-якому разі, реакція радянського керівництва і військового командування очевидна. За словами М. Гречки, на повідомлення з Кабула про події в Бадабері з Москви отримали відповідь: «В Афганістані ми не ведемо жодних бойових дій, військовополонених немає, і тому не може бути жодних операцій з їх звільнення, тим більше, на території мирного Пакистану»¹⁹⁹³. Так замовчуванням інформації про повстання, закриванням очей на долю своїх полонених, нехтуванням усіма можливостями (аж до постійного членства в Раді Безпеки ООН) СРСР і далі приховував свою активну участь у бойових діях в Афганістані.

Після коротких і малозрозумілих повідомлень про події в Бадабері аж до середини 1988 р. теми полонених у СРСР не існувало. Чи не вперше вона прозвучала під час візиту до СРСР Р. Рейгана.

1989 Олійник А. Тайна лагеря Бадабера // Красная звезда. – 1990. – 25 июля. – С. 3.

1990 Лаврентьев А. В. Указ. соч. – С. 5; Пахмутов С. Указ. соч.

1991 Михаил Гречка: Это была ад на земле. Размышления бывшего разведчика об афганской войне // Третий сектор. – 2000. – 16 – 23 жовтня (№1). – С. 15.

1992 Пахмутов С. Указ. соч.

1993 Михаил Гречка. Указ. соч. – С. 15.

31 травня 1988 р. під час зустрічі зі студентами Московського державного університету студент факультету журналістики запитав: «Мене непокоїть доля 310 радянських солдатів, що пропали без вісти в Афганістані. Чи не зможуть США надати посильну допомогу в їх пошуку і поверненні на Батьківщину?» Рейган відповів: «Звичайно, ми були б дуже раді сприяти цьому»¹⁹⁹⁴.

У червні 1988 р. «Красная звезда» опублікувала серію статей, в яких згадувалися полонені і зниклі без вісти військовослужбовці ОКРВ¹⁹⁹⁵. 10 липня в цій газеті розмістили інтерв'ю Б. В. Громова, в якому він згадав про звільнення з полону рядового А. Поттаханова¹⁹⁹⁶. Тоді ж про цього водія бензовозу, який під час руху в колоні потрапив під обстріл, зміг вискочити з палаючої машини, але потрапив у засідку, написало «Новое время»¹⁹⁹⁷. У наступному числі журналу цієї проблеми торкнувся Генеральний прокурор СРСР А. Сухарев. За його словами, про полонених у Москві знали з 1980 р., але тоді «не повністю усвідомлювали всіх трагічних наслідків, нелюдських умов, в яких можуть опинитися наші хлопці. Сподівалися на їх повернення на підставі загальноприйнятих домовленостей, загальновизнаних гуманних правил» – виправдовувався прокурор¹⁹⁹⁸. У кінці серпня «Красная звезда» повідомила про повернення до Москви полковника О. В. Руцкого, який був збитий під час бойового вильоту і перебував у полоні в Пакистані¹⁹⁹⁹. І лише в кінці листопада 1988 р. ця тема потрапила на сторінки «Правди» у вигляді листа жінки, син якої зник без вісти в Афганістані. У коментарях до нього журналіст повторив цифру, яка звучала в запитанні студента МДУ до Р. Рейгана – 312 полонених і зниклих без вісти і додав, що на той час визволили 27 радянських полонених військовослужбовців²⁰⁰⁰.

Питання повернення полонених тоді не турбувало радянську владу, принаймні жодних свідчень про його озвучення під час

1994 Рейган Р. Откровенно говоря: Избранные речи. – М., 1990. – С. 361.

1995 Олейник А. Непокоренный // Красная звезда. – 1988. – 11 июня. – С. 5; Бурбыга Н. «Я искал путь к своим» // Красная звезда. – 1988. – 16 июня. – С. 3.

1996 Миронович Г., Олейник А. Вывод осуществляется по плану // Красная звезда. – 1988. – 10 июля. – С. 1.

1997 Иваненко В. 105 дней в плену // Новое время. – 1988. – №28. – С. 28.

1998 О судьбе советских военнопленных. Генеральный прокурор СССР А. Сухарев // Новое время. – 1988. – №29. – С. 10.

1999 Олейник А., Белаш Н. Полковник Руцкой // Красная звезда. – 1988. – 24 августа. – С. 1.

2000 Студенкин П. Вернуть парней на Родину // Правда. – 1988. – 21 ноября. – С. 6.

переговорів чи консультацій не виявлено. Не обумовлювалося воно і в Женевських угодах 1988 р. Проте на хвилі «перебудови» і «нового політичного мислення», які суттєво пожвавили неофіційні контакти між представниками радянської і західної (в тому числі емігрантської) інтелігенції, до пошуку полонених долучилися громадські організації і окремі особи.

Одним із таких був І. І. Андронов, історик-сходознавець, журналіст, репортер, письменник. З Афганістаном кореспондент «Літературной газети» був пов'язаний з 1981 р., коли спробував писати правду про ту війну. Проте на надіслану до редакції статтю про загиблого під Джелалабадом військового радника Лосєва отримав від головного редактора газети О. Б. Чайковського категоричну відповідь: «Цієї теми, як відомо, не існує в радянській пресі»²⁰⁰¹. З-під пера журналіста на початку 1980-х рр. вийшли кілька «правильних», за канонами «застійної» версії афганських подій, публіцистичних робіт²⁰⁰². У кінці 1980-х рр. його діяльність набула іншого змісту.

Навесні 1988 р. І. І. Андронов перебував у США. За підтримки кількох американців він створив організацію для звільнення радянських полонених «афганців». Журналіст іронічно згадував: «Антикомуніст Фарбер і комуніст Андронов, рабин Мандельбаум і єзуїт Хартер, художник Шемякін і професор Сендерс» були членами «Міжнародного комітету за порятунок в Афганістані радянських військовополонених». 15 липня 1988 р. на прес-конференції в Нью-Йорку рабин Мандельбаум зачитав програмну заяву Комітету – заклик «проявити милосердя і гарантувати кожному право повернутися до СРСР або обрати будь-яку країну за його бажанням»²⁰⁰³.

І. І. Андронов згадував, що в Москві створення Комітету якщо і не вітали, то принаймні проти цього не заперечували. Е. А. Шеварднадзе під час візиту до США навіть запросив його засновників до представництва СРСР в ООН. Активісти не просили фінансової підтримки, проте звернулися до міністра з проханням

2001 Андронов І. І. Указ. соч. – С. 32–33.

2002 Андронов І. Афганский урок «солдатам удачи» // Кровавые следы американского империализма. – М., 1982. – С. 122–130; Андронов І., Гайдар Т. По волчьему следу; Под афганским небом. – М., 1983.

2003 Андронов І. І. Под огнем от Афгана до Москвы... – С. 74.

посприяти в отриманні пакистанських в'їзних віз. Е. А. Шеварднадзе пообіцяв, МЗС звернулося до пакистанських колег, проте візи так і не видали. Першим результатом роботи Комітету стало повернення з Канади до СРСР колишнього військовополоненого М. Головіна. Згодом вдалося повернути харків'янина І. Ковальчука. Його разом із Головіним 1986 р. вивезла з Афганістану британська Мі-6²⁰⁰⁴.

Подальша робота Комітету була не менш успішною. І. І. Андронов детально змалював тривалу процедуру повернення зі США до СРСР С. Целуєвського, чимало місця у своїх спогадах приділивши опису тривалої «роботи» з хлопцем агентури КДБ у Нью-Йорку²⁰⁰⁵. Проте діяльність лише на території США не могла бути надто ефективною, тому Комітет спробував налагодити співпрацю з родинами полонених у СРСР. Однак у кінці листопада 1988 р., після резонансного мітингу родичів полонених біля пакистанського посольства в Москві, під тиском «органів» І. І. Андронов був змушений вийти зі складу Комітету. У січні 1989 р. журналіста звільнили з «Літературної газети»²⁰⁰⁶.

Проте ставши, як іронічно писав сам журналіст, «безробітним, потенційним перебіжчиком, ізгоєм під негласною “заборонаю на професію”»²⁰⁰⁷ і навіть з перспективою направлення на примусове лікування до психіатричної клініки, він не полишив громадської діяльності і став співзасновником і головою Всесоюзного об'єднання родин радянських військовополонених, активно співпрацював з Комітетом за порятунок радянських військовополонених в Афганістані «Надія».

Навесні 1989 р., під час виборів депутатів Першого з'їзду Народних депутатів СРСР і його роботи, афганське питання стало одним з головних. Значний резонанс спричинив виступ академіка А. Д. Сахарова на відкритому 25 травня 1989 р. з'їзді. У ньому він, повторюючи свої слова з нещодавнього інтерв'ю канадській газеті, заявив, що начебто в Афганістані радянські вертолітники розстрілювали своїх же солдатів, які потрапили в оточення, аби ті не могли здатись у полон. Це спричинило бурхливу реакцію залу, а затим різке неприйняття з боку самих «афганців» і значної частини

2004 Андронов И. И. Под огнем от Афгана до Москвы... – С. 76–77.

2005 Там же. – С. 84–89.

2006 Там же. – С. 91.

2007 Там же. – С. 92.

радянського суспільства. На жаль, емоційна заява академіка вдарила не стільки по владі, що десятиліття приховувала правду про «Афган», скільки по ветеранам тієї війни. За словами одного з фундаторів руху ветеранів-«афганців» в Українській РСР С. В. Червонописького, «обурення... висловила більшість учасників війни в Афганістані... Вони розцінювали виступ А. Сахарова як “безвідповідальну, провокаційну витівку...”, як “приниження честі, гідності і пам’яті синів Батьківщини, які до кінця виконали її наказ”»²⁰⁰⁸. Цитований автор був одним із тих, хто на з’їзді представляв «афганців». «Як же накинулася тоді на мене “демократична” преса! Це ж треба – перечити “самому” А. Сахарову! Та не проти академіка спрямовувався мій виступ, а на захист честі і гідності полеглих і живих бойових побратимів. Так, траплялись випадки, коли наші солдати потрапляли під вогонь своїх. І зі мною це було: від помилок ніхто не застрахований. Але ніхто й ніколи не давав накази розстрілювати своїх!» – писав С. В. Червонописький²⁰⁰⁹. На жаль, увага на з’їзді була зосереджена на спростуванні слів ученого, а не на обговоренні злочинності рішень Кремля у грудні 1979 р., на що сподівався А. Д. Сахаров.

Одним із наслідків цієї дискусії стало більш активне звернення до проблеми полонених у ЗМІ й активізація зусиль з їх повернення на Батьківщину. І. І. Андронов згадував, що продовж весни того року матері з Комітету «Надія» неодноразово зверталися до нього з проханням продовжити розпочату в США і під посольством Пакистану справу. Спочатку журналіст із членами «Надії» зустрілися з послом Пакистану в Москві А. Саттаром. Він свого часу був військовополоненим в Індії, а тому зустрів делегацію привітно. Через нього делегати передали прем’єр-міністерці Пакистану Б. Бхутто і лідерам «Пешаварської сімки» прохання про зустріч. 31 травня посол передав І. І. Андронову згоду Б. Бхутто і моджахедів зустрітися з радянськими громадськими діячами в Пакистані.

І. І. Андронов не мав офіційної роботи, а відтак ані коштів, ані права на виїзд за кордон. На допомогу журналісту прийшов О. А. Проханов, головний редактор «Советской літератури». У 1980-ті рр. він написав кілька художньо-публіцистичних творів про

2008 Червонописький С. В. «Афганська проблема» і політичний волюнтаризм // Політичний менеджмент. – 2005. – №5. – С. 90.

2009 Там само. – С. 91.

Афганістан і Афганську війну²⁰¹⁰. О. А. Проханов прийняв І. І. Андронova на роботу до редакції журналу, а той у відповідь запропонував редактору очолити делегацію «Надії» в Пакистан. Той погодився і через ЦК КПРС домігся видачі для І. І. Андронova і кількох матерів закордонних паспортів. Фінансову допомогу надав давній друг журналіста ще по Індокитаю (у 1966–1971 рр. І. І. Андронов був спеціальним кореспондентом «Нового в'єтнамського часу», «Нового часу» в В'єтнамі, Лаосі і Камбоджі) В. Маслін, депутат Верховної Ради СРСР і перший заступник голови «Фонду миру». Ця інстанція і виділила кошти для делегації²⁰¹¹.

17 червня 1989 р. делегація «Надії» вилетіла до Пакистану. Її приліт до Ісламабада став сенсацією – вперше радянська дипломатія передоручила представникам громадськості вести переговори з ворогами Кремля. Делегацію прийняв заступник міністра закордонних справ Пакистану М. Якуб Хан. Він озвучив офіційну позицію пакистанського уряду: радянських полонених у Пакистані ніколи не було і немає.

21 червня делегація зустрілась у Пешаварі з С. Моджаддеді. На початку розмови він звинуватив СРСР в агресії проти Афганістану. Моджахед визнав, що в їхніх таборах перебували радянські військовополонені, але зауважив, що за час війни сам втратив 109 родичів, а 40 тис. повстанців вважалися полоненими або зниклими без вісти і, можливо, перебували на території СРСР. О. А. Проханов запевнив, що в Радянському Союзі бійців афганського опору не було. С. Моджаддеді ж переконував, що силоміць моджахеди в Пакистані нікого не тримали, а всі колишні радянські солдати перебували там з доброї волі. Як доказ до кімнати запросили білявого хлопця на ім'я Дін Мохаммад. Насправді це був А. Лопух з Білорусі, який перебував у полоні з серпня 1988 р. Він сказав, що хоче залишитися з «братами-моджахедами», але погодився передати листа матері²⁰¹².

С. Моджаддеді озвучив вимоги до Москви: 1) повне припинення поставок зброї й іншого майна кабульському режиму; 2) надання карт усіх радянських мінних полів в Афганістані; 3) публічне зобов'язання Москви відшкодувати всі збитки, завданні радянською інтервенцією

2010 Проханов А. А. Дерево в центре Кабула. – М., 1982; Проханов А. А. Рисунки баталлиста. – М., 1989.

2011 Андронов И. И. Под огнем от Афгана до Москвы... – С. 99–101.

2012 Там же. – С. 104–108.

до Афганістану; 4) встановити долю всіх полонених чи зниклих без вісти моджахедів; 5) звільнити всіх повстанців з в'язниць на території СРСР. Очевидно, що більшість цих вимог громадська організація задовольнити не могла. Далі делегація зустрілася з С. А. Гелайні, який повторив ті ж вимоги. Останньою була зустріч з Г. Хекматъяром. На прохання обміняти полонених він показав матерям скалічених моджахедів, але список полонених прийняв²⁰¹³.

Висвітлюючи вояж делегації «Надії», «Правда» назвала його «IV раундом переговорів радянського й афганського посольств з опозицією в Ісламабаді»²⁰¹⁴. Кремль не хотів визнавати ініціативу громадської організації в цьому складному питанні. 5 липня 1989 р. делегація зустрілася з Б. Бхутто. Вона погодилася сприяти поверненню радянських полонених через обмін, проте назвала і свою умову: сприяти поверненню пакистанських полонених з афганських в'язниць²⁰¹⁵.

По поверненні до Москви І. І. Андронova і кількох матерів прийняв М. С. Горбачов. Повідомляючи про цю зустріч, «Правда» писала про активну діяльність радянського уряду в справі повернення полонених²⁰¹⁶. Як згадував І. І. Андронов, 25 хвилин з півгодинної зустрічі Генсек розмірковував про афганську проблему загалом і важливість її врегулювання в рамках Женевських угод. Практична цінність аудієнції полягала в тому, що М. С. Горбачов, у відповідь на прохання І. І. Андронova, дав вказівку Є. М. Примакову підготувати звернення до М. Наджибулли з проханням прийняти делегацію «Надії» і розглянути питання про можливий обмін полонених моджахедів на радянських громадян²⁰¹⁷.

21 липня делегація «Надії» була в Кабулі. М. Наджибулла прийняв її, за словами І. І. Андронova, непривітно. Він сказав, що в кабульських в'язницях перебувало 2 260 «заколотників, їх агентів і посібників». Ще 864 особи перебували у провінційних в'язницях. Президент запропонував звільнити 20 польових командирів. Щодо пакистанців, М. Наджибулла повідомив про 25 ув'язнених і погодився звільнити їх без жодних умов, як жест доброї волі задля налагодження діалогу з Ісламабадом. Шеф резидентури КДБ в Кабулі

2013 Андронов И. И. Под огнем от Афгана до Москвы... – С. 109–111.

2014 Переговоры в Исламабаде // Правда. – 1989. – 23 июня. – С. 5.

2015 Андронов И. И. Под огнем от Афгана до Москвы... – С. 113.

2016 Встреча М. С. Горбачева с делегацией комитета «Надежда» // Правда. – 1989. – 15 июля. – С. 1.

2017 Андронов И. И. Под огнем от Афгана до Москвы... – С. 114.

генерал-майор В. П. Зайцев підготував списки моджахедів і пакистанців²⁰¹⁸.

Тоді ж у Комітеті «Надія» стався конфлікт, який загрожував його діяльності. Від самого початку навколо І. І. Андронова склався актив, до якого входили Г. Горбунова з Сибіру, А. Семенова з Цхінвалі і москвичка Є. Поплавська. Остання працювала художнім керівником московського Будинку культури ім. Серафимовича, у приміщенні якого розміщувався офіс «Надії». Під час перемовин у Кабулі вона оголосила себе єдиною головою організації, відкрила банківський рахунок і оголосила збір коштів для викупу полонених, хоча моджахеди грошей не вимагали. Невдовзі Є. Поплавська заснувала «Орден милосердя і соціального захисту імені академіка А. Д. Сахарова» і спробувала переконати вченого-дисидента стати почесним його головою, але безуспішно. У 1991 р. «Московській комсомолець» викрив Є. Поплавську у привласненні майже 30 млн. рублів з благодійного фонду²⁰¹⁹.

І. І. Андронов на початку вересня 1989 р. знову вилетів до Пакистану, на цей раз разом лише з одним батьком полоненого, О. Амеліним. Ситуація на той час не сприяла перемовинам: Б. Бхутто через конфлікт з парламентом загрожувала відставка, в Афганістані тривали запеклі бої між урядовими військами і силами опозиції. За таких умов І. І. Андронов спробував налагодити контакти з шефом ISI Ш. Каллу. На диво той погодився на зустріч, і журналіст передав йому список афганців і пакистанців, яких М. Наджибулла був готовий обміняти на радянських громадян. Ш. Каллу пообіцяв сприяння, проте не гарантував успіху. Після цього І. І. Андронов вирушив до ставки Г. Хекмат'яра. Сам він тоді був під Джелалабадом, а тому з журналістом спілкувався один з його заступників. Він сказав, що особи зі списку І. І. Андронова моджахедів не цікавили і передав свій, в якому було 24 особи, серед яких 12 арабів (громадяни Єгипту, Йорданії, Тунісу, а також палестинці). Взамін він пообіцяв звільнити двох радянських полонених, проте прізвищ І. І. Андронову не назвав²⁰²⁰.

Понад місяць радянське посольство розшукувало осіб з нового списку. Вдалося знайти вісьмох (п'ятьох афганців, двох саудівців і пакистанця). Попри це, у Г. Хекмат'яра запевнили, що звільнять

2018 Андронов И. И. Под огнем от Афгана до Москвы... – С. 115–117.

2019 Там же. – С. 117–120.

2020 Там же. – С. 120–124.

обіцяних полонених. 17 жовтня переговори поновилися, але 21 жовтня вони були перенесені на невизначений термін через урядовий скандал у Пакистані. І. І. Андронов був змушений повернутися до Москви²⁰²¹.

У середині листопада представник пакистанського посольства в Москві повідомив, що в Пешаварі готові звільнити В. Прокопчука і вже згаданого А. Лопуха, але на обміні мали бути присутні лише І. І. Андронов і матері полонених. 23 листопада ці троє, телеоператор і кореспондент «Ізвестій» вирушили до Пакистану. Фінансував поїздки «Фонд миру», а літак надали за особистим наказом міністра оборони Д. Т. Язова. Обміном полонених керував С. А. Гелайні, а сама процедура через гнівні виступи моджахедів перетворилася на антирадянський мітинг. Посол В. П. Якунін в усіх заявах і інтерв'ю підкреслював заслуги радянського уряду і посольства в Пакистані, а сам І. І. Андронов жодного разу не потрапив у кадр²⁰²². Щоправда, «Правда» й «Ізвестія» відзначали роль у звільненні полонених Комітету «Надія»²⁰²³.

Тож до кінця 1989 р. наслідком кількох вояжів, складних перемовин, пошуків компромісів делегацією «Надії» на чолі з І. І. Андроновим було звільнення двох полонених «афганців». Напевне, слова журналіста «Красной звезды» А. Олійника, що до середини 1989 р. були звільнені або обміняні 178 солдатів і офіцерів ОКРВ²⁰²⁴ були здатні створити ілюзію масовості і відносної простоти цього процесу. Проте у статті йшлося про всіх полонених, звільнених переважно в ході бойових дій чи обміняних за увесь час війни.

На процес звільнення полонених впливали процеси в самому СРСР і потужний ментальний злам, спричинений «перебудовою». На хвилі критики політики попереднього радянського керівництва, посиленої засудженням рішення про введення радянських військ до ДРА на Другому з'їзді народних депутатів СРСР у грудні 1989 р., ставлення до воїнів-«афганців» змінилося: критика на адресу тих, хто приймав рішення і віддавав накази, була переадресована на тих, хто ті накази виконував. З полоненими ситуація була не менш складною. З одного боку, активізувалась, особливо за радянськими мірками,

2021 Юсин М. Трудные переговоры в Пешаваре // Известия – 1989. – 10 ноября. – С. 5.

2022 Андронов И. И. Под огнем от Афгана до Москвы... – С. 127–128.

2023 В объятиях Родины // Правда. – 1989. – 29 ноября. – С. 5; Болдинюк А. Долгая дорога домой // Правда. – 1989. – 30 ноября. – С. 5; Юсин М. «Жест доброй воли» в Пешаваре // Известия. – 1989. – 29 ноября. – С. 5.

2024 Олейник А. Тайна лагеря Бадабера // Красная звезда. – 1990. – 26 июля. – С. 3.

громадськість, яка, не чекаючи допомоги від влади, брала до своїх рук ініціативу у звільненні своїх рідних. У кінці грудня 1989 р., до річниці радянського вторгнення до Афганістану, у Москві відбувся Всесоюзний з'їзд матерів військовослужбовців, що пропали без вісти в Афганістані²⁰²⁵. У січні 1990 р. Кабул відвідала делегація Всесоюзного об'єднання сімей військовополонених в Афганістані²⁰²⁶. Емігранти з СРСР також сприяли пошуку полонених і зниклих без вісти. Художник М. М. Шемякін налагодив для цього особисті контакти з С. Моджаддеді. Через створену ним же фірму «Аполло Фоундейшн» він продав кілька своїх картин, а виручені кошти перераховував інвалідам-«афганцям»²⁰²⁷.

З іншого боку, в СРСР тоді панівними були дві точки зору, які були озвучені на сторінках «Нового часу» восени 1989 р. Стаття була побудована у формі обміну думками щодо питання: як держава і суспільство мали ставитися до полонених «афганців»? Перша, яку можна назвати гуманною, зводилася до того, що «мають бути амністовані всі радянські військовополонені». Проте міцнішою була інша, виплекана багаторічною пропагандою, точка зору. Читач писав: «Людина зрадила Батьківщину. Це не просто потрапляння в полон під час бойових дій, це свідомий крок... Дезертири порушили... присягу»²⁰²⁸. Інший був більш категоричний: «Зараз ми їх усіх помилуємо, а як нам потім молоде покоління виховувати, як говорити потім про патріотизм? Нашому суспільству не потрібні зрадники. Нехай живуть, де хочуть. Самі винні. Що ви боретеся за їх повернення? А якщо надумують додому приїхати, нехай знають, тут їх чекає покарання»²⁰²⁹.

У цьому контраверсійному журналістському матеріалі з елементами аналітики авторка підняла кілька важливих питань. По-перше, на хвилі засудження війни в Афганістані як такої наскільки етично було звинувачувати у потраплянні в полон молодих людей без життєвого досвіду? Авторка писала: «Ми зрозуміли, що участь у війні в Афганістані була помилкою тепер, а наші молоді хлопці відчували це на собі з перших кроків по афганській землі. Не можна вимагати від людини подвигу, якщо вона не впевнена в правоті своєї

2025 Олейник А. Сердца живут надеждой // Красная звезда. – 1989. – 27 декабря. – С. 4.

2026 Из Афганистана – домой // Правда. – 1990. – 16 января. – С. 6.

2027 Большаков В. Вернуть солдат на Родину // Правда. – 1990. – 4 ноября. – С. 5.

2028 Лагутина И. Амнистия // Новое время. – 1989. – №43. – С. 32.

2029 Там же. – С. 34.

справи»²⁰³⁰. По-друге, це необхідність усвідомлення того, що шлях до полону в усіх був індивідуальним. У статті наведені спогади колишніх полонених. М. Говтва згадував, що в полон потрапив, коли залишив свою частину під впливом «позастатутних відносин» з «дідами»²⁰³¹. М. Сапожников потрапив у полон під час бою, на вершині гори. На зауваження, що, згідно зі Статутом, радянський солдат міг потрапити в полон лише без свідомості, а в іншому разі мав застрелитись, хлопець відповів: «Але навіщо? Я зовсім не збирався померати в 20 років. Краще вже полон – хоч якась, але надія, що житимеш. Бачите, мене ж не вбили. І я не відчуваю за собою провини»²⁰³². В іншій статті підполковник А. В. Корчагін не погоджувався: «В усі часи, в усіх арміях полон вважався ганьбою для воїна, який можна змити лише кров'ю»²⁰³³.

Ці й подібні публікації не стільки давали готові відповіді, скільки пропонували матеріал для роздумів, підводили до думки, що вироблені тоталітарною владою в роки Другої світової війни стандарти вже застаріли. Така публічна дискусія на сторінках періодичних видань була явищем позитивним. Влада тут не встигала за громадською думкою. І. І. Андронов згадував, як у лютому 1991 р. йому до рук потрапив таємний документ КДБ, в якому думка про необхідність звільнення всіх полонених була визначена як «непатріотична»: «Більшість з них скоїли ті чи ті злочини... або пов'язані кров'ю з моджахедами»²⁰³⁴. Напевне, цьому можна знайти пояснення. За даними радянської розвідки і КДБ, на час виведення ОКРВ у лавах моджахедів воювали 64 колишні радянські вояки²⁰³⁵.

У кінці листопада 1989 р. «Красная звезда» вперше офіційно озвучила цифру: 330 полонених і зниклих без вісти²⁰³⁶. За кілька днів «Ізвестія» писала про список міністерства оборони з 311 осіб. Заступниця голови Всесоюзного об'єднання родин військовополонених Е. Г. Жукова повідомила, що був ще один

2030 Лагутина И. Указ. соч. – С. 32.

2031 Там же. – С. 33.

2032 Там же. – С. 34.

2033 «И она мне, проклятая, снится / Беседа А. Некрылова с А. В. Корчагиным, В. Ф. Воробьевым и Я. П. Горошком // Коммунист вооруженных сил. – 1990. – №9. – С. 52.

2034 Андронов И. И. Под огнем от Афгана до Москвы... – С. 149.

2035 Советские солдаты-дезертиры до сих пор скрываются в Афганистане: <https://podrobnosti.ua/221157-sovetskie-soldaty-dezertiry-do-sih-por-skryvajutsja-v-afganis-tane.html>

2036 Олийнык А. Никто не будет забыт // Красная звезда. – 1989. – 22 ноября. – С. 1.

список з 47 осіб, яких не було в «офіційному» списку. Їх пошуку і поверненню заважали небажання Кабула звільнити ув'язнених повстанців, перебування полонених у таборах різних партій. Та й чимало з тих, хто вважався зниклим без вісти, насправді загинули²⁰³⁷.

Влітку 1990 р. питання повернення полонених вийшло на державний рівень. Після обрання депутатом Верховної Ради РРФСР і призначення заступником Голови Комітету ВР РРФСР з міжнародних справ І. І. Андронов кілька разів говорив про полонених з кремлівської трибуни. Він пропонував організувати переговори з проводом моджахедів. Цю ідею підтримали О. В. Руцкой і Голова ВР РСФСР Б. М. Єльцин. Але проти цього був КДБ і особисто В. О. Крючков²⁰³⁸. Не дивно, адже свого часу саме він підтримав кандидатуру М. Наджибулли на пости голови НДПА і ДРА, а тому вважав, що мав усі підстави надалі впливати на афганську політику Кремля.

І. І. Андронов усе ж вилетів до Пакистану з чотирма матерями полонених і в кінці липня 1990 р. зустрівся з виконуючим обов'язки міністра закордонних справ Пакистану І. Муршедом. Проте тоді президент Пакистану Г. Ісхак Хан відправив Б. Бхутто у відставку, а тому візит не мав результатів. Однак під час нього І. І. Андронов вперше запропонував організувати перемовини з вождями моджахедів у Москві²⁰³⁹.

У кінці липня 1990 р. «Правда» писала про звільнення афганськими спецслужбами А. Копадзе²⁰⁴⁰. Місяцем раніше уряд Афганістану передав СРСР звільненого в Пакистані Н. Хандимурадова²⁰⁴¹. І. І. Андронов ці епізоди не згадував, тож його делегація до них не була причетна.

По поверненні до Москви І. І. Андронов зустрівся з Б. М. Єльциним, і той повідомив про своє рішення прийняти моджахедів у Москві і доручив журналісту підготувати їх прийом. Допомогу І. І. Андронову мав надати помічник Б. М. Єльцина В. В. Ілюшин. Проте цьому завадило загострення протистояння між Б. М. Єльциним й М. С. Горбачовим. КДБ і особисто В. О. Крючков контакти з моджахедами мали за інспіровану ЦРУ антирадянську

2037 Юсин М. Двое на Родине. Вернутся ли остальные? // Известия. – 1989. – 2 декабря. – С. 7.

2038 Андронов И. И. Под огнем от Афгана до Москвы... – С. 136–138.

2039 Там же. – С. 142.

2040 Из потока новостей. Афганистан // Правда. – 1990. – 26 июля. – С. 6.

2041 Олийных А. Вернулся из плена // Красная звезда. – 1990. – 23 июня. – С. 3.

акцію. І. І. Андронов, таким чином, перетворився трохи не на американського агента, який прагнув врятувати «пов'язаних кров'ю з ворогами мерзенних дезертирів, мародерів і зрадників»²⁰⁴². Під тиском союзної влади діалог з моджахедами припинився майже не розпочавшись.

Майже рік радянські ЗМІ мовчали про полонених. 13 серпня 1991 р. «Правда» повідомила про звільнення після семирічного полону К. Алі Ташрифова. Після перемовин, які вів посол з особливих доручень М. І. Козирєв, його обміняли на 25 ув'язнених в Афганістані моджахедів²⁰⁴³.

Після серпневого путчу зникли перепони, які раніше заважали більш активним контактам з моджахедами. О. В. Руцкой запросив І. І. Андронова до відновлення співпраці у пошуку полонених. Журналіст організував зустріч О. В. Руцкого з пакистанським послом А. Казі, який пообіцяв посприяти в переговорах з моджахедами²⁰⁴⁴.

6 і 20 вересня 1991 р. Президія Верховної Ради РРФСР прийняла дві постанови, які різнилися лише одним словом. Першою Комітет Верховної Ради РРФСР з міжнародних справ і зовнішніх економічних зв'язків отримав повноваження відновити підготовку переговорів між Афганістаном і Пакистаном з питання пошуку й обміну радянських полонених²⁰⁴⁵. Друга проголошувала те ж саме, але з уточненням: «екстрено»²⁰⁴⁶. Між цими подіями «Правда» повідомила про звільнення виміняного на моджахедів Н. Алоярова, який потрапив у полон у 1987 р. у районі перевалу Саланг²⁰⁴⁷.

Тоді ж розпочались перемовини з лідерами Пешаварського альянсу про візит останніх до Москви. Як ішлося, одним з питань, які обговорювались під час листопадової зустрічі у Москві з делегацією моджахедів, було звільнення полонених. Б. Раббані в інтерв'ю радянським ЗМІ в'їдливо сказав: «Раніше, за часів Брежнєва, ви

2042 Андронов И. И. Под огнем от Афгана до Москвы... – С. 146–149.

2043 Вызволен из беды // Правда. – 1991. – 13 августа. – С. 5.

2044 Андронов И. И. Под огнем от Афгана до Москвы... – С. 154.

2045 Постановление Президиума Верховного Совета РСФСР о советских военнопленных в Афганистане и сопредельных странах. – 6 сентября 1991 г. // Внешняя политика России: Сб. документов. 1990–1992. – М., 1996. – С. 107.

2046 Постановление Президиума Верховного Совета РСФСР о советских военнопленных в Афганистане и сопредельных странах. – 20 сентября 1991 г. // Внешняя политика России: Сб. документов. 1990–1992. – М., 1996. – С. 107.

2047 За 24 часа. Афганистан // Правда. – 1991. – 13 сентября. – С. 4.

ніколи не виявляли цікавості до долі своїх солдатів і офіцерів, які потрапили до нас у полон»²⁰⁴⁸.

7 грудня 1991 р. І. І. Андронов за дорученням О. В. Руцкого вилетів до Пакистану. Там він зустрівся з шефом ISI генералом Дуррані, який пообіцяв посприяти зустрічі О. В. Руцкого з Б. Раббані. 17 грудня до Пакистану прибув О. В. Руцкой. Наступного дня він відбув до Ірану, а І. І. Андронов тим часом зустрівся з пакистанськими політиками і лідерами моджахедів. 19 грудня у Лахорі відбулася зустріч, в якій взяли участь члени делегації О. В. Руцкого, посол СРСР у Пакистані В. П. Якунін і кілька пакистанських генералів. Ісламабад пов'язав сприяння у звільненні полонених з можливістю поставок Пакистану танків Т-80, вертольотів Мі-24, літаків Су-25, Су-27, МіГ-31, військових кораблів тощо. Дуррані також передав О. В. Руцкому список радянських полонених, які перебували в Пакистані. Проте О. В. Руцкой не мав повноважень обіцяти пакистанцям озброєння, тож переговори не мали жодних конкретних результатів.

21–22 грудня делегація зустрілася з Б. Раббані, Г. Хекматъяром, С. А. Гелайні і С. Моджаддеді. Результатом перемовин стала обіцянка передати полоненого М. Виродова, який перебував у полоні з 1982 р., прийняв іслам і ім'я Насратулла. Проте полонений відмовився повертатися на Батьківщину і лише передав батькам листа²⁰⁴⁹. Про Виродова/Насратулла неодноразово писали ЗМІ. Уродженець Харкова, 1960 р. н., Микола Виродов потрапив у полон під час бою, в якому з 20 бійців живим залишився лише він. Пізніше він воював на боці моджахедів, навіть служив в особистій охороні Г. Хекматъяра. Після падіння режиму М. Наджибулли служив у поліції. У 1996 р. він відвідав Україну, проте повернувся до Афганістану²⁰⁵⁰.

Тоді ж у північних провінціях Афганістану перебував В. М. Снігерьев, ще один журналіст (працював у «Комсомольській правді», затим у «Правді»), відомий репортажами з Афганістану і резонансною книгою, написаною у співавторстві з Д. Й. Гаєм²⁰⁵¹. Він

2048 Олійник А. Моджахеды готовы на диалог с русскими // Красная звезда. – 1991. – 15 ноября. – С. 3.

2049 Андронов И. И. Под огнем от Афгана до Москвы... – С. 167–169.

2050 Советские солдаты-дезертиры...

2051 Гай Д., Снегирев В. Вторжение. Неизвестные страницы необъявленной войны. – М., 1991.

розшукав шістьох осіб (трьох росіян, двох українців і молдованина), які вважалися зниклими без вісти. З них лише двоє потрапили у полон під час бойових дій, а повернутися додому згодні троє. В. М. Снігер'єв розповів про полоненого Миколу (змінив ім'я на Ісламуддин), який у полоні Ахмад Шаха Масуда перебував 9 років. Він майже забув російську, проте вільного говорив перською. У розмові з журналістом хлопець сказав: «Я люблю афганців, це рідні для мене люди... Вони воюють за свободу і за іслам. І я залишуся з ними назавжди»²⁰⁵².

В. М. Снігер'єв підняв дуже важливу проблему. Микола-Насратулла і Микола-Ісламуддин обрали нове життя і відмовилися повертатися додому. Журналіст пояснив це інстинктом самозбереження. «Втекти не можна. На своїх надії немає. Що залишається? Або загинути, або прийняти правила, за якими живуть люди, які їх оточують»²⁰⁵³. Кілька років у полоні без надії на звільнення впливали на психологію молодих людей. Дехто розчарувався у своїй «інтернаціональній місії», інші з острахом сприймали інформацію про зміни в СРСР, хтось знайшов нових друзів чи кохання. Тієї країни, яка посилала їх «за річку», вже не було. Вдома їх чекали невідомість і необхідність адаптуватися до нових умов. Пізніше писали про О. Оленіна, Ю. Степанова і В. Дубину (останній родом з України), які також відмовилися повертатися і вирішили отримати афганське громадянство²⁰⁵⁴.

Під впливом бесід з хлопцями (ще одного В. М. Снігер'єв назвав «Геною») журналіст зробив висновок: «Безглуздо, погодьтеся, боротися за звільнення тих, хто вважає себе вільним»²⁰⁵⁵. Напевне, тут ішлося про Г. Цевму з Тореза Донецької обл., який прийняв ім'я «Нікмохаммат». У згаданому списку колишніх бійців ОКРВ у лавах моджахедів, укладеному КДБ, лише один мав ім'я «Геннадій». Він мешкав у Кундузі, у 2004 р. збирався повернутися до України, проте лишився в Афганістані²⁰⁵⁶.

Після краху СРСР боротьба за військовополонених тривала. Під час новорічних свят (1992 р.) з І. І. Андроновим зв'язався посол

2052 Снегирев В. В плену // Труд. – 1992. – 31 января. – С. 1, 3.

2053 Там же. – С. 3.

2054 Дубнов А. «Мы стали мусульманами» // Новое время. – 1993. – №42. – С. 30.

2055 Снегирев В. Указ. соч. – С. 3.

2056 Советские солдаты-дезертиры...

Пакистану у Москві А. Казі і повідомив, що Б. Раббані готовий передати трьох полонених: Рустамова, Абдукаримова й Ерматова. Останнього встигли навіть «поховати» в узбецькому Марзігарі восени 1986 р.²⁰⁵⁷ 10 лютого І. І. Андронов з полоненими вже був у Кабулі. Проте повернутися додому погодився лише Рустамов. У полон він потрапив у 1984 р. (покуривши анаші, гуляв без зброї Кабулом і був викрадений), двічі тікав і двічі його ловили²⁰⁵⁸.

Після падіння режиму М. Наджибулли були здійснені ще кілька спроб звільнення полонених. 13 травня 1992 р. до Кабула прилетів Іл-76 з міністром закордонних справ Росії А. В. Козиревим, афганськими грошима, 80 т борошна і медикаментів та вітальним зверненням від Б. М. Єльцина на борту. Шість годин міністр прочекав на летовищі, проте моджахеди так і не прибули зустріти гостя. Коли ж літак злетів, навздогін йому дали залп із зенітного кулемета. І. І. Андронов після кількох візитів до Ісламабада і Кабула, зустрічей з С. Моджаддеді й Ахмад Шахом Масудом домогся звільнення С. Фатєєва з Кемерово. За звільнення ще 12 осіб Масуд вимагав 10 млн. дол. або рівноцінні поставки армійських радіостанцій, вантажівок, запчастин до вертольотів і бронетехніки, пального, а також видачі афганських дітей з дитячих притулків колишнього СРСР. Проте ця угода не була реалізована²⁰⁵⁹.

26 березня 1992 р. Президенти РФ і США погодили створення Спільної комісії у справах військовополонених і зниклих без вісти. До її складу увійшли представники законодавчих органів обох країн. США надали свідчення про долю 163 громадян колишнього СРСР, які вважалися зниклими без вісти²⁰⁶⁰.

У вересні 1993 р. в Інституті Сходознавства РАН відбулася Міжнародна науково-практична конференція за участю представників 42 установ з СНД, Афганістану і США, присвячена проблемам звільнення і реабілітації радянських військовослужбовців, що потрапили в полон чи зникли безвісти в Афганістані. На ній було визначено, що таких було 417 осіб. Учасники прийняли звернення до ООН, ОІК, урядів Афганістану, Ірану, Пакистану, Саудівської Аравії,

---

2057 Андронов И. И. Под огнем от Афгана до Москвы... – С. 168–169.

2058 Там же. – С. 176–179.

2059 Там же. – С. 182–187.

2060 Российско-американская совместная комиссия по делам военнопленных и пропавших без вести: www.nhat-naw.ru/vietnamwar/poisk4/html

---

США, а також РПЦ, Духовних правлінь мусульман у країнах СНД сприяти звільненню полонених²⁰⁶¹.

За час війни в Афганістані 417 радянських військовослужбовців пропали без вісти або потрапили у полон. 111 з них були звільнені. З них 53 особи – під час бойових операцій радянських військ, які здійснювались переважно «по гарячих слідах». Решта 59 були звільнені дипломатичними та іншими каналами. З них 40 повернулися додому, а решта 19 залишилися за кордоном (12 у США, четверо в Канаді, двоє у Швейцарії і один у ФРН). 11 звільнених осіб повернулися до УРСР²⁰⁶². Ще семеро українців виїхали до інших країн: п'ятеро до США, по одному до Канади й Австралії²⁰⁶³. З тих 417 осіб близько 30% загинули і їх тіла не знайшли (упав в ущелину, зірвався у повітрі тощо). Ще біля 40% загинули під час потрапляння у полон чи в полоні. І лише біля 30% лишалися в полоні до виведення ОКРВ²⁰⁶⁴.

Отже, проблема полону в Афганській війні лишається недостатньо вивченою її сторінкою. Упродовж майже всього часу участі СРСР в громадянській війні в Афганістані ставлення до неї радянського військового і політичного керівництва визначалося принципами, сформульованими в роки Другої світової війни. Тривале замовчування цієї проблеми стало підставою для гострих дискусій і додатковим аргументом на користь визнання злочинними дій Кремля в Афганістані. В останні роки існування СРСР проблема пошуку й повернення на Батьківщину військовослужбовців, які потрапили у полон чи вважалися зниклими без вісти, привернула увагу громадськості. Саме діяльність громадських організацій та окремих діячів, таких як журналіст І. І. Андронов, змусила активізуватися в цьому напрямку і владу. Попри певні успіхи в пошуку і поверненні полонених слід визнати, що чимало часу було згаяно, а тривала бездіяльність радянського керівництва в цьому питанні збільшувала недовіру до влади і посилювала критику її внутрішньої і зовнішньої політики.

2061 Ганковский Ю. В. Наследие афганской войны // Восток. – 1994. – №2. – С. 159–160.

2062 Аблазов В. И. Долгий путь... – С. 15.

2063 Червонопиский С. В. и др. Указ. соч. – С. 221.

2064 Аблазов В. И. Долгий путь... – С. 13.

5.4. Афганська політика СРСР: ціна і наслідки

Проблема наслідків афганської політики СРСР у 1978–1991 рр. не отримала комплексного висвітлення в історичній літературі. Здебільшого писали про прямі втрати – людські і матеріальні – радянських військ в Афганській війні. Подекуди піднімалися питання «афганського синдрому» і реабілітації ветеранів-«афганців». З'ясування ж впливу афганської політики СРСР на Радянський Союз і радянське суспільство, на Афганістан і регіон, на світ у цілому залишалося недослідженим. Цьому заважали брак надійних джерел, а також переважання політичних і кон'юнктурних оцінок афганської політики Радянського Союзу зокрема та зовнішньої політики держави загалом.

Щодо загального впливу «Афгану» на СРСР сьогодні побутують полярні думки. Чимало російських і західних дослідників у 1990-ті – 2000-ні рр. вважали, що участь Радянського Союзу в афганському конфлікті стала каталізатором кризи і подальшого розпаду країни²⁰⁶⁵. Натомість останніми роками в російській історичній науці і публіцистиці запанувала думка про «непрямий вплив» афганської проблеми на долю СРСР, що «афганський фактор не міг стати причиною дестабілізації... і подальшого розвалу» Радянського Союзу²⁰⁶⁶. Напевне, що ці розбіжності спричинені не лише кон'юктурою, але й різницею підходів. Адже при аналізі прямого впливу політики СРСР щодо Афганістану на радянську державу і суспільство можна дійти до одних висновків, проте врахування прямих і непрямих чинників здатне розставити інші акценти.

Згідно офіційних даних, в Афганістані щороку перебували 80–100 тис. військових і 5–7 тис. цивільних громадян СРСР, загалом майже 640 тис. осіб за роки війни²⁰⁶⁷. З-посеред них у частинах і підрозділах ОКРВ службу пройшли 525 тис. осіб, у прикордонних

2065 Афганские уроки: Выводы для будущего в свете идейного наследия А. Е. Снесарева / Сост. А. Е. Савинкин. – М., 2003; Reuveny R., Prakash A. The Afghanistan War and the Breakdown of the Soviet Union // Review of International Studies. – 1999. – №25.

2066 Топорков В. М. Влияние афганского фактора на экономические процессы в СССР в 1980 – 1992 гг.: <http://history.milportal.ru/2014/08/vliyanie-afganskogo-faktora-na-ekonomicheskie-processy-v-sssr-v-1980-1992-gg/>

2067 Деякі автори вважали, що через «Афган» пройшли від 1,2 млн. [Урнов А. Ю. «Вспомни, товарищ, ты Афганистан». Окончание // Азия и Африка сегодня. – 2010. – №2. – С. 43] до 2 млн. [Малашин В. Афганская война вчера и сегодня. – Б.м., Б.г. – С. 8] осіб.

частинах і підрозділах Комітету державної безпеки – 90 тис., підрозділах міністерства внутрішніх справ – 5 тис. осіб, представництвах цивільних відомств – 21 тис. осіб. Прямі військові втрати оцінюються сьогодні в 9 511 осіб, серед яких 8 984 особи – серед особового складу ОКРВ, 499 осіб – підрозділів і частин КДБ, 28 осіб – підрозділів МВС. Від ран померло 2 386 осіб (2 337 осіб з ОКРВ). В аваріях, катастрофах і внаслідок самогубств загинуло ще 1 739 осіб (1 708 осіб з ОКРВ). Від хвороб померло 817 осіб (804 особи з ОКРВ). Таким чином, незворотні втрати за грудень 1979 – лютий 1989 рр. склали 14 453 особи. Серед загиблих і померлих були четверо генералів Радянської Армії, четверо генералів МВС, 2 129 офіцерів, 190 радників, серед яких 145 офіцерів²⁰⁶⁸. У сучасних російських роботах, присвячених Афганістану, поширена думка про мізерність цих втрат. Мовляв, там гинуло 4–5 осіб на день, тоді як на автошляхах Російської Федерації в ДТП гине 15–30 тис. осіб щороку²⁰⁶⁹.

За три десятиліття опубліковані сотні мартирологів, в яких увічнені імена загиблих «афганців», їх іменами названі тисячі шкіл, вулиць, полів. Утім навіть у цьому, здавалося б, найменш проблемному питанні існують суперечності. Так, у першому загальноукраїнському мартирологу²⁰⁷⁰ згадані імена 3 233 загиблих «шураві», які були призвані до армії з території УРСР. За даними В. І. Аблазова, в Афганістані загинуло 3 360 українців, тобто майже чверть усіх полеглих²⁰⁷¹. Такі ж невідповідності є й щодо інших республік колишнього СРСР. На думку дослідників, чимало загиблих не увійшли до списків жертв тієї війни. Одне з пояснень цьому дав професор кафедри термічних уражень Військово-медичної академії у Санкт-Петербурзі В. Сидельников. Він служив у Ташкентському шпиталі, пізніше був членом комісії міністерства оборони в штабі ТуркВО, яка перевіряла справжню кількість втрат в Афганістані. Він стверджував, що чимало поранених «за річкою» померли від ран на території СРСР і не увійшли до числа офіційних втрат. Військовий

2068 Гриф секретности снят: Потери вооруженных сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах: Статистическое исследование / Под общ. ред. Г. Ф. Кривошеева. – М., 1993. – С. 536–537.

2069 Окорочков А. Секретные войны Советского Союза. Первая полная энциклопедия. – М., 2008. – С. 365.

2070 Чорні тюльпани: Афганський мартиролог України / Авт.-упоряд. О. Мусієнко. – К., 1999.

2071 Аблазов В. И. Долгий путь... – С. 24.

лікар не наважився назвати хоча б приблизну кількість таких померлих, оскільки «статистика по цим хворим просто відсутня»²⁰⁷².

За підрахунками, близько 40% поранених закінчували лікування в Радянському Союзі, лише до ТуркВО евакуювали 78 тис. осіб²⁰⁷³. Очевидно, що це були важкопоранені бійці, тож не всім їм пощастило одужати. Про них і говорив В. Сидельников. Про це ж писав і А. Б. Грішнов: померлі від ран у Союзі «не псували статистику», в офіційних зведеннях вони проходили як поранені, а насправді помирали у шпиталі або ж під час транспортування²⁰⁷⁴.

Статистика не враховувала і військовослужбовців, яких офіційно в Афганістані не було. Відомі приклади, коли водії автомобільної роти, дислокованої в умовній Кушці, за час служби здійснили кілька сотень рейсів «за річку», офіційно не були «воїнами-інтернаціоналістами». Це означало відсутність пільг і статусу «учасника бойових дій» по завершенні служби. Ті ж, що загинули від обстрілів чи мін в Афганістані, до статистики не потрапляли: для держави їх там не було. Тож не дивно, що чимало авторів сумнівалися в офіційних цифрах. У 1989 р. естонська газета «Ноорте Хаале» писала про 50 тис. загиблих²⁰⁷⁵. Фахівець з історії Афганістану Р. Машріф також вважав офіційні дані заниженими і писав про 40–50 тис. загиблих²⁰⁷⁶. Перекладач книги Д. Крайла «Війна Чарлі Уїлсона» К. Савельєв у примітках назвав цифру 28 тис., яка начебто базується «на раніше втаємничених документах»²⁰⁷⁷. Деякі західні автори писали про «кілька десятків тисяч» жертв²⁰⁷⁸. Тож неможливо назвати точну кількість загиблих в Афганістані, проте з високою долею вірогідності можна стверджувати, що вона більша за офіційні дані.

417 радянських військовослужбовців потрапили в полон або зникли безвісти (з них – 80 вихідців із УРСР). На листопад 1991 р. з полону було звільнено 111 осіб: 53 у ході військових операцій, ще

2072 «Статистика потерь Советской Армии в Афганистане не включает умерших от ранений в госпиталях СССР»: <https://lenizdat.ru/articles/1047409/>

2073 Чиж И. М., Макаров Н. И. Опыт медицинского обеспечения локальных войн и проблемы эвакуации раненых и больных по воздуху // Военно-медицинский журнал. – 1993. – №1. – С. 23.

2074 Грешнов А. Б. Указ. соч.

2075 Малашин В. Указ. соч. – С. 8.

2076 Moshref R. The Role of Afghanistan in the fall of the USSR: <http://www.afgan-web.com/history/articles/ussr.html>

2077 Крайл Д. Война Чарли Уилсона. – М., 2008. – С. 159.

2078 Reuveny R., Prakash A. Op. cit. – P. 696.

58 – засобами дипломатичних та інших каналів. Більшість звільнених повернулися на Батьківщину (11 з них в Україну). За кордоном залишилися 19 осіб: 12 – в США, 4 – в Канаді, 2 – в Швейцарії і 1 – у Німеччині²⁰⁷⁹.

За офіційними даними, санітарні втрати склали 469 685 осіб, з них лише 11% (53 753 особи) – це поранені або контужені. 10 751 ветеран афганської війни став інвалідом: 672 особи – I групи, 4 216 – II групи і 5 863 – III групи²⁰⁸⁰. За висновками дослідників, медична практика в афганських умовах стала справжнім викликом для радянських медиків. Сухий клімат, висока температура і брак чистої води при віддаленості театрів бойових дій від місць дислокації військ і шпиталів мали наслідком чисельні ускладнення навіть при легких пораненнях. Важкопоранені ж у горах часто помирали. Евакуація поранених часто перетворювалася на складну операцію. Вертольоти не завжди могли дістатись у гори, тож поранених виносили на руках. Часто для винесення одного бійця залучали 13–15 осіб. До 90% поранених отримували першу медичну допомогу в перші 30 хвилин або на місці (у складі засадних груп був лікар, у кожній роті – фельдшер, а в батальйоні – медичний пункт) і евакуювалися вертольотами Мі-8МБ «Бісектор» або літаками Ан-26 «Рятівник». Близько 50% направляли до польових шпиталів дивізій або до армійських шпиталів. Найбільшим із них був Центральний військовий шпиталь у Кабулі. Як уже йшлося, близько 40% поранених лікували в СРСР, куди їх евакуювали спецлітаками Іл-18 «Санітар»²⁰⁸¹. Шпиталі в Афганістані були переповнені. Військовий хірург згадував: «Величезні палати переповнені, коридори теж. Скрізь наші поранені солдати й офіцери... Багато хто втратив очі, руки, ноги»²⁰⁸². Він же згадував, що шпиталь у Кандагарі на 150 ліжок у 1987 р. працював з дво-триразовим перевантаженням, але персонал не збільшували²⁰⁸³.

Поранення і контузії складали десяту частину санітарних втрат. Співвідношення бойових і небойових причин погіршення здоров'я у

2079 Аблазов В. И. Долгий путь... – Сс. 15, 24.

2080 Гриф секретности снят... – С. 536–537.

2081 Грау Л., Йоргенсен У. Помощь раненым в противопартизанской войне: опыт Советской/Российской армии в Афганистане и Чечне // Грау Л. Сборник статей по военной тактике: <http://www.e-reading.club/book.php?book=143928>

2082 Шик М. М. Афганістан очима хірурга. Кандагар 1987–1988: документальна повість. – Полтава, 2019. – С. 11.

2083 Там само. – С. 20.

військовослужбовців ОКРВ у 1980 р. було 1:6,5, у 1983 – 1:12,4, у 1986 – 1:8,7, а у 1988 – 1:11,6²⁰⁸⁴. Однією з причин цього були природно-кліматичні умови. Більшість «шураві» вперше потрапили в гори і були неадаптовані до екстремальних умов. Висока температура й інсоляція організму спричиняли зміну артеріального тиску, серцевої діяльності, збільшення витрати вітамінів, зниження вмісту жиру в організмі і добового виділення сечі, збільшене потовиділення. У спекотну погоду доросла людина втрачає в Афганістані до 12 л. рідини і 30 г. солі. Сухий гарячий вітер («афганець») спричиняє виснаження, яке супроводжують гіпотонія, запаморочення, задишка, серцебиття, болі в ділянці серця, розлади шлунку, вазомоторний риніт, кон'юнктивіти, фарингіти, тремор тощо²⁰⁸⁵. Спецпризначенець О. Чикішев згадував трагічний випадок, коли під час виконання бойового завдання у червні 1984 р. від зневоднення померли десятеро бійців²⁰⁸⁶. А професор-консультант військового шпиталю М. М. Кирилов звертав увагу на складність лікування опіків через високогірну кисневу недостатність, тому таких хворих квапились евакуювати до Союзу²⁰⁸⁷.

На стан здоров'я впливали й умови проживання особового складу в гарнізонах, військових містечках і погано облаштованих заставах і постах, де часто були відсутні гаряча їжа і чиста питна вода. Брак регулярного збалансованого харчування знижував опірність організму, а накопичення порожніх бляшанок з-під сухих пайків та іншого сміття сприяли поширенню хвороб. Воші, кишкові патогени, погана особиста гігієна супроводжували солдатів щодня²⁰⁸⁸. Як видно з довідки про санітарно-епідемічний стан в ДРА, підготовленої аналітичною службою 40-ї армії, лише 2,4% мешканців Кабула жили в будинках з каналізацією²⁰⁸⁹. Не важко уявити, які

2084 Перепелкин В. С. Уроки борьбы с кишечными инфекциями в период войны в Афганистане // Военно-медицинский журнал. – 1991. – №7. – С. 28.

2085 Крыштопа Б. П. Здравоохранение Афганистана. – М., 1984. – С. 8.

2086 Чикишев А. Охотники за моджахедами // Солдат удачи. – 1999. – №6. – С. 5.

2087 Кириллов М. М. Кабульский дневник военного врача (октябрь – декабрь 1987 г.). – Саратов, 1996. – С. 6.

2088 Брейтвейт Р. Афганці: Росіяни в Афганістані (1979–1989). – К., 2013. – С. 203; Грау Л. Медицинское обеспечение в противопартизанских войнах: Эпидемиологическое обеспечение боевых действий в советско-афганской войне // Грау Л. Сборник статей по военной тактике: <http://www.e-reading.club/book.php?book=143928>

2089 Гай Д., Снегирев В. Указ. соч. – С. 272.

умови були в глибинці. Усі автори найбільш важливою називали проблему забезпечення питною водою. В Афганістані вода з природних джерел була непридатною для споживання. У тій же довідці читаємо: «Річки, водосховища, ставки, арики, криниці, джерела, свердловини використовуються для напування худоби, прання білизни, зрошування. Туди ж здійснюються фізіологічні випорожнення, скидаються помії, сміття»²⁰⁹⁰. Та й хімічний склад місцевої води був небезпечним для здоров'я: надлишок гідрокарбонатів призводив до сечокам'яної хвороби, малий вміст фтору – до карієсу, йоду – до зобу²⁰⁹¹.

Тому воду кип'ятили, відстоювали, хлорували, обробляли пантоцидом, варили у ній верблюжу колючку, проте це не вирішувало проблеми. До кінця війни військово командування так і не налагодило забезпечення чистою питною водою частин і підрозділів ОКРВ²⁰⁹². Наслідком були інфекційні захворювання, частка яких серед санітарних втрат була значною: 60,4% у 1980 р., 67,8% у 1983 р., 39,9% у 1986 р. і 38,7% у 1988 р.²⁰⁹³ У 1984–1987 рр. дві третини «афганців» перехворіли ними: вірусним гепатитом (40,6–51,2% хворих), шигельозом та іншими кишковими інфекціями (14,6–20,2%), черевним тифом і паратифами А і Б (9,6–26%), малярією (2,7–5%), амебіазом (3,3–11%). Деякі хвороби мали високий рівень летальності: смертність від тифу складала не менше 3%²⁰⁹⁴. У 1981 р. під час візиту до ДРА захворів на віспу і п'ять діб пролежав без свідомості Ю. В. Андропов²⁰⁹⁵. У Кабулі, Баграмі і Джелалабаді були інфекційні шпиталі на 500 ліжок кожен і в Кундузі на 150 ліжок²⁰⁹⁶, і продовж війни вони були заповнені.

Тож півтора роки перебування в Афганістані позначилися на стані фізичного здоров'я більшості військовослужбовців ОКРВ. Проте навіть ті, кого оминули кулі й інфекції, зіштовхнулися з психологічними проблемами. До Афганістану потрапляли 18–19-тирічні юнаки з небагатим життєвим досвідом. Вони погано уявляли собі службу в армії, а ще менше – війну. Попервах Афганістан

2090 Гай Д., Снегирев В. Указ. соч.

2091 Крыштопа Б. П. Указ. соч. – С. 8–9.

2092 Грау Л. Указ. соч.

2093 Перепелкин В. С. Указ. соч. – С. 28.

2094 Гай Д., Снегирев В. Указ. соч. – С. 272.

2095 Алидин В. И. Государственная безопасность и время. – М., 2001. – С. 303.

2096 Грау Л., Йоргенсен У. Указ. соч.

уявлявся привітним і екзотичним, на кшталт радянської Середньої Азії. Проте ці ілюзії швидко розвіювались і їх змінювала реакція шоку, особливо у тих, хто брав участь у військових діях (більшість «афганців» не воювали і виконували охоронні й інші функції). Екстремальні умови служби, постійна напруга і небезпека для життя, труднощі похідного побуту, спекотний клімат, брак питної води, погані санітарно-гігієнічні умови²⁰⁹⁷, позастатутні відносини тощо спричиняли нервову перенапругу, психічні розлади. В Афганістані ж не було психологічної служби²⁰⁹⁸ (лише в армійському шпиталі працював психіатр²⁰⁹⁹), у Радянській Армії не було теоретичних напрацювань і методичних рекомендацій для психологічної підготовки особового складу до ведення бойових дій взагалі і в умовах Афганістану зокрема. Лише в 1984 р. започаткували психологічний відбір курсантів для навчальних частин. Згодом були розроблені спеціальні 12-тиденні адаптаційні курси для тих, хто мав відбути «за річку»²¹⁰⁰. Тож чимало «афганців» шукали порятунку у спробах забутись. За підрахунками О. С. Сенявської, кожен четвертий офіцер ОКРВ регулярно вживав алкоголь, а кожен четвертий солдат – наркотики (переважно препарати з індійської коноплі й опійного маку)²¹⁰¹. За іншими оцінками, чи не кожен «афганець» хоча б одного разу вживав наркотики²¹⁰².

Не менш складним було повернення з війни. Афганістан – це сьома частина радянської історії, через нього пройшло не одне покоління молоді. Там воювали діти батьків, які не воювали, а в 1960–70-ті рр. радянська пропаганда активно продукувала пацифістські ідеї, які підсилювала інформація про антивоєнні протести на Заході проти війни у В'єтнамі. Афганська війна була партизанською, вона велась у складних гірсько-пустельних умовах і відзначалася високим рівнем інтенсивності. Це суперечило

2097 Знаков В. В. Понимание воинами-интернационалистами ситуаций насилия и унижения человеческого достоинства // Психологический журнал. – 1989. – №4. – С. 116.

2098 Для порівняння, в роки Другої світової війни 4,5 із 10 тис. американських психологів перебували в армії [Досвід організації психологічної роботи під час ведення збройних конфліктів, підготовки та виконання миротворчих завдань (збірник інформаційно-аналітичних матеріалів) / Під заг. ред. Чубенка І. М. – К., 2013. – С. 5–6].

2099 Шик М. М. Вказ. праця. – С. 31.

2100 Досвід організації психологічної роботи... – С. 5–6.

2101 Сенявская Е. С. Психология войны в XX веке: исторический опыт России. – М., 1999. – С. 83.

2102 Шик М. М. Вказ. праця. – С. 61.

усталеному уявленою про війну, яке формували кінематограф і військова підготовка на досвіді Великої вітчизняної війни. В Афганістані радянська людина занурювалася в інший світ: інший образ життя, інше культурне середовище, інша релігія. Додатковим тягарем на психіку була тотальна ворожість афганців, навіть мирного населення, що змушувало «шураві» жити в постійному нервовому напруженні. Та й ті, хто служив там у роки «перебудови», були ментально іншими аніж ті, хто першими потрапили «за річку» в грудні 1979 р. І повертались «афганці» до країни, яка швидко змінювалася, а тогочасні реалії розходилися з офіційними гаслами. За місяць після виведення військ з Афганістану командарм Б. В. Громов пафосно говорив про «бойові традиції дідів і батьків», про «штучне питання “афганців” в СРСР»²¹⁰³, про те, «як швидко... наші рядові воїни, учорашні учні й студенти, робітники і колгоспники, і навіть... “металісти” і рокери, під час служби проходять справжню школу патріотизму й інтернаціоналізму і усвідомлюють реальну необхідність запеклої боротьби з ворогом»²¹⁰⁴. Насправді ж двадцятирічні ветерани зіштовхувалися з іншими проблемами.

Часто писали, що держава кинула «афганців» напризволяще, що вони по поверненні з війни опинилися наодинці зі своїми проблемами. Дійсно, життя своїх солдатів СРСР цінував доволі дешево: у випадку загибелі держава виплачувала родині молодшого офіцера 4 тис. руб., солдата і сержанта – 2 тис. руб.²¹⁰⁵ Родини загиблих отримували пенсії за втратою годувальника, їхнім дружинам пенсії за віком призначалися з 50 років, а дітям гарантувалася допомога до завершення навчання у ВНЗ (але не пізніше досягнення ними 23 років). Родини загиблих також мали право на поліпшення житлових умов і пільги по сплаті комунальних послуг²¹⁰⁶.

2103 Громов Б. В. Защищали, обучали, строили // Военно-исторический журнал. – 1989. – №3. – С. 14–15.

2104 Там же. – С. 12.

2105 Шкиря И. И. Афганистан. Эпизоды. Воспоминания. Хорьков В. С. В горах Гиндукуша. Дневник. – Ужгород, 2008. – С. 12.

2106 О льготах военнослужащим, рабочим и служащим, находящимся в составе ограниченного контингента советских войск на территории Демократической республики Афганистан, и их семьям. – Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 17 января 1983 г. № 59–27 // Льготы ветеранам войны, воинам-интернационалистам и другим категориям граждан СССР: Сборник нормативных актов. – М., 1991. – С. 141–147.

На законодавчому рівні було розроблено механізм державної підтримки ветеранів Афганістану, на них та їхні сім'ї поширювались численні пільги (усього було понад десяток постанов і рішень)²¹⁰⁷. З 1983 по 1988 рр. вони були втаємничені і не оприлюднювались. Військовослужбовці ОКРВ у випадку інвалідності прирівнювались до ветеранів Великої вітчизняної війни й отримували грошові субсидії: інваліди III групи – від 40 руб., II – від 70 руб. і I – від 90 руб. Державна пенсія встановлювалась у 120 руб. У 1989 р. були запроваджені разові виплати інвалідам-«афганцям» у розмірі 500 руб. для прапорщиків і 300 руб. для солдатів строкової служби. У випадку легкого поранення виплачували 50% від вказаної суми. При розрахунку загального трудового стажу при нарахуванні пенсії за віком кожен місяць в Афганістані мав зараховуватися за три, як і час лікування у випадку поранення. Серед інших пільг були першочергове право на житло (інваліди мали право на нього поза чергою), безвідсоткова позика на житлове будівництво в 3 тис. руб. на 10 років, 50% знижка за оплату комунальних послуг, переважне право вступу до кооперативів і садово-городніх товариств, позачергове придбання квитків на всі види транспорту, можливість використання щорічної відпустки у будь-який час за бажанням, вступ до вищих і середніх спеціальних навчальних закладів поза конкурсом, пільгове працевлаштування, санаторно-курортне лікування тощо.

Ці пільги за тогочасними радянськими мірками були вагомим, проте в умовах погіршення соціально-економічної кон'юнктури в СРСР вони не виконувались. Держава була не спроможна дати собі раду з сотнями тисяч молодих ветеранів. Та й безпосереднє виконання соціальних статей покладалося на місцеву владу, яка часто саботувала московські рішення. Тож найбільш кричущим питанням, що рефреном проходило через більшість публікацій доби «перебудови», було: «Що робити тим воїнам, які пройшли через Афган, повернулися, проте відчують себе непотрібними»? З трибуни Першого з'їзду народних депутатів СРСР перший секретар Черкаського міськкому ЛКСМУ С. В. Червонописький (один із 120 депутатів-«афганців») говорив: «До сліз прикро, що тим, хто поза будь-якою чергою йшов під душманські кулі, на італійські міни, під

2107 Див.: Льготы ветеранам войны, воинам-интернационалистам и другим категориям граждан СССР: Сборник нормативных актов. – М., 1991.

американські “стінгери” доводиться почати чути з вуст бюрократів від партії, радянських, комсомольських... органів фразу...: “Я вас в Афганістан не посилав”»²¹⁰⁸.

Психологічні наслідки війни вкупі зі складною адаптацією до мирного життя спричинили явище, відоме як «афганський синдром». Медичною мовою, це посттравматичні стресові розлади, які пережили більшість військовослужбовців ОКРВ. Медики і психологи, які досліджували «афганців», знайшли в цих розладах ті ж симптоми, що й у ветеранів війни США у В’єтнамі. Проте в Штатах була налагоджена дієва державна програма медичної, соціальної і психологічної реабілітації військовослужбовців, які поверталися з війни. В СРСР, як уже йшлося, цього здебільшого не було.

Виділяють два рівні «афганського синдрому» У широкому сенсі – це відторгнення суспільством на межі 1980–90-х рр. «афганців», прагнення забути, витіснити з суспільної свідомості те, що та війна була програна, що вона підірвала економіку і моральний дух радянського суспільства. У вузькому сенсі – це комплекс патологічних змін, які відбувались у свідомості і психіці учасників бойових дій у ДРА і членів їхніх сімей²¹⁰⁹.

Більшість цих розладів були індивідуальними і залежали від бойового досвіду. В Афганістані воювали не більше 30% військовослужбовців ОКРВ, решта виконували гарнізонну, охоронну, караульну службу. Проте всі вони жили в умовах війни, специфічного соціального оточення, екстремальних кліматичних умов. Це спричиняло гіперактивацію уваги, тривожну напруженість і настороженість, автоматизацію навичок. Чим довше людина перебувала в таких умовах, тим ці стани були стійкішими. З часом з’являлись емоційні порушення (тривожність, неврівноваженість, пригніченість), когнітивні (сплутаність причинно-наслідкових зв’язків, ірраціональні установки, складність в оцінці ситуації) й особистісні зміни (невмотивована агресія, деструктивна поведінка, нестійка самооцінка, алкоголізація тощо). Стрес, який виникав у бойовій обстановці («первинний стрес»), часто посилювався новим, пов’язаним з поверненням до звичайного життя («вторинний стрес»).

2108 Первый съезд народных депутатов СССР. 25 мая – 9 июня 1989 г. – Стенографический отчет. – Т. II. – М., 1989. – С. 341.

2109 Королев А. А. «Афганский синдром»: истоки формирования и пути преодоления // Военно-историческая антропология. Ежегодник. 2003/2004. Новые научные направления. – М., 2005. – С. 426.

Як свідчили ветерани, для багатьох воно було важчим, аніж адаптація до війни. Бойовий травматичний стрес переживали всі, водночас посттравматичний стресовий синдром не був обов'язковим²¹¹⁰.

Симптомами «афганського синдрому» були нав'язливі спогади, гостре переживання при нагадуванні про війну, розлади сну, подразливість, ускладнення із зосередженістю уваги, підвищена настороженість, гіпертрофована реакцію переляку. У таких людей фахівці спостерігали неусвідомленість дій, зміну відчуття часу і реальності, нестійкість психіки, особливі види агресії, страх нападу ззаду, відчуття провини за те, що залишився живим, ідентифікацію себе з загиблими тощо²¹¹¹. С. В. Харченко у 1997–1998 рр. дослідила 150 «афганців» на базі Харківської обласної і міської спілок ветеранів Афганістану. У 80% піддослідних вона виявила підвищений рівень знервованості і напруженості та знижений фон настрою; у 74% – підвищений рівень тривожності; у 65,3% – негативне ставлення до життя. 42% притаманними були запальність і гнівливість. Дослідниця констатувала у більшості обстежених «деформовану сферу соціального функціонування», конфліктність, проблеми в сім'ї і часто негативне ставленні до неї, труднощі у встановленні і підтримці дружніх стосунків і часто негативне ставленні до поняття «друг», відсутність чіткого розуміння життєвої перспективи і, відтак, негативне ставлення до майбутнього тощо²¹¹².

У соціальному відношенні цей синдром виявився у складному поверненні ветеранів до мирного життя, негативному ставленні до суспільних інститутів, уряду, держави. Бойові умови зробили солдатів і офіцерів вольовими і незалежними особистими, що набули специфічного життєвого досвіду і в яких сформувалась особлива система поглядів на життя і стосунки між людьми. Це дозволило їм вижити на війни, проте й ускладнювало адаптацію до мирного життя. М. К. Титов на підставі дослідження 334-ти «афганців» писав, що в них присутнє постійне прагнення до переживання гострих відчуттів. З цим було пов'язане зловживання спиртними напоями і

2110 Якушкин Н. В. Личностные особенности и степень посттравматического стрессового расстройства у участников боевых действий в Афганистане // Психологический журнал. – 2009. – Т. 30. – №2. – С. 99.

2111 Зеленова М. Е. Лазебная Е. О. Тарабрина Н. В. Психологические особенности посттравматических стрессовых состояний у участников войны в Афганистане // Психологический журнал. – 1997. – Т. 18. – №. 2. – С. 40–41.

2112 Харченко С. В. Особливості особистості та соціального функціонування ветеранів воєнних дій в Афганістані: авт. дис... канд. псих. наук. – 19.00.01. – Х., 2001. – С. 7–14.

наркотичними засобами. Виразна вибірковість у міжособистісних взаєминах мала наслідком складність у спілкуванні, тому «афганцям» була притаманна відлюдкуватість. Їх родинам був притаманний високий рівень побутової конфліктності. Особливо негативну реакцію в афганців спричиняли дії, норми, заборони, які обмежували їх у чомусь: на їхню думку, вони вільні робити те, що було вірним з їхнього погляду²¹¹³.

Більшість «афганців» були молодими людьми, які до війни не отримали кваліфікації, не створили сім'ю, не утвердилися в житті. Після Афганістану вони виявилися нікому не потрібними, без професії й освіти, чимало з них бідували, особливо поранені і скалічені. Заходи ж, до яких вдавалася радянська влада, були недостатніми, а в умовах соціально-економічної кризи і суспільно-політичного хаосу – неефективними. Тож адаптація ветеранів Афганістану до мирного життя була здебільшого складною і болісною. Специфікою її були, з одного боку, більш висока здатність «афганців» переборювати труднощі, пристосовуватися до екстремальних ситуацій, шукати і віднаходити нетрадиційні шляхи і методи розв'язання проблем, а з іншого – підвищена вразливість, психічна і фізична травмованість, наслідки поранень, контузій і хвороб²¹¹⁴. Учасникам бойових дій притаманний чіткий розподіл оточуючих на «хороших своїх» і «поганих чужих». Участь же у війні, яка тривалий час була «невідомою», а потім для багатьох стала «злочинною», справила на них травмувальну дію. Тому ветерани-«афганці» у складних політичних і соціальних умовах стали вибухонебезпечним соціальним матеріалом. Їхні високу соціальну активність і унікальний бойовий досвід²¹¹⁵ прагнули використати у власних цілях різні політичні і кримінальні сили в СРСР і державах, які утворилися по його розпаді. Утім дослідники констатували й «конструктивні» риси суспільної психології ветеранів війни в Афганістані: більш виражену повагу до батьків, підвищене відчуття відповідальності, здатність переборювати труднощі тощо²¹¹⁶.

2113 Титов М. К. Социальная адаптация ветерана войны в Афганистане: авт. дисс... канд. соц. наук. – 22.00.05. – М., 1993. – С. 13.

2114 Там же. – С. 11.

2115 Немировский В. Г. Эхо афганской войны // Социологические исследования. – 1990. – №10. – С. 66.

2116 Знаков В. В. Указ. соч. – С. 120–121.

Значну роль у загостренні «афганського синдрому» відіграли ЗМІ доби «перебудови». Війну в Афганістані було визначено брудною і непотрібною, а самих «афганців» – агресорами й окупантами. Ускладнили ситуацію і заяви А. Д. Сахарова, який свого часу насмілювався публічно висловитися проти інтервенції в ДРА. На Першому з'їзді народних депутатів СРСР гаряче обговорювалося його інтерв'ю канадському виданню «Оттава сітізен», в якому академік говорив про факти розстрілів радянськими пілотами своїх військових, які потрапили в оточення, аби ті не здалися в полон. Ці заяви С. В. Червонописький назвав «безвідповідальними»²¹¹⁷, а С. Ф. Ахромєєв був більш категоричним: «Усе це чиста брехня... і жодних документів академік Сахаров на підтвердження своєї брехні на наведе»²¹¹⁸. Сам А. Д. Сахаров виправдовувався, що він лише цитував закордонні ЗМІ: «Я менше всього хотів образити Радянську Армію... але коли йдеться про Афганістан, то я знову ж не ображаю того солдата, який проливав там кров і по-геройськи виконував наказ... Йдеться про те, що сама війна в Афганістані була злочинною авантюрою, до якої вдалися невідомо хто і невідомо, хто несе відповідальність за цей жахливий злочин проти Батьківщини»²¹¹⁹.

Ці дискусії посилювали критику Афганської війни, проте ще більше поглиблювали прірву між інтересами воїнів-«афганців» як окремої соціальної групи, яка мала власні норми і цінності, й інтересами значної частини суспільства, яка продовж десяти років війни в Афганістані жила звичним мирним життям, з іншого. За помилки політичних керівників розплачувалися безпосередні виконавці їхніх рішень. І ці проблеми сьогодні, коли тисячі молодих українців повертаються з війни на Сході України, мають бути враховані українською владою й українським суспільством.

Значними були матеріальні втрати СРСР. В Афганістані ОКРВ втратив 147 танків, 118 літаків, 333 вертольоти, 1 314 БМП, БТР і БДРМ, 433 гармати і міномети, 1 138 радіостанцій і командно-штабних машин, 510 інженерних машин, 11 369 бортових машин і бензовозів²¹²⁰. Економічна ціна Афганістану для СРСР була по-

---

2117 Первый съезд народных депутатов СССР... – С. 343.

2118 Там же. – С. 349.

2119 Там же. – С. 346.

2120 Гриф секретности снят... – С. 540.

справжньому велика, хоча оцінки витрат різняться. Згідно закритої записки Голови Ради міністрів М. І. Рижкова, СРСР у 1984 р. кожного дня витрачав на ту війну 4,3 млн. руб., у 1985 р. – 7,2 млн. руб., у 1986 р. – 10 млн. руб., у 1987 р. – 14,7 млн. руб. Загальні фінансові витрати склали, таким чином, 1,578 млрд. руб. у 1984 р., 2,622 млрд. руб. у 1985, 3,65 млрд. руб. у 1986 і 5,374 млрд. руб. у 1987 р.²¹²¹ За оцінками М. А. Меримського, СРСР витрачав в Афганістані в середньому 10 млн. руб. щодня²¹²². М. Ф. Полинов вважав, що на утримання ОКРВ щодня йшло 6–6,5 млн. руб., а з витратами на афганську армію – 10–11 млн.²¹²³ На думку М. Кустова, на утримання 40-ї армії в 1980–1989 рр. СРСР витратив 30 млрд. руб.²¹²⁴ Українські упорядники словника-довідника з історії Афганської війни писали про щоденні 20,5 млн. руб., тобто 7,5 млрд. руб на рік²¹²⁵, що значно збільшує сумарні цифри. Західні автори писали про 7–12 млрд. дол. на рік²¹²⁶.

Ці цифри не видаються надто критичними: у 1985 р. витрати на утримання ОКРВ склали 0,3% ВВП, у 1986 – 0,6%. Доля у бюджетних витратах була відповідно 0,6 і 1,2%. Щоправда, тоді ж Афганістан поглинув 18,8 і 10,2% бюджетного дефіциту²¹²⁷. Це дозволило багатьом дослідникам стверджувати, що ці витрати «навіть чи... стали причиною розпаду Радянської країни й економіки, хоча і були продовж усіх 1980-х малоприємним вирахуванням з національного бюджету»²¹²⁸.

Утім це були не всі витрати. За приблизними оцінками, поставки озброєння і військової техніки для потреб афганської армії у 1980–1989 рр. коштували радянському бюджету ще 9,1 млрд. руб.²¹²⁹ Щонайменше 5 млрд. дол. вартувало «спецмайно», надане

2121 «Для спасения Родины и революции». Афганистан: политические декларации и материальные затраты // Источник. Документы российской истории. – 1995. – №3. – С. 156–157.

2122 Меримский В. А. Загадки афганской войны. – М., 2006. – С. 350.

2123 Полинов М. Ф. Указ. соч. – С. 93.

2124 Кустов М. Долг СССР в рублях, чеках, дублинках. Тайные войны империи. – М., 2001. – С. 133.

2125 Червонопиский С. В. и др. Указ. соч. – С. 234.

2126 Wahab S., Youngerman B. A Brief History of Afghanistan. – New York, 2007. – P. 182.

2127 Кустов М. Указ. соч. – С. 133.

2128 Мендкович Н. Финансовый аспект Афганской войны 1979–1989 гг.: <http://afghanistan.ru/doc/18319.html>.

2129 Кустов М. Указ. Соч. – С. 133; Червонопиский С. В. и др. Указ. соч. – С. 234.

Афганістану у 1989–1991 рр. До того ж невідомо, яка методика розрахунків тут використовувалась. Якщо це суми, які Кабул лишився «винен» Москві, то справжні витрати були більшими: СРСР надавав «спецмайно» за 25% його вартості. Окрім цього, значні суми йшли на економічну підтримку режиму НДПА/«Ватан». Офіційні дані є лише за 1986 і 1987 рр., коли на це було витрачено 453 млн. і 1,258 млрд. руб. відповідно²¹³⁰. Відсутність даних по інших роках дозволяє припустити, що цифри були пропорційними. Москва фінансувала державний апарат і владні органи в центрі і на місцях, спецслужби і сили правопорядку, друкувала афганські банкноти і виготовляла урядові нагороди. СРСР платив жалування афганським муллам. До цього слід додати кошти, які офіційно на пільгових умовах надавалися в кредит, але не були повернуті. За словами посла у Кабулі М. Г. Єгоричева, військова й економічна допомога Кабулу коштувала Москві 15–16 млрд. дол. щороку²¹³¹.

Значний вплив на економіку СРСР мала нелегальна афганська і навколоафганська економічна система, яка сформувалась за роки війни. Йдеться передусім про нелегальну торгівлю в тому числі і забороненими в СРСР товарами в обидва боки, яка процвітала в 1980 рр. і центром якої була т.зв. «ташкентська пересилка». Згубними були й «афганські санкції», під тягарем яких СРСР жив останнє десятиліття своєї історії.

Афганістан сприяв мілітаризації і без того мілітаризованої радянської економіки та її подальшого технологічного відставання. У 1986 р. на 1 тис. громадян СРСР було 16,1 військових, тоді як у США – 9,6; Франції – 10,2; ФРН – 8,1; Великобританії – 5,9²¹³². М. С. Горбачов на Першому з'їзді народних депутатів СРСР вперше оприлюднив витрати на армію: 77,3 млрд. руб. на рік²¹³³ (у тому числі на закупівлю зброї і техніки – 32,6 млрд. руб.; на науково-дослідні і конструкторські роботи – 15,3 млрд. руб.; на утримання армії і флоту – 20,2 млрд. руб.; на «військовий космос» – 3,9 млрд. руб.)²¹³⁴.

2130 «Для спасения Родины и революции»... – С. 157.

2131 Егоричев Н. Указ. соч.

2132 Кондрашов С. Н. Из мрака неизвестности // СССР в мировом сообществе: от старого мышления к новому. – М., 1990. – С. 90.

2133 Доклад Председателя Верховного Совета СССР Горбачева М. С. «Об основных направлениях внутренней и внешней политики СССР» // Первый съезд народных депутатов СССР, 25 мая – 9 июня 1989 г. Стенографический отчет. – Т. 1. – М., 1989. – С. 449.

2134 Кондрашов С. Н. Указ. соч. – С. 90.

Радянський Союз витрачав на військові потреби понад 9% ВВП, тоді як США – 5,9%, ФРН – 3%, а Японія – 1%²¹³⁵. Це офіційні дані, насправді ж цей відсоток був більшим через відсутність прозорої статистики. ВПК СРСР міг сягати 44% ВВП²¹³⁶, відволікаючи сировину, технології, кадри від «мирних» галузей. При цьому, за даними Інституту Світової економіки і міжнародних відносин АН СРСР, ВВП СРСР становив лише 50% від ВВП США, а для одиниці національного доходу в СРСР використовувалося основних фондів в 1,8, матеріалів – в 1,6, енергії – в 2,1 разів більше, здійснювалось удвічі більше транспортних перевезень, ніж у США²¹³⁷.

У 1980-ті рр. економіка СРСР безнадійно відставала від розвинених країн. Радянський Союз фактично не виробляв промислової продукції, яка б відповідала світовим стандартам. У торговельних зв'язках із Заходом СРСР грав роль країни «третього світу», постачаючи сировину й енергоносії в обмін на машини й обладнання, споживчі товари, продукти харчування. За 1970–1985 рр. частка палива й енергоносіїв у радянському експорті зросла з 15 до 52,7%. Експорт же машин, обладнання і транспортних засобів упав з 21,5 до 13,9%. Частка в експорті продовольчих товарів і сировини для їх виготовлення зменшилася з 8,4 до 1,5%. В умовах високих цін на нафту така структура експорту в цілому була вигідною. Проте подальше падіння цін, перехід західних країн на енерго-і ресурсозберігаючі технології, розробка власних нафтових родовищ поставили СРСР у скрутне становище. Як наслідок, на СРСР і держави РЕВ припадало 21,3% промислової продукції світу, тоді як на розвинуті західні країни – 56,4%²¹³⁸. Радянська економіка потребувала змін, але війна в Афганістані заважала цьому.

Тож Афганістан поглинав значні кошти. Щорічне зростання витрат на афганську авантюру на тлі погіршення економічної кон'юнктури ставало дедалі більш непосильним для радянського бюджету. Продовж майже 15 років Афганістан був бездонною прірвою, в якій щезали радянські мільярди рублів, зброя, техніка, продовольство, енергоносії та паливно-мастильні матеріали. Усе це

2135 Армия и перестройка: ст. и выступления по воен. вопр. – М., 1990. – С. 5.

2136 Земцов И., Феррар Д. Горбачев: человек и система семьдесят лет после октября. – Лондон, 1987. – С. 235.

2137 Примаков Е.М. Перестройка – взгляд изнутри и извне // Знамя. – 1989. – №6. – С. 190.

2138 Загладин Н. В. История успехов и неудач советской дипломатии. – М., 1990. – С. 202–205.

вимивалося з уже безнадійно хворої економіки, ознаками якої були черги, дефіцит, блат тощо. Як писав С. В. Червонописський, «Афганський вогонь спалив СРСР і КПРС»²¹³⁹.

Значним був вплив «Афгану» на процеси, які відбувались у суспільно-політичному житті СРСР. Радянське суспільство ніколи не розуміло тієї війни, причини залучення військ в афганську кризу керівництво держави йому так і не пояснило. Тож афганська війна справила згубний вплив на моральний стан радянських людей і політику радянської влади. «Перебудова» і «нове політичне мислення» були спровоковані Афганською війною. Безперечно потрібні, ці реформи запізнились і були непослідовними під впливом того ж таки Афганістану і бажання вийти звідти, «не втративши обличчя». Спроби ж горбачовського керівництва дистанціюватися від рішень грудня 1979 р. були марними через їх критику, яка наростала.

Під впливом Афганістану в союзних республіках посилювались антивоєнні настрої, які водночас були відцентрові й опозиційні центру. Антивоєнні демонстрації у Таджикистані (1982 і 1985 рр.), Вірменії (1985 р.), балтійських республіках (1982), Україні²¹⁴⁰ свідчили про наростання системної кризи в державі. Як писав Г. Тоболяк, під впливом Афганістану «дружба народів СРСР дала тріщину»²¹⁴¹. Афганська війна зумовила переосмислення масовою свідомістю всього життя країни, ставлення до суспільно-політичного ладу, правлячої КПРС і її політики, військових та економічних можливостей держави. У країні ширилося негативно-критичне ставлення до війни та тих порядків, які її породили. Тож Афганістан завдав нищівного удару по тоталітарній системі, послабив СРСР, змінив суспільно-політичні уявлення і настрої людей. Офіцер-«афганець» у 1989 р. сказав: «Користь від цієї війни хоча б у тому, що тут ми вкусили від дерева пізнання. Соціалізм втратив тут свою цнотливість»²¹⁴². За словами З. Бжезінського, «афганська війна сприяла поглибленню демократизації всередині СРСР, втраті довіри до його політичного керівництва, росту незадоволення політикою Кремля з боку національних еліт»²¹⁴³.

2139 Червонописський С. В. Вказ. праця. – С. 102.

2140 Reuveny R., Prakash A. Op. cit. – P. 705.

2141 Тоболяк Г. Афганская война ГРУ. Гриф секретности снят. – М., 2010. – С. 130.

2142 Боровик А. Спрятанная война // Огонек. – 1989. – №46. – С. 20.

2143 Афганская карта / Интервью с З. Бжезинским // Родина. – 1999. – №2. – С. 45.

Афганська війна дискредитувала Радянську Армію, яка була одним із головних засобів підтримки режиму. Жахливі умови служби і війни, невинуватена жорстокість щодо мирного населення, відсутність вагомих результатів бойової діяльності потужно вдарили по міфологізованому ідеологією і пропагандою образу величній і непереможній сили. «Афган» звів стіну між армією і суспільством, так само як між суспільством і владою²¹⁴⁴.

Вперше після 1945 р. СРСР зазнав політичної і моральної поразки, виявившись не здатним захистити сусіда-союзника. Своєю інтервенцією в ДРА СРСР брутально нав'язував афганцям політичний режим і «шлях до світлого майбутнього», чим суттєво ускладнив афганську проблему. У світі це розуміли як спробу силового розширення своєї сфери впливу в умовах «холодної війни». Це обурило більшість країн «третього світу». Афганістан боляче вдарив по авторитету СРСР у «соціалістичному таборі», наслідком чого стало відторгнення і супротив радянському диктату і поступовий рух від Москви. Афганістан сприяв поразці СРСР в ідеологічному протистоянні з Заходом, прискорив ерозію, а потім і демонтаж радянської присутності в різних регіонах світу, руйнацію «світової соціалістичної системи» і послаблення позицій Москви на міжнародній арені.

Тож можна стверджувати, що Афганістан сприяв різкому загостренню системної кризи в СРСР, став каталізатором некерованих процесів, які призвели зрештою до занепаду і розпаду Радянського Союзу.

Втягнення СРСР в афганську кризу, окупація країни і подальша підтримка кабульського режиму навіть після виведення радянських військ стали визначальним фактором ескалації громадянської війни в Афганістані. Вони ж були головною перепоною політичного врегулювання афганської проблеми²¹⁴⁵. Наслідки ж афганської політики СРСР для Афганістану були руйнівними. Е. А. Шеварднадзе прямо пов'язував загострення афганської кризи з політикою Кремля: «Радянська авантюра мала катастрофічні наслідки. Бідам, що впали

2144 Reuveny R., Prakash A. Op. cit. – P. 702–703.

2145 Бахташ М. Х. Афганская война: социально-политические причины и последствия (конец 70-х – начало 90-х годов): авт. дисс... канд. ист. наук. – 07.00.03.. – М., 1993. – С. 16–17.

на афганців, не видно кінця. Громадянська війна, спричинена вторгненням радянської армії, не вщухає понині»²¹⁴⁶.

Майже десятирічна окупація Афганістану радянськими військами і участь їх у громадянській війні спричинили значні людські втрати. М. Наджибулла у кінці 1980-х рр. з трибуни ООН говорив про 250 тис. загиблих і 77 тис. поранених афганців від квітня 1978 р.²¹⁴⁷ Утім дослідники називали куди більші цифри. М. Бахташ писала про «понад мільйон» загиблих і 350 тис. скалічених²¹⁴⁸. У новітніх дослідженнях кількість жертв оцінювали від 850 тис. до 2 млн. осіб²¹⁴⁹. Цифри ці можуть бути лише приблизними, адже останній перепис населення в країні проводився задовго до афганської кризи. Офіцер-політпрацівник В. Носатов згадував: «У цій війні, за моїми підрахунками, на одного вбитого зі зброєю в руках припадало не менше одного-двох мирних жителів.... Здебільшого разом з “духами” під бомбами і реактивними снарядами гинули мирні жителі»²¹⁵⁰.

Щонайменше 5 млн. афганців стали біженцями (йшлося і про 5,9 млн.²¹⁵¹). Більшість їх (біля 3,5 млн. осіб) опинились у Пакистані, близько 2 млн. – в Ірані. Менші групи біженців осіли в Індії, Кувейті та ін.²¹⁵² За приблизними оцінками, на початку XXI ст. у Пакистані залишалось 1,7 млн., а в Ірані – понад 1 млн. афганців²¹⁵³. Біля двох мільйонів афганців стали внутрішньопереміщеними особами в межах Афганістану²¹⁵⁴.

Проблема афганських біженців складна і суперечлива. В СРСР писали про «так званих біженців», якими на Заході називали «душманів». Якщо і визнавався факт якихось переселень афганців до

2146 Шеварднадзе Э. А. Когда рухнул железный занавес: встречи и воспоминания. – М., 2009. – С. 97.

2147 Поляков Г. Афганистан: годы испытаний // Агитатор. – 1989. – №10. – С. 48.

2148 Бахташ М. Х. Указ. соч. – С. 1.

2149 Шило Н. И. Афганистан 30 лет спустя: последствия ввода советских войск в ДРА для страны и региона // Вестник МГИМО. – 2010. – №2. – С. 156; Lowenstein J. US Foreign Policy and the Soviet – Afghan War: A Revisionist History. – Yale University, 2016. – P. 4.

2150 Носатов В. Афганский дневник // Простор. – 1989. – №4. – С. 129.

2151 Бахташ М. Х. Указ. соч. – С. 1.

2152 Лалетин Ю. П. Советское присутствие в Афганистане: воздействие на этносациональную структуру афганского общества: <http://www.mgimo.ru/afghan/133684.phtml>

2153 Шило Н. И. Указ. соч. – С. 156.

2154 Бахташ М. Х. Указ. соч. – С. 1.

сусідніх країн, то переважно як наслідок амінівських репресій. У радянській історіографії ця проблема тлумачилася з погляду контрреволюції і зовнішньої реакції. В одній публікації йшлося: «Тисячі обдурених злісною пропагандою афганців залишили рідні вогнища і пішли за кордон, головним чином до Пакистану, де їх розселили у наметових містечках. Ось цих заляканих, доведених до відчаю знедолених людей і вербували в лави “борців за віру”»²¹⁵⁵. Міністр у справах кордонів ДРА Ф. Мухаммед говорив: «Питання про біженців створене штучно ворогами нашої республіки». На думку міністра, афганці на території Пакистану – це наслідок звичайних кочівель пуштунів²¹⁵⁶.

Водночас у західній історіографії цій проблемі приділяли чималу увагу, оскільки факт великого числа біженців тлумачився (почасти слушно) як доказ антинародної політики режиму НДПА в усіх його складах і радянської окупації Афганістану. У пострадянській науці еміграція розглядалась як одна з форм політичного опору і неприйняття населенням форсованої соціалістичної модернізації Афганістану і радянської окупації країни.

Відтворення динаміки еміграції афганців можливе лише шляхом співставлення даних з різних джерел, а тому не може бути точним. Водночас, результати новітніх досліджень засвідчили, що головним чинником зростання числа біженців була саме радянська окупація Афганістану.

У кінці 1979 р. у Пакистані перебували 316,4 тис. афганців²¹⁵⁷. Це були ті, хто тікав від реформ і репресій НДПА. Точних даних про перебування афганців в Ірані немає. Якщо зважити, що там у подальшому знайшли притулок близько чверті біженців, то їх могло бути від 50 до 80 тис. У 1980 р. лише до Пакистану втекли близько 1 млн. афганців, передусім пуштунів. Наступного року число біженців там сягнуло майже 2 млн. осіб²¹⁵⁸. У 1983 р. їх було 3 млн., а в наступному – 3,5 млн. осіб. Ще близько 1 млн. афганських шіїтів

2155 Кто такие душманы? // Проблемы мира и социализма. – 1986. – №5. – С. 93.

2156 Цит. за: Демченко П. Афганистан на новом этапе // Международная жизнь. – 1980. – №5. – С. 121.

2157 Жмуйда И. Афганские беженцы в Пакистане // Ближний Восток и современность: Сборник статей. – Выпуск 17. – М. 2003. – С. 267.

2158 Clements F. A. Conflict in Afghanistan: A Historical Encyclopedia. – ABC-CLIO, 2003. – P. 13.

опинилися в Ірані²¹⁵⁹. Під час спільної конференції М. С. Горбачова і Р. Ганді в Делі журналіст запитав про 5 млн. афганських біженців²¹⁶⁰, а М. Наджибулла 23 серпня 1990 р. у розмові з радянським Генсеком говорив про понад 5,5 млн. осіб (3,3 млн. у Пакистані, 1,5 млн. в Ірані, близько 1 млн. в інших країнах)²¹⁶¹. Ця загальна цифра знаходить підтвердження у новітніх західних дослідженнях²¹⁶². Тож ми маємо справу з третиною населення Афганістану на час приходу НДПА до влади і початку афганської кризи. Як наслідок, за оцінками ООН у 1993 р. афганська діаспора була найбільшою в світі: до власне біженців сюди зараховували 4,5–5 млн. афганців, які осіли в інших країнах. Перші масові хвилі мігрантів переважно до країн Західної Європи і США були спричинені «президентським» переворотом М. Дауда. Тоді країну залишили члени королівської родини й оточення М. Захір-шаха, частина «старорежимних» чиновників і підприємців. Після «Саурської революції» і радянської інтервенції з Афганістану виїхали підприємці, інтелігенція і значна частина селян і міського населення. Більшість з останніх і стали біженцями. Третя хвиля мала місце уже після падіння марксистського режиму: тепер уже під страхом репресій з боку моджахедів із країни виїхало біля 150 тис. прорадянських діячів. Усі вони осіли в країнах СНД, біля 40–50 тис. з яких у Москві²¹⁶³.

Тож більшість афганських біженців осіли в Пакистані, переважно в Північно-Західній прикордонній провінції (округи Пешавар, Куррам, Північний Вазиристан, Баджаур, Мардан, Кахат, Дера Ісмаїлкана). Пізніше (приблизно з 1982 р.) біженці освоїли кілька округів Пенджабу і Сінду, перетворивши Карачі на «найбільш пуштунське місто у світі». Частина афганців через Пакистан переселялася до Індії, країн Близького Сходу, Європи й США. З часом проблема афганських біженців стала важливим чинником життя Пакистану. Уряд цієї країни виділяв на кожного афганця

2159 Tanner S. Afghanistan. A Military History From Alexander The Great to the Fall of the Taliban. – Cambridge, 2002. – P. 256.

2160 Отвечая на вызов времени. Внешняя политика перестройки: документальные свидетельства. По записям бесед Горбачева с зарубежными деятелями и другими материалами. – М., 2010. – С. 607.

2161 Там же. – С. 661.

2162 Runion M. L. The History of Afghanistan. – Greenwood Press, 2002. – P. 8.

2163 Сикоев Р. Политический облик афганской диаспоры // Азия и Африка сегодня. – 1999. – №3. – С. 20.

50 рупій на місяць (але не більше 500 на родину). Лише в 1980–1984 рр. на підтримку біженців США виділили понад 1 млрд. дол. Проте, як йшлося у звіті Конгресу, близько 700 млн. з них до адресатів не дійшли, а пакистанські офіцери раптово стали мільйонерами. У Пакистані говорили про «економіку, що виросла на війні в Афганістані»: «Дух грошей, прибутків і процвітання панує над Прикордонною провінцією»²¹⁶⁴. Щоправда, більшість афганців цих грошей і прибутків ніколи не побачили.

Тривала громадянська війна за участю сотисячної радянської армії зруйнували економіку країни. У радянській і російській історіографії і публіцистиці чимало йшлося, що СРСР в Афганістані будував шляхи і підприємства, сприяв модернізації країни і розвитку в ній соціальної сфери. Це так, проте це було здебільшого в 1960–70-ті рр., насамперед після квітневого перевороту 1978 р. і до радянської інтервенції у грудні наступного року. Тоді за сприяння СРСР в Афганістані не лише постали до ладу десятки підприємств і об'єктів транспортної і соціальної інфраструктури, але й з'явилися цілі галузі індустрії. Продовж 1980-х рр. в Афганістані не було збудовано жодного великого підприємства. Натомість наслідком майже десятилітньої війни стало знищення чи виведення з ладу економічних потужностей країни. У зруйнуванні міст, мінуванні і розбитті доріг, мостів і аеродромів здебільшого звинувачували «непримиренну опозицію», яка прагнула цим підірвати економічні позиції режиму і дискредитувати його в очах населення. Знищення за роки війни двох тисяч шкіл і понад сотні лікарень²¹⁶⁵ також зазвичай пов'язували з моджахедами. Однак навіть радянські «афганці» у своїх спогадах відверто писали про «килимові» бомбардування і «сліпі» артилерійські і ракетні обстріли районів імовірної дислокації загонів опозиції, «зачистки» і зведення мінних полів. Наслідком цього стало знищення майже третини усіх кишлаків країни.

ВВП Афганістану продовж 1980-х рр. невпинно падав: 9,742 трлн. афгані у 1985 р., 8 259 трлн. афгані у 1988 і 7,611 трлн. афгані у 1990 р. Так само падав показник ВВП на душу населення: 200, 170 і 116 дол. за ті ж роки відповідно. Обсяг валової продукції зменшився вдвічі, а промисловості – вчетверо. Афганістан у 1995 р. посідав за цими показниками 170-е місце з 174 країн світу²¹⁶⁶. За

2164 Жмуйда И. Указ. соч. – С. 267–269.

2165 Бахташ М. Х. Указ. соч. – С. 1.

2166 Афганистан. Справочник / Отв. ред. А. Д. Давыдов. – М., 2000. – С. 126–127.

оцінками професора Гамбурзького університету Г. Гуясі, прямі економічні збитки Афганістану в 1978–1992 рр. склали близько 20 млрд. дол., з яких на сільське господарство припало 2,8 млрд. дол., промисловість – 274 млн. дол., енергетику – 350 млн. дол., транспортні комунікації – 6 млрд. дол., житловий фонд – 3,1 млрд. дол. і соціальну сферу – 252 млн. дол.²¹⁶⁷ Звісно, будь які підрахунки можуть бути лише умовні і приблизні. Проте факт руйнації економіки, інфраструктури, соціальної сфери Афганістану заперечити не можна. Катастрофічні наслідки мало знищення аграрного сектору країни. За словами британського історика С. Таннера, радянські війська практично зруйнували сільську інфраструктуру Афганістану. «Килимові» бомбардування, ракетні й артилерійські обстріли, «зачистки», міни-метелики на полях і дорогах – все це шкодило афганському селу і селянам куди більше, аніж завдавало шкоди моджахедам²¹⁶⁸. Американський вчений Дж. Коллінз назвав війну СРСР в Афганістані «актом геноциду» проти афганців і країни²¹⁶⁹.

Афганістан є однією з найбільш замінованих держав світу. За даними Представництва ООН з розмінування, в 1979–1997 рр. у країні від мін загинуло біля 400 тис. осіб, ще скільки ж зазнали каліцтв. У 1997 р. там залишалося щонайменше 10 млн. мін і було очищено лише 19% замінованих площ. За таких темпів на повне розмінування країни має піти 5 тис. років²¹⁷⁰.

Підрив традиційної сільської економіки змусив селян шукати інші джерела існування: у країні розквітнула наркоекономіка, адже вирощування опійного маку потребувало куди менше зусиль і, що головне, води, аніж культивування пшениці чи фруктів. Вирощений високо в горах, афганський опій вважався одним із найбільш якісних у світі. Якщо на початку 1970-х рр. в Афганістані і Пакистані виробляли біля 100 тис. т. опію, який був сировиною для виготовлення важких наркотиків (передусім героїну), то в 1982 р. – 300 тис. т, а в 1983 р. – 575 тис. т. Для польових командирів це було надійним джерелом прибутків, а для декхан – чи не єдиним засобом

2167 Боровой Я. Апрельская революция закончилась в апреле // Новое время. – 1992. – №17. – С. 26.

2168 Tanner S. Op. cit. – P. 257–270.

2169 Collins J. J. Understanding War in Afghanistan. – Washington, 2011. – P. 30.

2170 Рашид А. Талибан. Ислам, нефть и новая Большая игра в Центральной Азии. – М., 2003. – С. 175.

існування. Надалі площі під опійним маком лише зростали, як і виробництво героїну. З 1984 по 1990 рр. частка афганського і пакистанського героїну на американському «ринку» зросла з 5 до 80%²¹⁷¹. Ця тенденція збереглася і за урядування талібів: у кінці ХХ ст. в Афганістані було зібрано рекордні 6 400 т. опію, що склало 75% вживаного у світі зілля. Країна, таким чином, перетворилася на головного постачальника наркотиків до країн Заходу²¹⁷².

Багаторічна війна зруйнувала хиткий баланс відносин між різними етноконфесійними спільнотами Афганістану, який складався століттями. Етнічні і конфесійні протиріччя загострились, що загрожувало і продовжує загрожувати збереженню державності. Пуштунізація всіх сфер суспільно-політичного життя країни, започаткована в часи Таракі-Аміна і продовжена Б. Кармалем і М. Наджибулою, зумовила зростання антипуштунських настроїв і етнічної самосвідомості національних меншин. Політика владного пуштуноцентризму була притаманна політичній історії Афганістану. Проте до 1978 р. вона забезпечувалась і підтримувалась у суспільстві завдяки лояльності пуштунських племен до уряду. Масовий відтік афганців до Пакистану призвів до зменшення серед населення частки пуштунів, які раніше становили відносно більшість населення країни. Це спричинило кризу у відносинах між пуштунами й етнічними меншинами та політичну кризу. На порядку денному постало питання зміни структури державної влади, а, можливо, і державного устрою²¹⁷³. В умовах війни зросла національна самосвідомість етносів, які довго були об'єктом дискримінаційної політики пуштунського центру, а тепер стали повноправними суб'єктами політичного життя. Попередній дуалізм етнічного протистояння (пуштуни–непуштуни) змінився поліцентризмом політичних устремлінь різних етносів²¹⁷⁴. Після «Саурської революції» в Афганістані стали виникати осередки самоврядної, непідконтрольної центру влади на етнічному ґрунті. У кінці 1980-х рр. ці процеси посилювались. Це виявилось в об'єднанні польових командирів

2171 Иконников А. А. Производство наркотиков в Афганистане // Востокведный сборник. – Вып. 6. – М., 2004. – С. 159.

2172 Ігнат'єв П. М. Країнознавство. Країни Азії. – Чернівці, 2006. – С. 152.

2173 Лалетин Ю. П. Этнополитические процессы в истории Афганистана XVIII–XX веков: авт. дисс... канд. ист. наук. – 07.00.03. – М., 2000. – С. 4.

2174 Коргун В. Ислам и национальный вопрос // Азия и Африка сегодня. – 2003. – №6. – С. 31.

непуштунської більшості з метою усунення пуштунів від влади²¹⁷⁵. Тож послаблення центральної влади і посилення національних окраїн було одним із наслідків правління НДПА й афганської громадянської війни 1978–1992 рр.²¹⁷⁶

Дефрагментація країни на етнічному ґрунті ускладнювалася зміною формату відносин «держава–племена». Громадянська війна посилила самоізоляцію афганських племен. Політичний безлад і постійна військова загроза посилили військово-племінну організацію, відновили роль місцевих джирг і лашкару. Навіть ті племена, які були лояльні до прорадянського режиму, також дистанціювалися від центру. Вони не допускали утворення на підконтрольних їм територіях кабульських структур влади, а створювали власні, посилюючи мозаїчність держави²¹⁷⁷.

Тож Афганістан зі складної, але відносно спокійної і прогнозованої держави перетворився на зону нестабільності, вогнище потенційних військових конфліктів, базу міжнародного тероризму і поширення наркотиків. Як писав З. Бжезінський, «розбитий на окремі фрагменти внаслідок радянської окупації і тривалої партизанської війни проти неї Афганістан лише на папері існував як національна держава»²¹⁷⁸.

Найважливішим фактором внутрішньополітичного життя Афганістану в роки війни стала зміна статусу титульного етносу, пуштунів, які складали біля 85% афганських біженців²¹⁷⁹. Їх кількість у країні різко скоротилась, і вони перестали бути більшістю. Ще одним наслідком стало перетворення ісламу на важливий фактор політичного життя країни. В сукупності це породило «Талібан» (від араб. «той, що просить (вимагає)» знання, тобто «учень», «студент» медресе), поява якого була прямим наслідком радянсько-афганської війни. Його історія не є предметом нашого дослідження. Найбільш ґрунтовний огляд її зробив пакистанський журналіст А. Рашид, один з небагатьох, кому вдалося взяти інтерв'ю в лідерів руху. Талібан став відповіддю на міжетнічні наслідки громадянської війни в

2175 Лалетин Ю. П. Этнос в Афганистане: напряженность взаимоотношений // Этнос и конфессии на Востоке: конфликты и взаимодействие. – М., 2005. – С. 361.

2176 Босин Ю. В. Афганистан: Полиэтническое общество и государственная власть в историческом контексте. – М., 2002. – С. 157.

2177 Лалетин Ю. П. Советское присутствие в Афганистане...

2178 Бжезинский З. Великая шахматная доска (Господство Америки и его геостратегические императивы). – М., 1998. – С. 161.

2179 Коргун В. Ислам и национальный вопрос... – С. 31.

Афганістані, на послаблення позицій пуштунів у країні. Адже після повалення режиму М. Наджибулли у 1992 р. владу в Кабулі захопили не добре озброєні, але постійно розсварені пуштунські партії з Пешавара, а краще організовані і керовані таджики на чолі Б. Раббані і його головним польовим командиром Ахмад Шахом Масудом і узбеки під керівництвом генерала А. Р. Дустума²¹⁸⁰. Вдруге за понад 300-літню історію афганської державності пуштунів відсторонили від влади. Минулого разу, коли таджик Бачаї-Сакао у січні 1929 р. проголосив себе еміром Афганістану, пуштунський реванш не забарився. Так було і цього разу.

Своєму виникненню Талібан завдячував підтримці Пакистану і мережі медресе на афгансько-пакистанському прикордонні, створених для навчання дітей афганських біженців і фінансованих Саудівською Аравією. Навчальні плани медресе передбачали вивчення напам'ять і тлумачення Корану, вивчення ісламського права, життя і висловів Пророка, ісламської філософії, арабської мови²¹⁸¹. Тож пуштуни-вихованці медресе не знали власної країни, не мали жодних математичних, природничих, історичних і географічних уявлень, але засвоїли інформацію про ідеальне ісламське суспільство, яке Мухаммед створив 1 400 років тому і прагнули відтворити його²¹⁸². Більшість їх були віком від 14 до 24 років (лідер руху Мулла Омар у 1994 р. мав 35 років) і вони сильно відрізнялися від моджахедів 1980-х р. Ті знали своє плем'я і предків, пам'ятали легенди і сюжети з історії Афганістану, воювали здебільшого на рідній землі. Таліби ж не знали цього, оскільки більшість їх або народились у таборах біженців, або ж потрапили туди дітьми. Позбавлені пам'яті про минуле і планів на майбутнє, вони були занурені в тепер. Більшість талібів були сиротами. Без свого афганського коріння, домівки, роботи і жодних перспектив вони мало що знали і вміли. Вони були не готові до мирного життя, до традиційних занять своїх предків – обробітку землі, випасання худоби чи ремесел. Натомість таліби обожнювали війну і плекали віру в пуританський іслам. Це були члени чоловічого суспільства, які виростили без жінок (матерів, тіток, сестер)²¹⁸³, що ще більше відрізало їх від патріархального афганського суспільства.

2180 Рашид А. Указ. соч. – С. 39.

2181 Там же. – С. 120.

2182 Там же. – С. 41–42.

2183 Там же. – С. 52.

На них зробив ставку Ісламабад, розчарувавшись у своєму колишньому фавориті Г. Хекмат'ярі й інших пуштунських лідерах, які постійно ворогували між собою. Пакистанська допомога зброєю, грошима і паливом дозволила талібам у 1994 р. втрутитися в афганський конфлікт і швидко захопити владу, перемігши розрізнені сили моджахедів. Вони обіцяли припинити братовбивчу громадянську війну і створити «чисту» ісламську державу – «Емірат Афганістан». Таліби були новою політичною силою в Афганістані, яка не встигла ще дискредитувати себе. На відміну від поміркованого ісламізму послідовників «Братів-мусульман», суфійських містиків і традиціоналістів, вони пропонували модель «чистої ісламської революції». Їм вдалося заповнити той ідеологічний вакуум, який виник унаслідок дискредитації цих течій²¹⁸⁴. Апеляція до «чистого ісламу», швидке роззброєння некерованих ватаг моджахедів у «пуштунському поясі», неприхований радикальний пуштунізм у політиці щодо інших етнічних груп²¹⁸⁵ дозволяють тлумачити перемогу Талібану як прояв релігійної і пуштунської реакції на наслідки громадянської війни в Афганістані.

Тривале залучення СРСР в афганську кризу мало значні міжнародні і навіть глобальні наслідки. Афганістан значно послабив позиції СРСР на міжнародній арені, сприяв розпаду «соціалістичної системи» і власне Радянського Союзу і трансформації світу з біполярного на однополюсний. Афганська війна загострила суперечності між країнами регіону, стимулювала піднесення націоналістичних і релігійно-фундаменталістських тенденцій у них. Важливим наслідком втручання СРСР в афганську кризу слід вважати порушення традиційного нейтралітету Афганістану – гаранта миру і безпеки в Центральній і Південній Азії по завершенні Другої світової війни.

Антикабульський і антирадянський рух опору заклав підмурівки такого глобального явища, як ісламський фундаменталізм в його найбільш радикальних і агресивних формах. Підтримка афганського опору надходила з усіх куточків ісламського й особливо арабського світу. Саме в середовищі «арабських афганців» виникла ідея всезагального джихаду. Проблема окупації частини ісламського світу (Афганістану) армією невірних (СРСР) накладалася на проблему

2184 Рашид А. Указ. соч. – С. 120–124.

2185 Там же. – С. 137.

окупації частини арабського світу (Палестини) невірними (Ізраїль за підтримки Заходу). Така співзвучність, на нашу думку, відіграла ключову роль у тому, що саме діячі арабського руху доклали найбільших зусиль у розробці ідеї джихаду в нових історичних умовах.

На переконання ісламістів, афганський джихад призвів до краху СРСР. Якщо афганські моджахеди перемогли одну наддержаву, то чому ісламісти не здатні завдати такого ж руйнівного удару іншій – США, а також своїм власним урядам? Серед головних розробників цієї концепції був палестинець, професор богослов'я А. Аззан. Серед його праць найбільш важливою була брошура «Захищати землю мусульман – найважливіший обов'язок кожного». А. Аззан писав: «Цей обов'язок не щезне з перемогою в Афганістані, джихад буде залишатись особистим обов'язком кожного мусульманина, допоки ми не повернемо усі землі, що раніше були мусульманськими, щоб іслам запанував там знову – Палестина, Бухара, Ліван, Чад, Еритрея, Сомалі, Філіппіни, Бірма, Південний Ємен, Ташкент, Андалусія...»²¹⁸⁶ Однією з ініціатив А. Аззана була організація «джихад-турів» для молодих заможних арабів з Саудівської Аравії, держав Магрибу і навіть з Європи. Вони проводили кілька тижнів у таборах підготовки бойовиків, брали участь у навчаннях. Обов'язковою складовою «турів» були кілька виходів на прифронтові території й обов'язкові фото з місць бойових дій. За усієї цією бутафорією приховувався важливий аспект: продукувалася ідея співпричетності якомога більшого числа мусульман до джихаду, відбувалося виховання молоді в дусі війни з невірними²¹⁸⁷. Тоді в середовищі ісламської молоді набула впливу салафітсько-джихадистська ідеологія, в якій ідея повернення до «чистого» ісламу праведних пророків («ас-салаф»), притаманна саудівському ваххабізму, поєдналася з ідеями збройної боротьби проти «ворогів Аллаха і мусульман»²¹⁸⁸.

З радянсько-афганської війни почав свою діяльність і майбутній «терорист №1». 23-річний громадянин Саудівської Аравії У. бен Ладен прибув до Пешавара в 1980 р. Там він зустрівся з ватажками моджахедів і перейнявся ідеєю афганського джихаду. Він

2186 Цит. за: Кеппель Ж. Джихад: Экспансия и закат исламизма. – М., 2004. – С. 142.

2187 Там же. – С. 142–146.

2188 Кудрявцев А. В. Феномен «арабских афганцев» // Ближний Восток и современность: Сборник статей. – Выпуск 17. – М., 2003. – С. 167.

неодноразово приїздив до Пакистану, а в 1982 р. осів у Пешаварі. Своїм коштом він наймав інженерів-будівельників, купував важку техніку для будівництва доріг і складів для повстанців. У 1984 р. У. Бен Ладен і А. Аззан заснували «Мактаб аль-Хідадат» – «Бюро з обслуговування моджахедів», яке надавало «воїнам джихаду» гроші, зброю тощо, які надходили від арабських країн, благодійних фондів і всіх небайдужих. У 1986 р. він допомагав будувати підземне місто в районі Хоста, високо в горах на кордоні з Пакистаном. Там були обладнані тренувальний центр, склади і шпиталь. Згодом саудівець створив власний табір «Бейт-аль ансар» («Будинок сподвижників Пророка») – ядро майбутньої «Аль-Кайди» (араб. «основа», «фундамент»), створеної у 1988 р.

У 1990 р. У. бен Ладен затято протестував проти американсько-саудівської співпраці під час кризи в Перській затоці, закликав до видання фетви, яка б заборонила перебування військ «невірних» у Саудівській Аравії. Коли ж після звільнення Кувейту 20 тис. американських вояків лишилися на Аравійському півострові, У. бен Ладен остаточно схилився до глобального джихаду²¹⁸⁹. Першим гучним терористичним актом «Аль-Кайди» був вибух у Всесвітньому торговельному центрі у Нью-Йорку в лютому 1993 р, а найбільш масштабним – атаки на вежі-близнюки того ж Всесвітнього торговельного центру і будівлю Пентагону 11 вересня 2001 р. Тоді місцем притулку «Аль-Кайди» був Афганістан, де У. бен Ладен осів у 1996 р.

Навіть після, здавалося б, успішної операції США та очолюваної ними коаліції «Нескорена свобода» (англ. «Enduring Freedom»), яка тривала з 7 жовтня 2001 р. по 28 грудня 2014 р. і яка формально завершилася розгромом Талібану й «Аль-Кайди», мир в Афганістані не настав по сьогодні.

Отже, політика СРСР щодо Афганістану в 1978–1991 рр. справила значний вплив на обидві країни, регіон і світ у цілому. СРСР зазнав значних людських втрат, економічних і матеріальних збитків, опинився під санкціями. Афганістан згубно вплинув на радянське суспільство, загострив соціальні проблеми, підірвав довіру суспільства до владних інститутів, зрештою, прискорив крах комуністичної системи. СРСР спочатку втратив статус наддержави, а згодом припинив існування. Під впливом радянської інтервенції й

2189 Кудрявцев А. В. Указ. соч. – С. 167; Рашид А. Указ. соч. – С. 183–184.

окупації Афганістан зазнав великих людських втрат, поринув у суспільно-політичну, соціально-економічну, етноконфесійну кризу, яку не спромігся подолати по сьогодні. Важливим наслідком афганської кризи стала радикалізація ісламізму, перетворення ісламського фундаменталізму на вагомий фактор міжнародної політики і безпеки.

Таким чином, у 1989–1991 рр. СРСР здійснював свою афганську політику в двох вимірах. Перший був «публічним», він регулювався угодами і протоколами, висвітлювався в ЗМІ й обґрунтовувався традиціями двосторонніх відносин на принципах рівноправності, поваги до суверенітету і невтручання у внутрішні справи. СРСР був головним політичним і економічним партнером Афганістану. Інший вимір був прихованим, оскільки ці відносини лежали поза сферою публічної політики. Після виведення військ з Афганістану Радянський Союз і надалі підтримував режим М. Наджибулли у громадянській війні, лишаючись, таким чином, стороною конфлікту. Якщо в умовах присутності в Афганістані ОКРВ ця підтримка була насамперед військовою, то в 1989–1991 рр. її головним змістом були поставки озброєння і військової техніки та збереження інституту військових радників. У ці роки СРСР надавав Афганістану сучасну високотехнологічну зброю у великій кількості, чого не робив раніше, коли головний тягар бойових дій проти моджахедів брала на себе 40-а армія. Військово-технічне забезпечення й апарат радників посилили обороноздатність кабульського режиму і дозволили спростувати прогнози, за якими після виведення радянських військ опозиція мала завдати йому швидкої поразки.

Забезпечивши утримання при владі партії НДПА/«Ватан», радянська її підтримка сприяла ескалації конфлікту в Афганістані, унеможливила політичне його врегулювання, надії на що породили Женевські домовленості 1988 р. Продовження громадянської війни із застосуванням урядовою армією потужної радянської зброї посилило згубні демографічні й економічні наслідки афганської кризи. Про вагомість і ефективність радянської підтримки Афганістану свідчило те, що режим М. Наджибулли успішно протистояв опозиції до припинення цієї допомоги в кінці 1991 р. Лише опинившись наодинці з моджахедами, він був повалений навесні 1992 р.

СРСР витрачав на свого афганського клієнта значні матеріальні ресурси. Їх можна розглядати як своєрідну компенсацію за збережені життя радянських вояків, які могли загинути в Афганістані за ці два роки за умови, що війська не були б виведені. Але для радянської

кризової економіки ця допомога була обтяжливою. Тож політика СРСР щодо Афганістану в 1989–1991 рр. за своєю філософією була продовженням політики «холодної війни», коли ідеологічні, доктринальні міркування брали гору над державними. Афганська політика СРСР, таким чином, стала одним з факторів кризи і розпаду СРСР, що має стати предметом окремого дослідження.

Під впливом «перебудови», гласності і «нового політичного мислення» в афганській політиці СРСР розвинувся ще один вимір. З кінця 1980-х рр. повноваження офіційної дипломатії у відносинах з Афганістаном, Пакистаном, Перехідним урядом Афганістану перебрали на себе громадські організації. Їх зусиллями було встановлено долю і повернено на батьківщину кілька радянських полонених. Навколо цієї проблеми об'єдналися частина політиків, журналістів, митців, матерів «афганців» тощо як з СРСР, так і з інших країн. Так афганське питання сприяло зародженню в Радянському Союзі громадянського суспільства, а така «громадянська дипломатія» була додатковим свідченням кризи радянської системи і держави.

ВИСНОВКИ

На політику Радянського Союзу щодо Афганістану в 1978–1991 рр. впливав комплекс чинників: політичні процеси в цій азійській країні, розгортання афганської кризи, ситуація в регіоні, міжблокове протистояння в світі з США і країнами Заходу, суспільно-політичні зміни в СРСР тощо. Афганська політика Москви здійснювалася під впливом «холодної війни», а сам Афганістан став її найбільш «гарячим фронтом» у розглядуваний період. Сама афганська криза швидко перетворилась із внутрішньополітичного конфлікту на регіональний, а під впливом спочатку залучення, а потім і безпосереднього втягнення в неї СРСР вийшла на глобальний рівень. Тож головним чинником розгортання афганської кризи був саме Радянський Союз і його політика в Афганістані і світі.

З часу відновлення повного суверенітету в 1919 р. Афганістан балансував між великими державами: спочатку між Радянською Росією/СРСР і Великою Британією, а після Другої світової війни – між Радянським Союзом і Сполученими Штатами Америки. Послідовний нейтралітет у зовнішній політиці давав змогу Кабулу отримувати необхідну допомогу для розвитку слаборозвиненої економіки і соціальної сфери від двох наддержав. Від середини 1950-х рр. СРСР поступово перебрав на себе роль головного соціально-економічного, торговельного і військового партнера Афганістану. Це не означало відмови країни від політичної рівновіддаленості від головних учасників «холодної війни». Однак це позначилося на суспільно-політичних процесах в самому Афганістані. З середини 1960-х рр. у країні почали виникати політичні партії і рухи, які мали відмінні погляди на шляхи модернізації країни та її можливу зовнішньополітичну орієнтацію. Найбільш радикальними були ісламські політичні організації і марксистська Народно-демократична партія Афганістану. Вони не були масовими, не мали широкої підтримки всередині країни і залежали від зовнішньої підтримки: ісламісти – від Пакистану й Ірану, НДПА – від СРСР. Монархічному режиму М. Захір-шаха і республіканському М. Дауда вдавалося забезпечувати відносну політичну стабільність у країні. Цей хиткий

баланс порушив військовий переворот 27 квітня 1978 р. у Кабулі, який назвали початком Квітневої («Саурської») національно-демократичної революцією.

Продовж квітня 1978 – грудня 1979 рр. Афганістан з відносно стабільної і малоцікавої для світу країни перетворився на кризову державу з потенційно небезпечним внутрішнім конфліктом, який загрожував стабільності в регіоні. Афганська криза виникла внаслідок перевороту 27 квітня 1978 р., і приходом до влади орієнтованої на СРСР НДПА. Новий режим започаткував масштабні соціалістичні перетворення за радянським зразком. Радикальні реформи наštтовхнулися спочатку на нерозуміння, а згодом – на опір значної частини населення країни: духовенства, інтелігенції, підприємців, селян, племінної верхівки, етнічних меншин. У відповідь влада застосовувала репресії. Визнання Москвою військового перевороту «революцією» і всебічна підтримка «народної влади» перетворили Радянський Союз на вагомий чинник афганської кризи. Остання швидко набувала рис регіональної, оскільки ситуація в ДРА впливала на сусідні країни, а втягнення до неї СРСР в умовах «холодної війни» загрожувало перетворити її на глобальну.

Втягнення СРСР в афганську кризу відбувалося поступово і залежало від військово-політичної ситуації в ДРА. Ситуацію ускладнювала боротьба між фракціями «Хальк» і «Парчам» в середині НДПА, а також між її лідерами Н. М. Таракі і Х. Аміном за владу. Ми виокремили три етапи, під час яких відбувалась еволюція політики СРСР щодо Демократичної республіки Афганістан у 1978–1979 рр.

Від квітня 1978 до березня 1979 р. Радянський Союз підтримував і спрямовував зусилля НДПА з форсованої соціалістичної модернізації Афганістану. Головними засобами цього були фінансова й економічна допомога, інститут радників, поставки озброєння та військової техніки. Дуже швидко влада ДРА виявилася повністю залежною від такої допомоги, що робило її політику все менш самостійною. Новий формат відносин між обома державами був закріплений у Договорі про дружбу, добросусідство і співробітництво, підписаному у Москві 5 грудня 1979 р. Зазнала змін і зовнішня політика Афганістану, який з нейтральної країни перетворився на радянського сателіта. Це позначилося на його відносинах із сусідами, а також із західними країнами, передусім із США. Це відбувалося на тлі розгортання внутрішнього афганського

конфлікту, спричиненого несприйняттям більшістю афганців реформ і заходів НДПА, які до того ж супроводжувалися репресіями. Усе більше зростання радянської присутності робило гасла опозиції не лише антиурядовими, але й антирадянськими.

На другому етапі (березень–вересень 1979 р.) відбулося загострення афганської кризи й ескалація радянської присутності в Афганістані. Це відбулося під впливом Гератського заколоту середини березня 1979 р., який був водночас антиурядовим і антирадянським повстанням. Вперше проти НДПА відкрито виступили армійські підрозділи. Саме під впливом «гератського шоку» вперше у Політбюро ЦК КПРС і під час кількох перемовин Н. М. Таракі з радянськими можновладцями обговорювалося питання можливого збройного втручання СРСР в афганську кризу. Радянські керманічі тоді відповіли відмовою, проте прохання про військову допомогу з боку афганців відтоді стали регулярними. СРСР суттєво розширив підтримку НДПА вже апробованими методами, посиливши її таємним надсиленням до ДРА своїх окремих військових підрозділів.

Після чергового військового перевороту в Кабулі і захоплення у вересні 1979 р. влади Х. Аміном ситуація в середині ДРА загострилася, була реальна загроза падіння режиму і, як тоді писала радянська преса, «втрати завоювань Квітневої революції». Ситуація ускладнювалася й тим, що через відкритую підтримку Н. М. Таракі в його конфлікті з Х. Аміном відносини останнього з радянськими представниками суттєво погіршились. У Москві не довіряли Х. Аміну і схилилися до думки замінити його більш лояльним Б. Кармалем. Ресурсів, які Москва мала в Афганістані, для цього було недостатньо. Тож відкинувши Х. Аміна і зробивши ставку на потенційно більш керованого Б. Кармаля, Кремль перейшов свій Рубікон, за яким іншого варіанту розвитку подій, аніж пряма інтервенція в Демократичну Республіку Афганістан, уже не було.

Питання про можливу збройну інтервенцію в Афганістан обговорювали в Кремлі продовж листопада–грудня 1979 р. Остаточо воно було схвалене на засіданні Політбюро ЦК КПРС 12 грудня. Відповідальними за нього були члени Комісії Політбюро ЦК КПРС по Афганістану – міністр оборони Д. Ф. Устинов, міністр закордонних справ А. А. Громико і голова КДБ СРСР Ю. В. Андропов. До середини грудня до Афганістану таємно були перекинуті кілька радянських підрозділів спецпризначення КДБ і Головного розвідувального управління Генерального штабу,

найбільшим з яких був т. зв. «мусульманський батальйон». Водночас у Туркестанському військовому окрузі було сформовано контингент вторгнення з чотирьох мотострілецьких і однієї повітрянодесантної дивізії, кількох окремих бригад і полків, авіації, об'єднаних у 40-у загальновійськову армію.

25 грудня 1979 р. о 15 годині за московським часом радянські війська увійшли до Афганістану по понтонному мосту через р. Амудар'ю. Водночас окремі підрозділи перекидались з військових аеродромів у Середній Азії до військово-повітряної бази Баграм і аеродрому Кабула. Так розпочалася радянська інтервенція в Демократичну республіку Афганістан. 27 грудня силами загонів спеціального призначення ГРУ і КДБ було здійснено операцію «Шторм-333», наслідком чого стало убивство Генерального секретаря Народно-демократичної партії Афганістану, Голови Революційної ради і Ради міністрів ДРА Х. Аміна. Новим афганським лідером 28 грудня було проголошено радянського ставленика Б. Кармаля.

У СРСР грудневі події визначались як «введення військ на прохання нового афганського уряду», як акт «інтернаціональної допомоги» «братньому афганському народу» для «відбиття агресії ззовні» проти Квітневої революції. Насправді ж це був акт агресії, відкрита збройна інтервенція проти суверенної держави, акт брутального свавілля з метою насильницької зміни влади в Афганістані задля порятунку «братнього» режиму НДПА в сусідній країні. Вперше після завершення Другої світової війни Радянський Союз відверто витрутився у внутрішні справи держави, яка перебувала поза межами радянської сфери впливу, визначеної умовами «холодної війни». Це була спроба розширення меж підконтрольного Москві «соціалістичного табору» у стратегічно важливому регіоні Центральної і Південної Азії.

Продовж січня–лютого 1980 р. радянські війська зайняли Кабул і великі міста, взяли під свій контроль шляхи, аеродроми й інші стратегічні об'єкти. Від самого початку вони виконували в Афганістані окупаційні функції. Особливо виразним це було в Кабулі, де була створена радянська військова комендатура, а вулиці патрулювали радянські підрозділи. Першою організованою реакцією афганців на таку політику стало повстання у Кабулі 21–23 лютого 1980 р., відоме як «Аллах Акбар!». Попри його придушення спільними зусиллями афганської і радянської армій, воно засвідчило початок опору радянській військовій окупації країни. Саме після цих

подій кремлівське керівництво і радянські представники в Кабулі усвідомили, що успішна, з першого погляду, операція з заміни афганського партійного і державного керівництва загрожувала обернутися втягненням радянського військового контингенту в афганську громадянську війну.

Радянське вторгнення до Афганістану супроводжувалося потужним пропагандистським забезпеченням, принципові засади якого виробило Політбюро ЦК КПРС 27 грудня 1979 р. «Введення» радянських військ до Афганістану виправдовувалося необхідністю захисту завоювань Квітневої революції від «імперіалістичної агресії» і «внутрішньої контрреволюції». Як зазначалося, воно було здійснене на прохання «законного афганського уряду» і відповідало нормам Статуту ООН і статтям радянсько-афганського Договору про дружбу, добросусідство і співробітництво від 5 грудня 1978 р. Надалі це обґрунтування втілювалось у словосполученнях «інтернаціональний обов'язок» і «обмежений контингент радянських військ» в Афганістані. Ця офіційна версія подій в Афганістані тиражувалася радянськими ЗМІ і сотнями публікацій пропагандистів. Попри її слабкість і непереконливість, вона була сприйнята більшістю населення СРСР.

Реакція радянського суспільства на інтервенцію в Афганістан була переважно схвальною. Більшість населення підтримувала дії влади, аргументуючи це потребою СРСР відстояти свій авторитет наддержави і лідера «соціалістичного табору» та захистити кордони СРСР, не дозволивши сусідньому Афганістану потрапити під вплив «імперіалістичних» держав. Аналогічні аргументи характерні також для сучасних російських «патріотів», які підтримують агресію Росії проти України. Окремі прояви протесту, як то публічний виступ академіка-дисидента А. Д. Сахарова, співробітників Інституту економіки світової соціалістичної системи Академії Наук СРСР, окремих військових, так само як окремі прояви вільнодумства і критики дій влади з боку громадян Радянського Союзу, були не здатні вплинути на політику Кремля і спростувати струнку офіційну версію афганських подій, принаймні до середини 1980-х рр. Під впливом «перебудови» і «гласності» спочатку несмілива і маловпливова критика влади через участь СРСР в Афганській війні ставала дедалі гучнішою. Це стало вагомим чинником падіння авторитету режиму і подальшої кризи радянської системи.

З кінця грудня 1979 по 15 лютого 1989 рр. Демократична республіка Афганістан (з 30 листопада 1987 р. – Республіка

Афганістан) була окупована радянськими військами. Вони взяли на себе головний тягар бойових дій в Афганській війні, в якій промосковському режиму НДПА протистояла опозиція, яку підтримувала більшість афганців. Попри значну чисельну і військово-технічну перевагу Обмежений контингент радянських військ спільно з афганською урядовою армією не спромігся завдати поразки розрізним загонам моджахедів. Увесь цей час радянські війська контролювали не більше половини території країни. Це були Кабул, великі міста та сільські території навколо них і стратегічних доріг. Саме на ці райони поширювалася влада уряду НДПА. Тож 100-тисячна радянська армія була головним (якщо не єдиним) гарантом утримання кабульського марксистського режиму при владі.

В умовах військової окупації Радянський Союз реалізовував в Афганістані політику «соціалістичної орієнтації». Вона була розроблена в 1960–70-х рр. і передбачала перехід відсталих держав «третього світу» від «феодалізму» до соціалізму, минаючи капіталізм, за всебічної підтримки СРСР і країн «реального соціалізму». Ця політика була апробована в кількох десятках країн Азії та Африки, проте лише в ДРА вона реалізовувалася в умовах військової окупації країни і лише на тій її частині, яку утримували радянські війська. Тож можна стверджувати, що Демократична республіка Афганістан як квазідержавне утворення могла існувати лише за радянського військово-політичного протекторату.

Реалізація політики «соціалістичної орієнтації» в Афганістані покладалася на розгалужений апарат цивільних і військових радників, яких у 1980-ті рр. працювало біля 10 тис. осіб. Афганістан фактично перебував під зовнішнім управлінням, оскільки всі засади внутрішньої і зовнішньої політики визначала Комісія Політбюро ЦК КПРС по Афганістану, а втілювали їх в життя радники за підтримки радянського посольства й армії. Радянські радники працювали в усіх органах, установах і структурах країни в центрі і на місцях. З 1980 р. в ДРА запровадили принцип «подвійної вертикалі», коли у будь-якого афганського чиновника був радянський радник. Їхніми зусиллями в азійській ісламській країні було вибудовано однопартійну політичну модель із зосередженням всієї влади в руках правлячої НДПА, відбулося злиття державних і партійних структур, було створено систему підготовки партійних кадрів через Демократичну організацію молоді Афганістану і піонерську організацію, налагоджено роботу органів державної безпеки й охорони правопорядку, перебудовано на радянський лад систему

освіти і виховання. Так само орієнтованою на радянський досвід була й економічна політика, базована на плановому керівництві усуспільненою економікою при офіційному співіснуванні державного, кооперативного і дрібного приватного секторів. Держава встановила контроль над зовнішньою торгівлею.

Така політика мала певні здобутки. За сприяння СРСР в Афганістані запрацювали низка промислових підприємств переважно у важкій і гірничо-видобувній промисловості і державних сільськогосподарських підприємств, зросла кількість закладів освіти й охорони здоров'я. Однак вважаємо за потрібне наголосити на згубності для Афганістану перенесення на його ґрунт радянського досвіду державно-партійного і господарського будівництва. Запроваджені структури були чужими для афганського патріархального і релігійного суспільства. Створені за сприяння СРСР господарські об'єкти не могли ефективно працювати без радянської фінансово-технічної і кадрової допомоги. До того ж радянські військова окупація і неприхований диктат над політикою НДПА свідчили про несаможиттєвість і маріонетковість афганської влади в усіх її складах і зумовили неприйняття її більшістю афганців. Після радянської інтервенції опозиція отримала додатковий козир у боротьбі з прорадянським режимом, яка набула форми антирадянського джихаду. Радянська окупація Афганістану була обґрунтована підтримкою афганського руху опору з боку США й їхніх союзників. Усе це значно ускладнювало врегулювання афганською кризою засобами, апробованими в інших локальних і регіональних конфліктах.

Продовж 1980-х рр. політика кремлівського керівництва в афганському питанні відповідала обраній у грудні 1979 р. стратегії – послідовно і наполегливо підтримувати афганський режим, спрямовуючи його шляхом «соціалістичної орієнтації». Корегуванню підлягали лише комбінація засобів і механізмів цієї підтримки. До середини 1980-х рр. головними знаряддям соціалістичної модернізації Афганістану були сотисячний «обмежений контингент радянських військ», розгалужений апарат радників і всебічна соціально-економічна, фінансова і військово-технічна допомога. Головною передумовою успішного шляху країни «прогресивним шляхом» Кремль вважав військову перемогу над опозицією, тому саме військовий аспект афганської політики СРСР був визначальний.

Після приходу до влади нового радянського керівництва на чолі з М. С. Горбачовим, оголошення ним «перебудови» у внутрішній і

«нового політичного мислення» у зовнішній політиці у Москві дещо переглянули перелік методів і засобів підтримки НДПА. В основу політики щодо Афганістану новий Генеральний секретар поклав ідею «афганізації» конфлікту й якнайшвидшого виведення радянських військ. При цьому це не означало відмови від магістральної лінії, якої дотримувалися в Кремлі майже до кінця існування СРСР: «за жодних обставин не втратити Афганістан». Попри половинчатість і суперечливість такої політики, вона зробила можливим пришвидшення політичного врегулювання афганської кризи і, зрештою, виведення з Афганістану радянських військ.

Радянська військова інтервенція в Афганістан у грудні 1979 р. і подальша майже десятилітня окупація цієї країни «обмеженим контингентом радянських військ» значно вплинули на зовнішньополітичне становище обох країн і на міжнародні відносини загалом. Радянську акцію засудили США, держави Західної Європи, Японія, Китай, Пакистан, Іран, Саудівська Аравія, Єгипет і інші ісламські держави, більшість членів Руху неприєднання. Проти дій Москви були деякі держави «соціалістичного табору» і «братні» партії в країнах Європи. Неприйняття радянської агресії в Афганістані засвідчили дебати з афганського питання в Раді Безпеки і Генеральній Асамблеї ООН в січні 1980 р. Радянську інтервенцію в ДРА засудили представники 108 країн, за рік їх кількість зросла до 116. Уже в перші після грудневої інтервенції місяці кілька країн на чолі з США запровадили проти СРСР економічні, торговельні і фінансові обмеження.

Радянська інтервенція в Афганістан остаточно згорнула «розрядку» і спричинила загострення «холодної війни». Відносини Радянського Союзу зі Сполученими Штатами значно погіршилися. Бойкот Олімпіади у Москві у 1980 р. США та іншими державами, бойкот у відповідь Ігор у Лос-Анджелесі у 1984 р. СРСР і державами «соціалістичного табору», обопільні звинувачення держав у «імперіалізмі» й «агресії», новий виток гонки озброєнь тощо були спровоковані діями Москви в Афганістані. До цього додалася справжня економічна і технологічна війна, яку Вашингтон оголосив Москві. Запроваджені адміністрацією Дж. Картера за підтримки союзників по НАТО та за її межами торговельні, фінансово-економічні і технологічні санкції були посилені адміністрацією Р. Рейгана і досягли кульмінації в середині 1980-х рр. Вони мали на меті змусити СРСР заплатити якомога вищу ціну за Афганістан і перетворити його на найбільш коштовну зовнішньополітичну акцію

Кремля. Санкції і падіння цін на нафту в 1986 р. згубно вплинули на залежну від енергоносіїв радянську економіку, значно посилили кризові процеси у Радянському Союзі.

Додатковим засобом виснаження СРСР в його афганській політиці була підтримка афганської опозиції з боку США й їхніх союзників. «Програма прихованих дій» була започаткована Білим домом на початку 1979 р., після інциденту з американським послом у Кабулі А. Дабсом, але тоді вона зводилася до надання повстанцям продовольчих пайків, медикаментів, засобів зв'язку тощо. На початку 1980 р., під впливом грудневої інтервенції радянських військ, Штати почали надавати повстанцям озброєння і боеприпаси. Допомогу США у придбанні і доставці зброї до Афганістану надавали Саудівська Аравія, Єгипет, КНР, але ключова роль відводилася Пакистану. Саме пакистанська Міжвідомча розвідка опікувалася розподілом зброї між афганськими опозиційними партіями в Пешаварі. До середини 1980-х рр. моджахеди отримували винятково радянські зразки стрілецької зброї, гранатометів, мінометів тощо, які ЦРУ через посередників закупувало на світових ринках. Лише з початком другого президентського терміну Р. Рейгана США почали надавати афганським повстанцям сучасну «натівську» зброю. Серед номенклатури військових поставок найбільший вплив на розгортання Афганської війни мали переносні зенітно-ракетні комплекси FIM-92 «Стінгер», які поклали край пануванню радянських військ у небі Афганістану. Попри перебільшення обсягів і змісту матеріальної і військової допомоги США й їхніх союзників моджахедам у СРСР і сучасній Російській Федерації слід визнати, що ця підтримка значно посилила здатність афганських повстанців успішно протистояти одній із найбільш потужних армій того часу і значно збільшила втрати Радянського Союзу в Афганській війні.

Високий рівень напруги в радянсько-американських відносинах був чи не головною перепоною на шляху до політичного врегулювання афганської кризи. В умовах жорсткого радянсько-американського протистояння вона перестала бути власне «афганською», а сам Афганістан перетворився на найбільш важливий фронт «холодної війни» останнього десятиліття її історії. Ані чисельні плани і проекти, які пропонували уряди різних країн і міжнародні організації, ані насправді титанічні зусилля спеціального представника Генерального секретаря ООН у зоні афганського конфлікту Д. Кордовеса з організації переговорного процесу між Пакистаном і Афганістаном у Женеві були не здатні вплинути на

ситуацію навколо Афганістану. Лише поступове потепління в радянсько-американських відносинах, яке намітилося з приходом до Кремля М. С. Горбачова, його перші зустрічі з президентом США й обговорення ними складних міжнародних проблем створили передумови для реального політичного врегулювання афганської проблеми. Підписані в Женеві 14 квітня 1988 р. між Афганістаном і Пакистаном за посередництва СРСР і США угоди були компромісними і породжували надії на врегулювання афганської кризи. Як виявилось, компроміс цей з усіх сторін був неповний. СРСР і надалі підтримував режим М. Наджибулли, тоді як США і Пакистан продовжували озброювати моджахедів. Це зрештою і нівелювало всі потенційні можливості настання в Афганістані миру.

Після виведення радянських військ 15 лютого 1989 р. відбулася «афганізація» конфлікту, але він не став менш запеклим. Попри внутрішню слабкість, режим М. Наджибулли спромігся вистояти під тиском опозиційних збройних формувань, утриматися при владі і навіть пережити свого північного могутнього покровителя. Це стало можливим винятково завдяки всебічній підтримці, яку Республіка Афганістан отримувала від Радянського Союзу майже до кінця його існування.

У 1989–1991 рр. радянсько-афганські відносини розвивалися в двох вимірах. Перший, «публічний», регулювався міждержавними і міжурядовими угодами і протоколами, висвітлювався у ЗМІ обох країн. Підкреслювалося, що ті відносини ґрунтувалися на давніх традиціях дружби між обома країнами, базувалися на принципах рівноправності, поваги до суверенітету і невтручання у внутрішні справи. Радянський Союз лишався головним економічним і торговельним партнером Афганістану, джерелом фінансової й іншої допомоги, підтримував кабульський режим на міжнародній арені. Свідченням тісних взаємин були часті візити радянських посадовців до Кабула і зустрічі між лідерами обох держав.

Інший вимір був прихованим, оскільки ці відносини лежали поза межами публічної політики. Виведення своїх військ з Афганської війни СРСР компенсував суттєвим збільшенням поставок зброї і військової техніки та збереженням інституту військових радників. У 1989–1991 рр. Радянський Союз надавав Афганістану сучасну високотехнологічну зброю, серед якої були реактивні системи залпового вогню «Ураган» і «Смерч»; тактичні ракетні комплекси Р-300 «Скад», Р-17, 9К52 «Луна-М»; протитанкові ракетні комплекси «Метис» і «Штурм»; літаки МіГ-21, МіГ-22, МіГ-29, Су-22, Су-24,

вертольоти Мі-35, танки, бронетранспортери тощо. Чимало з цих зразків військової техніки до цього за межі СРСР не поставлялися. Допомогали в їх експлуатації і бойовому використанні радянські фахівці і радники, яких в Афганістані в ці роки було біля 500 осіб. Ця військово-технічна допомога була значною, особливо на тлі суттєвого зменшення західної підтримки афганської опозиції після виведення ОКРВ. Радянська зброя і радники значно посилили обороноздатність кабульського режиму і дозволили спростувати прогнози, за якими після виведення радянських військ опозиція мала завдати йому швидкої поразки. Лише після припинення цієї підтримки в кінці 1991 р., що співпало з розпадом СРСР, режим «Ватан» пав під ударами моджахедів навесні 1992 р.

Тож і після виведення своїх військ СРСР лишився учасником афганського конфлікту, витрачаючи на свого клієнта значні ресурси. Забезпечивши утримання при владі режиму М. Наджибулли, Москва сприяла подальшій ескалації афганської кризи, перешкоджала її політичному врегулюванню в рамках Женевських домовленостей.

В останні роки існування СРСР в його афганській політиці розвинувся ще один вимір, громадський. «Перебудова», «гласність» і «нове політичного мислення» актуалізували табуйоване до цього питання радянських військовополонених в Афганській війні. Навколо цієї проблеми об'єдналися частина політиків, громадські діячі, журналісти, митці, матері «афганців». Створені ними організації і фонди шляхом налагодження контактів з урядами Афганістану, Пакистану, проводом моджахедів змогли встановити долю і повернути на батьківщину кілька радянських полонених. Так афганське питання сприяло зародженню в Радянському Союзі громадянського суспільства, а така «громадська дипломатія» була додатковим свідченням кризи радянської системи і держави.

Політика СРСР щодо Афганістану в 1978–1991 рр. справила значний вплив на обидві країни, регіон і світ у цілому. Через тривалу участь в Афганській війні СРСР зазнав значних людських втрат, економічних і матеріальних збитків, опинився під санкціями. Все це згубно вплинуло на радянське суспільство, загострило економічні і соціальні проблеми, підірвало довіру суспільства до владних інститутів. Афганістан загострив кризу радянської суспільно-політичної і соціально-економічної системи. Міжнародне становище СРСР погіршилося, він зазнав поразки в «холодній війні», його статус наддержави похитнувся. Зрештою, серед факторів, які сприяли

розвалу «соціалістичного табору» і розпаду Союзу Радянських Соціалістичних Республік, був і афганський.

Під впливом радянської інтервенції й окупації Афганістан зазнав великих людських втрат, поринув у суспільно-політичну, соціально-економічну, ідеологічну, етноконфесійну кризу, яку не спромігся подолати по сьогодні. Важливим наслідком афганської кризи стала радикалізація ісламізму, перетворення ісламського фундаменталізму на вагомий фактор міжнародної політики й безпеки. Новий етап громадянської війни в 1992–1996 рр., прихід до влади Талібану і встановлення фундаменталістського режиму Ісламського емірату Афганістан, антитерористична операція коаліції на чолі з США в 2001 р., подальші роки політичної нестабільності і загострення ситуації в цій багатостраждальній країні в 2021 р. значною мірою пов'язані з наслідками соціалістичного експерименту і радянської політики щодо Афганістану в 1978–1991 рр.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

ДЖЕРЕЛА

Неопубліковані архівні документи

Галузевий архів Служби безпеки України

1. Докладная записка. – 1 октября 1980 г. – Ф. 16. Секретариат ГПУ – КДБ УРСР. – Оп. 01. – Спр. 1172. – Арк. 185–187.
2. Докладная записка о враждебной деятельности Тюричева В. В. – 10 ноября 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1178. – Арк. 29–32.
3. Докладная записка о пресечении враждебной деятельности О. Д. Гейко. – 10 марта 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1167. – Арк. 49–53.
4. Докладная записка об антисоветской деятельности Бондарькова А. М. – 27 ноября 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1178. – Арк. 133–135.
5. Информационное сообщение за 3 января 1980 года. – 4 января 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1164. – Арк. 17–20.
6. Информационное сообщение за 4, 5 и 6 января 1980 года. – 7 января 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1164. – Арк. 21–30.
7. Информационное сообщение за 23 января 1980 года. – 24 января 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1164. – Арк. 156–163.
8. Информационное сообщение за 1, 2 и 3 февраля 1980 года. – 4 февраля 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1164. – Арк. 217–223.
9. Информационное сообщение за 20 февраля 1980 года. – 21 февраля 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1164. – Арк. 308–314.
10. Информационное сообщение за 11, 12 и 13 апреля 1980 года. – 14 апреля 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1167. – Арк. 253–261.
11. Информационное сообщение за 17 апреля 1980 года. – 18 апреля 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1167. – Арк. 283–288.
12. Информационное сообщение за 22 апреля 1980 года. – 23 апреля 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1167. – Арк. 303–309.
13. Информационное сообщение за 25, 26 и 27 апреля 1980 года. – 28 апреля 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1167. – Арк. 323–331.
14. Информационное сообщение за 29 апреля 1980 года. – 31 апреля 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1167. – Арк. 348–356.

15. Інформаційне повідомлення за 14 травня 1980 року. – 15 травня 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1169. – Арк. 27–33.
16. Інформаційне повідомлення за 21 травня 1980 року. – 22 травня 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1169. – Арк. 83–90.
17. Інформаційне повідомлення за 30, 31 травня і 1 червня 1980 року. – 2 червня 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1169. – Арк. 133–143.
18. Інформаційне повідомлення за 2 червня 1980 року. – 3 червня 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1169. – Арк. 151–157.
19. Інформаційне повідомлення за 9 червня 1980 року. – 10 червня 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1169. – Арк. 189–197.
20. Інформаційне повідомлення за 12 червня 1980 року. – 13 червня 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1169. – Арк. 214–222.
21. Інформаційне повідомлення за 13, 14 і 15 червня 1980 року. – 16 червня 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1169. – Арк. 225–233.
22. Інформаційне повідомлення за 25 червня 1980 року. – 26 червня 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1169. – Арк. 284–291.
23. Інформаційне повідомлення за 18, 19 і 20 липня 1980 року. – 21 липня 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1171. – Арк. 82–92.
24. Інформаційне повідомлення за 28 липня 1980 року. – 29 липня 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1171. – Арк. 153–162.
25. Інформаційне повідомлення за 22, 23 і 24 серпня 1980 року. – 25 серпня 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1171. – Арк. 277–284.
26. Інформаційне повідомлення за 19 листопада 1980 року. – 20 листопада 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1178. – Арк. 85–91.
27. Інформаційне повідомлення за 12, 13 і 14 грудня 1980 року. – 15 грудня 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1178. – Арк. 226–234.
28. Інформаційне повідомлення про реакцію на події в Афганістані і становищі серед афганських громадян. – 31 грудня 1979 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1163. – Арк. 456–458.
29. Про розвиток обстановки в Афганістані і в земляцтвах афганських студентів, навчаючись в університетах республіки. – 15 березня 1989 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1171. – Арк. 104–106.
30. Додаток до інформаційного повідомлення за 19 листопада 1980 г. Тексти листівок, виявлених в міст. Запоріжжя 19 листопада 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1178. – Арк. 92–93.
31. Спеціальне повідомлення. – 4 березня 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1167. – Арк. 8–9.
32. Спеціальне повідомлення про реакцію на відповіді Л. І. Брежнєва кореспонденту газети «Правда» і Заявлення ТАСС. – 14 січня 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1164. – Арк. 67–71.
33. Спеціальне повідомлення про реакцію на відповіді Л. І. Брежнєва кореспонденту газети «Правда». – 21 січня 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1164. – Арк. 134–138.

34. Справка о реагировании советских граждан на события в Афганистане. – 3 января 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1164. – Арк. 12–16.

Державний архів Кіровоградської області

35. Комплексный план идейно-воспитательной, учебно-методической и организационной работы с иностранными учащимися на 1983–1984 учебный год. – Ф. Р-7439. Кировоградское среднее городское профессионально-техническое училище №8. – Оп. 1. – Спр. 142. – 34 арк.

36. Комплексный план идейно-воспитательной, учебно-методической и организационной работы с иностранными учащимися на 1985–1986 учебный год. – Ф. Р-7439. – Оп. 1. – Спр. 166. – 14 арк.

37. Комплексный план идейно-воспитательной, учебно-методической и организационной работы с иностранными учащимися на 1986–1987 учебный год. – Ф. Р-7439. – Оп. 1. – Спр. 181. – 27 арк.

38. Краткая характеристика проведенной работы по повышению эффективности учебно-воспитательного процесса, качества подготовки квалифицированных рабочих в соответствии с решениями Апрельского (1984) Пленума ЦК КПСС, требованиями реформы общеобразовательной и профессиональной школы. – Ф. Р-7439. – Оп. 1. – Спр. 156. – Арк. 12–71.

39. Отчет о выполнении плана и результатах деятельности медицинского училища за 1986–1987 учебный год. – Ф. Р-6628. Кировоградское медицинское училище им. Е. О. Мухина. – Оп. 1. – Спр. 572. – 60 арк.

40. Отчет о выполнении плана и результатах деятельности медицинского училища за 1988–1989 учебный год. – Ф. Р-6628. – Оп. 1. – Спр. 620. – 56 арк.

41. Отчет о работе КВЛУГА за 1978 год по основной деятельности. – Ф. Р-7168. Кировоградское высшее летное училище гражданской авиации. – Оп. 1. – Спр. 109. – 44 арк.

42. Положение о Совете училища по делам иностранных учащихся. – Ф. Р-7186. – Оп. 2. – Спр. 844. – Арк. 7–11.

43. Положение об отделе по работе с иностранными учащимися и авиационными специалистами. – Ф. Р-7186. – Спр. 844 – Оп. 2. – Арк. 29–33.

44. Положение об участии партийной и общественной организации в проведении идейно-воспитательной работы с иностранными учащимися в Кировоградском высшем летном училище гражданской авиации. – Ф. Р-7186. – Оп. 2. – Спр. 844. – Арк. 1–6.

45. Протокол соглашения между «Авиаэкспортом» и «Бахтар Афган Эйрлайнз» о подготовке пилотов в Кировоградском высшем летном училище гражданской авиации на АН-24 согласно контракту №76-22/01205 от 5.10.1980. – Ф. Р-7186. – Оп. 3. – Спр. 32 – Арк. 5–6.

46. Секция русского языка как иностранного. Годовой отчет о работе секции за 1980–81 гг. – Ф. Р-823. Кировоградский институт сельскохозяйственного машиностроения – Оп. 1. – Спр. 521. – 10 арк.

Документи з електронних архівів

Архив Национальной безопасности Университета Дж. Вашингтона.

47. Высказывания руководящих деятелей Демократической Республики Афганистан по вопросам международных отношений и внешней политики ДРА. 27 апреля – октябрь 1978 года: Пресс-отдел посольства СССР в ДРА. – 30 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1978.11.01.PDF

48. Выступление Генерального Секретаря ЦК НДПА, Председателя Революционного Совета, премьер-министра ДРА Н. М. Тараки на Пленуме ЦК НДПА. – 27 ноября 1978 г.: Пресс-отдел посольства СССР в ДРА. – 10 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1978.11.27.PDF

49. Выписка из протокола №114 заседания Политбюро ЦК КПСС «О плане вывода советских войск из Афганистана». – 1 апреля 1988 года. – 5 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1988.04.01.Extract-from-Politburo-Protocol-on-Afganistan.pdf

50. Выписка из протокола №146 заседания Политбюро ЦК КПСС «О мероприятиях в связи с предстоящим выводом советских войск из Афганистана». – 24 января 1989 года. – 14 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/January%2024,%201989.pdf

51. Выписка из протокола №149 заседания Политбюро ЦК КПСС «О нашей дальнейшей линии в связи с положением в Афганистане» – 12 апреля 1979 г. – 13 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/A%201979.04.12.PDF

52. Выписка из протокола №149 заседания Политбюро ЦК КПСС от 12 марта 1989 года «О дополнительных мерах по оказанию срочной помощи Республике Афганистан». – 4 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1989.03.12%20CC%20on%20Afgh.pdf

53. Выписка из протокола №150 заседания Политбюро ЦК КПСС «О нецелесообразности участия советских экипажей боевых вертолетов в подавлении контрреволюционных выступлений в Демократической республике Афганистан». – 21 апреля 1979 г. – 3 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/A%201979.04.21.PDF

54. Выписка из протокола №152 заседания Политбюро ЦК КПСС «Об оказании дополнительной военной помощи Демократической республике Афганистан». – 24 мая 1979 г. – 4 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/A%201979.05.24.PDF

55. Выписка из протокола №156 заседания Политбюро ЦК КПСС «Об обстановке в Демократической республике Афганистан и возможных мерах по ее улучшению». – 29 июня 1979 г. – 16 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/June%2029,%201979.pdf

56. Выписка из протокола №159 заседания Политбюро ЦК КПСС от 19 мая 1989 года «Об оказании дополнительной помощи Республике Афганистан». – 8 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1989.05.19%20CC%20on%20Afggh.pdf

57. Выписка из протокола №163 заседания Политбюро ЦК КПСС от 22 июля 1989 года. О дополнительной поставке специмущества Республике Афганистан. – 27 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1989.10.22%20CC%20on%20Afggh.pdf

58. Выписка из протокола №164 заседания Политбюро ЦК КПСС от 5 августа 1989 года. Об оказании дополнительной военной помощи Республике Афганистан. – 5 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1989.08.05%20CC%20on%20Afggh.pdf

59. Выписка из протокола №177 заседания Политбюро ЦК КПСС от 29 декабря 1979 г. «Об ответе на обращение президента Картера по линии прямой связи по вопросу об Афганистане». – 6 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/12.29.1979%20PB%20extract.pdf

60. Выписка из протокола №180 заседания Политбюро ЦК КПСС «О порядке направления военнослужащих, рабочих и служащих в советские войска, временно находящиеся в Демократической Республике Афганистан». – 23 января 1980 г. – 2 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/A%201980.01.23.PDF

61. Выписка из протокола №181 заседания Политбюро ЦК КПСС «О дальнейших мероприятиях по обеспечению государственных интересов СССР в связи с событиями в Афганистане» – 28 января 1980 г. – 9 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/A%201980.01.23.PDF

62. Выписка из протокола №181 заседания Политбюро ЦК КПСС «О проведении переговоров о заключении Договора между Правительством СССР и Правительством ДРА об условиях временного пребывания советских войск на территории ДРА» – 28 января 1980 г. – 17 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/A%201980.01.25.PDF

63. Выписка из протокола №182 заседания Политбюро ЦК КПСС «О беседах т. Андропова Ю. В. с афганскими руководителями по некоторым вопросам советско-афганского сотрудничества». – 7 февраля 1980 года. – 5 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/A%201980.02.07.PDF

64. Договор о приграничной торговле между СССР и ДРА и другие сопутствующие документы. – 29 мая 1981 г. – 18 арк. URL:

https://nsarchive.gwu.edu/rus/text_files/BrezhnevEpoch/1981.05.29%20USSR-Afghanistan%20Agreement%20on%20Border%20Trade.pdf

65. Доклад в ЦК КПСС анализа причин возникшего в последнее время обострения в ДРА и соображения о возможных дальнейших шагах по оказанию помощи руководству ДРА в деле укрепления его позиций и стабилизации положения в стране. – 1 апреля 1979 г. – 11 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/A%201979.04.01.PDF

66. Запись бесед В. С. Сафрончука с Х. Амином 6 и 12 ноября 1979 г. – 1 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/11.12.1979%20Safr%20Amin.pdf

67. Запись беседы А. Н. Косыгина, А. А. Громыко, Д. Ф. Устинова, Б. Н. Пономарева с Н. М. Тараки. – 20 марта 1979 г. – 15 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/March%2020,%201979-2.pdf

68. Запись беседы В. С. Сафрончука со вторым политическим заместителем министра иностранных дел А. Амином 5, 6 и 7 августа 1979 г. – 1 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/08.07.1979%20Safr%20Amin.pdf

69. Запись беседы В. С. Сафрончука с Х. Амином 29 октября 1979 г. – 1 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/10.29.1979%20Safr%20Amin.pdf

70. Запись беседы В. С. Сафрончука с Х. Амином 19 ноября 1979 г. – 1 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/11.19.1979%20Safr%20Amin.pdf

71. Запись беседы В. С. Сафрончука с Х. Амином 3 декабря 1979 г. – 1 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/12.03.1979%20Safr%20Amin.pdf

72. Запись беседы Л. И. Брежнева и Н. М. Тараки. – 20 марта 1979 г. – 8 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/March%2020,%201979.pdf

73. Запись беседы М. С. Горбачева с Генеральным секретарем ЦК НДПА т. Наджибом. – 20 июля 1987 г. – 20 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1987.07.20.Gorbachev-Najibullah.pdf

74. Запись беседы М. С. Горбачева с Наджибуллой (Афганистан). – 23 августа 1990 г. – 9 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1990.08.23%20Gorb-Najib%20memcon.pdf

75. Запись беседы М. С. Горбачева с президентом Афганистана, Генеральным секретарем ЦК НДПА Наджибуллой. – Ташкент, 7 апреля 1988 года. – 11 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1988.04.07.Gorbachev-Najibullah.pdf

76. Запись беседы М. С. Горбачева с президентом Афганистана, Генеральным секретарем ЦК НДПА Наджибуллой. – 13 июля 1988 года. –

7 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1988.06.13.Gorbachev-Najibullah.pdf

77. Запись беседы М. С. Горбачева с членом Политбюро ЦК НДПА, министром безопасности Афганистана Г. Ф. Якуби, членом Политбюро ЦК НДПА, министром внутренних дел С. М. Гулябзоем, кандидатом в члены Политбюро ЦК НДПА, министром обороны Ш. Танаем. – 9 сентября 1988 г. – 1 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1988.09.09.Gorbachev-PDPA-members.pdf

78. Запись беседы с зам. премьер-министра, министром иностранных дел ДРА Х. Амином: Из дневника А. М. Пузанова. – 20 ноября 1978 г. – 3 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1978.11.29.PDF

79. Запись беседы с заместителем премьер-министра, министром иностранных дел ДРА Шах Вали: Посол СССР в Демократической Республике Афганистан. – 27 октября 1979 года – 4 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/10.31.1979%20Meeting%20w%20Shah%20Vali.pdf

80. Запись беседы с первым секретарем посольства США в Москве Томпсеном: Из дневника О. М. Шумилова. – 25 мая 1978 г. – 3 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1978.05.26.PDF

81. Запись беседы с политическим заместителем министра иностранных дел ДРА Шах Мухаммед Дустом: Из дневника А. М. Пузанова. – 13 июля 1978 г. – 2 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1978.07.13.PDF

82. Запись беседы с послом Демократической Республики Афганистан в СССР Раз Мухаммедом Пактином: Из дневника Г. М. Корниенко. – 24 июля 1978 г. – 3 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1978.07.26.2.PDF

83. Запись беседы с послом Демократической Республики Афганистан в СССР Раз Мухаммедом Пактином: Из дневника И. С. Спицкого. – 28 июля 1978 г. – 3 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1978.08.02.PDF

84. Запись беседы с послом Демократической Республики Афганистан в Москве Раз Мухаммедом Пактином: Из дневника С. П. Козырева. – 27 ноября 1978 г. – 1 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1978.12.04.PDF

85. Запись беседы с послом Народной Республики Болгария в ДРА Стояном Радославовым: Из дневника А. М. Пузанова. – 12 сентября 1978 г. – 1 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1978.09.20.PDF

86. Запись беседы с послом США в Демократической Республике Афганистан Адольфом Дабсом: Из дневника А. М. Пузанова. – 16 июля

1978 г. – 1 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1978.07.16.PDF

87. Запись беседы с послом ФРГ в Афганистане Ф. Хоффманом: Из дневника А. М. Пузанова. – 30 апреля 1978 г. – 1 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1978.05.16.PDF

88. Запись беседы с председателем Революционного Совета, премьер-министром Демократической Республики Афганистан Н. М. Тараки: Из дневника А. М. Пузанова. – 11 июля 1978 г. – 2 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1978.07.26.PDF

89. Запись беседы с руководителем делегации ГДР, заместителем министра путей сообщения, начальником гражданской авиации Клаусом Хенкесом: Из дневника А. М. Пузанова. – 20 мая 1978 г. – 1 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1978.05.31.PDF

90. Запись беседы с секретарем ЦК НДПА, заместителем премьер-министра, министром иностранных дел ДРА Хафизуллой Амином: Из дневника А. М. Пузанова. – 11 июля 1978 г. – 2 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1978.07.11.PDF

91. Запись беседы со вторым политическим заместителем министра иностранных дел ДРА А. Амином: Из дневника А. М. Пузанова. – 26 мая 1979 г. – 2 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/A%201979.05.26.PDF

92. Запись беседы советника по партийным связям совпосольства в ДРА В. М. Смирнова с членом политбюро ЦК НДПА, министром юстиции и генеральным прокурором А. Х. Тараи 6 ноября 1979 г. – 1 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/11.06.1979%20Smir%20Tarai.pdf

93. Запись беседы советника-посланника совпосольства СССР в ДРА В. С. Сафрончука с Амином 2 июля 1979 г. – 1 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/07.02.1979%20Amin%20Safronchuk.pdf

94. Заседание Политбюро ЦК КПСС «К вопросу о положении в Афганистане». – 22 марта 1979 г. – 4 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/A%201979.03.22.PDF

95. Заседание Политбюро ЦК КПСС «Об обострении обстановки в Демократической республике Афганистан и наших возможных мерах» – 17 марта 1979 г. – 24 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/March%2017,%201979.pdf

96. Заседание Политбюро ЦК КПСС: п.8 «К вопросу о положении в Афганистане». – 17 января 1980 г. – 4 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/January%2017,%201980.pdf

97. Заседание Политбюро ЦК КПСС: пункт 3 «О беседах тов. Андропова Ю. В. с афганскими руководителями по некоторым вопросам

советско-афганского сотрудничества». – 7 февраля 1980 г. – 5 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/A%201980.02.07.PDF

98. Из бесед М. С. Горбачева и Р. Рейгана по Афганистану. – 9–10 декабря 1987 г. – 2 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1987.12.09.Gorbachev-Reagan-on-Afganistan.pdf

99. Информационное сообщение о пленуме Центрального комитета НДПА («Кабул нью таймс. – 28 ноября 1978 г.»). – 2 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1978.11.28.PDF

100. Информация о ходе переговоров по организации приграничной торговли между СССР и Демократической Республикой Афганистан / Министерство внешней торговли СССР. – 18 марта 1981 г. – 7 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/BrezhnevEpoch/1981.03.18%20Negotiations%20on%20Border%20Trade%20with%20Afghanistan.pdf

101. К событиям в Афганистане 27 – 28 декабря 1979 г. – 31 декабря 1979 г. – 6 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/12.31.1979%20Report.pdf

102. Отчет Ю. В. Андропова ЦК КПСС о беседах с афганскими руководителями. – 5 февраля 1980 г. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/A%201980.02.05.PDF

103. О подписании Протокола между правительством Союза Советских Социалистических Республик и правительством Демократической Республики Афганистан о предоставлении в городе Кабуле земельного участка для строительства Дома советской науки и культуры: ЦК КПСС. – 19 октября 1979 г. – 15 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/10.25.1979%20House%20of%20Sci%20and%20Cult.pdf

104. Отдел информационно-партийной работы ЦК КПСС. «О некоторых сторонах дальнейшей работы в НДПА после событий 27 декабря 1979 г.» – 12 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/A%201980.01.15.PDF

105. Отчет посольства СССР в ДРА о продолжении земельной реформы в Демократической Республике Афганистан. – 28 октября 1981 г. – 17 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/BrezhnevEpoch/1981.10.28%20Report%20on%20hand%20reform%20in%20Afghanistan.pdf

106. Письмо главного редактора «Правды» В. Афанасьева в ЦК КПСС о записке И. Щедрова о положении в Афганистане с приложением докладной записки. – 12 ноября 1981 г. – 13 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/November%2012,%201981.pdf

107. Политическое письмо посольства СССР в ДРА «О некоторых моментах внутривнутриполитического положения в Демократической республике Афганистан». – 4 апреля 1979 г. – 3 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/A%201979.04.04.PDF

108. Постановление Секретариата ЦК Коммунистической Партии Советского Союза «К вопросу о советнике при премьер-министре Демократической Республики Афганистан». – 23 июля 1979 г. – 5 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/07.31.1979%20Adviser%20to%20Amin.pdf

109. Постановление Секретариата ЦК Коммунистической Партии Советского Союза «О проведении проектно-изыскательных работ при реке Пяндж на приграничном с Афганистаном участке». – 29 августа 1979 г. – 8 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/09.04.1979%20Pyandz%20River.pdf

110. Постановление Секретариата ЦК Коммунистической Партии Советского Союза «О пропагандистском обеспечении политического урегулирования вокруг Афганистана». – 13 февраля 1988 г. – 5 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1988.02.13.Resolution-on-Propaganda-Support-on-Afganistan-Settlement.pdf

111. Постановление Секретариата ЦК Коммунистической Партии Советского Союза «О советнике по административно-экономическим и финансовым вопросам при премьер-министре Демократической Республики Афганистан». – 25 июня 1979 г. – 2 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/A%201979.06.28.PDF

112. Постановление Секретариата ЦК Коммунистической Партии Советского Союза «О содействии руководству Демократической Республики Афганистан в разработке конституции страны». – 27 сентября 1979 г. – 2 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/09.27.1979%20Draft%20Constitution.pdf

113. Постановление Секретариата ЦК Коммунистической Партии Советского Союза «Об оказании безвозмездной помощи Демократической Республике Афганистан в борьбе с болезнями сельскохозяйственных животных». – 5 декабря 1979 г. – 9 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/12.05.1979%20Agricult%20assistance.pdf

114. Постановление Секретариата ЦК Коммунистической Партии Советского Союза «Об оказании материальной помощи Афганскому комитету защиты мира и солидарности». – 23 ноября 1979 г. – 11 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/11.23.1979%20Assistance%20to%20committee.pdf

115. Постановление Секретариата ЦК Коммунистической Партии Советского Союза «Об оказании помощи Демократической Республике Афганистан в организации внутреннего радиовещания». – 16 июля 1979 г. – 10 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/07.16.1979%20On%20radio%20assistance.pdf

116. Постановление Секретариата ЦК Коммунистической Партии Советского Союза «Об оказании помощи Демократической Республике Афганистан в реконструкции и расширении Центральной государственной

типографії в г. Кабуле». – 8 августа 1979 г. – 12 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/08.08.1979%20AF%20govt%20press.pdf

117. Постановление Секретариата ЦК Коммунистической Партии Советского Союза «Просьба ЦК Народно-демократической партии Афганистана». – 4 сентября 1979 г. – 10 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/09.04.1979%20Party%20Edu%20Inst.pdf

118. Постановление ЦК КПСС о поставке Республике Афганистан тактического ракетного комплекса 9К52 («Луна-М»). – 10 июля 1989 г. – 4 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1989.07.10%20CC%20on%20Afgh.pdf

119. Предложение в ЦК КПСС о публикации Заявлении Всемирного Совета Мира «Руки прочь от Афганистана». – 14 июня 1979 года. – 3 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/A%201979.06.14.PDF

120. Рукописный текст «К положению в “А”». – 12 декабря 1979 г. – 4 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1979-12-12%20situation%20in%20afghanistan.pdf

121. Стенограмма совещания, проведенного т. Яковлевым А. Н. – 22 февраля 1988 г. – 20 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1988.02.22.Yakovlev-CC-CPSU-Conference-on-Afganistan.pdf

122. Текст заявления Европейского Совета по Афганистану от 30 июня 1981 г. – 2 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/BrezhnevEpoch/1981.06.30%20Council%20of%20Europe%20Statement%20on%20Afghanistan.pdf

123. Уроки земельной реформы в Афганистане. – 25 января 1980 г. – 10 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/A%201980.01.25-1.PDF

124. Хроника событий по Афганистану. Апрель–май 1978 г.: Посольство Союза Советских Социалистических Республик. – 13 июля 1978 г. – 6 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1978.06.13.PDF

125. Хроника событий по Афганистану за апрель–июнь 1981 г.: Посольство Союза Советских Социалистических Республик. – 13 июля 1981 г. – 13 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/BrezhnevEpoch/1981.07.13%20Afghanistan%20Chronology,%201981.pdf

126. Хроника событий по Афганистану за июль–сентябрь 1981 г.: Посольство Союза Советских Социалистических Республик. – 3 ноября 1981 г. – 8 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/BrezhnevEpoch/1981.11.03%20Afghanistan%20chronology.pdf

Советский архив, собран Владимиром Буковским

127. Вопрос Министерства обороны и ГК по внешним экономическим связям. Решение Политбюро ЦК №П137/27 от 07.01.79. О расходах по командированию советских специалистов в армию Афганистана. – 4 арк. URL: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/137-79-4.pdf>

128. Записка Генерального Штаба в ЦК т. Зайкову №312/1/0297 от 31.07.89. Об обеспечении Афганистана военной техникой. – 2 арк. URL: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/arm89-2.pdf>

129. Запись разговора по телефону А. Н. Косыгина с Генеральным секретарем ЦК Народно-демократической партии Афганистана, Председателем Революционного совета и премьер-министром ДРА Н. М. Тараки. – 18 марта 1979 г. – 9 арк. URL: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/afg79-19.pdf>

130. О дополнительных мерах помощи Народно-демократической партии Афганистана в развертывании идеологической работы: Пост. С-та ЦК №Ст.-241/8 от 16.12.80. – 28 арк. URL: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/afgh-rus.html>

131. О доставке специмущества Демократической республике Афганистан: Решение Политбюро ЦК КПСС №П7/47 от 21.04.81. – 5 арк. URL: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/7-81-5.pdf>

132. О мерах против обсуждения на 67 конференции Межпарламентского Союза проекта резолюции, содержащей пункты антисоветской и антиафганской направленности: Пост. С-та ЦК. – 9 сентября 1980 г. – 10 арк. URL: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/ct227-80.pdf>

133. О направлении спецотряда в Афганистан: Решение Политбюро ЦК №П176/82 от 6.12.79. – 2 арк. URL: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/176-79.pdf>

134. О нашей дальнейшей внешнеполитической линии связи с Афганистаном и об ответе на обращение Ф. Кастро: Решение Политбюро ЦК №П187/33 от 10.03.80. – 15 арк. URL: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/afgh-rus.html>

135. О наших шагах в связи с развитием обстановки вокруг Афганистана. Решение Политбюро ЦК №П172/108 от 31.12.79. – 24 арк. URL: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/177-7924.pdf>

136. О положениях по политическому урегулированию в связи с Афганистаном: Решение Политбюро ЦК №П195/XVIII от 08.05.80. – 16 арк. URL: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/195-8016.pdf>

137. О просьбах руководства Народно-демократической партии Афганистана и Йеменской социалистической партии: Пос. С-та ЦК. – 6 февраля 1981 г. – 4 арк. URL: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/ct249-81.pdf>

138. Об информации для руководителей афганских прогрессивных политических организаций «Парчам» и «Хальк» об итогах визита Мухаммеда Дауда в СРСР. – 26 июня 1974 г.: Постановление Секретариата ЦК Коммунистической партии Советского Союза – 6 арк. URL: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/ct149-74.pdfh/>

139. Об обращении к руководителям Народно-демократической партии Афганистана «Парчам» и «Хальк». – 8 января 1974 г.: Постановление Секретариата ЦК Коммунистической партии Советского Союза – 3 арк. URL: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/ct109-74.pdf>

140. Об обращении к ЦК Компартии Чехословакии о К. Бобраке: Постановление Секретариата ЦК Коммунистической Партии Советского Союза. – 15 ноября 1978 года. – 7 арк. URL: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/ct134-78.pdf>

141. Об обстановке в Афганистане и нашей линии в этой связи: Решение Политбюро ЦК №П172/108 от 31.10.79. – 10 арк. URL: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/172-7910.pdf>

142. Об оказании помощи в восстановлении боеспособности авиационной техники и поставка средств связи. Записка Минобороны в ЦК т. Зайкову №318/2/0354 от 01.03.90. – 2 арк. URL: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/arm90-2.pdf>

143. Об оказании помощи ДРА в укреплении средств массовой информации: Пост. С-та ЦК. – 19 февраля 1980 г. – 5 арк. URL: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/ct198-80.pdf>

144. Об оказании технического содействия Демократической Республике Афганистан в строительстве радиовещательной средневолновой радиостанции мощностью 1000 кВт: Пост. С-та ЦК. – 29 января 1980 г. – 15 арк. URL: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/ct195-80.pdf>

145. О положениях по политическому урегулированию в связи с Афганистаном: Решение Политбюро ЦК №П195/XVIII от 08.05.80. – 16 арк. URL: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/195-8016.pdf>

146. Об увеличении численности Вооруженных Сил СССР. Решение Политбюро ЦК №П177/239 от 02.01.80. – 2 арк. URL: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/177-80-2.pdf>

Federation Of American Scientists. Intelligence Resource Program

147. National Security Decision Directive (NSDD) 24. Mission to Certain European Countries Concerning Oil and Gas Equipment Exports to USSR and Restricting Credits to Soviet Bloc Countries. – Washington, February 9, 1982. – 1 p. URL: <https://fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-24.pdf>

148. National Security Decision Directive (NSDD) 41. Sanctions on Oil and Gas Equipment Exports to USSR. – Washington, June 22, 1982. – 1 p. URL: <https://fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-41.pdf>

149. National Security Decision Directive (NSDD) 66. East-West Relations and Poland Related Sanctions. – Washington, November 29, 1982. – 6 p. URL: <https://fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-066.htm>

150. National Security Decision Directive (NSDD) 75. US Relations with the USSR. – Washington, January 17, 1983. – 10 p. URL: <https://fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-75.pdf>

151. National Security Decision Directive (NSDD) 155. US – Soviet Economic and Commercial Relations. – January 4, 1985. – 2 p. URL: <https://fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-155.pdf>

152. National Security Decision Directive (NSDD) 166. US Policy. Program and Strategy in Afghanistan. – March 27, 1985. – 3 p. URL: <https://fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-166.pdf>

153. National Security Decision Directive (NSDD) 270. Afghanistan. – May 1, 1987. – 5 p. URL: <https://fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-270.pdf>

Wilson Center. Digital Archive. International History Declassified

154. A January 1989 USSR Council of Ministers Instruction. – January 1, 1989. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/113140>

155. Address by Vice-President Mondale to the United States Olympic Committee "US Call for an Olympic Boycott". – April 12, 1980. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/123796>

156. Boris Ponomarev, Report from Kabul (excerpts). – July 19, 1979. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/113274>

157. Cable From Soviet Foreign Minister Gromyko to Soviet Representatives in Kabul. – September, 15, 1979. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/111563>

158. Conversation Between M. S. Gorbachov and Ronald Reagan on Afghanistan. – December 9, 1987. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117244>

159. Conversation Between M. S. Gorbachov and Ronald Reagan on Afghanistan (Excerpt). – December 10, 1987. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117245>

160. Conversation Between M. S. Gorbachov and US Vice-President George H. W. Bush. – December 10, 1987. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117246>

161. Conversation of the Chief of the Military Advisory Group in Afghanistan Lt. Gen. Gorelov with H. Amin. – August 11, 1979. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/110028>

162. CPSU Memorandum "The Position of the PRC on Afghanistan". – May 12, 1981. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117262>

163. CSPU CC Politburo Meeting (Excerpt). – November 13, 1986. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/111599>
164. CSPU CC Politburo Transcript (Excerpt). – March 20, 1986. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/111598>
165. CSPU CC Report. – December 23, 1986. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/112362>
166. CPSU CC Transcript of Politburo Meeting (Excerpt). – March 10, 1983. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/111597>
167. Excerpt From Several Reports About Situation in the PDPA Compiled by the KGB. – January 26, 1983. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/113129>
168. Extract From CSPU CC Politburo Decision. – December 6, 1979. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/111579>
169. General Valentin Varennikov's Proposals of How the Afghans Should Use their Forces After the Soviet Withdrawal (Excerpt). – March, 1989. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117275>
170. GRU Dossier on Najibullah. – 1986. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117300>
171. Information of KGB USSR to CC CSPU International Department. – October 10, 1979. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/111574>
172. Intelligence Note Concerning Actions by the US in Aiding the Afghanistan Rebel Fighters. – September 1, 1980. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/111792>
173. Joint Report by Soviet Ministry of Foreign Affairs and Soviet Ministry of Defense and KGB Representatives in Kabul. – February, 1988. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117274>
174. Journal of Soviet Ambassador Puzanov. Memorandum of Conversation with Taraki and Delegation of the Soviet Academy of Science. – June 18, 1978. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/113256>
175. Letter From Afghan President Najibullah to CSPU General Secretary Michail Gorbachov (Excerpt). – November 5, 1989. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117286>
176. Letter From Ahmad Shah Masoud to Soviet First Deputy Foreign Minister and Special Afghanistan Envoy Yuri Vorontsov. – September 2, 1989. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117376>
177. Letter From Ahmad Shah Masoud to the Soviet Chief Military Adviser. – December 26, 1988.: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/112471>
178. Letter From CSPU General Secretary Michail Gorbachov to Afghan Government. – December 11, 1989. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117289>

179. Memorandum by Soviet First Deputy Foreign Minister Yuri Vorontsov, General Valentin Varennikov, V. Zaitsev, V. Yegorov (Excerpt). – November, 1988. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117279>

180. Memorandum From KGB Chief M. Chebrikov, Soviet Foreign Minister Eduard Shevarnadze, Defense Minister Sergei Sokolov and Central Committee International Relations Secretary Anatoly Dobrynin to CPSU Politburo. – November 13, 1986. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/112470>

181. Memorandum of Conversation Between Soviet Foreign Minister Eduard Shevarnadze and Najibullah and Other Afghan Leaders on 13–14 January 1989 (Excerpt). URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117284>

182. Memorandum of the Results of The Negotiations Between Soviet Minister Eduard Shevarnadze with US President Ronald Reagan and US Secretary of State George Shultz in Washington on 22 – 24 March. – March, 1988. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117277>

183. Najibullah Assessment of the "Ahmad Shah Problem". – January, 1989. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117285>

184. Notes from a Conversation with the General Secretary of the Central Committee [CC] of the NDPA [National Democratic Party of Afghanistan], Chairman of the Revolutionary Council of DRA [Democratic Republic of Afghanistan] N. M. Taraki. – June 13, 1979. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/110301>

185. Notes From a Politburo Meeting. – February 26, 1987. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117233>

186. Personal Memorandum Andropov to Brezhnev. – December, 1, 1979. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/113254>

187. Record of a Conversation of M. S. Gorbachov with US Secretary of State G. Shultz. – February 22, 1988. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117248>

188. Record of Conversation Between Soviet Ambassador A. V. Puzanov and H. Amin. – July 21, 1979. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/113275>

189. Record of Conversation Between Soviet Ambassador A. V. Puzanov and Taraki. – June 9, 1978. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/113271>

190. Record of Conversation Between Soviet Ambassador A. V. Puzanov and Taraki. – July 10, 1979. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/113273>

191. Record of Conversation Between Soviet Ambassador Puzanov and Amin. – November 3, 1979. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/111577>

192. Record of Conversation Between Soviet Ambassador F. A. Tabeev and H. Amin. – December 6, 1979. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/111580>

193. Record of Conversation, Soviet Ambassador A. V. Puzanov and Taraki. – June 18, 1978. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/115528>

194. Report by Soviet Defense Minister Ustinov to CPDU CC on "Foreign Interference" in Afghanistan. – October 2, 1980. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/111596>

195. Report from General Valentin Varennikov to Soviet Defense Minister Dmitri T. Yazov (Excerpt). – August, 1988. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117374>

196. Report from General Valentin Varennikov to Soviet Defense Minister Dmitri T. Yazov (Excerpt). – August, 1988. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117278>

197. Report from Soviet Deputy Defense Minister Army Gen. Ivan Pavlovskii, during visit to Afghanistan. – August 25, 1979. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/111559>

198. Report from Soviet Ministry of Foreign Affairs and Ministry of Defense and KGB Representatives. – October, 1988. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117280>

199. Report of a Soviet Ministry of Defense Operation Group Headed by Marshal S. L. Sokolov About the Results of Operations. – June, 1984. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117269>

200. Report of Military Leaders to D. F. Ustinov. – May 10, 1981. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/113138>

201. Report of the Soviet Ambassador Y. V. Vorontsov, Concerning the Current Political Situation Inside Afghanistan and the Possibilities of Solving the Afghan Question. – February 3, 1989. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/113128>

202. Report to Minister of Defense Gen. Dmitri T. Yazov from Gen. Valentin Varennikov in Kabul. – January 10, 1988. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117272>

203. Soviet Military Intelligence (GRU) Memorandum "About US aid to the counterrevolutionaries" (Excerpt). – March, 1988. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117276>

204. Telegram From Chief Soviet Military Advisor "Report From Kabul". – December 2, 1979. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/118651>

205. Telegram From Chief Soviet Military Advisor "Report From Kabul". – December 4, 1979. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/118652>

Опубліковані документи

206. Двустороннее соглашение между Республикой Афганистан и Исламской Республикой Пакистан о добровольном возвращении беженцев. – 14 апреля 1988 г. // Вестник Министерства Иностранных дел СССР. – 1 мая 1988. – №8. – С. 5.

207. Двустороннее соглашение между Республикой Афганистан и Исламской Республикой Пакистан о принципах взаимоотношений, в частности о невмешательстве и отказе от интервенции. – 14 апреля 1988 г. // Вестник Министерства Иностранных дел СССР. – 1 мая 1988. – №8. – С. 3–4.

208. Декларация о международных гарантиях. – 14 апреля 1988 г. // Вестник Министерства Иностранных дел СССР. – 1 мая 1988. – №8. – С. 6.

209. «Для спасения Родины и революции». Афганистан: политические декларации и материальные затраты // Источник. Документы российской истории. – 1995. – №3. – С. 153–157.

210. Договор между Союзом Советских Социалистических Республик и Демократической Республикой Афганистан о прохождении государственной границе на участке от западного берега озера Зоркуль до пика Повало-Швейковского (стык государственных границ СССР, ДРА и КНР). – 16 июня 1981 г. // Сборник международных договоров СССР: Вып. XXXVII. – М.: Междунар. отношения, 1983. – С. 39–42.

211. Договор между Союзом Советских Социалистических Республик и Демократической Республикой Афганистан об основных направлениях экономического и торгового сотрудничества. – 22 апреля 1986 г. // Сборник международных договоров СССР: Вып. XLII. – М.: Междунар. отношения, 1988. – С. 211–212.

212. Договор о дружбе, добрососедстве и сотрудничестве между Союзом Советских Социалистических Республик и Демократической Республикой Афганистан – 5 декабря 1978 г. // Правда. – 1978. – 6 декабря. – С. 1.

213. Документ ЦК НДПА «О 20-летию Народно-демократической партии Афганистана» // Партийная жизнь. – 1984. – №23. – С. 73–80.

214. Долгосрочная программа экономического, технического и торгового сотрудничества между Союзом Советских Социалистических Республик и Республикой Афганистан на период до 2000 года. – 20 сентября 1988 г. // Сборник международных договоров СССР: Вып. XLIV. – М.: Междунар. отношения, 1990. – С. 273–278.

215. Женевская конвенция от 12 августа 1949 года об обращении с военнопленными // Права человека: Сборник международных договоров. – Том 1 (часть вторая): Универсальные договоры. – Женева, 1994. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/geneva_prisoners.shtml

216. Заявление советского правительства. – 27 апреля 1988 г. // Вестник Министерства Иностранных дел СССР. – 1 июня 1988. – №10. – С. 14.

217. Консульская конвенция между Союзом Советских Социалистических Республик и Демократической Республикой Афганистан. – 24 мая 1981 г. // Сборник международных договоров СССР: Вып. XXXVIII. – М.: Междунар. отношения, 1984. – С. 33–44.

218. Меморандум понимания. – 14 апреля 1988 г. // Вестник Министерства Иностранных дел СССР. – 1 мая 1988. – №8. – С. 9–10.

219. О политической оценке решения о вводе советских войск в Афганистан в декабре 1979 года. – Съезд народных депутатов СССР. Постановление от 24 декабря 1989 г. № 982-1 // Второй съезд народных депутатов СССР: стенограф. отчет в 6-ти т. – Т. 4. – М.: Изд-во Верховного Совета СССР, 1990. – С. 616.

220. Организация объединенных наций. Совет Безопасности. Официальные отчеты. – 2185-е заседание 5 января 1980 года. – Нью-Йорк, Тридцать пятый год (1980). – 17 с.

221. Организация объединенных наций. Совет Безопасности. Официальные отчеты. – 2186-е заседание 5 января 1980 года. – Нью-Йорк, Тридцать пятый год (1980). – 18 с.

222. Организация объединенных наций. Совет Безопасности. Официальные отчеты. – 2187-е заседание 6 января 1980 года. – Нью-Йорк, Тридцать пятый год (1980). – 17 с.

223. Организация объединенных наций. Совет Безопасности. Официальные отчеты. – 2188-е заседание 6 января 1980 года. – Нью-Йорк, Тридцать пятый год (1980). – 13 с.

224. Организация объединенных наций. Совет Безопасности. Официальные отчеты. – 2189-е заседание 7 января 1980 года. – Нью-Йорк, Тридцать пятый год (1980). – 13 с.

225. Организация объединенных наций. Совет Безопасности. Официальные отчеты. – 2190-е заседание 7 января 1980 года. – Нью-Йорк, Тридцать пятый год (1980). – 21 с.

226. Основные принципы Демократической республики Афганистан // Демократическая республика Афганистан. Справочник / Отв. ред. М. Р. Арунова. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1981. – С. 153–166.

227. Пленум ЦК КПСС 23 июня 1980 г. О международном положении и внешней политике Советского Союза (Извлечения) // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). – Т. 13. 1976–1980. – М.: Политиздат, 1986. – С. 470–473.

228. Политический доклад Центрального Комитета КПСС XXVII съезду Коммунистической партии Советского Союза. Доклад

Генерального Секретаря ЦК КПСС товарища М. С. Горбачёва // Материалы XXVII съезда Коммунистической партии Советского Союза. – М.: Политиздат, 1987. – С. 3–90.

229. Положение в Афганистане и его последствия для международного мира и безопасности. – Резолюция 6/2. – 7-е пленарное заседание Шестой Чрезвычайной специальной Сессии ГА ООН. – 14 января 1980 г. // Резолюции и решения, принятые на Шестой Чрезвычайной специальной Сессии ГА ООН, 10–14 января 1980 года. – Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 1980. – С. 2.

230. Положение в Афганистане и его последствия для международного мира. – Резолюция 35/37. – 70-е пленарное заседание Тридцать Пятой сессии ГА ООН. – 20 ноября 1980 г. // Резолюции и решения, принятые Генеральной Ассамблеей на Тридцать Пятой Сессии. – 16 сентября – 17 декабря 1980 года, 15 и 16 января, 2–6 марта и 11 мая 1981 года. – Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 1981. – С. 9.

231. Положение в Афганистане и его последствия для международного мира. – Резолюция 36/34. – 62-е пленарное заседание Тридцать Шестой сессии ГА ООН. – 18 ноября 1981 г. // Резолюции и решения, принятые Генеральной Ассамблеей на Тридцать Шестой Сессии. – 15 сентября – 18 декабря 1981 года, 16–29 марта, 28 апреля и 20 сентября 1982 года. – Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 1982. – С. 10–11.

232. Положение в Афганистане и его последствия для международного мира. – Резолюция 37/37. – 82-е пленарное заседание Тридцать Седьмой сессии ГА ООН. – 29 ноября 1982 г. // Резолюции и решения, принятые Генеральной Ассамблеей на Тридцать Седьмой Сессии. – 21 сентября – 21 декабря 1982 и 10 – 13 мая 1983 года. – Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 1983. – С. 36–37.

233. Положение в Афганистане и его последствия для международного мира. – Резолюция 38/29. – 69-е пленарное заседание Тридцать Восьмой сессии ГА ООН. – 23 ноября 1983 г. // Резолюции и решения, принятые Генеральной Ассамблеей на Тридцать Восьмой Сессии. – 20 сентября – 20 декабря 1983 и 26 июня 1984 года. – Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 1984. – С. 32.

234. Положение в Афганистане и его последствия для международного мира. – Резолюция 39/13. – 57-е пленарное заседание Тридцать Девятой сессии ГА ООН. – 12 ноября 1984 г. // Резолюции и решения, принятые Генеральной Ассамблеей на Тридцать Девятой Сессии. – 18 сентября – 18 декабря 1984 года и 9–12 апреля 1985 года. – Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 1985. – С. 31–32.

235. Положение в Афганистане и его последствия для международного мира. – Резолюция 40/12. – 74-е пленарное заседание Сороковой сессии ГА ООН. – 13 ноября 1985 г. // Резолюции и решения,

принятые Генеральной Ассамблеей на Сороковой Сессии. – 17 сентября – 18 декабря 1985 года, 28 апреля – 9 мая и 20 июня 1986 года. – Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 1986. – С. 25.

236. Положение в Афганистане и его последствия для международного мира. – Резолюция 43/20. – 45-е пленарное заседание Сорок третьей сессии ГА ООН. – 3 ноября 1988 г. // Резолюции и решения, принятые Генеральной Ассамблеей на Сорок третьей Сессии. – 17 октября 1988 – 20 апреля 1989 года. – Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 1989. – С. 33–34.

237. Постановление Президиума Верховного Совета РСФСР о советских военнопленных в Афганистане и сопредельных странах. – 6 сентября 1991 г. // Внешняя политика России: Сб. документов. 1990–1992. / Ред. Л. И. Гецелевич – М.: Международные отношения, 1996. – С. 107.

238. Постановление Президиума Верховного Совета РСФСР о советских военнопленных в Афганистане и сопредельных странах. – 20 сентября 1991 г. // Внешняя политика России: Сб. документов. 1990–1992. / Ред. Л. И. Гецелевич – М.: Международные отношения, 1996. – С. 107.

239. Протокол между правительством Союза Советских Социалистических Республик и правительством Демократической Республикой Афганистан об оказании Афганистану безвозмездной помощи в области подготовки национальных кадров. – 24 декабря 1980 г. // Сборник международных договоров СССР: Вып. XXXVI. – М.: Междунар. отношения, 1982. – С. 98 – 99.

240. Протокол между правительством Союза Советских Социалистических Республик и правительством Демократической Республикой Афганистан об оказании Афганистану технического содействия в создании профессионально-технических учебных заведений. – 29 января 1981 г. // Сборник международных договоров СССР: Вып. XXXVII. – М.: Междунар. отношения, 1983. – С. 93–94.

241. Протокол между правительством Союза Советских Социалистических Республик и правительством Республики Афганистан об экономическом и техническом сотрудничестве в области связи. – 26 февраля 1988 г. // Сборник международных договоров СССР: Вып. XLIV. – М.: Междунар. отношения, 1990. – С. 260–262.

242. Сахаров А. Д. Открытое письмо Президиуму Верховного Совета СССР, Председателю Президиума Верховного Совета СССР Л. И. Брежневу. Горький, 1980. / А. Д. Сахаров // Сахаров А. Д. Тревога и надежда. – М.: Интер-Верео, 1990. – С. 199–201.

243. Сахаров А. Д. Открытое письмо Президенту Академии Наук СССР А. П. Александрову. Горький, 30 января 1981 г. / А. Д. Сахаров //

Сахаровский сборник – 1981 / Сост. А. Бабеньшев, Р. Лерт, Е. Печуро. – М.: Книга, 1991. – С. 65–77.

244. Совместное заявление РСФСР и Республики Афганистан. – 23 декабря 1991 г. // Внешняя политика России: Сб. документов. 1990–1992. / Ред. Л. И. Гецелевич – М.: Международные отношения, 1996. – С. 146–148.

245. Соглашение между правительством Союза Советских Социалистических Республик и правительством Демократической Республикой Афганистан о приграничной торговле. – 3 апреля 1981 г. // Сборник международных договоров СССР: Вып. XXXVII. – М.: Междунар. отношения, 1983. – С. 95 – 96.

246. Соглашение между правительством Союза Советских Социалистических Республик и правительством Демократической Республикой Афганистан о прямом железнодорожном грузовом сообщении. – 1 ноября 1982 г. // Сборник международных договоров СССР: Вып. XXXVIII. – М.: Междунар. отношения, 1984. – С. 301–303.

247. Соглашение между правительством Союза Советских Социалистических Республик и правительством Демократической Республики Афганистан о статусе и порядке эксплуатации и содержании автомобильно-железнодорожного моста через реку Амударью. – 26 апреля 1982 г. // Сборник международных договоров СССР: Вып. XXXVIII. – М.: Междунар. отношения, 1984. – С. 192–194.

248. Соглашение между правительством Союза Советских Социалистических Республик и правительством Демократической Республики Афганистан об оказании Афганистану технического содействия в области сельского хозяйства. – 21 сентября 1982 г. // Сборник международных договоров СССР: Вып. XXXVIII. – М.: Междунар. отношения, 1984. – С. 194–196.

249. Соглашение между правительством Союза Советских Социалистических Республик и правительством Демократической Республики Афганистан об оказании Афганистану технического содействия в создании телевизионных студий. – 2 июня 1983 г. // Сборник международных договоров СССР: Вып. XXXIX. – М.: Междунар. отношения, 1985. – С. 212–213.

250. Соглашение между правительством Союза Советских Социалистических Республик и правительством Демократической Республики Афганистан об экономическом и техническом сотрудничестве. – 24 декабря 1980 г. // Сборник международных договоров СССР: Вып. XXXVI. – М.: Междунар. отношения, 1982. – С. 95–98.

251. Соглашение между правительством Союза Советских Социалистических Республик и правительством Демократической Республики Афганистан об экономическом и техническом

сотрудничестве. – 16 января 1987 г. // Сборник международных договоров СССР: Вып. XLIII. – М.: Междунар. отношения, 1989. – С. 183–184.

252. Соглашение между правительством Союза Советских Социалистических Республик и правительством Демократической Республики Афганистан об экономическом и техническом сотрудничестве в сооружении в Демократической республике Афганистан объектов с участием афганского частного сектора. – 18 апреля 1987 г. // Сборник международных договоров СССР: Вып. XLIII. – М.: Междунар. отношения, 1989. – С. 184–187.

253. Соглашение между правительством Союза Советских Социалистических Республик и правительством Республики Афганистан о сотрудничестве в проведении берегоукрепительных работ в районе порта Хайратон и строительстве причальной стенки порта. – 7 марта 1988 г. // Сборник международных договоров СССР: Вып. XLIV. – М.: Междунар. отношения, 1990. – С. 263–265.

254. Соглашение между правительством Союза Советских Социалистических Республик и правительством Республики Афганистан о сотрудничестве в проведении геологоразведывательных работ. – 27 июля 1988 г. // Сборник международных договоров СССР: Вып. XLIV. – М.: Междунар. отношения, 1990. – С. 271–273.

255. Соглашение между правительством Союза Советских Социалистических Республик и правительством Республики Афганистан об оказании содействия Афганистану в области энергетики. – 25 апреля 1988 г. // Сборник международных договоров СССР: Вып. XLIV. – М.: Междунар. отношения, 1990. – С. 265–268.

256. Соглашение между правительством Союза Советских Социалистических Республик и правительством Республики Афганистан об экономическом и техническом сотрудничестве. – 20 сентября 1988 г. // Сборник международных договоров СССР: Вып. XLIV. – М.: Междунар. отношения, 1990. – С. 278–281.

257. Соглашение между правительством Союза Советских Социалистических Республик и правительством Республики Афганистан об экономическом и техническом сотрудничестве в области газовой промышленности. – 27 июля 1988 г. // Сборник международных договоров СССР: Вып. XLIV. – М.: Междунар. отношения, 1990. – С. 268–271.

258. Соглашение между правительством Союза Советских Социалистических Республик и правительством Демократической Республикой Афганистан по транзитным вопросам. – 10 января 1983 г. // Сборник международных договоров СССР: Вып. XXXIX. – М.: Междунар. отношения, 1985. – С. 217–218.

259. Соглашение о взаимосвязи для урегулирования положения, относящегося к Афганистану. – 14 апреля 1988 г. // Вестник Министерства Иностранных дел СССР. – 1 мая 1988. – №8. – С. 7–8.

260. Соглашение о товарообороте между Союзом Советских Социалистических Республик и Демократической Республикой Афганистан на 1981–1985 гг. – 3 апреля 1981 г. // Сборник международных договоров СССР: Вып. XXXVII. – М.: Междунар. отношения, 1983. – С.94–95.

261. Устав Организации Объединенных Наций. URL: <http://www.un.org/ru/documents/charter/>

262. Letter From President Reagan to Soviet General Secretary Brezhnev. – Washington, April 24. 1981. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 118–121. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d47>

263. Letter From President Reagan to Soviet General Secretary Brezhnev. – Washington, November 17. 1981. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 353–355. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d103>

264. Letter From President Reagan to Soviet General Secretary Brezhnev. – Washington, undated. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 116–118. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d46>

265. Memorandum for the Record. – Washington, October 16, 1981. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 353–355. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d95>

266. Memorandum for the Record. – Washington, January 18, 1982. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 417–422. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d131>

267. Memorandum From Director of Central Intelligence Casey to President Reagan. – Washington, October 29, 1981. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 341–344. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d98>

268. Memorandum From Richard Pipes of the National Security Staff to the President's Assistant for National Security Affairs (Allen). – Washington, February 24, 1981. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 50–52. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d21>

269. Memorandum From Richard Pipes of the National Security Staff to the President's Assistant for National Security Affairs (Allen). – Washington, April 20, 1981. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume

III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 109–110. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d43>

270. Memorandum From Richard Pipes of the National Security Staff to the President's Assistant for National Security Affairs (Clark). – Washington, March 5, 1982. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 499–500. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d149>

271. Memorandum From Richard Pipes of the National Security Staff to the President's Assistant for National Security Affairs (Clark). – Washington, undated. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 521–523. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d155>

272. Memorandum From Richard Pipes of the National Security Staff to the President's Assistant for National Security Affairs (Clark). – Washington, April 9, 1982. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 525–526. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d157>

273. Memorandum From Secretary of Defense Weinberger to the Assistant to the President for National Security Affairs (Clark). – Washington, January 27, 1982. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 478–479. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d139>

274. Memorandum From Secretary of State Haig to President Reagan. – Washington, January 29, 1981. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 18–19. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d9>

275. Memorandum From Secretary of State Haig to President Reagan. – Washington, July 8, 1981. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 204–207. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d70>

276. Memorandum From Secretary of State Haig to President Reagan. – Washington, September 18, 1981. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 250–252. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d84>

277. Memorandum From Secretary of State Haig to President Reagan. – Washington, April 2, 1982. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 512–520. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d154>

278. Memorandum From Secretary of State Haig to President Reagan. – Washington, May 10, 1982. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 545–546. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d169>

279. Memorandum From the Deputy Assistant to the President for National Security Affairs (Nance) to President Reagan. – Washington, December, 2, 1981. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 370–373. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d109>

280. Memorandum From the Deputy Secretary of State (Stoessel) to Secretary of State Haig. – Washington, February, 12, 1982. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 485–486. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d142>

281. Memorandum From the Under Secretary of State-Designate for Political Affairs (Stoessel) to Secretary of State Haig. – Washington, February 11, 1981. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 43–44. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d17>

282. Memorandum From William Stearman of the National Security Council Staff to the President's Assistant for National Security Affairs (Clark). – Washington, January 22, 1982. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 435–436. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d136>

283. Memorandum of Conversation. – Brussels, December 9, 1981. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 379–382. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d114>

284. Memorandum of Conversation. – Geneva, January 26, 1982. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 452–478. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d137>

285. Memorandum of Conversation. – New York, June 19, 1982. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 602–620. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d187>

286. Memorandum of Conversation. – New York, October 4, 1982. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 719–730. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d221>

287. Memorandum of Conversation. – New York, September 28, 1982. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 719–730. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d217>

288. Memorandum of Conversation. – Washington, January 21, 1982. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union,

January 1981 – January 1983. – P. 425–431. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d134>

289. Memorandum of Conversation. – Washington, July 2, 1981. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 187–189. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d66>

290. Memorandum of Conversation. – Washington, June 24, 1982. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 626–631. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d190>

291. Memorandum of Conversation. – Washington, March 25, 1982. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 504–509. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d152>

292. Memorandum of Conversation. – Washington, September 23, 1981. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 257–272. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d88>

293. Memorandum of Telephone Conversation. – Washington, May 23, 1981. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 150–153. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d57>

294. Message From President Reagan to Soviet General Secretary Brezhnev. – Washington, undated // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 101–102. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d39>

295. Minutes of an Interagency Coordinating Committee for U.S. – Soviet Affairs Meeting. – Washington, April 26, 1982. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 535–538. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d164>

296. Minutes of a National Security Council Meeting. – Washington, February 6, 1981. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 37–41. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d15>

297. Minutes of a National Security Council Meeting. – Washington, July 9, 1981. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 208–218. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d71>

298. Minutes of a National Security Council Meeting. – Washington, October 16, 1981. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 320–329. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d94>

299. Minutes of a National Security Council Meeting. – Washington, February 26, 1982. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 490–495. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d145>

300. Minutes of a National Security Council Meeting. – Washington, May 24, 1982. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 558–564. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d174>

301. Resolution №19/11-P. The Situation in Afghanistan URL: <https://ww1.oic-oci.org/english/conf/fm/11/11%20icfm-political-en.htm#RESOLUTION%20No.%2019/11-P>.

302. Special National Intelligence Estimate. – Washington, November 17, 1981. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 351–353. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d102>

303. Special National Intelligence Estimate. – Washington, September 21, 1982. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 704–708. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d213>

304. Telegram From the Department of State to the Embassy in Soviet Union. – Washington, January 24, 1981. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 10–11. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d4>

305. Telegram From the Department of State to the Embassy in Soviet Union. – Washington, July 11, 1981. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 219–221. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d73>

306. Telegram From the Department of State to the Embassy in Soviet Union. – Washington, March 28, 1981. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 91–94. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d35>

307. Telegram From the Department of State to the Embassy in Soviet Union. – Washington, August 26, 1981. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 231–241. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d81>

308. Telegram From the Department of State to the Embassy in Soviet Union. – Washington, January 8, 1982. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 407–411. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d127>

309. Telegram From the Department of State to the Secretary of State Haig's Delegation. – Washington, May 5, 1981. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 123–128. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d49>

310. Telegram From the Embassy in Soviet Union to the Department of State. – Moscow, July 24, 1981. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 225–231. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d76>

311. Telegram From the Embassy in Soviet Union to the Department of State. – Moscow, March 4, 1982. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 496–497. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d147>

312. The Economic Impact of Soviet Involvement in Afghanistan (U). – Defense Intelligence Agency. – May, 1983. – 8 p.

Збірники документів

313. Армия и перестройка: Статьи и выступления по военным вопросам. – М.: Издательство «Правда», 1990. – 47 с.

314. Архивы Кремля и Старой площади. Документы по «делу КПСС». Аннотированный справочник документов, представленных в Конституционный суд Российской Федерации по «делу КПСС» / Сост. И. И. Кудрявцев; Под ред. В. П. Козлова. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 1995. – 326 с.

315. В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991) / Сост. А. Черняев (руководитель проекта), А. Вебер, В. Медведев. – М.: Горбачев-Фонд, 2008. – 800 с.

316. Визит Бабрака Кармаля в Советский Союз, 15–24 октября 1980 г.: Документы и материалы. – М.: Политиздат, 1978. – 48 с.

317. Визит Генерального Секретаря М. С. Горбачева в Соединенные Штаты Америки, 7–10 декабря 1987 г.: Документы и материалы. – М.: Политиздат, 1987. – 175 с.

318. Визит Нур Мухаммеда Тараки в Советский Союз, 4–7 декабря 1978 г.: Документы и материалы. – М.: Политиздат, 1978. – 44 с.

319. Власть и диссиденты. Из документов КГБ и ЦК КПСС / Арх. нац. безопасности при Ун-те Джорджа Вашингтона и Московская Хельсинская Группа; подгот. текста и коммент.: А. А. Макаров, Н. В. Костенко, Г. П. Кузовкин. – М.: Московская Хельсинская Группа, 2006. – 282 с.

320. Документы советского руководства о положении в Афганистане. 1979–1980: Из архива Президента РФ / Предисловие ак.

Г. Н. Севастьянова // Новая и новейшая история. – 1996. – №3. – С. 91–100.

321. Льготы ветеранам войны, воинам-интернационалистам и другим категориям граждан СССР: Сборник нормативных актов / Под ред. В. А. Дзюбы. – М.: Юрид. лит., 1991. – 464 с.

322. М. С. Горбачев в Нью-Йорке, 6–8 декабря 1988 г.: Документы и материалы. – М.: Политиздат, 1988. – 31 с.

323. Первый съезд народных депутатов СССР. – 25 мая – 9 июня 1989 г. – Стенографический отчет. – Т. II. – М.: Издание Верховного Совета СССР, 1989. – 480 с.

324. Позиция руководства США в связи с вводом советских войск в Афганистан в 1979 г. / Предисловие Дж. Хершберга (США) // Новая и новейшая история. – 1997. – №3. – С. 107–139.

325. Правда об Афганистане: Документы, факты, свидетельства / Сост. Ю. Волков, К. Геворкян, И. Михайленко, А. Полонский, В. Светозаров. – М.: Издательство Агентства печати «Новости», 1980. – 175 с.

326. Секретные документы из особых папок. Афганистан: Политический архив XX века / Сост. А. С. Гроссман // Вопросы истории. – 1993. – №3. – С. 3–33.

327. Foreign Relations of the United States, 1977–1980. Volume XII. Afghanistan / Editor D. Zierler / Gen. Editor A. M. Howard. – United States Government Publishing Office – Washington, 2018. URL: <https://static.history.state.gov/frus/frus1977-80v12/pdf/frus1977-80v12.pdf>

328. Towards an International History of the War in Afghanistan, 1979–1989. By Christian F. Osterman, Mircea Munteanu. – Volume I: US Documents, 1980–1989. URL: https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/AfghanistanV1_TOC.pdf

Виступи, промови, інтерв'ю

329. Андропов Ю. В. Единство народа – великая сила. Речь на встрече с избирателями Приокского избирательного округа по выборам в Совет Союза Верховного Совета СССР 22 февраля 1980 г. // Андропов Ю. В. Избранные речи и статьи / Ю. В. Андропов. – М.: Политиздат, 1983. – С. 180–190.

330. Андропов Ю. В. Ответы журналу «Шпигель» (ФРГ) 19 апреля 1983 г. // Андропов Ю. В. Избранные речи и статьи / Ю. В. Андропов. – М.: Политиздат, 1983. – С. 259–271.

331. Афганистан не должен повториться / Интервью с И. Г. Павловским // Военные знания. – 1990. – №1. – С. 2–3.

332. Афганистан: подводя итоги / Интервью с В. И. Варенниковым – А. Боровик // Огонек. – 1989. – №12. – С. 6–8; 30–31.

333. Афганистан. Не по прогнозам оппозиции. Беседа с генералом армии В. И. Варенниковым // Новое время. – 1989. – №13. – С. 10–13.

334. Афганская карта / Интервью с З. Бжезинским // Родина. – 1999. – №2. – С. 45–47.

335. Ахмад Шах Масуд. Среди моих агентов были и советские генералы // Труд. – 1992. – 22 января. – С. 1, 3.

336. Брежнев Л. И. Наш курс – мирне творення. Промова на зустрічі з виборцями Бауманського виборчого округу міста Москви 22 лютого 1980 року // Брежнев Л. И. Ленінським курсом. Промови, привітання, статті. – Т. 8. / Л. И. Брежнев. – К.: Політвидав України, 1981. – С. 266–274.

337. Варенников В. Верхи желали славы, военные выступали против войны / В. Варенников // Родина. – 1999. – №2. – С. 100–102.

338. Внешняя политика и перестройка. – Выступление Э. А. Шеварднадзе // Известия. – 1989. – 25 октября. – С. 2–3.

339. Выступление товарища Бабрака Кармаля, Генерального Секретаря ЦК Народно-демократической партии Афганистана, Председателя Революционного Совета и Премьер-министра Демократической республики Афганистан // XXVI съезд Коммунистической партии Советского Союза. – 23 февраля – 3 марта 1981 года: Стенографический отчет. – Т. 1. – М.: Издательство политической литературы, 1981. – С. 284–289.

340. Гареев М. После драки... / М. Гареев // Родина. – 1999. – №2. – С. 115–117.

341. Горбачев М. С. Выступление в Организации Объединенных Наций. 7 декабря 1988 г. / М. С. Горбачев. – М.: Издательство политической литературы, 1988. – 32 с.

342. Горбачев М. С. Ответы на вопросы газеты «Юманите». – 4 февраля 1986. / М. С. Горбачев. – М.: Издательство политической литературы, 1986. – 31 с.

343. Горбачев М. С. У последней черты. Выступление на совещании в МИД СССР, 22.06.1986. // Горбачев М.С. Годы трудных решений. Избранное. 1985–1992 гг. / М. С. Горбачев. – М.: «Альфа-принт», 1993. – С. 46–55.

344. Громыко А. А. Обеспечить мир народам – задача всех государств. Выступление на XXXV сессии Генеральной Ассамблеи ООН 23 сентября 1980 г. / А. А. Громыко. – М.: Политиздат, 1980. – 47 с.

345. Доклад Председателя Верховного Совета СССР Горбачева М. С. «Об основных направлениях внутренней и внешней политики СССР» // Первый съезд народных депутатов СССР, 25 мая – 9 июня 1989 г. Стенографический отчет. – Т. 1. – М.: Издание Верховного Совета СССР, 1989. – С. 435–470.

346. Зерай С. М., Нур Н. А. Укрепляя патриотическое единство народа / С. М. Зерай, Н. А. Нур // Проблемы мира и социализма. – 1983. – №7. – С. 62–67.

347. Исповедь маленького человека. Бывший шеф КГБ СССР Владимир Крючков в эксклюзивном интервью «РГ» // Российская газета – неделя. URL: <http://www.rg.ru/2004/07/09/krychkov.html>

348. Как это было / Интервью с Львом Гореловым URL: http://artofwar.ru/s/shejnin_a/text_0165.shtml

349. Кармаль Б. Нерасторжимое единство с народом / Б. Кармаль // Проблемы мира и социализма. – 1981. – №6. – С. 24–29.

350. Кештманд С. А. Второй этап революции в Афганистане / С. А. Кештманд // Проблемы мира и социализма. – 1980. – №9. – С. 15–20.

351. Кештманд С. А. Афганистан. Революция в труде и борьбе / С. А. Кештманд // Новое время. – 1983. – №23. – С. 5–7.

352. Миссия в Панджшер / Интервью с А. Ткачевым // Институт современных оценок и анализа. – 2010. – №2 (40). URL: http://www.isoa.ru/art-view.php?bc_tovar_id=730

353. Михаил Гречка: Это была ад на земле. Размышления бывшего разведчика об афганской войне // Третий сектор. – 2000. – 16–23 жовтня (№1). – С. 14–15.

354. Наджиб: Революция продолжается // Азия и Африка сегодня. – 1987. – №4. – С. 12–15.

355. Народ Афганистана поддерживает революцию! – Интервью с Б. Кармалем // Проблемы мира и социализма. – 1980. – №4. – С. 38–46.

356. Наши люди в Царандое / Интервью с С. Селиверстовым // Родина. – 1999. – №2. – С. 92–93.

357. О судьбе советских военнопленных. Генеральный прокурор СССР А. Сухарев // Новое время. – 1988. – №29. – С. 10–11.

358. Он был заложником Кремля. Бабрак Кармаль рассказывает // Труд. – 1991. – 24 октября. – С. 1, 5.

359. Ответы М. С. Горбачева на вопросы газеты «Вашингтон пост» и журнала «Ньюсуик» // Советско-американская встреча на высшем уровне. – Москва, 29 мая – 2 июня 1988 года. Документы и материалы. – М.: Издательство политической литературы, 1988. – С. 3–29.

360. Отчет Центрального Комитета КПСС XXVI съезду Коммунистической партии Советского Союза и очередные задачи партии в области внутренней и внешней политики. Доклад Генерального Секретаря ЦК КПСС товарища Л. И. Брежнева // XXVI съезд Коммунистической партии Советского Союза. – 23 февраля – 3 марта 1981 года: Стенографический отчет. – Т. 1. – М.: Издательство политической литературы, 1981. – С. 20–99.

361. Пресс-конференция первого заместителя Министра Иностранных Дел СССР А. А. Бессмертных и заместителя Министра

Обороны СССР генерала армии В. И. Варенникова в связи с завершением вывода советских войск из Афганистана // Вестник Министерства Иностранных Дел СССР. – 1989 – №5 (39). – С. 28–31.

362. Пядышев Р. Наджибулла, президент Афганистана: Интервью // Международная жизнь. – 1990. – №1. – С. 19–28.

363. Рейган Р. Откровенно говоря: Избранные речи / Р. Рейган: Пер. с англ. – М.: Издательство «Новости» (ИАН), 1990. – 398 с.

364. Рохлин Л. «Я не боялся воевать» / Л. Рохлин // Родина. – 1999. – №2. – С. 65.

365. Советник вспоминает... / Интервью с А. Капинасом // Аргументы и факты. – 1997. – №7 (17–23 февраля). – С. 7.

366. «Статистика потерь Советской Армии в Афганистане не включает умерших от ранений в госпиталях СССР». URL: <https://lenizdat.ru/articles/1047409/>

367. Так мы вошли в Афганистан: Диалог ведут политический обозреватель «ЛГ» Игорь Беляев и член-корреспондент АН СССР Анатолий Громыко // Литературная газета. – 1989. – №38 (28 сентября). – С. 14.

368. Хорунжий Е. Тот странный час «Х». Беседа с Б. И. Ткачем / Е. Хорунжий // Правда Украины. – 2001. – 21 декабря. – С. 12–13.

369. «Я лично принимал решение о нанесении ударов по бандам в Пакистане!». – Интервью с генералом армии В. И. Варенниковым // Независимое военное обозрение. – 2004. – №35. URL: http://nvo.ng.ru/wars/2006-11-17/3_varenikov.html

Статистичні матеріали

370. Внешняя торговля СССР в 1977 г.: Стат. сб. / М-во внеш. торговли СССР. – М.: Статистика, 1978. – 286 с.

371. Внешняя торговля СССР в 1978 г.: Стат. сб. / М-во внеш. торговли СССР. – М.: Статистика, 1979. – 287 с.

372. Внешняя торговля СССР в 1979 г.: Стат. сб. / М-во внеш. торговли СССР. – М.: Статистика, 1980. – 286 с.

373. Внешняя торговля СССР в 1980 г.: Стат. сб. / М-во внеш. торговли СССР. – М.: Финансы и статистика, 1981. – 279 с.

374. Внешняя торговля СССР в 1981 г.: Стат. сб. / М-во внеш. торговли СССР. – М.: Финансы и статистика, 1982. – 278 с.

375. Внешняя торговля СССР в 1983 г.: Стат. сб. / М-во внеш. торговли СССР. – М.: Финансы и статистика, 1984. – 278 с.

376. Внешняя торговля СССР в 1982 г.: Стат. сб. / М-во внеш. торговли СССР. – М.: Финансы и статистика, 1983. – 280 с.

377. Внешняя торговля СССР в 1985 г.: Стат. сб. / М-во внеш. торговли СССР. – М.: Финансы и статистика, 1986. – 279 с., ил.

378. Внешняя торговля СССР в 1986 г.: Стат. сб. / М-во внеш. торговли СССР. – М.: Финансы и статистика, 1987. – 278 с., ил.

379. Внешняя торговля СССР в 1987 г.: Стат. сб. / Министерство внешних экономических связей. – М.: Финансы и статистика, 1988. – 286 с.

Матеріали ЗМІ

380. Известия – 1978–1991 гг.

381. Красная звезда – 1985–1991.

382. Правда – 1978–1991.

383. Newsweek. – 1980. – January, 14.

Мемуари, щоденники, інтерв'ю

384. Абдуллаев Э. Опальная разведгруппа / Э. Абдуллаев // Солдат удачи. – 1995. – №2. – С. 17–20.

385. Абдуллаев Э. Террористы афганского президента / Э. Абдуллаев // Солдат удачи. – 1996. – №2. – С. 29–33.

386. Абдуллаев Э. Позывной – «Кобра» / Э. Абдуллаев // Наш современник. – 1998. – №7. – С. 212–242.

387. Аблазов В. И. Записки военного советника. А может, не было войны? Июнь–июль 1979 года / В. И. Аблазов. URL: http://artofwar.ru/a/ablazow_walerij_iwanowich/text_a064.shtml

388. Аблазов В. И. Записки военного советника. В августе 79-го / В. И. Аблазов. URL: http://artofwar.ru/a/ablazow_walerij_iwanowich/text_a065.shtml

389. Аблазов В. И. Записки военного советника. Весна 1978 – весна 1979 г. / В. И. Аблазов. URL: http://artofwar.ru/a/ablazow_walerij_iwanowich/text_a063.shtml

390. Аблазов В. И. Записки военного советника. Горячая зима. Декабрь 1979 года / В. И. Аблазов. URL: http://artofwar.ru/a/ablazow_walerij_iwanowich/text_a069.shtml

391. Аблазов В. И. Записки военного советника. Новый, военный, 1980-й год. / В. И. Аблазов. URL: http://artofwar.ru/a/ablazow_walerij_iwanowich/text_a077.shtml

392. Аблазов В. И. Записки военного советника. Ноябрь 1979 года. / В. И. Аблазов. URL: http://artofwar.ru/a/ablazow_walerij_iwanowich/text_a068.shtml

393. Аблазов В. И. Записки военного советника. Очередной, военный, 1981-й год / В. И. Аблазов. URL: http://artofwar.ru/a/ablazow_walerij_iwanowich/text_a085.shtml

394. Аблазов В. И. Записки военного советника. Тревожная осень. Сентябрь 1979 г. / В. И. Аблазов. URL: http://artofwar.ru/a/ablazow_walerij_iwanowich/text_a066.shtml

395. Аблазов В. И. Между революцией и войной (воспоминания советского военного советника об авиации Афганистана 1978–1979 гг.) / В. И. Аблазов // Авиация и время. – 1996. – №3. – С. 25–32.

396. Аблазов В. И. Над всем Афганистаном безоблачное небо / В. И. Аблазов. – К.: РИА «Марко Пак», 2005. – 368 с.

397. Авдеенко С. И. Афган. Боль и память / С. И. Авдеенко. – Мелитополь: Издательский дом Мелитопольской городской типографии, 2017. – 92 с.

398. Адамишин А. Еврейский анекдот. Тайные мысли мидовца в момент ввода советских войск в Афганистан / А. Адамишин // Независимая газета. – 1994. – 5 сентября. – С. 5.

399. Александров-Агентов А. М. От Коллонтай до Горбачева / А. М. Александров-Агентов. – М.: Международные отношения, 1994. – 304 с.

400. Алидин В. И. Государственная безопасность и время / В. И. Алидин. – М.: Изографус, 2001. – 448 с.

401. Андогский А. И. Афган, снова Афган... / А. И. Андогский, Ю. И. Дроздов, В. Н. Курилов, С. Г. Батурин – М.: Воениздат, 2002. – 367 с.

402. Андреев В. В. Неожиданная война / В. В. Андреев. – Воронеж: Калита-Р, 2004. – 144 с.

403. Андронов И. И. Под огнем от Афгана до Москвы. Мемуары / И. И. Андронов. – М.: ООО «Деловой мир 2000», 1999. – 416 с.

404. Арбатов Г. А. Затянувшееся выздоровление (1953–1985). Свидетельство современника / Г. А. Арбатов. – М.: Международные отношения, 1991. – 400 с.

405. Арбатов Г. Человек системы. Наблюдения и размышления очевидца ее распада / Г. Арбатов. – М.: Вагрус, 2002. – 464 с.

406. Аушев Р. С. Сохраним свою совесть / Р. С. Аушев // Военно-исторический журнал. – 1992. – №1. – С. 2–6.

407. Афанасьев А. Н. Афганистан: почему это произошло / А. Н. Афанасьев // Коммунист вооруженных сил. – 1991. – №12. – С. 68–73.

408. Афанасьев А. Н. Афганистан: почему это произошло. Окончание / А. Н. Афанасьев // Коммунист вооруженных сил. – 1991. – №13. – С. 69–72.

409. Афганистан болит в моей душе... Воспоминания, дневники советских воинов, выполнявших интернациональный долг в Афганистане / Лит. запись П. Ткаченко; Предисл. Ю. Теплова. – М.: Молодая гвардия, 1990. – 254 с.

410. Афганистан. Спецоперація в Кабуле 1979 г. Воспоминания участников. – Альманах «Русские коммандос». – 1999. – №1. – 128 с.

411. Ахромеев С. Ф., Корниенко Г. М. Глазами маршала и дипломата. Критический взгляд на внешнюю политику СССР до и после 1985 г. / С. Ф. Ахромеев, Г. М. Корниенко. – М.: Международные отношения, 1992. – 320 с.

412. Баранец В. Как штурмовали дворец Амина / В. Баранец // Комсомольская правда. – 2009. – 24 декабря.

413. Барынькин В. М. От Пули-Хумри до Кабула / В. М. Барынькин // Военно-исторический журнал. – 2001. – №12. – С. 2–7.

414. Белашов Н. Н. Дорога на Файзабад / Н. Н. Балашов // Военно-исторический журнал. – 2003. – №6. – С. 24–31.

415. Беляев В. Старая дружба не ржавеет. События в Афганистане и Пакистане / В. Беляев // Москва. – 2002. – №2. – С. 147–154.

416. Беляев Э. Мусульманский батальон / Э. Беляев. URL: http://www.e-reading.by/bookreader.php/1008855/Belyaev_-_Musulmanskiy_batalon.html

417. Бобков Ф. Д. Последние двадцать лет: Записки начальника политической контрразведки / Ф. Д. Бобков. – М.: ООО «ТИД Русское слово – РС», 2006. – 320 с.

418. Брутенц К. Н. Несбывшееся. Неравнодушные заметки о перестройке / К. Н. Брутенц. – М.: Международные отношения, 2005. – 656 с.

419. Брутенц К. Н. Тридцать лет на Старой площади. Мемуары / К. Н. Брутенц. – М.: Международные отношения, 1998. – 568 с.

420. Бушля Р. Афганский ветер / Р. Бушля // Дальний Восток. – 1989. – №11. – С. 120–128.

421. Верстаков В. Афганский дневник / В. Верстаков. – М. Воениздат, 1983. – 141 с.

422. Виноградов В. М. Тегеран. 27 декабря 1979 года. Из воспоминаний советского посла / В. М. Виноградов // Восточный архив. – 2013. – №1 (27). – С. 87–95.

423. Волкогонов Д. А. Этюды о времени / Д. А. Волкогонов. – М.: АО Издательство «Новости», ООО «Фирма “Издательство АСТ”», 1998. – 416 с.

424. Воронин А. Второй пояс. Откровения советника / А. Воронин. – СПб.: ООО «РТ-СПб», ЗАО «Издательство Центрполиграф», 2014. – 316 с.

425. Вудворд Б. Признание шефа разведки / Б. Вудворд: пер. с англ. – М.: Политиздат, 1990. – 479 с.

426. Гареев М. А. Моя последняя война (Афганистан без советских войск) / М. А. Гареев. – М., 1996. URL: http://militera.lib.ru/memo/russian/gareev_ma/index.html

427. Гаус А. С. Гибель республики / А. С. Гаус // Страна и мир. – 1989. – №1. – С. 99–111.

428. Геллер М. Я. Российские заметки. 1969–1979 / М. Я. Геллер. – М.: Издательство «МИК», 1999. – 568 с.

429. Гончар А. Г. В составе Ограниченного контингента / А. Г. Гончар. – Винница: Винницкая областная типография, 2013. – 440 с.

430. Гончарук Г. И. Афганистан, прости. Исследование пережитого / Г. И. Гончарук. – Москва – Одесса: Издательство «Реклама» Акционерного общества «Союзреклама», Одесское межобластное рекламное агентство, 1992. – 264 с.

431. Горбачев М. С. Жизнь и реформы. – В двух книгах. – Кн. 1. / М. С. Горбачев: М.: АО Издательство «Новости», 1995. – 600 с.

432. Горбачев М. С. Жизнь и реформы. – В двух книгах. – Кн. 2. / М. С. Горбачев: М.: АО Издательство «Новости», 1995. – 656 с.

433. Горбачев М. С. Размышления о прошлом и будущем / М. С. Горбачев. – СПб: Издательство Санкт-Петербургского отделения Горбачев-Фонда, 2002. – 336 с.

434. Грешнов А. Б. Афганистан: заложники времени / А. Б. Грешнов. URL: http://www.artofwar.net.ru/profiles/greshnov_andrei_b/view_book/afganistan_zalozniki_vremeni

435. Гриневский О. Тайны советской дипломатии / О. Гриневский. – М.: Вагриус, 2000. – 336 с.

436. Громов Б. В. Защищали, обучали, строили / Б. В. Громов // Военно-исторический журнал. – 1989. – №3. – С. 11–15.

437. Громов Б. В. Ограниченный контингент / Б. В. Громов. – М.: Прогресс, 1994. – 352 с.

438. Громыко А. А. Памятное. – Кн. 2. / А. А. Громыко. – М.: Политиздат, 1990. – 559 с.

439. Гурба М. І. Війна без перемоги. Записки військового радника. Документальна повість / М. І. Гурба. – К.: Варта, 2007. – 192 с.

440. Двугрошев Ю. И. Воспоминания первого коменданта Кабула / Ю. И. Двугрошев. – Заокский: Источник жизни, 2005. – 512 с.

441. Добрынин А. Ф. Сугубо доверительно. Посол в Вашингтоне при шести президентах США (1962–1986) / А. Ф. Добрынин. – М.: Автор, 1996. – 688 с.

442. Дроздов Ю. И. Вымысел исключен. Записки начальника нелегальной разведки (окончание) / Ю. И. Дроздов // Наш современник. – 1996. – №12. – С. 239–253.

443. Дядюк Л. О. Від терну до калини / Л. О. Дядюк. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2010. – 460 с.

444. Егорычев Н. Солдат. Политик. Дипломат. Воспоминания об очень разном / Н. Егорычев. URL: <https://www.litmir.me/br/?b=563940&p=1>

445. Еремеев В. В пустыне Регистан / В. Еремеев // Солдат удачи. – 2008. – №8. – С. 36–41.
446. Ермилов Н. И. Мужчинами не рождаются / Н. И. Ермилов. – М.: Советская Россия, 1991. – 176 с.
447. Жантасов А. Отряд Кара-майора. Воспоминания офицера 177-го ооСПн / А. Жантасов: URL: <http://www.desantura.ru/articles/72341>.
448. Жаров О. Слепцы, навязывавшие себя в поводыри / О. Жаров // Азия и Африка сегодня. – 1992. – №12. – С. 27–29.
449. Заплатин В. Афганистан: Завтра была война / В. Заплатин // Родина. – 1989. – №11. – С. 14–17.
450. Заплатин В. До штурма дворца Амина / В. Заплатин. URL: <https://zavtra.ru/blogs/1999-12-2161>
451. Зданюк В. В. Я штурмовал дворец Амина. Армия без грифа «секретно» / В. В. Зданюк. – Мн.: Беларусь, 1992. – 176 с.
452. Иванов В. Тайная война. Спецоперация КГБ и ГРУ в Афганистане (1979–1989) / В. Иванов. – Кировоград: Центрально-Украинское издательство, 2014. – 294 с.
453. Иванов Н. Ограниченный контингент / Н. Иванов // Литературная Россия. – 25 января 1991 (№4). – С. 12–15.
454. Иванов Н. Операцию «Шторм» начать раньше / Н. Иванов. – М., 2008. – 230 с.
455. Иванчишин П. «Имя Божие на шапке земли и на поясе гор...» / П. Иванчишин // Ветеран границы. – 1999. – № 1–2. – С. 61–67.
456. Ильин К. Восток – дело тонкое (Записки военного советника) / К. Ильин // Ветеран границы. – 1999. – № 1–2. – С. 54–60.
457. Каменев А. Закат апрельской революции / А. Каменев // Солдат удачи. – 2002. – №5. – С. 16–20.
458. Кириллов М. М. Кабульский дневник военного врача (октябрь – декабрь 1987 г.) / М. М. Кириллов. – Саратов: Полиграфист, 1996. – 36 с.
459. Кирпиченко В. Разведка: лица и личности / В. Кирпиченко. – М.: Гея, 1998. – 395 с.
460. Киселев Е. Невыносимая страна Андропова / Е. Киселев // Московские новости. – 2004. – №49 (24–30 декабря). – С. 30.
461. Ключник В. Т. Дні і ночі Кандагара: Афганський щоденник / В. Т. Ключник. – К.: Глобус, 1993. – 160 с.
462. Корниенко Г. М. Как принималось решение о вводе советских войск в Афганистан и их выводе / Г. М. Корниенко // Новая и новейшая история. – 1993. – №3. – С. 107–118.
463. Колесник В. Как был взят дворец Амина / В. Колесник. URL: <http://www.agentura.ru/library/spetsnaz50/dvoretsamina/>
464. Кошелев В. М. Штурм дворца Амина: версия военного разведчика / В. М. Кошелев. – г. Люберцы Московской области: РОО «Союз писателей Подмосковья», 2007. – 536 с.

465. Крахмалов С. П. Записки военного атташе. Иран – Египет – Иран – Афганистан / С. П. Крахмалов. – М.: Издательский дом «Русская разведка», 2000. – 320 с.

466. Кривоपालов О. В. Записки советского офицера: на рубеже эпох. Воспоминания / О. В. Кривоपालов. – Днепропетровск: ИМА-пресс, 2011. – 996 с.

467. Кривоपालов О. В. Хроника первого батальона. 154-й отдельный отряд спецназа ГРУ на афганской земле. – В двух томах – Т. 1. / О. В. Кривоपालов. – Днепропетровск: ИМА-пресс, 2013. – 544 с.

468. Крючков В. А. Личное дело / В. А. Крючков. – М.: Эксмо, 2003. – 480 с.

469. Кузьмин Н. М. Войсковые разведчики в Афгане. Записки начальника разведки дивизии / Н. М. Кузьмин. – М.: Яуза: Эксмо, 2013. – 320 с.

470. Кузьмичев Г. П. Афганистан: боль и бессмертие. – Черкассы: Маклаут, 2008. – 381 с.

471. Кукушкин А. В. Как был взят Кабул / А. В. Кукушкин // Военно-исторический журнал. – 1995. – №6. – С. 56–63.

472. Лапшин Ю. М. Афганский дневник / Ю. М. Лапшин. – М.: ОЛМА ПРЕСС Образование, 2004. – 477 с.

473. Лебедь А. И. За державу обидно / А. И. Лебедь. – М.: Редакция газеты «Московская правда», 1995. – 464 с.

474. Легкий П. Операция «Шторм» / П. Легкий // Армия. – 1999. – №6. – С. 48–54.

475. Леонов Н. С. Лихолетье / Н. С. Леонов. – М.: ТЕРРА, 1997. – 336 с.

476. Майоров А. Правда об афганской войне: Свидетельство главного военного советника / А. Майоров. – М.: Издательство «Права человека», 1996. – 288 с.

477. Меримский В. А. Война в Афганистане: записки участника / В. А. Меримский // Новая и новейшая история. – 1995. – №3. – С. 74–117.

478. Меримский В. А. Загадки афганской войны / В. А. Меримский. – М.: Вече, 2006. – 384 с.

479. Меримский В. А. Кабул – Москва: война по заказу / В. А. Меримский // Военно-исторический журнал. – 1993. – №10. – С. 11–21.

480. Меримский В. А. Кабул – Москва: война по заказу. Продолжение / В. А. Меримский // Военно-исторический журнал. – 1993. – №11. – С. 30–36.

481. Меримский В. А. Кабул – Москва: война по заказу. Продолжение / В. А. Меримский // Военно-исторический журнал. – 1993. – №12. – С. 27–32.

482. Морозов А. Кабульский резидент (окончание) / А. Морозов // Новое время. – 1991. – №41. – С. 28–31.
483. Мосейчонок І., Криворучко М. Львів – Афган – Львів (1979–1989) / І. Мосейчонок, М. Криворучко. – Львів: Релігійне видавництво «Добра книжка», 2005. – 384 с.
484. Москаленко Л. Г., Кучер В. А. Честь имею / Л. Г. Москаленко, В. А. Кучер. – Луганск: ОАО «Луганская областная типография», 2007. – 238 с.
485. Нешумов Ю. А. Границы Афганистана: трагедия и уроки / Ю. А. Нешумов. – М.: Жуковский: Граница; Кучково поле, 2006. – 352 с.
486. Ніточко І. І. Афганістан. Чорнобиль: Випробування трагедією: Березовський район / І. І. Ніточко. – Одеса: Астропринт, 2009. – 192 с.
487. Носатов В. Афганский дневник / В. Носатов // Простор. – 1989. – №4. – С. 120–134.
488. Носатов В. Афганский дневник (окончание) / В. Носатов // Простор. – 1989. – №11. – С. 117–130.
489. Носатов В.И. Фарьябский дневник / В. И. Носатов. URL: <http://coollib.net/b/316556>
490. Олимов М. Из записок переводчика / М. Олимов // Восток. – 1991. – №3. – С. 58–70.
491. От солдата до генерала. Воспоминания о войне. – Том 11 / Рук. оргком. – През. ак. ист. наук Е. И. Шоль. – М.: Академия исторических наук, 2008. – 457 с.
492. Павлов А. П. Афганский дневник / А. П. Павлов // Военно-исторический журнал. – 2004. – №12. – С. 40–44.
493. Павлов А. П. Афганский дневник. Продолжение / А. П. Павлов // Военно-исторический журнал. – 2005. – №9. – С. 9–13.
494. Пашкевич Н. М. Афганистан: война глазами комбата / Н. М. Пашкевич. – М.: Воениздат, 1991. – 128 с.
495. Пиков Н. И. Я начинаю войну / Н. И. Пиков. – М.: Эксмо, 2010. – 208 с.
496. Пластун В. Горький урок / В. Пластун // Азия и Африка сегодня. – 1993. – №1. – С. 7–10.
497. Примаков Е. М. Годы в большой политике / Е. М. Примаков. – М.: Коллекция «Совершенно секретно», 1999. – 448 с.
498. Руденко В. Г. Особая миссия. Сотрудники КГБ СССР вспоминают об Афганской войне 1979–1989 гг. / В. Г. Руденко. – Воронеж, 2011. URL: http://artofwar.ru/r/rudenko_w_g/text_0530.shtml
499. Сафрончук В. Афганистан времен Амина / В. Сафрончук // Международная жизнь. – 1991. – №1. – С. 124–142.
500. Сафрончук В. Афганистан времен Тараки / В. Сафрончук // Международная жизнь. – 1990. – №12. – С. 86–97.

501. Сафрончук В. Афганистан при Бабраке Кармале и Наджибуле / В. Сафрончук // Азия и Африка сегодня. – 1996. – №6. – С. 8–16.
502. Сахаров А. Д. Воспоминания. В двух томах. – Том первый / А. Д. Сахаров. – М.: «Права человека», 1996. – 912 с.
503. Сивухин О. В. Двенадцать лет в небе Афганистана / О. В. Сивухин // Военно-исторический журнал. – 2008. – №8. – С. 39–43.
504. Скрынников М. Ф. Спецназ ВДВ. Диверсионно-разведывательные операции в Афгане / М. Ф. Скрынников. – М.: Яуза, Эксмо, 2005. – 320 с.
505. Слинкин М. Как снимали Бабрака Кармала: свидетельство очевидца / М. Слинкин // Азия и Африка сегодня. – 2000. – №7. – С. 44–49.
506. Слинкин М. Прерванное путешествие из Кабула в Герат / М. Слинкин // Солдат удачи. – 2007. – №11. – С. 43–48.
507. Слинкин М. Штабные хлопоты / М. Слинкин // Солдат удачи. – 2009. – №5–6. – С. 49–53.
508. Слинкин-младший М. До после победы / М. Слинкин-младший // Солдат удачи. – 2004. – №2. – С. 15–19.
509. Слинкин-младший М. Кабул после 27 декабря. Зарисовки с натуры / М. Слинкин-младший // Солдат удачи. – 2007. – №1. – С. 36–39.
510. Снегирев В. Время «Ч» для страны «А» / В. Снегирев // Российская газета – Федеральный выпуск №3665. URL: <http://www.rg.ru/2004/12/28/afganistan-amin.html>.
511. Стодеревский И. Ю. Автобиография (записки офицера спецназа ГРУ) / И. Ю. Стодеревский. М.: «Финтрекс», 2009. – 468 с.
512. Тимин Л. В. После вывода войск... / Л. В. Тимин – Львов: Добра справа, 2009. – 260 с.
513. Тоболяк Г. Афганская война ГРУ. Гриф секретности снят / Г. Тоболяк. – М., 2010. – 145 с.
514. Трояновский О. Через годы и расстояния (история одной семьи) / О. Трояновский – М.: Вагриус, 1997. – 382 с.: URL: <https://www.profilib.com/chtenie/134241/oleg-troyanovskiy-cherez-gody-i-rasstoyaniya-istoriya-odnoy-semi.php>
515. Хинштейн А. Тайны афганской Лубянки / А. Хинштейн. URL: <http://fergananews.com/article.php?id=58>
516. Чазов Е. И. Здоровье и власть. Воспоминания «кремлевского врача» / Е. И. Чазов. – М.; Изд-во «Новости», 1992. – 224 с.
517. Черняев А. С. Моя жизнь и мое время / А. С. Черняев. – М.: Международные отношения, 1995. – 464 с.
518. Черняев А. С. Совместный исход. Дневник двух эпох. 1972–1991 / А. С. Черняев. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. – 1047 с.

519. Черняев А. С. Шесть лет с Горбачевым: По дневниковым записям / А. С. Черняев. – М.: Издательская группа «Прогресс» – «Культура», 1993. – 528 с.

520. Чикал А. В. Записки генерала. – Книга первая. Сквозь тернии к звездам / А. В. Чикал. – К.: Нора-принт, 2005. – 530 с.

521. Шахназаров Г. С вождями и без них / Г. Шахназаров. – М.: Вагриус, 2001. – 590 с.

522. Шебаршин Л. В. Из жизни начальника разведки / Л. В. Шебаршин. – М.: ТЕРРА, 1997. – 192 с.

523. Шебаршин Л. В. Рука Москвы: Записки начальника советской разведки / Л. В. Шебаршин. – М.: Центр-100, 1992. – 351 с.

524. Шеварднадзе Э. А. Когда рухнул железный занавес: встречи и воспоминания / Э. А. Шеварднадзе. – М.: Изд-во «Европа», 2009. – 426 с.

525. Шеварднадзе Э. А. Мой выбор. – В защиту демократии и свободы / Э. А. Шеварднадзе. – М.: Изд-во «Новости», 1991. – 336 с.

526. Шик М. М. Афганістан очима хірурга. Кандагар 1987–1988 / М. М. Шик. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2019. – 167 с.

527. Шипунов А. Спецназ ГРУ в Кандагаре. Военная хроника / А. Шипунов. – М.: Яуза: Эксмо, 2014. – 320 с.

528. Широнин В. Под колпаком контрразведки. Тайная подоплека перестройки / В. Широнин. – М.: Палея, 1996. – 400 с.

529. Шкиря И. И. Афганистан. Эпизоды. Воспоминания. Хорьков В. С. В горах Гиндукуша. Дневник / И. И. Шкиря, В. С. Хорьков. – Ужгород: Карпаты, 2008. – 208 с.

530. Юсуф М. Бадабер / М. Юсуф. URL: http://artofwar.ru/i/izchuzhogoookopa/text_0015.shtml

531. Юсуф М. Еще один Вьетнам / М. Юсуф. URL: http://artofwar.ru/d/dmitrij_m_k/text_0060.shtml

532. Юсуф М. Заманить медведя / М. Юсуф. URL: http://artofwar.ru/d/dmitrij_m_k/text_0150.shtml

533. Юсуф М. «Кабул должен гореть» / М. Юсуф. URL: http://artofwar.ru/d/dmitrij_m_k/text_0250.shtml

534. Юсуф М. Медведь атакует / М. Юсуф. URL: http://artofwar.ru/d/dmitrij_m_k/text_0080.shtml

535. Юсуф М. Медведь отступает / М. Юсуф. URL: http://artofwar.ru/d/dmitrij_m_k/text_0240.shtml

536. Юсуф М. Неверные / М. Юсуф. URL: http://artofwar.ru/d/dmitrij_m_k/text_0050.shtml

537. Юсуф М. Роль ЦРУ / М. Юсуф. URL: http://artofwar.ru/d/dmitrij_m_k/text_0070.shtml

538. Юсуф М. «Стингеры» против авиации / М. Юсуф. URL: http://artofwar.ru/i/izchuzhogoookopa/text_0010.shtml

539. Язов Д. Т. Маршал Советского Союза / Д. Т. Язов. – М.: Алгоритм – Эксмо, 2010. – 432 с.

540. Янков И. Д. По периметру границы Афганистана: Записки генерала пограничных войск КГБ СССР / И. Д. Янков. – Новосибирск: Изд-во НГОНБ, 2010. – 352 с.

541. Brzezinski Z. Power and Principle. Memories of the National Security Adviser. 1977–1981 / Z. Brzezinski. – NY, 1985. – 588 p.

542. Cordoves D., Harrison S. S. Out of Afghanistan. The Inside Story of the Soviet Withdrawal / D. Cordoves, S. S. Harrison. – NY – Oxford: Oxford University Press, 1995. – 450 p.

543. Thompson L. C. Surviving the 1978 Revolution in Afghanistan / L. C. Thompson // The International Writers Magazine. URL: <http://www.hackwriters.com/1978RevolutionAfghan.html>

НАУКОВА ЛІТЕРАТУРА

Монографії і статті

544. Абаев А. Ч. Некоторые социально-экономические и политические предпосылки Апрельской революции 1978 года в Афганистане / А. Ч. Абаев // Зарубежный Восток: особенности идеологии и политики / Отв. Ред. М. Б. Баратов. – Ташкент: Издательство «ФАН» Узбекской ССР, 1985. – С. 155–166.

545. Абаева Т. А. Идея «джихада» и политическая борьба в Афганистане XIX–XX вв. / Т. А. Абаева // Зарубежный Восток: особенности идеологии и политики / Отв. Ред. М. Б. Баратов. – Ташкент: Издательство «ФАН» Узбекской ССР, 1985. – С. 51–83.

546. Абдурахманов Р. А. Психологические проблемы послевоенной адаптации ветеранов Афганистана / Р. А. Абдурахманов // Психологический журнал. – 1992. – Т. 13. – № 1. – С. 131–134.

547. Абдуразакова Д. Б. Афганистан: Апрельская революция / Д. Б. Абдуразакова. – Ташкент: Узбекистан, 1982. – 24 с.

548. Аблазов В. И. Афганистан. ВВС Советской Армии в первый год войны / В. И. Аблазов // Авиация и время. – 1997. – №5. – С. 34–37.

549. Аблазов В. И. Долгий путь из афганского плена и безвестия / В. И. Аблазов. – К.: Марко Пак, 2005. – 272 с.

550. Агранов Ю. В. Афганская революция и предательский курс Пекина / Ю. В. Агранов // Проблемы Дальнего Востока. – 1980. – №2. – С. 103–110.

551. Акимбеков С. М. Афганский узел и проблемы безопасности Центральной Азии / С. М. Акимбеков. – Алматы, 2003. – 400 с.

552. Акимбеков С. М. История Афганистана / С. М. Акимбеков. – Астана – Алматы: ИМЭП при Фонде Первого Президента, 2015. – 848 с.

553. Александров А. Аллах Акбар! – и танки наши быстры. Мятежное движение в Афганистане / А. Александров // Родина. – 1999. – №2. – С. 79–83.

554. Алексиков П. Что такое басмачество / П. Алексиков // Басмачество. – М.: Изд-во Эксмо, Изд-во Алгоритм, 2005. – С. 14–83.

555. Алимов Ю. Неприсоединение: история, теория, проблемы / Ю. Алимов. – М.: Прогресс, 1990. – 328 с.

556. Антонов А. Штурм-333. Как штурмовали дворец Амина / А. Антонов // Родина. – 1999. – №2. – С.48–55.

557. Аптрейкин С. Н. Особенности ведения боевых действий советских войск в горно-пустынной местности (по опыту боевого применения подразделений воздушно-десантных войск в республике Афганистан): Учебное пособие / С.Н. Аптрейкин. – Рязань, 1998. – 64 с.

558. Аристова Л. Б. Социальная инфраструктура Афганистана (системы просвещения и здравоохранения в конце 70-х – середине 80-х годов) / Л. Б. Аристова // Афганистан. История, экономика, культура. Сборник статей. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1989. – С. 99–107.

559. Арунова М. Р. Афганская политика США в 1945–1999 гг. (Краткий очерк) / М. Р. Арунова. – М., 2000. – 128 с.

560. Арунова М. Р. К вопросу об институте полевых командиров в Афганистане / М. Р. Арунова // Ближний Восток и современность: Сборник статей. – Выпуск 17 / Отв. ред. М. Р. Арунова, А. О. Филонин. – М.: Институт Востоковедения РАН, 2003. – С. 140–145.

561. Арунова М. Р., Иваненко В. И. Афганская политика США в 1945–2014 гг. / М. Р. Арунова, В. И. Иваненко. – М.: РИСИ, 2015. – 220 с.

562. Афганские уроки: Выводы для будущего в свете идейного наследия А. Е. Снесарева / Сост. А. Е. Савинкин. – М.: Военный университет, Русский путь, 2003. – 896 с. (Российский военный сборник. – Вып. 20).

563. Ахрамович Р. Т. Афганистан в 1961–1966 гг. Политическое положение. Конституционная реформа / Р. Т. Ахрамович. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1967. – 172 с.

564. Ахрамович Р. Т. Об этапах исторического развития Афганистана в новейшее время / Р. Т. Ахрамович // Вестник Московского университета. Серия 13. Востоковедение. – 1985. – №1. – С. 3–9.

565. Бабаходжаев М. А. НДПА – крупнейшая и самая влиятельная сила афганского общества / М. А. Бабаходжаев // Республика Афганистан: опыт и тенденции развития / Отв. ред. М. А. Бабаходжаев. – Ташкент: Издательство ФАН Узбекской ССР, 1990. – С. 5–19.

566. Бажанов Е. П. Движущие силы политики США в отношении Китая / Е. П. Бажанов. – М.: «Наука»: Главная редакция восточной литературы, 1982. – 240 с.

567. Барынькин В. М. 40 Армия – война в горах / В. М. Барынькин. – М.: Типография ВА ГШ ВС РФ, 2002. – 288 с.

568. Барынькин В. М. Особенности подготовки и ведения специфических операций 40 А (по опыту боевых действий в Афганистане) / В. М. Барынькин. – М.: Русское воздухоплавательное общество, 1999. – 142 с.

569. Батулин Т. Ф. Торгово-экономическое сотрудничество между СССР и США / Т. Ф. Батулин // США – Экономика. Политика. Идеология. – 1986. – №9. – С. 26–32.

570. Беглова Н. С. Пакистан – «восточный форпост» в стратегических планах США / Н. С. Беглова // США – Экономика. Политика. Идеология. – 1982. – №11. – С. 61–66.

571. Беглова Н. С., Кременюк В. А. «Доктрина Рейгана» – курс на эскалацию вмешательства / Н. С. Беглова, В. А. Кременюк // США – Экономика. Политика. Идеология. – 1985. – №11. – С. 63–67.

572. Безбородов А. Перестройка и крах СССР. 1985–1993. / А. Безбородов, Н. Елисеев, В. Шестаков. – СПб.: Норма, 2010. – 216 с.

573. Белозерцев Е. П. Народное образование в Республике Афганистан / Е. П. Белозерцев. – М.: Педагогика, 1988. – 128 с.

574. Белокреницкий В. Пакистан и Афганский кризис / В. Белокреницкий // Мировая экономика и международные отношения. – 2016. – №3. – С. 83–91.

575. Беннигсен А. Ислам в СССР после вторжения в Афганистан / А. Беннигсен // Форум. – Мюнхен. – 1985. – №11. – С. 129–145.

576. Берденников Н. А. О состоянии научно-технических связей между СССР и США / Н. А. Берденников // США – Экономика. Политика. Идеология. 1985. – №8. – С. 3–12.

577. Бжезинский З. Великая шахматная доска (Господство Америки и его геостратегические императивы): Пер. О. Ю. Уральский / З. Бжезинский. – М.: Междунар. отношения, 1998. – 256 с.

578. Богданов В. Как принималось решение / В. Богданов // Военно-исторический журнал. – 1991. – №7. – С. 40–53.

579. Бойко В. Афганская диаспора: облик и судьба / В. Бойко // Азия и Африка сегодня. – 1995. – №10. – С. 37–44.

580. Бокарев Ю. П. СССР и становление постиндустриального общества на Западе, 1970–1980-е годы / Ю. П. Бокарев. – М.: Наука, 2007. – 382 с.

581. Босин Ю. В. Афганистан: Полиэтническое общество и государственная власть в историческом контексте / Ю. В. Босин. – М.: Издательство «Гуманитарий», Академия гуманитарных исследований, 2002. – 232 с.

582. Боффа Д. От СССР к России. История неоконченного кризиса. 1964–1994 / Д. Боффа. – М.: Международные отношения, 1996. – 331 с.

583. Бочкарев П. С. Афганистан. Географический очерк / П. С. Бочкарев. – М.: Государственное издательство географической литературы, 1956. – 40 с.

584. Боярский В. И. Партизанство вчера, сегодня, завтра. Историко-документальный очерк / В. И. Боярский. – М.: Издательский дом «Граница», 2003. – 448 с.

585. Брачев В. С., Польшов М. Ф. Политика СССР в отношении Афганистана в 1978–1991 годах / В. С. Брачев, М. Ф. Польшов // Научный диалог. – 2019. – №9. – С. 246–261.

586. Брейтвейт Р. Афганці: Росіяни в Афганістані (1979–1989) / Р. Брейтвейт: Пер. з англ. О. Стукало. – К.: Темпора, 2013. – 480 с.

587. Брицкий П. П. Помощь стран социализма в подготовке кадров для освободившихся государств / П. П. Брицкий. – Львов: Вища школа, 1986. – 180 с.

588. Бруз В. С. ООН і врегулювання міжнародних конфліктів / В. С. Бруз. – К.: Либідь, 1995. – 111 с.

589. Ванден Берге И. Историческое недоразумение? «Холодная война». 1917–1990. / И. Ванден Берге: Пер. с голл. – М.: Международные отношения, 1996. – 304 с.

590. Ваисс М. Международные отношения после 1945 года / М. Ваисс: Пер. с фр. С. Ф. Колмакова. – М.: ОАО «Издательский дом “Городец”», 2005. – 336 с.

591. Ванюков Д. А. Эпоха застоя / Д. А. Ванюков. – М.: ООО ТД «Издательство Мир Книги», 2008. – 240 с.

592. Васильев Л. С. История Востока / Л. С. Васильев. – М.: Высшая школа, 2003. – 310 с.

593. Веденеев Д. Задзеркалля історії: Нариси минулого спеціальних служб / Д. Веденеев. – К.: «К.І.С.», 2008. – 288 с.

594. Верхотуров Д. Почему Афганистан поставлял газ Советскому Союзу? / Д. Верхотуров. URL: <http://afghanistan.ru/doc/2007.html>

595. Вестада О. А. Накануне ввода советских войск в Афганистан / О. А. Вестада // Новая и новейшая история. – 1994. – №2. – С. 19–36.

596. Викторов А. В. Национальное примирение в Афганистане: новый подход НДПА к буржуазии / А. В. Викторов // Народы Азии и Африки. – 1989. – №2. – С. 25–37.

597. Война в Афганистане / Пиков Н. И., Никитенко Е. Г., Тегин Ю. Л., Шведов Ю. И. – М.: Воениздат, 1991. – 367 с.

598. Волков А. 40-я армия: история создания, состав, изменение структуры / А. Волков // Комментатор. – 2003. – №1 (5). URL: <http://www.rsva-ural.ru/library/mbook.php?id=63%208>

599. Волкогонов Д. А. Семь вождей: В 2-х книгах. – Кн. 2. / Д. А. Волкогонов. – М.: АО «Издательство “Новости”», 1995. – 480 с.

600. Воробьев А. И. Состояние медицинской помощи раненым в войсках антиправительственных сил в Афганистане / А. И. Воробьев // Военно-медицинский журнал. – 1992. – №4–5. – С. 77.

601. Воробьев И. Н. Развитие тактики в войнах и вооруженных конфликтах XX века / И. Н. Воробьев // Военная мысль. – 2002. – №2. – С. 25–34.

602. Вострокнутов А. А. Особенности тактики афганских мятежников во время войны в Демократической Республике Афганистан (1979–1989) / А. А. Вострокнутов // Вестник академии военных наук. – 2011. – №3. – С. 170–173.

603. Гагин В. В. Воздушная война в Афганистане. – Том первый: Рассказы пилотов и портреты героев, секретные доклады и статистика, карты, схемы и командирские выводы / В. В. Гагин. – Воронеж: ИЛВА, 2004. – 102 с.

604. Гай Д., Снегирев В. Вторжение. Неизвестные страницы необъявленной войны / Д. Гай, В. Снегирев. – М.: СП ИКПА, 1991. – 384 с.

605. Гайдар Е. Т. Гибель империи. Уроки для современной России / Е. Т. Гайдар. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2007. – 448 с.

606. Галиуллин Р. Х. ЦРУ в Азии / Р. Х. Галиуллин. – М.: Воениздат, 1990. – 128 с.

607. Ганковский Ю. Кто, где, когда принял решение о вводе советских войск в Афганистан / Ю. Ганковский // Азия и Африка сегодня. – 1994. – №5. – С. 2–4.

608. Ганковский Ю. В. Наследие афганской войны / Ю. В. Ганковский, В. С. Бойко, В. Т. Веселов // Восток. – 1994. – №2. – С. 158–160.

609. Гареев М. А. Афганская проблема – три года без советских войск / М. А. Гареев // Международная жизнь. – 1992. – №2. – С. 16–27.

610. Гафуров З. Ш. Национально-демократическая революция и армия / З. Ш. Гафуров. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1983. – 216 с.

611. Гейвандов С. К. «Технологическая политика» США в отношении СССР / Гейвандов С. К. – М.: Наука, 1985. – 190 с.

612. Геллер М., Некрич А. Утопия у власти / М. Геллер, А. Некрич. – М.: МИК, 2000. – 856 с.

613. Гоков О. А. Ввод советских войск в Афганистан / О. А. Гоков // Военно-исторический журнал. – 2009. – № 12. – С. 43–44.

614. Гончар Б. М. «Кризиса дипломатія» СРСР і США в конфліктах «третього світу» / Б. М. Гончар. – К., 1992.

615. Гранвилл Кушинг Д. Советские военные интервенции в Венгрии, Чехословакии и Афганистане: сравнительный анализ процесса принятия решения / Д. Гранвилл Кушинг. – Бостон, 1991; Москва, 1993. – 128 с.

616. Грау Л. Артиллерия и противопартизанская война: советский опыт в Афганистане / Л. Грау // *Field Artillery Journal*. – 1997. – May–June. – URL: <http://www.e-reading.club/book.php?book=143928>

617. Грау Л. Медицинское обеспечение в противопартизанских войнах: Эпидемиологическое обеспечение боевых действий в советско-афганской войне / Л. Грау // *U.S. Army Medical Department Journal*. – 1995. – May–June. URL: <http://www.e-reading.club/book.php?book=143928>

618. Грау Л. Минная война и противопартизанские действия / Л. Грау // *Engineer*. – 1993. – March. URL: <http://www.e-reading.club/book.php?book=143928>

619. Грау Л., Йоргенсен У. Помощь раненым в противопартизанской войне: опыт Советской/Российской армии в Афганистане и Чечне / Л. Грау, У. Йоргенсен. // *U.S. Army Medical Department Journal*. – 1998. – January–February URL: <http://www.e-reading.club/book.php?book=143928>

620. Григорьев С. Е. Панджшер в 1975–1990 годах глазами афганского историка / С. Е. Григорьев. – СПб.: Изд-во С.-Петербургского университета, 1997. – 128 с.

621. Гриневский О. А. Перелом. От Брежнева к Горбачеву / О. А. Гриневский. – М.: Олма-Пресс, 2004. – 422 с.

622. Гриф секретности снят: Потери вооруженных сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах: Статистическое исследование / В. М. Андроников, П. Д. Буриков, В. В. Гуркин и др.; Под общ. ред. Г. Ф. Кривошеева. – М.: Воениздат, 1993. – 415 с.

623. Грищенко Т. З. Бжезінський і зовнішньополітичні настанови адміністрації Дж. Картера в 1979–1980 рр. / Т. Грищенко // *Історичний журнал: Наукове громадсько-політичне видання*. – 2006. – №5. – С. 12–27.

624. Грищенко Т. А. Збігнев Бжезінський. Міжнародний стратег у координатах історії: монографія / Т. А. Грищенко. – Київ; Ніжин: Лисенко М. М., 2020. – 339 с

625. Грюнберг А. Л. О некоторых вопросах изучения Афганистана в СССР / А. Л. Грюнберг // *Народы Азии и Африки*. – 1989. – №1. – С. 191–194.

626. Гуров В. А. Из исторического опыта действий вооруженных сил СССР в Афганистане / В. А. Гуров // *Известия Самарского научного центра Российской академии наук. Исторические науки*. – Т. 1. – №3. – 2019. – С. 67–75.

627. Гусаков В. Афганська квітнева революція 1978 р.: невдала спроба реформ у відсталій країні в умовах іноземного військового втручання / В. Гусаков // *Людина і політика*. – 2004. – №1. – С. 68–73.

628. Гуревич Н. М. Внешняя торговля Афганистана в новейшее время / Н. М. Гуревич. – М.: Издательство «Наука». Главная редакция восточной литературы, 1981. – 288 с.

629. Гуревич Н. М. Предреволюционный кризис в Афганистане / Н. М. Гуревич // Народы Азии и Африки. – 1982. – №4. – С. 28–37.

630. Гуревич Н. М. Социально-экономические предпосылки революции 1978 г. в Афганистане / Н. М. Гуревич // Вопросы истории. – 1982. – №7. – С. 55–71.

631. Гуров В. А. Исторический опыт применения пограничных войск КГБ СССР и ФСБ РФ в формировании «пояса безопасности» на северных границах Афганистана в 1979–2005 гг. / В. А. Гуров // Вектор науки Тольяттинского государственного университета. – 2014. – №1 (27). – С. 101–103.

632. Гушев А. И. Необъявленная война / А. И. Гушев // Военная мысль. – 1986. – №4. – С. 67–77.

633. Давыдов А. Д. Аграрное законодательство Демократической республики Афганистан (социально-экономический анализ) / А. Д. Давыдов. – М.: «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1989. – 184 с.

634. Давыдов А. Д. Афганистан: войны могло не быть. Крестьянство и реформы / А. Д. Давыдов. – М.: Наука. Издательская фирма «Восточная литература», 1993. – 180 с.

635. Давыдов А. Д. Афганский конфликт и проблемы его урегулирования / А. Д. Давыдов // Региональные конфликты в Азии и Северной Африке / Отв. ред. А. М. Хазанов. – М.: Институт востоковедения РАН, 1997. – С. 87–100.

636. Давыдов А. Д. Борьба за аграрную реформу в Афганистане / А. Д. Давыдов // Народы Азии и Африки. – 1979. – №5. – С. 3–12.

637. Ежов Г. П. Советско-афганское экономическое сотрудничество (1978–1987 гг.) / Г. П. Ежов // Республика Афганистан: опыт и тенденции развития / Отв. ред. М. А. Бабаходжаев. – Ташкент: Издательство ФАН Узбекской ССР, 1990. – С. 61–74.

638. Ежов Г. П. Экономическая география Афганистана / Г. П. Ежов. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 74 с.

639. Жаров О. Джихад и его главный воин / О. Жаров // Азия и Африка сегодня. – 1995. – №10. – С. 45–48.

640. Жаров О. Его образ жизни – война / О. Жаров // Азия и Африка сегодня. – 1995. – №10. – С. 29–33.

641. Жаров О. Столп прежнего или лидер нового режима? / О. Жаров // Азия и Африка сегодня. – 1995. – №10. – С. 59–62.

642. Жемчугов А. А. Кому мы обязаны «афганом»? / А. А. Жемчугов. – М.: Вече, 2012. – 368 с.

643. Жирохов М. Когда ушли шурави. Авиация в Афганистане: 1989–2001 гг. / М. Жирохов // Авиамастер. – 2003. – №6. – С. 42–49.

644. Жирохов М. А. Опасное небо Афганистана. Опыт боевого применения советской авиации в локальной войне. 1979–1989. / М. А. Жирохов. – М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2012. – 319 с.

645. Жмуйда И. Афганские беженцы в Пакистане / И. Жмуйда // Ближний Восток и современность: Сборник статей. – Выпуск 17 / Отв. ред. М. Р. Арунова, А. О. Филонин. – М.: Институт Востоковедения РАН, 2003. – С. 267–275.

646. Загладин Н. В. История успехов и неудач советской дипломатии / Н. В. Загладин. – М.: Международные отношения, 1990. – 232 с.

647. Зарипов Ш. Проблемы оседания кочевников и полукочевников в Республике Афганистан / Ш. Зарипов // Средний Восток (история, филология). – Душанбе: Дониш, 1989. – С. 69–105.

648. Звягельская И. Д. «Конфликтная политика» США на Ближнем и Среднем Востоке (середина 1970-х – вторая половина 80-х годов) / И. Д. Звягельская. – М.: «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1990. – 189 с.

649. Зеленова М. Е. Психологические особенности посттравматических стрессовых состояний у участников войны в Афганистане / М. Е. Зеленова, Е. О. Лазебная, Н. В. Тарабрина // Психологический журнал. – 1997. – Т. 18. – №2. – С. 34–49.

650. Земцов И., Феррар Д. Горбачев: человек и система семьдесят лет после октября / И. Земцов, Д. Феррар. – Лондон: Overseas Publication Interchange Ltd, 1987. – 324 с.

651. Знаков В. В. Понимание воинами-интернационалистами ситуаций насилия и унижения человеческого достоинства / В. В. Знаков // Психологический журнал. – 1989. – №4. – С. 113–125.

652. Зубок В. М. Неудавшаяся империя: Советский Союз в холодной войне от Сталина до Горбачева / В. М. Зубок: авториз. перев. с англ. М. Мусиной. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б.Н. Ельцина», 2011. – 671 с.

653. Иванов К. С. Опыт оказания медицинской помощи инфекционным больным в Афганистане / К. С. Иванов // Военно-медицинский журнал. – 1992. – №6. – С. 45–49.

654. Ивашкин В. Т. Опыт организации медицинской помощи больным 40-й армии в Афганистане / В. Т. Ивашкин // Военно-медицинский журнал. – 1992. – №11. – С. 12–18.

655. Иващенко А. С. Афганская вооруженная оппозиция в американской политике / А. С. Иващенко // США – Экономика, политика, идеология. – 1994. – №11. – С. 96–106.

656. Иващенко А. С. Гуманитарная помощь США афганским беженцам и перемещенным лицам / А. С. Иващенко // Восток. – 1993. – №3. – С. 61–66.

657. Иващенко А. С. США и Афганистан (1979–1989) / А. С. Иващенко. – М.: ТЦ «Сфера», 1997. – 144 с.

658. Иващенко А. С. Эволюция политики США в Афганистане в 1979 г. / А. С. Иващенко // США – Экономика, политика, идеология. – 1994. – №4. – С. 74–82.

659. Иконников А. А. Производство наркотиков в Афганистане // А. А. Иконников // Восточный сборник. – Вып. 6. – М., 2004. – С. 157–166.

660. Ирхин Ю. В. Революционный процесс в странах «социалистической ориентации» / Ю. В. Ирхин. – М.: Изд-во УДН, 1985. – 172 с.

661. Искандаров К. Фактор Пакистана в Афганском конфликте / К. Искандаров // Центральная Азия и Кавказ. – 2013. – Вып. 3 (т. 16). – С. 96–111.

662. История Афганистана с древнейших времен до наших дней / Отв. ред. Ю. В. Ганковский. – М.: Мысль, 1982. – 368 с.

663. Історія інформаційно-психологічного протипротива / Я. М. Жарков, Л. Ф. Кампанцева, В. В. Остроухов, В. М. Петрик, М. М. Присяжнюк, Є. Д. Скулиш: за заг. ред. Є. Д. Скулиша. – К.: Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2012. – 212 с.

664. История международных отношений и внешней политики СССР, 1917–1987 гг. В 3-х томах. – Т.3.: 1970–1987 / Под ред. Г. В. Фокиной. – М.: Международные отношения, 1987. – 512 с.

665. Ищенко Е. Г. Экономическое сотрудничество СССР со странами социалистической ориентации / Е. Г. Ищенко. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1989. – 188 с.

666. Каландарбеков П. Крестьянское землевладение в современном Афганистане / П. Каландарбеков. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1990. – 125 с.

667. Кальвакоресси П. Мировая политика после 1945 года / П. Кальвакоресси: Пер. с англ.: В 2-х кн. – Кн. 2. – М.: Международные отношения, 2000. – 464 с.

668. Катчиева А. П. Главный военный советник в Демократической республике Афганистан (1979–1980) / А. П. Катчиева // Вестник АГУ. – 2017. – Вып. 2 (199) – С. 52–58.

669. Кац М. Урегулирование конфликтов сверхдержавами: уроки на будущее / М. Кац // США – Экономика. Политика. Идеология. – 1990. – №11. – С. 31–40.

670. Кеппель Ж. Джихад: Экспансия и закат исламизма / Ж. Кеппель / Пер. с фр. В. Ф. Денисова. – М.: Ладомир, 2004. – 468 с.

671. Кива А. В. Национально-освободительное движение: теория и практика / А. В. Кива. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1989. – 331 с.

672. Кива А. В. Страны социалистической ориентации: особенности современного этапа развития / А. В. Кива. – М.: О-во «Знание» РСФСР, 1984. – 48 с.

673. Князев А. А. История афганской войны 1990-х гг. и превращение Афганистана в источник угроз для Центральной Азии / А. А. Князев. – Бишкек: Изд-во КРСУ, 2002. – 272 с.

674. Коваль Б. И. Революционный опыт XX века / Б. И. Коваль. – М.: Мысль, 1987. – 542 с.

675. Ковальков О. Л. Афганістан і афганська війна очима радянських «афганців» / О. Л. Ковальков // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2017. – Вип. 49. – С. 143–148.

676. Ковальков О. Л. Афганістан у зовнішній політиці Радянської Росії/СРСР: 1919–1978 рр.: монографія / О. Л. Ковальков. – Кропивницький: ФО-П Лівий Сергій Васильович, 2018 – 272 с.

677. Ковальков О. Л. «Афганське питання» в роботі Ради Безпеки та Генеральної Асамблеї ООН в січні 1980 р. / О. Л. Ковальков // *Universum Historiae et Archaeologiae = The Universe of History and Archeology = Универсум истории и археологии*. – Дніпро, 2018. – Т.1 (26). – Вип. 1–2. – С. 81–94.

678. Ковальков О. Л. Військово-технічне співробітництво між СРСР і ДРА у квітні 1978 – грудні 1979 років / О. Л. Ковальков // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. – Випуск 3.33. – Історичні науки (Збірник наукових праць). – Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2012. – С. 250–259.

679. Ковальков О. Л. Гератська криза березня 1979 року та ескалація радянської присутності в Демократичній республіці Афганістан / О. Л. Ковальков // Наукові записки. – Випуск 22. – Серія: Історичні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2015. – С. 84–90.

680. Ковальков О. Л. Інститут радянських радників у Демократичній республіці Афганістан / О. Л. Ковальков // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія. – Дніпро, 2017. – Т. 25. – №1. – С. 139–148.

681. Ковальков О. Л. Квітнева революція 1978 р. в Афганістані у висвітленні органу ЦК КПРС газети «Правда» / О. Л. Ковальков // Наукові записки. – Випуск 17. – Серія: Історичні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. – С. 164–172.

682. Ковальков О. Л. Підтримка афганського Руху Опору Адміністрацією Президента США Дж. Картера (1979–1980) / О. Л. Ковальков // *Universum Historiae et Archaeologiae = The Universe of*

History and Archeology = Универсум истории и археологии. – Дніпро, 2020. – Т.3 (28). – Вип. 1. – С. 163–177.

683. Ковальков О. Л. Підготовка афганських студентів у навчальних закладах Української РСР у 19890-х рр. (на прикладі м. Кіровограда) / О. Л. Ковальков // Вісник Черкаського університету. – Серія: Історичні науки. – 2021. – №1. – С. 87–97.

684. Ковальков О. Л. Повстання «Аллах Акбар!». Кабул, лютий 1980 р. / О. Л. Ковальков // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Випуск 23. – Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2018. – С. 190–200.

685. Ковальков А. Л. Подходы к решению «афганского вопроса» в советском руководстве накануне и после вывода советских войск из Республики Афганистан / А. Л. Ковальков // Актуальные проблемы международных отношений и дипломатии: Материалы V Международной научно-практической конференции, Витебск, 21–22 мая 2020 г. / Витебск. гос. ун-т; редкол. А. П. Косов [и др.]. – Витебск: ВГУ имени М. П. Машерова, 2020. – С. 109–112.

686. Ковальков О. Л. Позиція радянського керівництва щодо «афганського питання» напередодні та після виведення радянських військ із Афганістану (1985–1991 рр.) / О. Л. Ковальков // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. – Серія: Історичні науки. – Том 32 (71). – №2. – 2021. – С. 118–125.

687. Ковальков О. Л. Політика СРСР в Афганістані (1980–1989 рр.): військово-політичний та ідеологічний аспекти / О. Л. Ковальков // Сходознавство. – 2021. – №87. – С. 143–177.

688. Ковальков О. Л. Поставки озброєння Радянським Союзом до Афганістану в 1989–1991 рр. / О. Л. Ковальков // International scientific conference "History, political sciences, philosophy and sociology: European development direction": conference proceedings, July 16–17, 2021. – Riga, Latvia: "Baltija Publishing", 2021. – P. 28–32.

689. Ковальков О. Л. Пропагандистське супроводження радянського вторгнення до Афганістану / О. Л. Ковальков // Наукові записки. – Випуск 19. – Серія: Історичні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. – С. 123–129.

690. Ковальков О. Л. Радянська інтервенція в Афганістан у документах адміністрації Дж. Картера / О. Л. Ковальков // Американська історія і політика: науковий журнал. – №9. – К., 2020. – С. 88–101.

691. Ковальков О. Л. Радянське вторгнення до Афганістану і радянське суспільство / О. Л. Ковальков // Гуржіївські історичні читання: Зб. наук. праць. – Черкаси, 2017. – Вип. 11. – С. 149–155.

692. Ковальков О. Л. Радянське вторгнення до Демократичної республіки Афганістан у грудні 1979 р.: спроба корегування хронології подій / О. Л. Ковальков // Наукові записки. Серія: Історичні науки. –

Випуск 25. – Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2019. – С. 355–366.

693. Ковальков О. Л. Радянські військові радники в Республіці Афганістан в 1989–1991 рр. / О. Л. Ковальков // Україна в сучасному світі: Матеріали Міжнародної наукової конференції (18–19 червня 2020 р., м. Суми). – Суми: ФОП Цьома С. П., 2020. – С. 31–34.

694. Ковальков О. Л. Реакція світової спільноти на радянське вторгнення до Афганістану / О. Л. Ковальков // Наукові записки. – Випуск 18. – Серія: Історичні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. – С. 59–67.

695. Ковальков О. Л. Ставлення афганських студентів в УРСР до радянської інтервенції в Афганістан та виведення радянських військ (1979–1989) / О. Л. Ковальков // Вісник Київського Національного Університету імені Тараса Шевченка. – Історія. – 2020. – Вип. 2 (145). – С. 33–39.

696. Коргун В. Афганістан. Іслам и национальный вопрос / В. Коргун // Азия и Африка сегодня. – 2003. – №6. – С. 30–34.

697. Коргун В. Г. Бабрак Кармаль / В. Г. Коргун // Азия и Африка сегодня. – 1998. – №6. – С. 37–44.

698. Коргун В. Г. Интеллигенция в политической жизни Афганистана / В. Г. Коргун. – М.: Наука, 1983. – 200 с.

699. Коргун В. Г. Ислам и власть / В. Г. Коргун // Азия и Африка сегодня. – 1995. – №10. – С. 25–29.

700. Коргун В. Г. Ислам и государственная власть в Афганистане / В. Г. Коргун // Ислам и политика (взаимодействие ислама в политики в странах Ближнего и Среднего Востока, на Кавказе и в Центральной Азии) / Ред. Г. В. Миронова. – М.: Институт востоковедения РАН, «Крафт»+, 2001. – С. 173–179.

701. Коргун В. Г. Ислам и национализм в Афганистане / В. Г. Коргун // Ислам и проблемы национализма в странах Ближнего и Среднего Востока: Сборник статей. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы – М., 1986. – С. 194–222.

702. Коргун В. Г. История Афганистана. XX век. / В. Г. Коргун. – М.: ИВ РАН, 2004. – 528 с.

703. Коргун В. Г. Народно-демократическая партия Афганистана в борьбе за социальное освобождение трудящихся / В. Г. Коргун // Партии и революционный процесс в странах Азии и Африки: Сборник статей / Отв. ред. В. Ф. Ли. – М.: Издательство «Наука». Главная редакция восточной литературы, 1983. – С. 215–239.

704. Корж Г. П. Афганское досье: Война СССР в Афганистане / Г. П. Корж. – Х.: Фолио, 2002. – 559 с.

705. Королев А. А. «Афганский синдром»: истоки формирования и пути преодоления / А. А. Королев // Военно-историческая антропология.

Ежегодник. 2003/2004. Новые научные направления. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2005. – С. 419–430.

706. Костиря А. Военно-політична спецоперація СРСР в Афганістані (1979–1989 рр.) як кульмінація «холодної війни» / А. Костиря // Політичний менеджмент. – 2008. – №1. – С. 144–158.

707. Костыря А. А. Историография, источниковедение, библиография спецоперации СССР в Афганистане (1979–1989 гг.) / А. А. Костыря. – Донецк: ООО «ИПП «Промінь»», 2009. – 600 с.

708. Костыря А. А. О параметрах и определении афганской эпопеи 1979–1989 годов / А. А. Костыря. URL: <http://afghanistan.ru/doc/12561.html>

709. Кременюк В. А. США – Афганистан: происки продолжаются / В. А. Кременюк // США – Экономика. Политика. История. – 1983. – №1. – С. 56–59.

710. Крисенко Д. С. За лаштунками Білого дому: фактори формування політики США щодо СРСР періоду адміністрації Р. Рейгана (1981–1989): монографія / Д. С. Крисенко. – Біла церква: Вид. Пшонківського О. В., 2014. – 500 с.

711. Крысько В. Г. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт) / В. Г. Крысько. – Минск, 1999. – 184 с.

712. Крыштопа Б. П. Здравоохранение Афганистана / Б. П. Крыштопа. – М.: Медицина, 1984. – 96 с.

713. Кудрявцев А. Арабские «афганцы» / А. Кудрявцев // Азия и Африка сегодня. – 2003. – №10. – С. 37–43.

714. Кудрявцев А. В. Феномен «арабских афганцев» / А. В. Кудрявцев // Ближний Восток и современность: Сборник статей. – Выпуск 17 / Отв. ред. М. Р. Арунова, А. О. Филонин. – М.: Институт Востоковедения РАН, 2003. – С. 164–173.

715. Куликов В. Г. Когда ошибка хуже преступления. Афганистан: новые оценки и выводы / В. Г. Куликов // Военно-исторический журнал. – 1996. – №6. – С. 86–90.

716. Кустов М. Долг СССР в рублях, чеках, дублинках. Тайные войны империи / М. Кустов. – М.: Астрель, 2001. – 320 с.

717. Кыдыралина Ж. У. Политические настроения в Казахстане в 1945–1985 гг. / Ж. У. Кыдыралина // Вопросы истории. – 2008. – №8. – С. 64–73.

718. Лаврентьев А. В. Восстание в Бадабере. Четверть века спустя / А. В. Лаврентьев // Военно-исторический журнал. – 2010. – №4. – С. 4–9.

719. Лаврентьев А. К. США: силовая дипломатия в Азии / А. К. Лаврентьев. – М.: Международные отношения, 1980. – 272 с.

720. Лазарева О. А. Национальные и религиозные обычаи народов Афганистана и военная история страны / О. А. Лазарева // Востоковедный сборник. – Вып. 6. – М., 2004. – С. 149–156.

721. Лалетин Ю. П. Глобальное измерение регионального конфликта (на примере Афганистана) / Ю. П. Лалетин. – М., 2008. – 145 с.

722. Лалетин Ю. П. Государство и племя в политической системе Афганистана / Ю. П. Лалетин // Политические системы и политическая культура Востока / Под ред. А. Д. Воскресенского. – М.: АСТ: Восток – Запад, 2007. – С. 412–454.

723. Лалетин Ю. П. Племя и государство в Афганистане: идеальный тип (модель) политсистемы ряда стран Западной Азии / Ю. П. Лалетин. – М., 2008. – 106 с.

724. Лалетин Ю. П. Политическая организация Афганистана: воздействие племенной организации / Ю. П. Лалетин // Восток. – 2008. – №12. – С. 137–150.

725. Лалетин Ю. П. Советское присутствие в Афганистане: воздействие на этносоциальную структуру афганского общества. URL: https://mgimo.ru/afghan/133684.html?sphrase_id=11390444

726. Лалетин Ю. П. Этноты в Афганистане: напряженность взаимоотношений / Ю. П. Лалетин // Этноты и конфессии на Востоке: конфликты и взаимодействие / А. В. Торкунов (пред. редкол.). – М.: Московский государственный институт международных отношений (Университет) МИД РФ, 2005. – С. 353–378.

727. Ли В. Ф. Социальная революция и власть в странах Востока (О проблемах и противоречиях некапиталистического переходного развития) / В. Ф. Ли. – М.: Наука: Гл. ред. вост. лит., 1984. – 288 с.

728. Ляховский А. К положению в «А». Как принималось решение о вводе советских войск / А. Ляховский // Родина. – 1999. – №2. – С. 38–44.

729. Ляховский А. А. Трагедия и доблесть Афгана / А. А. Ляховский. – М.: ГПИ «Искона» 1995. – 650 с.

730. Ляховский А. А., Забродин В. М. Тайны афганской войны / А. А. Ляховский, В. М. Забродин. – М.: Планета, 1991. – 273 с.

731. Ляшенко Ю. И. Новые элементы организации медицинской помощи инфекционным больным в горно-пустынной местности с жарким климатом / Ю. И. Ляшенко // Военно-медицинский журнал. – 1992. – №6. – С. 49–54.

732. Ляшенко Ю. И. Особенности оказания медицинской помощи инфекционным больным в условиях горно-пустынной местности / Ю. И. Ляшенко // Военно-медицинский журнал. – 1991. – №7. – С. 32–35.

733. Майдан И. Г. Вклад Украинской ССР в развитие сотрудничества между Советским Союзом и Афганистаном / И. Г. Майдан // Афганистан. Экономика, политика, история. / Отв. ред. Ю. В. Ганковский. – М.: Наука, 1984. – С. 191–199.

734. Майоров М. В. Историческое прошлое и внешняя политика России / М. В. Майоров // Новая и новейшая история. – 2012. – №2. – С. 104–125.

735. Малеванный В. В. Советский спецназ в Афганистане / В. В. Малеванный. – М.: Кучково поле, 2009. – 382 с.

736. Малышева Д. Б. Религиозный фактор в вооруженных конфликтах современности. Развивающиеся страны Азии и Африки в 70-е – 80-е годы / Д. Б. Малышева. – М.: Наука, 1991. – 192 с.

737. Марбанов Б. В. ЦРУ, НТС и афганская контрреволюция / Б. В. Марбанов. – М.: Воениздат, 1985. – 111 с.

738. Марковский В. Ю., Мильянченко В. В. Афганистан: война разведчиков / В. Ю. Марковский, В. В. Мильянченко. – М.: ООО «Издательский центр “Экспринт”», 2001. – 72 с.

739. Мартынкин А. В. Война в Афганистане и феномен «арабских афганцев» / А. В. Мартынкин // Сборник докладов международной научно-практической конференции «Слинкинские чтения» памяти профессора М. Ф. Слинкина (15 февраля 2015 г). – Симферополь, 2013. – С. 15–18.

740. Мартынкин А. Роль ислама во внутриафганском конфликте в последней четверти XX – начале XXI веков / А. Мартынкин // Центральная Азия и Кавказ. – Том 17. – Вып. 4. – 2017. – С. 144–155.

741. Медведев Р. Андропов / Р. Медведев. – М.: Молодая гвардия, 1996. – 434 с.

742. Мелкумян Е. С. Ввод советских войск в Афганистан: причины и последствия / Е. С. Мелкумян // Вестник РУДН – Серия «Международные отношения». – 2008. – №1. – С. 55–67.

743. Мендкович Н. СССР и афганская революция 1978 г. / Н. Мендкович // Актуальная история. URL: http://actualhistory.ru/afghanistan_revolution

744. Мендкович Н. Финансовый аспект Афганской войны 1979–1989 гг. / Н. Мендкович. URL: <http://afghanistan.ru/doc/18319.html>.

745. Место Китая в глобальной политике США / Отв. ред. В. П. Лукин. – М.: Издательство «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1987. – 360 с.

746. Миронов Л., Спольников В. Накануне. Как американцы оценивали события, предшествовавшие вводу советских войск / Л. Миронов, В. Спольников // Азия и Африка сегодня. – 1989. – №12. – С. 2–9.

747. Миронов Л. Профессор теологии, ставший президентом / Л. Миронов // Азия и Африка сегодня. – 1995. – №10. – С. 14–16.

748. Млечин Л. М. Холодная война: политики, полководцы, разведчики / Л. М. Млечин. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2009. – 574 с.

749. Москаленко В. Афганская трагедия и Пакистан / В. Москаленко // Азия и Африка сегодня. – 2003. – №11. – С. 2–9.

750. Москаленко В. Н. Внешняя политика Пакистана (формирование и основные этапы эволюции) / В. Н. Москаленко. – М.: «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1984. – 302 с.

751. Мукинджанова Р. М. Пакистан и империалистические державы. 70-е – начало 80-х годов / Р. М. Мукинджанова. – М.: Издательство «Наука». Главная редакция восточной литературы, 1984. – 176 с.

752. Мусієнко І. І., Крамаренко О. Б. Історико-аналітичний огляд досвіду бойового застосування підрозділів спеціального призначення в Афганістані / І. І. Мусієнко, О. Б. Крамаренко // Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України. – 2010. – №1 (3). – С. 197–201.

753. Мухин Ю. Афганский фронт СССР / Ю. Мухин. – М.: Алгоритм, 2009. – 272 с.

754. Мэтлок-мл. Д. Ф. Рейган и Горбачев. Как окончилась «холодная война»... и все выиграли / Д. Ф. Мэтлок-младший: Пер. с англ. Т. Кудрявцевой. – М.: «Р. Валент», 2005. – 327 с.

755. Немировский В. Г. Эхо афганской войны / В. Г. Немировский // Социологические исследования. – 1990. – №10. – С. 56–67.

756. Нечаев Э. А. Опыт медицинского обеспечения советских войск в Афганистане и вопросы дальнейшего развития военной медицины / Э. А. Нечаев // Военно-медицинский журнал. – 1992. – №4 – 5. – С. 5–15.

757. Нечаев Э. А. Хирургические аспекты уроков войны в Афганистане / Э. А. Нечаев, А. К. Тутохел, А. И. Грицанов, И. Д. Косачев // Военно-медицинский журнал. – 1991. – №8. – С. 7–12.

758. Никитенко Е. Г. Афганистан: от войны 80-х до прогноза новых войн / Е. Г. Никитенко. – М.: ООО «Издательство Астрель»:ООО «Издательство АСТ», 2004. – 362 с.

759. Никитенко Е., Пиков Н. Охота на Масуда / Е. Никитенко, Н. Пиков // Солдат удачи. – 1994. – №12. – С. 7–11.

760. Овчаренко А. О. Зовнішньополітична стратегія адміністрації Р. Рейгана / А. О. Овчаренко. – К.: Знання, 2000. – 88 с.

761. Окороков А. Тайные войны Советского Союза. Советские военспецы в локальных конфликтах XX века / А. Окороков. – М.: Вече, 2012. – 288 с.

762. Олийнык А. Ввод войск в Афганистан: как принималось решение // Красная звезда. – 1989. – 18 ноября. – С. 3–4.

763. Олимпиев А. Ю. Геополитические перемены на БСВ в 80–90-е годы и политика США / А. Ю. Олимпиев. – М., 2002. – 111 с.

764. Охотников С. «Афганская западня». Превратности политики Китая в Центральной Азии / С. Охотников // Азия и Африка сегодня. – 2002. – №9. – С. 7–10.

765. Охотников С. Перипетии афганской политики Пекина / С. Охотников // Азия и Африка сегодня. – 2003. – №11. – С. 9–14.

766. Очерки истории российской внешней разведки: В 6 тт. – Т. 6.: 1966–2005 годы / Гл. ред. С. Н. Лебедев. – М.: Международные отношения, 2006. – 312 с.

767. Павловська С. Констатація факту як основний метод діяльності мас-медіа під час воєнних дій у Кореї (1950–1953 рр.), В'єтнамі (1965–1974 рр.) та в Афганістані (1979–1989 рр.) / С. Павловська // Воєнна історія. – 2010. – №2. – С. 94–102.

768. Перепелкин В. С. Уроки борьбы с кишечными инфекциями в период войны в Афганистане / В. С. Перепелкин, В. К. Корольков, В. Ф. Колков, В. Ф. Мандрик, П. И. Огарков // Военно-медицинский журнал. – 1991. – №7. – С. 27–32.

769. Пилипенко В. В. Трансформация советско-иранских отношений после Исламской революции / В. В. Пилипенко // Восток. – 2014. – №5. – С. 113–118.

770. Пикулин М. Г., Рашидов Р. Т. Промышленность и рабочий класс Афганистана (1973–1978 гг.) / М. Г. Рашидов, Р. Т. Рашидов. – Ташкент: Издательство ФАН Узбекской ССР, 1984. – 126 с.

771. Пихоя Р. Г. Советский Союз: история власти. 1945–1991. / Р. Г. Пихоя. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 2000. – 684 с.

772. Пластун В. Деятельность экстремистских сил и организаций в странах Востока / В. Пластун. – Новосибирск: ИД «Сова», 2005. – 476 с.

773. Пластун В., Андрианов В. Наджибулла. Афганистан в тисках геополитики / В. Пластун, В. Андрианов. – М.: Сократ, 1998. – 240 с.

774. Пластун В. Пуштуны и их роль в политической жизни / В. Пластун // Азия и Африка сегодня. – 1995. – №10. – С. 48–53.

775. Подлесный П. Т. Политика администрации Рейгана в отношении СССР / П. Т. Подлесный // США – Экономика. Политика. Идеология. – 1984. – №5. – С. 6–14.

776. Польшин М. Ф. Внешняя политика Горбачева. 1985–1991 гг. / М. Ф. Польшин. – СПб.: Алетейя, 2015. – 502 с.

777. Польшин М. Ф. Все было не так просто. Причины и мотивы ввода советских войск в Афганистан в 1979 году / М. Ф. Польшин // Общество. Среда. Развитие (TERRA HUMANA). – СПб. – 2010. – №4. – С. 65–69.

778. Польшин М. Ф. Исторические предпосылки перестройки в СССР. Вторая половина 1940 – первая половина 1980-х гг. / М. Ф. Польшин. – СПб.: Алетейя, 2010. – 512 с.

779. Польшин М. Ф. М. С. Горбачев и новое политическое мышление: истоки, основные идеи, результаты / М. Ф. Польшин // Новейшая история России. – 2012. – №2. – С. 136–152.

780. Попович М. Червоне століття / М. Попович. – К.: АртЕк, 2005. – 888 с.

781. Приймачук Д. В. Внутренние и внешние детерминанты политического процесса в Афганистане (1945–1992 годы) / Д. В. Приймачук // Мир науки, культуры, образования. – 2014. – №3 (46). – С. 292–295.

782. Примаков Е. М. Перестройка – взгляд изнутри и извне / Е. М. Примаков // Знамя. – 1989. – №6. – С. 183–189.

783. Проблемы социальной реабилитации участников войны в Афганистане (1979–1989 гг.) / Отв. ред. А. В. Кинсбургский, М. Н. Топалов. – М.: Институт социологии РАН, 1993. – 140 с.

784. Прокудин Е. В. Администрация Рейгана и торговля с СССР / Е. В. Прокудин // США – Экономика. Политика. Идеология. – 1986. – №3. – С. 16–25.

785. Пунжин С. М. Ввод советских войск в Афганистан: международно-правовые проблемы / С. М. Пунжин // Советское государство и право. – 1990. – №5. – С. 123–130.

786. Рабуш Т. В. Афганские беженцы в советско-американской «пропагандистской войне» / Т. В. Рабуш // Вестник НВГУ. – 2016. – №3. – С. 18–24.

787. Рабуш Т. В. Политика США в отношении Афганистана на начальном этапе афганского кризиса / Т. В. Рабуш // Известия РГПУ им. А. И. Герцена. Научный журнал №31 (69). Аспирантские тетради. – СПб, 2008. – С. 251–256.

788. Рабуш Т. В. «Пропагандистская война» США и СССР вокруг боевых действий в Афганистане (1979–1989 гг.) / Т. В. Рабуш // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – 2017. – №3. – С. 58–65.

789. Рабуш Т. В. Санкции США против СССР, их итоги и последствия (на примере антисоветских санкций 1980 года) / Т. В. Рабуш // Вестник Сев. (Арктич.) федер. ун-та. Сер.: Гуманит. и соц. науки. – 2016. – №6. – С. 45–53.

790. Рашид А. Талибан. Ислам, нефть и новая Большая игра в Центральной Азии: Пер. с англ. М. Поваляева. – М.: Библион–Русская книга, 2003. – 368 с.

791. Рашидов Р. Т. Советско-афганские отношения и их буржуазные фальсификаторы (1978–1983) / Р. Т. Рашидов. – Ташкент: Издательство «ФАН» Узбекской ССР, 1986. – 116 с.

792. Ромодин В. А. Изучение Афганистана в Советском Союзе / В. А. Ромодин // Ближний и Средний Восток. Экономика и история: Сборник статей / Отв. ред. Ю. В. Ганковский. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1983. – С. 194–225.

793. Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооруженных сил: Статистическое исследование / Под. ред. Г. Ф. Кривошеева. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – 608 с.

794. Рубцов Ю. В. «Афганский синдром»: советское общество и война в Афганистане / Ю. В. Рубцов // Война и общество в XX в.: в 3 кн. – Кн. 3. Война и общество в период локальных войн и конфликтов второй половины XX века / Науч. рук. М. Ю. Мягков; Отв. ред. Ю. А. Никифоров. – М.: Наука, 2008. – С. 428–447.

795. Рубцов Ю. В. Советский Союз в необъявленной войне в Афганистане (1979–1989 годы) / Ю. В. Рубцов // Новая и новейшая история. – 2009. – №1. – С. 48–71.

796. Рунов В. А. Афганская война. Боевые операции / В. А. Рунов. – М.: Яуза, Эксмо, 2002. – 432 с.

797. Сайчук М. М. Американсько-саудівське співробітництво та падіння нафтових цін в 1985 році / М. М. Сайчук // Сходознавство. – 2009. – №47. – С. 130–142.

798. Сайчук М. М. Битва за газопровід / М. М. Сайчук. – К.: Агат-Принт, 2012. – 248 с.

799. Самородов Д. П. Пионеры Афганской войны. «Ошский» батальон ВДВ / Д. П. Самородов // Вестник Башкирского университета. – 2012. – Т. 17. – №1 (I). – С. 773–777.

800. Сафронов В. Г. Как это было / В. Г. Сафронов // Военно-исторический журнал. – 1990. – №5. – С. 66–72.

801. Семанов С. Андропов. 7 тайн генсека с Лубянки / С. Семанов. – М.: Вече, 2001. – 416 с.

802. Сенявская Е. С. Противники России в войнах XX века: Эволюция «образа врага» в сознании армии и общества / Е. С. Сенявская. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. – 288 с.

803. Сенявская Е. С. Психология войны в XX веке: исторический опыт России / Е. С. Сенявская. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. – 383 с.

804. Сероокий Ю. Е. Информационно-психологическое противоборство: уроки Афганистана / Ю. Е. Сероокий // Военная мысль. – 2003. – №12. – С. 69–72.

805. Сикоев Р. Мусульманское духовенство в общественно-политической жизни Афганистана / Р. Сикоев // Центральная Азия и Кавказ. – 2006. – №2 (44). – С. 147–153.

806. Сикоев Р. Политический облик афганской диаспоры / Р. Сикоев // Азия и Африка сегодня. – 1999. – №3. – С. 20–25.

807. Сикоев Р. Р. Пресса афганской эмиграции / Р. Р. Сикоев. – М.: Институт востоковедения РАН, 1999. – 149 с.

808. Системная история международных отношений в двух томах / Под. ред. А. Д. Богатурова. Том второй. События 1945–2003 годов. – М.: Культурная революция, 2007. – 720 с.

809. Слинкин М. Ф. Афганистан, год 1980: становление режима Б. Кармаля / М. Ф. Слинкин // Востоковедный сборник. – Вып. II. – Симферополь, 1998. – С. 17–60.

810. Слинкин М. Ф. Афганистан: Оппозиция и власть (60–70-е гг. XX в.) / М. Ф. Слинкин // Культура народов Причерноморья. – Симферополь, 2004. – №57. – 251 с.

811. Слинкин М. Ф. Афганистан: страна, люди, общество / М. Ф. Слинкин. – Симферополь, 1995. – 120 с.

812. Слинкин М. Ф. Афганистан. Страницы истории (80–90-е гг. XX века) / М. Ф. Слинкин // Культура народов Причерноморья. – Симферополь, 2003. – №41. – 279 с.

813. Слинкин М. Ф. Афганистан: уроки информационной войны / М. Ф. Слинкин // Культура народов Причерноморья. – 2000. – №15. – С. 82–96.

814. Слинкин М. Ф. Государственный переворот 1973 г. в Афганистане / М. Ф. Слинкин // Культура народов Причерноморья. – 1999. – №10. – С. 94–100.

815. Слинкин М. Ф. Либеральная и левозэкстремистская оппозиция в Афганистане в 60-х – начале 70-х гг. / М. Ф. Слинкин // Культура народов Причерноморья. – 2001. – №22. – С. 125–134.

816. Слинкин М. Ф. Мятеж генерала Таная / М. Ф. Слинкин // Азия и Африка сегодня. – 2001. – №8. – С. 37–43.

817. Слинкин М. Ф. Народно-демократическая партия Афганистана у власти. Время Тараки – Амина (1978–1979 гг.) / М. Ф. Слинкин. – Симферополь, 1999. – 359 с.

818. Слинкин М. Ф. Проблема урегулирования положения вокруг Афганистана (Историко-политический аспект) / М. Ф. Слинкин // Культура народов Причерноморья. – 2002. – №33. – С. 111–131.

819. Слинкин М. Ф. Хальк и Парчам: истоки межфракционных противоречий и расколов / М. Ф. Слинкин // Культура народов Причерноморья. – 1999. – №9. – С. 98–107.

820. Слинкин М. Ф. Этническая проблема в Афганистане (историко-политический анализ) / М. Ф. Слинкин // Культура народов Причерноморья. – 2005. – №6. – С. 46–60.

821. Слинкин Ю. М. «Ассоциация братьев-мусульман» и исламизм в Афганистане / Ю. М. Слинкин // Культура народов Причерноморья. – 2006. – №93. – С. 75–80.

822. Советская внешняя политика в годы «холодной войны» (1945–1985). Новое прочтение / Отв. ред. Л. Н. Нежинский. – М.: Международные отношения, 1995. – 512 с.

823. Советский Союз и Организация Объединенных наций. 1976–1980. / Отв. ред. А. Л. Нарочницкий. – М.: Наука, 1989. – 368 с.

824. Соловьев В., Клепикова Е. Юрий Андропов: Тайный вход в Кремль / В. Соловьев, Е. Клепикова. – СПб., 1995. – 336 с.

825. Социалистическая ориентация освободившихся стран: Некоторые вопросы теории и практики / Брутенц К. Н., Громыко Ан. А., Кива А. В. и др. – М.: Мысль, 1982. – 307 с.

826. Спольников В. М. Афганистан. Исламская оппозиция : Истоки и цели / В. М. Спольников. – М.: Наука, 1990. – 191 с.

827. СССР и Пакистан / Ред. кол. Г. Ф. Ким. – М.: Наука: Гл. ред. вост. лит., 1984. – 224 с.

828. СССР и развивающиеся страны: горизонты сотрудничества / Отв. ред. В. О. Яшкин. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. – 219 с.

829. США и региональные конфликты / Отв. Ред. В. А. Кременюк. – М.: Наука, 1990. – 157 с.

830. Телелин В. М. Досвід створення та застосування угруповань військ (сил) у локальних війнах і збройних конфліктах другої половини ХХ та на початку ХХІ століття / В. М. Телелин, О. М. Загорка, В. В. Стрижевський. – К.: НУОУ, 2012. – 336 с.

831. Теодорович Т. В. Экономическое сотрудничество Советского Союза с развивающимися странами / Т. В. Теодорович // Страны СЭВ и развивающиеся государства: 80-е годы / Отв. ред. Л. В. Зевин. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1985. – С. 220–235.

832. Теплинский Л. Б. История советско-афганских отношений. 1919–1987 / Л. Б. Теплинский. – М.: Мысль, 1988. – 384 с.

833. Теплинский Л. Б. СССР и Афганистан. 1919–1981. / Л. Б. Теплинский. – М.: Наука: Главная редакция восточной литературы, 1982. – 296 с.

834. Тимофеев В. И. Цензура военной печати в период войны в Афганистане / В. И. Тимофеев // Вестник Московского университета. – Сер. 10. Журналистика. – 2019. – №2. – С. 173–194.

835. Тищенко О. Е. КОКОМ, США и торговля с СССР / О. Е. Тищенко // США – Экономика. Политика. Идеология. 1982. – №10. – С. 58–65.

836. Топорков В. М. Афганистан: советский фактор в истоках кризиса / В. М. Топорков. – Чебоксары: ЦНС «Интерактив плюс», 2014. – 319 с.

837. Топорков В. М. Влияние афганского фактора на экономические процессы в СССР в 1980–1992 гг. / В. М. Топорков. URL: <http://history.milportal.ru/2014/08/vliyanie-afganskogo-faktora-na-ekonomicheskie-processy-v-sssr-v-1980-1992-gg/>

838. Топорков В. М. Военный переворот 1978 г. в Афганистане в контексте советско-афганских межпартийных (КПСС–НДПА) связей /

В. М. Топорков // Вестник Башкирского университета. – 2012. – Т.17. – №1. – С. 291–295.

839. Топорков В. М. Геополитическое противостояние США – СССР в условиях афганского вооруженного конфликта 1980–1989 гг. / В. М. Топорков // Вестник чувашского университета. – 2006. – №7. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/geopoliticheskoe-protivostoyanie-ssha-sssr-v-usloviyah-afganskogo-vooruzhennogo-konflikta-1980-1989-gg>

840. Топорков В. М. Из истории советского военно-политического присутствия в Афганистане: опыт факторного анализа / В. М. Топорков // Вестник Чувашского университета. – 2006. – №6. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/iz-istorii-sovetskogo-voenno-politicheskogo-prisutstviya-v-afganistane-opyt-faktornogo-analiza>

841. Топорков В. М. Историография советско-афганских отношений 1975–1992 гг. / В. М. Топорков. – Чебоксары: ЦНС «Интерактив плюс», 2014. – 86 с.

842. Топорков В. М. К истокам афганской политики США в годы советского военного присутствия в Афганистане / В. М. Топорков // Вестник Чувашского университета. – 2011. – №4. – С 102–111.

843. Топорков В. М. Категория военное присутствие и ее применение к периоду пребывания советских войск в Афганистане (1979–1989) / В. М. Топорков // Ученые записки Казанского университета: Гуманитарные науки. – Т. 156, кн. 4. – Казань, 2014. – С. 217–222.

844. Топорков В. М. Советский Союз и политическая обстановка в Афганистане в 1978–1990 гг.: опыт факторного анализа / В. М. Топорков // Вестник Чувашского университета. – 2005. – №3. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/sovetskiy-soyuz-i-politicheskaya-obstanovka-v-afganistane-v-1978-1990-gg-opyt-faktornogo-analiza>

845. Топорков В. М. Советско-афганские отношения в системе международных связей СССР до Апрельской (1978 г.) революции в Афганистане / В. М. Топорков // Вестник Пермского университета. – Серия: История. – 2012. – Вып. 1 (18). – С. 221–228.

846. Топорков В. М. Тайная дипломатия СССР в Афганистане 1978–1979 гг. / В. М. Топорков // Вестник Башкирского университета. – 2012. – Т. 17. – №2. – С. 1050–1055.

847. Топорков В. М. Эволюция взглядов советского руководства на афганскую политику СССР (1979–1991 гг.) / В. М. Топорков // Власть. – 2014. – №6. – С. 163–169.

848. Ульяновский Р. А. Афганская революция на современном этапе / Р. А. Ульяновский // Вопросы истории КПСС. – 1982. – №4. – С. 84–95.

849. Ульяновский Р. О странах социалистической ориентации / Р. Ульяновский // Коммунист. – 1979. – №11. – С. 114–124.

850. Ульяновский Р. Развитие революционного процесса в Афганистане / Р. Ульяновский // Мировая экономика и международные отношения. – 1983. – №8. – С. 16–32.

851. Ушакова Н. А. Страны СЭВ и развивающиеся страны социалистической ориентации: экономическое сотрудничество / Н. А. Ушакова. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1980. – 184 с.

852. Фальков М. Афганский ящик Пандоры / М. Фальков. URL: <http://www.agentura.ru/dossier/izrail/people/falkov/afghanistan/>

853. Фейфер Г. Большая игра: Война СССР в Афганистане / Г. Фейфер: пер. с англ. М. Крысина. – М.: Эксмо, 2013. – 336 с.

854. Халид В. Роль ДОМА в социально-политической жизни РА (1978–1987 гг.) / В. Халид // Республика Афганистан: опыт и тенденции развития / Отв. ред. М. А. Бабаходжаев. – Ташкент: Издательство ФАН Узбекской ССР, 1990. – С. 19–30.

855. Халфин Н. А. Советская историография Афганистана (80-е годы) / Н. А. Халфин // Афганистан. История, экономика, культура. Сборник статей. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1989. – С. 82–89.

856. Ходжаев М. Н. Сотрудничество СССР и Республики Афганистан в области энергетики / М. Н. Ходжаев // Афганистан. История, экономика, культура. Сборник статей. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1989. – С. 92–99.

857. Христофоров В. С. Афганистан: военно-политическое присутствие СССР. 1979–1989 гг. / В. С. Христофоров. – М.: ИРИ РАН, 2016. – 544 с.

858. Христофоров В. С. Политическое урегулирование афганской проблемы в контексте международных отношений в 1980-е гг. / В. С. Христофоров // Вестник Российского государственного гуманитарного университета. – 2014. – №18. – С. 116–125.

859. Христофоров В. С. Трудный путь к Женевским соглашениям 1988 года по Афганистану / В. С. Христофоров // Новая и новейшая история. – 2008. – №5. – С. 23–48.

860. Хромоныгин В. А. Характер и особенности Апрельской революции в Афганистане / В. А. Хромоныгин // Современный этап национально-демократических революций в освободившихся странах: Сборник научных трудов. – М.: Университет Дружбы народов имени Патриса Лумумбы, 1984. – С. 100–107.

861. Цветков А., Сурудин В. Вся жизнь – атака / А. Цветков, В. Сурудин. – М.: Граница, 2010. – 248 с.

862. Цветкова Н. А. Политика США и ССР по отношению к Кабульскому университету в период «холодной войны» / Н. А. Цветкова,

Б. А. Ширяев, И. Т. Стадник // США, Канада. Экономика. Политика. Культура. – 2014. – №6. – С. 109–118.

863. Червонописький С. В. «Афганська проблема» і політичний волюнтаризм / С. В. Червонописький // Політичний менеджмент. – 2005. – №5. – С. 87–103.

864. Червонопиский С. В., Костыря А. А. Историография войны в Афганистане (25 декабря 1979 – 15 февраля 1989 гг.) / С. В. Червонопиский, А. А. Костыря. – К.: МИЦ «Медикформ», 2005. – 96 с.

865. Черкасов П. Сумерки брежневской эпохи / П. Черкасов // Мировая экономика и международные отношения. – 2004. – №5. – С. 105–115.

866. Чернышков А. В. Пакистан и его дилемма безопасности в 1979–1989 гг. / А. В. Чернышков // Известия Самарского Центра Российской академии наук. – 2013. – №1 (т. 15). – С. 150–153.

867. Чинталан М. Чехословацко-афганские отношения (история и современность) / М. Чинталан // Специальный бюллетень Института Востоковедения АН СССР. – 1991. – №6. – С. 152–160.

868. Чиж И. М., Макаров Н. И. Опыт медицинского обеспечения локальных войн и проблемы эвакуации раненых и больных по воздуху / И. М. Чиж, Н. И. Макаров // Военно-медицинский журнал. – 1993. – №1. – С. 22–25.

869. Чикишев А. Охотники за моджахедами / А. Чикишев // Солдат удачи. – 1999. – №6. – С. 4–7.

870. Чикишев А. Спецназ в Афганистане / А. Чикишев. – М.: 2000. – 61 с.

871. Чикишев А. Спецназ на тропе войны / А. Чикишев // Солдат удачи. – 1999. – №7. – С. 4–7.

872. Чиркин В. Е. Армия в политической системе стран социалистической ориентации / В. Е. Чиркин // Вооруженные силы в политической системе / Отв. ред. В. Е. Чиркин. – М.: Наука: Главная редакция восточной литературы, 1981. – С. 5–22.

873. Шатров И. Социально-политические процессы в Афганистане в 1973–1978 гг. / И. Шатров // Вестник Московского университета. – Серия 13. Востоковедение. – 1981. – №3. – С. 3–22.

874. Шведов Ю. Мужики в широких штанах / Ю. Шведов // Солдат удачи. – 1995. – №2. – С. 4–10, 61.

875. Швейцер П. Победа. Роль тайной стратегии администрации США в распаде Советского Союза и социалистического лагеря / П. Швейцер: Пер. с польского А. Филимоновой. – Минск: СП «Авест», 1995. – 464 с.

876. Шило Н. И. Афганистан 30 лет спустя: последствия ввода советских войск в ДРА для страны и региона / Н. И. Шило // Вестник МГИМО. – 2010. – №2. – С. 153–161.

877. Шубин А. В. Диссиденты, неформалы и свобода в СССР / А. В. Шубин. – М.: Вече, 2008. – 384 с.

878. Шубин А. В. От «застоя» к реформам. СССР в 1977–1985 гг. / А. В. Шубин. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – 768 с.

879. Щипачев К. А. Особенности применения советских боевых вертолетов во время афганского кризиса 1970–1990-х годов / К. А. Щипачев // Военно-исторический журнал. – 2005. – №9. – С. 3–8.

880. Эндрю К., Гордиевский О. КГБ. История внешнеполитических операций от Ленина до Горбачева / К. Эндрю, О. Гордиевский. – М., 1992. – 352 с.

881. Юрлов Ф. Н., Юрлова Е. С. История Индии. XX век / Ф. Н. Юрлов, Е. С. Юрлова. – М.: ИВ РАН, 2010. – 920 с.

882. Ютов В. И. «Каскад» и «Омега» / В. И. Ютов. – М.: ООО «Х-History», 2003. – 220 с.

883. Якушкин Н. В. Личностные особенности и степень посттравматического стрессового расстройства у участников боевых действий в Афганистане / Н. В. Якушкин // Психологический журнал. – 2009. – т. 30. – №2. – С. 99–105.

884. Amstutz J. B. Afghanistan: The First Five Years of Soviet Occupation / J. B. Amstutz. – Washington, National Defense University, 1986. – 545 p.

885. Arnold A. Afghanistan: The Soviet Invasion in Perspective / A. Arnold. – Stanford: Hoover Press, 1985. – 175 p.

886. Arnold A. Afghanistan's Two-parties Communism. Parcham and Khalq / A. Arnold. – Stanford: Hoover Press, 1983. – 248 p.

887. Bradsher H. S. Afghan Communism and Soviet Intervention / H. S. Bradsher. – Oxford: University Press, 2002. – 444 p.

888. Collins J. J. Understanding War in Afghanistan / J. J. Collins. – Washington: National Defense University Press, 2011. – 138 p.

889. Dorronsoro G. Revolution Unending. Afghanistan: 1979 to the Present / G. Dorronsoro. – NY.: Columbia University Press, 2005. – 370 p.

890. Filby V. R. The Soviet Invasion of Afghanistan: A Cryptologic History. – Center for Cryptologic History. National Security Agency, 1993. – 85 p.

891. Giustozzi A. War, Politics and Society in Afghanistan (1978–1992) / A. Giustozzi. – London: C. Hurst & Co, 2000. – 320 p.

892. Hammond T. T. Red Flag Over Afghanistan: The Communist Coup, the Soviet Invasion and the Consequences / T. T. Hammond. – Colorado: Westview Press, Inc, 1984. – 262 p.

893. Isby D. *Russian War in Afghanistan* / I. David. – Oxford: Osprey Publishing, 1986. – 48 p.

894. Lowenstein J. *US Foreign Policy and the Soviet – Afghan War: A Revisionist History* / J. Lowenstein. – Yale University, 2016. – 77 p. URL: https://elischolar.library.yale.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1045&context=applebaum_award

895. Moshref R. *The Role of Afghanistan in the fall of the USSR* / Rameen Moshref // *Afghanistan online*. URL: <http://www.afganweb.com/history/articles/ussr.html>.

896. Mitrochin V. *The KGB in Afghanistan*. – Russian Edition / V. Mitrochin. – Washington, D.C.: Woodrow Wilson International Center for Scholars, 2002. – 154 p.

897. Nomazova E. *The Role of Soviet Invasion of Afghanistan in the Breakdown of the USSR (2015)* // *Undergraduate Research Posters*, Poster 180, URL: https://scholarscompass.vcu.edu/uresposters/180/?utm_source=scholarscompass.vcu.edu%2Furesposters%2F180&utm_medium=PDF&utm_campaign=PDFCoverPages

898. Rais R. B. *Recovering the Frontier State. War, Ethnicity and State in Afghanistan* / R.B. Rais. – Lexington Books, 2009. – 237 p.

899. Reuveny R., Prakash A. *The Afghanistan War and the Breakdown of the Soviet Union* / R. Reuveny, A. Prakash // *Review of International Studies*. – 1999. – 25 – P. 693–708.

900. Runion M. L. *The History of Afghanistan* / M. L. Runion. – Greenwood Press, 2002. – 165 p.

901. Sardar R. *Soviet Intervention in Afghanistan and its Implication for Pakistan*. – A Dissertation, 1985. – 322 p. URL: https://scholarworks.umass.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2866&context=dissertations_1

902. Shen I. N. *The Future Almost Arrived. How Jimmy Carter Failed to Change US Foreign Policy* / I. N. Shen. – NY, 2008. – 374 p.

903. Tanner S. *Afghanistan. A Military History From Alexander The Great to the Fall of the Taliban* / S. Tanner. – Cambridge: Da Capo Press, 2002. – 351 p.

904. *The Cambridge History of the Cold War*. – Volume III. *Ending* / Edited by M. P. Leffler and O. A. Westad. – Cambridge University Press, 2010. – 602 p.

905. Wahab S., Youngerman B. *A Brief History of Afghanistan* / S. Wahab, B. Youngerman. – New York, 2007. – 308 p.

906. Weiner T. *Legacy of Ashes: The History of the CIA* / T. Weiner. – NY – London – Toronto – Sidney – Auckland, 2007. – 702 p.

907. Wilking J. P. *The Soviet Invasion of Afghanistan: Trends and Precedent in Soviet Foreign Policy* / J. P. Wilking. – Monterey, California: Naval Postgraduate School, 1984. – 202 p.

Дисертації і автореферати дисертацій

908. Абдуллаев Р. М. Демократическая республика Афганистан и страны социалистического содружества (политическое, технико-экономическое и культурное сотрудничество, 1978–1985 гг.): авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.03 / Р. М. Абдуллаев; Ташк. гос. ун-т им. В. И. Ленина. – Ташкент, 1987. – 20 с.

909. Абдуллаходжаева Д. Б. Демократическая республика Афганистан: особенности внутривосточного развития (1978–1981): авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.03 / Д. Б. Абдуллаходжаева; Ин-т востоковедения АН УзССР. – Ташкент, 1983. – 20 с.

910. Абдулов А. Борьба Народно-демократической партии Афганистана за развитие народного образования и подготовку национальных кадров в ДРА (1978–1984 годы): авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.03 / А. Абдулов; Ташк. гос. ун-т им. В. И. Ленина. – Ташкент, 1988. – 20 с.

911. Агопов А. Вклад советских республик Средней Азии в научное и культурное сотрудничество СССР с Демократической республикой Афганистан: авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.03 / А. Агопов; Ин-т востоковедения АН УзССР. – Ташкент, 1987. – 20 с.

912. Аебыкин В. А. Международные аспекты политики национального примирения в Афганистане (1985–1989 гг.): авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.05 / В. А. Аебыкин; Дип. ак. МИД СССР – М., 1990. – 18 с.

913. Атакулова З. Б. Участие Узбекской ССР в экономическом, научно-техническом и культурном сотрудничестве с афро-азиатскими странами социалистической ориентации (60-е – первая половина 80-х годов): – авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.03 / З. Б. Атакулова; Ин-т востоковедения АН УзССР. – Ташкент, 1990. – 22 с.

914. Баимадов А. М. Интернациональные святы ВЛКСМ и Демократической организации молодежи Афганистана (1978–1988 гг.): авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.01 / А. М. Баимадов; Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. – М., 1990 – 22 с.

915. Бахташ М. Х. Афганская война: социально-политические причины и последствия (конец 70-х – начало 90-х годов): авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.03 / М. Х. Бахташ; Ин-т молодежи. – М., 1993. – 20 с.

916. Бекишев А. А. Участие ограниченного контингента советских войск в афганской войне (декабрь 1979 – февраль 1989 гг.): уроки и последствия: авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.02 / А. А. Бекишев; Дагест. гос. ун-т. – Махачкала, 2000. – 20 с.

917. Булатов Ю. А. Народно-демократическая партия Афганистана: теория и практика борьбы за завоевание политической власти в стране:

авт. дисс... док. ист. наук: 07.00.03 / Ю. А. Булатов; Моск. гос. ин-т междунар. отн. МИД РФ. – М., 1997. – 40 с.

918. Вакиди З. Структурные преобразования национальной экономики Республики Афганистан в 80-е годы: авт. дисс... канд. экон. наук: 08.00.17 / З. Вакиди. – М., 1990. – 20 с.

919. Годлюк А. М. Зовнішньополітичний та безпековий феномен рейганізму: авт. дисс... канд. політ. наук: 23.00.04 / А. М. Годлюк; Ін-т світ. екон. і міжнар. відносин НАН України. – К., 2009. – 16 с.

920. Гончар Б. М. Фактор регіональних конфліктів в процесі формування та реалізації політики США відносно СРСР в 70–80-і роки: авт. дисс... док. ист. наук: 07.00.03 / Б. М. Гончар; Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка – К., 1994. – 42 с.

921. Гузаиров Ш. А. Индия и афганский конфликт (конец 70-х – 80-е годы): авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.03 / Ш. А. Гузаиров; Ак. обществ. наук. – М., 1991. – 20 с.

922. Дашкевич А. В. Еволюція системи доктринального забезпечення зовнішньої політики США повоєнного періоду: авт. дисс... док. політ. наук: 23.00.04 / А. В. Дашкевич; Ін-т світ. екон. і міжнар. відносин НАН України – К., 1998. – 32 с.

923. Дерябин В. М. Деструктивная роль исламской оппозиции в политическом урегулировании афганской проблемы в 1979–1989 гг.: авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.05 / В. М. Дерябин; Дип. ак. МИД СССР. – М., 1990. – 16 с.

924. Джомолиддин Б. Роль интеллигенции в социально-политической жизни и укреплении мира в Афганистане: авт. дисс... канд. полит. наук: 23.00.02 / Б. Джомолиддин; Душанб. гос. пед. ун-т им. К. Дж. Джураева. – Душанбе, 2006. – 26 с.

925. Зайвий В. В. Інженерне забезпечення бойових дій за досвідом воєнних конфліктів у ДРА, Перській затоці та Чечні (1979–2005 рр.). – авт. дисс... канд. ист. наук: 20.02.22 / В. В. Зайвий; Нац. ак. оборони України – К., 2006. – 20 с.

926. Зохидов О. М. Основные вопросы истории Афганистана в русской дореволюционной и советской историографии: авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.09 / О. М. Зохидов; Ин-т востоковедения АН Респ. Узб. – Ташкент, 1991. – 16 с.

927. Иващенко А. С. Политика США в отношении Афганистана в 70–80-е гг. XX в.: авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.03 / А. С. Иващенко; Мос. гос. пед. ун-т им. В. И. Ленина. – М., 1990. – 18 с.

928. Искандаров К. Общественно-политические движения в Афганистане (1945–2001 гг.): авт. дисс... док. ист. наук: 07.00.02; 07.00.03 / К. Искандаров; Ин-т востоковедения и письм. наследия НАН Респ. Тадж. – Душанбе, 2004. – 50 с.

929. Камаев А. З. Женевские соглашения по Афганистану 1988 г. (правовые вопросы): авт. дисс... канд. юр. наук: 12.00.10 / А. З. Камаев; Санкт-Петерб. гос. ун-т. – СПб., 1991. – 14 с.

930. Кожевніков В. М. Застосування артилерії у війнах в Афганістані (1979–1989 рр.) і Чечні (1994–1996, 1999–2000 рр.): авт. дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / В. М. Кожевніков; Нац. ак. оборони. України – К., 2005. – 24 с.

931. Коргун В. Г. Формирование и эволюция политической системы современного Афганистана (1919–1999): авт. дисс... док. ист. наук: 07.00.03 / В. Г. Коргун; Ин-т востоковедения РАН. – М., 2000. – 48 с.

932. Кохистани А. Р. Борьба НДПА за осуществление революционно-демократических преобразований в стране (1978–1986 гг.): авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.03 / А. Р. Кохистани; Ин-т востоковедения АН УзССР – Ташкент, 1988. – 24 с.

933. Лавров А. Ю. Религиозно-политические организации в Афганистане во второй половине XX – начале XXI века. – авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.03 / А. Ю. Лавров; Ин-т востоковедения РАН. – М., 2008. – 22 с.

934. Лалетин Ю. П. Этнополитические процессы в истории Афганистана XVIII–XX веков: авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.03 / Ю. П. Лалетин; Моск. гос. ин-т междунар. отн. МИД РФ. – М., 2000. – 25 с.

935. Мализай З. Анализ политико-правовых аспектов Женевских соглашений по Афганистану 1988 г.: авт. дисс... канд. юр. наук: 12.00.10 / З. Мализай; Моск. гос. ин-т междунар. отн. МИД РФ. – М., 1992. – 12 с.

936. Мохд С. О. Радянсько-афганські культурні і наукові зв'язки в 60–80-ті роки: авт. дис... канд. іст. наук: 17.00.08 / С. О. Мохд; Київ. ін-т к-ри. – К., 1994. – 16 с.

937. Мохаммад К. Особенности формирования и развития официальных, независимых и оппозиционных СМИ в Афганистане (1980–1990-е годы): авт. дисс... канд. полит. наук: 23.00.03 / К. Мохаммад; Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. – М., 1993. – 22 с.

938. Назаров Н. Д. Из истории культурных связей Советского Таджикистана с Афганистаном (1945–1988 гг.): авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.02 / Н. Д. Назаров; Тадж. Гос. ун-т им. В. И. Ленина. – Душанбе, 1990. – 22 с.

939. Никитин К. М. Эволюция внешнеполитической доктрины СССР. 1985–1991 гг.: дисс... канд. ист. наук: 07.00.02 / К. М. Никитин; Ин-т междунар. права и экон. им. А. С. Грибоедова – М., 2008. – 184 с.

940. Нуриддинов П. Р. Трансформация политических партий и партийной системы Афганистана (политологический анализ): дисс... канд. полит. наук: 23.00.02 / П. Р. Нуриддинов; Ин-т востоковедения и письм. наследия АН Респ. Тадж. – Душанбе, 2015. – 206 с.

941. Нуриддинов Р. Ш. Идејная боротьба лево-демократических и право-исламских сил в Афганистане: дисс... док. полит. наук 23.00.04 / Р. Ш. Нуриддинов; Ин-т востоковедения и письм. наследия АН Респ. Тадж. – Душанбе, 2003. – 371 с.

942. Орехов А. А. Советское военное сотрудничество с азиатскими странами (1945–1991 гг.): авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.02 / А. А. Орехов; Рос. гос. социаль. ун-т. – М., 2010. – 22 с.

943. Пештаз Ф. Формирование системы образования в Афганистане (40-е – 90-е годы XX века): авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.03 / Ф. Пештаз; Бак. гос. ун-т им. М. Э. Расул-заде. – Баку, 1992. – 20 с.

944. Пляйс Я. А. Возникновение и некоторые аспекты теоретической и организационной деятельности Народно-демократической партии Афганистана. Итоги и уроки ее исторического пути (1965–1990 гг.): авт. дисс... док. ист. наук: 07.00.03 / Я. А. Пляйс; Моск. комерч. ун-т – М., 1992. – 42 с.

945. Пуладин М. А. М. Проблемы социальной базы апрельской революции 1978 г. в Афганистане: авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.04 / М. А. М. Пуладин; Ин-т обществ. наук при ЦК КПСС – М., 1990. – 28 с.

946. Рабуш Т. В. Противостояние США и Советского Союза в Афганистане (1979–1985 гг.): авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.05 / Т. В. Рабуш; Санкт-Петерб. гос. ун-т. – СПб., 2011. – 22 с.

947. Рокай М. Политика США в отношении Афганистана в 1978–1992 годах: авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.03 / М. Рокай; Киев. гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко. – К., 1995. – 24 с.

948. Саид А. М. Роль военно-патриотического воспитания в формировании морально-политической готовности молодежи к защите Родины (на примере РА): авт. дисс... канд. филос. наук: 09.00.02 / А. М. Саид; Киев. гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко. – К., 1990. – 20 с.

949. Сайчук М. М. Енергетичний чинник зовнішньополітичної стратегії адміністрації Р. Рейгана щодо СРСР: авт. дис... канд. іст. наук: 07.00.03 / М. М. Сайчук; Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – К., 2011. – 16 с.

950. Слінкін М. Ф. Прихід до влади і криза лівого режиму Таракі – Аміна в Афганістані: авт. дис... док. іст. наук: 07.00.03 / М. Ф. Слінкін; Ін-т сходознавства ім. А. Кримського НАН України. – К., 2000. – 36 с.

951. Тадж М. Афгано-советские отношения: проблемы и противоречия развития (1978–1989 гг.): авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.03 / М. Тадж; Киев. гос. пед. и-т. иностр. языков. – К., 1994. – 20 с.

952. Тараки Г. А. Апрельская революция в Афганистане и некоторые вопросы международного права: авт. дисс... канд. юр. наук: 12.00.10 / Г. А. Тараки. – М., 1990. – 20 с.

953. Титов М. К. Социальная адаптация ветерана войны в Афганистане: авт. дисс... канд. соц. наук: 22.00.05 / М. К. Титов; Рос. ак. управл. – М., 1993. – 18 с.

954. Тищенко І. Ю. Застосування сухопутних військ у воєнних конфліктах за досвідом бойових дій в Афганістані та Чечні (1979–2000 рр.): авт. дисс... канд. іст. наук: 20.02.22 / І. Ю. Тищенко; Нац. ак. оборони України. – К., 2004. – 16 с.

955. Топорков В. М. Советско-афганские отношения в 1975–1991 гг.: исторический опыт разработки и реализации военно-политической стратегии СССР: авт. дисс... док. ист. наук: 07.00.02 / В. М. Топорков; Чуваш. гос. ун-т им. И. Н. Ульянова. – Чебоксары, 2015. – 46 с.

956. Умаров Б. Х. Становление и тенденции развития политики национального примирения в Афганистане: авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.03 / Б. Х. Умаров; Ин-т востоковедения АН УзССР. – Ташкент, 1990. – 20 с.

957. Ханеев М. В. Этнический фактор в политическом строительстве афганской государственности: авт. дисс... канд. полит. наук: 23.00.02 / М. В. Ханеев; Рос. ак. гос. службы при през. РФ – М., 2010. – 24 с.

958. Харченко С. В. Особливості особистості та соціального функціонування ветеранів воєнних дій в Афганістані: авт. дисс... канд. псих. наук: 19.00.01 / С. В. Харченко; Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2001. – 18 с.

959. Чернышков А. В. Политика Соединенных Штатов Америки в Афганистане от Саурской революции до первого президентского срока Б. Обамы: дисс... канд. ист. наук: 07.00.15 / А. В. Чернышков; Волгогр. гос. ун-т. – Волгоград, 2014. – 219 с.

960. Эхлас М. Т. Афганский кризис и проблемы его урегулирования (1988–2009 гг.): авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.015 / М. Т. Эхлас; Рос. ун-т дружбы народов. – М., 2010. – 24 с.

ДОВІДКОВА ЛІТЕРАТУРА

961. Аблазов В. И. Афганская арена. Дипломаты и полководцы / В. И. Аблазов, И. В. Аблазов, К. В. Аблазов. – К.: Марко Пак, 2012, – 768 с.

962. Афганистан: борьба и созидание / Сост. О. Г. Чернета. – М.: Воениздат, 1984. – 143 с.

963. Афганистан. Вертолетная война // Мировая авиация. Полная энциклопедия. – Выпуск 101. – М., 2011. – Файл-лист 0604 – 07.

964. Афганистан. Краткий биографический справочник / Сост. Г. П. Ежов. – М.: Изд-во «КлючС», 2002. – 440 с.

965. Афганистан: проблемы войны и мира / Отв. ред. А. Д. Давыдов. – М.: Редакционно-издательский отдел Института Востоковедения РАН, 1996. – 192 с.
966. Афганистан. Справочник / Отв. ред. А. Д. Давыдов. – М.: Издательская фирма «Восточная литература», 2000. – 256 с.
967. Война и мир в терминах и определениях / Под ред. Д. О. Рогозина. – М., 2004. – 624 с.
968. Войны второй половины XX века / Авт.-сост. А. Н. Гордиенко. – Мн.: Литература, 1998. – 544 с.
969. Военный энциклопедический словарь / В 2 т. – Т. 1 / Редкол. А. П. Горкин и др. – М.: Российская политическая энциклопедия, «РИПОЛ КЛАССИК», 2001. – 848 с.
970. Демократическая республика Афганистан. Справочник / Отв. ред. М. Р. Арунова. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1981. – 173 с.
971. Ігнат'єв П. М. Країнознавство. Країни Азії: Навчальний посібник. – Чернівці: Книги – XXI, 2006. – 424 с.
972. Окорочков А. Секретные войны Советского Союза. Первая полная энциклопедия / А. Окорочков. – М.: Яуза, Эксмо, 2008. – 736 с.
973. Пакистан. Справочник / Ред. кол. Ю. В. Ганковский (отв. ред.) и др. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. – 424 с.
974. Разведка и контрразведка в лицах: энциклопедический словарь российских спецслужб / Автор-сост. А. Диденко, предисл. В. Величко. – М.: Русский мир, 2002. – 608 с.
975. Рогоза С. Л., Ачкасов Н. Б. Засекреченные войны. 1950–2000 гг. – СПб.: ООО Издательство «Полигон», 2003. – 560 с.
976. Степанищев А. Т., Филипповых Д. Н. Словарь-справочник по военно-исторической терминологии / А. Т. Степанищев, Д. Н. Филипповых. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2014. – 256 с.
977. Уткин А. И. Русские войны: Век XX-й / А. И. Уткин. – М.: Алгоритм, Эксмо, 2008. – 528 с.
978. Червонопиский С. В. Военно-политическая спецоперация СССР в Афганистане (25 декабря 1979 – 15 февраля 1989 гг.): Словарь-справочник/ С. В. Червонопиский, А. А. Костыря, В. Г. Сироштан – К.: Межрегиональный издательский центр «Мединформ», 2008. – 452 с.
979. Шишов А. В. Военные конфликты XX века: от Южной Африки до Чечни / А. В. Шишов. – М.: Вече, 2006. – 576 с.
980. Conflict in Afghanistan: A Historical Encyclopedia / F. A. Clemens. – ABC – Clio, 2003. – 377 p.

ПУБЛІЦИСТИКА

981. Аваков М. Необъявленная война против Афганистана / М. Аваков // Новое время. – 1980. – №31. – С. 8–9.
982. Алексиевич С. А. Цинковые мальчики: Документальная проза / С. А. Алексиевич. – М.: Молодая гвардия, 1990. – 172 с.
983. Андриевич Г. На войне после войны / Г. Андриевич // Новое время. – 1990. – №3. – С. 9–12.
984. Андронов И. Афганский урок «солдатам удачи» / И. Андронов // Кровавые следы американского империализма. – М.: Мысль, 1982. – С. 122–130.
985. Андронов И., Гайдар Т. По волчьему следу; Под афганским небом / И. Андронов, Т. Гайдар. – М.: Правда, 1983. – 304 с.
986. Арунова М. Демократический Афганистан на пути борьбы и созидания / М. Арунова // Международная жизнь. – 1985. – 1985. – №4. – С. 53–60.
987. Афганистан: братство, мужество, подвиг: / Сост. А. П. Ладин. – Алма-Ата: Казахстан, 1987. – 176 с.
988. Афганистан в нашей судьбе / Ред. Г. Ежова. – М.: Изд-во Агентства печати «Новости», 1989. – 166 с.
989. Афганистан: Революция продолжается. Фотоальбом / Авт.-сост. А. Спангтар, В. Гриб. – М.: Планета, 1984. – 240 с.
990. Афганистан сегодня. Фотоальбом / Сост.: доктор Х. Масуд (ДРА), А. Н. Сахаров (СССР). – М.: Планета, 1983. – 272 с.
991. Афганская война: как это было. Фотоальбом / Текст: А. А. Проханов, Спецсъемка А. И. Гращенкова, Составление – С. Д. Алексеев. – М.: Планета, 1991. – 280 с.
992. Ахмад Э. Барнет Р. Кровавые игры / Э. Ахмад, Р. Барнет // США – Экономика. Политика. История. – 1989. – №6. – С. 56–62.
993. Баннов Б., Николаев Б. Афганские басмачи и «российские солидаристы» / Б. Баннов, Б. Николаев. – М.: Издательство Агентства печати «Новости», 1983. – 84 с.
994. Басов В. Гражданская война или примирение? / В. Басов // Новое время. – 1989. – №9. – С. 7–10.
995. Басов В. Поступь афганской революции / В. Басов // Агитатор. – 1985. – №7. – С. 45–47.
996. Басов В. В., Поляков Г. А. Афганистан: трудные судьбы революции / В. В. Басов, Г. А. Поляков. – М.: Знание, 1988. – 64 с.
997. Белогуров С., Ефстафьев М. Судьба Джелалабада / С. Белогуров, М. Ефстафьев // Новое время. – 1988. – №32. – С. 8–9.
998. Бессчастнов Е. И. В небе Афганистана: Рассказы о героях / Е. И. Бессчастнов. – Куйбышев: Кн. изд-во, 1990. – 168 с.

999. Боль моя – Афганистан. Сборник / Сост. П. К. Шульков, П. П. Сенкевич. – Красноярск: Красноярское книжное издательство, 1989. – 132 с.
1000. Боровик А. Г. Афганистан. Еще раз про войну / А. Г. Боровик. – М.: Международные отношения, 1990. – 256 с.
1001. Боровик А. Спрятанная война / А. Боровик // Огонек. – 1989. – №46. – С. 17–20.
1002. Боровой Я. Апрельская революция закончилась в апреле / Я. Боровой // Новое время. – 1992. – №17. – С. 26–28.
1003. Боровой Я. От «Альфы» до Омара / Я. Боровой // Новое время. – 1999. – №51. – С. 24–25.
1004. Бочаров Г. Афганистан. Закат солнца вручную / Г. Бочаров // Новое время. – 1988. – №35. – С. 23–25.
1005. Бочаров Г. Н. Был и видел (Афганистан, 1986 год) / Г. Н. Бочаров. – М.: Политиздат, 1987. – 62 с.
1006. Бочаров Г. Н. Горячие секунды жизни. Афганистан: молодые герои революции / Г. Н. Бочаров. – М.: Мол. Гвардия, 1980. – 95 с.
1007. Бочаров Г. Н. Подвиг Николая Чепика / Г. Н. Бочаров. – М.: Мол. гвардия, 1986. – 202 с.
1008. Бочаров Г. Поле жизни / Г. Бочаров. – М.: Мол. гвардия, 1985. – 111 с.
1009. В горах Афганистана / Сост. Р. Н. Суворов. – Днепропетровск: Промінь, 1988. – 142 с.
1010. Валента И. Три урока Афганистана / И. Валента // Новое время. – 1990. – №30. – С. 28–30.
1011. Васильев В. Огненные рейсы Афгана: роман-хроника / В. Васильев. – Полтава: ООО «АСМИ», 2011. – 304 с.
1012. Виноградов Б. Афганистан: перемены, рожденные революцией / Б. Виноградов // Азия и Африка сегодня. – 1978. – №11. – С. 33–35.
1013. Владимиров В. Люди первого шага / В. Владимиров // Коммунист вооруженных сил. – 1987. – №23. – С. 31–36.
1014. Во имя высокой цели: Рассказывают воины, с честью выполнившие свой интернациональный долг на земле Афганистана / Сост. И. А. Пономарев. – Л.: Лениздат, 1988. – 160 с.
1015. Выполняя интернациональный долг / Сост.: В. Н. Овсянников, А. Б. Соловьев. – М.: Политиздат, 1986. – 294 с.
1016. Гайдар Т. Грозы на юге: Репортажи о революции / Т. Гайдар. – М.: Воениздат, 1984. – 272 с.
1017. Ганковский Ю. Афганистан: первый год революции / Ю. Ганковский // Азия и Африка сегодня. – 1979. – №4. – С. 19–22.
1018. Ганн Б. Будни национального примирения / Б. Ганн // Новое время. – 1987. – №30. – С. 12–14.

1019. Ганн Б. НДПА предлагает разделить власть / Б. Ганн // Новое время. – 1988. – №33. – С. 12–13.
1020. Герои необъявленной войны / Сост. А. Н. Иванов. – Йошкар-Ола: Марийское книжное издательство, 1989. – 144 с.
1021. Голяков С. Весна революции / С. Голяков // Новое время. – 1981. – №17. – С. 5–8.
1022. Давыдов А. Афганистан. Почему затягивается «операция мир»? / А. Давыдов // Азия и Африка сегодня. – 1989. – №3. – С. 8–10.
1023. Демченко П. Афганистан на новом этапе / П. Демченко // Международная жизнь. – 1980. – №5. – С. 118–123.
1024. Демченко П. Как это начиналось в Афганистане / П. Демченко // Эхо планеты. – 1989. – №46. – С. 26–33.
1025. Демченко П., Миронов Л. Деловой ритм республики / П. Демченко, Л. Миронов // За рубежом. – 1980. – №7. – С. 7.
1026. Дмитренко О. АІСТ: сильніший від смерті: худож.-докум. повість / О. Дмитренко. – К.: Криниця, 2011. – 672 с.
1027. Дмитренко А. Аист: Художественно-документальная повесть / А. Дмитренко. – К.: Издательство художественной литературы «Дніпро», 1988. – 558 с.
1028. Дмитренко А. М. Александр Стомба / А. М. Дмитренко. – М.: Политиздат, 1986. – 117 с.
1029. Доронин А. Трудный рейс / А. Доронин // Знаменосец. – 1985. – №4. – С. 20–21.
1030. Дубнов А. «Мы стали мусульманами» / А. Дубнов // Новое время. – 1993. – №42. – С. 30–32.
1031. Дынин И. М. Мужество. На земле Афганистана / И. М. Дынин. – Саратов: Приволж. кн. изд-во, 1987. – 198 с.
1032. Дынин И. М. После Афганистана: «Афганцы» в письмах, документах, свидетельствах очевидцев / И. М. Дынин. – М.: Профиздат, 1990. – 144 с.
1033. Жуков Ю. А. СССР – США: дорога длиною в семьдесят лет, или Рассказ о том, как развивались сов.-амер. отношения / Ю. А. Жуков. – М.: Политиздат, 1988. – 319 с.
1034. Звезда над городом Кабулом / Сост. А. П. Житнухин, С. А. Лыкошин. – М.: Мол. гвардия, 1990. – 267 с.
1035. Звезды подвига: На земле Афганистана / Сост. И. М. Дынин. – М.: Воениздат, 1985. – 207 с.
1036. Звезды славы боевой: На земле Афганистана / Сост. И. М. Дынин. – М.: Воениздат, 1988. – 224 с.
1037. Золотаревский Л. А. Афганский репортаж / Л. А. Золотаревский. – М.: Искусство, 1983. – 160 с.
1038. Зорина И. Н. «Третий мир»: мифы и реальность (Беседа за круглым столом) / И. Н. Зорина, Н. А. Карагодин, В. Г. Хорос,

В. Л. Шейнис // СССР в мировом сообществе: от старого мышления к новому / Ред. сост. Н. А. Симония. – М.: Прогресс, 1990. – С. 399–450.

1039. «И она мне, проклятая, снится» / Беседа А. Некрылова с А. В. Корчагиным, В. Ф. Воробьевым и Я. П. Горошком // Коммунист вооруженных сил. – 1990. – №9. – С. 48–55.

1040. Иваненко В. 105 дней в плену / В. Иваненко // Новое время. – 1988. – №28. – С. 28.

1041. Игнатов А. Афганистан. Только революция / А. Игнатов // Новое время. – 1978. – №49. – С. 22–24.

1042. Игнатов А. Афганистан: три месяца революции / А. Игнатов // Новое время. – 1978. – №35. – С. 27–30.

1043. Игнатов А. Афганские встречи / А. Игнатов // Азия и Африка сегодня. – 1979 – №5. – С. 38–40.

1044. Игнатов А. В. Революция, рожденная в апреле (репортажи из Кабула) / А. В. Игнатов. – М.: Политиздат, 1980. – 72 с.

1045. Изгаршев В. Афганистан. Дождемся весны / В. Изгаршев // Новое время. – 1989. – №8. – С. 5–8.

1046. Изгаршев В. Ф. По долгу интернационалистов: Из афганского блокнота военного журналиста / В. Ф. Изгаршев. – М.: Воениздат, 1981. – 55 с.

1047. Ильинский М. Афганские встречи / М. Ильинский // Азия и Африка сегодня. – 1981. – №10. – С. 30–32.

1048. Карачаров Ю. Г. В стране пылающего солнца: Из афганских записок журналиста / Ю. Г. Карачаров. – Горький: Волго-Вятское книжное издательство, 1986. – 128 с.

1049. Касаткин Д. Афганистан. «...Готовы отдать жизнь за революцию» / Д. Касаткин // Азия и Африка сегодня. – 1983. – №4. – С. 33–36.

1050. Касаткин Д. Афганистан: новый этап революции / Д. Касаткин // Азия и Африка сегодня. – 1980. – №4. – С. 8–12.

1051. Касаткин Д. Будни революционного Афганистана / Д. Касаткин // Азия и Африка сегодня. – 1984. – №8. – С. 30–33.

1052. Кассис В. Б., Колосов Л. С. Из тайников секретных служб / В. Б. Кассис, Л. С. Колосов. – М.: Мол. гвардия, 1988. – 203 с.

1053. Кашуба Г. П. Афганские встречи / Г. П. Кашуба. – М.: ДОСААФ, 1981. – 88 с.

1054. Килимник Ю. В. Подвиг и память: Размышления о воспитании молодежи на примере жизни воинов-интернационалистов / Ю. В. Килимник. – К.: О-во «Знание» УССР, 1990. – 48 с.

1055. Кирпенко П. Ф. Афганістан у труді й борні / П. Ф. Кирпенко. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1987. – 48 с.

1056. Кирпенко П. Ф. Новые пути Афганистана / П. Ф. Кирпенко. – К.: Политиздат Украины, 1983. – 150 с.

1057. Кирьязов В. П. Афганское эхо: Очерки о войнах-интернационалистах / В. П. Кирьязов. – Одесса: Маяк, 1990. – 192 с.
1058. Кислов Е. И. Крылья подвига / Е. И. Кислов. – Мн.: Беларусь, 1990. – 64 с.
1059. Клубань А. М. Исход: Докум. повесть / А. М. Клубань. – К.: Молодь, 1990. – 72 с.
1060. Кожухов М. Над Кабулом чужие звезды / М. Кожухов. – М.: Эксмо; КРПА Олимп, 2010. – 59 с.
1061. Кондрашов С. Н. Из мрака неизвестности / С. Н. Кондрашов // СССР в мировом сообществе: от старого мышления к новому / Ред. сост. Н. А. Симония. – М.: Прогресс, 1990. – С. 56–103.
1062. Коноров Ю. Ультиматум / Ю. Коноров // Знаменосец. – 1985. – №1. – С. 20–21.
1063. Коргун В. Афганистан. Есть ли выход из тупика? / В. Коргун // Азия и Африка сегодня. – 1992. – №6. – С. 20–25.
1064. Коухан Т. В Афганистане живут бывшие советские солдаты / Коухан. Т. В. // BBC. Русская служба. URL: http://news.bbc.co.uk/hi/russian/life/newsid_4180000/4180392.stm
1065. Кохан М. Радисты в горах Афганистана / М. Кохан // Военный вестник. – 1986. – №5. – С. 81–82.
1066. Кравченко Н. По долгу интернационалистов / Н. Кравченко // Военный вестник. – 1985. – №4. – С. 81–82.
1067. Крайл Д. Война Чарли Уилсона: Пер. с англ. К. Савельева / Д. Крайл. – М.: Совершенно секретно, 2008. – 448 с.
1068. Красюк В. П. Бой у кишлака Дури: Художеств.-публицист. повествование / В. П. Красюк. – К.: ОАО «Полиграфкнига», 2007. – 400 с.
1069. Кто такие душманы? // Проблемы мира и социализма. – 1986. – №5. – С. 93–95.
1070. Кудинов А. Необъявленная война: театр действий – Афганистан / А. Кудинов // Звезда Востока. – 1987. – №5. – С. 96–103.
1071. Куприянов А. ...И только пыль из-под сапог / А. Куприянов // Молодой коммунист. – 1989. – №6. – С. 69–75.
1072. Курбангалиев И. Ф. Когда пылают камни: Худож.-док. повести, очерки / И. Ф. Курбангалиев. – Львов: Каменяр, 1988. – 71 с.
1073. Кушник Х. Афганистан глазами очевидца / Х. Кушник. – М.: Прогресс, 1982. – 184 с.
1074. Лагутина И. Амнистия / И. Лагутина // Новое время. – 1989. – №43. – С. 32–34.
1075. Лагутина И. Моджахеды в Москве, Наджибулла пока в Кабуле / И. Лагутина // Новое время. – 1991. – №47. – С. 16–19.
1076. Лалаев Б. Семь шагов в огонь / Б. Лалаев // Знаменосец. – 1984. – №11. – С. 20.

1077. Ластюк В., Зайцев Р. В пекучих пісках Афганістану / В. Ластюк, Р. Зайцев. – Чернівці: Друк Арт, 2014. – 192 с.
1078. Лауринчюкас А. Признание душмана / А. Лауринчюкас // Кровавые следы американского империализма. – М.: Мысль, 1982. – С. 130–134.
1079. Литовкин В. Воздушные извозчики / В. Литовкин // Знаменосец. – 1985. – №6. – С. 20.
1080. Литовкин В. Спасибо, советский солдат / В. Литовкин // Знаменосец. – 1985. – №2. – С. 20–22.
1081. Литовкин В. У сыновей отцовская отвага / В. Литовкин // Знаменосец. – 1985. – №5. – С. 12–13.
1082. Лосото Е. Л. Командировка на войну / Е. Л. Лосото. – М.: Книга, 1990. – 126 с.
1083. Лукин В. П. Истоки кровавых игр / В. П. Лукин // США – Экономика. Политика. История. – 1989. – №7. – С. 38–41.
1084. Макаревич Б. Надежды и тревоги Афганистана / Б. Макаревич // Советское военное обозрение. – 1988. – №11. – С. 7–9.
1085. Малашин В. Афганская война вчера и сегодня / В. Малашин. – Б.м., Б.г. – 28 с.
1086. Марбанов Б. В. Кто желает свергнуть власть в Кабуле? / Б. В. Марбанов // Белая книга «холодной войны» / Сост. Г. Н. Вачнадзе. – М.: Мол. гвардия, 1985. – С. 78 – 89.
1087. Миронов Л. Афганистан: закрепляя завоевания революции / Л. Миронов // Азия и Африка сегодня. – 1981. – №1. – С. 6–10.
1088. Миронов Л. Афганистану нужен мир / Л. Миронов // Азия и Африка сегодня. – 1988. – №4. – С. 18–21.
1089. Моденов С. Решимость народа Афганистана / С. Моденов // Международная жизнь. – 1982. – №5. – С. 29–35.
1090. Мокроусов Б. И. 120 дней в Кабуле / Б. И. Мокроусов. – М.: Издательство «Правда», 1981. – 64 с.
1091. Мусаелян Г. Басмачам – из Пенсильвании / Г. Мусаелян // Кровавые следы американского империализма. – М.: Мысль, 1982. – С. 115–117.
1092. Мусаелян Г. Мины в кундузском саду / Г. Мусаелян // Кровавые следы американского империализма. – М.: Мысль, 1982. – С. 117–122.
1093. Неизвестная война / Сост. И. А. Черняк. – М.: Издательство «Правда», 1990. – 64 с.
1094. Некрылов А. Перевал / А. Некрылов // Коммунист вооруженных сил. – 1985. – №11. – С. 85–89.
1095. Никто не создан для войны / Автор-составитель О. Смирнов. – М.: Молодая гвардия, 1990. – 252 с.
1096. Николаев Л. Н. Кабульские рассветы / Л. Н. Николаев. – М.: Сов. Россия, 1985. – 176 с.

1097. Ниязатов В. Афганистан: Весна и революция / В. Ниязатов. – Ташкент: Еш гвардия, 1981. – 32 с.
1098. Окулов В. Афганистан. Перепутье / В. Окулов // Новое время. – 1989. – №10. – С. 9–10.
1099. Олещенко Є. Осьмачко С. Час і досі не загоїв рану – цей одвічний біль Афганістану. Нариси історії / Є. Олещенко, С. Осьмачко. – Вінниця, 2010. – 232 с.
1100. Олийнык А. Весна тревог и надежд / А. Олийнык // Коммунист вооруженных сил. – 1987. – №10. – С. 87–91.
1101. Олийнык А. Что знают горы. Из афганского дневника / А. Олийнык // Наш современник. – 1986. – №9. – С. 167–178.
1102. Олышанов И. Баллада о «караванищиках» (Докум. повесть) / И. Олышанов. – Ташкент: Узбекистан, 1990. – 167 с.
1103. Опаленные афганской войной. Повести, рассказы, стихи воинов-афганцев: [сборник]. – Вып. 1 / Под общ. ред. Р. С. Аушева. – М.: ТПП-Информ, 2012. – 304 с.
1104. Павшук В. А. Последняя война / В. А. Павшук. – Волгоград: Нижнее-Волжское книжное издательство, 1990. – 192 с.
1105. Пасько В. В. Ночь забытых песен / В. В. Пасько. – Киев – Тернополь: Збруч, 1999. – 312 с.
1106. Пахмутов С. Бадабера: Неизвестный подвиг / С. Пахмутов – URL: <https://rusk.ru/st.php?idar=11381>
1107. Петров В. Советско-афганская... // Вестник границы. – 1991. – №5. – С. 6–11.
1108. Петрова А., Лещинский М. Афганский излом / А. Петрова, М. Лещинский // Коммунист Украины. – 1990. – №2. – С. 54–68.
1109. Петрова А., Лещинский М. Афганский излом (окончание) / А. Петрова, М. Лещинский // Коммунист Украины. – 1990. – №3. – С. 84–95.
1110. Поляков Г. Афганистан: годы испытаний / Г. Поляков // Агитатор. – 1989. – №10. – С. 45–48.
1111. Поляков Г. Афганистан: после пятнадцатого / Г. Поляков // Новое время. – 1989. – №7. – С. 12–14.
1112. Поляков Г. А. Афганистан революционный / Г. А. Поляков. – М.: Международные отношения, 1981. – 72 с.
1113. Протасов Ю. Из афганского блокнота / Ю. Протасов // Военный вестник. – 1983. – №5. – С. 28–35.
1114. Протасов Ю. Патриоты, интернационалисты / Ю. Протасов // Авиация и время. – 1985. – №5. – С. 32–33.
1115. Протасов Ю. По долгу интернационалистов / Ю. Протасов // Авиация и время. – 1984. – №10. – С. 12–13.
1116. Протасов Ю. По долгу интернационалистов / Ю. Протасов // Коммунист вооруженных сил. – 1985. – №24. – С. 27–31.

1117. Проханов А. А. Дерево в центре Кабула / А. А. Проханов. – М.: Советский писатель, 1982. – 240 с.

1118. Проханов А. А. Рисунки баталиста / А. А. Проханов. – М.: Молодая гвардия, 1989. – 270 с.

1119. Пумпянский А. Когда война подходит к концу, наступает время извлекать уроки / А. Пумпянский // Новое время. – 1988. – №30. – С. 14–15.

1120. Путь на Саланг: Сборник / Сост. И. М. Дынин. – М.: ДОСААФ, 1987. – 1987. – 269 с.

1121. Рашидов К. Ф. Афганистан: пора становления / К. Ф. Рашидов. – М.: Известия, 1983. – 112 с.

1122. Рощупкин А. Афганистан. Тревоги и надежды / А. Рощупкин // Пограничник. – 1989. – №2. – С. 113–118.

1123. Рубин Б., Симония Н. Война так и не кончилась / Б. Рубин, Н. Симония // Новое время. – 1990. – №8. – С. 14–18.

1124. Самойленко В. Г. Как открываешь страну (Афганистан глазами очевидца) / В. Г. Самойленко. – Новосибирск: Новосибирское книжное издательство, 1986. – 256 с.

1125. Светиков В. Рука об руку (воины-интернационалисты в Афганистане) / В. Светиков // Агитатор. – 1987. – №18. – С. 41–43.

1126. Светиков В. Ташкор, шурави! Из афганского дневника / В. Светиков // Дальний Восток. – 1987. – №8. – С. 138–145.

1127. Свистунов С. Тайные операции против Афганистана / С. Свистунов // Кровавые следы американского империализма. – М.: Мысль, 1982. – С. 112–115.

1128. Секретарев А. Ф. Последний репортаж [Фотоальбом] / Сост. Бобров А. Б. и др.; Авт. текста Армеев Р. А. / А. Ф. Секретарев. – М.: Планета, 1990. – 207 с.

1129. Селихов К. Необъявленная война. Повесть / К. Селихов. – М.: Советский писатель, 1983. – 263 с.

1130. Сиротенко А. Афганистан. Рожденные революцией / А. Сиротенко // Азия и Африка сегодня. – 1984. – №10. – С. 31–35.

1131. Смолянок А. В., Соколовский Г. В. Желтый ветер Гиндукуш / А. В. Смолянок, Г. В. Соколовский. – Мн.: Беларусь, 1992. – 78 с.

1132. Снегирев В. Афганистан. Жаркие бои за Джелалабад / В. Снегирев // Новое время. – 1989. – №18. – С. 5–6.

1133. Снегирев В. В плену / В. Снегирев // Труд. – 1992. – 31 января. – С. 1, 3.

1134. Снегирев В. Н. Опаленный порохом рассвет / В. Н. Снегирев. – М.: Мол. гвардия, 1984. – 175 с.

1135. Советские солдаты-дезертиры до сих пор скрываются в Афганистане. URL: <https://podrobnosti.ua/221157-sovetskie-soldaty-dezertiry-do-sih-por-skryvajutsja-v-afganistane.html>

1136. Спольников В. Противники процесса урегулирования / В. Спольников // Азия и Африка сегодня. – 1988. – №12. – С. 18–24.
1137. Степанов В. Афганистан на пути революционных преобразований / В. Степанов // Международная жизнь. – 1984. – №4. – С. 22–32.
1138. Стрельцова Н. И. Возвращение из Афганистана / Н. И. Стрельцова. – М.: Молодая гвардия, 1990. – 224 с.
1139. Студенкин П. А., Тараненко И. И. Горячая земля: советские воины в ДРА / П. А. Студенкин, И. И. Тараненко. – М.: Знание, 1986. – 68 с.
1140. Суходольский В. Ф. Пароль – революция: Афганский фотодневник / В. Ф. Суходольский. – М.: ДОСААФ, 1986. – 175 с.
1141. Тыссовский Ю. Афганистан. Год спустя / Ю. Тыссовский // Эхо планеты. – 1990. – №6. – С. 4–9.
1142. Урнов А. Ю. «Вспомни, товарищ, ты Афганистан» / А. Ю. Урнов // Азия и Африка сегодня. – 2010. – №1. – С. 55–62.
1143. Урнов А. Ю. «Вспомни, товарищ, ты Афганистан». Окончание / А. Ю. Урнов // Азия и Африка сегодня. – 2010. – №2. – С. 39–44.
1144. Усватов А. Революция борется и созидает / А. Усватов // Новое время. – 1982. – №17. – С. 20–22.
1145. Устинов Г. Горький запах миндаля / Г. Устинов. – М.: Мол. гвардия, 1986. – 256 с.
1146. Устинов Г. П. Смена эпох / Г. П. Устинов. – М.: Известия, 1988. – 192 с.
1147. Федотовских М. Орден фельдшера Латынова / М. Федотовских // Знаменосец. – 1985. – №3. – С. 20–21.
1148. Филатов В. Интернационалисты / В. Филатов // Молодой коммунист. – 1986. – №10. – С. 2–9.
1149. Филатов В. И. Фронт без затишья / В. И. Филатов. – М.: Красная звезда, 1988. – 79 с.
1150. Филиппов А. Трудный путь в будущее (Афганские встречи, репортажи и заметки разных лет) / А. Филиппов. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1989. – 216 с.
1151. Цаголов К. М. Афганская проблема: экзамен совести / К. М. Цаголов // Погружение в трясину: (Анатомия застоя) / Сост. и общ. Ред. Т. А. Ноткиной. – М.: Прогресс, 1991. – С. 209–231.
1152. Цаголов К. М., Хариссон С. Афганская война. Взгляд из сегодняшнего дня / К. М. Цаголов, С. Хариссон // Восток. – 1991. – №2. – С. 42–58.
1153. Черников В. Горячие будни / В. Черников // Знаменосец. – 1984. – №12. – С. 20–21.
1154. Штунюк А. М. Час синів / А. М. Штунюк. – К.: Політвидав України, 1988. – 158 с.

1155. Щедров И. М. Афганистан. Молодость революции / И. М. Щедров. – М.: Молодая гвардия, 1982. – 127 с.
1156. Щербаков В. По долгу интернационалистов / В. Щербаков // Военный вестник. – 1987. – №3. – С. 15–17.
1157. Юзбашев В. Схватка за перевал / В. Юзбашев // Знаменосец. – 1984. – №9. – С. 12–13.
1158. Юсупов Э. Ю., Лунин Б. В. Басмачество – орудие реакции (исторические параллели) / Э. Ю. Юсупов, Б. В. Лунин. – Ташкент: Издательство «Фан» Узбекской ССР, 1981. – 40 с.

ВЕБ-САЙТИ

1159. «Агентура». Спецслужбы под контролем. URL: <https://agentura.ru/>
1160. «Актуальная история»: Научно-публицистический журнал. URL: <http://actualhistory.ru/>
1161. Архив Национальной безопасности Университета Дж. Вашингтона. URL: <https://nsarchive.gwu.edu/rus/Index.html>
1162. Большая онлайн библиотека E-reading. URL: <http://www.e-reading.club/home.aspx>
1163. Военно-исторический журнал. URL: <http://history.milportal.ru/>
1164. Все об Афганистане. URL: <https://afghanistan.ru/>
1165. «Десантура». О десанте без границ. URL: <https://desantura.ru/>
1166. «Завтра», газета. URL: <https://zavtra.ru/>
1167. Институт стратегических оценок и анализа. URL: <http://isoa.ru/>
1168. ЛитМир. Электронная библиотека. URL: <https://www.litmir.me/>
1169. «Милитера». Военная литература. URL: <http://militera.lib.ru/memo/index.html>
1170. Московский государственный институт международных отношений. URL: <https://mgimo.ru/>
1171. Научная электронная библиотека «КиберЛенинка». URL: <https://cyberleninka.ru/>
1172. Независимое военное обозрение. URL: <https://nvo.ng.ru/>
1173. Організація Об'єднаних Націй. URL: <https://www.un.org/>
1174. Подробности. URL: <https://podrobnosti.ua/>
1175. «Российская газета». URL: <https://rg.ru/>
1176. Российский союз ветеранов Афганистана. URL: <http://rsva-ural.ru/>
1177. Российско-американская совместная комиссия по делам военнопленных и пропавших без вести. URL: www.nhat-naw.ru/vietnamwar/poisk4/html
1178. «Русская линия». Православное информационное агентство. URL: <https://rusk.ru/>

-
1179. Советский архив, собран Владимиром Буковским. URL: <http://www.bukovsky-archives.net/buk.html>
1180. ArtOfWar. Творчество ветеранов последних войн. URL: <http://artofwar.ru/>
1181. BBC. Русская служба. URL: <https://www.bbc.com/russian>
1182. CoolLib. Электронная библиотека. URL: <https://coollib.net/>
1183. Department of State. Office of Historian. URL: <https://history.state.gov/>
1184. EliScholar – A Digital Platform for Scholarly Publishing at Yale. URL: <https://elischolar.library.yale.edu/>
1185. Federation Of American Scientists. Intelligence Resource Program. URL: <https://fas.org/>
1186. Organization of Islamic Cooperation. URL: <https://www.oic-oci.org/home/?lan=en>
1187. ProfiLib. Электронная библиотека. URL: <https://www.profilib.com/>
1188. Virginia Commonwealth University Scholar Compass. URL: <https://scholarscompass.vcu.edu/>
1189. Wilson Center. Digital Archive. International History Declassified. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/>
1190. University of Massachusetts Amherst. Scholar Works. URL: <https://scholarworks.umass.edu/>

АНОТАЦІЯ

Ковальков Олександр Леонідович. СРСР в Афганістані (1978–1991 рр.): остання спроба експорту соціалізму.

На підставі вивчення численних джерел, наукової літератури і матеріалів радянських ЗМІ досліджується політика СРСР щодо Афганістану в 1978–1991 рр. на тлі розгортання афганської кризи, спричиненої соціалістичним експериментом, запровадженим Народно-демократичною партією Афганістану.

Політика СРСР щодо Афганістану аналізується на тлі глобального міжблокового протистояння в умовах «холодної війни», а сама афганська криза розглядається як кількарівневий комплекс протиріч – внутрішніх афганських, регіональних і глобальних – спричинених політикою НДПА і впливом на неї СРСР.

Досліджуються передумови, виникнення і розгортання афганської кризи, спричиненої Квітневим переворотом 1978 р., названого «національно-демократичною революцією», політика СРСР щодо Демократичної республіки Афганістан, поступове залучення Радянського Союзу в афганську кризу.

Автор аналізує мотиви і механізм прийняття рішення про військову інтервенцію в Афганістан у грудні 1979 р., її хід, наслідки, пропагандистське супроводження і реагування на неї населення СРСР. Доведено, що Радянський Союз вчинив акт військової агресії проти Афганістану, що супроводжувався насильницькою зміною влади країни.

Досліджується політика «соціалістичної орієнтації», яку СРСР здійснював в умовах військової окупації Афганістану у 1980-ті рр. У той час країна перебувала під зовнішнім управлінням, усі засади її внутрішньої і зовнішньої політики визначала Комісія Політбюро ЦК КПРС по Афганістану. Цю політику втілювали в життя радянські партійні, військові і цивільні радники за підтримки Обмеженого контингенту радянських військ, представництва КДБ і посольства СРСР у Кабулі. Висвітлено зміни в політиці СРСР щодо Афганістану в роки початком «перебудови» і реалізації «нового політичного мислення». Головним їх змістом був курс на виведення військ і

«афганізацію» конфлікту, але це не означало відмови від усебічної підтримки Москвою кабульського режиму.

Радянська інтервенція в Афганістан і подальша військова окупація цієї країни були засуджені США і державами НАТО, Пакистаном, Іраном, Саудівською Аравією, Китаєм та ін. Дії СРСР в Афганістані спричинили згортання «розрядки», загострення «холодної війни» і погіршення радянсько-американських відносин. Політика США в афганському питанні полягала у запровадженні системних торговельних і технологічних санкцій щодо Радянського Союзу, які з часом посилювались і справили негативний вплив на СРСР, а також у фінансовій і військово-технічній підтримці афганської опозиції. Поступове потепління у радянсько-американських відносинах уможливило політичне врегулювання афганської кризи і підписання Женевських угод 14 квітня 1988 р.

Після виведення військ у лютому 1989 р. СРСР продовжував підтримку кабульського режиму в громадянській війні. Це були економічна і фінансова допомога, поставки зброї і військової техніки та збереження інституту військових радників. Радянська підтримка дозволила афганській владі успішно протистояти опозиції. Лише припинення допомоги з боку СРСР у кінці 1991 р. зумовило її поразку в громадянській війні.

Політика СРСР щодо Афганістану в 1978–1991 рр. справила значний вплив на обидві країни, регіон і світ у цілому. СРСР зазнав значних людських втрат, економічних і матеріальних збитків, опинився під санкціями. Афганістан зазнав великих людських втрат; суспільно-політична, соціально-економічна, ідеологічна і етноконфесійна кризи поглибилися. Їх не вдалося подолати по сьогодні.

Ключові слова: СРСР, Афганістан, Народно-демократична партія Афганістану, політика «соціалістичної орієнтації», афганська криза, інтервенція, окупація, радники.

Ковальков Олександр Леонідович, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії факультету історії та права Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (м. Кропивницький).

SUMMARY

Olexandr Kovalkov. USSR in Afghanistan (1978–1991): the last attempt to export socialism.

The USSR's policy towards Afghanistan in 1978–1991 on the background of the deployment of the Afghan crisis caused by the socialist experiment introduced by the People's Democratic Party of Afghanistan has been studied in the monograph. The research is based on numerous sources, scientific literature and materials of the Soviet media.

The Soviet policy towards Afghanistan is analyzed against the background of the global inter-bloc confrontation during the Cold War, and the Afghan crisis itself is seen as a multi-level complex of contradictions – internal Afghan, regional and global – caused by the PDPA policy and Soviet influence.

The preconditions, emergence and development of the Afghan crisis caused by the April coup of 1978, called the "national democratic revolution", the USSR's policy towards the Democratic Republic of Afghanistan and the gradual involvement of the Soviet Union in the Afghan crisis have been investigated.

The author analyzes the motives and mechanism for deciding on military intervention in Afghanistan in December 1979, its course, consequences, propaganda support and response of the population of the USSR. It has been proven that the Soviet Union committed an act of military aggression against Afghanistan, which was accompanied by a violent change of government.

The policy of "socialist orientation" pursued by the USSR during the military occupation of Afghanistan in the 1980-s is studied. At that time, the country was under foreign control; all the principles of its domestic and foreign policy were determined by the Politburo Commission of the Central Committee of the CPSU in Afghanistan. This policy was implemented by Soviet party, military and civilian advisers with the support of the Limited Contingent of Soviet Troops, the KGB, and the USSR Embassy in Kabul. The changes in the USSR's policy towards Afghanistan during the years of the beginning of "perestroika" and the implementation of "new political thinking" are highlighted in monograph. Their main content was a course to withdraw troops and to "Afghanize"

the conflict, but this did not mean giving up Moscow's full support for the Kabul regime.

The Soviet intervention in Afghanistan and the subsequent military occupation of that country were condemned by the United States and NATO nations, Pakistan, Iran, Saudi Arabia, China, and others. The Soviet Union's actions in Afghanistan led to the collapse of the "detente," the escalation of the Cold War, and the deterioration of Soviet-American relations. The US policy on the Afghan issue was to impose systemic trade and technological sanctions on the Soviet Union, which over time intensified and had a negative impact on the USSR, as well as financial and military-technical support for the Afghan opposition. Gradual warming in Soviet-American relations made it possible for a political settlement of the Afghan crisis and the signing of the Geneva Accords on April 14, 1988.

After the withdrawal of troops in February 1989, the USSR continued to support the Kabul regime in the civil war. These were economic and financial assistance, the supply of weapons and military equipment, and the preservation of the institution of military advisers. Soviet support allowed the Afghan government to successfully oppose the opposition. Only the cessation of aid from the USSR at the end of 1991 led to its defeat in the civil war.

The Soviet policy towards Afghanistan in 1978-1991 had a significant impact on both countries, the region and the world at large. The USSR suffered significant human losses, economic and material damage, and found itself under sanctions. Afghanistan has suffered heavy casualties; socio-political, socio-economic, ideological and ethno-confessional crises deepened. They have not been overcome to present day.

Key words: the USSR, Afghanistan, People's Democratic Party of Afghanistan, policy of "socialist orientation", Afghan crisis, intervention, occupation, advisers.

Olexandr Kovalkov, Ph. D in History, Associate Professor, Department of World History, History and Law Department, V. Vynnychenko Central Ukraine State Pedagogical University (Kropyvnytskyi, Ukraine).

Наукове видання

Ковальков Олександр Леонідович

СРСР в Афганістані (1978–1991 рр.): остання спроба експорту
соціалізму

Науковий редактор – доктор історичних наук, професор кафедри
нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного
університету імені Тараса Шевченка
Городня Наталія Данилівна

Книгу видано в авторській редакції

Видавець Мачулін

Свідоцтво про держреєстрацію:
Серія ХК №125 від 24 листопада 2004 р.

Підп. до друку 11.06.2021 р. Папір офсет.
Цифровий друк. Умовн. друк. арк. 35,42. Тираж 300.

Віддруковано: ФОП Озеров Г.В.
м. Харків, вул. Університетська, 3 – 9
Свідоцтво про державну реєстрацію
№ 818604 від 02.03.2000

